

In het klimaat van het absolute

THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT
VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND
TE KAMPEN

IN HET KLIMAAT VAN HET ABSOLUTE
C. VEENHOF (1902-1983)
LEVEN EN WERK

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN
DOCTOR IN DE THEOLOGIE

OP GEZAG VAN DE RECTOR PROF. DR. R. KUIPER

ZO GOD WIL IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP WOENSDAG 23 SEPTEMBER 2015 OM 15.00 UUR
IN DE LEMKERZAAL, BROEDERSTRAAT 16 TE KAMPEN

DOOR ADRIAAN PIETER VAN LANGEVELDE
GEBOREN OP 25 FEBRUARI 1954 TE GOES

Promotor: Prof. dr. G. Harinck

In liefde opgedragen aan
mijn kleinkinderen Mieke Hovinga (2008) en Andries Hovinga (2012)
mijn moeder Catharina Jozina van Langevelde-Catsman (1926) en
de nagedachtenis van mijn vader Pieter van Langevelde (1916-1989)

*Gij zijt geweest, o Heer, en Gij zult wezen
de zekerheid van allen die U vrezen.
Geslachten gaan, geslachten zullen komen:
wij zijn in uw ontferming opgenomen.
Wij mogen bouwen op de vaste grond
van uw beloften en van uw verbond.*

*Laat, Heer, uw volk uw daden zien en leven
en laat uw glans hun kinderen omgeven.
Zie op ons neer met vriendelijke ogen.
O God, bescherm ons in ons onvermogen.
Bevestig wat de hand heeft opgevat,
het werk van onze hand, bevestig dat.*

(Psalm 90: 1 en 8)

Inhoudsopgave

Inleiding 11

Biografie is historiografie 11; *Probleemstelling en periodisering* 13;
Nieuwe inzichten 14; *Biograaf en gebiografeerde* 15

1. 'Daar wij het elke ademhaling verzondigen' (1902-1916) 21
Doorn en Kampweg 23; *Afscheiding en bevindelijkheid* 25;
Kerkelijk actief voorgelicht 31; *Ouderlijk huis en bakkerij* 33;
School met den Bijbel 37; *Politieke interesse* 40
2. 'De beginselen zijn altijd jong en frisch' (1916-1926) 53
Hervormde kweekschool, Bavinck en Kuyper 55; *Beweging der jongeren* 61; *Naar Spakenburg* 65; *Marrie, Janse en Schilder* 69;
Jongelingsvereniging 71; *Politiek en mannenvereniging* 74;
Opgebrand 76; *Weer thuis in Doorn* 78
3. 'Wij weten hoe de Heere gediend wil worden' (1926-1933) 93
Kamper docenten 94; *Opnieuw overspannen* 96; *Collegestof* 99;
Janse 101; *Zoekende ziel* 105; *Schilder* 107; *Vollenhoven* 109;
Onderlinge verschillen 112; *Bestuurlijk actief* 116; *Calvinistische Studentenbeweging (CSB)* 119; *Pretoraat* 121; *Tentamens, examens en beroepen* 126
4. 'De absolute waarheid' (1933-1936) 141
Geen zwoel gedoe 143; *Schilder contra Hepp en Waterink* 145;
Moderniteit 149; *Regisseur en organisator* 151; *Strijden in woord en geschrift* 156; *Hitler-Duitsland* 160; *Opnieuw tegen het subjectivisme* 161; *Medeoprichter van de Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte* 164; *Naar Haarlem* 166

5. 'Schilder is Hitler en u bent Goering!' (1936-1941) 181
De kwestie van het zelfonderzoek 184; *Meningsverschillen of leergeschillen?* 186; *Citatenspel en polemieek* 189; *Haarlem* 191; *Verscherping kerkelijk conflict* 196; *Strijd in de Jongelingsbond* 200; *Oorlog en Janses lijdelijkheid* 202; *Beroepen in Utrecht* 207
6. 'Je wilt toch ook niet een queue napraters' (1941-1944) 221
Bezettingstijd 224; *Leerbesluiten en onderduiker* 226; *Verdeeldheid onder de bezwaarden* 230; *Vriendschap onder druk* 232; *Tactiek of gehoorzaamheid?* 240; *Doodmoe* 244; *Contact met synodevoorzitter Berkouwer* 249; *Bezwaarschriften* 252; *Buigen of barsten?* 258
7. 'God heeft mij de weg doen zien' (1944-1946) 273
Wanhopig verzoek 273; *Schilder geschorst* 277; *Publieke pogingen tot verzoening* 280; *Vrijmaking* 285; *Bevrijding* 290; *Blijvende lokale godsvrede?* 293; *Toch vrijgemaakt* 298; *De wetsrol van koning Josia* 305; *Afgeknapt* 308; *Professor Veenhof* 313
8. 'Voortgaande reformatie' (1946-1952) 323
Amalgaam 324; *Wijsbegeerte der wetsidee en ethisch conflict* 327; *Barstje in de vrijgemaakte eenheid* 330; *Vrijgemaakt historiograaf* 332; *Politiek ideoloog* 336; *Fel* 339; *De kerk centraal en voortgaande reformatie* 342; *Verdriet om Vollenhoven en homiletiek* 347; *Bos-actie en kwestie-Kralingen* 352; *Rustig aan* 358; *Gods toorn?* 361
9. 'Heere, neem mij maar weg' (1952-1956) 377
Lokale kerk, kerkverband en omgangsstijl 377; *Redactiecrisis in De Reformatie en doodsverlangen* 383; *Naar binnen gematigd naar buiten strijdbaar* 391; *Colleges geven en omgang met studenten* 393; *Achtergrond Vrijmaking en verschuiving in de homiletiek* 396; *Amerika* 400
10. 'De zegen des Heeren zal daarop niet rusten' (1956-1959) 411
Opbouw, vrijgemaakte identiteit en bevindelijkheid 411; *Polarisatie, polemieek en Popma* 414; *Kerkelijk leidinggeven of persoonlijk vroom leven?* 418; *Polarisatie binnen de hogeschool: Veenhof contra Kamphuis* 420; *Verscherping conflict hoogleraarsbenoeming* 425; *Doorgaan en kerkelijke eenheid* 429

11. 'Ik heb geen olifanten huid' (1959-1965) 443
Wat zou Schilder hebben gezegd? 446; *Naar een tweede Oosterbeek?* 447; *Blijdschap op blijdschap?* 450; *Nieuwe vrijgemaakte kwesties* 452; *Commentator buitenwereld* 454; *Sterven en dan?* 456; *Ziekmakend* 460; *De kwestie-Van der Ziel* 462; *Generale synode Rotterdam-Delfshaven 1964* 465; *Begeleiding doctoraalstudenten* 468
12. 'Veenhof moet bij het kerkvolk in diskrediet komen' (1965-1967) 477
Intern beraad op de hogeschool 479; *Zicht op Calvijn?* 484; *Breda en Groningen revisited* 486; *Kwaadaardige polemiek?* 488; *Het zinnetje van Lok* 490; *Om kerk te blijven* 493; *Open brief* 498; *Academische promoties met en zonder lof* 501
13. 'Alles wat je ze hebt proberen bij te brengen is tevergeefs geweest' (1967-1969) 509
Afwijking van de belijdenis? 512; *Schoep weggestuurd van de synode* 514; *In't doodelijkst tijdsgewricht* 516; *Tweegesprek op niveau* 518; *Instemming van buiten* 522; *Attestenbesluit* 523; *Uitwerking besluit over de attesten* 527; *Ziekte en emeritaatsaanvraag* 530; *Afscheid en tucht* 536
14. Vrijgemaakte erflater: 'Mijn enige doel is geestelijke weerbaarheid' (1969-1983) 551
Verwerking kerkscheuring 551; *Auto-ongeluk en verontrusting* 554; *Bezinning op kerk en kerkverband* 557; *Bezinning op wereld en cultuur* 562; *Heling van oude relaties* 564; *Geestelijke erfenis* 568; *Bibliotheek* 573; *Rouw om Marrie* 574; *Sterven en begrafenis* 577

Samenvatting en nabeschouwing 589

Summary 605

Bezochte archiefinstellingen en geraadpleegde archieven 621

Geraadpleegde websites 623

Informanten 626

Literatuur 628

Afbeeldingen 641

Register van namen 642

Dankwoord 654

Over de auteur 658

Inleiding

Biografie is historiografie

Dit boek is een biografie van C. Veenhof.¹ Daarin wordt hij geanalyseerd als theoloog maar vooral als actor in het gereformeerde leven van de twintigste eeuw. Hij was in de gereformeerde wereld invloedrijk. Na een korte periode van onderwijzerschap studeerde hij theologie in Kampen en werd daarna predikant in de Gereformeerde Kerken in Nederland, achtereenvolgens in Harkstede, Haarlem en Utrecht. Veenhof werd na de Tweede Wereldoorlog hoogleraar in de ambtelijke vakken en de filosofie aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt te Kampen. Na de scheuring binnen deze kerken aan het eind van de jaren zestig ontpopte hij zich als de vader van de Nederlands Gereformeerde Kerken. Als hoogleraar leerde hij vele jaargangen van predikanten hoe ze moesten preken. Die invloed is merkbaar tot op de huidige dag, zeker waar het gaat om predikanten binnen de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt en de Nederlands Gereformeerde Kerken, die na hun emeritaat nog uit preken gaan. Daarnaast was Veenhof actief als bestuurder en scribent. Ten slotte ging hij in zijn tijd als (emeritus) hoogleraar zelf regelmatig voor in kerkdiensten.

Een wetenschappelijke biografie heeft in het algemeen een verhalend karakter, waardoor methodologische overwegingen impliciet blijven, terwijl deze wel in belangrijke mate bepalend zijn voor inhoud van de vertelling. In de inleiding tot deze biografie wordt daarom een aantal aspecten van de gebruikte methode beschreven. De volgende definitie is richtinggevend. Een wetenschappelijke biografie is geschiedschrijving op microniveau met uitdrukkelijke aandacht voor de context van de lokale, regionale en (inter)nationale samenlevingsverbanden waarin de hoofdpersoon functioneerde, waarbij aan de hand van een probleemstelling op basis van beschikbare bronnen op kritische, narratieve wijze een beeld wordt geschetst van de persoonlijkheid van de hoofdpersoon en diens rol en betekenis binnen de maatschappij en de dynamiek daarin. Deze omschrijving sluit aan bij die van de Groninger hoogleraar biografiewetenschap J.W. Renders en zijn

medewerker B.J.J. de Haan: *'Biography will consistently designate the study of the life of an individual, based on the methods of historical scholarship, with the goal of illuminating what is public, explained and interpreted in part from the perspective of the personal'*.²

Biograferen is dus geschiedschrijving. De historicus A.Th. van Deursen zette een dikke streep onder het feit dat historiografie toch vooral over mensen gaat. Een biografie is vanuit dat standpunt bezien niet alleen een legitieme maar ook een belangrijke vorm van geschiedschrijving. Van Deursen benadrukte vanuit het gebod van de naastenliefde dat een historicus bij de beoefening van zijn vak mensen recht moet doen. Uiteraard geldt dit op een bijzondere manier voor mensen die zijn gestorven. Zij kunnen zichzelf immers niet meer verdedigen tegen foutieve beschrijvingen en dito analyses.³ De geschiedkundige H.J. Paul sluit nauw aan bij Van Deursen met zijn pleidooi in de wetenschappelijke geschiedschrijving gebruik te maken van een methodologisch individualisme, zonder daarbij collectieve benaderingen uit te sluiten: 'Zulk individualisme ontkent niet het bestaan van collectieve processen of de eigen dynamiek van sociale instituties, maar stelt zich ten doel deze processen en dynamiek te begrijpen als de mogelijkheden, begrenzingsen, wensen, belangen en capaciteiten van de individuen die erin participeerden'.⁴ Bij het historisch onderzoek van individuele actoren is het dus geraden in te gaan op hun positie in organisaties en netwerken.

Renders benadrukt in de al genoemde bundel bijdragen over theoretische aspecten van de wetenschappelijke biografie dat die laatste niet zomaar *'life writing'* mag zijn op basis van zogenaamde egodocumenten. Wetenschappelijk biograferen betekent als geschiedschrijving op microniveau een *kritische* analyse van het leven van de hoofdpersoon *in de context waarin zij of hij leefde*.⁵ Welke invloed had de hoofdpersoon op haar omgeving (*'agency'*) en welke invloed onderging zij van diezelfde context (*'structure'*)? In welk opzicht was zij representatief voor de maatschappelijke groep(en) waarin de gebiografeerde functioneerde of week zij daarvan in belangrijke mate af?⁶ Borgman stelt in zijn intellectuele biografie van de rooms-katholieke theoloog E. Schillebeeckx, dat 'juist mensen van statuur verweven zijn met hun tijd en context' en 'dat zij hun grootheid juist bewezen in de wijze waarop zij met hun context zijn omgegaan en niet in hun onafhankelijkheid daarvan'.⁷ De wetenschappelijke biograaf maakt op een kritische wijze gebruik van egodocumenten van en over de hoofdpersoon maar ook van algemene bronnen over de relevante context. Daarbij gaat het er vooral om de algemene ontwikkelingen te verhelderen vanuit het perspectief van het persoonlijke levensverhaal. Idealiter levert de biografie nieuwe inzichten op over de dynamiek op het meso- en macroniveau van de geschiedenis.⁸

Probleemstelling en periodisering

Dit boek wil als wetenschappelijke biografie van Veenhof een voorbeeld zijn van microhistorische analyse, van methodologisch individualisme gecombineerd met collectieve observaties en analyses over zijn context. Dit proefschrift is daarmee een casestudie van de ontwikkelingen binnen de gereformeerde wereld in de vorige eeuw. Bij het onderzoek vormen Veenhofs spirituele drijfveren de rode draad. *Hoe gaf hij zijn leven richting? Wat waren zijn geestelijke idealen? Met welke middelen wilde hij deze verwezenlijken? Veranderden zijn doelen en middelen? Wat kwam er van zijn idealen terecht? Welke invloed had hij op zijn gereformeerde omgeving? Hoe werd hij op zijn beurt daardoor beïnvloed? Waren er wezenlijke keerpunten in zijn bestaan? Wat waren voor hem cruciale intermenselijke relaties? De centrale microhistorische vraag is of er ontwikkelingen in de gereformeerde wereld kunnen worden verhelderd vanuit de analyse van de levensgang van Veenhof.* Deze vragen worden in dit boek beantwoord.

Veenhofs levensverhaal werd gestempeld door het gedachtegoed van Calvijn, Kuyper en Bavinck en door het piëtisme van zijn jeugd in de context van twee wereldoorlogen, de moderniteit, drie belangrijke kerkelijke schisma's (1926, 1944, 1967), de naoorlogse wederopbouw, welvaartsgroei en opbouw van de verzorgingsstaat. Bij de laatste twee kerkscheuringen speelde Veenhof een belangrijke rol, bij de laatste zelfs een hoofdrol. Een historicus dient binnen zijn onderzoeksmethode de periodisering te verantwoorden. De volgende tijdsindeling ligt ten grondslag aan de verschillende hoofdstukken. De jeugd spreekt vanzelf: 1902-1916 (hoofdstuk 1). De tijd op de kweekschool in Utrecht en het onderwijzerschap in Spakenburg zijn aan elkaar gekoppeld: 1916-1926 (hoofdstuk 2). De belangrijke vormende periode van de studietijd in Kampen is onderscheiden als apart tijdvak: 1926-1932 (hoofdstuk 3). Voor de drie predikantschappen van Veenhof zijn aparte hoofdstukken geschreven, waarbij de periode in Utrecht is gesplitst in een deel over de aanloop naar het schisma van de Vrijmaking in 1944 in het algemeen en een deel over de persoonlijke vrijmaking van Veenhof in het bijzonder: 1933-1936; 1936-1941; 1941-1944; 1944-1946 (hoofdstukken 4-7).

De begintijd van de vrijgemaakt-gereformeerde kerken en de eerste jaren van Veenhofs hoogleraarschap is aan het eind gemarkeerd door de dood van de onbetwiste kerkleider Schilder en zijn collega Holwerda: 1946-1952 (hoofdstuk 8). Het daarop volgende hoofdstuk gaat over de leiderschapscrisis binnen de vrijgemaakte kerken zoals deze tot uitdrukking komt in de redactiewisseling binnen *De Reformatie*: 1952-1956 (hoofdstuk 9). De tweedeling binnen de vrijgemaakte kerken krijgt verder gestalte in de oprichting van *Opbouw* en de benoeming van J. Kamphuis als hoogleraar binnen de vrijgemaakte Theologische Hogeschool: 1956-1959 (hoofdstuk 10). De

breuk binnen de vrijgemaakt-gereformeerde kerken begint zich kerkrechtelijk af te tekenen met de goedkeuring van de schorsing van ds. A. van der Ziel van Groningen-Zuid door de vrijgemaakte generale synode van Rotterdam-Delfshaven in 1964: 1959-1965 (hoofdstuk 11). Daarna is er binnen de vrijgemaakt-gereformeerde kerken geen houden meer aan. De zogenaamde *Open brief* vormt de kerkelijke lont in het kruitvat: 1965-1967 (hoofdstuk 12). Daarna splijt het attestenbesluit de hogeschool. Dit luidt ook de tuchtmaatregel in tegen Veenhof na diens eervolle emeritaat: 1967-1969 (hoofdstuk 13). Het slothoofdstuk beschrijft de emeritaatsperiode van Veenhof, waarbij zijn geestelijke erfenis aan de orde wordt gesteld: 1969-1983 (hoofdstuk 14).

Nieuwe inzichten

Dit boek voorziet in een leemte en biedt nieuwe inzichten. In de eerste plaats is het de eerste keer dat uitgebreid wetenschappelijk onderzoek is gedaan naar de rol van een en dezelfde persoon in twee belangrijke kerkscheuringen in de twintigste eeuw. Daardoor wordt het inhoudelijk verband tussen beide kerkscheuringen op een intense manier ervaarbaar en verhelderd. Zo blijkt het gereformeerd piëtisme met zijn karakteristieke introspectie niet alleen de sleutel te zijn tot het verstaan van Veenhofs persoonlijke leven maar ook tot het begrijpen van zowel de Vrijmaking als de kerkscheuring binnen de vrijgemaakt-gereformeerde kerken in de loop van de jaren zestig.⁹ Dit is in één zin de belangrijkste microhistorische vrucht van dit onderzoek. Daarbij speelt de wisselende verhouding tot de moderniteit een wezenlijke rol.

In de tweede plaats is het door de grotere afstand in de tijd – de beide kerkelijke schisma's zijn zeventig resp. vijftig jaar geleden – gemakkelijker de gebeurtenissen onbevooroordeeld tegemoet te treden. Voorheen had de geschiedschrijving aan beide kanten van de kerkelijke breuken sterk het karakter van een ideologische legitimatie. Van vrijgemaakt-gereformeerde zijde is het door D. Deddens en M. te Velde geredigeerde *Vrijmaking-Wederkeer, Vijftig jaar Vrijmaking in beeld gebracht* (Barneveld De Vuurbaak 1994) hiervan het laatste voorbeeld.¹⁰ In het voorwoord staat het volgende te lezen: 'Opnieuw staat in de titel het woord "wederkeer". Met dit wat ouderwetse woord typeren we graag de kern van waar het ook in 1944 om ging: het gehoorzaam terugkeren van een verkeerde weg náar de weg die de Here wijst in zijn Woord'. Nu kan onbevanger – zo men wil 'objectiever' – gekeken worden naar dit stuk kerkhistorisch verleden.

Maar er is meer. Na 1994 kwam met de drie delen *Vuur en vlam* (1994, 1998 en 2004)¹¹ in vrijgemaakte kring een niet altijd gemakkelijk bezinningsproces op gang dat nog steeds gaande is en dat een aanvankelijk schoorvoetend opengaan van de vrijgemaakte zuil met zich meebracht en later zelfs toena-

dering tot de Nederlands Gereformeerde Kerken. Wellicht komt het in de komende jaren tot 'hertrouwen na echtscheiding'. De metafoor van de veroving is in elk geval gebruikt. In het kader van genoemde bezinning kan ook de bundel *Vrijgemaakte vreemdelingen* onder redactie van M. te Velde en H. Werkman (2007) worden genoemd.¹² Het gaat hier om bundels samenhangende maar zelfstandig leesbare bijdragen over thema's uit de vrijgemaakte wereld. De waarde van de huidige biografie is – het is het derde facet van het vullen van de leemte – dat een en ander wordt geïntegreerd in één doorlopend verhaal en sterker dan voorheen verbonden wordt met de gereformeerde voorgeschiedenis.

Verder zijn in de vierde plaats nieuwe bronnen beschikbaar gekomen voor onderzoek. Te denken valt aan het archief van de vrijgemaakte Theologische Universiteit, het Archief-R.H. Bremmer, het Archief-J. Kamphuis en natuurlijk het Archief-C. Veenhof zelf.¹³ In de vijfde plaats is Veenhofs leven boeiend voor de historiografie van de calvinistische wijsbegeerte. Bovendien was hij iemand die steeds contacten heeft onderhouden met verschillende theologen en andere leiders binnen de gereformeerde gezindte, wat in vrijgemaakte kring niet gebruikelijk was.

De onderhavige biografie past in de rij die begonnen is met die van H. Dooyeweerd door M.E. Verburg uit 1989 en die van D.H.Th. Vollenhoven door J. Stellingwerff uit 1992, maar dit zijn levensverhalen van personen die hoewel bezwaard over het handelen van de synode toch in 1944 synodaal-gereformeerd bleven.¹⁴ Aan vrijgemaakt-gereformeerde kant ligt een incomplete biografie van K. Schilder door J.J.C. Dee, *K. Schilder, Zijn leven en werk 1 (1890-1934)*¹⁵ en een zeer recente verbondsgerichte theologische dissertatie over A. Janse van Biggekerke, *Het concrete is het wezenlijke*, door G. van Dijk uit 2014.¹⁶ Aangezien Janse in 1960 stierf bleef de scheuring binnen de vrijgemaakte kerken in dat boek echter in direct biografische zin buiten beeld. T.J.S. van Staalduine verrijkte de geschiedschrijving in 2004 met een biografisch getinte analyse van de betrokkenheid van de synodaal-gereformeerde G.M. den Hartogh (1899-1959) bij de gang van zaken rond de Vrijmaking: *Om de lijn der Afscheiding. Prof. dr. G.M. den Hartogh en de Vrijmaking van 1944*.¹⁷ Maar ook in die publicatie blijft de kerkelijke breuk uit de jaren zestig buiten beschouwing.

Biograaf en gebiografeerde

Veenhof moet in dit boek recht worden gedaan. Het is niet overbodig dat Van Deursen deze norm uitdrukkelijk verwoordde. Historici zijn immers feilbare mensen. Daartoe dient Veenhofs leven beschreven en geanalyseerd te worden met inachtneming van een goede balans tussen afstand en nabijheid. Dat stelt hoge eisen aan de biograaf. Er dient kritische distantie te bestaan tot de hoofdpersoon. Dat is onmogelijk als de biograaf zich met

Veenhof vereenzelvigd. Deze afstand moet echter wel in balans worden gebracht met een voldoende mate van empathie om te voorkomen dat Veenhof als mens niet wordt begrepen. In deze dynamiek van afstand en nabijheid wordt in dit boek een poging gedaan hem te verstaan binnen zijn context en in zijn betekenis daarvoor. Dit proces vindt plaats in een spanningsveld met drie dimensies, 'toen en nu', 'hier en daar' en 'jij en ik'. Het jaar 2014 is 1944 niet, Leeuwarden – de woonplaats van de biograaf – is Kampen niet en Ab van Langevelde (1954) is een ander mens dan Veenhof. Het is vooral een uitdaging om hem, die leefde in een moderne wereld, te verstaan vanuit een postmoderne periode. Ook maakte Veenhof twee wereldoorlogen mee, de schrijver van dit boek heeft slechts herinneringen daaraan via zijn ouders. L. Hanssen, kort geleden aangesteld als hoogleraar *Life writing and cultural memory* aan *Tiburg University*, wijst in dit verband uitdrukkelijk op de rol van de biograaf zelf:

Sinds de jaren negentig zeggen we binnen de geesteswetenschappen dat we af moeten van de wetenschapper die zichzelf buiten het paradigma plaatst en de wetenschap als een steriel genre beschouwt. We wilden, zeiden we, meer naar het narratieve aspect van de wetenschap kijken, de manier waarop er over een bepaald onderwerp door wetenschappers wordt gesproken, en de wijze waarop wetenschappers zich in een onderwerp spiegelen. Het beeld van de onpartijdige, objectieve onderzoeker die zich hoog boven het strijdgewoel positioneert mag best worden geïnterpreteerd. Maar daar is binnen de biografie nog weinig van terechtgekomen.¹⁸

De ingewikkelde relatie tussen biograaf en zijn hoofdpersoon wordt in deze inleiding niet ontcijferd, als dat al mogelijk zou zijn. Wel is het integer om enige aandacht te geven aan de persoonlijke betrokkenheid van de biograaf bij zijn onderwerp. Ik groeide op binnen de kerkelijke omgeving van de lokale Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt in Emmeloord en kwam eind 1968 op veertienjarige leeftijd samen met mijn ouders buiten het verband van deze plaatselijke kerk terecht. In 1974 vond mijn openbare geloofsbelijdenis plaats, nadat ik in Amsterdam belijdeniscatechisatie gevolgd had bij drs. H. de Jong, predikant van de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (buiten verband) van Amsterdam-Centrum. In 1980 voegde ik mij in Leeuwarden bij de Christelijke Gereformeerde Kerk, waarna ik in het tijdvak 1988-1996 belijdend lid was van de Gereformeerde Kerk te Leeuwarden-Huizum. Vanaf 1996 ben ik lid van de Nederlands Gereformeerde Tehuisgemeente in Groningen. Ik ken dus een belangrijk deel van de gereformeerde gezindte uit directe, persoonlijke ervaring.

Mijn ouders behoorden aanvankelijk tot de voorstanders van de zoge-

naamde doorgaande reformatie binnen de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt.¹⁹ In hun Goese jaren (1948-1957) raakten zij bevriend met K.C. van Spronsen, alias Rudolf van Reest, destijds de verantwoordelijke uitgever van het vrijgemaakte kerkelijke weekblad *De Reformatie* bij Oosterbaan & Le Cointre te Goes. Ook Van Spronsen was een uitgesproken vertegenwoordiger van de idee van de doorgaande reformatie. Langzamerhand rees er vooral bij mijn vader twijfel over de wijze waarop deze idee werd vormgegeven. Mede daardoor kwamen mijn ouders in 1968 buiten het verband van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt terecht, maar vooral ook omdat zij zich niet konden verenigen met de manier waarop aan ‘binnenverbandse’ zijde de kerkstrijd werd gevoerd.

Ik deed in mijn jeugd enkele ervaringen op met Veenhof. Deze kwam na een kerkdienst eens bij ons thuis koffie drinken. Mijn vader moest Veenhof ophalen uit en terugbrengen naar Kampen in verband met een preekbeurt in Emmeloord, aangezien Veenhof auto noch rijbewijs bezat. Veenhof vroeg mij vriendelijk of ik de preek, die handelde over de gelijkenis van de zaaier, had begrepen.²⁰ Het verbaasde mij dat zo’n geleerde man aandacht had voor een kind. Een herinnering van later datum is een preek waarin Veenhof uitgebreid inging op het communisme. Het viel me op hoe aandachtig de mensen luisterden. Je kon een speld horen vallen. Dit was in mijn ogen geen doorsnee gereformeerde prediker.

Zojuist werd geschreven over een goede balans tussen afstand en betrokkenheid, die noodzakelijk is voor een biografie. Ook bij een ideale mix zal de hoofdpersoon echter zijn geheim blijven houden. Zelf schreef Veenhof over dit mysterie in een gedachteniswoord over zijn vriend en collega B. Holwerda:

Het is een moeilijk en gevaarlijk werk over een mens te schrijven. Ieder mensenkind is immers een speciaal kunstwerk van God, waarin Hij een bijzondere gedachte belichaamde. (...) En daarom is elk mens (...) uiteindelijk een geheim, dat God alleen doorziet. (...) Er is ook in het *leven* van de mens, zoals dat door zijn activiteit en onder zijn verantwoordelijkheid hier groeit een geheim, dat geen medemens geheel doorgronden kan. (...) Ja, is het zelfs niet dikwijls zo, dat een mens zichzelf niet eens kent (...)? (...) Vervormen en verkleuren wij de woorden, de gedragingen, kortom heel de openbaring van een mens niet bijna altijd?²¹

Wetenschap bestaat bij de gratie van respect voor en verwondering over het onderwerp van studie en het geheim dat de werkelijkheid in zich draagt. Van Deursen had een punt, toen hij erop wees dat herdenken – historiografie betekent her-denken – niet gaat zonder naastenliefde voor de betrokken mensen. Daarbij zijn ootmoed en een open leerhouding wezenlijke gered-

schappen voor de geschiedkundige. Alleen zo kan de waarheid in en van het verleden ont-dekt worden. Juist deze voortreffelijke eigenschappen – maar wie komt ooit op deze existentiële hoogvlakte? – geven de ruimte voor betrokkenheid én afstand. Alleen de liefde ziet scherp. Zo biograferen is een voortgaand proces, nooit klaar, ook niet als het boek van de drukpers is gekomen. Geschiedenis is immers volgens de grote Nederlandse historicus P.C.A. Geyl een ‘discussie zonder eind’.²²

Ten slotte maak ik een persoonlijke opmerking. G. Borst haalt in het *Tijdschrift voor biografie* de Nederlandse historicus J. Romein aan, die stelde dat een biografie aan tweehonderd bladzijden genoeg moet hebben om zijn verhaal te doen: ‘Dus! Het moet korter, korter, korter!’.²³ Of Romeins wil hier wet is, laat ik in het midden. Ik had in elk geval aan het door hem voorgeschreven kwantum niet genoeg.²⁴ Daarvoor vraag ik begrip. Het verslaan en analyseren van twee voor deze biografie wezenlijke kerkscheuringen, waarvan de laatste nog maar nauwelijks grondig is onderzocht, kostte veel tekst. Daarbij speelt een belangrijke rol dat Veenhofs leven onlosmakelijk verbonden is met het kerkelijk instituut, zeker na de Vrijmaking. Zijn leven speelde zich niet af binnen een kerkhistorische context maar valt daar vrijwel mee samen. Zijn biografie is kerkgeschiedenis.²⁵ Dat kan voor de lezer – zeker als die met de betreffende kerkelijke context niet vertrouwd is – een verwarrende ervaring zijn. Die beleving is authentiek en hoort bij het doorvoren van het leven van Veenhof. Het maakt deel uit van de tragiek van diens bestaan.

Noten

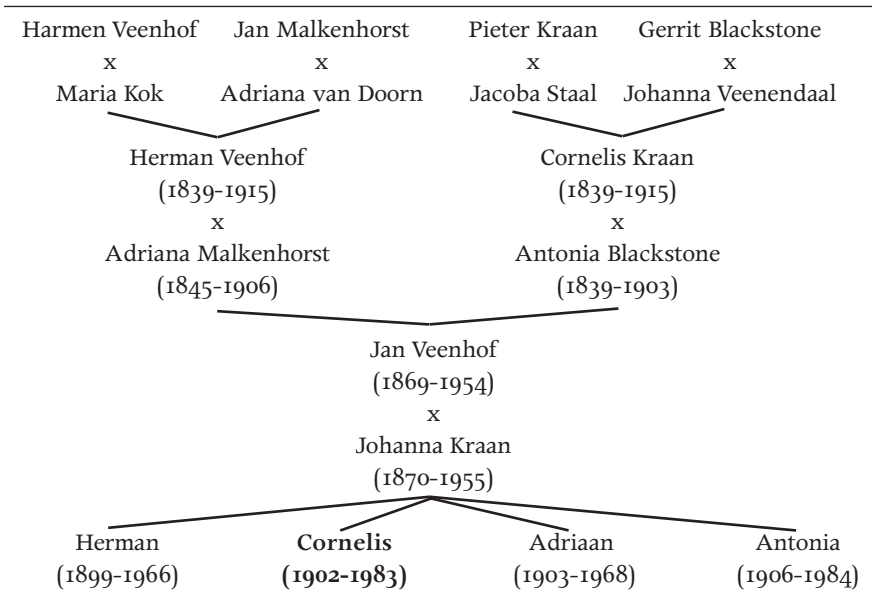
1. In de hoofdtekst van dit boek wordt Cornelis (Kees) Veenhof verder aangeduid als Veenhof. Wanneer andere dragers van die achternaam aan de orde komen, zullen voor- en achternamen, doopnamen of initialen worden toegevoegd.
2. H. Renders and B. de Haan, red., *Theoretical discussions of biography. Approaches from history, microhistory, and life writing*. Revised and augmented edition. Egodocuments and history series 7 (Leiden Brill 2014), Chapter 1, ‘Introduction. The challenges of biography studies’, 2. Dit hoofdstuk is geschreven door beide redacteuren samen. Het verbaast dat Renders vervolgens in hoofdstuk 10 van de onderhavige bundel over ‘The biographical method’ beweert dat een biografie geen methode heeft maar een methode is. Dat is beslist onjuist. Een biografie is een vorm van geschiedschrijving met een eigen methodologie, net als deeltjesfysica een tak van de natuurkunde is met eigen methoden en technieken, waaronder het gebruik van deeltjesversnellers.
3. A.Th. van Deursen, *De geest is meer dan het lichaam. Opstellen over geschiedenis en cultuur*. Samengesteld door Ton van der Schans (Amsterdam Bert Bakker 2010) 11.
4. H. Paul, ‘Inleiding. Een program voor de studie van religieuze herinneringsculturen’ in: G. Harinck, H. Paul en B. Wallet, red., *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland 1850-2000* (Amsterdam Bert Bakker 2009) 11-32, vooral 24-25, citaat op 25; H. Paul, ‘“Perfect peace for mind and will”. How Dutch neo-calvinists did (not) remember John Calvin’, *Toronto Journal of Theology*. Supplement 1

- (2010) 13–26.
5. In het vervolg van deze inleiding wordt gesproken over ‘zij’ ook als verwezen wordt naar mannen.
  6. Gemiddelde gereformeerden of rooms-katholieken bestaan niet, wel mensen die in mindere of meerdere mate voldoen aan vooraf geformuleerde groepskenmerken. In dit boek zullen de maatstaven aan de orde komen van het ‘goed vrijgemaakt’ zijn waaraan Veenhof niet (meer) voldeed.
  7. E.P.N.M. Borgman, *Edward Schillebeeckx. Een theoloog in zijn geschiedenis*. Deel 1: *Een katholieke cultuurtheologie (1914-1965)* (Baarn Nelissen 1999) 18.
  8. Renders and De Haan, *Theoretical discussions of biography*. Ik heb voor deze inleiding met name gebruik gemaakt van de hoofdstukken 1, 10, 12 en 18, die alle vier voor rekening komen van Renders, met die aantekening dat hij het eerste hoofdstuk samen met B.J.J. de Haan schreef. Bij het schrijven van de onderhavige biografie is tevens gebruik gemaakt van de oratie van Renders, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten* (Amsterdam Bert Bakker 2008). In beide boeken wordt veel relevante literatuur behandeld. Kerkgeschiedenis kan gezien worden als sectoraal gerichte historiografie op het mesoniveau van de geschiedenis.
  9. Jan Veenhof wees er in zijn bundel *Vrij gereformeerd* (Kampen Kok 2005) 182-203, op dat de discussie over het zelfonderzoek de sleutel is tot het begrijpen van de Vrijmaking. Zijn artikel daarover – het stamt oorspronkelijk uit 2002 – draagt als titel ‘Discussie over het zelfonderzoek. Sleutel tot verstaan van het schisma van 1944. Terreinverkenning ten dienste van verder onderzoek’.
  10. In 1979 verscheen *Het vuur blijft branden* (Kampen Kok) over de geschiedenis van de vrijgemaakte kerken door P. Jongeling, J.P. de Vries en J. Douma.
  11. De drie genoemde delen werden geredigeerd door R. Kuiper en W. Bouwman en uitgegeven door Buijten & Schipperheijn in Amsterdam. De ondertitels van de bundels luiden respectievelijk *Aspecten van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1969*, *De organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1994* en *Kinderen van de Vrijmaking*.
  12. Uitgegeven door De Vuurbaak te Barneveld met als ondertitel *Visies uit de vroege jaren van het gereformeerd-vrijgemaakte leven (1944-1960) op kerk, staat, maatschappij, cultuur, gezin*.
  13. De eerste drie archieven maken deel uit van de collectie van het Archief- en Documentatiecentrum van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (hierna ADC), terwijl het Archief-Veenhof deel uitmaakt van de verzamelde archieven van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) van de Vrije Universiteit te Amsterdam (hierna HDC).
  14. M.E. Verburg, *Herman Dooyeweerd. Leven en werk van een Nederlands christen-wijsgeer*. Passagereeks 4 (Baarn Ten Have 1989); J. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven (1892-1978). Reformator der wijsbegeerte*. Passagereeks 7 (Baarn Ten Have 1992).
  15. Goes Oosterbaan & Le Cointre 1990.
  16. Zoetermeer Boekencentrum. De ondertitel luidt als volgt: *Het denken van A. Janse van Biggekerke (1890-1960) over Gods verbond met mensen*.
  17. Kampen Kok. Dit boek gaat diep in op de theologische en kerkrechtelijke achtergronden van de Vrijmaking.
  18. M. Soeting, ‘De beladenheid van culturele notities. Léon Hanssens opdracht als hoog-

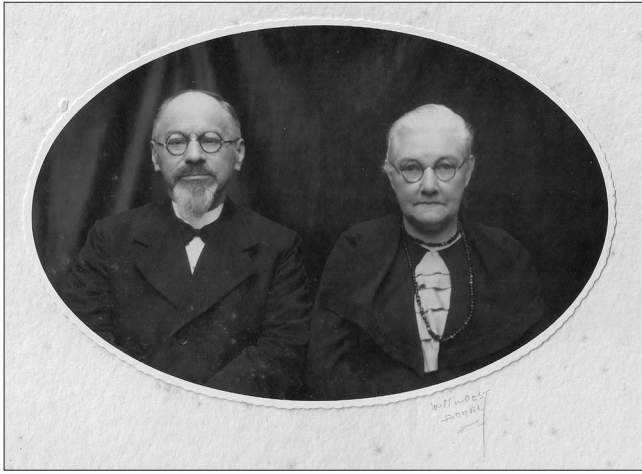
- leraar *Life writing and cultural memory*, *Tijdschrift voor biografie* 2, nr. 3, winter 2013, 54-57, citaat op 57.
19. Daarbij gaat het om pleitbezorgers van een specifieke vrijgemaakt-gereformeerde zuil vanuit de gedachten van de vrijgemaakte kerken als ware kerken en een ethisch conflict met de synodaal-gereformeerde kerken waarmee niet langer kon worden samengewerkt in maatschappelijke organisaties.
  20. D. Smits uit Vlaardingen, voorheen archivaris van de Nederlands Gereformeerde Kerken, die het Archief-Veenhof inventariseerde en beschreef, bezat privé een geluidsopname van een preek van Veenhof over de gelijkenis van de zaaier. Hij gaf deze aan de biograaf in bruikleen.
  21. C. Veenhof, 'In memoriam Benne Holwerda' in: *Almanak van het Corpus Studiosorum in Academia Campensi 'Fides Quadrat Intellectum'* [hierna: *Almanak FOI*] 1953, 169-180, citaat op 169. De oudere citaten in dit boek zijn wat betreft de spelling hier en daar wat aangepast. Regelrechte spelfouten zijn in de twintigste-eeuwse en latere citaten gecorrigeerd. Ook is het gebruik van hoofdletters gestandaardiseerd. Waar bijvoorbeeld de ene auteur het woord kerk met een hoofdletter schreef en de andere met een kleine letter, is consequent gekozen voor de weergave in kleine letter.
  22. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/geijl> (geraadpleegd op 14 oktober 2014).
  23. G. Borst, 'Korter! Korter! Korter!', *Tijdschrift voor biografie* 3 (2014), nr. 2, 81-83, citaat op 83.
  24. Daarbij ben ik overigens in het gezelschap van twee in mijn ogen bekwame gereformeerde kerkhistorici, namelijk M.J. Aalders en C.M. van Driel. Aalders' biografie over J.G. Geelkerken telt in totaal bijna 600 bladzijden en die van Van Driel over A. Noordt zij bijna 550. Zie M.J. Aalders, *Heeft de slang gesproken? Het strijdbare leven van dr. J.G. Geelkerken (1879-1960)* (Amsterdam Bert Bakker 2013) en C.M. van Driel, *Gewantrouwd gereformeerd. Het omstreden leiderschap van neocalvinist Arie Noordt zij (1871-1944)*. AD chartasreeks 15 (Barneveld De Vuurbaak 2010).
  25. Ik verwijst in dit kader naar de korte beschouwing van Glas over de vrijgemaakt-gereformeerde mentaliteit, waarin hard werken in een goed georganiseerd isolement gedreven door een diepgaand conflict met de directe omgeving, het motief van de antithese en de idee van het zijn van de ware kerk (zuiverheidsmotief) wezenlijk waren. G. Glas, 'Mentaliteit. Een korte peiling' in: G. Harinck en M. te Velde, red., *1944 en vervolgens. Tien maal over vijftig jaar Vrijmaking* (Barneveld De Vuurbaak 1994) 52-57, met name 53-54.

‘Daar wij het elke ademhaling verzondigen’ (1902-1916)

Het begon allemaal op zondag 2 maart 1902 aan de Kampweg 34 te Doorn, een zonnige winterdag.¹ Bakker Jan Veenhof en zijn vrouw Johanna Veenhof-Kraan kregen hun tweede kind, opnieuw een zoon, toen ze ruim drie jaar getrouwd waren. Hij werd naar algemeen gebruik vernoemd naar de opa van moeders kant, Cornelis dus. Zijn vader noemde hem ook steevast zo. Zijn moeder zei Knelis, anderen noemden hem Kees.² Figuur 1 toont zijn stamboom.

1. Stamboom Veenhof³

2. Ouders Veenhof

Het voorgeslacht van Veenhof kwam uit het gebied van de Utrechtse Heuvelrug, de Gelderse Vallei en de Veluwe.⁴ Amersfoort, Doorn, Leersum en Lunteren staan in de annalen vermeld als geboorteplaatsen. Zijn grootouders van vaders kant, Herman Veenhof en Adriana Malkenhorst, waren allebei in Doorn geboren. Herman Veenhof was arbeider, grootvader van moeders kant Cornelis Kraan schildersknecht. Vader Jan Veenhof kwam ook in Doorn ter wereld, moeder Johanna Kraan in Amersfoort.

Doorn en Kampweg

Ambachtsheerlijkheid Doorn bestond voor de negentiende eeuw uit twee helften, een stuk ten zuiden en een stuk ten noorden van de postweg van Rhenen naar Utrecht.⁵ Het zuidelijk deel omvatte vruchtbare akkers met boerderijen, maar ook met Huis Doorn, kasteel Moersbergen en de landgoederen Gerestein en Schoonoord. Noordelijk van de postweg lagen heidevelden en bossen. Doorn bestond destijds uit een kleine kern rondom een dorpskerk. Na de Franse tijd kwam een bloeiperiode door de trek van rijke stedelingen naar de buitenplaatsen die zij lieten bouwen. Zij vestigden zich in Doorn om zijn mooie bossen maar ook vanwege de gezonde lucht. Zo kwamen Amsterdamse ondernemersfamilies als Den Tex Bondt, Van Eeghen en Spakler en adellijke families als De Beaufort, Van Heemstra, Van Loon en Van Zuylen van Nijevelt in de streek terecht. Doorn werd zo 'de parel der Stichtse lustwarande' en een belangrijk pension- en herstellingsoord.⁶ In de periode 1870-1900 verdubbelde het aantal Doornaars tot 2.200. Een bekend gezegde uit die tijd was: 'Doorn is een zoet(en) dal; 't Geen dat er komt, het blijft er al'.⁷ Jonkheer Hendrik M.J. van Loon liet na zijn huwelijk met de schatrijke bankiersdochter Louise C.A. Borski in de periode 1885-1888 het spectaculaire Hydepark bouwen.⁸ Dit landhuis was het hoogtepunt van het buitenleven in Nederland. Het echtpaar schiep een landgoed met de nieuwste uitvindingen. Zo was er elektrisch licht. De stroom daarvoor werd in eigen beheer opgewekt. Ook werd een waterleiding, een waterzuiveringsinstallatie en een telefoonaansluiting aangelegd.

De adel van Doorn was kerkelijk actief. Hun ongehuwde dochters verzorgden een zondagsschool, zoals de freules De Beaufort van landgoed Schoonoord.⁹ Met kerst hoorden daar een boekje en een sinaasappel bij. Als jongen liep Veenhof volgens de overlevering van zijn dochter graag wat verder om een bepaalde zondagsschool te bezoeken, als hij wist dat daar op het kerstfeest een dikker boek en een grotere sinaasappel werden uitgedeeld. Ook de elite kende baas boven baas.

De buitens brachten Doorn economische vooruitgang. De Nederlandse economie draaide in Veenhofs jongensjaren voor de Eerste Wereldoorlog bovendien als een lier, niet in de laatste plaats door de opbrengsten uit Nederlands-Indië.¹⁰ De welgestelde bewoners van Doorn namen dorpelingen

3. Kampweg rond 1906

in dienst en de middenstand profiteerde. Zo verdienden ook opa Kraan en vader Veenhof aan de elite. De familie Kraan was ondernemend. Ook oom Piet, de oudste zoon van opa Kraan, werd schilder. Later begon deze een eigen bedrijf. Eerst was sprake van een rijtuiglakkerij, later ontstond een schildersbedrijf dat aan het begin van de twintigste eeuw bijna alle buitenplaatsen als klant had.¹¹ Overigens betaalden de rijkelui hun personeel maar matig. Daar was weinig aan te doen, omdat de werkgevers onderling loonafspraken hadden gemaakt. De macht van het kapitaal was groot.

Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog werd in Duitsland de republiek uitgeroepen. Keizer Wilhelm II vluchtte vlak daarvoor naar Nederland. Na enige tijd op kasteel Amerongen te hebben gewoond, kocht hij in 1919 Huis Doorn. Daar verbleef hij vanaf 1920 tot aan zijn dood.¹² Simon Vestdijk, die vanaf 1939 tot aan zijn overlijden in Doorn woonde, schreef: 'Doorn vergeet hem nooit, want hij was uiterst populair, en zeker niet alleen omdat hij het geld liet rollen onder neringdoenden'.¹³ Ook bakker Veenhof verdiende aan de vroegere Duitse vorst. Diens tweede vrouw, Keizerin Hermine, stuurde ooit een nieuwjaarsgroet aan het gezin Veenhof. Het is een foto van de keizerin en haar vier kinderen met haar handtekening erop. Op de achterzijde staat: *'Ihre mich erfreuenden guten Wuensche zu meinem Geburtstage erwidere ich herzlich fuer das neue Jahr!'*¹⁴

Doorn werd niet alleen een 'parel' en 'een zoet dal' genoemd maar ook het 'dorp van de donder'. Onweersbuien konden voor flinke wateroverlast zorgen. De weg waaraan Veenhof opgroeide, veranderde dan in een moeras.¹⁵ In de wintermaanden was deze daardoor vrijwel onbegaanbaar. De naam Kampweg ontstond nadat er in het begin van de negentiende eeuw langs deze weg een noordelijke handelsroute liep naar de in kamp Austerlitz gelegerde Franse troepen. Toen Veenhof acht jaar was, werd de Kampweg verhard. Deze ontwikkelde zich tot een belangrijke winkelstraat, bijgenaamd de Doornse Kalverstraat. Aan het begin van de twintigste eeuw zaten er afgezien van bakker Veenhof ook kleermaker annex kapper Klashorst, de kruidenierswinkel van Jansen, het bodebedrijf van Versteeg, de collega-bakkers Van Burken en De Heus, fietsenhandelaar Kieboom en melkhandelaar Van Beek. Slager Verwey zat direct naast bakker Veenhof.¹⁶ Er waren in die tijd in Doorn twaalf bakkers en twee banketbakkers, aan concurrentie had de vader van Veenhof geen gebrek.¹⁷

Afscheiding en bevindelijkheid

De nieuwe gereformeerde kerk kwam in 1910 ook aan de Kampweg te staan, nadat de gereformeerden een tijd lang samengekomen waren in het kerkje aan de Kerklaan.¹⁸ Daar was Veenhof op 30 april 1902 gedoopt.¹⁹ In tegenstelling tot wat gebruikelijk was in de Gereformeerde Kerken, was er bij hem geen sprake van een vroegdoop. De meeste gereformeerden waren van

mening dat pasgeborenen zo snel mogelijk het teken moesten ontvangen van Gods verbond, waarvan ook zij deel uitmaakten. Dat de moeder niet altijd voldoende was hersteld om daarbij aanwezig te zijn, werd voor lief genomen.²⁰ De Gereformeerde Kerk van Doorn was in 1892 ontstaan uit de lokale Christelijke Gereformeerde Kerk vanwege het besluit van de generale synode van Amsterdam tot vereniging van de kerken uit de Afscheiding en de Doleantie.²¹

Landelijk was de Afscheiding begonnen met ds. H. de Cock, die vanuit zijn gemeente in het Groningse Ulrum protest had aangetekend tegen wat hij zag als aantasting van de gereformeerde belijdenis, tegen de evangelische gezangenbundel en tegen de bestuursorganisatie die Koning Willem I in 1816 aan de Nederlandse Hervormde Kerk had opgelegd.²² Hij werd afgezet, waarop hij zich in 1834 met zijn gemeente afscheidde. Een tiental predikanten volgde hem en her en der ontstonden afgescheiden gemeenten. De overheid verlangde dat zij erkenning aanvroegen als kerkgenootschap. De afgescheidenen weigerden dit omdat zij zichzelf zagen als de rechtmatige voortzetting van de Gereformeerde Kerk van vóór 1795. Zonder erkenning hadden ze echter geen vrijheid van godsdienstoefening. Daardoor kregen ze te maken met repressieve maatregelen als boetes, inkwartiering, gevangenisstraffen en het uiteendrijven van samenkomsten. Toen de afgescheiden kerken in 1836 hun eerste synode belegden, waren er ongeveer 130 gemeenten. De jurist G. Groen van Prinsterer verdedigde hun rechten hoewel hij zich niet bij hen voegde.²³ Na 1839 vroegen de meeste afgescheiden gemeenten toch erkenning aan van de overheid. Zij gingen vanaf 1869 verder onder de naam Christelijke Gereformeerde Kerken. Enkele gemeenten volhardden in hun afwijzende houding ten opzichte van de overheid onder de naam Gereformeerde Kerken onder het Kruis.²⁴

De Afscheiding vond in Doorn pas in 1880 plaats, bijna een halve eeuw nadat De Cock zich had afgescheiden. Dit kwam door de bevindelijke of piëtistische houding van de gelovigen op de Utrechtse Heuvelrug.²⁵ 'Het gereformeerd piëtisme was die stroming binnen het gereformeerd protestantisme die, zich tegen in haar ogen algemeen verbreide wantoestanden en misvattingen kerend, met profetische bezieling ijverde voor zowel de innerlijke doorleving van de leer en de persoonlijke levensheiliging alsmede de radicale en totale heiliging van alle terreinen van het leven'.²⁶ Bij bevindelijkheid ging (en gaat) het niet alleen om het verstandelijk aanvaarden van de gereformeerde leer, maar ook en vooral om het met hart en ziel doorleven van de verbondsrelatie met God. Persoonlijke bekering en heiliging waren wezenlijk. Niet zelden werden deze door geestelijke keurmeesters binnen een lokale bevindelijke gemeenschap getoetst aan een min of meer specifiek bekeringsmodel met verschillende stadia, de zogenaamde heilsorde.²⁷ Dit alles bracht een nauwgezette, sobere levensstijl met zich mee waarin Bijbel-

lezing, gebed, zondagsheiliging en zelfonderzoek belangrijke bestanddelen vormden. Toneel, dans, kermis, cafébezoek en dergelijke waren taboe.²⁸ De leer van de dubbele predestinatie stempelde het geestelijke leven: de mens was van eeuwigheid of uitverkoren of verworpen, zonder ook maar een moment iets van de persoonlijke verantwoordelijkheid daarvoor te verliezen.²⁹ Bevindelijke gelovigen legden de lat hoog: 'Geen seconde van de dag en geen facet van het dagelijks leven mogen buiten het heilingsgeschot blijven'.³⁰ Dit zette hun geloofsleven onder hoogspanning:

De godsdienst moest niet alleen aan de buitenkant zichtbaar zijn, maar vooral ook inwendig beleefd worden. (...) Met [de apostel] Paulus joegen zij steeds de volmaaktheid na, ook al wisten zij bevindelijk heel goed dat zij die nooit zouden bereiken. Zij waren ter zake van de vroomheid ernstiger, feller en idealistischer dan alle andere gereformeerden.³¹

Dit kon aanleiding zijn tot zwaarmoedigheid of hoogmoed, afhankelijk van hoe men het er naar eigen beleving, al dan niet in vergelijking met anderen, vanaf bracht. Ook kon de cultuurkritische inslag leiden tot wereldmijding. J.K. Karels spreekt hier van een ambivalentie binnen het piëtisme. Enerzijds wil de bevindelijke gelovige God op alle terreinen van het leven dienen, iets dat W.J. op 't Hof in zijn inaugurele rede sterk beklemtoont. Daarbij wijst hij op het in de loop der jaren ontstaan van een reformatorische zuil van onder meer de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), reformatorische scholen en het *Reformatorisch Dagblad*.³² Dit zou men de kuyperiaanse kant van het piëtisme kunnen noemen. Anderzijds wilden de piëtisten zich in hun streven naar heiliging niet besmetten met de wereld, waardoor de neiging ontstond zich daarvan afzijdig te houden en zich vooral te richten op de 'binnenkant' van het geloofsleven. Dit element komt meer naar voren in de door F.A. van Lieburg geredigeerde bundel over *[d]e stille luyden*, een in dit verband veelzeggende titel. Theologisch gezien kan de genoemde ambivalentie geduid worden als de christelijke spanning tussen het wel in maar niet van de wereld zijn.³³

W. van 't Spijker noemt ook de ervaring van Gods leiding in het leven als een belangrijk aspect van de bevindelijkheid.³⁴ J.P. Zwemer duidt dit als het van Gods voorzienigheid afhankelijke leven.³⁵ C. Graafland spreekt van de weg die God met zijn kinderen gaat.³⁶ Het was op die weg van persoonlijke verantwoordelijkheid *coram Deo* belangrijk te wachten op Gods tijd. De idee van een afscheiding kwam daardoor op de Utrechtse Heuvelrug niet zomaar op.³⁷ In het Noorden van Nederland, het gebied waar de Afscheiding begon, kwamen concentraties van uitgesproken piëtistische gemeenten nauwelijks voor. Bovendien brengt Zwemer naar voren dat de noorderlingen zich van oudsher onafhankelijker opstelden vanwege hun weerzin

tegen de staatkundige centralisatie vanuit 'Holland'. De Friese vrijheid is spreekwoordelijk. Daarbij noemt hij ook de geringe mate van individualisering in Gelderland en Oost-Utrecht, waardoor de Nederlandse Hervormde Kerk in die gebieden relatief weinig bevindelijke gelovigen verloor.³⁸ Deze factoren droegen bij aan de late Afscheiding in Doorn. Wellicht speelde ook de economische afhankelijkheid van de lokale adel en andere vermogende Doornse burgers een rol, uiteraard voor zover deze niet behoorden tot de piëtisten.

De bevindelijke gelovigen kwamen vaak naast de officiële kerkdiensten van de Nederlandse Hervormde Kerk bij elkaar in zogenaamde gezelschappen of conventikels. Meestal gingen daar oefenaars, lekenpredikers, voor. 'Vaak wisten ze door hun eenvoudige afkomst, persoonlijk charisma, directe spreekstijl en warme bevinding het hart van hun gehoor bijzonder te treffen en stonden ze dichter bij het kerkvolk dan de predikanten.'³⁹ In Veenhofs geboortestreek was Wulfert Floor, landbouwer te Driebergen, een gewaardeerd oefenaar.⁴⁰ Ook Veenhof groeide op in een piëtistische familiekring.⁴¹ Enkele brieven van zijn grootouders illustreren dit. Zo schreef grootmoeder Adriana Veenhof-Malkenhorst in 1884 het volgende aan haar dochter Mina over een sterfgeval in de familie:

Gisterenavond even voor tien uur heeft Willem oom het tijdelijke met het eeuwige leven verwisseld, want hij mocht zijn hoofd er gerust neerleggen, want hij zei nu heb ik alles, als die vallei des doods moet ik nog door. Maar de Heere is toch met zijn volk tot aan de voleinding der wereld, dus geen nood, die Heere zal ze die doodsjordaan ook wel doorbrengen. Toch wordt de waarheid ook bevestigd, de laatste vijand die teniet gedaan wordt, is de dood. Hij riep gedurig uit: Heere Jezus, dierbare Jezus.⁴²

Het was de taal uit *Eens christens reyze na de eeuwigheyd* van John Bunyan, een in bevindelijke kring geliefd auteur. Ook Bunyans hoofdpersoon moest eerst door de doodsvallei en over de Jordaan om het beloofde land te kunnen binnengaan.⁴³ Adriana schreef enkele jaren later opnieuw aan haar dochter, dit keer vol blijdschap over de bekering van haar zoon Jan, de latere vader van Veenhof. Tegelijkertijd was er een diep besef van tekortschieten tegenover God. Een mens zondigde immers 'elke ademhaling'? Dit laatste tekende de plicht tot heiliging, die gold voor elke seconde van het leven. Uiteraard was de bekering van Jan voor zijn bevindelijke ouders een cruciaal gebeuren:

Welkom in het nieuwe jaar. Het is een voorrecht als het in waarheid Nieuwjaar voor ons is, als wij zeggen kunnen: het oude is voorbij gegaan, het is al nieuw geworden. Zoo mogten wij ouwejaarsdag een brief

van Jan ontvangen, dat hij ook moog hopen dat voor hem eerst Nieuwjaar was. Mijne ziele riep uit: Wat zulle wij den Heere vergelden voor alle zijne weldaden aan ons bewezen en je vader liepen zondag de stille tranen over de wangen van blijdschap. Zeg het Mietje, maar pas op dat Jan het niet hoort, dat ik het u geschreven heb, want hij schreef: Moeder verberg die brief, dat niemand hem leest. Dus weest blijde met mij, want deze mijne zoon was dood en hij is levend geworden, hij was verloren en hij is gevonden. (...) De wereldling kan niet begrijpen dat er zooveel heil in de dienst van God is. (...) Wij mogte bijzonder de weldaden des Heeren opmerken en daar wij zoo ontrouw zijn en het elke ademhaling verzondige.⁴⁴

Jan Veenhof wilde zijn bekering niet overal rondbazuinen. 'Mijn vader heeft over dat gebeuren nooit met één woord tegen mij gesproken!', schreef Veenhof vele jaren later.⁴⁵ Jan zou vier jaar later, op 24 maart 1892, samen met zijn latere zwager Piet Kraan belijdenis doen van zijn geloof. Twee jaar nadat grootmoeder Adriana was gestorven, schreef haar man Herman Veenhof een sombere brief aan zijn kinderen in Amersfoort. Hij miste zijn vrouw. Opvallend is het veelvuldige gebruik van het woord 'mag'/'moge(n)', dat de beleving van de diepe afhankelijkheid van God laat zien:

Lieve kinderen, Daar ik uw brief in welstand heb ontvangen en tot mijn blijdschap gezien heb dat u allen gezond zijt, moge de Heere ons dankbare harten geven voor al die weldaden. Want wij hebben toch alle weldaden verbeurd, en daar ik in uw brief vernomen heb dat u een ander gezicht [andere visie] hebt als voor 25 jaar, wees dankbaar en vraag om meer genade voor u en voor geheel uw gezin opdat u samen de Heere moge dienen en groot maken en dat de Heere ons maar leiden mag door zijn Woord en Geest opdat de Heere verheerlijkt moge worden en wij getroost mogen leven en eenmaal zalig mogen sterven. En daar wij wel ver van elkander gescheiden zijn naar het lichaam maar niet naar de geest want ik mag dagelijks al mijn kinderen en kindskinderen opdragen aan de troon der genade. (...) het gemis van moeder valt mij nog dagelijks zwaar. Ik ben mijn thuis kwijt en krijg het hier niet terug, maar ik hoop moeder toch eenmaal in de hemel weer te ontmoeten en daar zal geen scheiden meer zijn. (...) Hier is het beste van het leven moeite en verdriet. Maar de Heere komt mij op dit ogenblik voor [ogen met] Mijn genade is u genoeg en dus zwijgen en maar vragen: Heere, wat wilt gij dat ik doen zal. (...) Verder allen hartelijk gegroet van uw vader, die gij aan deze zijde van het graf licht niet meer zult zien.⁴⁶

Deze grootvader maakte in de periode 1906-1915 als weduwnaar deel uit

van het gezin van de bakker aan de Kampweg. Veenhof leerde in zijn jeugd-jaren zijn opa met diens karakteristiek piëtisme daarom goed kennen. In de Tweede Wereldoorlog zou hij een op dit punt belangrijke herinnering aan hem optekenen in een gereformeerd jeugdblad. Opa Veenhof kon 'diep eerbiedig' de Bijbel lezen. Dat had indruk gemaakt op zijn kleinzoon. Deze grootvader had eerst benadrukt, dat gebed eerbied vereiste omdat de gelovige dan tot God sprak. 'Maar als we lezen in den Bijbel, dan moeten we nog véél eerbiediger zijn, want dan spreekt God tot ons!'⁴⁷

Jaren daarvoor was opa Veenhof samen met zijn vrouw regelmatig naar een conventikel gegaan, dat bijeenkwam in de schuur van bakker D. van Beek, die tevens boer was. Veenhofs vader was als kleine jongen meegegaan. Ds. T. Meijster, christelijk gereformeerd predikant te Zeist, was een gewaardeerde voorganger in dit Doornse conventikel waar kennelijk niet alleen leken preekten.⁴⁸ Eens werd een samenkomst met hem ruw verstoord door een man die hard met een knuppel op de schuurdeur sloeg. Daarna schreeuwde hij de dominee toe: 'Ik wou dat je de klem op je smoel kreeg!' Kaakklem of tetanus is een ernstige infectieziekte, die destijds vaak dodelijk was. Door verstijving van de kaken kan de patiënt niet meer spreken.⁴⁹ Iedereen schrok hevig maar Meijster bleef kalm: '[G]eliefden, laat de duivel maar woeden'. De week daarop preekte hij weer in Doorn. Meijster vertelde toen, dat de ordeverstoorder kort daarvoor was begraven, gestorven aan de klem. Men ervoer dit als een godsoordeel en het maakte diepe indruk.⁵⁰ Dit verhaal en de overlevering ervan vormt een typische illustratie van het functioneren van een lokaal conventikel als wat J. Exalto een narratieve bevindelijke gemeenschap noemt.⁵¹

Dit gezelschap stond aan de basis van de Christelijke Gereformeerde Kerk van Doorn, die op 14 oktober 1880 in aanwezigheid van een commissie van de zustergemeenten van Amersfoort en Zeist werd geïnstitueerd. Ds. O.C. Doornbos van Zeist, waarmee de nieuwe gemeente een combinatie vormde, zou eenmaal per acht zondagen voorgaan in Doorn, de sacramenten bedienen en de kerkenraadsvergaderingen leiden. Cornelis Kraan en Herman Veenhof werden benoemd tot ouderling respectievelijk diaken. De jonge Doornse gemeente was klein, ze telde slechts elf mannen. Vrouwen en kinderen stonden niet in de notulen vermeld. Toen de zojuist genoemde schuur van Van Beek kort na 1880 verbouwd werd tot een kerkje, moesten daar geldelijke offers voor gebracht worden.⁵² Herman en Adriana Veenhof verkochten er hun varken voor, de vlees- en vetvoorraad voor het hele gezin voor een heel jaar. Volgens Veenhof hanteerde zijn grootmoeder een eenvoudige theologie: 'De Here heeft het *nodig* en dan kan en zal Hij ons ook best een jaar lang zonder vlees en vet in het leven houden'.⁵³ Toen Doornbos in 1883 vertrok, kwam een eind aan de combinatie met Zeist. Daarna diende J. Overduin de gemeente tot 1888 als 'lerend ouderling'.

Nadat een groot aantal dominees bedankt had, nam ds. T. Bouma van Langerak in 1890 een beroep van Doorn aan.⁵⁴ Zijn traktement bedroeg f900 per jaar. Hij zou de gemeente dienen tot zijn emeritaat in 1919. Veenhof zat bij Bouma op catechisatie.⁵⁵ Volgens diens jongste zoon Klaas vond hij zijn preken saai. Maar in 1890 was de gemeente maar wat blij met hem. 'Grootte dingen heeft de Heere bij ons gedaan dies zijn wij verblijd', schreef Adriana Veenhof-Malkenhorst op 17 maart 1890 aan haar dochter.⁵⁶ Toen ruim een jaar daarvoor een lijst door de gemeente was gegaan voor de aankoop van een pastorie, tekenden Herman en Adriana Veenhof voor f10. De latere vader van Veenhof deed ook een flinke duit in het zakje. Hij tekende voor f4, daarbij verwijzend naar Galaten 6: 6: 'En die onderwezen wordt in het woord, dele mede van alle goederen aan dengene die hem onderwijst (Statenvertaling)'.⁵⁷ Jan Veenhof was op dat moment 19 jaar. Het was bijna een jaar na zijn bekeringservaring. Bouma had grote pastorale gaven en hielp ook graag met geld en goed. Ondanks vele op hem uitgebrachte beroepen bleef hij Doorn trouw.

Kerkelijk actief voorgeslacht

De grootvaders van Veenhof waren kerkelijk zeer actief. Beiden waren lange tijd lid van de kerkenraad. Kraan fungeerde enige tijd zelfs als voorzitter. Als ze aan de beurt waren om af te treden, werd vaak druk op hen uitgeoefend zich herkiesbaar te stellen. Naast hun ambtelijk werk verrichtten ze ook andere kerkelijke taken. Op 14 juli 1884 werd besloten dat Kraan de kerkbanken zou schilderen en op 17 januari 1885 werd Herman Veenhof gekozen tot penningmeester. Kraan werd op laatstgenoemde datum ook belast met de 'zendingszaak', wat hier lokale evangelisatiewerkzaamheden betekende. Aan het eind van dat jaar kwam Kraan binnen de raad in problemen vanwege zijn vrouw. Kerkenraadslid Van Wittenberg wenste hem op 1 december 1885 niet langer als ouderling te erkennen 'om reden dat hij door zijn vrouw wordt geregeerd'. Een vrouw diende te leven in onderworpenheid aan haar man en Antonia paste kennelijk niet in dit plaatje. Kraan bedankte daarna op 7 januari 1886 tijdens een gecombineerde kerkenraadsvergadering van Doorn en Baarn als ouderling. Daarop werd hij vermaand en 'na veel tegenspartelen' beleed hij schuld. Het is niet duidelijk of dit direct met de houding van zijn vrouw te maken had. Toch wilden de andere kerkenraadsleden niet meer met hem verder en Kraan trad af.

Zijn vrouw Antonia bleef problemen geven. Op 13 april 1886 besloot de kerkenraad haar te vermanen vanwege het 'nalaten van de openbare godsdienst'. Kennelijk ging ze niet meer of naar de mening van de kerkenraad te weinig naar de kerk. Vermaningen kwamen overigens vaker voor, vooral om het niet deelnemen aan het avondmaal, het ontheiligen van 'den dag des Heeren' en het zondigen tegen het zevende gebod, dat over huwelijk

en seksualiteit handelt.⁵⁸ Kraan roerde zich ook als 'gewoon' gemeentelid. Eind 1886 maakte hij bezwaar tegen het diakenschap van de al genoemde D. van Beek. En een jaar later, december 1887, stelde hij per brief vragen aan de kerkenraad. Op 17 januari 1888 beantwoordde de raad deze vragen in aanwezigheid van Kraan, maar deze bleek niet op alle punten tevreden gesteld. Op 30 juli werd Kraan toch opnieuw ouderling. Of zijn vragen waren beantwoord, is niet duidelijk. Maar kennelijk wilde de gemeente toch weer een beroep doen op deze broeder met zijn ruime ervaring in het kerkelijke ambtswerk.

Veenhofs grootvaders maakten ook de landelijke Vereniging mee van de afgescheidenen en dolerenden. Aangezien er in Doorn geen Doleantie had plaatsgevonden betekende dit plaatselijk slechts een naamswijziging van de afgescheiden kerkelijke gemeente. De Gereformeerde Kerk van Doorn ontstond op 4 juli 1892. Kort daarna groeide het ledental sterk, van 100 naar 175. Dit had te maken met de overkomst van mensen uit de Nederlandse Hervormde Kerk van Doorn en uit andere gemeenten in de buurt.⁵⁹ Het aantal leden bleef groeien, tot 810 in 1920, waarvan 366 belijdende leden.⁶⁰ Ook de vader van Veenhof werd kerkelijk actief. Hij zou meer dan vijftig jaar het kerkorgel bespelen.⁶¹ Op 7 december 1941 zou hij in dat kader na de kerkdienst toegesproken worden door ds. J.W. Esselink, de toenmalige predikant van Doorn. Die bood de jubilaris namens de gemeente een klok aan.⁶² Uit de kerkenraadsnotulen van april 1895 bleek dat Jan Veenhof ook actief was voor de zondagsschool. Later zat hij in de evangelisatiecommissie.⁶³ Hij was echter nooit lid van de kerkenraad. Dit had waarschijnlijk te maken met zijn beroep. Bakkers moesten erg vroeg op en dus op tijd naar bed. Dit kon problemen geven met de kerkenraadsvergaderingen.

In februari 1896 kwam wel de volgende generatie Kraan in de kerkenraad. Piet Kraan werd scriba. Hij zou dit lange tijd blijven, namelijk tot en met 6 december 1923. Maar ook daarna maakte hij nog wel eens deel uit van de kerkenraad. Zo bleek hij op 6 november 1935 weer gekozen. Veenhof leerde veel van deze oom en achtte hem hoog.⁶⁴ Jan Veenhof was dan wel nooit kerkenraadslid, hij was al jong aanleiding tot een conflict binnen de raad. Ouderling Odé vroeg zich in de vergadering van 6 maart 1893 af of Jan Veenhof, die als gemeentelid aanwezig was met een aanklacht tegen hem, wel echt was bekeerd, een typisch bevindelijke vraag. Het feit dat Jan zei te geloven, was voor Odé onvoldoende:

Op deze vergadering komt binnen lidmaat J. Veenhof met een aanklacht tegen ouderling Odé, daar Odé zeide tegen Veenhof tweemaal op den weg lastertaal had uitgesproken over Odé en daar Odé hem vriendelijk vermaande zulks niet meer te doen. Anders hem aan de kerkenraad zoude aanklagen. Daarop gaat Veenhof verder en zeide tegen Odé in

de kerk gebeden had als of de ds. Bouma onbekeerd was, daar Odé in zijn gebed gevraagd had of het de Heere mocht geven dat de krankheid waarmee de leraar zich bevond dat de Heere God deze krankheid mocht heiligen aan zijne ziele (...). Verder zeide Veenhof of wat ik van hem zoude denken of hij ook onbekeerd was, waarop Odé vraagt wat voor grond hij daarvoor konde opgeven. Veenhof zeide deze grond dat hij *belijdenis had afgelegd en geloofde Gods Woord*. Daarop antwoordde Odé dat hij daarmee voor God niet konde bestaan voor de eeuwigheid. Daarop zeide ds. Bouma dat Odé zijn gezegde moest intrekken, anders was Odé *strafbaar*.⁶⁵

Jans vader ontplofte: 'Daarop staat de diaken H. Veenhof op en barst in drift en kwaadheid uit tegen Odé en zegt ik erken jou niet als ouderling (...)'. Het werd een heftige ruzie binnen de kerkenraad. De volgende vergadering werd Odé door ds. Bouma en Herman Veenhof beschuldigd van het verduisteren van kerkgeld. En op 23 maart diende de predikant bezwaren in tegen Odé, die tijdens huisbezoeken hard opgetreden zou zijn. Hij zou in zijn ambtelijk werk een verkeerde maatstaf gebruiken, namelijk 'zijn bevinding en niet belijdenis en leven'. Dat was ook het springende punt geweest op 6 maart. Ten slotte zou Odé catechisanten opgestookt hebben tegen ds. Bouma. De visie van Odé werd afgekeurd.

Ouderlijk huis en bakkerij

Als kind had Veenhof uiteraard vooral te maken met het ouderlijk huis, de bakkerij en de school, hoezeer die ook verweven waren met het geestelijk en kerkelijk leven. Vader was bakker. Honger kende het gezin niet.

Mijn vader maakte er ons (...) attent op dat we het zo bijzonder goed hadden en daarvoor dankbaar moesten zijn. (...) Brood genoeg, een tuin die voldoende groenten opleverde – mijn grootvader [Herman Veenhof, die immers van 1906 tot 1915 bij hen inwoonde] verzorgde die zolang hij dat kon – en ook nog een stukje gehuurde grond waarop de winteraardappels werden verbouwd. En 's zaterdags werd er zelfs een pond 'doorregen lappen' gekocht à raison van 50 cent en een ons boterhammenworst van een dubbeltje. Ik heb dat dikwijls bij onze buurman, de slager, gehaald.⁶⁶

De bakkerij met zijn karakteristieke geuren was dominant aanwezig in Veenhofs jeugd. Later schreef Veenhof zijn oudste kleindochter er een lange brief over: 'Ik wou dat ik je de oude bakkerij nog eens kon laten zien!' In de brief tekende hij een kleine plattegrond.⁶⁷ Bakker Veenhof had geen knecht. Hij ging zelf de klanten langs met een broodkar. Die duwde hij eigenhandig, maar soms spande hij zijn hond ervoor.⁶⁸ Jan zat dan op een plank

waarover zijn achterwerk uitstak. In het dorp noemden ze hem daarom 'bakker Kont'.⁶⁹ Wat later gebruikte hij een fiets met een grote broodmand. Het bakproces was voor de kinderen spannend om te zien: 'Wat hebben wij dikwijls naar dat vuur gekeken. Je zag er allerlei figuren en visioenen in'. Veenhof moest samen met zijn broers meehelpen:

Want het brood moest nog voor een groot gedeelte worden weggebracht. Er werd maar heel weinig in de winkel verkocht zoals nu! (...) [W]ij (...) moesten met een mand vol brood nog vóór schooltijd gauw naar een aantal klanten die 's morgens vroeg warm brood wilden hebben. Dat was haastje-repje. En ik moet eerlijk zeggen dat we dat niet zo graag deden. Want de meeste schoolkinderen kwamen al vroeg bij de school om samen te spelen.

Op zaterdag was dat anders:

's Zaterdag – er was dan geen school – moesten wij er aan geloven. Dan moest iedere klant een dubbele portie hebben en begon mijn vader soms al 's nachts om twaalf uur in de bakkerij te werken. Ik werd dan vaak om vijf uur geroepen! Maar dat deed ik graag. Ik moest dus 'afhakken' en wegen en vader 'maakte het op', d.w.z. maakte er broden van om ze in de broodbussen te doen die ik dan – of een broer – eerst met slaolie hadden 'gesmeerd'.

De sinterklaastijd was druk. Ze gingen dan langs de deuren met zakken speculaasjes: 'Voor elk half pond (...) kregen we 2½ cent in onze spaarpot. Het grootste aantal dat ik (...) verkocht was 32!'⁷⁰

Veenhofs moeder was volgens zijn dochter Margriet een lieve vrouw, die voor gezelligheid zorgde. Medekerklid J.H. Alberts omschreef Veenhofs vader uiterlijk als volgt: 'Vader Veenhof was een klein mannetje met een sikje. Doordeweeks droeg hij de bakkersschort, maar 's zondags had hij een donker pak aan en een zwarte gleufhoed op (...)'.⁷¹ Veenhof zelf schreef later: 'Mijn vader las veel, dacht diep na, maar zei weinig. Hij was wat men noemde "een stille man". Maar hij wist zijn weetje goed'.⁷² Hij hield ook de politiek goed bij.⁷³ Jan Veenhof maakte tijdens zijn leven de opkomst mee van Abraham Kuyper, die zich op politiek terrein inzette voor de emancipatie van de 'kleine luyden'.⁷⁴ Persoonlijk leverde Jan zijn bijdrage aan de verheffing van de gereformeerden door lokaal de schoolstrijd om de gelijkberechtiging van het bijzonder onderwijs mee te strijden, zoals nog zal blijken. Hij kwam ook al jong in aanraking met Herman Bavinck, een theoloog die net als hij zijn wortels had in de Afscheiding.⁷⁵

Toen hij als jonge man op de catechisatie ging vroeg hij met twee kameraden of de dominee [Bouma] ook gedurende de zomer wilde doorgaan met hen te catechiseren. De zomervakanties duurden toen een half jaar. De dominee, hij had de eerste professorale jaren van Bavinck in Kampen meegemaakt [1883-1885], heeft toen gedurende enkele zomers de dic-taten van Bavinck met deze drie catechisanten gelezen en besproken.⁷⁶

Bakker Veenhof mag dan ‘een stille man’ zijn geweest, hij blies wel degelijk zijn partij mee in de kerk van Doorn. Dat werd al zichtbaar in zijn conflict met ouderling Odé. Maar er was meer. Zo beschouwde hij het kerkorgel als deel van zijn persoonlijk territorium. Alberts verhaalde daar het volgende over:

Vader Veenhof heeft meer dan vijftig jaar het orgel bespeeld in de gere-formeerde kerk te Doorn. Hij was ook met geen stok van de orgelbank af te krijgen. (...) Er kwam ook niemand anders achter ‘zijn’ orgel. Op één uitzondering na: Joop Alberts. (...) Ik mocht eerst een keer voor en na de dienst spelen, daarna één psalm begeleiden zonder voor- en naspel en uiteindelijk een hele dienst. Maar Veenhof bleef er wel bij zitten.⁷⁷

Een opmerking uit het kerkenraadsverslag van 16 januari 1922 wijst ook op deze territoriumdrift. Volgens de raad hoefde Jan Veenhof geen toezicht te houden, wanneer iemand anders toestemming kreeg het kerkorgel te be-spelen. Verder roerde de bakker zich flink in een affaire rond het doen van geloofsbelijdenis van zijn oudste zoon. Op 20 februari 1922 kwam in de kerkenraad aan de orde dat Herman belijdenis wilde doen zonder voorbe-reidende catechese. Waarschijnlijk vond Herman dat niet nodig omdat hij onderwijzer was. Hij wist zijn gereformeerde weetjes en had kennelijk geen zin om tussen de gewone dorpsjongelui de bekende kost nog eens tot zich te nemen. De kerkenraad wilde echter dat iedereen naar de belijdenisca-techisatie ging. Het werd een langlopende kwestie waar Hermans vader ver-schillende brieven over schreef aan de raad. Op 18 april 1922 vroeg hij ‘een opgave van de rechtsgronden waarop zijn zoon afgewezen is om belijdenis te doen’. Er was echter geen sprake van afwijzing, wel achtte de kerkenraad voorafgaand onderwijs wenselijk. Op 22 augustus verzocht Herman om toe-lating tot de openbare belijdenis van het geloof, waarna op 4 september een commissie werd benoemd om onderzoek te doen ‘naar zijnen kennis van de gereformeerde geloofsleer en de praktijk der godzaligheid’. Dit viel positief uit. Waarschijnlijk heeft Herman in de tussenliggende tijd toch enige ker-kelijke scholing ontvangen. Maar deze kwestie bleef doorsudderen. In 1923 was nog steeds sprake van een probleem met Jan Veenhof. Op 16 april 1923 bleek zelfs dat hij de kerkenraad wilde omkopen:

Br. Ringenaldus deelt mede, dat bij hem is ingekomen *f*₃ voor het tekort van [ten laste van] br. J. Veenhof onder voorwaarde, dat de kerkenraad erkent verkeerd gehandeld te hebben inzake het verzoek van den zoon van dezen broeder. De kerkenraad kan eene gift onder die voorwaarde niet accepteren, wijl hij nog steeds meent in deze goed gehandeld te hebben.

Enkele maanden daarna, op 16 juli 1923, bleek dat de Doornse bakker de kerkenraad van 'machtsmisbruik' beschuldigde. Op 1 oktober 1923 kwam vader Veenhof persoonlijk in de raad zijn standpunt uiteenzetten. Na uitvoerige bespreking gaf hij toe verkeerd gehandeld te hebben, waarmee dit geschil uit de wereld was. Bakker Veenhof liet zijn eindje niet gemakkelijk los. Zijn strenge en onverzettelijke uitstraling op afbeelding 2 past in dit beeld.

Veenhof had volgens zijn dochter altijd een goede relatie met zijn ouders. Kennelijk had hij geen moeite met zijn stille maar tegelijk onverzettelijke vader die wist wat hij wilde. Dit klinkt door in de volgende herinnering, die zo weggelopen lijkt uit een boek van W.G. van de Hulst:

's Avonds zaten we om de tafel in een kamer die tegelijk keuken was. Het vertrek werd 's winters verwarmd door een fornuis dat met natgemaakt 'gruis' of eierkolen werd gestookt. De petroleumlamp was omlaag getrokken. En in de lichtkring die deze op de tafel wierp stopte mijn moeder de kousen, maakten wij ons 'huiswerk' of lazen onze boeken en bestudeerde mijn vader de krant. Met innige, innige dankbaarheid denk ik vaak aan die avonden terug. Wat hadden we het dan ingoed met elkaar.⁷⁸

Veenhof schreef ook het volgende over zijn jonge jaren: 'De persoonlijke verhoudingen met de niet-kerkgenoten waren veelal hartelijk en vriendelijk'. Dat was zakelijk uiteraard voor de bakker in Doorn wel zo praktisch. Over roddel had vader Veenhof zijn anathema uitgesproken. Gebeurde dat wel, dan kregen de kinderen een opmerking over hun eigen 'boze' hart. Preken of catechisatielessen bekritisieren was 'majesteitsschennis'.⁷⁹ Het was een piëtistische jeugd, gestempeld door de diepe eerbied voor God. Veenhof verwoordde het later, getekend door hevige kerkstrijd, als volgt:

Hoe vaak heb ik niet gehoord dat het in het leven vooral op de 'vreze des HEREN' aankomt. (...) Wat ze met die term aanduiden kan ik misschien het best zo omschrijven: het is een levensinstelling die gekenmerkt wordt door de vrees de HERE verdriet te doen. Of, om het meer positief te zeggen: een leven waarin de vraag: 'HERE, wat wilt Gij dat ik doen zal' leeft. (...) Mijn vader leefde ons zonder enige ophof de dienst van Christus voor. En hij hoopte en bad dat wij daar ook toe zouden

komen. Als wij eens iets wilden dat naar zijn overtuiging niet door de beugel kon zei hij nogal eens: 'Je moet je maar eens goed afvragen of de Here daar blij mee zou zijn'.⁸⁰

De liefde voor de kerken uit de Afscheiding was Veenhof 'met de paplepel ingegeven'. Er was een grote liefde voor de Theologische School van deze kerken in Kampen, die in 1854 tot stand was gekomen. Ze leefden bij *De Bazuin*, het officiële orgaan van deze kerkelijke onderwijsinstelling, dat de band onderhield met het kerkvolk. De minder bevindelijke, milde, afgescheiden predikant ds. W.H. Gispen, 'de oude Gispen', jarenlang hoofdredacteur van genoemd tijdschrift, was populair in huize Veenhof.⁸¹ Alles overziende was bakker Veenhof minder bevindelijk van karakter dan diens vader. De invloed van Kuypers, Bavinck en Gispen zal daarbij zeker een rol hebben gespeeld. In de brieven, die hij naderhand aan zijn tweede zoon schreef, uitte hij zich in tegenstelling tot zijn vader dan ook niet over de binnenkant van zijn geloofsleven.⁸²

School met den Bijbel

Veenhof bezocht de School met den Bijbel bij hem in de straat. Op 23 juli 1890 had de eerste ledenvergadering plaatsgevonden van de Vereeniging tot stichting en instandhouding van eene School met den Bijbel te Doorn in het gebouw van de Christelijke Gereformeerde Kerk.⁸³ De zondag daarvoor had initiatiefnemer ds. Bouma zijn gemeente daarvoor uitgenodigd. Cornelis Kraan en Herman Veenhof waren op de bewuste vergadering aanwezig. In de notulen van 13 juli 1891 worden Herman en Jan Veenhof beiden genoemd als lid van de vereniging. De familie Veenhof streed zo in het dorp mee voor het bijzonder onderwijs. De school zelf werd overigens pas in 1899 geopend. Toen waren 36 kinderen aangemeld. De heer H.D. Schuitmaker uit Zwolle werd benoemd tot 'hoofd der school' voor een traktement van f750 per jaar. Per 1 maart 1900 werd een hulponderwijzeres benoemd. De school was in juni van dat jaar gegroeid tot 75 leerlingen. In 1901 werd opnieuw een leerkracht aangetrokken. De ouders moesten het schoolgeld zelf betalen, maar als zij dat niet konden opbrengen, sprong de diaconie bij. Er was een Hervormde School aan de Boslaan in Doorn, die aangesloten was bij de Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs (CNS). De School met den Bijbel maakte deel uit van het Gereformeerd Schoolonderwijs (GSO), na 1906 Gereformeerd Schoolverband (GSV) genoemd, waar Bavinck lange tijd vicevoorzitter van was.⁸⁴ In 1906 vroeg Schuitmaker ontslag, wat hem op de meest eervolle wijze werd verleend. Daarop werd J. Heule, iemand uit het eigen dorp, benoemd als zijn opvolger.⁸⁵ Die was ook enige tijd secretaris van de lokale afdeling van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), genaamd 'Nederland en Oranje', die 52 leden telde.⁸⁶

*4. Leerlingen School met den Bijbel Doorn
Veenhof staat recht achter de lei in het midden van de foto.*

Veenhof ging in 1908 naar deze School met den Bijbel.⁸⁷ De keus daarvoor betekende voor zijn vader een zware financiële belasting. In 1908 betaalde hij voor zijn twee schoolgaande zoons f19,37½. In 1913 zaten alle vier zijn kinderen op school. Jan Veenhof moest toen f57,50 afdragen aan het schoolbestuur.⁸⁸ Bij een inkomen van acht à negen gulden per week was dit een rib uit zijn lijf.⁸⁹ De school had ook een afdeling voor uitgebreid lager onderwijs, dat wil zeggen een paar extra klassen waarin de leerlingen voorbereid werden op het toelatingsexamen voor gymnasium, hogereburgerschool, kweekschool, enzovoort.⁹⁰ Daar werd naast Duits, Engels en Frans ook wiskunde gegeven. Veenhof, die genoemde afdeling bezocht, was getuige zijn finale rapportcijfers een goede leerling. Voor vaderlandse geschiedenis had hij zelfs een tien. Het laagste cijfer was voor algebra, een zes.⁹¹ Het familiearchief bevat een schoolfoto. Veenhof kijkt daarop helder en zelfbewust de wereld in. Zijn volle haardos springt in het oog, zeker vergeleken met de kortgeschoren koppies van jongere leerlingen. Ook is hij opvallend goed gekleed.

Veenhof las graag. Zo nam hij de inhoud van honderden boeken uit de bibliotheek van De Volksbond tegen Drankmisbruik tot zich. Langs die weg leerde hij ook de boeken van Van de Hulst kennen.⁹² Ze hadden thuis *Wink's kleine encyclopedie*: 'Ik heb er uren in gelezen en kende het ten slotte zowat uit mijn hoofd'.⁹³ Verder las Veenhof de krant. *De Standaard* van Kuyper was voor zijn vader te duur maar er was wel een abonnement op *De Stichtse Courant*, een christelijk dagblad, en dat werd gespeld. Ook het christelijke weekblad *De Spiegel* werd gelezen. *De Bazuin* is al eerder genoemd. Verder noemde Veenhof *Geschiedenis der Hervorming* van de Utrechtse hoofdonderwijzer en leraar pedagogiek aan de christelijke normaalschool, R. Husen, en de *Institutie* van Calvijn, in de door Kuyper uitgegeven vertaling van W. Corsman.⁹⁴ Veenhof liep in het laatstgenoemde boek steeds vast in het Oudnederlands, maar wilde niet elke zin aan zijn vader vragen.⁹⁵ Over het boek van Husen schreef hij aan zijn kleindochter, dat dit zijn liefde voor de kerkgeschiedenis had gewekt.⁹⁶ Zijn leeshonger ging zo ver dat hij zelfs las tijdens het orgeltrappen, een karweitje waarmee hij zijn vader hielp.⁹⁷ Veenhof was leergierig, een aardje naar zijn vaartje.

Maar Veenhof was geen bleekneus die altijd binnen zat. Hij genoot van de zondagse wandelingen die zijn vader in de zomer met hem en zijn broers maakte in de prachtige omgeving van Doorn. Dan stonden ze vroeg op, omdat dit niet ten koste mocht gaan van de kerkgang: 'Hij had wat dit betreft een zeer eenvoudige theologie. (...) "De Here ziet ons graag in de kerk. Hij woont op de lofzangen Israëls"'.⁹⁸ Als tiener trok Veenhof er in een zomervakantie met vrienden op uit om een meerdaagse trektocht te maken over de Veluwe. Daarbij maakten ze gebruik van de hondenkar van zijn vader. Onderweg sliepen ze bij boeren in het hooi. Ze aten van het brood, dat bak-

ker Veenhof ze meegaf, en van de droge worst, die buurman Verwey leverde.⁹⁹ Later schreef hij onder de titel 'Mijn mooiste vacantiedag' een verhaal over een fietstocht naar het Uddelermeer en Apeldoorn: 'Wie kent niet dat vredige zoo aardig gelegen Uddelermeer met z'n eeuwenoude eiken, zijn boerderij met de pronkkamer, waarin de schilderij hangt voorstellende de stamboom van het Huis van Oranje'. Maar het was niet allemaal romantiek: het paleis in Apeldoorn was tegengevallen.¹⁰⁰

Een echte kwajongen was Veenhof naar de indruk van zijn dochter niet, maar hij zal in werkelijkheid of in zijn fantasie ook zijn streken hebben uitgehaald. Zelf noemde hij de kinderen van bakker Veenhof later niet zo bijzonder braaf, al is dat een rekbaar begrip, ook vanwege de collectieve duiding.¹⁰¹ In elk geval vertelde hij in een opstel in streektaal over 'Mijn eerste cigarette'. "'Kees 'k hè cigarette, goa je mee?'" (...) "Hù, jij cigarette! Vas nie!" "Niet!? Ziedan!" en tegelijk toonde Jan (...) mij een viertal heerlijke (!?) cigaretten.' Ze rookten ze samen op. Het bekwam de jongens slecht, 'want wat er thuis voorviel, behalve het geduchte pak slaag dat ik kreeg, behoef ik u niet te vertellen'.¹⁰²

Politieke interesse

Veenhof kwam al jong in aanraking met de politiek.¹⁰³ Toen hij werd geboren, was het voor de gereformeerden een spannende tijd, met Kuyper als minister-president (1901-1905) en nog in de schoolstrijd. Veel later schreef Veenhof over zijn politieke belangstelling. Hij bleek gezegend met een fabelachtig geheugen. *Wink's kleine encyclopedie* kende hij zo ongeveer uit zijn hoofd, maar zelfs als zevenjarig jongetje had hij alle toenmalige Kamerleden met hun districten al in zijn hoofd geprent:

Ik kan mij de verkiezingen van 1909 bijv., de verkiezingen waarbij de 'rechtse' partijen 60 van de 100 zetels wonnen, nog herinneren alsof ze gisteren waren gehouden. Ik zie het nummer van *De Spiegel* (...) waarin op de dubbele middenpagina de foto's van de gekozenen prijkten, nog voor me. En ik heb die toen zo lang bekeken dat ik na een paar dagen alle Kamerleden met de districten waarvoor ze gekozen waren kon opnoemen.¹⁰⁴

Veenhof had deze politieke betrokkenheid te danken aan zijn vader:

Hij had *Ons Program* van Kuyper goed gelezen. (...) Mijn vader las ook het *Kort Verslag*. Dat was een overheidsuitgave waarin (...) een samenvatting van de Kamerdebatten werd gegeven. (...) We lazen de redevoeringen van Heemskerk en Talma, van De Beaufort en Colijn, van Tyde-man en dr. Bos, van Troelstra en Schaper, van Marchant en Duijs.¹⁰⁵

Politiek was 'voluit een *geloofszaak*'. Gereformeerden hadden eerbied voor de overheid, vooral op grond van wat de apostel Paulus in Romeinen 13 had geschreven: 'Mijn vader (...) werd woedend als hij beledigend of smalend over regeringspersonen, wie dat ook waren, hoorde spreken. Tot de eerbied voor de overheid behoorde ook en vooral het gebed voor haar'.¹⁰⁶ Zo zal bakker Veenhof in 1902 zeker gebeden hebben voor het herstel van koningin Wilhelmina die aan tyfeuze koorts leed.¹⁰⁷ En hij zal feest hebben gevierd bij de geboorte van prinses Juliana in 1909. Veenhof kreeg de liefde voor het koningshuis met de paplepel ingegoten.¹⁰⁸

In 1912 raakte de politiek bakker Veenhof heel direct. Sinds het eerste Christelijk-Sociaal Congres van 1891 stond het sociale vraagstuk hoog op de antirevolutionaire agenda. De opkomst van het socialisme vroeg om een gereformeerd antwoord. Ds. A.S. Talma zette zich hier met hart en ziel voor in. Van 1908 tot 1913 was hij minister in het kabinet-Heemskerk. In 1911 bracht hij in die hoedanigheid een wijziging van de Arbeidswet tot stand waarbij de arbeidsduur voor vrouwen en jongeren werd beperkt tot tien uur per dag. Arbeid was weliswaar een goddelijke roeping, maar dat betekende volgens Talma niet dat mensen buitensporig lange werkdagen moesten maken. Het bakkersvak was een zwaar beroep. Er moest 's nachts worden gewerkt, omdat de meeste klanten voor acht uur 's morgens vers brood wilden. Alleen arme mensen kochten het goedkopere, oude brood. De bakkersknechten en ook de kinderen van bakker Veenhof waren vroeg in touw om het brood te bezorgen. Talma wilde hier wat aan doen via zijn ontwerp-Bakkerswet.¹⁰⁹ Ook in het bakkersbedrijf zou een tienurige werkdag worden ingevoerd en de zondagsarbeid beperkt. Dit voorstel werd in de Tweede Kamer echter met 49 tegen 42 stemmen verworpen: 'Ik weet nog goed met welk een spanning mijn vader de behandeling van het ontwerp-Bakkerswet, waarin een verbod op de nachtarbeid voorkwam, volgde. En hoe teleurgesteld hij was toen het verworpen werd'.¹¹⁰

Veenhof hield van zijn vader met diens dominante trekken. Hij hielp hem meestal met plezier in de bakkerij. Op zijn beurt steunde bakker Veenhof zijn zoon bij het doorploegen van de *Institutie*. Ook trok hij er in zijn schaarse vrije tijd op uit met zijn kinderen. Hij inspireerde verder Veenhofs politieke belangstelling. Daarbij leefde hij de gereformeerde levensovertuiging op gematigd piëtistische wijze voor, verweven met kennis van de theologie van Bavinck. Veenhof had het zachtere karakter van zijn moeder geërfd.¹¹¹ Dat alles pakte goed uit. Hij voelde zich gesteund door zijn krachtige vader. Zijn leven lang zou Veenhof steunen op sterke persoonlijkheden.

In 1916 verliet Veenhof de lagere school. Hij had een stevige ambitie en wilde van jongs af aan predikant worden.¹¹² Dit paste in het emancipatiestreven van het gereformeerde volksdeel. Een bakkerszoon die dominee wilde worden, was een geboren dubbeltje met het kwartje als ontwikkelingsdoel.

Het voor de predikantsopleiding benodigde gymnasium was te duur, maar de kweekschool lag wel binnen het financiële bereik van zijn vader. Die opleiding kon als aanloop dienen voor de felbegeerde kerkelijke loopbaan. Samen met zijn oudste broer ging Veenhof midden in de Eerste Wereldoorlog in Utrecht voor onderwijzer leren. Hij had een gelukkige jeugd achter de rug, met de liefde van zijn ouders en zonder armoede en honger. Dat hij al veel gelezen had, zou hem goed van pas komen. Bovendien had hij kerkelijke en politieke bagage van degelijke bevindelijk-gereformeerde, antirevolutionaire snit. En zijn stille maar stellige vader stond achter hem.

Noten

1. [http://www.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi?day=document.forms\[Invoer\].day.value&month=document.forms\[Invoer\].month.value&year=document.forms\[Invoer\].year.value](http://www.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi?day=document.forms[Invoer].day.value&month=document.forms[Invoer].month.value&year=document.forms[Invoer].year.value) (geraadpleegd op 26 augustus 2011).
2. Informatie Margriet J. Naber-Veenhof. J.H. Alberts uit Utrecht zei het in een brief van 25 november 2006 aan de schrijver zo: 'Iedereen sprak over "Kees" Veenhof, behalve zijn vader. Die noemde hem (...) consequent "Cornelis"'. Alberts bracht zijn jeugd door in Langbroek en kerkte in Doorn.
3. Deze en verwante informatie is ontleend aan gegevens over de burgerlijke stand in het Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht te Wijk bij Duurstede (hierna RHC). Ook is informatie gebruikt uit een brief met bijlage van 3 december 1981 van A.B. Boonstra uit Maarn aan Veenhof. Deze brief maakt deel uit van het familiearchief, beheerd door Margriet J. Naber-Veenhof te Meppen (Drenthe), de dochter van Veenhof (hierna familiearchief). Boonstra had genealogisch onderzoek gedaan naar de familie Veenhof, die volgens hem oorspronkelijk uit Gahlen in Duitsland kwam. Twee broers trokken naar Nederland om in 1736 resp. 1742 in (de buurt van) Doorn te trouwen met twee zusters. Verder zijn enkele gegevens over Cornelis Kraan en Antonia Blackstone en hun voorgeslacht verkregen uit: <http://www.stamboomonderzoek.com/jwvdhurk/getperson.php?personID=I7998&tree=jwvdhurk> en <http://www.stamboomonderzoek.com/jwvdhurk/getperson.php?personID=I7997&tree=jwvdhurk> (geraadpleegd op 23 oktober 2007). Ook is informatie geput uit <http://www.genealogiezuidoost-utrecht.org> (geraadpleegd op 10 januari 2008). In 1956 heeft de echtgenote van Veenhof, M.M. Veenhof-Bakker, per brief aan J. Blackstone gevraagd om informatie over het voorgeslacht van Antonia Kraan-Blackstone. Die bleek echter het jaar daarvoor te zijn overleden. Zijn zoon schreef daarop, dat alle Dordrechtse Blackstones vermoedelijk afstammen van Caleb of Adam Blackstone uit Londen, die in 1656 in Dordrecht zou zijn getrouwd. Antonia behoort tot zijn nageslacht. Haar vader was kleermaker. Hij werd in 1790 gedoopt. Zijn huwelijk met Johanna Veenendaal was zijn tweede echtverbintenis. Ook laatstgenoemde brief bevindt zich in het familiearchief.
4. Uit [http://www.meertens.knaw.nl/nfb/detail_naam.php?gba_naam=&nfd_naam=Veenhof&info=aantal en verspreiding&operator=eq&taal=](http://www.meertens.knaw.nl/nfb/detail_naam.php?gba_naam=&nfd_naam=Veenhof&info=aantal+en+verspreiding&operator=eq&taal=) blijkt, dat de naam Veenhof in die omgeving betrekkelijk veel voorkomt (geraadpleegd op 26 augustus 2011).
5. Over de geschiedenis van Doorn zijn de volgende publicaties geraadpleegd: A. Bakker, *Huis Doorn* (Zwolle Waanders 1993); E.J. van Burken, *Doorn in oude ansichten 2* (Zaltbommel Europese Bibliotheek 1979²); F. van Burken, *Een eeuw Doorns dorpsleven*

- (Driebergen-Rijsenburg Stichting Kleine Geschiedenis van de Heuvelrug 2003); E.J. Deemoed, *Doorn in oude ansichten*. Jubileumeditie t.g.v. 25-jarig bestaan uitgeverij (Zaltbommel Europese Bibliotheek 1969); T. de Graaff en R.W. van Barneveld, *Doorn in oude ansichten 3* (Zaltbommel Europese Bibliotheek 1991); T. de Graaff en R.W. van Barneveld, *Doorn in oude ansichten 4* (Zaltbommel Europese Bibliotheek 1994); en J.A. de Jonge, *Doorn. Parel van 't Sticht* (Amsterdam De Bataafsche Leeuw 1990).
6. Deemoed, *Doorn in oude ansichten*, 5.
  7. A.w., 6.
  8. De informatie over Hydepark is ontleend aan een krant ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Hartenlust. Met Van Loon naar buiten. *With Van Loon to the country*'. Museum Van Loon, Amsterdam, 13 mei t/m 26 september 2005. Zie in dit kader ook I. Groeneveld, 'Hydepark. Internationale representatie en modern wooncomfort voor Louise van Loon-Borski' in: R. van der Laarse en Y. Kuiper, red., *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de 19^e eeuw* (Hilversum Verloren 2005) 127-148. Hydepark brandde in 1942 tot de grond toe af. Daarna werd het herbouwd. In 1951 is dit landgoed aangekocht door de Nederlandse Hervormde Kerk, die er een studieceterum op vestigde. Na de totstandkoming van de Protestantse Kerk Nederland (PKN) heet dit het Conferentiecentrum Hydepark, dat bijeenkomsten faciliteert van allerlei kerkelijke organisaties. Formeel werd de PKN op 30 april 2004 ook opgericht op Hydepark. Zie <http://www.hydepark.nl/info.aspx?page=7144> (geraadpleegd op 23 januari 2013).
  9. Volgens De Graaff en Van Barneveld, *Doorn in oude ansichten 3*, gingen rond de eeuwwisseling veel jongeren op zondagsschool bij deze freules in het kapelletje bij Huis Doorn.
  10. E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België 1: 1780-1914* ([Amsterdam] Olympus 2005⁷) 340-345. Het Indische aandeel binnen het Nederlandse nationaal inkomen zou in 1913 10% hebben bedragen (345).
  11. Informatie Margriet J. Naber-Veenhof. Zie over de familie Kraan ook Van Burken, *Een eeuw Doorns dorpsleven*, 59-60. In de kerkenraadsnotulen van de Gereformeerde Kerk te Doorn van 16 maart 1925 wordt in verband met P. Kraan gesproken van een *firma* die het schilderwerk aan de kerk gaat doen. RHC, Archief Gereformeerde Kerk Doorn 1880-1985, Kerkenraadsnotulen, inv. nr. 4. Na de Eerste Wereldoorlog had de elite van Doorn het moeilijk door de economische malaise, wat zijn weerslag had op de lokale economie. Volgens Margriet J. Naber-Veenhof leed het bedrijf van de familie Kraan schade door de financiële problemen van één van de rijke families in Doorn.
  12. Zie voor Keizer Wilhelm II J.H.J. Andriessen, *Keizer Wilhelm II. Mythe en werkelijkheid* (Soesterberg Aspekt 2007).
  13. S. Vestdijk, *Gestalten tegenover mij. Persoonlijke herinneringen* (Amsterdam De Bezige Bij 1992⁴) 283.
  14. Familiearchief. Die kaart moet geweest zijn van na 1922, het jaar van het huwelijk van de keizer met Hermine.
  15. Bijscript foto 2 in De Graaff en Van Barneveld, *Doorn in oude ansichten 3*. Ook in F. Crone, K. Crone en E. van Arendonk, *Adieu Gemeente Doorn* (Doorn Gemeente Doorn 2005) 26, wordt Doorn het dorp van de donder genoemd. Simon Vestdijk schreef er een verhaal over: 'Het dorp van de donder' in: *Gestalten tegenover mij*, 280-296.
  16. Zie voor de Kampweg ook "'Kalverstraat" van Doorn ruim tachtig jaar geleden',

- Doornse Courant 'De Kaap'*, 9 november 1989, 7.
17. 'Bakkers', *Tijd voor Thorheim* 10, nr. 2, december 2007, 19. Dit is het officiële orgaan van de Doornse Historische Vereniging Thorheim.
  18. Het kerkje aan de Kerklaan staat vermeld in "‘Kalverstraat’ van Doorn ruim tachtig jaar geleden", 7. Het gereformeerde kerkgebouw aan de Kampweg is per 1 januari 2009 gesloten en verkocht aan woningcorporatie Heuvelrug Wonen (http://www.protestantsegemeentedoorn.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=59&Itemid=132 (geraadpleegd op 13 mei 2011)).
  19. Archief Gereformeerde Kerk Doorn, Boek doopleiden, 34, inv. nr. 63.
  20. *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche Volk* 5 (Kampen Kok 1929), Lemma Vroegdoop, 671 (K. Dijk). Veenhofs overgrootvader Gerrit Blackstone had een boekje tegen de kinderdoop geschreven: *Het formulier om den heiligen Doop te bedienen aan de kleine kinderen der geloovigen getoetst aan de Goddelijke waarheid, is in strijd met de leer der onveranderlijke verkiezing der Genade, bij wijze van zamenspraak tusschen een ouderling en lidmaat van de Christelijke Afgescheidene Gemeente* (Dordrecht Blussé en Van Braam 1842). Hij wilde wel binnen de Christelijke Gereformeerde Kerk, waar de kinderdoop regel was (en is), blijven functioneren. Het betrof hier volgens hem geen fundamenteel leerstuk en daarom moest men elkaar binnen de kerk op dit punt ruimte geven. Blackstone was er niet op uit tweedracht te zaaien.
  21. Zie hierna.
  22. Zie voor ds. De Cock H. Veldman, *Hendrik de Cock. Op de breuklijnen in theologie en kerk in Nederland* (Kampen Kok 2009).
  23. Zie voor G. Groen van Prinsterer de biografie van R. Kuiper, "Tot een voorbeeld zult gij blijven". *Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 2001).
  24. Zie voor de geschiedenis van de Afscheiding en de Doleantie A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen Kok 2004), hoofdstuk v en XIII; en H.J. Selderhuis, red., *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen Kok 2006), hoofdstuk 6, 'De negentiende eeuw' (G. Harinck en L. Winkeler), par. 1.5.3 en 3.2. De informatie over de Christelijke Gereformeerde Kerk van Doorn en de na de Vereniging ontstane Gereformeerde Kerk van Doorn is ontleend aan het Archief Gereformeerde Kerk Doorn, Kerkenraadsnotulen, inv. nr. 1-6.
  25. W.J. op 't Hof noemt bevindelijk gereformeerd en gereformeerd piëtistisch in zijn *Het gereformeerde piëtisme. Intreerede Vrije Universiteit*. Hersteld Hervormde studies 1 (Houten Den Hertog 2005) 59, als synoniemen. Ook in deze biografie wordt dat gedaan. Daar valt in het algemeen gesproken zeker wat op af te dingen – bevindelijkheid kan als ruimer opgevat worden dan piëtisme (zie de *Christelijke Encyclopedie* 1, Lemma's Bevindelijkheid en Bevinding, 186-187, met name 186 (J.K. Karels) – maar in het specifieke geval van Veenhof is het een bruikbaar uitgangspunt. Hij gebruikte later zelf de begrippen bevinding, piëtisme en mystiek namelijk ook onbekommerd door elkaar heen. Wel moet benadrukt worden dat Veenhof in het begin van zijn leven vooral de toberige kant van het piëtisme bedoelt, terwijl hij later meer het accent legt op de positieve existentiële zijde daarvan..
  26. A.w., 85.
  27. J. Exalto spreekt hier van een piëtistische bekeringsmorfolgie. Hij noemt daarbij de

- volgende stadia: verkiezing, roeping, wedergeboorte, bekering, geloof, rechtvaardiging, heiliging en – na de dood – de verheerlijking. Deze kenmerken stammen uit het Engelse puritanisme. Sommige puriteinen breidden deze chronologie uit met bepaalde tussenfasen en voorbereidende stadia. In bevindelijke kringen was zelfonderzoek wezenlijk om vast te stellen hoe ver men was gevorderd in de orde van het heil. Ook waren er ‘gevestigden’ die de weg van ‘beginnelingen’ toetsten en daaraan leiding gaven. J. Exalto, ‘Welkom in de strijd. Dynamiek en desintegratie van de bevindelijk gereformeerde narratieve gemeenschap’ in: F. van Lieburg, red., *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen Groen 2007) 92-117, hier vooral 95-96 en 108. J. Zwemer schreef in dezelfde bundel een bijdrage over ‘Geestelijke keurmeesterij en tale Kanaäns. De marginalisering van bevindelijke toetsingspraktijken’, 118-137.
28. Op 18 februari 1924 zou de Doornse gereformeerde kerkenraad nog ‘eenparig’ ‘afkeurend’ oordelen over het plan van de lokale jongelingsvereniging, waar Veenhof enige tijd lid van was, om ‘eene tooneelmatige opvoering’ te doen op haar jaarvergadering. De kerkenraad heeft dat schriftelijk aan de jongelingsvereniging ‘ontraden’. Die dankte op haar beurt via een brief voor ‘de goede raadgeving’ en gaf daar gevolg aan. Archief Gereformeerde Kerk Doorn, Kerkenraadsnotulen, 18 februari 1924, art. 9; 3 maart 1924, art. 7, inv. nr. 3.
  29. Op ‘t Hof somt een groot aantal kenmerken op van het gereformeerd piëtisme. Zie zijn *Het gereformeerde piëtisme*, 86-94.
  30. A.w., 106.
  31. A.w., 93-94.
  32. A.w., 59.
  33. *Christelijke Encyclopedie* III (Kampen Kok 2005), Lemma Piëtisme, 1418-1419, hier met name 1419 (J.K. Karels); F.A. van Lieburg, red, *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de 19^e eeuw* (Kampen De Groot Goudriaan 1994); en *Christelijke Encyclopedie* I, Lemma Bevindelijk gereformeerden, 185-186, vooral 186 (J.K. Karels).
  34. W. van ‘t Spijker, ‘Ik ben een vriend en metgezel’ in: Van Lieburg, *De stille luyden*, 67-83, vooral 82.
  35. J.P. Zwemer, ‘Een klein wolkje in het noordwesten’ in: Van Lieburg, *De stille luyden*, 107-133, vooral 124.
  36. C. Graafland, ‘De theologie van het conventikel’ in: Van Lieburg, *De stille luyden*, 33-65, vooral 35.
  37. J. Bank en M. van Buuren, *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur. Nederlandse cultuur in Europese context*. Met medewerking van M. Braun en D. Draaisma (Den Haag SDU 2000) 355.
  38. Zwemer, ‘Een klein wolkje in het noordwesten’, 108-109. Zie voor geografische aspecten van de bevindelijkheid in Nederland J.D. Snel, ‘Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenband’ in: Van Lieburg, *Refogeschiedenis in perspectief*, 51-91.
  39. *Christelijke encyclopedie* II, Lemma Oefenaar, 1331-1332, citaat op 1332 (J.K. Karels).
  40. Zie voor Wulfert Floor het *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* 3 (Kampen Kok 1988) 122 (H. Florijn). Veenhof zelf noemde Floor in een uitzending van Dokia Kampen op 25 maart 1969. Archief-Veenhof, inv. nr. 125.
  41. Vraaggesprek met Veenhof in een radioprogramma van de Nederlandse Christelijke

- Radio-Vereniging (NCRV) op 3 juni 1974 onder de titel 'Een bijzonder hoogleraar' (Informatie Evangelische Omroep, februari 2008). Veenhofs jongste zoon Klaas R. Veenhof heeft van dit gesprek een bandopname.
42. Familiearchief, Brief 26 juni 1884.
  43. Deze observatie is ontleend aan het concept van N.A. Bakker (zie Dankwoord), die leraar Engels was. John Bunyan is een van de meest gelezen schrijvers van christelijke stichtelijke literatuur. *The Pilgrims Progress* werd in 1678 uitgegeven en vier jaar later verscheen een Nederlandse vertaling onder de titel *Eens christens reyse na de eeuwigheyt*. De titel zoals die in dit hoofdstuk is weergegeven, is ontleend aan de uitgave van Pieter Bandsma, boekverkoper te Groningen, met aantekeningen van Lambertus de Beveren, predikant te Hoorn (1762⁴). Deze uitgave is in het bezit van Margriet J. Naber-Veenhof. Het is niet bekend of dit boek al lang in het bezit is van de familie Veenhof. Zie voor Bunyan ook G.J. Schutte *et al.*, *Bunyan in Nederland. Opstellen over de waardering van John Bunyan in Nederland* (Houten Den Hertog 1989).
  44. Familiearchief, Brief 4 januari 1888.
  45. Hij deed dat in het kader van een serie artikelen over christelijke politiek: C. Veenhof, 'Christelijke politiek der "kleine luyden"', *Opbouw. Weekblad tot opbouw van het gereformeerde leven* 16, nr. 24-26, 22 (1) en 29 september (2) en 6 oktober 1972 (3), 190, 198-199, 206-207, citaat op 190.
  46. Familiearchief, Brief 8 december 1908.
  47. C. Veenhof, 'Jezus Christus trekt werkend en sprekend de wijde wereld in. 1a de Handelingen der apostelen', *Kerk en jeugd* 1, nr. 2, 7 mei 1943, 11. Dit blad was een uitgave van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor haar jongere leden. De generale synode had daartoe in 1942 opdracht gegeven. Veenhof zat in de redactie.
  48. Zie voor ds. Meijster Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers II* (Haarlem Vijlbrief 1984) 249-250.
  49. Zie hier D.E. Larson, red., *Medisch handboek voor het hele gezin. Ziekten en afwijkingen (vervolg)* 4. Vertaald en bewerkt onder leiding van J.W. van Ree en R. de Smet ('s Hertogenbosch Gezondheid Nederland Exploitatie 1996) 1060.
  50. De informatie over dit gezelschap is ontleend aan de toespraak van Veenhof voor Dokia te Kampen in 1969; Archief-Veenhof, inv. nr. 125, citaten op 8.
  51. Exalto, 'Welkom in de strijd'. Dit voorbeeld illustreert dat het in de verhalen om meer ging dan om bekeringsverhalen alleen. Overigens is er wel wat af te dingen op de typering van Exalto. Een conventikel is primair een geloofsgemeenschap. Dat verhalen daarin een belangrijk bestanddeel vormen is buiten kijf, zelfs uitgesproken Bijbels, maar dat maakt een gezelschap niet tot een narratieve gemeenschap. Het kader van de reformatorische wijsbegeerte met haar kwalificerende of leidende modaliteiten is hier bruikbaar. Zie hier R. van Woudenberg, *Gelovend denken. Inleiding tot een christelijke filosofie*. Reeks Verantwoording 7 (Amsterdam/Kampen Buijten & Schipperheijn/Kok 1992), 131. Een voorbeeld van een primair narratief gezelschap is een club waarvan de leden elkaar ter lering en vermaak bestaande volksverhalen voorlezen of zelfbedachte verhalen vertellen. De verhalen zelf staan daar centraal, niet het geloof dat daaraan al dan niet wordt gehecht.
  52. De informatie over de verbouwing is afkomstig van de heer G. Legemaat uit Doorn (Telefoongesprek 13 mei 2011). De Oudheidkamer uit Doorn bracht de schrijver in contact met Legemaat die zijn gegevens ontleende aan een bescheiden, lokale, kerkelijke,

- schriftelijke bron ter gelegenheid van het 110-jarig bestaan van de Gereformeerde Kerk van Doorn in 1990.
53. C. Veenhof, 'Boekbespreking', 'Prediking en uitverkiezing', *Opbouw* 3, nr. 13, 26 juni 1959, 101-103, citaat op 102.
  54. Zie voor ds. Bouma De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* II, 48.
  55. Dit staat vermeld op het afschrift van het toelatingsrapport gedateerd 1 mei 1916 van de Jan van Nassau-school te Utrecht, de kweekschool die Veenhof later zou bezoeken. Familiearchief.
  56. Familiearchief.
  57. Familiearchief, Brief 23 november 1888.
  58. Jan Veenhof maakte mij erop attent, dat er bij de avondmaalsgang een kenmerkend onderscheid was (is?) tussen piëtistische kringen in Midden- en Zuid-Nederland enerzijds en die in het Noorden anderzijds. In de eerstgenoemde regio's deden de doopleden over het algemeen vroeg belijdenis, maar wachtten daarna met de deelname aan het heilig avondmaal tot de persoonlijke geloofs zekerheid groot genoeg was om daartoe de vrijmoedigheid te hebben. In het Noorden wachtte men doorgaans wat langer met het doen van geloofsbelijdenis, maar daar viel deze gebeurtenis dan samen met het aangaan aan de 'maaltijd des Heren'. In Doorn was het niet deelnemen aan het avondmaal kennelijk een mogelijke grond voor vermaning. Dat dit laatste niet altijd gebeurde, bleek op de kerkenraadsvergadering van 1 september 1925, toen zuster A.P. Schuurman-Sonnevelt over wilde komen van de Nederlandse Hervormde Kerk. Ze erkende daarbij de zonde van haar 'gedwongen' huwelijk. Zij had kennelijk moeten trouwen vanwege een zwangerschap. Maar volgens de notulen ervoer zij nog geen 'vrijmoedigheid' om deel te nemen aan het avondmaal. Vanuit de kerkenraad werd die haar toegewenst. Kennelijk bestond er in bepaalde gevallen ook begrip voor het niet aangaan aan het avondmaal. Kerkenraadsnotulen, 1 september 1925, artikel 5, inv. nr. 4.
  59. Archief Gereformeerde Kerk Doorn, Inleiding, 9.
  60. A.w., II.
  61. Brief Alberts.
  62. Kerkenraadsnotulen, 27 oktober en 1 december 1941, inv. nr. 6.
  63. Kerkenraadsnotulen, 21 maart 1921, 6 november 1922 en 22 februari 1923, inv. nr. 3. Op 22 februari 1923 hield Jan Veenhof voor de kerkenraadsvergadering namens de evangelisatiecommissie een inleiding over 'den naam, den grond en de taktiek der evangelisatie of herkerstening. Aan de laatste naam wordt de voorkeur gegeven' (artikel 3).
  64. Brief Alberts.
  65. Dit citaat is evenals de twee volgende genomen uit de relevante kerkenraadsnotulen.
  66. Veenhof, 'Christelijke politiek 1', 190.
  67. Familiearchief, Brief aan Martine Veenhof [Nu: M.A. Krabbendam-Veenhof] vanuit Kampen, 12 december 1977.
  68. Veenhof haastte zich om te benadrukken dat geen sprake was van dierenmishandeling: 'Laat ik erbij zeggen dat die hond het dolgraag wilde doen! Als hij de broodkar zag, was hij niet meer te houden! Hij ging er zelf voor staan!' Brief aan Martine.
  69. Dit verhaal is op 30 januari 2008 verteld door Jan Veenhof (1945), een zoon van Adriaan, de jongste broer van Veenhof. Adriaan nam de bakkerij van zijn vader over. Zijn

- ouders bleven tot hun dood bij hem inwonen. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog liet Adriaan aan de Kampweg 34 een nieuwe woning met bakkerij bouwen. In 1961 verkocht hij het bedrijf. Op het moment van schrijven (Februari 2008) is opticien Hooykaas op dit adres gevestigd. Overigens nam Adriaan niet alleen de bakkerij van zijn vader over maar ook diens bijnaam. Hij had een winkelmeisje dat veel lachte. De Doornaars noemden haar daarom 'de Giechel van Kont'. Deze laatste informatie werd op 29 januari 2008 verstrekt door mevrouw J. van Wijnen-Quindt, die in 1949 in Doorn kwam wonen en daar vele jaren verbleef. Ook Alberts vertelde in zijn al genoemde brief over de bijnaam van Veenhofs vader.
70. Citaten uit brief aan Martine.
  71. Brief Alberts.
  72. Veenhof, 'Christelijke politiek 1', 190.
  73. Zie verderop in dit hoofdstuk.
  74. Zie in dit kader J. Koch, *Abraham Kuiper. Een biografie* (Amsterdam Boom 2006); en H. Algra, *Het wonder van de 19^e eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden* (Franeker Wever 1966).
  75. Zie voor H. Bavinck het *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme 1* (Kampen Kok 1983) 42-45 (R.H. Bremmer); R.H. Bremmer, *Herman Bavinck als dogmaticus* (Kampen Kok 1961); R. H. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten* (Kampen Kok 1966); en G. Harinck en G. Neven, red., *Ontmoetingen met Bavinck*. AD Chartasreeks 9 (Barneveld De Vuurbaak 2006).
  76. Veenhof, 'Christelijke politiek 1', 190.
  77. Brief Alberts.
  78. Veenhof, 'Christelijke politiek 1', 190.
  79. C. Veenhof, 'Boekbespreking', 'Prediking en uitverkiezing', *Opbouw* 3, nr. 13, 26 juni 1959, 101-103, citaten op 102.
  80. Veenhof, 'Christelijke politiek 2', 198.
  81. Veenhof, 'Boekbespreking', 'Prediking en uitverkiezing', citaten op 102. Zie over *De Bazuin Christelijke encyclopedie 1*, 146-147 (H.C. Endedijk) en over ds. Gispen *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme 4* (Kampen Kok 1998) 140-142 (H. Mulder). Veenhof noemde hem de 'oude Gispen' om verwarring te voorkomen met diens zoon ds. W.H. Gispen (1871-1934). De opmerking over de 'minder bevindelijke' aard van ds. Gispen is ontleend aan Zwemer, 'Een klein wolkje in het noordwesten', 120. Zwemer licht deze opmerking toe door erop te wijzen dat minder bevindelijke predikanten als Gispen bij de Bijbelse orde niet zozeer dachten aan de Voorzienigheid maar aan de normen van de Schrift voor de maatschappij (120-121). Ze zagen dus zeker ook de menselijke verantwoordelijkheid voor het reilen en zeilen van het leven. Mulder wijst in zijn beschrijving van Gispen in het *Biografisch lexicon* uitdrukkelijk op zijn contacten met andersdenkenden. Zo vormde hij te Zwolle een leesgezelschap met hervormde, Waalse en lutherse collega's. Ook sprak Gispen zich uit voor het zingen van gezangen naast de psalmen wat hem op felle kritiek kwam te staan (141).
  82. Informatie Jan Veenhof op basis van in zijn bezit zijnde brieven van bakker Veenhof aan Veenhof in de tijd dat laatstgenoemde niet meer thuis bij zijn ouders woonde. Zie voor de invloed van Kuiper op bakker Veenhof verderop in dit hoofdstuk en hoofdstuk 2.

83. RHC, Archief Protestants christelijke scholen te Doorn, Notulenboek School met den Bijbel (1-3-1891 tot 19-1-1898), inv. nr. A2.
84. Telefonische mededelingen over Hervormde School, CNS en GSV van de heer C.J. den Toom van de Oudheidkamer te Doorn op 14 januari 2010. Zie hier A.C. Rosendaal, *Naar een school voor de gereformeerde gezindte. Het christelijke onderwijsconcept van het Gereformeerd Schoolverband (1868-1971)* (Hilversum Verloren 2006) 105 en 108.
85. De gegevens over de School met de Bijbel aan de Kampweg zijn ontleend aan J.D. Meijer en J.R. Marquart, *Naar de oorsprong. Het protestants christelijk onderwijs in Doorn* (Doorn Protestants Christelijk Onderwijs Doorn/Regioboek 2005).
86. HDC, Archief ARP Centraal Comité, inv. nr. 25. Het is niet bekend op welke periode deze gegevens betrekking hebben.
87. Archief Protestants christelijke scholen te Doorn, Overzicht van de leerlingen die in 1908 'tot de Bijzondere school aan den Kampweg zijn toegelaten', inv. nr. A60. Op deze lijst staat dat dokter Van Dam al op 21 maart 1905 een toelatingsverklaring heeft afgegeven voor Veenhof. Die verklaring, met daarop de opmerking dat Veenhof op genoemde datum een geslaagde koepokinenting heeft gehad, bevindt zich in het familiearchief. Op de achterzijde staat: 'Terug 1 april 1916 J. Heule Doorn'. Dat was het moment waarop Veenhof de school verliet.
88. Archief Protestants christelijke scholen te Doorn, Overzicht schoolgelden 1904-1917, inv. nr. A47.
89. Veenhof, 'Christelijke politiek 1', 190.
90. R. Valkenburg, 'C. Veenhof' in: *Kerkelijke smaakmakers* (Kampen Kok 1974) 184-198, hier vooral 185. Het bestaan van de afdeling voor uitgebreid lager onderwijs wordt bevestigd in Meijer en Marquart, *Naar de oorsprong*.
91. Familiearchief, 'Afschrift toelatingsrapport Jan van Nassau-school', 1 mei 1916. In dit rapport staan de volgende laatste rapportcijfers van de lagere school: lezen 7; schrijven 7½; rekenen 8; Nederlandse taal 7½; vaderlandse geschiedenis 10; aardrijkskunde 9; Bijbelse geschiedenis 9; tekenen 8; Frans 9, Engels 8; Duits 7½; meetkunde 7 en algebra 6. Er stond bij dat Veenhof drie jaar Frans had gehad en 'weinig wiskunde'.
92. Familiearchief, Brief aan Martine Veenhof vanuit Kampen, 19 oktober 1977.
93. Brief aan Martine, 19 oktober 1977. Het gaat hier om *Wink's kleine encyclopedie* (Amersfoort Wink 1914).
94. R. Husen, *Geschiedenis der Hervorming in de 15de, 16de en 17de eeuw. Van John Wicliff en Johannes Huss tot op den vrede van Munster en Osnabrück in 1648. Beschreven voor het Nederlandsche volk* (Doesburg Van Schenk Brill 1903). Zie voor Husen J.C. Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding. Over neo-calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950), met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties* (Kampen Kok 1988) 157, noot 110. Husen wordt ook genoemd in G. Harinck en G. Schutte, red., *De school met de Bijbel. Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* 14 (Zoetermeer Meinema 2006) 117, 138, 139 en 142. Naast de kweekscholen waren er in die tijd ook normaalscholen waar mensen werden opgeleid tot onderwijzer. Dit was geen dagopleiding. Het onderwijs werd daar meestal verzorgd door hoofden van lagere scholen, zoals Husen, in hun vrije tijd. De kweekscholen vormden een hoogwaardiger opleiding dan de normaalscholen. Zie in dit verband Rosendaal, *Naar een school voor de gereformeerde gezindte*, die in hoofdstuk 4 een overzicht geeft van de geschiedenis van de onderwijzersopleiding in

- Nederland. Zie hier ook H.W. van Essen, *Kwekeling. Tussen akte en ideaal. De opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800* (Amsterdam SUN 2006). De vertaling van de *Institutie*, die Kuiper later opnieuw uitgaf, betrof J. Calvinus, *Institutie ofte onderwijsingh in de christelicke religie*. Vertaald door W. Corsman (Amsterdam Van Ravesteyn 1650).
95. Veenhof, 'Christelijke politiek 1', 190.
  96. Brief aan Martine, 19 oktober 1977.
  97. Informatie Margriet J. Naber-Veenhof. Zij noemde in dit verband *Kerstklokken*. Het gaat waarschijnlijk om de *Kerstklokken voor het kerstfeest 1915. Een stel overdenkingen der kerstboekjes* (Rotterdam Bredée 1915).
  98. Veenhof, 'Christelijke politiek 2', 198. Veenhof had eerder de eenvoud van de theologie van zijn grootmoeder al benadrukt. Hij had er kennelijk behoefte aan dit kenmerk van het geloofsleven van zijn voorgeslacht na vele jaren van ingewikkelde kerkstrijd te benadrukken. In dit citaat contamineert Veenhof trouwens. In de Statenvertaling van Psalm 22: 4 *woonde God onder de lofzangen van Israël*, in latere vertalingen *troonde Hij daarop*.
  99. Informatie Margriet J. Naber-Veenhof .
  100. Familiearchief, 'Bundel opstellen', 6 mei 1916.
  101. Veenhof, 'Jezus Christus trekt werkend en sprekend de wijde wereld in', 11.
  102. Familiearchief, 'Bundel opstellen', zonder datum.
  103. Voor het politieke engagement van C. Veenhof verwijs ik naar E.H. Klei, 'Een kleine profeet in de politiek. Veenhofs moeizame verhouding tot het Gereformeerd Politiek Verbond' in: G. Harinck, red., '*Niets is overbodig, niets is toevallig.*' *Leven en werk van C. Veenhof (1902-1983)*. AD chartasreeks 13 (Barneveld De Vuurbaak 2008) 203-241.
  104. Veenhof, 'Christelijke politiek 1', 190.
  105. Veenhof, 'Christelijke politiek 1', 190.
  106. Veenhof, 'Christelijke politiek 2', 198.
  107. *Staatscourant* 18 april 1902. De latere gereformeerde geschiedschrijver H. Algra herinnerde zich de emoties rond het ambtsgebed van een predikant voor het herstel van de jonge koningin Wilhelmina nog goed. Algra was toen zes jaar oud: 'De dominee bleef steken in het gebed, hij begon te schreien. De mensen raakten overstuur. Ik keek tersluiks, wat er toch aan de hand kon zijn. Het ging over een lamp, en dat die lamp niet voor altijd uitgeblust mocht worden. Bij het uitgaan van de kerk hoorde ik de verklaring: de koningin is heel erg ziek en zij wordt misschien wel niet weer beter. En dan hebben we geen Oranjestad meer ...'. Dan zou het drievoudig snoer God, Nederland en Oranje verbroken zijn. Die trits zou voor Algra wezenlijk zijn in zijn samen met zijn broer A. Algra in de jaren vijftig geschreven vijfdeelige, vaak herdrukte, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden* (Franeker Wever 1978⁸). Dit werk is een typisch voorbeeld van christelijk-nationale geschiedschrijving. Het citaat van Algra komt uit zijn *Mijn werk, mijn leven* (Assen Van Gorcum 1970) 25. In de hoofdstukken 7 en 8 van deze biografie over Veenhof komt Algra, die een vriend was van Veenhof, nog enkele keren ter sprake. Zie voor H. Algra verder http://www.parlement.com/id/vgoglkccsz8/h_hendrik_algra (geraadpleegd op 28 juli 2014).
  108. Veenhof bezat volgens zijn zoon Klaas later een verzameling albums en gedenkboeken over het Oranjestad.
  109. Zie over A.S. Talma G.[S.] van Krieken, *Syb Talma (1864-1916). Een biografie*. Passagereeks 42 (Hilversum Verloren 2013). De gang van zaken rond de Bakkerswet komt

in genoemd boek uitgebreid aan de orde op de bladzijden 180-192. Zie voor Talma ook http://www.parlement.com/id/vg09lla1eox7/a_s_syb_talma (geraadpleegd op 8 november 2013).

110. Veenhof, 'Christelijke politiek 1', 190.
111. Zie hier ook het ADC, Archief-K. Schilder, Brief M.M. Veenhof-Bakker vanuit Utrecht, 19 juni 1944, inv. nr. 20. Dit archief wordt hierna aangeduid als het Archief-Schilder.
112. R. Valkenburg, Discussie-interview 'Prof. C. Veenhof: "Als ik weer voor de keus stond (1945) zou ik die precies weer zo doen"'. Schorsingen en uitstotingen trieste zaak', *Koers* 2, nr. 30, 22 mei 1971, 19-23, hier vooral 19.

‘De beginselen zijn altijd jong en frisch’ (1916-1926)

De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) beïnvloedde Nederland sterk. Het streefde naar politieke neutraliteit maar was tegelijkertijd door de mobilisatie van de strijdkrachten in een voortdurende staat van oorlog. Verder schokten de verschrikkingen van de loopgraven de hele Europese bevolking. Nederland kreeg bovendien te maken met de opvang van vluchtelingen uit België. De economische gevolgen waren niet eenduidig. Aan de ene kant werd er, zeker in de eerste oorlogsjaren, door velen goed verdiend aan de politieke neutraliteit. Aan de andere kant stagneerde de economie in de tweede helft van de oorlog en nam de werkloosheid toe.¹ Deze oorlog veranderde ook de gereformeerde wereld. E. Koops noemt 1916 als een overgangsjaar in de prediking, van milde naar zware cultuurkritiek, van optimisme naar pessimisme.² Het eschatologische element van de wederkomst van Christus en het komen van zijn grote tegenstander, de antichrist, kwam sterk naar voren. Ook Veenhof werd als jongen geraakt door de verhalen over de miljoenen doden, die de loopgravenoorlog ten zuiden van Nederland eiste. En hij moet, belangstellend als hij was, iets van de omslag in de prediking hebben gemerkt. In elk geval dacht hij begin 1921 als achttienjarige dat er na de verschrikkingen van de oorlog een nieuwe tijd aan zou breken. Zijn idyllische dorpsleventje was voorbij:

De laatste oorlog! Als een verschrikkelijk monster, een dreigende kolos staat zij achter ons. Hij is als een reuzengrote ploeg, die het veld der wereld heeft omgewoeld, neen, ondersteboven heeft gekeerd. We rillen nog als we denken aan die ontzettende slachtingen, die nameloze ellende, die hij heeft voortgebracht. Wordt door die oorlog een nieuw tijdvak ingeluid? De geleerden beweren het! Zou het waar zijn? Zeer waarschijnlijk is het!³

Door de oorlog en de mobilisatie van het leger was er voedsel- en brandstof-schaarste wat de crisisgevoelens versterkte. Nederland kreeg te maken met

distributie. Bakker Veenhof ontving niet alleen een beperkte hoeveelheid voedsel voor zijn eigen gezin, maar ook een quotum graan voor zijn bakkerij, dat samenhang met de broodrantsoenen van zijn klanten. Zo had G. van Esseveld een broodkaart van de gemeente Doorn met daarop de volgende tekst: '(...) kan op deze kaart vanaf 14 aug. 1915 tot en met 27 aug. 1915 bij den broodbakker J. Veenhof voor zich en zijn gezin (8 personen) ten hoogste 112 halve kilogrammen brood, vervaardigd van uitsluitend ongebuild tarwemeel, koopen tegen den prijs van zes cent per half kilogram'.⁴ De voedseldistributie ging na de oorlog nog enige tijd door. Jan Veenhof kreeg voor zijn eigen gezin een distributiekaart, op vertoon waarvan hij in maart 1919 zes bonboekjes kon ophalen tegen betaling van vijf cent per stuk.⁵

Maar de crisis ging dieper: 'Voor de negentiende-eeuwse intellectueel was de wereld kenbaar, beschrijfbaar, verklaarbaar en beheersbaar geweest. Omstreeks de Eerste Wereldoorlog bleek dat dit vertrouwen stoelde op een illusie'. Einstein toonde het betrekkelijke aan van de klassieke natuurwetten. Freud deed iets vergelijkbaars in verband met het menselijk gedrag door zijn ontdekking van het onbewuste. Bergson betwistte het absolute karakter van de tijd en Nietzsche had met de idee gebroken dat een woord één vaste betekenis had. Laatstgenoemde verklaarde God bovendien dood en introduceerde de moraal van de Übermensch, een meedogenloos, machtsbelust wezen. Al eerder had Marx God helemaal niet meer nodig gehad in zijn verklaring van de gang van de geschiedenis. Klassenstrijd was volgens hem de drijfveer. Ten slotte was Marx' tijdgenoot Darwin gekomen met zijn evolutietheorie.⁶ Langzamerhand sijpelden deze ideeën door in de cultuur. Was de mens een eindproduct van tijd en toeval? Bleek alles relatief, van materie tot normen en waarden? Was God een onnodige hypothese? Kwam de wereld terecht in een tijd van *ni Dieu, ni maître*? Had de mens met zijn wetenschap en technische verworvenheden – stoommachine, trein, auto, vliegtuig en telefoon, etc. – God nog wel nodig? Tegelijkertijd gaven de technische mogelijkheden het leven een dynamiek die ook beangstigde. De wereld veranderde. Industrialisatie en verstedelijking legden de traditionele dorpsamenlevingen open. Kon de mens het moderne, snelle leven wel aan?

Al deze veranderingen hielden geen halt bij de kerkdeur. Ook de gereformeerden worstelden ermee, wat al bleek uit de verandering in de preken. In hun levensbeschouwing speelden de gereformeerde beginselen in het algemeen en de drie formulieren van enigheid – de Nederlandse geloofsbelijdenis (1561), de Heidelbergse catechismus (1563) en de Dordtse leerregels (1618-1619) – in het bijzonder een wezenlijke rol. In deze woelige tijd werden ze nog belangrijker ankerpunten. Wat er afgezien van de belijdenisgeschriften precies onder de gereformeerde beginselen viel, was niet altijd even duidelijk. Voor de wetenschapsbeoefening noemde F.W. Grosheide in 1925 de volgende beginselen als voorbeeld: de wereld was een schepping,

de mens beeldrager van God en alle gezag was afgeleid van dat van de Allerhoogste. Deze algemene beginselen moesten worden uitgewerkt tot vakwetenschappelijke principes. De gereformeerde Vrije Universiteit was de plek bij uitstek om dit te doen.⁷

Buiten de wetenschap speelden de beginselen tevens een rol als een gereformeerde ethiek gebaseerd op de Bijbel. Ze stonden dus tevens voor een verzameling *do's and don'ts* van de gereformeerde zuil, die deze samenhang en stevigheid gaf.⁸ Gereformeerden lazen de Bijbel bij de maaltijden, baden, gingen tweemaal per zondag naar de kerk, dansten en kaartten niet, en fietsten niet op zondag. Dit leefpatroon was zeker niet alleen voorbehouden aan de piëtisten onder hen. De gereformeerde beginselen vormden al met al een containerbegrip, een amalgaam van uitgangspunten, dogma's, principes, zeden en gewoonten. Naar buiten toe fungeerden ze als *sjibbolet*. Paul noemt ze samenvattend een 'icoon voor een wereld van zekerheden'.⁹ Ze werden een ark van Noach op de vloedgolven van de moderniteit.

Hervormde kweekschool, Bavinck en Kuyper

In de apocalyptische sfeer van de oorlog kwam Veenhof op 1 mei 1916 samen met zijn oudere broer terecht op de hervormde Jan van Nassau Kweekschool in de Domstad.¹⁰ Deze opleiding voor onderwijzers was twee jaar daarvoor opgericht door ds. H.H. Barger, die voorzitter was van het bestuur.¹¹ H.Th. Obbink, hoogleraar Oude Testament in Utrecht, was vicevoorzitter. Voor Veenhof was deze kweekschool ondanks haar hervormde signatuur geen slechte keuze. In Amsterdam was een gereformeerde kweekschool, maar de afstand tot Doorn zou te veel extra kosten met zich meegebracht hebben. In 1924 stichtten de gereformeerden in Utrecht een eigen kweekschool, de Rehoboth, maar toen was Veenhof al gediplomeerd.¹² Hij kreeg een jaarlijkse studiebeurs van f40, gezien het inkomen van zijn vader een omvangrijk bedrag.¹³ Ondanks deze toelage waren er momenten, dat hij niet naar school kon. Bakker Veenhof had dan volgens de overlevering van Veenhofs dochter te weinig geld om voor zijn twee zoons de tram naar Utrecht te kunnen betalen. 'Pa [Veenhof] moest er wel krom voor liggen', zei mevrouw J. Jansen, de jongste dochter van winkelier Jansen aan de Kampweg, hier zeventig jaar later over.¹⁴ Toen Veenhof toelatingsexamen deed voor de kweekschool, slaagde hij met lagere cijfers dan in het laatste rapport door de dorpschool in Doorn waren toegekend. Zo viel de score voor de vaderlandse geschiedenis twee punten lager uit.¹⁵

Barger had bij de opening van de school een toelichting gegeven op haar karakter:

En wanneer dan de volksschool wordt overgelaten aan mannen, die het buiten de schoolmuren niet verbergen, dat de klassenstrijd hun evan-

5. Jan van Nassau Kweekschool Utrecht

gelie is, dat de verbetering van hun positie altijd het eerste punt is op hun program, dat geheel hun denken gericht is op dit aardse leven en volkomen omgaat buiten God en christendom, dan kan het niet anders, of de paedagogische beginselen, die daaruit voortkomen, moeten zich ook uitspreken in de school. Het beste in de opvoeding wordt daarmee onzes inziens aan het kind onthouden.¹⁶

Hier kon Veenhof ongetwijfeld mee instemmen. Maar de school was van hervormde oorsprong en de opzet algemeen christelijk. De beginselen van de school waren volgens de voorzitter niet vastgelegd in een 'papieren paus'. Dit was een sneer naar de gereformeerden met hun gehechtheid aan de drie formulieren van enigheid. De school beperkte zich tot het geven van Bijbelkunde. Dogmatiek doceren was niet aan de orde. Die hoorde volgens Barger thuis op de catechisatie:

Er is geen voor alle christenen vaststaande dogmatiek in onze dagen meer. Worden nu den leerling geloofsbegrippen ingeprent, niet in overeenstemming met die der ouders, dan moeten dezen ze wel in hunne huiselijke opvoeding weerspreken. Dat steunt de autoriteit van den onderwijzer niet en er is niets zoo gevaarlijk voor haar, dan wanneer de school zelve dit dualisme onnoodig te voorschijn roept.¹⁷

Het ging er, aldus Barger, niet om wát men geloofde maar hóe. Van een dergelijke 'ethische' uitspraak gruwden gereformeerden. Ethische theologen als vicevoorzitter Obbink beklemtoonden in navolging van de geestelijke vaders van die richting, D. Chantepie de la Saussaye en J.H. Gunning Jr., de existentiële geloofservaring. Dat was wat anders dan de gereformeerde bevindelijkheid, waarmee Veenhof vertrouwd was. Die werd namelijk niet alleen vaak gekanaliseerd door onderscheiden stadia op de bekeringsweg – de bekeringsmorfologie van Exalto – maar zeker door de leer van verkiezing en verwerping zoals verwoord in de Dordtse leerregels, hoezeer piëtisten ook geneigd waren leerverschillen te relativieren met een beroep op de persoonlijke vroomheid.¹⁸ Bovendien was de onfeilbaarheid van de Bijbel uitgangspunt voor de gereformeerden of deze nu sterk bevindelijk waren of niet. Ethische theologen stelden daartegenover de persoonlijkheid en het geweten van de gelovige centraal, die de waarheid binnen de naar hun opvatting feilbare Schrift steeds weer in vrijheid en zelfstandigheid mocht ontdekken en beleven. Die waarheid hoefde volgens hen niet vooraf aan de gelovigen opgelegd worden in een 'verstandelijke onfeilbaarheids-theorie'. Op een vergelijkbare wijze was Gunning in botsing gekomen met Kuyper en diens kerkelijk hervormingsstreven. Het ging Gunning meer om het hart van de gelovige en de persoonlijke bekering dan om de kerk

G. H. Bavinck

als instituut.¹⁹ Veenhof moest in dit alles als jonge kwekeling zijn weg zien te vinden.

Hoe zag het lesprogramma van deze Utrechtse kweekschool eruit? In de eerste klas kreeg Veenhof Bijbelse en kerkgeschiedenis, algemene geschiedenis, vaderlandse geschiedenis, aardrijkskunde, kennis der natuur, Nederlandse taal, schrijven, lezen, Duits, Engels, Frans, wiskunde, rekenen, handelsrekenen, zang en spreken, tekenen, gymnastiek en nuttige handwerken. Het tweede en derde leerjaar zag er in grote lijnen ook zo uit. Wel kwam het vak opvoedkunde erbij. In het eindexamenjaar werd het aantal lessen in de Nederlandse taal en het rekenen uitgebreid. Gezondheidsleer werd alleen onderwezen aan de vierdejaars kwekelingen. Psychologie stond niet op het programma. Een leraar gaf meestal les in verschillende vakken. De directeur verzorgde bijvoorbeeld niet alleen lessen in Nederlands, lezen en schrijven, maar ook in Duits, Engels en opvoedkunde. Er was zelfs een docent die les gaf in kennis der natuur, Nederlands, schrijven, Duits, Engels, Frans, rekenen, wiskunde en gezondheidsleer. Het vak Bijbelkennis werd in de laatste twee leerjaren verzorgd door de voorzitter zelf. Alle leerjaren werd van maandag tot en met zaterdag lesgegeven, van negen uur 's ochtends tot vier uur 's middags, met tussen de middag ruimte voor gymnastieklessen en onderwijs in handvaardigheid. De woensdag- en zaterdagmiddagen hadden de leerlingen vrij.²⁰

Het familiearchief bevat boekenlijsten van de eerste drie leerjaren. Uiteraard stonden daar titels op voor Bijbelse en kerkgeschiedenis en voor algemene en vaderlandse geschiedenis, vakken die voor Veenhof met zijn theologische en historische interesse *gefundenes Fressen* waren.²¹ In zijn exemplaar van Van Rijsens' vaderlandse geschiedenis tekende Veenhof op bladzijde 5 een cirkel met daarin de tekst 'De cirkelloop der geschiedenis'. Kennelijk vond hij het nodig de opvatting vast te leggen dat de geschiedenis zich steeds herhaalde. De leerlingen moesten ook de *Schets van de geschiedenis der wetgeving op het lager onderwijs in Nederland* van J.W. de Jongh²² bestuderen, een actueel boek in de tijd dat de schoolstrijd ten einde liep. Voor het vak pedagogiek stond H.J. Emous en P.J. Kloppers, *Beknopte pedagogiek ten behoeve van christelijke normaallessen*²³ op het programma.

Het gereformeerde, opvoedkundige standaardwerk *Paedagogische beginselen* van Bavinck, hoogleraar aan de Vrije Universiteit, ontbrak op de boekenlijst van de hervormde kweekschool.²⁴ Op de gereformeerde kweekschool in Amsterdam zal dat destijds wel op de boekenlijst hebben gestaan.²⁵ De titel van Bavincks boek was helder als glas. Het beginsel stond centraal. Veenhof fietste volgens de overlevering in die tijd eens naar Amerongen om Bavinck, van wie zijn vader op de catechisatie het theologisch gedachtegoed goed had leren kennen, persoonlijk te horen spreken over een pedagogisch onderwerp.²⁶ Zo zorgde hij zelf voor gereformeerde bijvoeding. Het schrijven

van opstellen werd gebruikt om bezig te zijn met opvoedkunde. Twee van de zes opstelbundels van Veenhof werden hiermee gevuld. Hij behandelde onder andere de volgende onderwerpen: 'Hoe kan een onderwijzer voldoen aan den eisch der rechtvaardigheid, en wat zijn daarbij de moeilijkheden?'; 'Waarom is de belangstelling het beste middel tot het wekken en behouden der opmerkzaamheid? Welke andere middelen kent ge daartoe?'; 'Welke voordelen heeft de zelfzoekende leervorm? Geef een uitgewerkt voorbeeld van zijne toepassing'.²⁷

Op zijn zestiende verjaardag kreeg Veenhof van zijn vader *Het calvinisme* van Kuyper cadeau.²⁸ Bakker Veenhof wilde zijn op een hervormde kweekschool studerende zoon kennelijk een gereformeerd steuntje in de rug geven. Kuyper behandelde in dit boek in een zestal lezingen de betekenis van het calvinisme. Ook hier waren de beginselen leidraad. Kuyper zag die in de lijn van de Duitse idealisten als organische principes, die zich in de tijd ontplooiden. Dit hield voor Kuyper een cultuuropdracht in. De beginselen moesten opgespoord worden en toegepast in het gereformeerde leven.²⁹ In zijn slotakkoord roemde hij het calvinistische beginsel: 'Beginsel moet weer tegenover beginsel, wereldbeschouwing tegenover wereldbeschouwing, geest tegenover geest getuigen, en zegge het dan wie het beter weet, maar dan ken ik geen vaster en geen hechter bolwerk dan het nog altoos onverwinnlijk calvinisme'.³⁰

Veenhof heeft dit boek 'verslonden': 'Een nieuwe wereld ging voor mij open. Een levens- en wereldbeschouwing die toen voor mijn besef "af" was!'³¹ 'Ze gaven mij (...) de vervulling van een half bewust verlangen naar een "sluitende" christelijke levensbeschouwing'.³² Het was voor de in een piëtistisch milieu opgegroeide jongeman een openbaring om geconfronteerd te worden met een wetenschappelijke, calvinistische wereld- en maatschappijbeschouwing. Niet alleen Veenhof was onder de indruk. Koch noemde de Stone-lezingen nog kort geleden 'de hartstochtelijkste verdediging van het *Nederlandse* calvinisme ooit door Kuyper gegeven' en 'een korte catechismus van het neocalvinisme'. Ook de Tachtiger A. Verwey was geïmponeerd. Hij was het oneens met Kuypers wereldbeeld, maar verkoos diens benadering boven het materialisme.³³ Veenhof kreeg thuis ook kritiek mee op 'Abraham de Geweldige'.³⁴ 'Kuyper fantaseert te veel!' zei bakker Veenhof.³⁵ Als emeritus hoogleraar zou Veenhof later schrijven:

De afgescheidenen waardeerden Kuyper ook hoog. (...) Maar zij behielden ten opzichte van de 'klokkenist der kleine luyden' hun reserves. (...) Met name waren ze gekant tegen de theorie van de 'veronderstelde wedergeboorte'. (...) [O]ok Kuypers strijdmethode (...) wekte in hen verzet. Ik hoor nog uitdrukkingen als: 'hij is me te glad, te slim'.³⁶

Ruim tien jaar voordat Jan Veenhof zijn zoon uitgebreid kennis liet maken met Kuyper, had hij brochures verspreid tegen diens ideeën:

Mijn vader liet in 1905 van Kok een pak van de brochure 'Vijf stellingen' komen – het bekende geschrift waarin [L.] Lindeboom c.s. zich tegen enkele kuyperiaanse stellingen keerde – en bracht die onder de leden van de kerk aan de man. Jarenlang lagen ergens op zolder nog een stuk of wat exemplaren daarvan.³⁷

Beweging der jongeren

Tijdens de cultuurcrisis na de Eerste Wereldoorlog was in de Gereformeerde Kerken onder theologen een roep om vernieuwing te horen vanuit de zogenaamde 'beweging der jongeren'.³⁸ In het jaar dat Veenhof de Stone-lezingen cadeau kreeg, publiceerde ds. J.C. Aalders zijn *De critiek der jongeren*.³⁹ Hierin gaf hij een toelichting op een eerdere publicatie van zijn hand, *Veruitwendigen onze kerken?*⁴⁰ Aalders stelde niet de belijdenisgeschriften, de kerkorde of de gereformeerde beginselen ter discussie, maar vond het wel noodzakelijk dat de gereformeerden zich bezonnen op de moderne cultuur.⁴¹ Daarbij benadrukte hij de geloofsbeleving: 'Het ging Aalders om de levende realiteit Gods die alle systemen en kerken relativeerde, om een "beleefd" geloof'.⁴² 'Aalders was bepaald niet de enige die zocht naar verdieping, in hem sprak de behoefte van een hele generatie, de generatie die geschokt was door de crisis van de cultuur.'⁴³ De 'jongeren' hadden als reactie op het wegvallen van de schijnzekerheden een hartstochtelijk verlangen naar realiteitszin. Zij omschreven hun doelen in termen van ervaring – de psychologie kwam op! – en dynamiek: 'Zij spraken zichzelf uit in overeenstemming met hun persoonlijke religieuze beleving en ervaring, dat de wereld geen vaste structuur kende, maar veeleer een dynamisch proces vormde'.⁴⁴ Harinck noemt in dit verband Schilder: 'Schilder (...) gaat uit van de gedachte dat de geschiedenis niet een vast decor vormt achter Gods openbaring, maar een dynamisch proces, waarin de gelovigen Gods hand achter de chaos van de wereld erkennen'.⁴⁵ Ook Bavinck beseftte dat de moderne tijd vragen met zich meebracht voor het christendom, die dringend om beantwoording vroegen.⁴⁶ De 'jongeren' erkenden dat hij 'de klopp van de moderne tijd verstond'.⁴⁷

De 'jongeren' wezen leerstelligheid, verstandelijkheid, zelfisolering en traditionalisme af en pleitten voor een doorleefde geloofspraktijk, openheid naar nieuwe vragen en andere christenen, en modernisering van de liturgie, zonder dat zij fundamenteel andere theologische inzichten hadden.⁴⁸ A. Anema, hoogleraar aan de Vrije Universiteit, zei het als volgt: 'Terwijl bij de ouderen meer op de voorgrond staat de trits: objectiviteit, verstand, organisatie, accentueren de "jongeren" meer de subjectiviteit, het gevoel,

persoonlijke vrijheid'.⁴⁹ Deze beweging sloeg bij het merendeel van de gereformeerden niet aan. Zij plaatsten de 'jongeren' vanwege hun nadruk op de geloofservaring in het gevreesde kamp van de 'ethischen'. Bovendien hadden de 'jongeren' geen concreet program.⁵⁰ Wel werd in 1920 een nieuw gereformeerd weekblad, *De Reformatie*, opgericht dat tot doel had zich nadrukkelijk te bezinnen op de 'nieuwe tijd'. 'De oprichters van het blad wilden trouw blijven aan de oude gereformeerde belijdenisgeschriften én nieuwe vragen tegemoet treden, ook al wist men niet goed op welke wijze dat zou moeten gebeuren.' Maar men geloofde dat in Schrift en belijdenis antwoorden te vinden waren.⁵¹

Net zoals de meeste gereformeerden was de zestienjarige Veenhof kritisch op de 'jongeren'. Hij sprong binnen de Doornse jongelingsvereniging met enkele leuzen in de bres voor de gereformeerde beginselen, zoals vastgelegd door de synode van Dordrecht, die hij in een inleiding herdacht:

Ook de strooming in onzen kerk 'de critiek der jongeren' is die niet bedenkelijk. Het gaat zoo licht de kant op van verwatering en verflauwing, de mensch wil zoo graag iets zijn. Laten wij jongelingen echter niet verflauwen in den strijd, steunende op God, verdedigende de beginselen zoo duidelijk uitgesproken in de Dordtsche synode, hoog de banier van het Pro Rege. (...) De synode is oud, maar de beginselen zijn altijd jong en frisch en zij zijn geweest van de schepping en zij zullen zijn tot de jongste dag.⁵²

Even daarvoor had Veenhof in zijn inleiding gewezen op de betekenis van Calvijn, die hij uit eigen leeservaring kende: 'Vooral aan de laatste hebben wij gereformeerden veel te danken. (...) Hij heeft de eeuwige beginselen overeenkomende met Gods wil met eene verbazende scherpzinnigheid uitgewerkt en neergeschreven in zijne *Institutie*, het standaardwerk voor de gereformeerde theologie'. De jonge Veenhof wilde varen op het kompas van deze gereformeerde beginselen die hij overal wilde uitdragen. Dat was op dat moment zijn geestelijk ideaal. Het beginsel was ook voor hem een keurmerk voor gereformeerde kwaliteit, inderdaad een icoon. In lijn met Kuyper verbond Veenhof deze beginselen met Calvijn en de synode van Dordt, belangrijke historische ankerplaatsen binnen de gereformeerde subcultuur.⁵³

Studie was bij dit alles voor Veenhof wezenlijk, opnieuw in navolging van Kuyper. Daar konden de gereformeerden volgens de bakkerszoon niet vroeg genoeg mee beginnen, zoals blijkt uit een lezing in maart 1920 over '[d]e opvoeding van de rijpere jeugd in den komenden tijd'.⁵⁴ De grondslagen van een gereformeerde levensbeschouwing moesten worden gelegd op de leeftijd dat de jeugd kritisch werd en er gevaren van uitspattingen en verwildering dreigden. In de kindertijd waren deze waarheden op kinder-

lijke manier aangeleerd, maar daarna moest dat op meer wetenschappelijke manier gebeuren.⁵⁵ Catechisatie en jongelingsvereniging waren hier belangrijk. Kwekeling Veenhof was voorstander van zelfwerkzaamheid. Hij had in zijn pedagogisch opstel de voordelen van de 'zelfzoekende leervorm' goed leren kennen. Bovendien had de leergierige Doornaar dit al lezend zelf aan den lijve ondervonden. De jongeren moesten persoonlijk de gereformeerde beginselen leren verdedigen, wat 'intense grondige beginselstudie noodzakelijk' maakte.⁵⁶ 'Daarom voorwaarts, aan 't studeeren!'⁵⁷ De Stone-lezingen zaten er goed in bij de achttienjarige bijna afgestudeerde onderwijzer. Het was een typisch moderne aanpak, doordeesemd van de overtuiging dat een wetenschappelijke benadering niet alleen technologische innovaties maar ook geestelijke vernieuwing kon bevorderen, uiteraard onder de voorwaarde van trouw aan de gereformeerde traditie.

In 1920 schreef Veenhof als bestuurslid van Jongelingsvereniging 'Zoek den Heere' in Doorn een circulaire over het plan voor de uitbouw van de Nederlandsche Bond van Jongelingsverenigingen op gereformeerden grondslag. 'Eerste gedrukte stuk van mij', schreef hij er later op. Het plan omvatte de verwezenlijking van een eigen gebouw, het aanstellen van personeel en het uitbreiden van het bondsorgaan. Dit was Veenhofs wereld:

Geeft ons dan *nu* uwe gaven! (...) Socialisme en communisme dreigen alles weg te vagen, wat maar eenigszins in verband staat met de eeuwige beginselen Gods. In eigen boezem willen sommigen de Gereformeerde Kerk sturen in ethische wateren. En tegenover die afglijding, tegenover dien afval, staan 17.000 jongelingen die op hunnen laatsten bondsdag te Dordrecht (...) bezielend de leus aanhieven: *Wij blijven gereformeerd!* (...) We hebben f100.000 noodig en dat *moet en kan* er komen. (...) Het *kan*, want uw schoolcontributie behoeft weldra niet meer betaald te worden.⁵⁸

Ook Veenhof zag de beweging der 'jongeren' in één lijn staan met de gewantrouwde ethischen. Er was maar één anker in deze onrustige tijden: gereformeerd blijven, trouw aan 'de eeuwige beginselen Gods'. Hij maakte in dit pamflet attent op de ruimte die zou ontstaan door de financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs door de Schoolwet van 1920. De gereformeerde beurzen waren straks ruim genoeg om te geven voor deze belangrijke instelling voor de overdracht van de gereformeerde beginselen. Hij wist hoeveel het zijn vader had gekost zijn kroost naar de School met den Bijbel te sturen.

Die zomer boog de synode van Leeuwarden zich over een aantal voor de 'jongeren' belangrijke kwesties. De synode bekrachtigde de afzetting van ds. J.B. Netelenbos, die met zijn opvatting over het paradijsverhaal in het

Bijbelboek Genesis volgens haar in strijd kwam met de artikelen vier en vijf van de Nederlandse geloofsbelijdenis over het gezag van de Bijbel.⁵⁹ Bavinck had het er moeilijk mee, al werkte hij wel mee aan de synodale besluitvorming.⁶⁰ Met haar beslissing wilde de synode het Schriftgezag veiligstellen tegenover de relativiserende benadering van de ethische theologen. Ook wees de synode op de gevaren van de niet confessioneel-gereformeerde Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NCSV). Ondanks waardering voor het goede in deze vereniging werd het lidmaatschap aan gereformeerde studenten ontraden, omdat de synode vond dat deze vereniging te zeer in het vaarwater zat van de ethische theologie. Ten slotte werd een getuigenis opgesteld dat de zondag na afloop van de synode werd voorgelezen vanaf de gereformeerde kansels. Daarin werd opgeroepen tot trouw aan de Schrift in leer en leven. Christenen dienden zich volgens de synode onbesmet van de wereld te bewaren, een duidelijke waarschuwing voor een al te grote openheid naar de moderne cultuur. De 'jongeren' werd in Leeuwarden zo een halt toegeroepen.⁶¹

Bavinck was niet gelukkig met de discussies voorafgaande aan het opstellen van het getuigenis. Hij zag 'schrikkelijker' zonden dan waar anderen, zoals zijn Kamper collega A.G. Honig, tegen wilden waarschuwen. Woekerhandel en oorlogswinsten – velen in Nederland hadden goed verdiend aan de politieke neutraliteit tijdens de oorlog – vond Bavinck kwalijker dan kaartspel en dansen. De eerste synodeweek greep hem zo aan, dat hij doodmoe naar huis reisde en de dag daarop een hartaanval kreeg.⁶² Veenhof zal het echter van harte eens zijn geweest met het resultaat van de synodale besluitvorming. Daarbij speelde een rol dat niet alleen de ethische theologie klip-en-klaar werd afgewezen, maar ook dat een gemis aan gereformeerde bevindelijkheid werd geconstateerd: een gebrek aan 'verborgen omgang met God', 'ware verbrokenheid des harten' en 'geloovig aangrijpen der beloften Gods'. De synode zag 'een verachtering in de genade' en 'wereldgeleijkvormigheid'.⁶³ Geloofservaring was prima in de ogen van de synode, maar dan wel in de traditionele, gereformeerde vorm.

Exalto wees er recentelijk op dat er in die tijd een scheiding der geesten plaatsvond binnen de Gereformeerde Kerken, die te maken had met de spanning die na de Vereniging was blijven bestaan tussen afgescheidenen en dolerenden. Enerzijds waren daar de 'jongeren', die meer openheid wensten naar de moderne cultuur, anderzijds verloren de kerken bevindelijke leden, bijvoorbeeld aan de sterk piëtistische Gereformeerde Gemeenten. Beide groepen vonden Kuypers neocalvinisme intellectualistisch, maar wel uit verschillende motieven, hoewel die allebei te maken hadden met de geloofservaring. Ds. W. den Hengst, die in 1913 overging naar de Gereformeerde Gemeenten, verwoordde zijn verzet tegen het neocalvinisme van Kuyper al in 1903 in een brief aan zijn zoon. Het waren woorden die aan duidelijk-

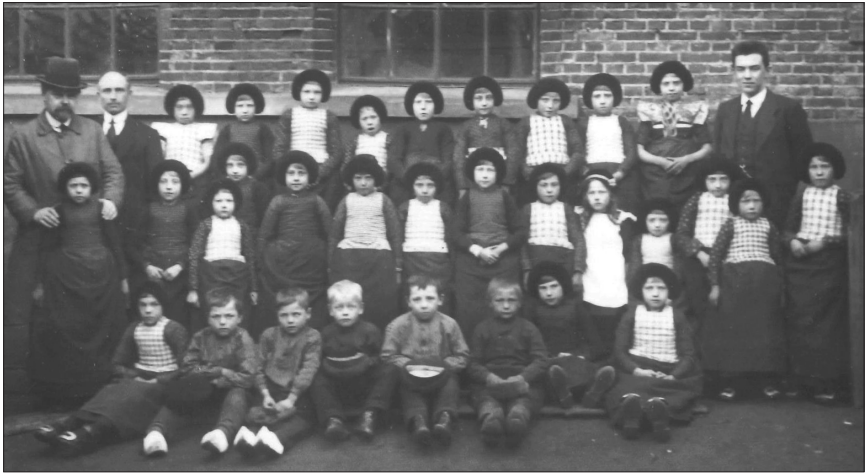
heid niets te wensen overlieten: 'Wacht je voor de waanwijze kopgereformeerde van onzen tijd, die de menschen met holle theorieën naar de hel philosopheert'. De synode van Leeuwarden opereerde in dit spanningsveld waarin ze ervoor koos de 'jongeren' binnen de gereformeerde gelederen af te remmen en de bevindelijke leden tegemoet te komen. Daarmee hoopte zij verder ledenverlies te voorkomen.⁶⁴

M.J. Aalders schreef echter dat met het getuigenis zowel de progressieven als de conservatieven in de gereformeerde wereld werden teleurgesteld. Maar ook stelde hij in een terugblik 'dat de behoudende krachten aan het langste eind hebben getrokken'.⁶⁵ Kuiper zegt hetzelfde met andere woorden: 'Daarbij dolf de jong-gereformeerde stroming het onderspit'.⁶⁶ Daarmee werd de besluitvorming van de synode van 1920 een omslagpunt in de gereformeerde kerken. Kuyper had een gelijkwaardig, gereformeerd, maatschappelijk bolwerk – een zware gemeenschap in de woorden van P. van Dam – willen vormen om vandaaruit de gehele cultuur te herkerstenen. Maar het ontstaan van min of meer gelijkwaardige zuilen leidde juist tot een zekere pacificatie tussen de diverse maatschappelijke stromingen in Nederland. Daardoor werd de beoogde herkerstening geblokkeerd. Met de verwezenlijking van het middel kwam het doel ervan dus in gevaar, waarna de interne discussies in de gereformeerde wereld over de te volgen koers een spanning opleverde tussen 'behouders' en 'vernieuwers'. De eerstgenoemden wonnen het pleit.⁶⁷

Naar Spakenburg

Intussen was Veenhof in het bezit gekomen van het onderwijzersdiploma. Op 23 april 1920 had hij vanuit Utrecht een telegram gestuurd aan zijn ouders met het bericht dat hij, evenals zijn broer Herman, het examen had gehaald: 'Beiden geslaagd'.⁶⁸ Het verbaast niet dat hij voor geschiedenis een 9 kreeg.⁶⁹ Veenhof solliciteerde met vier anderen naar een vacature aan de gereformeerde 'oude' School met den Bijbel in Spakenburg. Alleen Veenhof werd uitgenodigd voor een proefles. Kennelijk beviel die goed, want hij kreeg de benoeming. De aanstelling was per 1 juli 1920.⁷⁰ De beginnende meester had 52 leerlingen in zijn klas en verdiende netto f76 per maand waar f60 afging voor kostgeld.⁷¹ Veenhof verhuisde naar het vissersdorp. Op 12 juli vertrok hij officieel uit de gemeente Doorn.⁷² Als onderwijzer kon hij een belangrijke bijdrage leveren aan de overdracht van de gereformeerde beginselen, zijn belangrijkste ideaal.

Vroeger bestond Bunschoten-Spakenburg uit twee dorpen.⁷⁴ De boeren woonden in Bunschoten, de vissers noordelijker aan de Zuiderzee in Spakenburg. In de tijd dat Veenhof naar Spakenburg ging, bestond de snel groeiende bevolking van de burgerlijke gemeente Bunschoten, waar Spakenburg deel van uitmaakte, uit 4.000 personen. Gezinnen van tien kinderen waren

7. Schoolgroep Spakenburg 1922⁷³

geen uitzondering, zeker niet onder de Spakenburger vissers.⁷⁵ Rond 1900 was de visserij in Spakenburg op zijn hoogtepunt geweest met tweehonderd botters, de op Volendam en Urk na grootste Zuiderzeevloot. Spakenburg had zelfs een eigen Visserijschool. Maar na de eeuwwisseling ging het bergafwaarts met de lokale visserij vanwege de overbevissing van de Zuiderzee en de concurrentie van grotere schepen die goedkoper de Noordzee konden bevissen. Ook Spakenburg kreeg te maken met de gevolgen van de moderne tijd met zijn vele innovaties. Tussen 1900 en 1920 lieten veel jongere vissers uit Spakenburg zich ronselen vanuit Vlaardingen, Katwijk en IJmuiden om op loggers op de Noordzee te gaan werken. In 1905 werd de laatste botter in Spakenburg gebouwd.⁷⁶ In 1916 werd Spakenburg getroffen door een watersnood. De Zuiderzee eiste weer eens haar tol. De verwoestingen waren zo groot dat Koningin Wilhelmina op bezoek kwam. Deze ramp betekende het einde van de Zuiderzee. In 1918 werd de Zuiderzeewet aangenomen waarna in het tijdvak 1927-1932 de Afsluitdijk tot stand kwam.⁷⁷

Veenhof woonde samen op een kamer met zijn collega W. de Vries.⁷⁸ De jonge onderwijzer studeerde hard in zijn vrije tijd. Hij bereidde zich voor op het staatsexamen ten behoeve van een 'getuigschrift van bekwaamheid tot de studie aan eene universiteit'.⁷⁹ Hij wilde immers nog steeds predikant worden. Dr. F.H. Bos uit het nabijgelegen Hoogland hielp hem met Latijn en Grieks.⁸⁰ Veenhof gaf wat later ook les op de Spakenburger visserijschool en de lokale normaalschool.⁸¹ Jan Meester was een van zijn leerlingen op de visserijschool. Zij raakten goed bevriend en zouden dat levenslang blijven. Jan zou op aanraden van Veenhof het lyceum bezoeken en theologie gaan studeren.⁸² Veenhofs broer Herman vervulde intussen zijn militaire dienstplicht, waarvoor hij kennelijk was ingeloot. Daarna kreeg hij – dat wekt enige verbazing – per 8 februari 1921 een baan aan de school waar Veenhof les gaf, ook in combinatie met de visserijschool. Niet lang daarna gingen ze samen in pensioen bij Mengsje Vermeer-van de Geest, die aan het begin van de Kerkstraat woonde, vlakbij de haven.⁸³ Enkele maanden nadat Herman zijn militaire dienst had voltooid, kreeg Veenhof op 10 mei 1921 namens de militieraad van de burgemeester van Doorn, A. Schimmelpenninck van der Oye, schriftelijk bericht dat hij wegens broederdienst niet hoefde te dienen in het leger.⁸⁴

Veenhof kon goed orde houden, althans volgens de overlevering van zijn dochter. In Spakenburg hadden de kinderen gezegd, dat meester Veenhof op dat punt van 'izer' was. Dit voorkwam niet dat hij in het voorjaar van 1921 betrokken raakte bij een incident met een van de ouders. Een kind van visser W. van de Groep was op school mishandeld.⁸⁵ Die veronderstelde ten onrechte dat Veenhof dat op zijn geweten had, en nam zonder nader te informeren wraak door de jonge onderwijzer te lijf te gaan. De tengere bakkerszoon bleek fysiek niet opgewassen tegen de visser. Het werd een

agendapunt op een kerkenraadsvergadering: 'Besloten wordt C. Veenhof mee te delen dat hij volgens Bijbelsch voorschrift W. van de Groep heeft te bezoeken en met hem te spreken zooals we dat lezen in Matth. 18[: 15a]'.⁸⁶ Daar staat in de Statenvertaling het volgende te lezen: 'Maar indien uw broeder tegen u gezondigd heeft, ga henen en bestraf hem tussen u en hem alleen'. Wat dit heeft opgeleverd, is niet bekend.

In het jaar dat Veenhof onderwijzer werd, was de volledige, financiële gelijkberechtiging van openbaar en bijzonder onderwijs een feit. Dat was een politiek succes voor het christelijke volksdeel. Toch hadden de gereformeerden hun bedenkingen. Zou meebetalen door de overheid geen meebeslissen gaan betekenen? Het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring zat diep, zoals Veenhof jaren later zou schrijven: 'En ik heb het in 1920 bij de zogenaamde "gelijkstelling" van openbaar en bijzonder onderwijs meermalen horen zeggen: Dit kon wel eens het einde zijn van de "vrije" [Vrije Universiteit], misschien zelfs wel van de christelijke school!' Op 5 mei 1921 had hij meegeemaakt, dat de gereformeerde jongelingsverenigingen op hun bondsdag in Nijmegen met grote meerderheid een aangeboden rijkssubsidie weigerden.⁸⁷ Dat jaar ging hij er in een voordracht voor de eigen, lokale oudervereniging op in. Aanvankelijk was de christelijke school arm maar vrij geweest: 'Zuiver was daar de soevereiniteit in eigen kring, zoals God die wil'.⁸⁸ De soevereiniteit in eigen kring werd gezien als een beginsel, een deel van de scheppingsorde. De politieke medaille van de gelijkberechtiging had daarom een keerzijde die 'gifzwart' was.⁸⁹ 'De vale vingers van den alles opslokkenden staat hebben ook regelen voorgeschreven aan het *fijne organisme* dat een deel is van de middelen om onze kinderen op te voeden.'⁹⁰ Veenhof vroeg zich af of de gelijkberechtiging geen pyrrusoverwinning zou blijken te zijn.

Veenhof ging in zijn rede in op de vereiste kwaliteiten van de christelijke onderwijzer. Die moest authentiek christelijk zijn. Veenhof combineerde in dit kader zijn piëtisme met de kuyperiaanse wetenschappelijke benadering waarover hij zo enthousiast was geworden. Hij sprak stoere, gereformeerde taal:

De onderwijzer moet meer en meer de wereld en het aardsche goed loslaten. (...) Gansch zijn bestaan en optreden moet ademen van dat heerlijk Godsvertrouwen (...) en hij moet zijn man des gebeds (...). Maar bij dat geloof behoort ook weer wetenschap (...), die dienstbaar is aan de opvoeding van de verbondskinderen (...). Warmte, gloed en bezieling, dat behooren kenmerken te zijn (...) van den waren opvoeder. De twee grondvoorwaarden van een krachtig persoon zijn (...) overtuiging en wil (...). Het anker der hoop van onze christelijke school op zoo'n onderwijzer neergelaten ligt vast en weet van geen losraken.⁹¹

De leerlingen moest historisch besef worden bijgebracht. In 1920 had Veenhof de geschiedenislessen in zijn inleiding het hart van het christelijk onderwijs genoemd. Vooral langs die weg werden de kinderen tot Christus geleid en de beginselen overgedragen:

Het onderwijs in de dingen, die werkelijk in zich zelf waarde hebben voor den leerling, om hen levensbeginselen te leeren en hen nader bij Christus te brengen beperkt zich in hoofdzaak tot Bijbelsche geschiedenis en vaderlandsche geschiedenis en toevallig in verscheidene vakken door opmerkingen en aanwijzingen van den onderwijzer, die altijd moet wijzen op Christus en dien gekruist.⁹²

Natuurlijk moesten de gebroeders Veenhof, die beiden lesgeven op de visserijschool, ook praktijkervaring opdoen. Ze gingen een middagje spiering vissen op de Zuiderzee met de directeur, A. Blokhuis.⁹³ Ook ds. J. de Waard, gereformeerd predikant in Spakenburg, was van de partij.⁹⁴ Blokhuis was ook Veenhofs collega op de lagere school en fungeerde daar als diens mentor. Een dochter van hem zat bij Veenhof op Duitse les.⁹⁵ De jonge onderwijzer kwam regelmatig bij Blokhuis thuis. Deze was getrouwd met een dochter van ds. J. Bakker, die in het tijdvak 1896-1903 predikant was geweest in de Gereformeerde Kerk A te Bunschoten-Spakenburg.⁹⁶

Marrie, Janse en Schilder

Veenhof ontmoette bij Blokhuis thuis diens nichtje Marretje Maria (Marrie) Bakker met wie hij verkering kreeg. Zij was in 1899 geboren te Rottevalle (Friesland) als oudste dochter van ds. Klaas Bakker, een zwager van Blokhuis, en Grietje Karsemeijer. Marrie verliet als achttienjarig meisje het huis van haar vader in Niezijl (Groningen), die na de vroege dood van zijn eerste vrouw met zes kinderen was achtergebleven. Hij hertrouwde met Jennigje Moddejonge, die een half jaar voor de dood van zijn eerste vrouw al in de huishouding hielp.⁹⁷ Ds. Bakker kreeg bij haar nog tien kinderen. Marrie had geen middelbare schoolopleiding gevolgd. Door ruzie met het schoolhoofd had ze zelfs de lagere school niet kunnen afmaken. Kennelijk was ze een pittige, zelfstandige persoonlijkheid en liet ze niet over zich heen lopen. Zij ging naar Ermelo om op Veldwijk, een protestants-christelijke inrichting voor geestelijke gezondheidszorg, een opleiding te volgen tot psychiatrisch verpleegkundige. Marrie fietste regelmatig de twintig kilometer tussen Ermelo en Spakenburg om haar oom en tante op te zoeken. De eerste ontmoeting van Veenhof met Marrie vond plaats toen hij een keer een fietsband voor haar oppompte. Ze had niet alleen pit, volgens haar kinderen was ze ook intelligent en sociaal. Door zelfstudie maakte Marrie zich in Ermelo vertrouwd met de Engelse taal, pianospelen en schaken. Ook had zij een

goede zangstem. In elk geval zagen de onderwijzer, die het plan had om predikant te worden, en de karaktervolle domineesdochter elkaar wel zitten. Ze begonnen te corresponderen, volgens hun kinderen onder andere over moderne literatuur waarvoor ze allebei belangstelling hadden.⁹⁸

In Spakenburg maakte Veenhof niet alleen kennis met Marrie, ook andere mensen maakten indruk. Uiteraard las hij het blad *De School met den Bijbel*. Elk nummer begon met een meditatie onder de titel 'Lichtstralen uit het Woord'. Veenhof las die oppervlakkig door, behalve als ze door A. Janse geschreven waren.⁹⁹ Dat was een begaafde autodidact, hoofdonderwijzer uit het Walcherse Biggekerke.¹⁰⁰ Ook ds. K. Schilder, destijds predikant in Gorinchem (1919-1922) en Delft (1922-1925), tevens redacteur van het nieuwe gereformeerde weekblad *De Reformatie* en medewerker van *De Bazuin*, fascineerde Veenhof.¹⁰¹ Hij had ondanks zijn krappe financiële situatie en ondanks zijn bedenkingen tegen de 'jongeren' een abonnement op *De Reformatie* genomen: '[I]k spelde die krant van a tot z'.¹⁰² Veenhof was – zo schreef hij later – vooral geboeid door twee hoofdartikelen van Schilder over '[o]ud en jong in vroeger eeuw':¹⁰³

Je zou kunnen zeggen: er sprong een vonk van over naar mijn h art. Dat kwam ook door de taal! Wat was die anders, totaal anders dan die van de toenmalige kerkelijke pers. Levendig, sprankelend, raak, vol beeldende kracht. Maar meer nog boeide mij de inhoud. In dat artikel besprak Schilder de bekende profetie uit Zacharia 7 (...). De analyse die Schilder van dit gebeuren gaf was voor mij veel meer dan een knappe exegetische studie. Zij was voor mij een onthulling van wat ware religie is! Dit was een eerste kennismaking met Schilder en sindsdien heb ik gelezen – en bewaard! – zo ongeveer alles wat ik van hem te pakken kon krijgen.¹⁰⁴

Schilder bezon zich in deze bijdragen expliciet op de 'beweging der jongeren'. Hij ving zijn beschouwingen aan met de kerkelijke crisis vanwege 'het oorlogswee'. Er werd gevraagd 'naar herstel, naar reformatie, naar reconstructie'. Vervolgens dook Schilder in de geschiedenis van Israël. De jongeren vroegen in de oudtestamentische tijd aan het priestercollege en de profetenraad in Jeruzalem of bepaalde vastendagen uit de tijd van de ballingschap niet afgeschaft konden worden. Schilder noemde dit reformatie, geen revolutie, omdat ze het eerst vroegen, bovendien aan het juiste adres. Hij toonde er begrip voor. Kon je de jongeren dwingen de tranen over het leed van de oudere generatie te wenen? 'Weenen, och, dat gaat niet op commando. (...) Moet ik klagen over 't voorbije, of mag ik juichen den nieuwen dag tegemoet?'¹⁰⁵ Daarna wees Schilder op het antwoord van de profeet Zacharia, die het héle volk aansprak, oud  n jong:

Niemand legge den ander iets op; daar is pluriformiteit van beleving (...); als maar het terrein van de wet niet verlaten wordt. (...) Gij jongeren, werpt in uw reformatorischen ijver niet al het oude omver. (...) En gij ouderen, verneemt het welsprekende zwijgen van den profeet, die niet met u meespreekt; (...) Wee, als wij verstarren in conservatisme!¹⁰⁶

De predikant uit Gorinchem zocht oud en jong met hun verschillende geloofsbeleving te verbinden in de eerbied voor de Schrift. In elk geval moet Schilder met dit verhaal Veenhof enig begrip bijgebracht hebben voor het streven van de 'jongeren'. Harinck noemt Schilder in verband met de 'jongeren' 'na 1924 hun scherpste criticus in gereformeerde kring, maar tevens hun enige serieuze publieke gesprekspartner'.¹⁰⁷

Jongelingsvereniging

Veenhof deed in Doorn op 27 maart 1921 openbare geloofsbelijdenis bij ds. R. Hamming, nadat hij op 7 maart onderzocht was door de kerkenraad.¹⁰⁸ Hij ontving van de kerk *De offerande des lofs* van Bavinck, een populair belijdenisgeschenk in die dagen.¹⁰⁹ Spoedig daarna verliet Veenhof zijn kerkelijke gemeente in Doorn om lid te worden van de Gereformeerde Kerk Bunschoten-Spakenburg A, officieel op 4 april 1921.¹¹⁰ Op de attestatie staat vermeld dat de kerkenraad van Doorn via voorzitter ds. R. Hamming en scriba Piet Kraan, Veenhofs oom, verklaart dat Veenhof 'zooverre hem bekend is, gezond is in het geloof en onbesproken in den wandel'. Daarna verzoekt zij de kerkenraad van Bunschoten-Spakenburg A de onderwijzer 'onder christelijk opzicht en bestuur aan te nemen, tot het gebruik van de heilige sacramenten toe te laten en in alle voorkomende gevallen met christelijken raad bij te staan'.¹¹¹

De Afscheiding had in Bunschoten-Spakenburg eerder plaatsgevonden dan in Doorn, al in 1836. Vissersplaatsen hebben hun eigen lokale cultuur, die veelal verschilt van die van het achterland. Vlak na de plaatselijke Afscheiding ontstond de zogenaamde 'zwarte beweging', een lokale opwekking. Begin 1840 begon een deel van de bevolking in het openbaar zijn geloof te uiten, geestelijke liederen te zingen en zijn zonden te belijden. Ze verwachtten spoedig de wederkomst van Christus. Vooral de afgescheidenen profiteerden, ze groeiden in korte tijd van tien tot dertig procent van de bevolking. De beweging liep echter volledig uit de hand. Allerlei werelds goed werd verkocht of vernietigd. Gebruiksvoorwerpen werden zwart geschilderd. De 'zwarten' werden gedeeltelijk uit de afgescheiden gemeente gezet om daar in de decennia daarna langzamerhand weer in terug te keren.¹¹² De plaatselijke Doleantie had plaatsgevonden in 1887. Na de landelijke vereniging van afgescheidenen en dolerenden in 1892 bleven er in Bunschoten en Spakenburg twee aparte gemeenten bestaan, gereformeerd A

met de afgescheidenen en gereformeerd B met de dolerenden. De afgescheidenen domineerden in Spakenburg, de dolerenden in Bunschoten. In 1900 waren in Spakenburg 270,5 huishoudens lid van gereformeerd A en 112,5 van gereformeerd B. Op dat moment lagen de verhoudingen in Bunschoten als volgt: 39,5 huishoudens gereformeerd A en 76,5 gereformeerd B.¹¹³ De verhouding tussen beide zusterkerken was veertig jaar lang moeizaam. Pas in 1931 versmolten ze, nadat de tien jaar daarvoor officieel geen contact was geweest. Beide gemeenten hadden een bevindelijke inslag, die in de A-gemeente begrijpelijkerwijs sterker was.¹¹⁴ Veenhof koos vanuit zijn achtergrond voor gereformeerd A.

In het voorjaar van 1921 was ds. J. de Waard predikant van gereformeerd A te Spakenburg geworden. Die was vanaf hun gymnasiumtijd in Kampen de boezemvriend van Schilder. Op 24 april 1921 was De Waard door zijn vriend in het ambt bevestigd met een preek over Openbaring 11: 6-11. Veenhof woonde die kerkdienst bij en die preek sloeg bij hem in als een bom:

[I]k [heb] met verbijstering, om niet te zeggen ontzetting, geluisterd naar die machtige preek. Zó had ik nog nooit horen preken over de demonische verzoeking voor en de strijd en het lijden van de kerk in deze wereld en over de ontzaglijke ernst en kracht van de prediking! (...) Van ds. De Waard, die mijn goede vriend werd, hoorde ik veel over Schilder.¹¹⁵

Hij hoorde Schilder nadien vaker in Spakenburg, bijvoorbeeld 'over een thema dat hem [Schilder] altijd is blijven boeien: *De wonderen van de antichrist*'.¹¹⁶ Deze rede paste in de apocalyptische sfeer na de Eerste Wereldoorlog. Op 26 januari 1923 ging – inmiddels voorzitter – Veenhof op de jaarvergadering van de jongelingsvereniging te Spakenburg zelf ook in op de antichrist.¹¹⁷ En in maart 1923 noemde Veenhof Schilder in een inleiding voor een ringvergadering van de Jongelingsbond over de '[u]itbouw van ons plaatselijk verenigingsleven'.¹¹⁸ Hij ging daarbij in op de functie van het *Jongelingsblad*, volgens Veenhof 'de ziel van 't bondswerk'.¹¹⁹ Schilder had zich in dat tijdschrift volgens de jonge onderwijzer rechtstreeks tot de individuele lezer gericht, wat voorheen minder gebruikelijk was. Schilder had een moderne aanpak. Veenhof moet Schilder persoonlijk hebben leren kennen, waarschijnlijk thuis bij ds. De Waard, getuige een felicitatiekaartje bij zijn slagen voor het staatsexamen gymnasium in 1926.¹²⁰

Veenhof was in Spakenburg in het najaar van 1921 voorzitter geworden van Jongelingsvereniging (JV) 'Spreuken 9: 10a'.¹²¹ 'De vreze des Heren is het beginsel der wijsheid (Statenvertaling)' staat in dat Bijbelvers, een geliefde wapenspreuk voor de beginselvaste, piëtistische gereformeerden. 'Het doel der vereniging is het doen kennen en belijden der gereformeer-

de beginselen in kerk, staat en maatschappij.¹²² Veenhof volgde zijn collega's Asscheman en Blokhuis op, die hun inspanningen beloofd zagen met een erevoorzitterschap respectievelijk een erelidmaatschap.¹²³ Ook hier kon Veenhof een bijdrage leveren aan de verwezenlijking van zijn geestelijke idealen. Hij ging voortvarend te werk. Op de bestuursvergadering van 2 oktober 1921 vroeg de kersverse voorzitter naar de notulen. Hij nam geen genoegen met de mededeling van de secretaris dat notuleren bij de bestuursvergaderingen geen gewoonte was. Besloten werd dat voortaan wel te doen. Verder moest de bibliotheek met ruim 150 titels, belangrijk voor de studie van de beginselen, beter worden geordend. Voor de reorganisatie werd een commissie ingesteld. Daarnaast werd een exemplaar aangeschaft van het *Handboek voor de heilige geschiedenis* van P.A.E. Sillevius Smitt.¹²⁴ Voor de behandeling van de antirevolutionaire beginselen werden *Ons Program* en *De gemeene gratie I* van Kuyper gekocht naast *De Antirevolutionaire Partij en haar program van beginselen* van H. de Wilde.¹²⁵ Goed studiemateriaal was essentieel. Met Veenhof woei er een frisse wind door de jongelingsvereniging.¹²⁶

De vergaderingen van de jongelingsvereniging vonden plaats op zaterdagavond, in de periode van september tot begin maart. Ze kenden een druk programma: zingen, gebed, voorlezing notulen, inleiding over een Bijbels onderwerp, bespreking daarvan, pauze met collecte, voordracht met daarna een inleiding over een onderwerp uit de Nederlandse geloofsbelijdenis, de vaderlandse geschiedenis of het beginselprogramma van de Antirevolutionaire Partij. Vervolgens werden twee vragen behandeld, die vooraf aan twee leden waren uitgereikt. Dergelijke vragen gingen bijvoorbeeld over een moeilijke Bijbeltekst of over de zondagsviering. De jongelingen slaagden er niet altijd in het hele programma af te werken. Op 3 december 1921 ging de discussie over artikel 29 van de Nederlandse geloofsbelijdenis en de kenmerken van de ware en valse kerk. Daarbij werd ingegaan op het onderscheid tussen de Gereformeerde Kerken A en B, dat lokaal aanleiding gaf tot spanningen. Ook de jongeren ervoeren een groot verschil.¹²⁷

Veenhof benadrukte op de jongelingsvereniging net als op school dat voor een christen de bevindelijkheid en de studie en toepassing van de beginselen van wezenlijk belang waren. Dat werd duidelijk toen hij op 10 januari 1922 in Volksbelang, het culturele centrum van Spakenburg, een inleiding hield over de zin van het leven, onder de titel 'Naar 's levens doel'.¹²⁸ De zin van een mensenleven lag in Gods eer, aldus de jonge schoolmeester. Dat had een innerlijke en een uiterlijke kant. Het innerlijke leven speelde zich af 'tusschen God en den ziel'. Veenhofs verwoordde hier zijn piëtisme: 'Het teere mystieke, geheimzinnige leven van gebed, van gemeenschap met God, van worstelen met den Allerhoogste, van berouwvol belijden der zonden, dat zijn de zaligste uren, wanneer de mensch het aardsche leven vergeet

en opgetrokken in hooger sferen voorproeven smaakt van hemelsche zaligheid'.¹²⁹ In de beschrijving van de uiterlijke kant zat de cultuuropdracht die Kuyper zo benadrukte: 'Dat is des christens levensworsteling in kerk en huisgezin, in beroep en vereeniging, in staat en maatschappij'.¹³⁰ De school gaf kennis en de catechisatie 'leidt op tot geloovigen'.¹³¹ De jongelingsvereniging bereidde door studie voor op het werken op alle terreinen van het leven: 'Studeeren, de groote levenseisch voor een ieder wordt daar aangeleerd, want kennen en belijden der beginselen voor kerk, staat en maatschappij is haar groote doel'.¹³²

Anderhalve week later zou Veenhof zijn studieboodschap in hetzelfde gebouw herhalen, maar nu als voorzitter van de jaarvergadering van de jongelingsvereniging. Ze moesten 'medearbeiders Gods' worden.¹³³ 'Wie hier alleen komt om schik te maken of chocola te drinken, hoort hier niet thuis'.¹³⁴ Het ging bij de studie ook om de vorming van de persoonlijkheid. Dat benadrukte Veenhof een jaar later, net zoals hij dat eerder gedaan had in zijn schets van de ideale christelijke onderwijzer: 'De geest en het karakter (...) moeten worden geleid in banen, die uitloopen op een krachtig (...) willend zieleleven, dat voor ieder waar Christusbelijder noodzakelijk is'.¹³⁵ Voor een sterke, gereformeerde persoonlijkheid waren bevindelijkheid en beginsel richtinggevend voor een leven tot eer van God, zodat de gereformeerde mens volkomen toegerust was voor de arbeid in kerk, staat en maatschappij. Veenhofs beschrijving van de bevindelijkheid was concreter – het gebed stond centraal – dan die van de beginselen. De laatste bleef steken in retoriek. Het beginsel was de hoeksteen van het gebouw van de gereformeerde ideologie, maar ook Veenhof concretiseerde dit abstracte begrip niet.

Op 4 februari 1922 werd besloten de jongelingsvereniging te splitsen. De ene afdeling vergaderde op dinsdag-, de andere op zaterdagavond. De tweede afdeling startte op 8 maart 1922. Veenhof werd voorzitter van het overkoepelende bestuur en van het bestuur van een van de afdelingen, na korte tijd beide afdelingen voor zijn rekening te hebben genomen. Zijn vriend Jan Meester werd voorzitter van de andere afdeling.¹³⁶

Politiek en mannenvereniging

Veenhof hield op lokaal niveau ook een politieke lezing. Begin 1921 wees hij in een voordracht op de gevaren van het liberale en socialistische denken.¹³⁷ Daarbij noemde hij specifiek het bolsjewisme. Dat leek op de watersnood die het vissersdorp enkele jaren daarvoor had geteisterd. Evenals 'de losgerukte botters in 1916 met de watervloed de huizen stuk rammeiden' zou het bolsjewisme de samenleving vernielen.¹³⁸ De Antirevolutionaire Partij was een rotssteen in een stroom van ongeloof en revolutie: 'God wilde ons maken tot een vesting tegenover de vijand (...)'.¹³⁹ Maar er waren gevaren

binnen de partij: '[K]leine vossen zijn in de Antirevolutionaire Partij geslopen, die knagen en wroeten'.¹⁴⁰ Zo waren er mensen die hun heil in ethische richting zochten: '[De] liefde tot Christus is het eenige beginsel, zij zal je wel bewaren voor verkeerde daden in de regeering en in het politieke leven!'¹⁴¹ Dit beginsel van de ethischen was volgens Veenhof te beperkt. Nog gevaarlijker waren de mensen die de nadruk legden op verbroedering: 'Komt laten we eens samen praten en het op een accoordje gooien, laten we dan de scherpste beginselen eens laten vallen en dan hand in hand verder gaan'.¹⁴² Veenhof noemde in dit kader ds. J.B. Netelenbos. 'Er is niet meer bij ons dat hardnekkig vasthouden en dat leven in en uit onze antirevolutionaire beginselen. Men twijfelt te veel, men vindt ze te hard'.¹⁴³ Maar, 'denkt men werkelijk dat het harde staal van Gods ordonnantiën te verbinden is met het modderig leem van eigen vinding?'¹⁴⁴ Opnieuw waarschuwde Veenhof tegen de ethischen en de 'jongeren'. Alleen de stalen, gereformeerde beginselen vormden een bruikbaar bolwerk tegen de moderne stromingen in en buiten de kerk.

Veenhof bestreed uitdrukkelijk ook de visie op de Schrift van de ethischen. De Bijbel als gezaghebbend woord van God was een gereformeerd beginsel waaraan Veenhof beslist niet wilde tornen. De ethischen zagen de Bijbel als een historisch, menselijk document waarin de goddelijke waarheid verpakt zat. Daartegenover verdedigde Veenhof in het najaar van 1922 in een lezing over '[h]et gezag der Heilige Schrift', voor zowel de Ring Amersfoort van de Bond van Jongelingsverenigingen als de Afdeling Bunschoten van de Vereniging voor Onderwijzers en Onderwijzeressen, de organische inspiratieleer van Bavinck en Kuyper.¹⁴⁵ De schrijvers van de bijbel waren geen 'penhouders des Geestes'. '[H]et Goddelijke is vermengd met het menselijke en de grens is niet precies aan te geven.'¹⁴⁶ 'Maar het Woord blijft vast en zooals Christus is mensch en God, zoo is de Bijbel menselijke vorm met Goddelijke gedachte. (...) Gods woord is er niet in maar het is Gods woord.'¹⁴⁷

Er kan voor Veenhof nauwelijks tijd geweest zijn voor de mystieke, 'zaligste uren'. Ook komt de vraag boven of hij wel echt tijd had voor zijn verkering met Marrie. Hij was namelijk ook nog eens actief binnen de plaatselijke Gereformeerde Mannenvereniging 'Wijsheid is beter dan robijnen'. Veenhof werd penningmeester, terwijl Marries oom voorzitter was en Jul. de Graaf secretaris. De Graaf was dezelfde als de al genoemde voorzitter van het bestuur van Veenhofs lagere school. Het doel van deze vereniging was 'de verdieping der gereformeerde levensbeschouwing bij de leden'. Wat in de jongelingsvereniging was opgebouwd moest hier verdiept worden. Men besprak daarvoor onderwerpen op het gebied van de Bijbelse geschiedenis, de dogmatiek en de algemene geschiedenis.¹⁴⁸ De mannenvereniging was het natuurlijke vervolg op de jongelingsvereniging. Deze verenigingen waren

kweekvijvers voor gereformeerd talent. Harinck en Winkeler typeren de jongelingsverenigingen treffend als een 'kuyperiaanse volksuniversiteit'.¹⁴⁹ De leden werden getraind in het maken van een voordracht, het spreken in het openbaar, het publieke debat en het bekleden van bestuursfuncties. Ook Veenhof ontving langs deze weg zijn primaire, gereformeerde, maatschappelijke vorming.¹⁵⁰ En op zijn beurt vormde hij anderen. Hij kon uitstekend improviseren. Een medelid van de jongelingsvereniging vertelde er later over:

En met zijn altijd spuitende élan wist hij ons te 'bezielen'. (...) Wat nog het meest nabij in mijn herinnering ligt, uit die tijd, was zijn ongelooflijk gemakkelijke manier van voor-de-vuist-weg spreken! Als het 'debat' niet wilde vlotten, of de inleider verstek liet gaan, dan stak hij de duimen tussen het vest, begon (...) te gesticuleren en wij zaten met open monden naar het spreekwonder te luisteren. (...) Hij had het al te pakken op de knapenvergadering van Doorn! Als ze daar een wedstrijd hadden met elkaar dan klom hij op een stoel en stak een speech af en verbaasde allen!¹⁵¹

Opgebrand

Maar het was allemaal wel veel. Veenhof beseftte in het cursusjaar 1922-1923, dat de arbeid aan drie onderwijsinstellingen, de Duitse lessen, het werk voor de jongelingsvereniging en de mannenvereniging, en de studie voor het staatsexamen te veel van het goede waren. Zo zou het lang gaan duren voordat hij kon beginnen aan de theologiestudie. Hij kreeg dat jaar bovendien gezondheidsklachten, een keelbloeding.¹⁵² Dat was flink schrikken, omdat meteen gedacht werd aan tuberculose, de gevreesde ziekte van die dagen. Maar het bleek mee te vallen. Een gesprongen bloedvatje in de keelholte of de bovenkant van de slokdarm was de boosdoener, misschien door de spanning of hoge bloeddruk of een combinatie van beide.¹⁵³ Maar Veenhof was gewaarschuwd. Hij besloot in het najaar van 1922 zijn baan in Spakenburg per 1 maart 1923 op te zeggen en terug te gaan naar Doorn om zich helemaal op de studie voor het staatsexamen gymnasium te kunnen richten. Het bestuur aanvaardde dit, 'hoe gaarne wij hem ook behielden'. Uiteraard moest Veenhof toen andere financieringsbronnen zoeken voor zijn opleiding. Zijn ouders hadden het nog altijd niet breed. Hij vroeg het schoolbestuur daarom bij zijn ontslag aanvraag vrijmoedig om wat geldelijke steun.¹⁵⁴ Op 19 januari 1923 besloot het bestuur met vijf stemmen voor en drie stemmen tegen hem een gratificatie van f75 toe te kennen onder de voorwaarde dat hij twee maanden langer zou blijven, dus tot 1 mei 1923. Dat is ook gebeurd, hij bleef zelfs nog langer. Op 5 maart 1923 werd Veenhofs afscheid van de jongelingsvereniging aangekondigd.¹⁵⁵ Op 10 maart

sprak hij in een gecombineerde bijeenkomst van beide afdelingen een afscheidswoord: 'Daar de voorzitter in de a.s. zomer zou vertrekken legde hij zijn functie in deze vergadering neer'. Hij hield een 'warm pleidooi' voor de vereniging en bedankte voor 'de vriendelijke omgang'.¹⁵⁶ Veenhof wilde dus tot in de zomer in Spakenburg blijven.

Ondanks zijn voorgenomen vertrek en het neerleggen van zijn functies in de jongelingsvereniging ging het vlak voor de zomervakantie toch nog mis.¹⁵⁷ Hij was opgebrand. Later zou Veenhof aan Janse schrijven dat hij, voordat hij naar Kampen ging om theologie te studeren, al worstelde met zijn piëtistische achtergrond en hoe zwaar dat was.¹⁵⁸ Mogelijk speelde deze strijd hem ook al in Spakenburg parten en was dit mede aanleiding tot zijn overspannenheid. In elk geval zat Veenhof nog voor de zomer ziek thuis bij zijn ouders in Doorn. Op 4 juni 1923 schreef zijn vriend Brand de Jong een brief vanuit Spakenburg: 's Morgens (...) hoorde ik van uwe plotselinge ongesteldheid. Het deed mij geweldig aan en de gedachte, dat uw geheele voorgestelde loopbaan, met een slag in elkander gestort zou worden wilde mij niet loslaten'.¹⁵⁹ Ook zijn vriend Jan Meester en Marries tante lieten van zich horen.¹⁶⁰

Veenhof viel tijdens zijn ziekte nog steeds onder de verantwoordelijkheid van het Spakenburger schoolbestuur. Op 20 juli 1923 vergaderde het over zijn ziekteverlof. Besloten werd hem nog wat hulpdiensten te laten vervullen in de laagste klas, als een soort onderwijsassistent dus. Dat heeft geduurd tot het einde van het jaar, hoewel hij burgerlijk en kerkelijk al weer terug was in Doorn.¹⁶¹ Ook zijn broer Herman hield het voor gezien in het vissersdorp en vertrok naar Den Helder.¹⁶² In Spakenburg werd het vertrek van Veenhof betreurd. Dat bleek al uit het feit dat ze hem financieel tegemoet wilden komen, ook tijdens zijn ziekteperiode. Voorzitter De Graaf schreef namens het schoolbestuur verder een getuigschrift waar hij in Doorn mee thuis kon komen:

[W]ij zouden hem niet willen missen. (...) Ja (...) heel Spakenburg heeft hem van harte lief. (...) Hij heeft het begrepen dat de onderwijzer de kinderen tot Jezus moet brengen. En niet in valsch mystieken zin, maar zijn onderwijs was in streng calvinistische zin. (...) Zonder ooit iets van zijn beginsel te laten vallen was hij toch de minzaamheid in persoon. (...) De kwijnende jongelingsvereniging is tot grote bloei gekomen. Van de mannenvereniging was hij een van de beste leden. Wat hij leerde en beleed beleefde hij en daarom was het altijd vol bezieling.¹⁶³

Veenhof had zijn hoge, geestelijke idealen tijdens zijn verblijf in het vissersdorp met passie uitgedragen, al was dit ten koste gegaan van zijn gezondheid. Zijn populariteit in Spakenburg bleek duurzaam. Hij zou tijdens

zijn theologiestudie in de zomer van 1928 voor 3 maanden terugkeren naar Spakenburg als onderwijzer aan de Dr. H. Bavinckschool aan de Westdijk, ter aanvulling van zijn sobere studiebeurs.¹⁶⁴ En als Veenhof jaren later in Spakenburg preekte, kreeg hij wel eens een zootje paling mee.¹⁶⁵

Na zijn definitieve afscheid als onderwijzer kon Veenhof de periode tot aan zijn theologiestudie overbruggen met twee geldschietters. Volgens zijn zoon Jan kreeg hij geldelijke steun van een kinderloos echtpaar H. Keijzer, dat in de buurt woonde en later naar Arnhem verhuisde. Ook kreeg hij in het jaar voordat hij in 1926 theologie ging studeren een toelage van f300 van het studiefonds van de Gereformeerde Kerken in de provincie Utrecht.¹⁶⁶ Dit fonds ondersteunde jongens uit de provincie Utrecht die theologie studeerden of zich op die studie voorbereidden. De steunvragers moesten 'van God met uitnemende gaven bedeed' en 'gezond van gestel' zijn. Het fonds werd gevoed uit collecten en giften.¹⁶⁷

Weer thuis in Doorn

Veenhof werd in Doorn opnieuw kerkelijk actief. Zo werd hij correspondent van de Theologische School in Kampen.¹⁶⁸ Ook sloot hij zich opnieuw aan bij de lokale jongelingsvereniging. Op 22 juni 1924 sprak hij daar over de koloniale politiek voor Nederlands-Indië.¹⁶⁹ Veenhofs oordeel over de voormalige Oost-Indische Compagnie was kritisch. Het gros van de mensen dat naar Indië ging 'deugde niet'. 'Winstbejag was de hoofdzaak.'¹⁷⁰ Veenhof vond het allesbehalve christelijk. Nederland moest zijn zedelijke roeping verstaan tegenover haar kolonie. 'We zijn thans allen voorstanders van een *ethische koloniale politiek*.'¹⁷¹ Indië mocht niet worden uitgebuit, er moest aandacht zijn voor haar eigen belangen. Wel moest daarvoor volgens Veenhof het Nederlandse gezag – ook een beginsel! – stevig worden gevestigd, iets waarvoor Colijn heel Indië had doorkruist. Het einddoel moest zelfbestuur zijn. Maar zover was het volgens Veenhof nog niet. Indië zou een chaos worden. Nederland was wel op de goede weg: 'En wij, antirevolutionairen, moeten het onthouden, dat daarop grooten invloed gehad hebben *onze* leidlieden uit vroeger dagen, Kuyper en Keuchenius, en onze leidlieden van dezen tijd, Idenburg en Colijn'.¹⁷² De gereformeerde jongelingen konden trots zijn. Indië zou de gereformeerde gemoederen en ook Veenhof nog lang bezighouden. Er was na alle drukte in Spakenburg voor Veenhof ruimte voor een interessante cursus. Zo bezocht hij begin 1924 de lezingen over '[h]et Oude en het Nieuwe Oosten' van Obbink, een oude bekende van de kweekschool, voor de Utrechtse Volksuniversiteit te Zeist. Drie voordrachten gingen over Egypte, twee over Palestina en één over Syrië.¹⁷³

Veenhof blokte na zijn definitieve afscheid van het onderwijs in Spakenburg nog bijna drie jaar voor het staatsexamen gymnasium, dat voor hem op 26 augustus 1926 in Utrecht begon.¹⁷⁴ Hij slaagde. Voor zowel algemene als

8. Verpleegkundige Marrie Bakker

vaderlandse geschiedenis behaalde hij een vijf, de hoogst mogelijke waardering. Een wiskundeknobbel had Veenhof niet, de score voor dat vak was een drie.¹⁷⁵ Blijkbaar was hij geen sterk abstract denker. Maar zijn begaafdheid voor geschiedenis viel op bij de rijksgecommitteerde voor dat vak. Hij raadde Veenhof volgens diens dochter aan zijn studies voort te zetten in die richting en bood aan een beurs te regelen. Maar Veenhof was vastbesloten. Hij wilde predikant worden. Na het slagen ontving hij schriftelijke gelukwensen van Marries ouders, die hem op 2 september vanuit Lutten aan de Dedemsvaart schreven. En, wat belangrijker was, ze gaven hem toestemming voor zijn verlovings met Marrie:

Waarde vriend! Uw schrijven ontvangen. Allereerst hartelijk gelukgewenscht met uw succès in Utrecht. (...) Ten tweede wensch ik u geluk met de overwinning die ge hebt behaald op 't hart van onze oudste dochter. Ze heeft ons van avond in eenige minuten al zooveel lichtzijden van u opgenoemd, dat we den moed niet zouden hebben u de gevraagde toestemming te weigeren. Maar nu in allen ernst: waar we tot onze blijdschap vernamen dat uw begeerte is bedienaar des Woords te worden, daar geven we met vreugde onze toestemming (...).¹⁷⁶

Veenhof werd beschouwd als een goede partij. De precieze verlovingsdatum is niet bekend.¹⁷⁷ Er kon voorlopig nog niet getrouwd worden. Eerst moest de theologiestudie zijn afgerond en een beroep uitgebracht.¹⁷⁸ Dat betekende geduld oefenen.

Intussen hadden de Gereformeerde Kerken op hun synode van Assen in 1926 dr. J.G. Geelkerken afgezet vanwege zijn opvattingen over Genesis 3. Er bleek geen ruimte voor een andere dan een letterlijke interpretatie: 'Een slang is een slang, spreken is spreken en boomen zijn boomen'.¹⁷⁹ De behoudende krachten binnen de gereformeerde wereld, die op de synode van 1920 al de bovenliggende partij waren geweest, wonnen verder terrein. Geelkerkens afzetting leidde tot een kerkscheuring, de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband ontstonden.¹⁸⁰ Veelzeggend was dat Bavincks weduwe, dochter en schoonzoon zich daarbij aansloten.¹⁸¹ De beginselvaste, bevindelijke Veenhof stond echter van harte achter de Asser besluiten. Hij ging dat jaar theologie studeren in Kampen met de visies van Kuyper en Bavinck in zijn ransel, aangevuld met ideeën van Janse en Schilder. Calvijn was voor hem een icoon. Verder had deze piëtistische jongeman flink wat ervaring in kerk, school en verenigingsleven opgedaan. Veenhof was er klaar voor. Hij had twee belangrijke diploma's, van de kweekschool en van het gymnasium. Mede daardoor maar ook door zijn leeshonger had hij veel kennis. Ook zijn uitnemend geheugen en fenomenale spreektalent zouden goed bruikbaar zijn. Bovendien was de bakkerszoon al van huis uit een har-

de werker. In Spakenburg was het goed gegaan met zijn hoge idealen, dat gaf de burger moed. Schilder had er op zijn felicitatiekaartje voor Veenhofs succesvolle staatsexamen alle vertrouwen in: '[I]k geloof, dat uw hart zal opengaan'.¹⁸²

Maar vanbinnen zat het niet lekker. Veenhofs bevindelijkheid bezorgde hem niet langer alleen de 'voorproeven van hemelsche zaligheid' die hij eerder had genoemd. Hij was aan het tobben. Zat het met al zijn activiteiten wel echt goed tussen God en hem? Was hij wel uitverkoren, echt bekeerd? En riep God hem werkelijk tot het hoge ambt van predikant?¹⁸³ Ging hij niet met een ingebeelde hemel naar de vurige oven van de hel? Hij had dan wel in het openbaar belijdenis gedaan van zijn geloof, maar hoe kwam hij op deze punten tot werkelijke zekerheid? Het waren de archetypische kwesties van de bevindelijke gelovigen van de Utrechtse Heuvelrug, de prangende vragen die ouderling Odé in Doorn zo graag aan de orde stelde. Deze onzekerheid werd door de vragen van de moderne cultuur nog aangewakkerd. Veenhof begon te wankelen.

Noten

1. Zie voor de economische gevolgen van de oorlog E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*. II: 1914-1980 ([Amsterdam] Olympus 2005⁷) 34-35.
2. E. Koops, 'Een conflict van strijdige levenswijzen. De gereformeerde prediking en de moderne cultuur' in: M. de Keizer en S. Tates, red., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940*. Jaarboek Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie 15 (Zutphen Walburg Pers 2004) 66-83.
3. Archief-Veenhof, 'Tweeërlei gevaar', Inleiding januari 1921, inv. nr. 18.
4. Familiearchief, Broodkaart. Omgerekend ging het om 500 gram brood per persoon per dag. Dat is naar tegenwoordige maatstaven veel, maar aan het begin van de twintigste eeuw was het voedingspatroon in Nederland heel anders dan nu. Bovendien verrichtte men doorgaans zwaar lichamelijk werk wat meer voedsel vereiste.
5. Familiearchief, Distributiekaart.
6. Zie in dit kader G. Harinck, 'Op losse schroeven. Gereformeerden en de moderniteit' in: De Keizer en Tates, *Moderniteit*, 332-354, citaat op 347; en Selderhuis, *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, hoofdstuk 7, 'De twintigste eeuw' (Harinck en Winckler).
7. Zie hier *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche Volk* 1 (Kampen Kok 1925), Lemma Beginsel, 263-264 (F.W. Grosheide).
8. P. van Dam is kritisch op het gebruik van de beeldspraak van de verzuiling en noemt deze zelfs een 'mythe'. Als alternatief stelt hij voor om onderscheid te maken tussen lichtere en zwaardere gemeenschappen, afhankelijk van de mate van onderlinge sociale verplichtingen en integratie. P. van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam Wereldbibliotheek 2011) 19.
9. H. Paul, 'Gereformeerde beginselen' in: Harinck, Paul en Wallet, *Het gereformeerde geheugen*, 293-305, citaat op 303-304.
10. Familiearchief, Brief aan Martine Veenhof, 19 oktober 1977.

11. Zie voor ds. Barger het *Biografisch lexicon* 1, 39-40 (A. de Groot).
12. Zie in dit verband <http://historie.hsmarnix.nl/1920/1920.htm> (geraadpleegd op 27 maart 2007).
13. De ouders van Veenhof kregen bericht van de directeur van de kweekschool, G.J. uit den Bogaard, dat 'aan uw tweeden zoon' een studiebeurs was toegekend. Die uitdrukkelijke vermelding doet vermoeden dat Herman geen beurs kreeg. Familiearchief, Correspondentiekaartje, 12 april 1916.
14. "'Kalverstraat' van Doorn ruim tachtig jaar geleden', 7.
15. Familiearchief, 'Afschrift toelatingsrapport Jan van Nassau-school'. De cijfers van het toelatingsexamen waren: lezen 6-7; schrijven 7; rekenen 7; Nederlandse taal 6-5; vaderlandse geschiedenis 8; aardrijkskunde 9 en Bijbelse geschiedenis 9-8.
16. Familiearchief, 'Jaarverslag Jan van Nassau Kweekschool 1917', 6.
17. A.w., 7.
18. Op 't Hof, *Het gereformeerd piëtisme*, 26-27, 102-104. Zie voor de band van de piëtisten met de Dordtse leerregels Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 56.
19. Zie voor de ethische theologie Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, hoofdstuk x en xi, en Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 681-682, citaat op 682. Zie voor D. Chantepie de la Saussaye *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* 2 (Kampen Kok 1983) 118-121 (J. van den Berg); en voor J.H. Gunning jr. *Biografisch lexicon* 4, 165-173 (A. de Lange). Zie hier verder Bank en Van Buuren, *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur*, 346.
20. Familiearchief, 'Lesroosters'. Een lesuur duurde vijftig minuten.
21. Voor de Bijbelse en kerkgeschiedenis stonden naast de Bijbel en het psalm- en gezangboekje G.H. Bleeker, H. Marwitz en G. Meima, *Schoolatlas voor Bijbelsche geschiedenis, in kaarten en platen, voor het onderwijs op scholen en voor catechisaties* (Groningen Wolters 1923⁷); S. Ulfers, *De Bijbelsche geschiedenis aan kinderen verhaald* (Rotterdam Bolle 1906); en F.L. Zahn, *Geschiedenis der christelijke kerk*. Herzien door G.J. van der Flier (Groningen Wolters 1888) op de lijst. Voor het vak geschiedenis stonden drie titels van Van Rijsens op het programma: *Geschiedenis des vaderlands voor gymasiaal, middelbaar en lager onderwijs*. Bewerkt door A.J. van der Meulen (Groningen Wolters 1914); *Hoofdpersonen uit de algemeene geschiedenis* I: *Oudheid en Middeleeuwen*; II: *Nieuwe geschiedenis* (Groningen Wolters: Deel I 1926¹¹, Deel II 1927¹²); en *Leerboek der algemeene geschiedenis*. Geheel omgewerkt door M. ten Bouwhuys (Groningen Wolters 1911-1913², 4 delen). Verder moesten de kwekelingen voor dit vak P. Best, *Tijdstafel der geschiedenis van het vaderland* (Zwolle Tjeenk Willink 1911⁴⁵); en M.G. de Boer en H. Hettema, *Kleine schoolatlas der vaderlandsche en algemeene geschiedenis* (Zwolle Tjeenk Willink 1917³) bestuderen. Geprobeerd is te achterhalen welke uitgave van de genoemde boeken door Veenhof gebruikt werd. Soms bleek dat niet mogelijk en is meestal een latere editie vermeld.
22. Groningen Wolters 1915.
23. Amsterdam Höveker 1889.
24. Kampen Kok 1904. Bremmer noemt het betreffende boek in zijn *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten* een 'standaardwerk' (245). A.C. Rosendaal schrijft in zijn *Naar een school voor de gereformeerde gezindte*, dat Bavincks opvoedkundige werk tot aan de Tweede Wereldoorlog richtinggevend was voor het denken en handelen binnen de gereformeerde onderwijswereld (143). Hij geeft tevens een samenvatting van Bavincks

- boek (114-117). Zie voor de neocalvinistische opvoedingsidealen ook Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding*.
25. Het HDC huisvest het Archief van de Gereformeerde Kweekschool in Amsterdam, maar daarin kon geen bevestiging worden gevonden van de zeer voor de hand liggende veronderstelling in de hoofdttekst.
  26. Informatie Jan Veenhof. Bremmer sprak in zijn *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten* over 'een niet aflatende stroom van spreekbeurten' (217). Hoewel die opmerking betrekking heeft op een iets eerdere periode (1902-1914), bleef hij ook daarna actief, tot 1920 aan toe. Bremmer noemt de periode van na 1914 zelfs een tijdvak 'van bijna koortsachtige activiteit'. 'Hij was nu zestig jaar en stond nog in zijn volle kracht' (255). Bavinck had zich na de afronding van zijn vierdelige *Gereformeerde dogmatiek* (Kampen Bos 1895-1901) en zijn overgang van de Theologische Hogeschool van Kampen naar de Vrije Universiteit van Amsterdam in 1902 meer en meer begeven op andere terreinen dan de theologie. Zijn opvoedkundig werk is daarvan een sprekend voorbeeld. Bremmer zegt het in zijn *Herman Bavinck als dogmaticus* als volgt: "Terwijl er na 1911 [dat jaar voltooide de Kamper uitgever Kok de uitgave van Bavincks herziene *Gereformeerde dogmatiek*] nog tal van geschriften van Bavincks hand vooral op pedagogisch en psychologisch terrein verschenen, kwam er dogmatisch vrijwel niets belangrijks meer van de pers' (377).
  27. Familiearchief, Opstelbundels.
  28. A. Kuyper, *Het calvinisme. Zes Stone-lezingen in October 1898 te Princeton (N.-J.) gehouden* (Amsterdam Höveker & Wormser 1899).
  29. Zie hier Paul, 'Gereformeerde beginselen', 296-299.
  30. Kuyper, *Het calvinisme*, 196.
  31. C. Veenhof, 'Twee gouden jubilea', *Beweging* 76, jrg. 40, nr. 6, 118-119.
  32. Vraaggesprek met J. Kamphuis en C. Veenhof in: G. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft Meinema 1966) 195-228, citaat op 207.
  33. Koch, *Abraham Kuyper*, 420.
  34. Bijnaam van Kuyper op een spotprent van Albert Hahn uit 1904.
  35. Vraaggesprek met Veenhof in radioprogramma NCRV, 1974.
  36. Veenhof, 'Christelijke politiek 2', 198.
  37. Veenhof, 'Boekbespreking', 'Prediking en uitverkiezing', 102. Het gaat in dit citaat om de brochure W. van Asselt *et al.*, *Vijf stellingen betreffende leeringen, waarover in de Gereformeerde Kerken van Nederland in de laatste jaren verschil gevallen is. Aan de kerkeraden, en voorts aan alle leden der gemeente, ter overweging aangeboden* (Kampen Kok 1905).
  38. Zie hier G. Harinck, *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn Ten Have 1993) 25-37; en D.Th. Kuiper, 'Gefnuikte vernieuwing. De "beweging der jongeren" in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1910-1930' in: J. de Bruijn, J.G.M. de Bruijn en G.J. Schutte, red., *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum Verloren 2002) 123-152.
  39. J.C. Aalders, *De critiek der jongeren. Een woord tot de Gereformeerde kerken* (Baarn Drukkerij Oranje Nassau [1918]). Zie voor deze Aalders M.J. Aalders, 'Ds. J.C. Aalders (1881-1960) als predikant van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband', *DNK. Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* xxix, nr. 64, juni 2006,

- 18-30; en <http://www.neocalvinisme.nl/rg/a/aaldersjc.html> (geraadpleegd op 11 maart 2008).
40. J.C. Aalders, *Veruitwendigen onze kerken? Referaat gehouden voor de Friesche vereeniging van predikanten der Gereformeerde Kerken in Nederland den 27en september 1916 te Leeuwarden* (Kampen Kok 1916).
  41. Harinck, *De Reformatie*, 30.
  42. Aalders, 'Ds. J.C. Aalders', 29.
  43. A.w., 30.
  44. Harinck, *De Reformatie*, 34.
  45. Ibidem. Zie voor de jonge Schilder Dee, K. *Schilder. Zijn leven en werk* 1.
  46. Harinck, *De Reformatie*, 19-20.
  47. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten*, 253-255 en 264-266, citaat op 264.
  48. J. Veenhof, 'Geschiedenis van theologie en spiritualiteit in de Gereformeerde Kerken' in: M.E. Brinkman, red., *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)* (Kampen Kok 1992) 14-95, hier met name 32.
  49. A. Anema, *Onze tijd en onze roeping. Een woord aan ons gereformeerde volk* (Rotterdam Libertas 1921) 37.
  50. Aldus A.Th. van Deursen in zijn *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005* (Amsterdam Bert Bakker 2005) 123.
  51. Harinck, *De Reformatie*, 23-24, citaten aldaar.
  52. Archief-Veenhof, 'De betekenis van de Nationale Synode van Dordrecht gehouden in 1618 en 1619'. Inleiding oktober 1918 voor de jongelingsvereniging te Doorn bij de 300ste verjaardag van deze synode, inv. nr. 18.
  53. Zie voor deze ankerplaatsen Harinck, Paul en Wallet, *Het gereformeerde geheugen*.
  54. Archief-Veenhof, inv. nr. 18. Het is niet precies bekend voor welk gehoor Veenhof deze lezing hield, wellicht een gemeentevergadering of een jaarvergadering van de jongelingsvereniging in Doorn. Er waren in elk geval ook ouderen bij. Op blz. 14 staat namelijk: 'Vraagt niet langer huur voor het gebruik van de catechisatiekamer'.
  55. A.w., 10.
  56. A.w., 8.
  57. A.w., 16.
  58. Familiearchief, Circulaire.
  59. *Acta generale synode Gereformeerde Kerken in Nederland* (hierna GKN) *Leeuwarden 1920*. Deze zijn opgenomen in één band samen met de *Acta generale synode GKN Utrecht 1923*. Hier is vooral bladzijde 70 relevant van het deel over de synode van Leeuwarden.
  60. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten*, 265. Zie hier ook G. Harinck, C. van der Kooi en J. Vree, 'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende'. *Aantekeningen van H. Bavinck over de zaak-Netelenbos, het Schriftgezag en de situatie van de Gereformeerde Kerken (november 1919)* (Amsterdam VU Uitgeverij 1994).
  61. *Acta generale synode GKN Leeuwarden 1920*, Bijlage I, 'Getuigenis', 95-101. Zie hier ook J. Veenhof, 'Geschiedenis van theologie en spiritualiteit', 32-35; en Harinck, *De Reformatie*, 74.
  62. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten*, 265-266.
  63. *Acta generale synode GKN Leeuwarden 1920*, 98.
  64. J. Exalto, 'De kwestie-Hengst. Scheiding der geesten in de Gereformeerde Kerken in de

- jaren 1910-1920', *DNK. Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* XXXIV, nr. 74, juni 2011, 24-47, citaat op 24. In dit kader is ook het artikel van C.M. van Driel, 'Ritselingen aan de rechterzijde. De exodus van ds. G. Wisse uit de Gereformeerde Kerken in 1920-1921', *DNK. Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* XXXV, nr. 76, juni 2012, 3-29, relevant.
65. Aalders, *Heeft de slang gesproken?*, 140.
  66. D. Th. Kuiper, 'Over onterving en centrifugaliteit. Historisch-sociologische schets van de ontwikkeling der Gereformeerde Kerken (1834-1970) in: De Bruijn, De Bruijn en Schutte, *Tussen observatie en participatie*, 103-122, citaat op 117.
  67. Kuiper, 'Gefnuikte vernieuwing', 145-146.
  68. Familiearchief, Telegram.
  69. Veenhof behaalde volgens de cijferlijst in het familiearchief de volgende resultaten: lezen 8; schrijven 6; Nederlandse taal 8; schriftelijke uitdrukking der gedachten 7; rekenen 7; aardrijkskunde 8; geschiedenis 9; kennis der natuur 8; theorie van het zingen 7; 'handteekenen' 7; en onderwijs en opvoeding 9.
  70. J. Koelewijn, 'Prof. C. Veenhof, 2 maart 1902 – 7 februari 1983 I', *De Sjölp. Kerkblad van de Nederlands Gereformeerde Kerk te Bunschoten-Spakenburg*, 26 februari 1983, 5. Het tweede, derde en vierde deel van dit verhaal verschenen in *De Sjölp* van 12 en 26 maart en 9 april 1983. De benoemingsbrief van 17 mei 1920 bevindt zich in het familiearchief. De gegevens over de sollicitatieprocedure zijn ontleend aan de notulen van de bestuursvergadering van de schoolvereniging van 21 mei 1920. Deze zijn verstrekt door mevrouw A. Bos, secretariael medewerkster van de Vereniging voor Gereformeerd Onderwijs (vvgO) Bunschoten-Spakenburg 'Zijns verbonds gedachtig'. Per 1 januari 1921 kreeg Veenhof een vaste aanstelling. Zie hiervoor het familiearchief, 'Akte van benoeming Spakenburg', 1 januari 1921, ondertekend door voorzitter Jul. de Graaf, secretaris P. Poort en Veenhof zelf.
  71. C. Veenhof, 'Herinneringen aan prof. Schilder, 1952 23 maart 1977', *Opbouw* 21, nr. 13, 1 april 1977, 102-103, hier met name 102. Het tweede deel volgde in *Opbouw* 21, nr. 15, 15 april 1977, 119.
  72. Gegevens burgerlijke stand Doorn.
  73. J. Koelewijn Dzn., *Zijns verbonds gedachtig. Gedenkboek van het gereformeerd onderwijs te Spakenburg bij het 75-jarig bestaan* (Spakenburg Vereniging voor gereformeerd onderwijs [1954]) 97. Koelewijn was volgens een brief aan de biograaf van diens dochter mevr. R. van Klaveren-Koelewijn uit Breda van 13 april 2007 bevriend met Veenhof. Die staat rechtsboven op de foto.
  74. Bunschoten is officieel geen dorp maar een stad. Het kreeg in de veertiende eeuw stadsrechten en had op een gegeven moment meer privileges dan de stad Utrecht. W. Ruizendaal, *Historische canon in 34 vensters van Bunschoten, Spakenburg & Eemdijk* (Bunschoten-Spakenburg Historische Vereniging 'Bunscode' 2008) 22.
  75. A.w., 50.
  76. A.w., 42.
  77. A.w., 52.
  78. Telefonische informatie mevr. W.G. Vonkeman-De Vries uit Amersfoort, 20 december 2006 en 19 mei 2008. Mevrouw Vonkeman is een dochter van meester De Vries. De Vries kon goed opschieten met zijn collega Veenhof, die hij bij zijn dochter typeerde als mild en vriendelijk.

79. Telefonische informatie mevr. Vonkeman-De Vries; Koelewijn, 'Prof. C. Veenhof II', 9-10. Het citaat is ontleend aan de oproepingsbrief voor dit examen op donderdag 26 augustus 1926, die zich in het familiearchief bevindt. Uit datzelfde familiearchief blijkt dat er namens Veenhof in het voorjaar van 1919 een poging gedaan is een studiebeurs te ontvangen van het Studiefonds van de Theologische Hogeschool te Kampen. Maar dit fonds ondersteunde alleen personen, die al theologie studeerden in Kampen. Familiearchief, Brief A.G. Honig vanuit Kampen, 24 mei 1919. Honig verwees 'het jongemensch' door naar het Studiefonds van de Gereformeerde Kerken in de provincie Utrecht. Zie later in dit hoofdstuk.
80. Koelewijn, 'Prof. C. Veenhof I', 5. Koelewijn noemde de naam van een zekere dr. Bos uit Hoogland bij de hulp met de studie van de klassieke talen. Zeer waarschijnlijk gaat het hier om de classicus dr. F.H. Bos, die begin 1960 op 94-jarige leeftijd te Hoogland overleed. Hij was in 1898 gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Studia Sophoclea: specimen litterarium inaugurale* (Lugduni-Batavorum [Leiden] Van Nifterik 1898). Zie voor F.H. Bos <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/143433304/srcid/30325267/oid/24> en voor zijn dissertatie http://catalogus.leidenuniv.nl/F/523B725DEQ25VJ8X5UBRTPMHV55JBNI-FG8SV2AMIG5RUSRFB3-14459?func=short-jump&jump=000061#show_61_o (beide geraadpleegd op 24 januari 2013).
81. Koelewijn, 'Prof. C. Veenhof I', 5; Valkenburg, 'Prof. C. Veenhof', 184-198, 186: 'Daarna werd ik onderwijzer in Spakenburg en naderhand ook leraar aan een visserij- en een "normaal-school" voor de opleiding van onderwijzers. Onderwijl studeerde ik voor het "Staatsexamen"'. Meestal werd het onderwijs aan de normaalscholen verzorgd door hoofden van lagere scholen, maar kennelijk in het geval van Veenhof ook door een 'gewone' onderwijzer.
82. Zie C. Veenhof, 'Over een visser die dominee werd', *Kerkbode van Nederlands Gereformeerde Kerken* 37, nr. 4, 12 december 1981, 1-2. Zie voor meer informatie over ds. J. Meester De Haas, *Gedenkt uw voorgangers v* (Haarlem Vijlbrief 1989) 40-41.
83. Koelewijn, *Zijns verbonds gedachtig*, 155; Koelewijn, 'Prof. C. Veenhof II', 9. Herman Veenhof staat op een foto op bladzijde 95 van *Zijn verbonds gedachtig*. Mengsje Vermeer leefde sinds 1921 met haar kinderen gescheiden van haar man. Zij kon de extra-inkomsten van de gebroeders Veenhof in haar situatie ongetwijfeld goed gebruiken. Deze gegevens over Mengsje zijn verstrekt door de historicus W. Ruizendaal, kenner van de lokale geschiedenis van Bunschoten-Spakenburg en enige tijd archivaris van de GKV Spakenburg-Noord, die ook de archieven in bezit heeft van de vroegere Gereformeerde Kerk ter plaatse. Ruizendaal heeft de betreffende data naar eigen zeggen ontleend aan het bevolkingsregister uit het gemeentearchief van Bunschoten. De informatie over het adres van Mengsje kreeg Ruizendaal van zijn moeder.
84. Familiearchief, Brief, 10 mei 1921.
85. Volgens W. Ruizendaal gaat het hier om Wouterus van de Groep, die kinderen had vanaf 1911. Hij was visser en lid van de Gereformeerde Kerk A te Spakenburg. Ook deze gegevens heeft hij ontleend aan het bevolkingsregister. De toevoeging A verwijst naar het feit dat dit een oorspronkelijk afgescheiden gemeente betrof. De toevoeging B werd gegeven bij een kerkelijke gemeente afkomstig uit de Doleantie.
86. Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt Spakenburg-Noord (hierna GKVS), Archief Gereformeerde Kerken Bunschoten-Spakenburg (tot 1972), Kerkenraadsnotulen Gereformeer-

- de Kerk te Bunschoten-Spakenburg A, 30 april 1921, inv. nr. 5. Veenhof was daar toen net lid geworden. Zie hierna.
87. Veenhof, 'Christelijke politiek 2', 199. Overigens hield H. van Haeringen op die bondsdag een referaat 'Overheid en verenigingsleven' waarin hij geen bezwaar maakte tegen aanvaarding van subsidie als deze maar gebruikt werd voor versterking en uitbouw van het werk van de Jongelingsbond en er van staatswege geen vrijheidsbeperkingen aan werden verbonden. Zie voor het referaat van Van Haeringen Het Utrechts Archief (hierna HUA), Archief Jongelingsbond, *Nijmeegse Bondsdag 1921. Referaat en rede* (Bonds-bureau Amersfoort) 3-13, vooral 12-13, inv. nr. 507-1.
  88. Archief-Veenhof, 'Het resultaat van tachtigjarigen strijd', 5, inv. nr. 18. Deze inleiding wordt ook genoemd in Koelewijn, *Zijns verbonds gedachtig*, 96.
  89. Veenhof, 'Het resultaat van tachtigjarigen strijd', 10.
  90. Ibidem.
  91. A.w., 18-20.
  92. Veenhof, 'De opvoeding van de rijpere jeugd', 9.
  93. J. Koelewijn, *Kent u ze nog ... de Bunschoters en Spakenburgers* (Zaltbommel Europese Bibliotheek 1972), foto 15. Dat Blokhuis directeur was van en Herman onderwijzer aan de visserijschool staat in het bijschrift bij de betreffende foto.
  94. Voor meer informatie over ds. De Waard zie De Haas, *Gedenkt uw voorgangers V*, 289-290.
  95. Koelewijn, *Zijns verbonds gedachtig*, bijschrift foto op 96. Ook mevr. R. van Klaveren-Koelewijn uit Breda meldde in haar brief van 13 april 2007, dat haar moeder destijds bij Veenhof op Duitse les zat.
  96. Zie over ds. J. Bakker J. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers I* (Haarlem Vijlbrief 1984) 24-25.
  97. De informatie over ds. K. Bakker is ontleend aan J. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers IV* (Haarlem Vijlbrief 1989) 26-27. Nadat Jennigje in 1935 was gestorven, hertrouwde Marries vader nogmaals, namelijk in 1937 met Roelofje Tibben.
  98. Informatie over Marretje Maria Bakker van haar kinderen Margriet J. Naber-Veenhof en Klaas R. Veenhof. Veenhof en zijn vrouw hebben hun onderlinge brieven tegen het einde van hun leven vernietigd.
  99. C. Veenhof, 'A. Janse. Opvoeding en onderwijs', *Gereformeerd Schoolblad* 24, nr. 3, september 1981, 12-37, hier vooral 12. Het gaat om een herdruk van vier artikelen van Veenhof over Janse in *Opbouw* uit het jaar 1957 met een inleiding daarbij.
  100. Zie voor meer informatie over Janse en zijn relatie tot Veenhof G. van Dijk, 'Bondgenoten in de strijd voor kerkhervorming. A. Janse van Biggekerke en C. Veenhof' in: Harinck, *'Niets is overbodig, niets is toevallig'*, 81-97. Zie voor Janse in het algemeen het *Biografisch lexicon* 5 (Kampen Kok 2001) 285-288 (W. Janse) en Van Dijks dissertatie *Het concrete is het wezenlijke*.
  101. Zie voor de geschiedenis van het sinds september 1920 verschijnende blad *De Reformatie* in het interbellum Harinck, *De Reformatie*. Schilder was vanaf medio 1921 ook vaste medewerker van *De Bazuin*. In het nummer van 9 juli 1921 (jaargang 69, nr. 27) wordt zijn medewerkschap in een artikeltje onder de titel 'Uitbreiding' aangekondigd. Hij zou gaan schrijven over letteren en kunst. Vanaf begin 1923 verzorgde Schilder de rubriek 'Op en om ons erf'.
  102. Veenhof, 'Herinneringen aan prof. Schilder 1', 102.

103. K. Schilder, 'Oud en jong in vroeger eeuw I en II', *De Reformatie* 1, nr. 5, 29 oktober 1920, 33-34, en nr. 6, 5 november 1920, 41-42. Deze artikelen werden naderhand opgenomen in de bundel K. Schilder, *Licht in den rook* (Delft Meinema 1923) 7-23.
104. Veenhof, 'Herinneringen aan prof. Schilder 1', 102.
105. Schilder, 'Oud en jong 1', 33-34.
106. Schilder, 'Oud en jong II', 41-42.
107. Harinck, *De Reformatie*, 117.
108. Archief Gereformeerde Kerk Doorn, Kerkenraadsnotulen, 7 maart 1921, inv. nr. 3.
109. H. Bavinck, *De offerande des lofs. Overdenkingen voor en na de toelating tot het heilige avondmaal* (Kampen Kok 1911). In de kerkenraadsnotulen van 7 maart 1921 staat dit geschenk vermeld. Op 15 juni 1925 besloot de Doornse kerkenraad vijftig exemplaren aan te schaffen van dit boekje. Archief Gereformeerde Kerk Doorn, Kerkenraadsnotulen, inv. nr. 4.
110. Archief Gereformeerde Kerk Doorn, Boek belijdende leden, Lidnummer 649, inv. nr. 64; Archief Gereformeerde Kerken Bunschoten-Spakenburg (tot 1972), Stamboek der kerkleden, Deel S-Z, Letter V, Folio 2, inv. nr. 165.6.
111. W. Ruizendaal stuurde de biograaf een kopie toe van deze attestatie. Archief Gereformeerde Kerken Bunschoten-Spakenburg (tot 1972), Doos oude attestaties, 1890-1950.
112. Ruizendaal, *Historische canon*, 38.
113. Een half huishouden verwijst naar een gemengd huwelijk. In 1900 waren er in totaal in Bunschoten en Spakenburg ongeveer 1.500 personen lid van gereformeerd A en 1.000 van gereformeerd B (1930: 2.800 respectievelijk 1.800). De laatste gegevens zijn inclusief het nabijgelegen dorpje Eemdijk. Deze afgeronde gegevens werden verstrekt door W. Ruizendaal. Hij ontleende ze aan eigen berekeningen en aan zijn eigen *Kerkgeschiedenis van Bunschoten-Spakenburg. Van het vroegste begin tot de Vrijmaking* (Utrecht/Spakenburg Uitgave in eigen beheer 1986) 397-405.
114. Ruizendaal, *Historische canon*, 44; H. Hiddink en W. Ruizendaal, *Kerkvolk in beweging. Uit de geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Bunschoten-Spakenburg 1887-1967* (Bunschoten Gereformeerde kerk van Bunschoten-Spakenburg 1994) 80.
115. Veenhof, 'Herinneringen aan prof. Schilder 1', 102.
116. A.w., 103. Schilder hield vaker lezingen over dit onderwerp, bijvoorbeeld op 5 februari 1920 in Vlaardingingen. Zie K. Schilder, 'De wonderen van de antichrist' in: *Verzamelde werken 1917-1919*. Bezorgd door W. van der Schee (Barneveld De Vuurbaak 2004), Bijlage 22, 476-477.
117. Archief-Veenhof, inv. nr. 18.
118. Archief-Veenhof, 'Uitbouw van ons plaatselijk verenigingsleven', inv. nr. 18. Genoemde bond kende naast de plaatselijke jongelingsverenigingen ook afdelingen en ringen.
119. A.w., 17.
120. Archief-Veenhof, Briefkaart K. Schilder vanuit Oegstgeest, 1926, inv. nr. 10.
121. Veenhof, 'Over een visser die dominee werd', 1. Archief Gereformeerde Kerken Bunschoten-Spakenburg (tot 1972), Notulenboek Gereformeerde JV 'Spreuken 9: 10a', 22 januari 1921 tot en met 13 januari 1923, inv. nr. 709.4, 26. Veenhof staat in de notulen van 17 september 1921 voor het eerst als voorzitter vermeld.
122. Notulenboek Gereformeerde JV, 22 januari 1921 tot en met 13 januari 1923, inv. nr. 709.4, 92.
123. Notulenboek Bestuur JV, 2 oktober 1921 tot en met 23 augustus 1924, Jaarverslag voor-

- gelezen in het gebouw Volksbelang op 20 januari 1922, inv. nr. 710.1.
124. Kampen Kok 1912.
  125. *Ons Program* (Amsterdam Kruyt 1879); *De gemeene gratie I: Het geschiedkundig gedeelte; II: Het leerstellig gedeelte; III: Het practische gedeelte* (Leiden Donner 1902-1904); en *De Antirevolutionaire Partij en haar program van beginselen* (Wageningen Vada 1902).
  126. Volgens het in het notulenboek van het bestuur opgenomen jaarverslag van de lokale jongelingsvereniging, voorgelezen op 20 januari 1922, had de bibliotheek op dat moment 158 nummers. In dit jaarverslag werd ook de aanschaf van de boeken vermeld, behalve de aankoop van het boek van De Wilde. Die kwam aan de orde op de bestuursvergadering van 9 oktober 1922.
  127. Notulenboek Gereformeerde JV, 22 januari 1921 tot en met 13 januari 1923, inv. nr. 709.4, 63-64, hier vooral 64. A.Th. van Deursen waarschuwt ervoor in zijn 'Opgaan langs gescheiden wegen. Het geval Sint Anna Parochie' in: L.J. Wolthuis, J. Vree, A.Th. van Deursen, J. van Gelderen, P.L. Schram en W. van 't Spijker, red., *De vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kampen Kok 1992) 183-213, met name 213, te gemakkelijk algemene uitspraken te doen over de verschillen tussen Gereformeerd A en B. Lokaal kon er op dit punt een grote verscheidenheid zijn. In Bunschoten-Spakenburg was zoals gezegd de bevindelijkheid voor beide gemeenten belangrijk.
  128. Archief-Veenhof, 'Naar 's levens doel', inv. nr. 18. Volksbelang wordt als cultureel centrum genoemd in W. Ruizendaal, *Kerkgeschiedenis van Bunschoten-Spakenburg*, 235. Voor wie Veenhof deze lezing hield, is niet bekend.
  129. 'Naar 's levens doel', 6.
  130. A.w., 7. Hier wil zeker niet gesuggereerd worden dat de bevindelijke kant van het geloof vreemd was aan Kuyper. In dit kader kan verwezen worden naar diens bundels *Uit het Woord. Stichtelijke Bijbelstudien* (Amsterdam Wormser [1896-1899]), 6 bundels. Ook zijn *Nabij God te zijn. Meditatiën van Dr. A. Kuyper. Eerste deel. Volksuitgave* (Kok Kampen [1912]) is hier sprekend. In de 'Voorrede' daarbij schrijft Kuyper over de spanning tussen verstand en gevoel in het geloofsleven: 'Klem in het belijden, zonder te drinken uit die wateren [van de levende Bron], verloopt in doode orthodoxie, even stellig als trillende innigheid, zonder klaarheid in het belijden, zinken doet in het moeras van ziekelijke mystiek'.
  131. 'Naar 's levens doel', 14.
  132. A.w., 15.
  133. Archief-Veenhof, 'Openingswoord jaarvergadering Jongelingsvereniging Spakenburg', vrijdag 20 januari 1922, inv. nr. 18. Schilder zou die uitdrukking uit 1 Kor. 3: 9 later veel gebruiken. Zie Harinck, *De Reformatie*, 307-308. Zie in deze biografie ook het begin van hoofdstuk 4.
  134. 'Openingswoord jaarvergadering', 8.
  135. Veenhof, 'Uitbouw van ons plaatselijk vereenigingsleven', 4.
  136. Notulenboek JV, 22 januari 1921 tot en met 13 januari 1923, inv. nr. 709.4, 89. Deze splitsing kwam ook aan de orde op de bestuursvergadering van 3 februari 1922 en in het jaarverslag, gelezen op 26 januari 1923. Notulenboek Bestuur JV, 2 oktober 1921 tot en met 23 augustus 1924, inv. nr. 710.1. Zie hier ook het Notulenboek JV, Afdeling II, 8 maart 1922 tot en met 28 februari 1924, inv. nr. 711.1, 1.
  137. Veenhof, 'Tweeërlei gevaar'. Het ging hier om een inleiding in het kader van de ARP. Op blz. 29 staat namelijk: 'We moeten als Antirevolutionaire Partij flink gebaseerd zijn

wat het stoffelijke betreft'.

138. A.w., 16.
139. A.w., 17.
140. Veenhof verwees hier impliciet naar A. Kuypers, *Drie kleine vossen* (Kampen Kok 1901), waarin deze waarschuwde tegen drie gevaren voor het gereformeerde, kerkelijk leven, namelijk intellectualisme, mysticisme en practicisme. Deze metafoor van de kleine vossen gaat uiteindelijk terug op Hooglied 2: 15, waarin de bruid haar bruidegom oproept de kleine vossen te vangen die hun in bloei staande wijngaarden bederven.
141. 'Tweeërlei gevaar', 18-19.
142. A.w., 20.
143. A.w., 24.
144. A.w., 22.
145. Archief-Veenhof, inv. nr. 18.
146. A.w., 22.
147. A.w., 25. D. van Keulen wijst in zijn dissertatie *Bijbel en dogmatiek. Schriftbeschouwing en Schriftgebruik in het dogmatisch werk van A. Kuypers, H. Bavinck en C.G. Berkouwer* (Kampen Kok 2003) 171-174, uitdrukkelijk op de overeenkomsten en verschillen wat betreft Schriftvisie tussen Kuypers en Bavinck. Zo onderscheidde Kuypers een menselijke en goddelijke 'factor' in de Bijbel. Bavinck gebruikte deze terminologie niet (173). Van Keulen noemt verder de voor dit hoofdstuk wezenlijke relatie tussen Schriftbeschouwing en de vraag naar geloofs zekerheid (622-624), een boeiend aspect, zeker gezien de gevoelens van onzekerheid in de tijd na de Eerste Wereldoorlog.
148. Familiearchief, 'Reglement Mannenvereniging', 30 november 1921.
149. Selderhuis, *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, 690.
150. Vraaggesprek met Veenhof in radioprogramma NCRV, 1974.
151. P. de Graaf, 'Veenhof en Bavinck', *Koers* 2, no. 34, 17 juli 1971, 16-17, citaat op 17.
152. In januari 1924 stuurde de arts W. Warmolts uit Bunschoten hem een rekening van f23,60. Het merendeel daarvan, f20, had betrekking op het jaar 1923. Familiearchief.
153. Informatie Margriet J. Naber-Veenhof. Haar man Albert H. Naber is keel-, neus- en oorarts.
154. Notulen Schoolbestuur, 25 november 1922.
155. Notulenboek JV, Afdeling II, 8 maart 1922 tot en met 28 februari 1924, inv. nr. 711.1.
156. Notulenboek Bestuur JV, 2 oktober 1921 tot en met 23 augustus 1924, inv. nr. 710.1.
157. Koelewijn, 'Prof. C. Veenhof II', 9.
158. Zie hoofdstuk 3 en meer specifiek Archief-Janse, Brieven 8 maart en 13 augustus 1931, inv. nr. 40.
159. Familiearchief.
160. Familiearchief, Brief Jan Meester, 5 juni 1923. Jan meldde dat hij bijna niet meer bij Herman [Veenhof] kwam, nu Veenhof weg was. Maar hij was ook erg druk op het lyceum in Baarn, waar hij op advies van Veenhof naar toe was gegaan. Familiearchief, Brief J. Blokhuis-Bakker, 5 juni 1923.
161. Volgens de gegevens van de burgerlijke stand van Doorn woonde Veenhof op 8 juni 1923 weer bij zijn ouders. Op 1 oktober 1923 vertrok hij officieel naar de Gereformeerde Kerk van Doorn. GKvSN, Stamboek kerkleden, Deel S-Z, Letter V, Folio 2, inv. nr. 165.6. Waarschijnlijk woonde Veenhof de laatste maanden door de week samen met Herman op diens kamer in Spakenburg.

162. Zie Koelwijn, *Zijns verbonds gedachtig*, 155. De broers traden allebei op 31 december 1923 uit dienst.
163. Familiearchief, Getuigschrift voor den onderwijzer C. Veenhof, 1 januari 1924.
164. Koelwijn, 'Prof. C. Veenhof II', 10. In het familiearchief bevinden zich de Akte van benoeming (1 juli 1928) en relevante getuigschriften van zedelijk gedrag ten behoeve van het onderwijzerschap van de gemeente Kampen (26 juni 1928) en de gemeente Doorn (28 juni 1928).
165. Informatie Margriet J. Naber-Veenhof. Zie voor de populariteit van Veenhof in Spakenburg ook De Graaf, 'Veenhof en Bavinck', 16-17.
166. Familiearchief, Brief van ds. C. Bruins vanuit Breukelen namens het Studiefonds, 10 augustus 1925.
167. HUA, Archief Particuliere Synode van Utrecht, Verslagen provinciale deputaten voor de steun aan hulpbehoevende studenten, Rapport deputaten art. 19 DKO aan PS van GKN Utrecht, 9 juni 1926; en Provinciale regeling voor de uitvoering van het bepaalde in art. 19 DKO, inv. nr. 59. Ds. C. Bruins van Breukelen noemde in het jaarverslag over het cursusjaar 1925-1926 Veenhof als een van de vijf gesteunde studenten.
168. Archief Gereformeerde Kerk Doorn, Kerkenraadsnotulen, 25 augustus 1924, inv. nr. 4. Twee jaar later legde hij dit lokale correspondentschap neer vanwege zijn vertrek naar Kampen en zijn theologiestudie daar. Kerkenraadsnotulen, 4 oktober 1926, artikel 3e, inv. nr. 4.
169. Familiearchief, Inleiding.
170. A.w., 5.
171. A.w., 8.
172. A.w., 14.
173. Archief-Veenhof, Cursusaantekeningen, inv. nr. 27, 36-37.
174. Familiearchief, Oproep voor het examen.
175. Familiearchief, Cijferlijst, 28 augustus 1926. Men becijferde destijds ook wel op een schaal van 0 tot en met 5 [Informatie van D. Holwerda te Zuidhorn]. Voor Latijn, Nederlands en 'Hoogduitsch' had Veenhof omgerekend naar huidige maatstaven een 8, voor Grieks een 7+ en voor Frans, Engels en wiskunde een 6. In het familiearchief bevindt zich ook het betreffende getuigschrift.
176. Familiearchief.
177. Informatie Margriet Naber-Veenhof.
178. Zie in dit verband B. de Graaf en G. van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004* (Kampen Kok 2005) 145.
179. Aldus de oudtestamenticus aan de VU G.Ch. Aalders geciteerd door J. Veenhof, 'Geschiedenis van theologie en spiritualiteit', 39.
180. Zie G. Harinck, red., *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar*. AD chartasreeks 5 (Barneveld De Vuurbaak 2001). Van recenter datum zijn relevant M.J. Aalders, *Een handjevol verkenner? Het Hersteld Verband opnieuw bekeken*. AD chartasreeks 21 (Barneveld De Vuurbaak 2012) en het reeds genoemde Aalders, *Heeft de slang gesproken?*
181. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten*, 269, noot 6.
182. Archief-Veenhof, Briefkaart Schilder, 1926, inv. nr. 10.
183. Zie het begin van hoofdstuk 3.

‘Wij weten hoe de Heere gediend wil worden’ (1926-1933)

Toen Veenhof in de herfst van 1926 de trein uitstapte en over de IJsselbrug liep om zich in te laten schrijven aan de Theologische School aan de Oudestraat in Kampen, kwam hij niet terecht in een dynamische omgeving. De Hanzestad was sinds het eind van de negentiende eeuw in de versukkeling geraakt, vergane glorie dus. De winstgevendheid van de belangrijke sigarenindustrie, waarin de vader van Schilder werkzaam was geweest, ging achteruit. Veel fabrikanten hadden het strippen van de tabak en het maken van de sigaren uitbesteed aan thuiswerkers. Daardoor verslechterde de huisvestingssituatie van de Kampenaren. Er was minder ruimte voor het gezin, bovendien drong het ongezonde tabaksstof overal door. Verder werd de lokale economie niet versterkt door nieuwe takken van bedrijvigheid. De bevolking groeide nauwelijks. In 1880 woonden 18.000 mensen in Kampen. In 1920 waren daar 3.000 personen bijgekomen, maar alleen vanwege een hoog geboortecijfer. Tot vlak voor de Tweede Wereldoorlog bleef de bevolkingsomvang vervolgens gelijk. Na de Tabakswet van 1921 was de huisindustrie officieel verdwenen, maar de kleine bedrijfjes in krotwoningen, die daarna ontstonden, maakten de toestand er niet beter op.¹

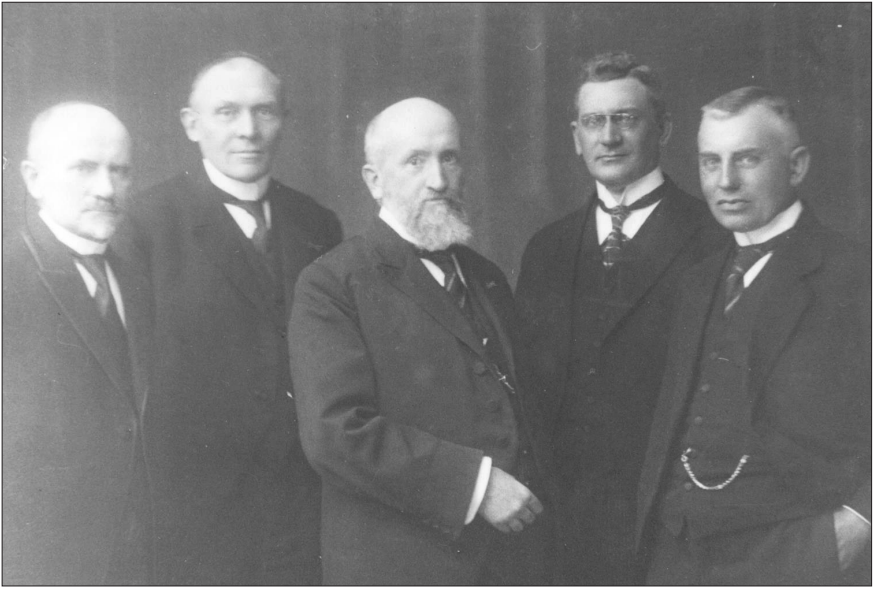
Waarom koos Veenhof niet voor de Vrije Universiteit in het veel levendiger Amsterdam? Het studiefonds van de Provinciale Synode van Utrecht, dat hem voor het eerste jaar een beurs toekende van f300, liet de keuze open.² De Kamper School had haar wortels in de Afscheiding, de Vrije Universiteit was gesticht door Kuiper, die de stoot had gegeven tot de Doleantie. Gezien Veenhofs spirituele achtergrond lag Kampen voor de hand. Hij was opgevoed met een grote liefde voor deze school van de kerken. Mogelijk speelde verder een rol dat Marries vader en grootvader discipelen van Kampen waren. Veelzeggend was in elk geval dat Veenhof in Doorn lokaal correspondent geweest was, en dat hij in 1919 had geprobeerd een Kamper studiebeurs te bemachtigen.³

Kamper docenten

Per 16 oktober 1926 was Veenhof officieel weer Doornaar af.⁴ Kerkelijk was hij al op 25 september naar Kampen vertrokken.⁵ Met zijn vriend Jan Meester en enkele tientallen anderen had hij zich op 24 september laten inschrijven als student. Daarna had prorector J. Ridderbos het academische jaar geopend.⁶ De School aan de Oudestraat, die in 1924 een vernieuwd gebouw in gebruik had genomen, had een bijzonder cursusjaar achter de rug.⁷ De synode van Assen had van 26 januari tot 17 maart 1926 vergaderd. De colleges hadden daardoor bijna twee maanden stilgelegen.⁸ De hoogleraren S. Greijdanus en A.G. Honig hadden samen met Ridderbos deel uitgemaakt van de dogmatische commissie van de synode, H. Bouwman en T. Hoekstra van de kerkrechtelijke.⁹ Toen Veenhof aankwam waren ze weer present. Wie waren zij?

Veenhof roemde tegen het einde van zijn studie de exegetische kwaliteiten van zijn leermeester Nieuwe Testament: 'Prof. Greijdanus is de fijne, scherpzinnige, door en door bekwame exegeet, die geen trekje van den text over 't hoofd ziet'.¹⁰ Deze voormalige Friese schoenmakersleerling stond bekend als een harde werker.¹¹ Bouwman doceerde kerkgeschiedenis en kerkrecht.¹² Hij was een kenner van de geschiedenis van de afgescheiden kerken. Zijn tweedelige *Gereformeerd kerkrecht* werd een klassieker.¹³ 'Bouw' moet een pastoraal mens geweest zijn. Zijn voordracht in de collegezaal was saai, maar studenten konden voor raad en troost bij hem terecht. Niet alleen zij trouwens, hij werd beschouwd als 'een raadsman van de gereformeerde arbeidersklasse'.¹⁴

Hoekstra, die in Heidelberg door zijn promotor W. Windelband in neokantiaanse zin was beïnvloed, gaf ambtelijke vakken en filosofie.¹⁵ Het neokantianisme veronderstelde transcendentale waarden, die onafhankelijk van de tijd golden voor de mens, een soort eeuwige beginselen dus.¹⁶ Uiteraard waardeerden de gereformeerden deze benadering. Ook Veenhof moet er met zijn liefde voor de 'eeuwige beginselen Gods' door zijn aangesproken. Later zou hij over de filosofiecolleges van Hoekstra zeggen dat ze boeiend waren, maar niet meer boden dan een historisch overzicht.¹⁷ Deze hoogleraar pleitte sterk voor aandacht voor de psychologie binnen de ambtelijke vakken.¹⁸ Hoekstra was de eerste, die de praktische theologie als geheel een systematische structuur gaf. Latere praktische theologen als Heitink en Firect schatten hem hoog. Diezelfde Hoekstra leerde zijn studenten de thematische preek met de bekende drie punten.¹⁹ Deze op Urk geboren hoogleraar moet een hoge taakopvatting gehad hebben. Het echtpaar Hoekstra ontving de meestal uit een middenstandsmilieu afkomstige studenten aan huis voor de maaltijd om hen tafelmanieren bij te brengen.²⁰ Een goed gereformeerd predikant smakte noch praktke.

9. Docentencorps Theologische School 1926

Ridderbos benaderde de Bijbel, anders dan men vroeger gewend was, niet als een boek met bewijspplaatsen voor de dogmatiek, maar integraal. Hij probeerde te komen tot een synthese van de bijdrage die ieder Bijbelboek en elke schrijver daarvan leverde aan de totale boodschap van de Schrift. Veeleisend voor zijn studenten dwong hij meer ontzag af dan dat hij geliefd was.²¹ Veenhof leerde hem beter kennen dan de gemiddelde student, omdat hij goed bevriend raakte met Herman Ridderbos, een van de zoons van de hoogleraar.²² Honig bekleedde de centrale leerstoel van de dogmatiek. Hij had gezorgd voor een verbetering van de betrekkingen tussen de Vrije Universiteit en de Kamper Hogeschool, die na het vertrek van de Kamper hoogleraren Bavinck en Biesterveld naar Amsterdam in 1902 nogal stroef waren geworden.²³ Een irenisch mens, zo typeerde Veenhof Honig vele jaren later in lijn daarmee.²⁴

Maar er was uiteraard meer dan de docenten. Veenhof had met twintig studiegenoten zijn intrek genomen in het nieuwe hospitiem aan de Broederweg 15, vroeger het grootste hotel van Kampen, *Hôtel des Pays Bas*.²⁵ Op 28 oktober 1926 werd Veenhof na de groentijd ingeschreven in het *Album Corporis* van het studentencorps *Fides Quaerit Intellectum (FQI)*.²⁶ Tevens aanvaardde hij op 10 november 'volgaarne' de uitnodiging van de oratorische vereniging *C.H.R.Y.S.O.S.T.O.M.O.S.* (hierna *Chrysostomos*) om lid te worden.²⁷ Zijn spreektalent moet opgefallen zijn.

Opnieuw overspannen

Veenhof was nu waar hij wezen wilde en geruggensteund door een beurs begon hij enthousiast met de theologiestudie. Maar al na enkele maanden stortte hij in, voor de tweede keer in zijn leven. 'Toen namelijk de kerstvacantie in 't zicht kwam, verbood de dokter hem verder te studeeren, daar tengevolge van de overmatige studie voor het staatsexamen en 't inhalen van het Hebreeuwsch een tamelijk ernstige overspanning was ingetreden, die absolute rust noodig maakte', schreef Veenhof aan de deputaten van het Utrechtse studiefonds, alsof het een ander betrof.²⁸ Opnieuw was hij opgebrand. Het was niet alleen de overmatige studie die hem ziek maakte. Hij had zich in Doorn tweeënhalft jaar voltijds kunnen voorbereiden op dit examen. Verder had hij in Spakenburg al naast zijn werk gestudeerd. Bovendien had hij een kweekschool diploma op zak. Er was meer. Zijn geestelijke strijd brak hem op. Veenhof worstelde met zijn piëtistische achtergrond. 'Mijn psychologisme in piëtistische richting was al aan 't schwanen toen ik in Kampen kwam en [medestudent] Plantagie en ik hebben samen er ons hoe langer hoe meer uitgeworsteld', schreef Veenhof aan Janse in 1931.²⁹ Later dat jaar schreef hij Janse hoe moeilijk het was om te breken met een 'piëtistische levenswaardering, wanneer men die van jongs af heeft ingezogen'.³⁰ De bevindelijkheid van de Utrechtse Heuvelrug zat diep geworteld in de ziel van de jonge student.

10. Student Veenhof

Janse had in 1926 zijn *Lourens Ingelse* gepubliceerd, waarin hij het zwaar bevindelijke leven op Walcheren bekritiseerde.³¹ Volgens hem vond een christen geen geloofs zekerheid in zichzelf maar in Gods beloften. Het boekje oefende 'een diepgaande invloed' uit op Veenhof. 'Janse heeft veel tobbers, die aldoor wroeten in eigen zieleven, geholpen om af te zien van zichzelf en zich te richten op Gods woord en beloften', zou hij later schrijven.³² En tobben deed Veenhof, ook over zijn roeping en geschiktheid voor het ambt. Hoe werd je daar zeker van? Het lijkt er niet op dat zijn ouders bevindelijke tobbers waren. Zijn vader leek daar te stellig voor en ook van zijn moeder zijn geen 'zwarigheden' overgeleverd.³³ Misschien heeft de somberheid van zijn inwonende grootvader invloed gehad. Het paste in elk geval bij Veenhofs gevoelige karakter en intense manier van leven, waarvan zijn dochter Margriet en zijn schoondochter Janny Veenhof-Holwerda later melding zouden maken. Daardoor kwamen de typisch piëtistische vragen, die in de streek leefden, op een heftige manier binnen in zijn gevoelige ziel. Bovendien kon Veenhof weifelachtig zijn, een eigenschap die later in dit hoofdstuk nog aan de orde komt. En de verhuizing van Doorn naar Kampen moet ook een ingrijpende belevenis zijn geweest.

Maar rector Hoekstra kende zijn bevindelijke pappenheimers. Hij schreef Veenhof een bemoedigende brief en beaamde dat het moeilijk was om de eigen roeping te toetsen: '[O]ver uw roeping en geschiktheid voor den dienst des Woords moet ge niet tobben. We zullen nog wel eens daarover spreken als ge weer in Kampen zijt, maar dit eene zij reeds opgemerkt, dat een mensch vaak zelf het minst over zijn geschiktheid kan oordeelen. Laat zoiets in dit geval aan uw leermeesters over!'³⁴ Veenhofs aanstaande schoonouders leefden mee door hem ter gelegenheid van zijn 'verjaring' op 2 maart 1927 een briefkaart te sturen: 'Het afgelopen levensjaar gaf u veel zegen maar ook veel teleurstelling. Zeg nu met Job zouden we het goede van God ontvangen en het kwade niet? (...) [M]oed houden hoor en op God vertrouwen! Marrie schijnt nog al dapper te zijn'.³⁵ Voor Marrie was het uiteraard moeilijk, dat haar verloofde voor de tweede keer in korte tijd uitgeput was. Als psychiatrisch verpleegster was ze vertrouwd met 'zenuw- en geestesziekten' en moet ze zorg over de toekomst hebben gehad. Haar vader had ook ervaring op dat gebied. Diens moeder, S. Bakker-Goslinga, was vele jaren wegens geestesziekte buitenshuis verpleegd.³⁶ Was Veenhof toch niet de ideale schoonzoon waarvan ds. Bakker precies een half jaar daarvoor op papier droomde?

Een aantal jaargenoten stuurde Veenhof een meevende brief met hun handtekeningen.³⁷ Ook de 'Chrysostomiden' toonden compassie, een foto van de verenigingsleden in het vooruitzicht stellend.³⁸ Veenhof bedankte hiervoor in mei 1927 vanaf het adres Apeldoornsche weg 132 te Arnhem.³⁹ Hij logeerde bij zijn geldschieters voor het staatsexamen gymnasium, het

echtpaar H. Keijzer.⁴⁰ ‘‘k Heb ‘n paar ellendige maanden doorgemaakt, maar, Gode zij dank, ‘k voel me weer geheel de oude en zou niets liever doen dan met alle kracht weer verder te gaan studeeren.’ Daar stak de dokter echter een stokje voor. Veenhof mocht wel wat werken maar pas na de zomervakantie weer terug naar Kampen. Rector Hoekstra had dit ook geadviseerd: ‘En dan kalmpjes aan, mijn vrind, en niet te hard werken’.⁴¹ Al met al was Veenhof lang uit de running. Hij kon de deputaten voor de studiefinanciering aan het eind van het cursusjaar dan ook geen enkel studieresultaat melden, maar vroeg desondanks vrijmoedig zijn beurs voor het tweede jaar te verhogen tot f650. Aanvullende middelen had hij namelijk niet, schreef hij.⁴² Ds. C. Bruins meldde de Provinciale Synode van Utrecht namens de deputaten op 1 juni 1927 vanuit zijn standplaats Breukelen dat Veenhof gunstige studieresultaten had, diens ziekte met de mantel der liefde bedekkend. Die kreeg niet wat hij vroeg. Hij moest het doen met f400, overigens wel een verhoging ten opzichte van het toegekende bedrag voor zijn eerste studiejaar.⁴³

Eenmaal terug in Kampen woonde Veenhof op een ‘kast’ aan de Burgwal III¹, waar ook zijn jaargenoten N. van Haeringen, M. Ros en de al genoemde Plantagie woonden. Hij zou daar twee jaar blijven, in zijn derde studiejaar nog steeds samen met Van Haeringen en Plantagie.⁴⁴ Zijn vierde studiejaar in Kampen woonde hij samen met B. Holwerda en A.B. Roukema op het adres Geerstraat 44.⁴⁵ Veenhof woonde op het laatst van zijn studie in Kampen op het adres Oudestraat 13¹, ook weer een tijdje met Plantagie.⁴⁶ Als de colleges gelopen waren, trokken de studenten zich terug op het ouderlijke honk om de studie te voltooien, wat nog geruime tijd in beslag nam.⁴⁷ Uiteraard was dat thuis wonen financieel gezien aantrekkelijk. Niek van Haeringen en Benne Holwerda behoorden tot Veenhofs vriendenkring, evenals Gerrit (‘Gait’) Morsink, Sietse Smilde en Abel Timmer.⁴⁸ Veenhof was verder bevriend met Piet K. Keizer.⁴⁹ Jan Meester is al genoemd als kameraad, evenals Herman Ridderbos. Gedurende de jaren dertig was Veenhof een huisvriend van de familie Ridderbos.⁵⁰ Verder moet de relatie met Gerrit Plantagie hecht zijn geweest. Een gemeenschappelijke geestelijke strijd scheidt een band. Bovendien woonden ze lang op hetzelfde adres. Dat Gerrit verkering kreeg met zijn nicht Truus Jansen, een meisje van de Kampweg in Doorn, zal er ook aan hebben bijgedragen.

Collegestof

De studie in Kampen was een predikantsopleiding, die de studenten voorbereidde op het kandidaatsdiploma. Wilde men zich daarna voorbereiden op een doctoraal of doctoraat, dan moest men zichervoegen bij de Vrije Universiteit of een van de rijksuniversiteiten. Het kostte gemiddeld zes jaar om de kandidaatsbul te verwerven, waarvan men doorgaans vier jaar in

Kampen doorbracht. Daarna studeerde men nog ongeveer twee jaar thuis bij de ouders.⁵¹ Wat bracht de Kamper studie Veenhof inhoudelijk? 'In het onderwijs aan de school te Kampen had men van meet af bewust teruggeslagen op Calvijn. Wat de na-reformatorische theologie aangaat sloot men meer aan bij de piëtistische dan bij de scholastieke lijn. Kuyper en de zijnen daarentegen wilden [aan de Vrije Universiteit] op progressieve wijze juist in deze lijn doorwerken.'⁵² Dit Kamper profiel paste precies bij Veenhofs achtergrond. Wat betekende dit concreet voor het Kamper onderwijs?

Honig doceerde het centrale vak dogmatiek. Na zijn afscheid in 1933 legde hij zijn opvattingen vast in zijn *Handboek van de gereformeerde dogmatiek*.⁵³ Daarin probeerde hij de opvattingen van Kuyper en Bavinck te combineren. De inhoud van dit boek komt sterk overeen met dat van het veel beknopter dictaat dogmatiek dat gebruikt werd in Veenhofs studentenjaren.⁵⁴ De kruiddampen van de strijd tegen Geelkerken, de ethischen en 'Rome' komen de lezer tegemoet. De waarheden over God en zijn schepping hingen onderling samen in een systeem, dat de dogmaticus op moest zien te sporen.⁵⁵ Jezus Christus was de wereldidee, de *logos*, die achter de schepping zat.⁵⁶ Zo werd de Bijbel gecombineerd met Plato. Honig wees de evolutietheorie af. 'Genesis 1 moet letterlijk worden opgevat', schreef hij congeniaal met wat zijn collega Ridderbos had geschreven in zijn rapport voor de synode van Assen over de bomen in het paradijs en de sprekende slang.⁵⁷ Honig gaf in het collegeseizoen, dat de *Almanak FQI* 1929 beschrijft, les over de Heilige Schrift, God en diens decreten, de schepping en de engelen. Voor ethiek behandelde hij de laatste vier van de tien geboden. Hij besteedde daarbij extra aandacht aan de verloving, het huwelijk, de vrouwenbeweging en de echtscheiding. De Tachtigers stonden op het menu bij zijn lessen Nederlandse letterkunde, die ook bij zijn leeropdracht hoorden.

Bouwman behandelde dat jaar de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk in Frankrijk en Schotland. Daarnaast ging hij in op de Nadere Reformatie in de 17^e eeuw. In de 'Mystiek-club' las hij samen met een groepje studenten schrijvers uit die periode. Het is onwaarschijnlijk dat Veenhof daaraan meedeed. Die had immers flink zijn becomment van de gereformeerde mystiek. Maar Bouwman publiceerde er een studie naar W. Teellinck over.⁵⁸ Voor kerkrecht gaf hij college over het recht van de meerdere vergadering en de doop. In zijn colleges elenctiek ging hij in op het boeddhisme, een van zijn specialiteiten.⁵⁹ Voor het patristisch Latijn behandelde hij een deel van de *Confessiones* van Augustinus.

Ridderbos vertaalde op zijn colleges met de studenten gedeelten uit 1 en 2 Samuël en de Psalmen 100 tot en met 129. Een deel van Genesis werd niet-gevoicaliseerd vertaald, dus op basis van de Hebreeuwse tekst met slechts medeklinkers. Voor exegetische stond een deel van Hosea op het programma. Greijdanus legde een deel van het evangelie naar Johannes uit en

een stuk van de brief van Paulus aan de Romeinen. In de colleges *Historia sacra* kwamen de vier evangeliën aan bod, waarbij ingegaan werd op de onderlinge aansluiting. Voor het nieuwtestamentische Grieks werden een hoofdstuk uit Mattheüs, een hoofdstuk uit Marcus en de brief aan Philémon gelezen. Lector J.J. Esser las een tekst van Plato met de studenten, naast twaalf brieven van Seneca aan Lucilius. Hoekstra behandelde in zijn lessen in de ambtelijke vakken stof en methode van de catechese naast doop, avondmaal en huisbezoek.⁶⁰ Latere almanakken uit Veenhofs studietijd maken duidelijk dat de hoogleraren hun studenten niet jaar op jaar hetzelfde voorschotelden. Zo werden in het cursusjaar 1930-1931 bij de colleges elenctiek de Veda's behandeld. Hoekstra ging datzelfde jaar in op de pas gehouden generale synode van Arnhem. Uiteraard kwamen bij hem ook de preekvoorstellen van de studenten aan de orde.⁶¹

In het voorjaar van 1929 was Veenhof aan de beurt met een proefpreek over de opwekking van Tabita uit de dood.⁶² Petrus had de opstanding van Jezus verkondigd maar toch stierf daarna Tabita: 'Petrus zeg nu nog eens alles wat ge *vertelde hier* bij dit *lijk!* Voelt ge niet dat 't hier *spannen* gaat?'⁶³ 'Is dan Christus tevergeefs opgestaan?'⁶⁴ Maar Tabita werd opgewekt, 'de *ziel wordt weer aan 't lichaam gebonden*'.⁶⁵ Veenhof gebruikte hier het traditionele, gereformeerde dualisme van lichaam en ziel, zoals Kuyper, Bavinck en ook Honig die leerden. Maar hij zou op dit punt door zijn contact met Janse anders gaan denken. Veenhofs belangrijkste leermeesters zaten namelijk niet in maar buiten Kampen. Vooral de filosofisch geïnteresseerde denkers Janse, Schilder en D.H.Th. Vollenhoven zouden hem sterk beïnvloeden. De invloed van de eerste twee dateerde al van zijn tijd in Spakenburg.

Janse

Veenhof ontmoette Janse voor het eerst in 1929, een aantal jaren nadat hij voor het eerst een meditatie van hem had gelezen.⁶⁶ Ze wisselden in het tijdvak 1930-1942 vele tientallen brieven en raakten nauw bevriend.⁶⁷ Het geheim van die vriendschap was drieledig. Beiden waren onderwijzer, calvinist in hart en nieren en opgegroeid in een bevindelijke atmosfeer. Veenhof ging de twaalf jaar oudere Janse als zijn persoonlijke dominee beschouwen.⁶⁸ Deze had hem met zijn *Lourens Ingelse* geholpen los te komen van zijn piëtistische achtergrond, wat een heftige geestelijke strijd was geweest. Dat Janse heel belangrijk voor hem zou worden, blijkt uit een brief die Veenhof na zijn kandidaatsexamen aan de Zeeuwse hoofdonderwijzer schreef:

Als ik aan m'n studententijd terugdenk en aan de mensen, die toen m'n pad kruisten, dan staat u heel vooraan. En 't is me werkelijk 'n behoefte om u hartelijk te danken voor het zeer vele, dat ik van u mocht ontvangen. (...) U is voor mij de man, die den Bijbel kent en er uit leeft,

H. A. Janse

eenvoudig den Bijbel als 't boek des verbonds aanvaardt en op allerlei situaties 't licht ervan laat stralen. U is voor mij 't levend bewijs van de duidelijkheid en doorzichtigheid der Schrift.⁶⁹

De beginselgerichte Veenhof leerde van Janse de betekenis van het verbond, de relatie met God, zien.⁷⁰ Niet dat het verbond vroeger niet belangrijk was geweest voor Veenhof. Dat was van oudsher een belangrijk gereformeerd leerstuk. Kuyper had het verbond in zijn Stone-lezingen niet voor niets een 'calvinistisch dogma' genoemd.⁷¹ Bovendien waren piëtisten voortdurend bezig met de relatie met God in het bewustzijn dat ze het 'elke ademhaling verzondigden', zoals Veenhofs grootmoeder dat had uitgedrukt. Maar de accenten kwamen bij Veenhof vanaf nu anders te liggen. Binnen zijn bevindelijkheid was het beginsel na de kennismaking met de Amerikaanse lezingen van Kuyper aanvankelijk steeds belangrijker geworden. In Spakenburg versmolten de beginselen in de krachtige, christelijke, bevindelijke persoonlijkheid. Na Veenhofs geestelijke strijd verdween de Utrechtse bevindelijkheid met zijn diepgaande psychologische component meer en meer uit beeld. Die vormde naar zijn eigen persoonlijke beleving gevaarlijk drijfzand. De nadruk binnen het verbond moest niet liggen op de mens met zijn gespit in zijn zondige zelf maar op God en zijn woord en beloften. Dat gaf vaste grond voor een gelovig mens. In de mens, en zeker bij Veenhof, zat allerlei subjectief getwijfel en gewefel, in God vond een mens objectieve zekerheid. Daarbij speelde Gods woord de hoofdrol, het 'boek des verbonds'. Dat laatste maakte Veenhof zich vooral eigen door de invloed van Janse.

Het was het klassiek gereformeerde *Sola Scriptura*. Dat werd de objectieve richtlijn, die samenviel met (de werking van) Gods Geest. God dienen betekende het Woord gehoorzamen in alle dingen van het leven. Zo wilden Janse en Veenhof radicaal alle geestdrijverij en andere mystieke uitwassen, zoals die van de 'zwarten' in Spakenburg, uitbannen. Het werd Veenhofs nieuwe, geestelijke ideaal. Hij kwam onder de indruk van Janses stelling dat God in de Bijbel in concrete, alledaagse taal tot de mensen sprak, niet in theologische abstracties maar in 'duidelijkheid' en 'doorzichtigheid'. Veenhof verwoordde op 10 juni 1931 in een schrijven aan Janse hun gemeenschappelijk, geestelijk ideaal: "'t Is zoo'n groote rust te weten dat wij niets anders willen dan 'n eerbiedig buigen voor Gods woord maar dat dan ook geheel en ten volle, naar zuivere exegese, vrij van alle constructie'.⁷² Gewoon eenvoudig de Bijbel lezen en gehoorzamen aan wat daar staat werd het adagium. Wat een mens daarbij ervoer kwam op het tweede plan en was zeker niet normatief. De mogelijkheid van een legitieme verscheidenheid van interpretatie viel wat betreft de Bijbel buiten hun gezichtsveld.

Veenhof greep in zijn nieuwe ideaal torenhoog, geheel eigen aan zijn piëtistische achtergrond. Het bevindelijke streven naar heiliging werd vol-

ledig geobjectiveerd. De lat lag na zijn typisch bevindelijke depressie dus opnieuw hoog. Maar nu kwam de andere piëtistische valkuil in zicht. Op 13 augustus 1931 toonde Veenhof hoogmoed, toen hij Janse vanuit Doorn schreef over hun piëtistische tegenstanders: 'Gelukkig kunnen wij rustig zijn, met *de echte rust*, want wij weten hoe de Heere gediend wil worden'.⁷³ Zij zagen hoe het moest. De gevoelszekerheid werd ingeruild voor een meer verstandelijke zekerheid op basis van het eenvoudige, transparante woord van God, dat de absolute waarheid bevatte. Janse en Veenhof hadden deze volgens de laatste in pacht.

Janse streed vanuit zijn optiek tegen allerlei constructies in de theologie. Hij sprak eens over 'het begrippenknekelhuis'.⁷⁴ Daarbij had hij volgens zijn biograaf G. van Dijk drie fronten: de mystiek, die hij in Zeeland van nabij meemaakte, de scholastiek, die hij onder andere zag in het dualisme van lichaam en ziel, en het barthianisme.⁷⁵ De Zwitser Karl Barth, de meest invloedrijke Westerse protestantse theoloog van de twintigste eeuw, stond argwanend tegenover de idee van een christelijke cultuur. Hij maakte een volstrekte tegenstelling tussen tijd en eeuwigheid. De mens was tijdelijk, gebonden aan menselijke voorstellingen en gedachten. God was de Eeuwigge, de '*ganz Andere*'. Alle menselijk denken moest volgens Barth in een dialectisch proces 'in de crisis' worden gebracht, geplaatst worden onder de absolute kritiek van God.⁷⁶

Het begin van de Eerste Wereldoorlog dwong [de op dat moment liberale theoloog] Barth om opnieuw te beginnen. De religieuze rechtvaardiging van die oorlog door toonaangevende theologen was Barth een doorn in het oog. Liefde voor het vaderland, zin in oorlog en christelijk geloof werden hopeloos door elkaar gehaald, zo vond hij. Liberale theologie leidde er kennelijk toe, dat God voor uiterst dubieuze karretjes gespannen werd.⁷⁷

Janse was vanuit zijn negatieve ervaringen met de Zeeuwse bevindelijkheid wars geworden van alle subjectivisme. Daarin stond uiteindelijk de mens centraal in plaats van Gods woord in de Bijbel. Hij schreef er op 29 november 1931 over aan Veenhof: "'Eigen herte'" tot God gemaakt. Als er anders geen Christus is dan die in ons herte lijdet, sterft, opstaat ... dan is er geen zaligheid'.⁷⁸ Dat subjectivisme zag Janse ook bij Barth: 'Karl Barth kent ook alleen maar een Christus die "Erkenntnisprinzip" is voor "Wort Gottes" in ons. En ook hier is dus een lijn, die *alle* modernen verbindt, nl. dat ze bij 't spreken over iets uit den Bijbel en over Christus eigenlijk bezig zijn over *zichzelf* of over den vromen mensch in de *ik-God* verhouding'.⁷⁹ Dit subjectivisme werd versterkt door het scholastieke denken in termen van een sterfelijk lichaam en een onsterfelijke ziel. Een willekeurig voor-

beeld uit die tijd illustreert dat onderscheid. Zo sprak ds. J.D. Heersink van Oude Pekela in een *In Memoriam* over de begrafenis van zijn collega ds. J.E. Reijenga in termen van 'het stoffelijk omhulsel (...) uit te dragen naar de laatste rustplaats'.⁸⁰ De nadruk kwam met de dichotomie tussen lichaam en ziel gemakkelijk te liggen op het heil voor de ziel, het sterfelijke lichaam deed er niet zoveel meer toe, een volgens Janse gnostische opvatting. Het dualisme was voor hem olie op het vuur van de mystiek. Janse zag de mens als een eenheid, als 'een levende ziel'.⁸¹ Hij was vanuit zijn afkeer van subjectivisme tevens bang voor een overmaat aan psychologie.⁸²

Dit laatste gold na diens heftige geestelijke strijd ook voor Veenhof. Tegen het eind van 1930 hield Veenhof opnieuw een proefpreek, dit keer over Psalm 143: 11-12: 'O HEERE! maak mij levend, om uws Naams wil; voer mijn ziel uit de benauwdheid, om uw gerechtigheid. En roei mijn vijanden uit, om uw goedertierenheid, en breng hen om, allen, die mijn ziel beangstigen; want ik ben uw knecht (Statenvertaling)'. Uit het commentaar van Hoekstra bleek dat Veenhof Janses visie op de ziel had overgenomen. Ondanks een 'zeer vleiend judicium' had Hoekstra enkele bezwaren, schreef Veenhof aan Janse. Hij had de ziel volgens de hoogleraar niet moeten typeren als de persoon van een mens maar als diens innerlijk.⁸³ Veenhof had te weinig aandacht besteed aan geestelijke bevindingen, de preek was niet psychologisch genoeg geweest.⁸⁴ Hoekstra schopte hiermee precies tegen Veenhofs zere been. Enkele maanden later schreef hij Janse opnieuw over Hoekstra: 'Heel de catechetik en de homiletiek worden gewrongen in 't schema van deze psychologie. Elke prachtige, rijke, concrete Schriftuitspraak wordt in 'n psychologisch Latijn omgesmolten'.⁸⁵ In februari 1931 had Veenhof Janse ook geschreven over deze psychologisering van de theologie. In dat kader noemde hij naast Janse tevens zijn andere geestelijke vaders, Schilder en Vollenhoven, die gelukkig ook niet zo 'zielig' waren:

Toch is er ook 'n zekere humor in de heele zaak van die psychologische rommel. Er is 'n prachtige tabel te maken. (...) [Modellen over lichaam en ziel bij Bavinck, Hoekstra, etc. volgen.] Wie volgt? En ze zijn heusch allemaal serieus. 't Is een zielige geschiedenis met die 'ziel'igheden. Maar wij arme studenten. Van alle kanten worden we gebeten en gesmeten. 'k Kan zoo in-dankbaar zijn dat ik in aanraking gekomen ben met mannen als prof. Vollenhoven en ds. Schilder en u.⁸⁶

Zoekende ziel

Overigens had Veenhof beslist belangstelling voor de relatie tussen psychologie en theologie. Hij schreef Janse daarover vanuit Doorn naar aanleiding van zijn vriendschap met een psychiater op Veldwijk, de werkplek van Marrie: "t Is hier natuurlijk 't gebied van de vragen van zonde en vloek en ziekte enz. en

heel veel is me daar nog niet helder. Verwant hiermee is weer de invloed van opvoeding. (...) Als u daarover eens 'n paar "tips" wilt geven, heel graag!⁸⁷ De invloed van opvoeding kende hij maar al te goed vanuit de worsteling met zijn eigen piëtisme. Regelmatig vroeg Veenhof zijn Zeeuwse leermeester om steun, als onzekerheid bij hem de kop opstak. Hij bleef ook als student behoefte voelen aan een sterke vaderfiguur: "k Ben nog op heel veel punten 'n "zoekende ziel" al weet ik Gode zij dank nu wel eenigszins de richting, waarin 't moet'.⁸⁸ Het ontging Veenhofs medestudenten niet dat hij met Janse dweepte. Hij haalde er de 'Varia' mee in een studentenalmanak uit die dagen met een tekening, waarop hij Janse van Biggekerke, die in korte broek en hemdje hardliep, luidkeels aanmoedigde: 'Zet hem op, Janse!'⁸⁹

Veenhof had ondanks diens nadruk op de psychologie waardering voor Hoekstra: 'Soms snap je 't niet goed. Verleden week had hij 'n prachtige critiek over 't verbond, buitengewoon in een woord'.⁹⁰ Maar hij bleef kritiek leveren op zijn Kamper leermeesters: 'Scholastiek (Honig) en piëtisme (Bouwman) en psychologisme (Hoekstra) "omringen ons van allen kant"'.⁹¹ Later schreef hij ook kritisch over Greijdanus: 'U hebt zeker wel de recensie van prof. Greijdanus [over *Van de rechtvaardigen* van Janse] gelezen. Als die zóó schrijft, zegt dat heel veel, want hij is uiterst streng en volkomen eerlijk. Toch heeft hij dunkt me niet – ik zou haast zeggen: de schreeuw van uw boek verstaan, zelfs niet gehóórd'.⁹² Maar Greijdanus kwam dan ook uit Friesland en niet van de Utrechtse Heuvelrug of uit Zeeland. Veenhof zag in die brief ook sporen van scholastiek in Greijdanus' opvatting over de ziel. Nee, hij was niet tevreden over de Kamper opleiding, zo bleek uit een eerdere brief:

Kritisch denken leeren we hier niet. Honig staat nog op 't standpunt van ± 1906. Jongere litteratuur noemt hij nooit bijna. En z'n dictaten verschijnen sinds dien tijd *in editio stereotypa*. En Hoekstra! 't Dictaat-Barth krijgt u van me, laat me u al vast mee mogen delen, dat de groote verdienste van Barth is, dat hij God weer 't object van z'n theologie maakt!!! Neen heusch niet mijnheer Janse, 'k heb me *niet* verschreven. Zoo heeft hij 't ettelijke malen met nadruk gezegd. Schilder was ook stomverbaasd, toen hij 't las. En dat is nog maar 'n *zwak* proefje van de rest. Week in week uit is me dat college één stomme verbazing.⁹³

Veenhof had er Schilder inderdaad over geschreven. Die had geschreven 'verwonderd' te zijn over het verslag van het college van Hoekstra over Barth, omdat Hoekstra elders de kritiek op Barth had aanvaard. Wat Veenhof Janse onthield, was dat Schilder hem tot wat meer nuancering had gemaand in zijn beoordeling van de kwaliteit van de Kamper theologische opleiding, die Schilder ooit zelf ook genoten had:

Overigens, Kees, is je kijk op Kampen niet wat tè donker? Het is altijd moeilijk 't midden te houden tusschen 'opleiding' en 'wetenschap'. Vergeet niet, dat de meeste studenten *niet waard* zijn iets anders te krijgen dan 'lesjes', en dat die de eenige mogelijkheid bieden, om hen voor 'ongelukken' in de gemeente te bewaren, al zullen ze nooit tot 'geluk' komen. Het *feit* dat men te Kampen bokken schieten kàn, bewijst toch, dat niet alles gaat langs de *methode* van afgepaste leerboeken-wijsheid: bij die *methode maakt* men geen fouten zoals deze.

Tenslotte wees Schilder Veenhof erop dat ze in Kampen rekening moesten houden met de opvattingen binnen de kerken. Daardoor werd de bewegingsvrijheid van de docenten beperkt. Ze 'krijgen tegenwoordig om de haverklap brieven uit de classes'. In Erlangen, waar Schilder op dat moment studeerde, zag hij het tegenovergestelde. Daar volgden ze een heel andere methode dan in Kampen en Amsterdam, waardoor ze 'al onze gereformeerde lui ver achter zich laten in de feitenkennis, doch overigens de gemeente vermoorden met preekjes van niks (...)'.⁹⁴

Schilder

Schilder, die intussen predikant was geworden in Oegstgeest en daarna, in 1928, in Rotterdam, bleef belangrijk voor Veenhof. 'Schilder is de man van de diepe visie en de groote lijn, wiens werk niets anders is dan 'n speuren overal en altijd van de groote lijnen der Godsopenbaring, de geschiedenis der Godsopenbaring is z'n een en al', schreef Veenhof eind 1932 aan Janse over Schilders heilshistorische benadering, die gericht was tegen de gevaren van de psychologische, exemplarische preken over bepaalde figuren in de Bijbel.⁹⁵ Schilder was evenals Janse een vroege criticus van Barth.⁹⁶ Hij waardeerde deze om zijn ernstige toetsing van het geestelijk kapitaal van kerk en theologie, maar dat moest niet voortvloeien uit Gods anders-zijn, maar uit Gods geopenbaarde normen: '[H]et oordeel onderstelt de openbaring, en haar geschiedenis, en haar bekendmaking en haar doorzichtigheid'.⁹⁷ Ook Schilder ging uit van de transparantie van de Schrift en van de eenheid daarvan. De mens moest gehoorzaam zijn aan wat God in zijn heldere woord zei.⁹⁸ In 1930 wees hij in *De Reformatie* op de verslapping van het gereformeerde leven: 'Ik heb hierop het oog: dat men niet meer zoekt naar het absolute in elk concreet ding'.⁹⁹ Ook Schilder legde de lat hoog. Veenhof werd zijn assistent, vriend en vertrouweling. Veel onderlinge correspondentie betrof Veenhofs correcties van Schilders publicaties. Zo schreef Schilder op 2 december 1929:

Kerel, nu ik nog weer eens "*Tusschen "Ja" en "Neen"*" voor me zie liggen, kom ik toch weer onder den indruk van de quantiteit der door jou ge-

corrigeerde pagina's. (...) Zeg, Kees, ik heb Kok gevraagd, nu een begin te maken met het zetten van deel II [van de trilogie *Christus in zijn lijden*]. Hij schreef me, dat er gauw mee begonnen zou worden. Wil jij me even, zodra je de eerste vellen [met drukproeven] thuis krijgt, een klein briefkaartje zenden?¹⁰⁰

Enkele maanden later schreef hij vanuit Rotterdam aan Veenhof over de correcties van deel III.¹⁰¹ Later vertelde Veenhof dat Schilder het eerste deel van zijn *magnum opus* in 27 dagen gereed had gemaakt. Hij had de correctie van de drukproeven gedaan en kreeg daarvoor een 'Schaeffer-bijbel' cadeau.¹⁰² Hun vriendschap blijkt uit een brief van Schilder uit 1932 vanuit Erlangen in Duitsland waar hij aan zijn proefschrift werkte:

Fijn, dat je gauw kandidaats doet, en de pastorie begeert. Ik kan me zoo voorstellen, dat je Marrie uit Veldwijk halen wilt; ik heb in gelijk geval verkeerd [Schilders aanstaande vrouw werkte tot 1914 ook op Veldwijk¹⁰³]. Het valt in die ziekenhuizen niet mee. Ik hoop aan je te denken, Kees, den 7en [Veenhof deed op 7 november 1932 zijn kandidaatsexamen].

Veenhof was van harte welkom bij Schilders promotie in Duitsland: 'Plechtheden zijn er niet, zoo je weet – maar misschien bekoort je de reis'.¹⁰⁴ Schilder bleek enthousiast over Marrie als toekomstige echtgenote voor Veenhof. Marrie had Schilder al eerder 'een heel leuke brief' geschreven met daarin een 'opmerking' waaraan Schilder 'erg veel plezier' had beleefd, 'omdat ze daarmee alleen maar bewijst, dat ze de gevaren van combinatie van gegevens uit de *historia revelationis* bizonder goed in de gaten heeft. Waarmee ik je gelukwensen kan, Kees. Zulk een nuchterheid kan je goed doen, stel eens, dat later je preekvoet ook eens uitglijden zou'.¹⁰⁵ Veenhof kon volgens de promovendus wel een nuchtere, intelligente vrouw aan zijn zijde gebruiken.

Die was ten slotte ook vertrouweling. Schilder vroeg bijvoorbeeld in de laatstgenoemde brief om commentaar op een eigen artikel, waaraan hij twijfelde. Begin 1930 schreef hij Veenhof over de gang van zaken bij *De Reformatie*. Schilder zat in de redactie: 'En nu iets in strikt vertrouwen, dat niemand nog weten mag. Waarschijnlijk komt er herrie in *De Reformatie*'.¹⁰⁶ Deze 'herrie', een conflict rond de nieuwe Calvinistenbond, zou in 1930 leiden tot het vertrek van V. Hepp als redacteur. Hepp, de opvolger van Bavinck aan de Vrije Universiteit, was een scherpzinnig, scholastiek denker met wie het niet altijd gemakkelijk samenwerken was.¹⁰⁷ Schilder noemde de bond in zijn brief aan Veenhof 'een misgeboorte', omdat hij bezwaar had tegen samenwerking op confessioneel gereformeerde grondslag met perso-

nen die niet in institutioneel kerkelijke zin gereformeerd waren, zoals de hersteldverbanders. Die waren immers volgens de synode van Assen van 1926 ontrouw aan de belijdenis?¹⁰⁸

Vollenhoven

Veenhof correspondeerde ook regelmatig met D.H.Th. Vollenhoven.¹⁰⁹ In een brief vanuit Doorn van 20 april 1930 noemde Veenhof zichzelf 'uw dankbare leerling'.¹¹⁰ Ook Vollenhovens zwager H. Dooyeweerd had invloed op Veenhofs denken.¹¹¹ Vollenhoven was bevriend met Janse, die hij tijdens zijn predikantschap in Oostkapelle in de periode 1918-1921 goed had leren kennen. Hij had een beroep naar Walcheren aangenomen, ook om de richting-Netelenbos van de 'beweging der jongeren' beter te kunnen bestrijden.¹¹² Ds. J.B. Netelenbos was destijds gereformeerd predikant in Middeburg geweest. Vollenhoven deelde de opvatting van Janse over de ziel. Veenhof kocht de intreeredes van de hoogleraren Vollenhoven en Dooyeweerd, toen deze in 1926 aan de Vrije Universiteit inaugureerden.¹¹³ Later vertelde Veenhof met zijn gebruikelijke pathos over zijn vroeg begonnen wijsgerige zoektocht:

Voor ik student werd (...) was mij de noodzaak van een wijsgerige oriëntatie (...) duidelijk geworden. Later doorkroop ik andere redevoeringen van Kuyper. En zijn *Gemeene Gratie*. Nog wat later Bavincks *Christelijke wereldbeschouwing* en diens *Christelijke wetenschap*. Ik zette mijn tanden in zijn *Wijsbegeerte der openbaring* en neusde in Casimirs *Geschiedenis van de wijsbegeerte* en andere soortgelijke lectuur. Als lezer-van-het-begin van *De Reformatie* spelde ik de artikelen van dr. Wielenga, later gebundeld in diens *In de school der wijsbegeerte*. In die jaren begon ook *Antirevolutionaire Staatkunde* te verschijnen. En daarin opende een zekere mij toen volmaakt onbekende dr. H. Dooyeweerd een artikelenreeks die tot titel had 'In den strijd om een christelijke staatkunde. Proeve van een fundering der calvinistische levens- en wereldbeschouwing in hare wetsidee'. Als een schok ging de titel daarvan door mij heen. (...) In diezelfde jaren verscheen in het voorname tijdschrift *Stemmen des tijds*, een maandblad voor christendom en cultuur, een studie van een zekere dr. D.H.Th. Vollenhoven, van wie ik als kerkelijk geïnteresseerde alleen wist dat hij predikant was in Den Haag. Het tekende 'Enkele grondlijnen der kentheorie'. Dat artikel fascineerde mij ook hevig (...).¹¹⁴

Hij was bepaald onder de indruk. In 1928 werd Veenhof secretaris van de 'Philosophische club', die onder leiding van Hoekstra de *Einleitung in die Philosophie* van diens leermeester Windelband doornam.¹¹⁵ De Kamper

hoogleraar had '[m]et grote eerlijkheid (...) [verklaard] dat van een christelijke kentheorie en wijsbegeerte nog geen sprake was'.¹¹⁶ Vollenhoven en Dooyeweerd werkten daar hard aan. In 1928 publiceerde Dooyeweerd een overzicht van zijn wijsgerige ideeën.¹¹⁷ 'De zuiverste uitdrukking van het ideaal [van gereformeerde wetenschapsbeoefening] vinden we bij Vollenhoven en Dooyeweerd', zou Van Deursen driekwart eeuw later schrijven.¹¹⁸ Bij Vollenhoven en Dooyeweerd werden de gereformeerde beginselen, die Kuyper centraal had gesteld, systematisch doordacht en uitgewerkt. De beide zwagers grondvestten samen de calvinistische wijsbegeerte. Het voor deze filosofie centrale begrip wetsidee verwijst naar hun basisvisie op wetten. De calvinistische filosofie ziet de wet als grens tussen God en zijn schepping.¹¹⁹ De Schepper valt zelf niet onder de wetten, die Hij voor zijn schepping heeft gesteld: 'In welken kring de wet ook tot ons komt, overal is zij de openbaring van Gods absolute souvereiniteit (...) Volgens het calvinistisch wetsbegrip (...) is *alle* schepsel (...) onderdaan van de wetten (...)'.¹²⁰ Het gaat hier om natuur- én cultuurwetten, breder dan de tien geboden uit het Oude Testament alleen.

Ook de *logos* heeft in de wijsbegeerte der wetsidee zijn plaats, maar niet als universeel, transcendent 'metaphysisch credo', niet als wereldidee zoals in de gereformeerde dogmatiek van die dagen. Zij was voor Vollenhoven en Dooyeweerd een immanente wetskring, het logische aspect, onder vele andere. De *logos* mocht niet buiten de kosmos worden geplaatst, want dan werd de grens uitgewist tussen de *logos* en God.¹²¹ De calvinistische wijsbegeerte betekende een scherpe kritiek op het toen populaire neokantianisme met zijn eeuwige, transcendente waarden, waaraan Hoekstra schatplichtig was. Vollenhoven en Dooyeweerd hadden een andere visie. God was eeuwig, zijn normatieve wetten niet. Die hadden een historisch karakter. Zij waren van mening, dat de gereformeerde beginselen in een concrete periode en in een bepaald gebied gepositieerd moesten worden in wetten voor de verschillende wetskringen. Janse verwoordde dit punt in een brief aan Veenhof van 14 maart 1931:

Op onze eerste reünistenverg. stelde ik tegenover 'de eeuwige wet' [tussen de regels bijgeschreven: 'eeuwig recht'] (...) die ook aan de Vrije Universiteit wel geleerd is, dat de Heilige Schrift daar niet van weet, maar dat de Heilige Schrift spreekt van concrete '*rechten en inzettingen*'. (...) Waarom mag je niet stelen? Wanneer men antwoordt: God heeft het *toen* en *toen* verboden aan Zijn volk, en de heidenen hebben nog besef van dien wil Gods in hun hart – dan beroept men zich op *God*. Maar als men antwoordt: dat is de eeuwige wet ... 't is nogal vanzelfsprekend, dat je niet stelen mag, 't staat vast als een paal, ... dan meent men zich nog te beroepen op iets dat *dieper* is en *méér afdoende* dan Gods wil, n.l.

op de *lex aeterna* van ... de stoïcijnen! (...) En nu wees ik er op, dat de *vastheid* van zedewet juist niet ligt bij die mensen, die ieder ethisch probleem oplossen met : 'vanzelfsprekend mag je dat niet' – die moeten geregeld voor den tijdstroom abdiceren – eerst mag je niet per auto rijden 's zondags en dan wel – eerst is kort haar uit de booze en dan ... dragen ze 't zelf. Zoo worden we wettelozen zooals de farizeeën door 't zelfde wetsbeginsel wetteloos gingen leven. Maar de vastheid ligt bij degenen die *buigen* voor Gods concrete *historische* spreken (de zedewet ligt *boven* de historische, *onderstelt* historie, de mathematische ($2 \times 2 = 4$) niet).¹²²

Zo verantwoordden Vollenhoven en Dooyeweerd op systematische wijze de dynamiek, die Kuyper had gezien in verband met de gereformeerde beginselen. Zij bouwden voort op Kuyper, die de tiener Veenhof had geraakt met zijn Stone-lezingen. Daarbij smolten ze Kuypers sociologische beginsel van de soevereiniteit in eigen kring om tot een ontologische categorie. Ieder aspect van de werkelijkheid vormde een eigen, zelfstandige wetskring.

In Kampen werd een 'Calvinismeclub' opgericht om de dictaten van Vollenhoven te bestuderen. Veenhof leidde die.¹²³ Op 9 november 1930 schreef hij triomfantelijk aan Janse, dat de Vollenhoven-club twintig leden had, terwijl de filosofiegroep van Hoekstra, waarvan Veenhof zelf nota bene secretaris was geweest, niet doorging wegens gebrek aan belangstelling.¹²⁴ Veenhof had op wijsgerig gebied zijn koers verlegd van Hoekstra naar Vollenhoven. Naast zijn grotere nadruk op het verbond en de gehoorzaamheid aan de transparante Schrift, kreeg Veenhof meer oog voor de dynamiek binnen de beginselen. Deze waren ingebed in de menselijke geschiedenis. Dit paste goed binnen de heilshistorische benadering van Schilder. Veenhofs gereformeerde idealen waren gebleven maar veranderden van karakter, objectiever en dynamischer.

Toch bleef het een zoektocht, ook omdat het werk van Dooyeweerd en Vollenhoven niet gemakkelijk te doorgronden was. Hij klaagde daarover zijn nood bij zijn geestelijke vader uit Zeeland: '(...) 't [I]s zoo ellendig, dat er niemand is, die voldoende boven de stof staat (...)'. Hoekstra moest niet veel van Janse en Vollenhoven hebben, schreef Veenhof.¹²⁵ Uit die hoek kon hij geen hulp verwachten. Ook J. Waterink, net als Vollenhoven en Dooyeweerd in 1926 hoogleraar aan de Vrije Universiteit geworden, in de pedagogiek, was niet positief over het werk van deze filosofen.¹²⁶ Aanvankelijk leek dat wel zo.¹²⁷ Maar dit werd anders, wellicht ook omdat Janse een verzoek van Waterink om persoonlijke vriendschap had afgewezen.¹²⁸ Veenhof schreef Janse hierover: 'Prof. Waterink heeft 'n tijd geleden in Kampen gesproken en heeft nogal heftig geageerd tegen Vollenhoven. (...) Ook in Amsterdam werkt hij hem tegen. (...) Prof. Vollenhoven loochent volgens hem

de “onsterfelijkheid der ziel”!¹²⁹ Vollenhoven verwierp de substanties van ziel en lichaam als dingen die op zichzelf konden bestaan: ‘Bij ziel mocht het niet gaan om het hogere in de mens, maar óf om de gehele mens [à la Janse] óf om de [modale] gevoelsfunctie’.¹³⁰ Religie was voor Vollenhoven dan ook niet de zorg voor de onsterfelijke ziel maar het wandelen met God in het verbond, geheel aansluitend bij het denken van Janse.¹³¹ Zo streed ook Vollenhoven tegen een verkeerd gerichte concentratie op het innerlijk van de mens op basis van het scholastieke onderscheid tussen de twee substanties van lichaam en ziel waarvan de laatste onsterfelijk zou zijn.¹³² Op 13 augustus 1931 schreef Veenhof aan Janse over geruchten inzake een aanklacht tegen Vollenhoven omdat deze met zijn opvatting in strijd met de belijdenis zou komen. Vollenhoven had hem later verteld, ‘dat ‘t weer in orde was’. Wel was hij daarover ‘zeer down’ geweest.¹³³

Veenhof waardeerde Vollenhoven zeer.¹³⁴ Toen hij net weer thuis in Doorn was om daar de rest van zijn studie af te ronden, werd hij ziek. Daardoor kon hij niet naar een conferentie op het nabijgelegen kasteel Hardenbroek. Vollenhoven bracht Veenhof bij die gelegenheid een verrassingsbezoekje. Op 17 mei 1931 schreef laatstgenoemde Janse erover. Opnieuw bleek dat hij ondanks zijn afschuw van subjectivisme en psychologisme een heftig gevoelsmens was:

‘k Ben namelijk niet naar Hardenbroek geweest. (...) [D]e dokter zei me verleden week, dat m’n lever wat opgezet was en ik nu rustig moest zijn. (...) ‘k mag gewoon doorwerken en ‘n paar dingen niet eten, maar geen opwinding! En da’s ‘n heele eisch voor me. Debatteeren en niet opwinden is ‘n *contradictio in terminis* en er zouden nog wel barthianen komen, die helsch moesten worden op m’n speech! Daarom heb ik hem door ‘n vriend laten voorlezen en ben thuis gebleven (...). ‘k Had evenwel nog ‘n groote verrassing gisteren. Prof. Vollenhoven was zaterdagmiddag wat eerder van Hardenbroek weggegaan en kwam naar mij wandelen. ‘k Wist niet wat ik zag, toen hij ineens voor me stond. ‘k Heb een heerlijke middag gehad, ‘t is hem zoo heelemaal om ‘de zaak’ te doen en zoo volkomen gaat hij zelf daarachter schuil. En hij heeft ‘t niet makkelijk. Chronische achterdocht, niet verstaan van z’n werk, kwaad denken enz. ‘k Kon merken, dat hij eronder leed.¹³⁵

Onderlinge verschillen

Janse, Schilder en Vollenhoven waren vernieuwers, maar bleven kritisch tegenover de ethischen, Barth en de geestverwanten van Geelkerken. Veenhof bracht de drie steeds weer met elkaar in contact: ‘Hij was gevoelig voor de anti-scholastische, reformatorische geluiden en zou zich ervoor inzetten om Schilder, met wie hij bevriend was en wiens publikaties hij persklaar

maakte, in nauwer contact met Janse en Vollenhoven te brengen'.¹³⁶ Veenhof betrok ook Dooyeweerd bij dit netwerk, een reformatorische beweging binnen de Gereformeerde Kerken.¹³⁷ Harinck relativeert het begrip beweging gelet op de omvang ervan, maar erkent dat de beweging in de loop van de jaren een machtsfactor van betekenis zou worden binnen de gereformeerde wereld.¹³⁸ Het begrip richting is beter op zijn plaats. Dat zou H.H. Kuyper, de oudste zoon van A. Kuyper, later gebruiken voor de nieuwe reformatorische stroming.¹³⁹ Een beweging suggereert een gemeenschappelijk en omlijnd programma en daar was geen sprake van. Daarvoor was deze richting te heterogeen: naast overeenkomsten waren er duidelijke verschillen.

Zo plaatste Janse kritische kanttekeningen bij het werk van Schilder. Op 20 december 1930 schreef hij hem over een artikel in *De Reformatie*. Schilder stuurde deze brief door naar Veenhof: 'Dat u de dingen *nuchter* zegt is heerlijk. Maar u moet vooral oppassen ze niet "*vernunftig*" te maken'. Ze moesten vooral van Jezus getuigen, aldus Janse.¹⁴⁰ Schilder antwoordde vanuit Erlangen dat hij theologische constructies ook als een getuigenis zag, omdat God van ons vraagt helder te denken.¹⁴¹ Janse repliceerde een week later. Ook deze brief werd doorgestuurd naar Veenhof: 'Er zijn toch *heiligheden* waar onze "*wetenschap*" moet zwijgen?'¹⁴² Veenhof probeerde te bemiddelen, daarbij Vollenhoven noemend. Ook wees hij op hun karakterverschillen:

't Lijkt me wel toe, dat van 'n principieel verschil geen sprake is. Schilder gebruikt natuurlijk niet de zuiver vollenhoviaansche terminologie, dat kan ook verwarrend werken. En dan een totaal andere geestesaanleg! 'k Heb hem heel veel van u laten lezen, en, hoewel hij altijd oogenblikkelijk iets opmerkt, dat niet met z'n visie strookt, heb ik hem nooit anders dan met echte instemming hooren spreken over uw werk. Dat heb ik altijd fijn gevonden, en 'k geloof niet, dat hij ver van Vollenhoven afstaat, wel, tenminste nú nog, in de waardeering van 't kerkelijke instituut.¹⁴³

Janse antwoordde snel: 'Ook het antwoord [van Schilder] vertoonde weer datzelfde *philosophische aspect*, dat wreed-weg over de heilige concrete dingen, over God den HEERE en over Christus Jezus onzen Heere *redeneeren* doet'.¹⁴⁴ Op 3 april 1931 trachtte Veenhof opnieuw een brug te slaan tussen Janse en Schilder: 'Maar hoe ook, ten slotte is dit 't gemeenschappelijke en bij u en bij Schilder. U wilt beiden *recht* doen aan de Schriftgegevens, die laten spreken onverlet, onverwongen'.¹⁴⁵ De Bijbel was kennelijk toch niet zo doorzichtig dat iedereen daaruit ogenblikkelijk op eenzelfde manier dezelfde conclusies trok.

Ook Schilder en Vollenhoven vormden niet twee handen op een buik. Schilder vroeg zich in juni 1932 tegenover Veenhof af of wat Vollenhoven

wilde wel altijd Bijbels te verantwoorden was, 'hoezeer ik hem ook bewonder, en zijn streven waardeer'.¹⁴⁶ Er was een duidelijk verschil tussen hen op het punt van de kentheorie. Vollenhoven was overtuigd van *De noodzakelijkheid eener christelijke logica*.¹⁴⁷ Ook die was geschapen en als zodanig golden daar normen voor. In een recensie van dit boek in *De Reformatie* benadrukte Schilder, tegenover Vollenhovens klemtoon op het belang van de wedergeboorte voor het denken, de betekenis van de openbaring: 'Daarom wil ik niet de palingenesie, maar de openbaring in het bepalen óók van de "verscheidenheden" in den "logischen wetskring" op den voorgrond stellen'.¹⁴⁸ Schilder vond de inbreng vanuit de Schrift belangrijker dan de wedergeboren denkhouding. Het gevolg was dat Schilder de logica meer als neutraal instrument gebruikte. Hij deduceerde vanuit Gods geopenbaarde woord dogmatisch met behulp van de 'perfecte' aristotelische logica.¹⁴⁹ De antirevolutionair J.H. Prins vertelde later dat Schilder 'op een studentenconferentie (...) stelde, dat ook een verantwoorde logische afleiding uit Gods woord als Gods gebod kan worden beschouwd'.¹⁵⁰ De Groninger hoogleraar psychiatrie W.K. van Dijk vond dat Schilder 'een sterk logicistische zijde' had en vaak een 'tweewaardige logica' gebruikte.¹⁵¹ Vollenhoven was kritisch op deze duale logica van het antithetische denken.¹⁵² Herman Ridderbos zou in die tijd de spot drijven met deze logica van Schilder: 'Men moet zijn standpunt in ja of neen nemen, daartusschen in is een vacuüm, daar kunnen geen mensen zijn'.¹⁵³ Voor Schilder was het dus ja of nee, zwart of wit, goed of fout, het een of het ander. Vollenhoven dacht meer in nuances. Ook bij dit epistemologische verschil speelde karakterverschil een rol.

De belangrijkste drie leermeesters van Veenhof lieten dus geen koekoek één zang horen. Die bleef echter hopen op een hartelijke verbinding tussen Schilder en Vollenhoven: 'k Geef de moed nooit op, dat hij [Schilder] en Vollenhoven elkaar vinden. Wat zou dat heerlijk zijn', schreef Veenhof op 4 december 1931 aan Janse.¹⁵⁴ Ook hier legde Veenhof volhardend de lat hoog. Dat dit zich tegen hem zou kunnen keren, bleek uit een brief van Schilder van 18 november 1932. Schilder schreef Veenhof dat Vollenhoven inhoudelijk op sommige punten wel eens een splijtzwam zou kunnen worden tussen hen.¹⁵⁵ Maar Veenhof bleef enthousiast contact houden met Vollenhoven. Zo schreef hij deze hoogleraar aan de Vrije Universiteit op 2 april 1930 een meelevende brief in verband met diens operatie aan een niersteen. Hij hoopte dat Vollenhoven nog veel zou kunnen betekenen 'voor de doorwerking van 't calvinisme'.¹⁵⁶ Vollenhoven was in het algemeen populair onder de studenten. Op het vijftigjarige bestaan van de Vrije Universiteit in 1930 werd hij ondanks zijn jonge leeftijd al geïnstalleerd als erelid van het studenten-corps van de Vrije Universiteit, *Nil Desperandum Deo Duce* (NDDD).¹⁵⁷

Veenhof zou het halve-eeuwfeest van de Vrije Universiteit, gevierd van 20

tot en met 22 oktober 1930, persoonlijk meemaken. Op 26 oktober bracht hij geestdriftig verslag uit aan Janse:

De Vrije Universiteits-feesten waren heerlijk! 'k Heb zoo ontzaglijk genoten. Wat 'n zegen toch zoo'n inrichting! Er werd 'n zoo zuiver geluid gehoord. Om nooit te vergeten. Colijn, Anema, Heemskerck! Wat 'n kerels. Nobel en trouw geloovig. De Vrije Universiteit heeft 'n groote sprong vooruit gemaakt. Duizenden zijn er geweest. De studentenfeesten waren ook schitterend. Er was 'n revue: *honoris causa* of de kermis der wijsheid. Onbetaalbaar geestig. Er werd ook de nieuwe mensch van Vollenhoven vertoond. Hij zag er uit als 'n Michelin-mannetje. U weet wel met al die banden om 't lichaam. En de imitatie-Vollenhoven wees de banden aan van de onderste tot de bovenste: dit is de arithmetische, dit de ruimtelijke, dit de mechanische sfeer. Er werd gebruld van 't lachen. Ten slotte werd na deze voorstelling bijgaand lied gezongen, dat ook u naar ik hoop 'n heerlijk moment van echte leut zal bezorgen.¹⁵⁸

Maar Veenhof was niet alleen verbindingsman, hij steunde zijn leermeesters ook bij het publiceren. Hij moet kind aan huis geweest zijn bij de tegenover de hogeschool gelegen uitgeverij Kok, omdat hij verschillende van hun publicaties corrigeerde. Dit deed hij niet alleen voor Schilder, ook de uitgave van Janses *Van de rechtvaardigen* kwam met Veenhofs hulp tot stand.¹⁵⁹ Veenhof schreef Janse op 15 april 1932 over het concept van diens *Van idolen en schepselen*:

Indien u ertoe zou besluiten, de copie van *Van idolen en schepselen* naar Kok te sturen (...) bestaat de mogelijkheid, dat hij ook deze copy weigert. En dat niet zoozeer om u of 't werk zelf, maar omdat er heel weinig boeken gekocht worden in deze crisis-tijd. (...) 'k Vermoed evenwel, dat wanneer b.v. Schilder hem adviseerde om uit te geven, hij 't doen zou. (...) Indien u op eenige wijze van mijn diensten zoudt kunnen of willen gebruik maken om tot uitgave te komen, dan – graag.¹⁶⁰

Hij schreef verder vanuit Doorn op 6 maart 1933 naar Biggekerke, dat hij Vollenhovens boek *Het calvinisme en de reformatie van de wijsbegeerte* zou corrigeren.¹⁶¹ Zo ontpopte Veenhof zich in zijn studietijd als student-assistent en verbindingsofficier binnen de jonge reformatorische richting. Zijn ideaal was dat de denkers daarin gezamenlijk zouden optrekken. Hij bezat de overtuiging dat een bundeling van hun krachten veel zou kunnen betekenen voor de Gereformeerde Kerken in Nederland. Intussen genoot hij van de steun van deze krachtige, geestelijke vaders op het gebied van theologie en filosofie. Zoals hij ooit in Doorn zijn vader hielp in de bakkerij, hielp hij

nu zijn geestelijke vaders binnen kerk en wetenschap. Maar hij was niet alleen loopjongen. Hij had een eigen visie op wat er zou moeten gebeuren. Die had alles te maken met de bestuurlijke activiteiten waar hij in zijn studententijd bij betrokken raakte. Ook daarin ging het om de bundeling van gereformeerde krachten, zodat de reformatorische richting of stroming zich verder kon ontwikkelen tot een beweging met een duidelijk gemeenschappelijk programma. Inhoudelijk droeg Veenhof weinig bij. Op dat punt vertrouwde hij op zijn geestelijke vaders.

Bestuurlijk actief

Janse, Vollenhoven en Dooyeweerd werden in Kampen uitgenodigd om hun opvattingen persoonlijk uiteen te komen zetten voor de leden van *FQI*. De Zeeuwse hoofdonderwijzer was op 22 februari 1929 aan de beurt met een spreekbeurt over 'Barth en de waarheid'. Dooyeweerd leidde zijn 'Philosophie der wetsidee' in op 13 maart 1930. En op 23 maart 1931 kwam Vollenhoven naar Kampen voor een lezing over 'De beteekenis van het calvinisme voor de reformatie der wijsbegeerte', een vingeroefening voor zijn latere boek. Hij logeerde voor die gelegenheid bij Greijdanus. Veenhof schreef hem enthousiast dat zijn rede 'geweldig ingeslagen' was.¹⁶² Zo zorgde hij ervoor dat zijn geestelijke vaders op de hoogte kwamen van de receptie en doorwerking van hun ideeën. Waterink sprak even later, op 7 mei, over 'Oorsprong en wezen der ziel'. Hij was een overtuigd aanhanger van de traditionele, gereformeerde visie op de ziel. De kwestie van de ziel, waar Janse en Vollenhoven een andere visie op hadden, werd meer en meer een heet hangijzer. De arts C.J. Honig uit Amsterdam, zoon van de Kamper dogmaticus, hield er op 25 oktober 1932 ook een lezing over, 'Nieuwe vragen omtrent het verband tusschen lichaam en ziel'.¹⁶³ Maar er was meer te beluisteren. Op 12 maart 1929 sprak ds. J.G. Woelderink, een geestverwante hervormde predikant uit Hoornaar, over 'De rechtvaardigmaking'. Op de dag van de *Wallstreet-krach*, 29 oktober 1929, was een groot buitenlands theoloog aan de beurt, E. Brunner uit Zürich.¹⁶⁴ Hij sprak over 'Kirche und Offenbarung'. 'Het openbaringsbegrip' werd ingeleid door Hepp, op 21 april 1932.¹⁶⁵

Veenhof stak zijn theologische en wijsgerige sympathieën niet onder stoelen of banken. De Kamper studenten staken er de draak mee. Zo noemde een medestudent Veenhofs argumentatie op een corpsvergadering van 8 november 1928 'schilderiaanse logica'.¹⁶⁶ Kennelijk hadden de studenten ook in de gaten dat Schilder zo zijn eigen redeneerstijl had. Veenhof werd op 31 oktober 1929 – hij was toen vijf maanden pretor van *FQI*, waarover straks meer – door zijn vriend Jan Meester flink onder handen genomen in De Monitor onder de titel "'*De virtutibus*'" oftewel: over de bescheidenheid als moeder aller deugden':

Kees Veenhof is zeer bescheiden. (...) Als zijn Kuyper-kennis en Schilder-exploitatie hier in het corps zijn 'fort' is, dan is het zijn bescheidenheid dat hij daarvan niets laat merken. (...) Als Kees met *De Reformatie* in de buitenzak van zijn jas loopt, voor iedereen zichtbaar, dan is dat geen opscheppen, want iedereen weet al hoe hij met Schilder dweept, maar dan is het zijn *bescheidenheid* dat hij dat niet verbergt. (...) Kees heeft subjectskwaliteiten in verscheidene sferen [terminologie wijsbegeerte der wetsidee], niemand zal dat betwisten, maar het is zijn bescheidenheid dat hij dat niet etaleert. En wanneer wij zouden vragen naar de leidende functie [terminologie wijsbegeerte der wetsidee] van dezen Kees, dan zoudt gij nu wellicht meenen dat het is: *zijn bescheidenheid*. Doch dat zou niet bescheiden zijn. Wij meenen veeleer dat wij zijn leidende functie moeten zoeken in het *verbergen van zijn bescheidenheid*. Waarom is hij anders tot praetor gekozen?¹⁶⁷

Ook Veenhofs vriend Herman Ridderbos nam begin 1930 de logica van Schilder ludiek op de korrel, daarbij meteen Veenhof en diens relatie met Schilder typerend. Veenhof had niet de onverzettelijkheid van Schilder:

Het gebeurde voor eenigen tijd dat K. Schilder op ons erf¹⁶⁸ onder den kerkelijke wijnstok en vijgeboom zijn pijp zat te rooken en de menschen critiseerde die voorbij gingen. Kees [Veenhof] zat naast hem en critiseerde mee. Klaas werd zoo kritisch dat hij besloot al zijn kritiek te laten drukken. Ik schrijf een boek bedacht hij op eens en dan zeg ik tegen ieder die ja zegt neen en die neen zegt ja. Ik doe mee stelde Kees weifelend voor. Dan mag jij corrigeren zei Klaas direct. Zoo werd *Tusschen 'Ja' en 'Neen'* volgeschreven of liever – zoo werd de ruimte tusschen ja en neen leeggeschreven, want Klaas schreef en Kees corrigeerde dat men eenvoudig ja of eenvoudig neen moest zeggen. [E]en derde is er niet. Men moet zijn standpunt in ja of neen nemen, daartusschen in is een vacuüm, daar kunnen geen menschen zijn. Klaas nu is een verstandig en konsekvent man en Kees ook als de oppositie niet te groot is. En bij 't corrigeeren is de oppositie niet groot, want zeters zijn geduldig – ze worden per uur betaald. Dus is *Tusschen 'Ja' en 'Neen'* een verstandig en konsekvent boek.¹⁶⁹

G. Hagens schreef in 1930 in een van de Monitoren over Veenhofs relatie met Dooyeweerd, nadat die in Kampen het woord had gevoerd:

O, zei-die, er is dus op zoo'n buitengewone corpsvergadering nooit iets zots, iets gek's, iets paljasachtigs? O, ja wel, zei ik, het gezicht van Kees als-ie zijn proloog uitspreekt. Die kan zulke glundere blikken wisselen.

Op de avond van prof. Dooyeweerd bijvoorbeeld was het blikgeglunder niet van de lucht af. Dat zal toen wel voornamelijk van de *Seeleverwandschaft* geweest zijn.¹⁷⁰

Veenhof was in beeld in Kampen. Hij was volop actief in studentenorganisaties, net zoals hij in Spakenburg actief was geweest in jongelingsvereniging en mannenvereniging. Al op 13 november 1927, nog maar kort hersteld van zijn ziekte en terug in Kampen, werd hij op een corpsvergadering van *FQI* gekozen tot vertegenwoordiger in het algemene bestuur van de Gereformeerde Studentenbeweging (GSB).¹⁷¹ De GSB was in 1918 opgericht als gereformeerd alternatief voor de Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NCSV) die dateerde van 1896. Er was na de Eerste Wereldoorlog meer behoefte aan bezinning, vorming en ontwikkeling ontstaan. Daarvoor waren de gereformeerde studentenverenigingen vooral gezelligheidsclubs geweest. In 1916 hadden de Kamper hoogleraren al eens geprobeerd een Unie van Gereformeerde Studenten op te richten, maar dit mislukte omdat de meerwaarde ten opzichte van de NCSV toen nog niet werd ingezien. De GSB startte in 1918 als een Gemeenschappelijke Besturenvergadering (GBV) van *FQI* uit Kampen, *NDDD* uit Amsterdam, de *Societas Studiosorum Reformatorum* (SSR) en de Unie van gereformeerde meisjesstudenten *Esto Quod Esse Videris* (EQEV).¹⁷² In september 1918 hield de GBV haar eerste congres.

In 1919 werd de GBV omgedoopt tot GSB. Door de vorming van studiekringen wilde men studenten helpen bij hun geestelijke moeilijkheden, zodat ze zich meer bewust zouden worden van de gereformeerde levens- en wereldbeschouwing. In 1920 had de synode van Leeuwarden het lidmaatschap van de NCSV ontraden, wat de GSB de wind in de zeilen gaf. De spanningen binnen de Gereformeerde Kerken vanwege de 'beweging der jongeren' werden echter ook voelbaar binnen de GSB. De kwestie-Geelkerken verdeelde de gelederen. Moesten de geelkerkianen binnen de GSB gelijke rechten krijgen als de studenten die achter de besluiten van de synode van Assen stonden? Bij de keuze van sprekers voor de congressen van de GSB speelde dit punt steeds weer een rol. Voortdurend kwam in dit kader de vraag naar een goede organisatievorm terug. Moest de GSB los van de corpora komen te staan, met als consequentie een individueel lidmaatschap van de studenten? Daardoor zou de GSB meer bewegingsvrijheid krijgen. In de periode 1923-1924 werd gekozen voor een tussenoplossing. Niet de afzonderlijke senaten zouden de GSB leiden maar afgevaardigden namens de corpora.¹⁷³ Veenhof werd in 1927 zo'n afgevaardigde.

Schilder wijdde in 1927 een serie artikelen aan de GSB in het door steeds meer jonge gereformeerden als boeiend ervaren blad *De Reformatie*, waarin hij pleitte voor een confessioneel gereformeerde studentenorganisatie. Hij vond de innerlijk verdeelde GSB geestelijk weerloos geworden. *FQI* probeer-

de inderdaad in het spoor van de belijdenisgeschriften de GSB te hervormen, uiteindelijk zonder succes. Door zijn artikelen bereikte de begaafde Schilder wel dat hij 'met zijn combinatie van moderne mentaliteit en gereformeerde overtuiging' na 'Assen' de leermeester werd van diverse studenten.¹⁷⁴ Een voorbeeld van die combinatie kwam in het vorige hoofdstuk aan de orde in Schilders toepassing van Zacharia 7, waar Veenhof zo van onder de indruk was geweest.

Calvinistische Studentenbeweging (CSB)

Dit alles luidde in februari 1929 het einde van de GSB in. Veenhof probeerde nog te redden wat er te redden viel, vooral door scherp te blijven onderscheiden tussen de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband enerzijds en geelkerkianen anderzijds. Hersteldverbanders waren welkom, geestverwanten van Geelkerken niet. Veenhof wilde geen kerkelijk maar een geestelijk conflict. Het mocht niet baten. Op 6 februari 1929 kwam het algemeen bestuur van de GSB voor het laatst in Amsterdam bijeen, nadat *NDDD* zich had teruggetrokken. De activiteiten van de GSB werden ogenblikkelijk voortgezet in een nog diezelfde dag opgerichte nieuwe GSB. Veenhof werd in het voorlopige bestuur benoemd tot assessor I.¹⁷⁵ Deze nieuwe organisatie was wél gebaseerd op een individueel lidmaatschap. Een probleem vormde de andere GSB die in dezelfde tijd door de SSR was opgericht. Ze zouden op 15 maart 1930 samen opgaan in de Calvinistische Studentenbeweging (CSB).¹⁷⁶ Op het congres in Lunteren van 12 september van dat jaar werd Veenhof samen met Herman Ridderbos benoemd in het algemeen bestuur van de CSB, Veenhof tot preses en Ridderbos tot abactis I.¹⁷⁷ Veenhof sprak de openingsrede uit.¹⁷⁸

Hij was dankbaar dat de calvinistische studenten elkaar eindelijk 'na 3 à 4 jarig chronisch conflict' hadden gevonden'.¹⁷⁹ Hij dankte J. Ridderbos, C. Tazelaar en D.H.Th. Vollenhoven voor hun inspanningen in de commissie die de CSB adviseerde. Daarbij stak hij vooral de laatste een pluim op zijn hoed.¹⁸⁰ De CSB moest een nationale organisatie zijn om het calvinistische studentenleven 'al maar door te reformeeren' naar schriftuurlijk ideaal, een beweging van steeds doorgaande reformatie.¹⁸¹ Vervolgens ging hij in op wat religie was. Religie werd te vaak gezien als psychisch verschijnsel: 'Spreekt men (...) niet van zekerheid des geloofs als van een zekerheid des *gevoels*? (...) Roept men niet om "mystiek" als een, let wel, *tegenwicht* voor dreigend intellectualisme en wil men zoo niet den eenen daemon door den anderen verdrijven?'¹⁸² Janses invloed was duidelijk. Het was de oogst van Veenhofs persoonlijke strijd met zijn piëtistische achtergrond. Ook de barthiaanse theologie kreeg een veeg uit de pan: 'En (...) is 't permanent in crisis leven (...) wel veel meer dan 'n *psychisch* gebeuren, misschien wel reëel, maar in geen geval echte religie?'¹⁸³ Veenhof wilde 'alleen maar eenvoudig-weg iets

trachten weer te geven van de heerlijke concreetheid van schriftuurlijke religie'.¹⁸⁴ 'Leven naar den regel des verbonds in iedere levenskring, al den tijd van hun leven. (...) En hoe sober en krachtig dringt onze Heere ze aan in de Bergrede, waarin hij denzelfden eisch reinigt van de constructies der farizeeën. Dat is geen theorie of filosofie, maar practijk, concreet leven.'¹⁸⁵ 'Laat 't [dit congres] niet verworden tot 'n instituut voor vroomheidskultuur of 'n oord van mystieke meditatie, maar nuchter zich aansluiten bij ons leven van elken dag, daarmee 'n eenheid vormen, om er zóó leiding aan te geven.'¹⁸⁶

De gereformeerde beginselen lagen niet meer voor in de mond van Veenhof. De mystieke 'zaligste uren' uit zijn lezing in Volksbelang in Spakenburg waren verdwenen. Hij was als student veranderd. Concreet leven in het verbond in elke levenskring, in diepe eerbied voor en gehoorzaamheid aan het eenvoudige, heldere spreken van God in de Bijbel, dat werd voor Veenhof het nieuwe gereformeerde ideaal. Daarin was het gedachtegoed van Dooyeweerd, Janse, Schilder en Vollenhoven versmolten. Gehoorzaamheid was geboden, hoe een mens dat ervoer was niet normatief. De hoge eisen van de Bergrede stonden centraal. Het was een gedragsgerichte benadering.

De CSB deed meer dan congressen voor studenten organiseren, hoe belangrijk deze ook waren. Ze gaf ook een mededelingenblad uit, organiseerde jongens- en meisjeskampen voor middelbare scholieren, en zette zich in om internationale contacten te leggen met geestverwanten in het buitenland.¹⁸⁷ Ook op de congressen in Lunteren kwamen Janse, Schilder, Vollenhoven en Dooyeweerd aan het woord.¹⁸⁸ Janse was daar al bij hun eerste persoonlijke ontmoeting door Veenhof voor uitgenodigd.¹⁸⁹ Hij sprak in 1930 over 'Jahweh en Zijn volk in dezen tijd' en Vollenhoven over 'Het Westersche religieuze socialisme in de 19^e en 20^e eeuw'.¹⁹⁰ Harinck ziet dit congres als een sleutelmoment in het ontstaan van de reformatorische stroming, misschien zelfs wel het begin.¹⁹¹ Uiteraard ritselde het al eerder in de publicaties van Janse en Schilder en in de oraties van Vollenhoven en Dooyeweerd van 1926, waarin op zijn minst een aanloop werd genomen. Schilder hield op een later CSB-congres, dat van 1934, als kersvers hoogleraar een historische rede over 'Pluraliteit en pluriformiteit der kerk', een onderwerp dat het gereformeerde leven sterk zou beroeren.¹⁹² De jaren daarvoor had hij aan zijn dissertatie gewerkt.

Na het congres schreef Veenhof Vollenhoven op 29 september 1930 in verband met de uitgave van diens referaat.¹⁹³ Veenhof spande zich in de ideeën van zijn Amsterdamse leermeester te verbreiden, en met resultaat. Een jaar later, op 13 augustus 1931, typeerde Veenhof in een brief aan Janse de ontwikkeling binnen de CSB als van 'geelkerkiaansche' invloed naar de 'vollenhoviaansche' richting: "'n [e]norme verandering'.¹⁹⁴ Veenhofs arbeid droeg vrucht. Hij voelde zich in de reformatorische richting als een vis in het wa-

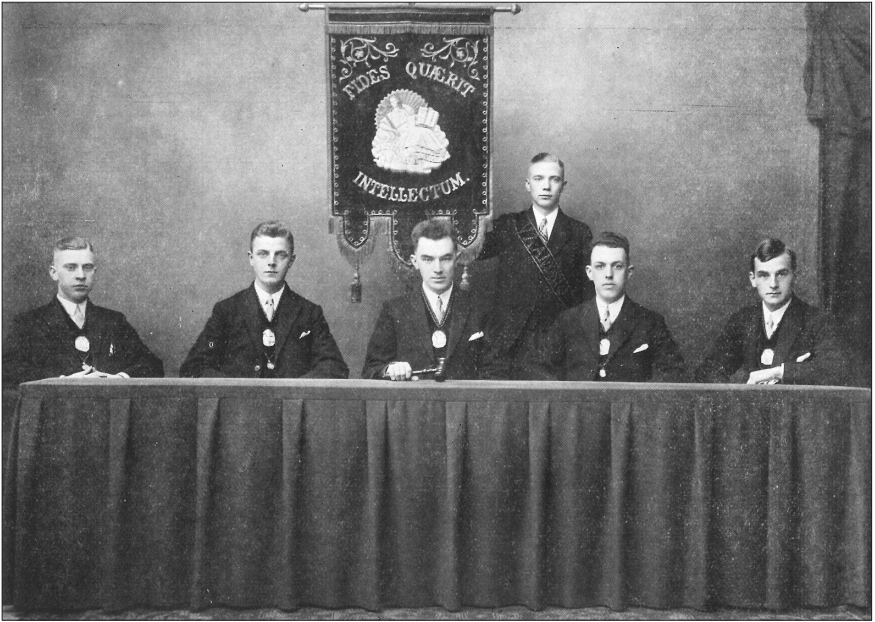
ter. De Kamper studenten spotten soms met Veenhofs betrokkenheid bij de CSB. In een almanak stond onder het kopje 'Triaden': 'Eén Kees: 'n denker, Twee Keezen: 'n debat, Drie Keezen: 'n CSB'.¹⁹⁵ Dat hij niet altijd even bondig was, blijkt uit de senaatsnotulen van *FQI* van 4 juni 1928. Veenhof was aanwezig bij de behandeling van een agendapunt over de GSB. Hij 'houdt een lange speech, die men als orakelspreuken schijnt op te vangen'.¹⁹⁶ In de almanak van *FQI* voor 1929 wordt hij ook al getypeerd als 'Delphi's orakel'.¹⁹⁷

Pretoraat

Veenhof kreeg steeds meer mogelijkheden om het studentenleven in reformatorische richting te beïnvloeden. De plagerijen van zijn medestudenten gingen hand in hand met respect voor de kwaliteiten van de Doornse bakkerszoon. Veenhof werd niet voor niets gekozen tot pretor van *FQI*. De al wat oudere, ervaren student met zijn spreek talent, kennis, werklust en organisatorische gaven was er geknipt voor. Hij verwierf bij de verkiezing op 14 mei 1929 65 van de 105 stemmen, zijn naaste concurrent slechts tien.¹⁹⁸ Op 6 juni hield hij zijn intrede over de vraag of je als student individu was of lid van een gemeenschap.¹⁹⁹ In dat kader ging hij in op de christelijke persoonlijkheid die 'door 't louteringsvuur van de ethos, de geestelijke wereldorde' moest zijn gegaan.²⁰⁰ De ethos was het liefdesgebod in de relatie van de mens met God, de naaste en zichzelf. De student was lid van een 'organisme'.²⁰¹ Persoonlijkheden worden geboren 'in de gemeenschap, onder haar tucht, leiding, critiek', aldus de kersverse voorzitter.²⁰² Ook in Spakenburg had hij al gesproken over 'een sterk willend zieleleven' dat op de jongelingsvereniging moest worden gevormd. De vorming van een christelijke persoonlijkheid achtte Veenhof wezenlijk. En dat deed je niet in je eentje.

Een jaar later zou Veenhof daarover bij de opening van het eerste CSB-congres veel minder positief zijn. Zijn antisubjectivistische en antipsychologische levenshouding werd sterker. Hij sprak zelfs over 'die misselijke "fijne venten"-cultus'. 'Gehoorzaamheid onttaardt in persoonlijkheids-kultuur'.²⁰³ Janse had al eerder geageerd tegen de idee van christelijke persoonlijkheidsontwikkeling. Die zou humanistisch zijn. Volgens Janse werd de persoonlijkheid van een mens ontwikkeld in de liefde tot God en de naaste en niet in de zelfontwikkeling. Volgens zijn critici maakte hij daarbij een tegenstelling die niet bestond, waarbij verwezen werd naar Bavinck.²⁰⁴ In ieder geval maakte Veenhof door zijn bestuurswerk naam in de studentenwereld, in en buiten Kampen. Enkele jaren na zijn heftige overspannenheid stond hij aan het roer van *FQI* en speelde hij een hoofdrol in een nieuwe landelijke CSB. Het 'kalmpjes aan' van Hoekstra leek vergeten. Het was bij Veenhof alles of niets.

Twee weken na zijn intree moest Veenhof als fungerend pretor van *FQI* spreken bij de viering van het 75-jarig bestaan van de Kamper School. Deze

12. Senaat Veenhof

school was volgens Veenhof geboren uit de 'drang om Gods openbaring in heel z'n omvang te doorzoeken en te weerspiegelen in 't bewustzijn'. De afbeeldingstheorie, waar Vollenhoven al in 1926 kritiek op had geformuleerd, klonk hier nog duidelijk door.²⁰⁵ Ook het vitalisme à la Bergson liet sporen na. Veenhof sprak over 'levensactie', 'leven' en 'levensrijkdom', typisch modern taalgebruik.²⁰⁶ De Theologische School zelf was een 'organisme' binnen het Koninkrijk van God.²⁰⁷ Ook de 83-jarige grootvader van Marrie, ds. J. Bakker, sprak op de viering van het lustrum, over de vroege jaren van de Kamper School. Hij had nog college gelopen bij de hoogleraren A. Brummelkamp, Helenius de Cock en S. van Velzen.²⁰⁸ Hij schreef er op 7 juni 1929 vanuit Ommen 'een amicaal episteltje' over aan Veenhof. Ook hij was 'in de grijze oudheid' pretor geweest. De hoogbejaarde man maakte zich zenuwachtig over zijn bijdrage aan de bijeenkomst, tussen al die 'geleerdheden'.²⁰⁹

Veenhof ondernam pogingen Schilder ter gelegenheid van het lustrum tot bijzonder hoogleraar te laten benoemen. Zijn onvrede met de kwaliteit van het bestaande hooglerarencorps werd al genoemd. Op 10 juni 1928 schreef Veenhof Schilder over zijn bezoek aan Hoekstra met de toenmalige pretor van *FQI*, Sietse Smilde. Hoekstra was 'vierkant voor' een bijzonder hooglerarschap van Schilder. De leerstoel zou betaald worden uit een fonds dat beheerd werd door de Kamper reünistenbond. Schilder zou apologetiek en letterkunde moeten gaan doceren en het bijzonder hooglerarschap zou een voorbereiding kunnen vormen voor een ordinariaat. Twee weken later schreef Veenhof Schilder opnieuw. Hoekstra had het plan uiteengezet en verdedigd op een vergadering van de reünisten. Daarop was het met algemene stemmen aangenomen.²¹⁰ Toch ging het uiteindelijk niet door. De reden daarvan is niet bekend.

Op Hervormingsdag 1929 sprak Veenhof de novieten toe bij hun inlijving in het studentencorps. De installatie was volgens Veenhof een verbondssluiting, die de inzet van heel je persoon vroeg. Dan werd geven ontvangen, want 'geven is geheel ident aan ontvangen in 't rijk van de geest'.²¹¹ Precies een week daarvoor had in New York de krach van *Wallstreet* plaatsgevonden, de beruchte zwarte donderdag. De enorme koersval op de Amerikaanse effectenbeurs veroorzaakte regelrechte paniek. De economische gevolgen bleven niet uit, de wereldeconomie raakte in een depressie. Door zijn open economie kwam ook Nederland in zwaar weer terecht. De productie in de nijverheid daalde, evenals de prijzen. De werkloosheid nam dramatische vormen aan en steeg van 100.000 in 1930 naar 480.000 in 1936.²¹² Waar de werkloosheidspercentages in 1930 schommelden tussen de 5 en 15 procent, lagen de relevante percentages voor 1936 tussen de 30 en 37.²¹³

Het cursusjaar 1929-1930 was een druk jaar voor Veenhof, ook door de verwickelingen rond de start van de CSB. Op 13 juni 1930 nam hij afscheid als pretor met een rede over het *Gesamtbild* van het *FQI*-lid, dat hij aan zijn

voorzitterschap had overgehouden.²¹⁴ Die leden kenden wel de begrippen, maar niet de werkelijkheid zelf. De denkbeelden van Janse lagen er dik bovenop: 'Zij zien niet de huiveringwekkende diepte van zonde en genade, van verdoeming en eeuwigheid. Zij leuteren maar wat over begrippen uitwerken (...)'.²¹⁵ De theologiestudenten moesten 'wandelen in de wegen van Gods verbond'. 'Indien we niet dagelijks zien (...) wat door woorden als wedergeboorte, leiding des Geestes, bekeering, zonde, geloof wordt aangeduid (...) als we (...) niet leven onder den druk der Bergrede, dan worden we handelaars in religie (...) maar geen dienaren des Goddelijken woords.'²¹⁶ Opnieuw noemde Veenhof de Bergrede, typerend voor het streven naar het absolute in elk concreet ding, zoals Schilder het had gezegd. Het ging om concrete gehoorzaamheid, ook op het punt van schuldbesef. Het wandelen in de wegen van Gods verbond – de klemtoon lag op het gedrag – bracht zondebesef met zich mee. Het was onderdeel van de gehoorzaamheid om de zonde in het eigen leven te overdenken, maar zonder eindeloos in jezelf te spitten of je wel bekeerd was. Vanuit de objectieve betrouwbaarheid van de verbondsbeloften moest de gelovige zijn schuld overdenken en komen tot berouw en bekering. Een klein jaar later schreef Veenhof Janse over deze afscheidsrede. Het verhaal was geboren uit machteloosheid: '[Ik stuur] ook 'n speech, waarmee ik verleden jaar m'n praetuur over *FQI* neerlei. (...) Die speech is in 'n wanhoopsbui, 'n paar uur voor 't uitspreken geboren. 'k Herinner me nog, dat ik toen vòl was van 't geknoei en 'k uit *moest* razen'.²¹⁷ Zijn passie voor de reformatorische stroming strandde vaak op de gereformeerde *status-quo*. Soms moet Veenhof in Kampen het gevoel gehad hebben te trekken aan een dood paard.

De geboren redenaar sprak ook buiten Kampen. Zo hield hij op 14 maart 1930 in Holten een rede over 'Het probleem van den dood'.²¹⁸ Het was Gods algemene goedheid dat hij de doorwerking van de dood, die straf op de zonde was, temperde: 'Over den kosmos spande God den boog der *algemeene goedheid*'.²¹⁹ In de uitgeschreven rede streekte Veenhof het woord genade door en verving het door het begrip goedheid, zo het begrip algemene genade vermijdend. Dit toont de invloed van Vollenhoven. Op 16 oktober 1931 schreef Veenhof daarover aan Janse: "'t Is zoo prachtig, dat prof. Vollenhoven van algemeene *genade* spreekt wanneer het geloovigen geldt, van algemeene *goedheid* bij ongelooovigen'.²²⁰ Heftig tekende Veenhof in zijn toespraak de verschrikkingen van de tweede dood, die was weggelegd voor de mensen die Christus afwezen: 'De *tweede* dood, dat is de voortdurende strijd tusschen iedereen en alle anderen. Het is *eeuwig* vreemdelingschap (...) *altijd* sterven en toch *nooit* weg zijn, *altijd* gestorven te zijn en *nooit* te zullen sterven'.²²¹ Maar Jezus had verlossing gebracht: 'En Golgotha. Dat is de dreun van het *middaguur* van den éenen dag der wereld. (...) 't [H]eelal dreunt en siddert. (...) *Nu wemelt* Golgotha van *duivels*. (...) Nu is er geen

genade meer voor hem, *zelfs* geen *algemeene*. (...) Zoo duikt Jezus onder in de zee des doods. (...) Jezus Christus overwon den dood!²²² Tot aan het kruis van Christus toe werd het begrip algemene genade toegepast. Ook Veenhof ontkwam niet aan enige scholastiek.

Thuis in Doorn stak Veenhof zijn enthousiasme voor de reformatorische richting niet onder stoelen of banken. Joop Alberts uit Utrecht hoorde van zijn vader de volgende anekdote, die toont hoe hartstochtelijk Veenhof kon spreken:

In zijn studententijd is Kees eens bij ons thuis geweest, toen enkele gereformeerde, maar toch wel wat kuypériaans geïndoctrineerde broeders daar bij elkaar waren. Vader vertelde, hoe Kees Veenhof daar tegenin ging. Fel, zoals hij was. Hij kon op den duur niet in z'n stoel blijven zitten, zei vader, maar lag bijna op z'n knieën voor zo'n doorgewinterde kuypériaan, om hem er maar van te overtuigen dat het anders was dan in de kerken traditioneel werd betoogd, ook in de preken.²²³

Veenhof kwam door al zijn bestuurswerk niet altijd toe aan redevoeringen binnen Chrysostomos. Zijn vriend Piet Keizer staat negen maal vermeld voor een spreekbeurt, Veenhof drie keer.²²⁴ Dit leidde er toe dat er op 11 juni 1931 '[e]nige woordenwisseling [was] over den heer C. Veenhof en zijn houding tegenover Chrysostomos. Vastgesteld wordt dat hij aan zijn geldelijke verplichtingen heeft voldaan'.²²⁵ Hij kon niet alles.

Vollenhoven was in mei 1931 vanaf Hardenbroek naar Veenhof toegekomen voor overleg over een eigen orgaan voor de CSB.²²⁶ Op 3 april had Veenhof aan Janse geschreven dat hij samen met Plantagie met Vollenhoven had gesproken over de uitgave van correspondentiebladen voor mensen die de reformatorische stroming een warm hart toedroegen.²²⁷ Janse wilde meewerken.²²⁸ Vollenhoven vreesde echter 'geheimdoenerij' en 'kliekvorming'.²²⁹ 'Maar is er geen vorm aan te geven, dat dit *niet* zoo is?', vroeg Veenhof zich in zijn brief van 29 april af. Door het blad nadrukkelijk te koppelen aan de CSB werd Vollenhovens bezwaar ondervangen, constateerde hij op 17 mei. Volgens Veenhof moest de 'omzetting' in de studentenwereld beginnen. Als hij de studenten meekreeg, zou dat een belangrijk wapenfeit zijn. Jong geleerd was oud gedaan. Op die manier kon er op den duur een transformatie plaatsvinden in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Veenhof wilde dit plan verwezenlijken voordat hij zelf uit de studentenbeweging zou verdwijnen. In augustus schreef hij te hopen dat 'het orgaan de bekroning zal zijn van de omwenteling'.²³⁰ Veenhof nam op cruciale momenten zelf initiatief binnen de reformatorische beweging. In overleg met zijn geestelijke vaders probeerde hij doelen te verwezenlijken die hij zelf belangrijk vond.

Op 15 september bleek het 'orgaanplan' aanvaard op het CSB-congres: 'We

kunnen ons nu uiten'. '[N]u is onze beweging 't sterkste bolwerk voor Vollenhoven & Dooyeweerd'.²³¹ Het nieuwe tijdschrift *Calvinistische studentenbladen (Orgaan NDDD, FQI en CSB)* werd de voortzetting van de *Mededeelingen van de CSB*.²³² In het eerste nummer werd 'Kees' uitgebreid bedankt. Hij kon goed organiseren, mensen met elkaar verbinden en doorzetten: 'Kwaad gerucht heb je moeten trotseeren, goed gerucht was bijzonder schaarsch'. Gewaardeerd werd dat 'je bij dat alles den vrede met al de medespelers in dit schaakspel hebt bewaard'.²³³ Ook Vollenhoven was dankbaar. Hij snapte hoe belangrijk Veenhofs bijdragen waren: 'Nu u van Kampen weg bent om thuis nog na te werken, mag ik u wel eens hartelijk dank zeggen om al wat u er toe hebt bijgedragen, dat menig misverstand waarop we in Kampen omdat we van de Vrije Universiteit zijn, zouden zijn gestuit, is weggenomen of verminderd'.²³⁴ De spanning tussen de VU en 'Kampen' zou binnen de gereformeerde wereld nog vele jaren blijven.

Tentamens, examens en beroepen

Natuurlijk moest er ook gestudeerd worden. Veenhof legde tussen de bedrijven van het vele werk in de studentenwereld door regelmatig tentamens af.²³⁵ Deze werden meestal mondeling afgenomen.²³⁶ Veenhof had zijn 'propjes' op 18 mei 1928 gedaan, een maand voor zijn vriend Herman Ridderbos.²³⁷ De laatste anderhalf jaar van zijn theologieopleiding studeerde hij bij zijn ouders thuis in Doorn. Dat moest ook wel omdat zijn studiebeurs werd gekort. De betreffende deputaten steunden Veenhof nog maar met f200,-, '[a]angezien u thans uw 5^e jaar ingaat'.²³⁸ Op 3 april 1931 schreef hij Janse dat hij 'deze week voorgoed thuisgekomen [was] uit Kampen om af te studeeren'.²³⁹ Kennelijk had Veenhof zijn verblijf in Kampen ondanks de krappe portemonnee nog wat weten te rekken. Zijn tijdelijk contract op de lagere school in Spakenburg in de zomer van 1928 zal zijn beurs hebben gespekt.²⁴⁰ En waarschijnlijk leverde het correctiewerk voor Janse en Schilder geld op van uitgeverij Kok. Op 8 maart 1931 schreef hij aan Janse vanuit Doorn, dat hij bij Kok f150 had verdiend met het maken van een register bij Kuypers boek *Van de voleinding*, voor hem een enorm bedrag: 'k Wist niet wat me overkwam! 'k Wil u verzekeren dat zoiets 'n plof geeft in 'n studentenbeurs'.²⁴¹

In de *Almanak FQI* 1932 vinden we in Veenhofs artikel 'Met het hart' in kort bestek de ogst van zijn theologiestudie:

Uit het hart zijn de uitgangen des levens [Bijbeltekst uit Spreuken, cruciaal voor Dooyeweerd en de wijsbegeerte der wetsidee]. (...) De Bijbel spreekt ook hier een plastische, practische, concrete taal [Janse]. (...) Het hart, dat is de doorzichtige aanduiding van het centrum van het leven, de fontein, waaraan alle menschelijke activiteit ontspringt, de

wortel, waarin alle menselijke leven in z'n eenheid én veelheid ligt gevat [Dooyeweerd, wijsbegeerte der wetsidee]. (...) Gelooven met het hart (...) dat beteekent door den Heiligen Geest in het centrum van ons bestaan *gebonden* zijn aan het duidelijk verstaanbare woord van God [Schilder]. (...) [W]e weigeren iedere constructie, die strijdt met de woordopenbaring van onzen Vader of met de wonderde werkelijkheid, die Hij gemaakt heeft [Janse]. 't Heeft niets van doen met weeke emotionaliteit of mystisch spiritualisme, maar 't laat zien, dat verbondsreligie haar boog spant over 't volle leven in heel z'n rijke veelvormigheid [Janse].²⁴²

Veenhof schreef Janse op 3 april 1932 dat dit artikel vooral geïnspireerd was geweest door een rede van Vollenhoven.²⁴³ Veenhof had een kralensnoer geregen van opvattingen van zijn leermeesters met wie hij als student vriendschappelijk verkeerde. Een eigen kritische analyse ontbrak. De zomer daarvoor had hij Janse geschreven dat hij in veel opzichten nog een zoekende ziel was. Veenhof was bezig zijn eigen weg te vinden, gesteund door zijn geestelijke vaders. Hij was een enthousiaste student-assistent van en verbindingsman tussen zijn drie leermeesters, die hij in denkkraft niet kon evenaren. Hij verwees graag naar hen en hun illustere voorgangers Kuyper, Bavinck en natuurlijk de grote Calvijn. Dat moest indruk maken. Op 10 april 1932 schreef hij Janse dat "t beter [is] Calvijn allerlei geesten van nu te laten bestraffen, dan 't zelf te doen!"²⁴⁴ Veenhof blonk uit in organisatorisch talent. Ook wist hij als oud-onderwijzer de ideeën van de reformatorische richting goed te populariseren. Daarbij was zijn oratorisch vermogen heel bruikbaar. En zo nu en dan gaf hij zelf ook een ruk aan de teugels.

Op 7 november 1932 sloot Veenhof zijn studie af met een geslaagd kandidaatsexamen: 'De vergadering [van het college van hoogleraren] heeft met zeer veel genoegen het examen aangehoord (...)'.²⁴⁵ Zo toonde hij zich een begaafd student. Prof. Honig wilde Veenhof een baan bezorgen als leraar aan het Kamper gymnasium in combinatie met een predikantschap in het nabijgelegen dorpje Wilsum. Voordat Honig dit plan kon verwezenlijken, beriep Wilsum echter een andere kandidaat, die het beroep aannam. Veenhof vond dit niet erg, omdat hij tijd wilde hebben voor verdere studie.²⁴⁶ Hij wilde graag doorstuderen bij Vollenhoven, wat bij een gecombineerde baan moeilijk zou worden.²⁴⁷ Hij nam een beroep aan naar het Groningse dorpje Harkstede, terwijl hij bedankte voor Baarland in de zak van Zuid-Beveland, vlakbij Janse.²⁴⁸ Zijn grote jongensdroom kwam uit: 'Eindelijk na zooveel jaren verlangen te mogen preeken'.²⁴⁹ In juni 1932 had Schilder Veenhof laten weten zich op het punt van de preken wat zorgen te maken: 'Ik denk ook vaak aan jou, vooral ook aan je toekomstige moeilijkheden, als je aan 't preeken moet met de begrippen van Vollenhoven-Dooyeweerd in je hoofd,

of liever "hart".²⁵⁰ Schilder was zich bewust van de spanningen tussen de diverse bronnen waaruit Veenhof putte. Maar die verbond deze onbekommerd met elkaar.

Op 20 januari 1933 blikte Veenhof in een brief aan Vollenhoven terug op zijn Kamper studententijd. Nu was hij positiever dan eerder: 'Heel veel heb ik daar genoten en 'k zal er altijd dankbaar voor blijven dat ik leerling mocht zijn van prof. Greijdanus en prof. Ridderbos (...). Hij had veel geleerd van beide exegeten, maar de grondlijnen voor zijn denken ontving hij naar eigen zeggen van Vollenhoven en Dooyeweerd. Hij voegde toe dat hij het psychologisme bestreed door te wijzen op het verbond.²⁵¹ Geheel in de lijn van Janse wilde hij, denkend vanuit de verbondsrelatie met God, voorkomen dat mensen op zichzelf teruggeworpen zouden worden in hun geloofsbeleving. Veenhof had veel met Ridderbos en zijn zoons gesproken had over het werk van Vollenhoven, toen de familie Ridderbos enkele jaren achter elkaar in de zomer in Doorn in pension was.²⁵²

Voordat Veenhof de pastorie in ging, reisde hij naar Duitsland om begin maart 1933 de zeer loffelijke promotie van Schilder mee te maken.²⁵³ Op 11 mei van dat jaar trouwde hij in Doorn met zijn Marrie, na bijna zeven jaar verloofd te zijn geweest. Op de Doornse kerkenraadsvergadering van 1 mei 1933 was de aanvraag van hun huwelijksbevestiging aan de orde gekomen. Veenhof vroeg tevens zijn attestatie op wegens vertrek naar Harkstede. De kerkenraad besloot zijn vroegere hoofdonderwijzer J. Heule af te vaardigen naar de trouwdienst.²⁵⁴ Het huwelijk werd kerkelijk bevestigd door Marries vader in het kerkgebouw vlakbij Veenhofs ouderlijk huis.²⁵⁵

Op 13 juni 1933 werd Veenhof op de reünistenlijst van *FQI* geplaatst.²⁵⁶ Hij was nu student af, het werk in het lang begeerde ambt begon. Hij had er dubbele gevoelens bij. "k Verlang ernaar te mogen werken in 'n gemeente, maar 'k zie er ook tegen op', schreef hij vlak na zijn 31^e verjaardag aan Janse, zijn geestelijke vader bij uitstek.²⁵⁷ 'Vaak heb ik den Heere gedankt voor wat Hij mij in u gaf. U weet dat ik van harte meeleeft in uw strijd en van ganscher harte uw partij kies, omdat ik geloof, dat die is naar de Schrift.'²⁵⁸ Schilder en Vollenhoven waren ook geestelijke vaders, maar meer in intellectuele zin. Veenhofs spirituele idealen waren verschoven door geestelijke strijd en studie. De bevindelijke factor was veel minder belangrijk geworden. Hij had zich losgemaakt van de geloofsbeleving in zijn geboortestreek. Vanuit de angst voor de afgronden van zijn ziel, richtte hij zich voortaan op de gehoorzaamheid aan de heldere voorschriften in de Bijbel. Dat werd zijn kompas. Daarvoor moest grondige studie gemaakt worden van de transparante Schrift. Gedrag en houding waren primair geworden, de binnenkant van het geloof kwam op de tweede plaats.

Noten

1. C.N. Fehrmann, *Kampen vroeger en nu*. Fibula Heemschutreeks 11 (Bussum Fibula-Van Dishoeck 1972) 110-116.
2. Verslagen provinciale deputaten voor de steun aan hulpbehoevende studenten, Provinciale regeling voor de uitvoering van het bepaalde in artikel 19 DKO, artikel 5, lid c, inv. nr. 59. Genoemde toelage blijkt uit een bedankbrief van Veenhof aan de betrokken deputaten van de Utrechtse Provinciale Synode. Deze brief in het familiearchief is niet gedateerd, maar uit de vermelding van ziekte (zie hierna) blijkt dat die geschreven moet zijn aan het eind van zijn eerste studiejaar in Kampen. Zie hier ook het voorstel van de betreffende deputaten in hun rapport aan de Provinciale Synode van 9 juni 1926 in het genoemde archief. Verslagen provinciale deputaten voor de steun aan hulpbehoevende studenten, inv. nr. 59.
3. Zie vorig hoofdstuk, noot 79.
4. Burgerlijke stand Gemeente Doorn.
5. Archief Gereformeerde Kerk Doorn, Boek belijdende leden, inv. nr. 66.
6. *Almanak FQI* 1928, 29.
7. Zie over de nieuwbouw van de Theologische School De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen*, 138-140.
8. *Almanak FQI* 1927, 101.
9. De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit*, 146.
10. Archief-Janse, Brief Veenhof, 13 december 1932, inv. nr. 41.
11. Zie voor deze nieuwtestamenticus *Biografisch lexicon* 4, Lemma S. Greijdanus, 152-155 (D. Deddens, H.R. van de Kamp).
12. Zie voor deze kerkhistoricus *Biografisch lexicon* 6 (Kampen Kok 2006), Lemma H. Bouwman, 47-49 (J. van Gelderen).
13. H. Bouwman, *Gereformeerd kerkrecht. Het recht der kerken in de praktijk* 1-II (Kampen Kok 1928-1934). Deel II is postuum uitgegeven door zijn collega T. Hoekstra. In 1970 en 1985 werd dit werk van Bouwman nog ongewijzigd herdrukt.
14. De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit*, 137.
15. *Biografisch lexicon* 3, Lemma T. Hoekstra, 186 (H. Mulder).
16. H. J. Störig, *Geschiedenis van de filosofie* 2 (Utrecht/Antwerpen Spectrum 1972) 267.
17. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, 199.
18. *Biografisch lexicon* 3, Lemma Hoekstra, 187.
19. Informatie Jan Veenhof.
20. De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit*, 131-132 en 138, bijschrift foto.
21. *Biografisch lexicon* 1, Lemma J. Ridderbos, 280-283, citaat op 281 (R.H. Bremmer).
22. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, 199. Zie voor H.N. Ridderbos R. Roukema, red., *Herman Ridderbos (1909-2007) herdacht* (Kampen Kok 2010).
23. *Biografisch lexicon* 4, Lemma A.G. Honig, 214 (H. Mulder).
24. Zie Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, 199.
25. *Almanak FQI* 1927, 85; C. Veenhof, 'Voor twaalf en een half jaar', *Opbouw* 1, nr. 50, 28 maart 1958, 399-400; De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit*, 138.
26. *Almanak FQI* 1928, 110.
27. ADC, Archief-Chrysostomos, Doos IV, Map ingekomen stukken, Rectorale redes 1926-

- 1938 (I-Z), Brief Veenhof vanuit Kampen, 10 november 1926. De betrokken uitnodigingsbrief van 28 oktober 1926 bevindt zich in het familiearchief.
28. Familiearchief, Brief aan deputaten, zonder datum.
  29. Archief-Janse, Brief 8 maart 1931, inv. nr. 40. Gerrit Plantagie was Veenhofs huisgenoot aan de Burgwal 111¹ in Kampen tijdens Veenhofs tweede en derde studiejaar (zie hierna). Uit een brief van Veenhof aan Janse van 12 oktober 1930 blijkt dat Plantagie op dat moment ook op hetzelfde adres woont als Veenhof, namelijk Oudestraat 13¹. Archief-Janse, inv. nr. 39. Plantagie trouwde later met zijn volle nicht Truus Jansen, een dochter van de in hoofdstuk 1 genoemde winkelier aan de Kampweg in Doorn. Zie voor G.C.H. Plantagie (1897-1945) De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* III, 207; en H. Werkman, 'Gerrit Plantagie van Dieren tot Dachau' in: G. Harinck en G.J. van Klinken, red., *Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering* (Zoetermeer Meinema 2011) 104-120.
  30. Archief-Janse, Brief 13 augustus 1931, inv. nr. 40.
  31. A. Janse, *Lourens Ingelse. Een episode uit het godsdienstige leven op Walcheren omstreeks 1780* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1926). In het *Gereformeerd Schoolblad* 9, no. 1, maart 1992, verscheen de tweede druk van dit boekje.
  32. C. Veenhof, 'A. Janse, Opvoeding en onderwijs', 12-13. Veenhof besprak Janses boekje in het *Gereformeerd Kerkblad van de Gereformeerde Kerken van Bunschoten en Spakenburg* 10, nr. 9, 26 februari 1927, onder de titel 'Een mooi boekje'. In Veenhof, 'A. Janse, Opvoeding en onderwijs', 13, schreef hij dat hij dit op verzoek van zijn vroegere collega en latere oom A. Blokhuis deed. Hij moet dit gedaan hebben als *ghostwriter*. Onder de boekbespreking staan namelijk de initialen A. Bl. Het werd Veenhofs intrede in de kerkelijke pers. Ook G. van Dijk stelt, dat Janse Veenhof op het punt van de omgang met de bevindelijkheid sterk heeft beïnvloed. Zie Van Dijk, 'Bondgenoten', 84-85.
  33. Informatie Jan Veenhof.
  34. Familiearchief, Brief Hoekstra vanuit Kampen, 5 januari 1927.
  35. Familiearchief, Briefkaart vanuit Lutten, 3 maart 1927.
  36. De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* I, 24-25.
  37. Familiearchief, Brief, zonder datum. Uit de inhoud blijkt duidelijk dat het hier de ziekteperiode uit Veenhofs eerste studiejaar betrof. De handtekeningen waren van F. Boonstra, F.L. Bos, N. van Haeringen, M. Heuzeveldt, G. Hoytema, G. Leene, J. Meester, T. van der Meulen, H. Muijs, Anjo Norg, G.S. Oegema, M. de Regt, M. Ros, W. Scheele, J.F. Sollie, J. van der Veen, H. Vos, W. Wiersma en W.H. van Zuylen.
  38. Familiearchief, Brief 29 april 1927. Ook de foto bevindt zich in het familiearchief.
  39. Archief Chrysostomos, Doos IV, Map ingekomen stukken, Rectorale redes 1926-1938 (I-Z), Brief Veenhof, 16 mei 1927.
  40. Archief-Janse, Brief Veenhof vanuit Harkstede, 29 juli 1934, inv. nr. 42: "k Heb in Arnhem heel dikke vrienden wonen. (...) Apeldoornsche weg 132: H. Keijzer. Man en vrouw zonder kinderen. (...) 't Zijn bijzonder aardige lui. (...) Hij is 'n pracht-kerel. Echt Bijbel-vast – ouderling – leeraar ambachtschool'.
  41. Familiearchief, Correspondentiekaartje, zonder datum.
  42. Familiearchief, Brief Veenhof aan deputaten, zonder datum.
  43. Verslagen provinciale deputaten voor de steun aan hulpbehoevende studenten, Rapport deputaten over 1926-1927, inv. nr. 59. Volgens de rapporten van de deputaten van juni 1928 en juni 1930 kreeg hij in zijn derde en vierde studiejaar ook f400.

44. *Almanak FQI* 1928, 91-93; *Almanak FQI* 1929, 79-80.
45. *Almanak FQI* 1930, 68-69.
46. Archief-Janse, Brieven Veenhof vanuit Kampen, 12 oktober en 9 november 1930, en 21 januari 1931, inv. nr. 39 en 40.
47. Zie hierna.
48. Informatie Jan Veenhof.
49. Veenhof, 'Twee gouden jubilea', 119.
50. Volgens Jan Ridderbos, kleinzoon van de hoogleraar Oude Testament en oomzegger van Herman, staat Veenhof nogal eens op foto's in de albums van de familie Ridderbos. Jan Veenhof vertelde dat de familie J. Ridderbos regelmatig op bezoek ging bij bakker Veenhof, als zij de zomervakanties in pension in Doorn doorbrachten. Zie hier ook Archief-Vollenhoven, Doos 10, Brief Veenhof vanuit Harkstede, 20 november 1933.
51. Zie bijvoorbeeld *Almanak FQI* 1933, 69-73. Uit de lijst van studenten blijkt dat na het vierde jaar nog slechts enkelen in Kampen woonden.
52. J. Veenhof, 'Honderd jaar theologie aan de Vrije Universiteit' in: M. van Os en W.J. Wieringa, red., *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit* (Kampen Kok 1980) 44-104, citaat op 63.
53. Kampen Kok 1938.
54. Archief-Veenhof, inv. nr. 19. K. Barth komt in het dictaat nog niet voor, afgezien van een potloodaantekening achterop bladzijde 34. De ecclesiologie was in het dictaat niet uitgewerkt, er was alleen een literatuurlijstje opgenomen. Tussen 1933 en 1938 was de gereformeerde theologie sterk in beweging, zeker op het punt van de pluriformiteit van de kerk, zoals in deze biografie nog aan de orde komt.
55. Honig, *Handboek*, 61.
56. A.w., 285, 450.
57. A.w., 317.
58. H. Bouwman, *Willem Teellinck en de practijk der Godzaligheid* (Kampen Kok 1928).
59. Volgens de *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* II (Kampen Kok 1925) 66 (J.H. Landwehr) behoort de elenctiek samen met de apologetiek en de polemiek tot de antithetische vakken binnen de theologie. De elenctiek houdt zich bezig met de pseudoreligies als de 'joodsche en mohammedaansche'. Zij moest aantonen dat hier sprake was van een verkeerde ontwikkeling van de natuurlijke Godskennis en een vervalsing van de openbaring. Ook zou zij de innerlijke onhoudbaarheid van deze religies moeten laten zien.
60. Zie hier de *Almanak FQI* 1929, 28-30. Op de boekenlijst in de *Almanak FQI* 1932, 29-41, stonden onder meer de volgende publicaties: C. Steuernagel, *Hebräische Grammatik* (Berlin Von Reuther & Reichard 1926); I. Frohnmeyer, *Bijbelsche aardrijkskunde*, bewerkt door H. van Zuylen (Zwolle La Rivière en Voorhoeve 1918); G. Keizer, *Bijbelsche archeologie* (Utrecht Ruys 1914); A.T. Robertson en F.W. Grosheide, *Beknopte grammatica op het Grieksche Nieuwe Testament* (Kampen Kok 1912); S. Greijdanus, *Schriftge-loof en exegese van het Nieuwe Testament* (Rotterdam Libertas 1917); Calvijn, *Institutie* (aanbevolen); H. Bouwman, *Gereformeerd kerkrecht* I en II, *De kerkelijke tucht* (Kampen Kok 1912) en *Het ambt der diakenen* (Kampen Kok 1907); T. Hoekstra, *Gereformeerde homiletiek* (Wageningen Zomer & Keuning 1926), *Psychologie en catechese* (Nijverdal Bosch 1916) en *Twijfel* (Wageningen Zomer & Keuning 1929); S. Anema, *Moderne kunst*

- en ontarding (Kampen Kok 1926) (aanbevolen); H. Bavinck, *Bijbelsche en religieuze psychologie* (Kampen Kok 1920) (aanbevolen). Voor elenctiek had de student keuze uit vier Duitstalige boeken over religiegeschiedenis, waaronder dat van de ethische godsdienstfilosoof P.D. Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte* (Tübingen Mohr 1925). De Kamper hogeschool deinsde er kennelijk niet voor terug om een boek uit de bestreden ethische kring op de lijst te zetten. Voor filosofie stonden twee boeken van Hoekstra op de lijst. Ook voor Nederlandse kerkgeschiedenis moesten de studenten de eigen hoogleraar lezen, zelfs vijf werken.
61. *Almanak FQI* 1932, 26-27.
  62. Archief-Veenhof, 'Preek over Handelingen 9: 36-42', 28-31 mei 1929, inv. nr. 20.
  63. A.w., 5.
  64. A.w., 9.
  65. A.w., 16.
  66. Van Dijk, 'Bondgenoten', 86. Volgens Van Dijk zouden ze elkaar in het tijdvak 1930-1942 minimaal negen keer in levenden lijve ontmoeten, in elk geval in Doorn, in Harkstede en op Walcheren. A.w., 89. In 1941 ontmoetten ze elkaar ook in Utrecht. Zie voor deze informatie het einde van hoofdstuk 5 van deze biografie.
  67. A.w., 82.
  68. Archief-Janse, Brief Veenhof vanuit Harkstede, 29 mei 1933, inv. nr. 41.
  69. Archief-Janse, Brief Veenhof vanuit Doorn, 13 december 1932, inv. nr. 41.
  70. A. Janse, *Leven in het verbond* (Kampen Kok 1937). Veenhof had deze titel zelf bij Janse gesuggereerd. Zie Van Dijk, 'Bondgenoten', 95, noot 23.
  71. Kuypers, *Het calvinisme*, 57.
  72. Archief-Janse, inv. nr. 40.
  73. Archief-Janse, inv. nr. 40.
  74. Zie de voortzetting op 30 mei van een brief aan Veenhof, die Janse op 12 mei 1931 was begonnen. Archief-Veenhof, inv. nr. 8.
  75. Zie Van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke*.
  76. Zie voor een korte samenvatting van het denken van K. Barth R. Barkema, *Nee tegen Karl Barth? Een historisch-theologische terugblik*. AD chartasreeks 12 (Barneveld De Vuurbaak 2007) 65-73. Op bladzijde 77 staat in noot 1 een overzicht van literatuur die inleidt in de theologie van Barth. Voor de verwerking van deze theologie in hervormd-gereformeerde en christelijk-gereformeerde kring zie C.M. van Driel, *Het volk zonder applaus. De receptie van Karl Barth in hervormd-gereformeerde en christelijk-gereformeerde kring*. AD chartasreeks 25 (Barneveld De Vuurbaak 2014).
  77. A.w., 67.
  78. Archief-Veenhof, inv. nr. 8.
  79. Archief-Veenhof, A. Janse, 'Karl Barth en de waarheid', Getypte notitie, Biggekerke, 2 februari 1929, inv. nr. 9.
  80. J.D. Heersink, 'In Memoriam ds. J.E. Reijenga 14 augustus 1870 – 11 oktober 1934' in: *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 1935, 418-421, citaat op 418.
  81. A. Janse, *De mensch als 'levende ziel'* (Culemborg De Pauw [1934]).
  82. Endedijk spreekt in zijn *De Gereformeerde Kerken in Nederland 1: 1892-1936* (Kampen Kok 1990) 181 van 'een anti-psychologische geest' die de kerken binnenvoer. In dat kader noemt hij Janse expliciet.

83. Opmerkelijk is in dit verband de kanttekening van de Statenvertalers bij de uitdrukking 'ziel' in psalm 143: 11: 'Dat is, mijn leven, mijn persoon'.
84. Archief-Janse, Brief Veenhof, 9 november 1930, inv. nr. 39.
85. Archief-Janse, Brief Veenhof, 29 april 1931, inv. nr. 40.
86. Archief-Janse, Brief Veenhof, 12 februari 1931, inv. nr. 40.
87. Archief-Janse, Brief Veenhof, 13 augustus 1931, inv. nr. 40.
88. Archief-Janse, Brief Veenhof vanuit Doorn, 29 april 1931, inv. nr. 40.
89. *Almanak FOI* 1932, 195.
90. Archief-Janse, Brief Veenhof, 9 november 1930, inv. nr. 39.
91. Archief-Janse, Brief Veenhof, 12 februari 1931, inv. nr. 40.
92. Archief-Janse, Brief Veenhof vanuit Doorn, 3 april 1932, inv. nr. 41.
93. Archief-Janse, Brief Veenhof, 8 maart 1931, inv. nr. 40. In de calvinistische filosofie is het onderscheid tussen God en zijn schepping wezenlijk. Vandaar dat aanhangers van die wijsbegeerte terughoudend zijn God als object van wetenschap te zien. Zie ook verderop in dit hoofdstuk.
94. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 28 februari 1931, inv. nr. 10.
95. Archief-Janse, Brief Veenhof, 13 december 1932, inv. nr. 41. 'K. Schilder geldt als de vader van de heilshistorische prediking. Met name in zijn bekende trilogie *Christus in zijn lijden* (1930) gebruikte hij hiervoor het beeld van een klok. In een preek moet worden aangegeven welke minuut het is op de klok van Gods heilsgeschiedenis. Zo werd gezocht naar de grote verbanden en de eenheid van Gods handelen in Christus. Daarmee werd getracht psychologisering van de prediking te voorkomen (...)', aldus G. Heitink onder het lemma 'Heilshistorische prediking' in de *Christelijke Encyclopedie* II, 768.
96. K. Schilder, *Tusschen "Ja" en "Nee"*. *Verzamelde opstellen* (Kampen Kok 1929) 346. In het deel 'In de crisis?', 329-359, bespreekt hij de barthiaanse theologie. In hoofdstuk II daarvan, 'In de school van Karl Barth', 339-348, vat hij Barths visie samen, terwijl hij in hoofdstuk III, 'De andere beschouwing over "de crisis"', 349-359, zijn kritiek geeft. Het gaat hier om drie artikelen, die in september 1927 onder de titel 'In de crisis' waren verschenen in *De Reformatie*. Schilder had nog eerder, in november en december 1926, al geschreven contra Barth in een vijftal artikelen in *De Reformatie* onder de titel 'Het paradox in de religie'.
97. A.w., 351.
98. Zie voor Schilders band en omgang met het Woord A.Th. van Deursen, 'Schilders boodschap' in: G. Puchinger, red., *Ontmoetingen met Schilder. Prof. dr. K. Schilder 1890 - 19 december - 1990* (Kampen Kok 1990) 48-53.
99. Geciteerd in Harinck, *De Reformatie*, 189. Ook Dee wijst in zijn dissertatie *K. Schilder. Zijn leven en werk*, 280, op Schilders 'eigen naar het absolute neigende opstelling' als reactie op de verslapping en verwereldlijking van de gereformeerde kerken.
100. Archief-Veenhof, inv. nr. 10. D. Holwerda vertelde de biograaf op 14 februari 2007 in Zuidhorn dat Veenhof de correctie van drukproeven soms uitbesteedde aan medestudenten als zijn broer Benne Holwerda.
101. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 26 februari 1930, inv. nr. 10.
102. Valkenburg, 'Discussie interview "Prof. C. Veenhof"', 20. Bij de 'Schaeffer-bijbel' ging het om *Die Bibel oder Die ganze Heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments nach der deutschen übersetzung D. Martin Luthers. Neu durchgesehen nach dem vom Deutschen*

Evangelischen Kirchengausschuss genehmigten *Tekst. Mit Bildern von Rudolf Schäfer. Herausgegeben von der Sächsischen Hauptbibelgesellschaft und der Privilegierten Württembergischen Bibelanstalt* (Stuttgart 1929).

103. Anna Johanna Walter volgde een opleiding tot verpleegster bij de Gereformeerde Vereniging voor Ziekenverpleeging te Amsterdam (leerling nr. 39). Ze werd daar aangenomen als aspirant-leerling-verpleegster op 1 september 1909 en aangesteld als leerling-verpleegster op 1 maart 1910. Zij diplomeerde op Veldwijk in Ermelo in april 1912, waar ze vertrok per 1 januari 1914 om later dat jaar te kunnen trouwen met K. Schilder. HDC, Archief Juliana Ziekenhuis Amsterdam (1891-1987), Examenboek der Gereformeerde Vereniging voor Ziekenverpleeging te Amsterdam, inv. nr. 510.
104. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 13 oktober 1932, inv. nr. 10.
105. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 6 februari 1931, inv. nr. 10.
106. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 26 februari 1930, inv. nr. 10.
107. Zie voor dit conflict Harinck, *De Reformatie*, 173-194. Zie voor Hepp het *Biografisch lexicon* 3, 176-178 (D. Nauta).
108. Harinck, *De Reformatie*, 183. Dee wijst in zijn *K. Schilder. Zijn leven en werk*, 265, ook uitdrukkelijk op Schilders kritiek op het 'ongereformeerd karakter van (het bestuur van) de calvinistenbond'.
109. Zie hier Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*. Zie ook de relevante brieven in het Archief-Vollenhoven op het HDC.
110. Archief-Vollenhoven, Doos 8.
111. Zie hier Verburg, *Herman Dooyeweerd*.
112. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 33.
113. Zie Veenhof, 'Twee gouden jubilea', 118-119; D.H.Th. Vollenhoven, *Logos en ratio. Beider verhouding in de geschiedenis der westersche kentheorie* (Kampen Kok 1926); en H. Dooyeweerd, *De betekenis der wetsidee voor rechtswetenschap en rechtsphilosophie* (Kampen Kok 1926).
114. Veenhof, 'Twee gouden jubilea', 118. Zie hier D.H.Th. Vollenhoven, 'Enkele grondlijnen der kentheorie', *Stemmen des tijds. Maandschrift voor christendom en cultuur* 15 (1926) 1^e 4 afleveringen, 380-401; H. Dooyeweerd, 'In den strijd om een christelijke staatkunde. Proeve van een fundeering der calvinistische levens- en wereldbeschouwing in hare wetsidee', *Antirevolutionaire Staatkunde. Orgaan van de Dr. Abraham Kuyperstichting ter bevordering van de studie der antirevolutionaire beginselen* 1 (1924-1925) 7-25, 62-79, 104-118, 161-173, 189-200, 228-244, 309-324, 433-466, 489-504, 528-542, 581-598, 617-634, en *Antirevolutionaire Staatkunde* 2 (1926) 244-265, 425-445. Aan het eind van het laatste artikel voegde Dooyeweerd 'wordt vervolgd' toe, wat niet is gebeurd. In de tweede jaargang gaf Dooyeweerd onder de titel 'Het oude probleem der christelijke staatkunde' (63-84) een samenvatting van wat hij in de eerste jaargang over dit onderwerp had geschreven.
115. *Almanak FOI* 1929, 65. Windelbands boek werd voor het eerst uitgegeven door Mohr in Tübingen in 1914.
116. Veenhof, 'Twee gouden jubilea', 118.
117. H. Dooyeweerd, 'Het juridisch causaliteitsprobleem in 't licht der wetsidee', *Antirevolutionaire staatkunde* 2, 1928, 21-121, vooral 22-61.
118. Van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel*, 163.
119. H. Dooyeweerd, *De wijsbegeerte der wetsidee* 1 (Amsterdam Paris 1935) 57-64.

120. Dooyeweerd, 'Het juridisch causaliteitsprobleem', 24-25.
121. Vollenhoven, 'Enkele grondlijnen der kentheorie', 390-391.
122. Archief-Veenhof, inv. nr. 8.
123. *Almanak FOI* 1931, 49; Veenhof, 'Twee gouden jubilea', 118-119.
124. Archief-Janse, inv. nr. 39.
125. Archief-Janse, Brief Veenhof, 12 februari 1931, inv. nr. 40.
126. Zie voor Waterink J.C. Sturm, red., *Leven en werk van prof.dr. Jan Waterink. Een Nederlandse pedagoog, psycholoog en theoloog (1890-1966)* (Kampen Kok 1991).
127. Archief-Janse, Brief Veenhof, 12 oktober 1930, inv. nr. 39.
128. Janse schreef in zijn dagboek op 16 mei 1931, dat hij dit verzoek van Waterink uit 1927 had afgewezen vanwege verschil in beginselen. Archief-Janse, inv. nr. 1.
129. Archief-Janse, Brief Veenhof vanuit Doorn, 10 juni 1931, inv. nr. 40.
130. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 94. Bij de modale gevoelsfunctie ging het om het psychische of sensitieve aspect van het mens-zijn.
131. A.w., 98.
132. In de zomer van 1933 zou Vollenhoven tijdens een 'zuiver piëtistisch-humanistische preek' van Waterink de Keizersgrachtkerk in Amsterdam zelfs demonstratief verlaten. Zie Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 101.
133. Archief-Janse, inv. nr. 40.
134. Archief-Janse, Brief Veenhof, 20 april 1932, inv. nr. 41.
135. Archief-Janse, inv. nr. 40.
136. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 84.
137. J. Stellingwerff, *Geschiedenis van de reformatorische wijsbegeerte. Een christelijk perspectief* ([z.p.] Stichting voor reformatorische wijsbegeerte 2006) 51.
138. G. Harinck, "'Ingeschakeld in dat groote geheel van werkingen en daden.'" Cornelis Veenhof en het moderne karakter van de reformatorische beweging', in: Harinck, *'Niets is overbodig, niets is toevallig'*, 99-120, hier vooral 100-101.
139. Zie hierna. Informatie over H.H. Kuyper vindt men in het *Biografisch lexicon* 3, 233-236 (D. Nauta).
140. Archief-Veenhof, Brief Janse aan Schilder, 20 december 1930, inv. nr. 10.
141. Archief-Veenhof, Brief Schilder aan Janse vanuit Erlangen (Duitsland), 12 januari 1931, inv. nr. 10.
142. Archief-Veenhof, Brief Janse aan Schilder, 20 januari 1931, inv. nr. 10.
143. Archief-Janse, Brief Veenhof, 21 januari 1931, inv. nr. 40. Voor Schilder was de kerk een belangrijker samenlevingsverband dan voor Vollenhoven (en Dooyeweerd). Zie in dit kader mijn 'Alle malen zal ik wenen. Een schets van het kerkelijk leven van C. Veenhof', in: Harinck, *'Niets is overbodig, niets is toevallig'*, 11-79, vooral 27.
144. Archief-Veenhof, Brief Janse, 23 januari 1931, inv. nr. 8.
145. Archief-Janse, inv. nr. 40.
146. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 111.
147. Amsterdam Paris 1932. Stellingwerff noemt op de bladzijde, genoemd in de vorige noot, meer verschillen tussen Schilder en Vollenhoven, zoals op het punt van de kerkelijke ambten.
148. *De Reformatie* 13, nr. 22, 3 maart 1933, 'Kerkelijk leven', 171.
149. Stellingwerff, *Geschiedenis van de reformatorische wijsbegeerte*, 62.
150. Puchinger, Interview met J.H. Prins, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, 411-434.

- citaat op 424.
151. A.w., Interview met W.K. van Dijk, 385-409, citaten op 390.
  152. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 84.
  153. Zie hierna.
  154. Archief-Janse, inv. nr. 40.
  155. Harinck, *De Reformatie*, 217.
  156. Archief-Vollenhoven, Doos 7, Correspondentie 1930. Zie voor deze medische ingreep Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 87.
  157. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 88-91. De Latijnse naam van dit corps betekent Wanhoopt niet met God als leidman. Ook Schilder werd reeds kort na het begin van zijn Kamper professoraat, namelijk in 1938, benoemd tot erelid van *FQI*. ADC, Erebul *FQI* K. Schilder, 1938.
  158. Archief-Janse, Brief vanuit Kampen, 26 oktober 1930, inv. nr. 39. Het lied 'Vaarwel mijn dierbaar wereldbeeld' dat in deze brief wordt genoemd, tekent de populariteit van Vollenhoven en Dooyeweerd, terwijl daarin met Waterinks ideeën de gek wordt gestoken. Het lied is afgedrukt in Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 89-90.
  159. Kampen Kok 1931. Zie hier Van Dijk, *Bondgenoten*, 87.
  160. Archief-Janse, inv. nr. 41. *Van idolen en schepselen* verscheen uiteindelijk pas in 1938 bij Kok. Het zetten ervan stond echter al gepland voor 1935. Zie de brief van Uitgeverij J.H. Kok vanuit Kampen aan A. Janse, 16 juli 1935. Daarin wordt aangekondigd dat het manuscript van het boek zo spoedig mogelijk naar de zetterij gaat. Gemeentearchief Kampen, Archief Uitgeverij J.H. Kok, inv. nr. 7.
  161. Archief-Janse, inv. nr. 41. Dit boek zou in 1933 uitkomen bij uitgeverij Paris in Amsterdam.
  162. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 96.
  163. In 1936 hield hij een lezing over een vergelijkbaar onderwerp voor de Gereformeerde Psychologische Studievereeniging. Zie voor deze voordracht http://tukampen.worldcat.org/title/ludwig-klages-problemen-van-lichaam-ziel-geest/oclc/69198885&referer=brief_results (geraadpleegd op 28 juli 2014).
  164. F. Jehle, *Emil Brunner. Theologe im 20. Jahrhundert* (Zürich Theologischer Verlag 2006).
  165. De titels van de lezingen zijn ontleend aan het ADC, Archief *FQI*, Doos 2, Notulenboeken *FQI* 1927-1929; Doos 3, Notulenboeken *FQI* 1929-1933, 1932-1935.
  166. Notulenboek *FQI* 1927-1929, Corpsjaar 1928-1929, 332.
  167. Gemeentearchief Kampen, Archief *FQI*, 'De Monitor, Wetenschappelijk-Critisch Maandblad van het Studentencorps *FQI*', jrg. 55, inv. nr. 481. In 'De Monitor' werd tijdens de corpsvergaderingen van *FQI* het studentenleven op humoristische wijze onder de loep genomen.
  168. Vanaf begin 1923 verzorgde Schilder de rubriek 'Op en om ons erf' in *De Bazuin*. Zie hoofdstuk 2 van deze biografie.
  169. Archief *FQI*, 'De Monitor', februari 1930, jrg. 55, inv. nr. 481.
  170. Archief *FQI*, 'De Monitor', jrg. 55, inv. nr. 481.
  171. Notulenboek *FQI* 1927-1929, Corpsjaar 1927-1928, 153-155.
  172. De SSR had destijds afdelingen in Amsterdam, Delft, Groningen, Leiden, Rotterdam, Utrecht en Wageningen. Zie *Annuaire Societas Studiosorum Reformatorum* 1924 (Rotterdam Donner 1924) 35-41. *Esto Quod Esse Videris* betekent Wees wat je lijkt te zijn. EQEV fuseerde in mei 1921 met de SSR.

173. Het gedeelte over de GSB is hoofdzakelijk gebaseerd op drie artikelen van M. te Velde in de *Almanak FQI* van 1970, 1971 en 1973 onder de titel 'Amicaal contact tussen twee wereldoorlogen'. *Almanak FQI* 1970, 265-311; *Almanak FQI* 1971, 153-200; en *Almanak FQI* 1973, 275-317. Het gaat hier om almanakken van het vrijgemaakte studentencorps *Fides Quadrat Intellectum*.
174. Harinck, *De Reformatie*, 149-152, citaat op 151.
175. ADC, Archief-GSB/CSB, Doos 23, Notulenboek 1929-1938, Notulen oprichtingsvergadering GSB te Amsterdam, 6 februari 1929.
176. Archief-GSB/CSB, Notulen bestuursvergadering CSB te Utrecht, 15 maart 1930.
177. Archief-GSB/CSB, Notulen algemene ledenvergadering CSB te Lunteren, 12 september 1930.
178. Archief-Veenhof, 'Openingsrede 13^e Calvinistisch studentencongres Lunteren' (Doorn, augustus 1930), *Mededeelingen van de CSB*, nr. 1, november 1930, inv. nr. 25.
179. A.w., 13.
180. A.w., 13-14.
181. A.w., 16.
182. A.w., 19.
183. Ibidem.
184. A.w., 20.
185. A.w., 21.
186. A.w., 24.
187. Zie de *Mededeelingen van de Calvinistische Studentenbeweging*, nr. 1-3. Zie hier vooral de Statuten in de *Mededeelingen*, nr. 1, maart 1931, 1, artikel IV.
188. Zie in dit kader Veenhof, 'Twee gouden jubilea', 119.
189. Veenhof kwam hier in een brief van 29 april 1930 bij Janse op terug. Zie Van Dijk, 'Bondgenoten', 86.
190. Familiearchief, 'Handboekje voor het 13^e Calvinistische studentencongres 8-12 september 1930 te Lunteren', 2.
191. Harinck, "'Ingeschakeld in dat groote geheel van werkingen en daden.'", 99-100.
192. Harinck, *De Reformatie*, 253.
193. Archief-Vollenhoven, Doos 7, Correspondentie 1930.
194. Archief-Janse, inv. nr. 40.
195. *Almanak FQI* 1930, 235.
196. Gemeentearchief Kampen, Archief *FQI*, Senaatsnotulen 1928-1930, inv. nr. 44.
197. *Almanak FQI* 1929, 213.
198. Notulenboek *FQI* 1927-1929, Corpsjaar 1928-1929, 75.
199. Notulenboek *FQI* 1929-1933, Corpsjaar 1929-1930, 90-94.
200. A.w., 93.
201. Ibidem.
202. A.w., 93b.
203. Archief-Veenhof, 'Openingsrede congres Lunteren 1930', 20.
204. A. Janse, 'Christelijke zelfontwikkeling'. *Onze houding ten opzichte van het Christelijk Instituut voor Zelfontwikkeling* (Rotterdam Groenendijk 1926). Zie in dit kader ook de tegenbrochure van genoemd instituut K. Fernhout Mz., *Christelijk of humanistisch?*; J.C. Faber, *Gegronde critiek? Het Christelijk Instituut voor zelfontwikkeling en de brochure van A. Janse* (Amsterdam Christelijk Instituut voor Zelfontwikkeling [1927]) vooral

- 4, 22-23. In de aanbevelingsbrief namens het instituut op blz. 2 van de tegenbrochure maakte de directeur gewag van het feit dat prof. Waterink zich publiekelijk had aangesloten bij de kritiek van Janse.
205. Vollenhoven, 'Enkele grondlijnen der kentheorie', 390-391.
206. Zie voor de filosofie van Bergson W. Thijs, 'Henri-(Louis)-Bergson of *A la recherche du temps perdu* (PM: 20)', in: H. Berghs, red., *Denk-wijzen 2. Een inleiding in het denken van M. Heidegger, A. Glucksmann, W. Benjamin en H. Bergson* (Leuven/Amersfoort Acco 1986) 101-126. 'PM' in de titel van het hoofdstuk van Thijs verwijst naar *La Pensée et le Mouvant* van Bergson uit 1934. Voor Bergson was mystiek het wezen van de godsdienst. A.w., 119: 'De mystieke mens wordt een liefde-volle mens door de kracht van de liefde (...). Voortaan hecht de mens zich aan het volle leven vanuit de grote levenskracht die hem doordringt en hem niet meer loslaat (...)'. A.w., 120: '*De God van de filosofen is een idee. De God van de mystieken is een persoon waarmee de mens zich definitief kan verenigen.*' Veenhof gebruikte dan wel het moderne, vitalistische jargon, hij moest op dat moment ongetwijfeld niets hebben van de bergsoniaanse mystiek. Harinck wijst in zijn "'Ingeschakeld in dat groote geheel van werkingen en daden'" op het typisch moderne taalgebruik bij Veenhof in latere jaren. Daarbij noemt Harinck de moderniteit totaal, actueel en objectief. Onder het kopje 'Totaalvisie' verwijst Harinck naar het woordgebruik uit het vitalisme zoals dat bijvoorbeeld in de gedichten van H. Marsman naar voren komt (107). Ook Veenhof gebruikte vitalistische klanken. Het verdient aanbeveling het vitalisme als apart kenmerk van moderniteit te onderscheiden, los van het totaal karakter van de moderniteit. Totaal is immers iets anders dan vitaal.
207. Archief-Veenhof, 'Toespraak gehouden ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Theologische School, gehouden in de Burgwalkerk te Kampen op 20 juni 1929', zonder bladzijdennummering, inv. nr. 28.
208. J. Bakker, 'De "Oer-tijd" (vòòr 1872)' in: *Almanak FQI* 1930, 99-103. Zie voor Brummelkamp M. te Velde, *Anthony Brummelkamp (1811-1888)* (Barneveld De Vuurbaak 1988); voor Helenius de Cock het *Biografisch lexicon* 5, 121-124 (G.J. Schutte); en voor S. van Velzen het *Biografisch lexicon* 2, 431-433 (F.L. Bos).
209. Familiearchief.
210. Archief-Veenhof, Brieven Veenhof aan Schilder, 10 en 24 juni 1928, inv. nr. 12.
211. Archief-Veenhof, 'Installatierede der novieten, 31 oktober 1929', zonder bladzijdennummering, inv. nr. 28.
212. Joh. de Vries, 'De twintigste eeuw', in: J.H. van Stuijvenberg, red., *De economische geschiedenis van Nederland* (Groningen Wolters-Noordhoff 1977), hoofdstuk 7, 261-307, vooral 284-285.
213. *Keesings historisch archief. Geïllustreerd dagboek van het hedendaagsch wereldgebeuren 1934-1937* (Amsterdam Keesing 1934-1937), nr. 292, 16 januari 1937, 2632 A. De verschillende werkloosheidspercentages binnen de jaren kunnen worden verklaard uit seizoensverschillen. Destijds vroeg de oogst nog veel handarbeid.
214. Archief-Veenhof, 'Tekst van de afscheidsrede als pretor van de studentenvereniging FQI', III, inv. nr. 23. Zie hier ook Notulenboek *FQI* 1929-1933, 143, 145-150.
215. A.w., VI.
216. A.w., VIII.
217. Archief-Janse, Brief Veenhof vanuit Doorn, 29 april 1931, inv. nr. 40. Het is typerend

- voor Veenhof dat hij in heel korte tijd een dergelijke lezing in elkaar kon zetten.
218. Dit verhaal zou hij vaker presenteren in den lande, ook op 11 december 1930 voor *FQI*. Notulenboek *FQI* 1929-1933, 171.
  219. Archief-Veenhof, 'Het probleem van den dood' (Doorn/Kampen, maart 1930) inv. nr. 22.
  220. Archief-Janse, inv. nr. 40.
  221. Archief-Veenhof, 'Het probleem van den dood', 16-17.
  222. A.w., 23-24.
  223. Brief Alberts.
  224. Archief-Dispuut Chrysostomos, Doos IV, Map ingekomen stukken, installatieredes (A-H), Overzichten Agenda van vóór 15 februari 1929 en op 15 februari 1929.
  225. Archief-Chrysostomos, Doos I, Notulenboek III, Artikel 6, 454.
  226. Archief-Janse, Brief Veenhof, 17 mei 1931, inv. nr. 40.
  227. Archief-Janse, inv. nr. 40.
  228. Archief-Veenhof, Brief Janse, 25 april 1931, inv. nr. 8.
  229. Archief-Janse, Brieven Veenhof, 29 april resp. 17 mei 1931, inv. nr. 40.
  230. Archief-Janse, Brief Veenhof, 13 augustus 1931, inv. nr. 40.
  231. Archief-Janse, Brief Veenhof, 15 september 1931, inv. nr. 40.
  232. Zie <http://bibliotheek.tukampen.nl/DB=1/SET=3/TTL=4/SHW?FRST=5> (geraadpleegd op 26 februari 2010).
  233. [G.] H.[agens], 'Voor Kees!', *Calvinistische Studentenbladen* 1, nr. 1, 19.
  234. Archief-Veenhof, Brief Vollenhoven, 23 april 1931, inv. nr. 16.
  235. Uit tentamenbriefjes in het familiearchief blijkt dat Veenhof de volgende tentamens aflegde: Bijbelse aardrijkskunde op 5 november 1927 bij Ridderbos, Nederlandse taal en letterkunde bij Honig op 14 december 1927, Christelijke religie bij Honig op 14 december 1927, Griekse en Latijnse taal en letterkunde bij Esser op 18 mei 1928, *Historia Sacra* Oude Testament bij Ridderbos op 13 oktober 1928, Elenctiek bij Bouwman op 1 mei 1929, Encyclopedie der heilige Godgeleerdheid bij Honig op 11 mei 1929, *Archaeologia Sacra* bij Ridderbos op 18 juni 1929, Canon- en tekstkritiek Oude Testament bij Ridderbos op 11 april 1930, *Hermeneutica Sacra* bij Greijdanus op 12 juni 1930, *Historia Sacra* Nieuwe Testament bij Greijdanus op 18 november 1930, Canoniek Nieuwe Testament bij Greijdanus op 27 februari 1931, Zending bij Hoekstra op 28 maart 1931 en *Historia Revelationis* bij Ridderbos op 7 juli 1931. Maar er waren meer vakken, zoals dogmatiek en ethiek. In Veenhofs brieven aan Janse van 17 mei en 13 augustus 1931 maakte hij ook melding van tentamens, heel goed mogelijk dat die vakken toen aan bod kwamen. Archief-Janse, inv. nr. 40.
  236. De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit*, 136.
  237. *Almanak FQI* 1929, 50. De bladzijden 50 en 51 zijn in deze almanak foutief ingebonden, namelijk na de bladzijden 52 en 53. Het getuigschrift van het propedeutisch examen van Veenhof werd ondertekend door de hoogleraren Bouwman en Greijdanus. Het bevindt zich in het familiearchief.
  238. Familiearchief, Correspondentiekaartje van ds. C. Bruins namens genoemde deputaten vanuit Breukelen, 21 juli 1930.
  239. Archief-Janse, inv. nr. 40. Dit stemt overeen met de gegevens uit de burgerlijke stand van Doorn. Veenhof was namelijk op 18 juni 1931 officieel weer terug in Doorn. Kerkelijk ging hij officieel in september van dat jaar terug naar zijn geboorteplaats. Archief

- Gereformeerde Kerk Doorn, Boek Belijdende leden, inv. nr. 66.
240. Zie hoofdstuk 2 van deze dissertatie.
241. Archief-Janse, inv. nr. 40. Zie A. Kuyper, *Van de voleinding* 1-IV (Kampen Kok 1929-1931).
242. *Almanak FQI* 1932, 115-120, citaat van verschillende bladzijden. Dit artikel werd door Veenhof als kersvers predikant in twee delen samengevat in het *Gereformeerd Kerkblad voor de Gemeente Sappemeer* 9, nr. 13 en 14, 29 juli en 5 augustus 1933, onder de titel 'Den Heere dienen is hárte werk'.
243. Archief-Janse, Brief Veenhof, 3 april 1932, inv. nr. 41.
244. Archief-Janse, Brief Veenhof, 10 april 1932, inv. nr. 41.
245. *Almanak FQI* 1934, 49. De kandidaatsbul bevindt zich in het familiearchief. De informatie over het judicium is ontleend aan de *Acta* van het college van hoogleraren aan de Theologische School van de Gereformeerde Kerken in Nederland van 10 april 1930 tot 30 juni 1941, 7 november 1932, art. 2. Deze bevinden zich in het Archief van de Theologische Hogeschool te Kampen, dat gehuisvest is in het Gemeentearchief Kampen. Jan Veenhof vertelde dat prof. Hoekstra Veenhof had aangeboden financiële hulp te zoeken voor een promotietraject in Duitsland, waar Hoekstra zelf ook was gepromoveerd. Veenhof ging daar niet op in omdat hij al wat ouder was en bovendien wilde trouwen.
246. Archief-Janse, Brief Veenhof, 22 december 1932, inv. nr. 41
247. Archief-Janse, Brief Veenhof, 13 december 1932, inv. nr. 41.
248. Archief-Janse, Brief Veenhof, 6 maart 1933, inv. nr. 41. Volgens Jan Veenhof is ook sprake geweest van een mogelijk beroep uit Nederlands-Indië, maar vanwege de al genoemde leverkwaal van Veenhof is dat niet doorgegaan.
249. Archief-Janse, Brief Veenhof, 22 december 1932, inv. nr. 41.
250. Archief-Veenhof, Brief Schilder vanuit Oegstgeest, 4 juni 1932, inv. nr. 10.
251. Archief-Vollenhoven, Doos 10, Brief Veenhof vanuit Doorn, 20 januari 1933.
252. Archief-Vollenhoven, Doos 10, Brief Veenhof vanuit Harkstede, 20 november 1933.
253. Archief-Janse, Brief Veenhof, 6 maart 1933, inv. nr. 41. Schilder promoveerde in Erlangen *summa cum laude* op het proefschrift *Zur Begriffsgeschichte des 'Paradoxon'. Mit besonderer Berücksichtigung Calvins und des nach-kierkegaardischen 'Paradoxon'* (Kampen Kok 1933). Zie hier verder Dee, *K. Schilder. Zijn leven en werk*, 253. Zie voor de volledige tekst van Schilders dissertatie: http://www.dbnl.org/tekst/sch1008zurbo1_01/ (geraadpleegd op 28 oktober 2014).
254. Archief Gereformeerde Kerk Doorn, Kerkenraadsnotulen, inv. nr. 5.
255. Archief-Janse, Trouwkaart Doorn/Ermelo, 28 april 1933, inv. nr. 41.
256. Archief FQI, Notulenboek FQI 1932-1935.
257. Archief-Janse, Brief Veenhof, 6 maart 1933, inv. nr. 41.
258. Archief-Janse, Brief Veenhof, 13 december 1932, inv. nr. 41.

‘De absolute waarheid’ (1933-1936)

Harkstede ligt tien kilometer pal oost van de stad Groningen waarmee het destijds via de Woldjerspoorweg naar Delfzijl verbonden was.¹ Het heeft een monumentale hervormde kerk uit 1700, die ontstond op basis van een toren uit de 13^e eeuw. Wellicht hoorde er al eerder een kerkje bij deze toren.² In 1919 kreeg het dorp een School met den Bijbel, Eben Haëzer. De gereformeerden uit het dorp gebruikten het nieuwe schoolgebouw aanvankelijk voor hun kerkdiensten. In 1923 namen zij een nieuwe kerk in gebruik aan de Hamweg 13. Twee jaar later werd de Gereformeerde Kerk van Harkstede officieel geïnstitueerd als zelfstandige gemeente. De nieuwe, fraaie pastorie aan de Hamweg 11, direct naast de kerk, was in 1932 klaar. Veenhof nam die als eerste predikant een jaar later samen met zijn vrouw in gebruik.³ In de tijd dat Veenhof naar Harkstede kwam, had het dorp ongeveer 2.700 inwoners.⁴ In dit dorp woonden vooral kleinere boeren, middenstanders en arbeiders.⁵

In aanwezigheid van zijn trotse ouders, zijn oudste broer en de pas gedocoreerde Schilder werd Veenhof op zondag 21 mei 1933 door ds. De Waard in zijn ambt bevestigd.⁶ Marries vader was daar ontevreden over, omdat hij had verwacht dat hem die eer zou worden gegund. Maar Veenhof had dit al in zijn Spakenburgse tijd aan De Waard gevraagd.⁷ Hij deed na zijn bevestiging intrede met een preek over Openbaring 22: 11-12a: ‘Die onrecht doet, dat hij nog onrecht doe; en die vuil is, dat hij nog vuil worde; en die rechtvaardig is, dat hij nog gerechtvaardigd worde; en die heilig is, dat hij nog geheiligd worde. En zie, Ik kom haastiglijk (...) (Statenvertaling)’. De kersverse predikant benadrukte het woord van God. Subjectivisme was er niet bij: ‘Al ‘t *persoonlijke* en *zielijke* blijve op den achtergrond’.⁸ Hij benadrukte de antithese.⁹ Deze werd steeds scherper, omdat Gods openbaring in de loop van de eeuwen steeds beter werd verstaan: ‘We leven niet voor niets ná mannen als *Calvijn* en *Kuyper*. (...) En zoo is er ‘n geweldige stuw- ing in onzen tijd. Er vaart ‘n *stroom* van groot geweld en energie door ‘t heelal’.¹⁰ Het waren opnieuw moderne, vitalistische klanken. Veenhof wees

13. Kerkenraad Harkstede

erop dat zijn toehoorders 'medewerkers' van God mochten zijn, 'ieder in eigen taak'.¹¹ Schilder luisterde met instemming naar deze aanhaling van zijn eigen geliefde stelling.¹² De antithese zou absoluut worden bij de wederkomst van Christus. Veenhofs officiële *maidensermon* maakte duidelijk uit welke geestelijke bronnen hij putte: Calvijn, Kuyper, Janse en Schilder. De moderne taal in de preek paste in het interbellum, 'een tijdperk van strijd en stellingname'.¹³

Op 6 juni 1933 droeg ouderling G. Nijburg het voorzitterschap van de kerkenraad over aan Veenhof. Die begon de vergaderingen met het lezen van een hoofdstuk uit de Bijbel, beginnend met de Brief aan de Hebreëen.¹⁴ De gemeente was klein, ruim vijftig gezinnen, ongeveer 200 personen.¹⁵ Harkstede ontving steun van classis en provinciale synode. Die steun bedroeg in 1934 f1.450 en in 1935 f1.500 op een totale begroting van f5.400 resp. f6.000. Veenhof ontving het eerste jaar f1.500 aan traktement, voor 7 ½ maand arbeid. De twee kalenderjaren daarna kreeg hij jaarlijks f2.350.¹⁶ '(...) Kees heeft zijn "geldzaken" voor elkaar. Hij kreeg vanavond op de kerkeraad zijn tractement (...)', schreef Marrie aan Janse.¹⁷ Dit vaste en geregelde inkomen moet Veenhof als een luxe hebben ervaren na een sobere jeugd, een karig onderwijzerssalaris en jarenlang leven van een beurs met wat bijverdiensten.

Geen zwoel gedoe

De eerste Harksteedse brief van Veenhof aan Janse klinkt idyllisch: 'We genieten van 's morgens tot 's avonds. We hebben 'n eenig mooi huis. De mensen zijn allerhartelijkst, maar bovenal 't werk is zoo fijn. Elke preek en vooral de studie ervoor is zoo'n feest'.¹⁸ Hij mocht zich dan een anti-subjectivistische geloofshouding hebben aangemeten, Veenhof bleef een gevoelsmens. Hij ging meteen het diepe in. Dinsdags na de intrede was er een trouwdienst: 'k Heb eigenlijk heel geen "preek" gehouden. 'k Zei: laten we samen eens nauwkeurig Psalm 1: 6a lezen'.¹⁹ Het concrete, transparante woord van God behoefde eigenlijk alleen maar voorgelezen te worden. Twee dagen later was het opnieuw raak, Hemelvaartsdag, waarna er drie dagen later weer gepreekt moest worden:

En nou zondag over Romeinen 5 : 2a (...) 'n Prachtgelegenheid om de 'ziel'kunde ervan langs te geven. Geen vredegevoel en geen 'toeleiden-de weg'. En 't is heerlijk hoe de mensen reageren op 't Woord als [je] ze 't alleen maar wat duidelijk voorleest. 't Is hier 'n soort vroomheid, die me heel *zuiver* lijkt, *niets* van dat zwoele gedoe als bij ons in de buurt, maar 'n rustig sober leven uit de Schrift. 'k Merk nu heel goed wát ik aan u te danken heb. *Van de rechtvaardigen* ligt nòg altijd op m'n bureau, vlak naast me. 't Is een van m'n liefste boeken.²⁰

Janses invloed bleef groot: geen mystiek gedoe, eenvoudig de Bijbel lezen. Graafland wijst erop, dat de 'toeleidende weg' inderdaad veel aandacht kreeg in piëtistische bekeringsverhalen. Het ging daarbij om de lange weg die de gelovige moest afleggen voordat deze kwam 'tot de volle zekerheid van het delen in het heil'. Ook Graafland plaatst daar vanuit de Schrift voorzichtig een vraagteken bij, hoewel hij niet betwist dat deze gedachte Bijbelse wortels heeft.²¹ Maar Veenhof moest er niets meer van hebben. De Groninger nuchterheid moet hem goed hebben gedaan. In het Noorden van het land was de bevindelijkheid minder sterk. In die omgeving kon hij met zijn antisubjectivistische geloofshouding ook zijn eigen emotionaliteit beter kanaliseren. De begenadigde spreker leefde zich helemaal uit in zijn preken: 'k Zou niet graag 'n zondag overslaan'.²² Veenhof had de kerkenraad ingelicht over zijn wijze van huisbezoek. Voor iedere avondmaalsviering wilde hij een deel van de gemeente langs.²³ Wars van 'zwoele' toestanden ging Veenhof tijdens zo'n bezoek niet peilen hoever de mensen geestelijk waren. Hij vroeg naar gedrag, niet naar zielenroerselen. Gehoorzaamheid kun je 'meten', motieven niet:

O dat vragen! 'k Kan het niet doen en 'k doe het ook niet. Wel van die dingen waarnaar je vragen *kunt* of ze 'n goeie krant lezen, als je vermoedt, dat er 'n liberale komt of naar de huiselijke godsdienstoefeningen – maar dat geestelijke 'peilen' – 'k doe 't niet. 'k Neem 'n stukje van den bijbel in gedachten, 'n paar verzen en daar praat ik over: gewoon uitleggen, praktisch en concreet.²⁴

Janse reageerde instemmend, vol ironie: 'Waarom nemen ze dan geen psychiater voor huisbezoek?'²⁵ Voor religieuze psychoanalyses moest je niet bij ds. Veenhof zijn noch bij meester Janse.

De catechisaties vielen op dinsdag.²⁶ Ze bleven niet zonder resultaat. Veenhof meldde aan Schilder, dat al zijn volwassen catechisanten belijdenis deden. Daar zaten zes hervormden tussen.²⁷ Die deden waarschijnlijk mee vanwege verkering met een gereformeerde. Veenhof gaf ook vijf uur catechisatie in de stad Groningen, omdat ze daar twee vacatures hadden.²⁸ Dat kon hij er wel bij doen. Ook Marrie deed meer dan alleen de huishouding, daarvoor had zij zich in Ermelo te zeer ontwikkeld. Ze vertaalde voor Janse grote stukken uit het eerste deel van *Israel, its life and culture* van J.P.E. Pedersen.²⁹ Ondertussen was ze zwanger van Jan, die op 18 februari 1934 werd geboren. Natuurlijk ging er bericht naar Walcheren: 'U kunt u niet voorstellen hoe blij we met ons jochie zijn. (...) 11 Maart komt prof. Schilder 't Deo Volente doopen. (...) Wat gaan al die heerlijke dingen van het verbond voor je leven als je zelf zoo'n jochie hebt. (...) 'k Kan 't soms niet aan. In één jaar candidaat – dominee – echtgenoot – vader'.³⁰ Voor de gevoelige Veenhof

was het bijna te veel. Hij had zijn vreugde gevonden in het leven in de verbondsgemeenschap met God. Die stond centraal, de beginselen behoorden niet meer tot Veenhofs primaire *vocabulaire*.

Toen Schilder Jan doopte, was hij net als hoogleraar opgetreden in Kampen. Veenhof was verwachtte er veel van: 'Dat je nu echt professor bent en je heelemaal moogt geven, dat er naar je geluisterd wordt en dat je methodes al meer worden gekend en *dus* gewaardeerd, dat velen gaan *zien* hoe 't moet – 't zijn allemaal dingen, waar we de HEERE zoo echt dankbaar voor zijn'.³¹ Iets van Schilders glorie straalde op hem af, zeker in de doopdienst. Marrie leefde intussen theologisch met haar man mee. Toen haar man *Wat is de hemel?* van Schilder corrigeerde, las zij het over zijn schouder mee.³² 't Is héél mooi, maar ik kan natuurlijk alles niet begrijpen', schreef ze bescheiden aan Janse. Ze voegde toe dat haar man zo zijn 'zeer nette buien' had, 'op 't gebied van schrijverij' en 'rekeningen bewaren'.³³

Afgaande op het notulenboek van de kerkenraad deden zich in Veenhofs ambtsperiode geen dramatische dingen voor. Wel bleek de gemeente binnen een jaar met 37 leden gegroeid. Vijftien kinderen werden gedoopt en twee volwassenen. Achttien personen legden openbare geloofsbelijdenis af. Ook financieel ging het de gemeente goed.³⁴ De opbrengsten uit vaste bijdragen en collecten gingen ruim 40% omhoog, naar f1.600 in 1933. Een jaar later bleek de gemeente opnieuw gegroeid, met acht leden.³⁵ In 1934 gingen de collecten en vaste bijdragen opnieuw omhoog, naar f1.800. In 1935 daalden deze echter naar ruim f1.700. De economische crisis was voelbaar, in de jaren 1934 en 1935 werd elk jaar meer dan f400 uitgekeerd aan diaconale steun.³⁶ Volgens Martje Ploeg-de Groot, van wie de ouders in Harkstede bevriend raakten met de Veenhofs, ging de jonge predikant de gemeenteleden af om ze te waarschuwen in die crisistijd niet zóveel aan de kerk te geven, dat ze hun bedrijf en gezin tekort zouden doen. 'Zelf leefden dominee en mevrouw ook ontzettend zuinig en sober. Mevrouw verstelde haar eigen schoenen.' Het vaste en geregelde inkomen betekende kennelijk niet dat ze het breed lieten hangen. Marrie beknibbelde op van alles en nog wat om haar man een extra studieboek te kunnen geven op zijn verjaardag. Ze was verder naar de plaatselijke bevolking 'gewoon' en hartelijk, 'altijd meelevend en informerend'. 'Kerks of niet kerks maakte geen verschil. En alles met veel humor en geestigheid ook.'³⁷ Het had minder gekund, om het op zijn Gronings te zeggen.

Schilder contra Hepp en Waterink

Veenhof had in zijn kleine dorpsgemeente veel tijd om te studeren en dacht aan een proefschrift. 'De boekenrekening is (...) onrustbarend hoog', verzuchtte hij ondanks zijn sobere levensstijl tegenover Janse.³⁸ Schilder raadde hem aan met de kerkenraad te spreken over studieverlof 'om dan hetzij

langs den weg dien je reeds hebt uitgestippeld, hetzij langs anderen weg, te komen tot de promotie'.³⁹ Zo had Schilder het zelf ook gedaan. Het onderwerp van het nooit geschreven proefschrift is onbekend, maar Veenhof bleef al studierend wel goed op de hoogte van de ontwikkelingen in kerk en theologie. Zo wees hij Schilder per briefkaart op een artikel van diens Amsterdamse collega Hepp.⁴⁰ Deze had zich gekeerd tegen de critici van de denkbeelden over kerkelijke verscheidenheid van Kuyper en Bavinck. Hepp zag die kritiek als bewustzijnsvernaauwing van epigonen. Hij beweerde dat er volgens Calvijn best verschillende ware kerken in één plaats konden zijn, terwijl die epigonen dat ontkenden. Zij waren 'impotent tot voortbouw' en sneden volgens Hepp 'in het hart der Reformatie'.⁴¹ 'Je zult wel verstomd staan als je 't leest', schreef Veenhof. Het verhaal was volgens hem gericht tegen Schilder en Vollenhoven: "k Geloof dat 't tijd wordt er eens systematisch over te schrijven, Pik – wat zou dat fijn zijn. 'k Heb zondag over de kerk gepreekt – toen heb ik sterk 't gemis aan een boek gevoeld'.⁴² Schilder die maar weinig brandstof nodig had om te ontvlammen, nam bliksemsnel de handschoen op en begon in *De Reformatie* van 2 februari 1934 met een reeks van acht artikelen tegen de opvatting van Hepp. Volgens Schilder legde die Calvijn verkeerd uit: 'Maar Calvijn zegt: welneen, Góð kent de kerk als één; wij zien die eenheid niet zo duidelijk, als Hij. *Dat is evenwel geen grond, om het zoeken der eenheid maar prijs te geven, of de veelheid tot een eenheid om te tooveren (...)*'.⁴³ Schilder beschuldigde Hepp tussen neus en lippen door van farizeïsme.

Tazelaar en Waterink probeerden hun mederedacteur in diens polemieek te temperen. Het zou de verhouding tussen 'Kampen' en de Vrije Universiteit kunnen schaden.⁴⁴ Ook in een lokale kerkbode was kritiek te lezen. 'Is dat nu waarover hooggeleerden voor een publiek, dat toch wel iets gevoelt van den geestelijken nood van 't heden, met elkander moeten redetwisten?', schreef een predikant.⁴⁵ Maar Schilder verdedigde zich. Het ging hier om een misvatting die beslist bestreden moest worden. Deze door Veenhof geïnitieerde polemieek maakte de verhoudingen er niet beter op. Hepp had immers enkele jaren daarvoor al het veld moeten ruimen als redacteur van *De Reformatie*. Er zat oud zeer. De kritiek nam niet weg dat veel van Schilder werd verwacht. H.H. Kuyper, de nestor van de Gereformeerde Kerken, schreef in 1933 na Schilders benoeming, dat er 'iets geniaals in zijn werken en persarbeid' schitterde.⁴⁶ Hij was ook positief over Schilders geestverwant Vollenhoven. In *De Heraut* preees hij *Het calvinisme en de reformatie der wijsbegeerte* uit 1933 van zijn jonge collega aan de Vrije Universiteit, al had hij enige kritiek.⁴⁷ Ook zijn Kamper collega J. Ridderbos was positief over dit boek.⁴⁸

Maar Schilders vroegere medegymnasiast en oud-jaargenoot Waterink was verontwaardigd over diens reactie op Hepp: 'Hoor eens, dit is geen

14. K. Schilder

persmanier, man'.⁴⁹ In *De Reformatie* pakte deze verder de draad op van de behandeling van psychologische vraagstukken.⁵⁰ Daarin was hij kritisch tegenover opvattingen van Vollenhoven en van 'de heer A. Janse te Biggekerke'. Laatstgenoemde had in een ingezonden brief van 6 maart 1934 gereageerd op een artikel van Waterink. De theorie over de twee 'ikken' van Jezus was volgens Janse 'heidensche filosofie'. Waterink brieste daarop enkele kolommen in het gereformeerde weekblad vol. Janse 'solde' volgens hem met de traditie: 'Vermoedelijk wisten die stumpers [Kuyper en Bavinck] ook niet dat het heidensche filosofie was wat ze schreven (...)'.⁵¹ Ook in *De Reformatie* van 15 juni 1934 en daaropvolgende nummers bekritiseerde Waterink de 'richting' van Janse en Vollenhoven. Volgens de gereformeerde geloofsleer bestond de mens uit twee substanties, lichaam en ziel:

[M]aar volgens de opvatting van de door ons besproken 'richting' is dit in strijd met het Schriftuurlijk spraakgebruik. (...) *De ziel is geen ding, is geen substantie* en het is onjuist om over den dood te spreken als over een scheiding tusschen ziel en lichaam. De mensch is een eenheid. (...) Ziel beteekent (...) den heelen concreten mensch.⁵²

Waterink verweet Janse en Vollenhoven – niet geheel onbegrijpelijk – de uitdrukkingen voor lichaam, geest en ziel niet eerst uitgebreid exegetisch te hebben onderzocht. Zij oriënteerden zich volgens hem te veel op het Oude Testament. Volgens 1 Corinthiërs 15 leerde Paulus naar de mening van Waterink wel degelijk de dichotomie: 'Wij zien ons dan ook genoodzaakt te handhaven de leer van het substantieel bestaan van de ziel'.⁵³ Janse hield Veenhof op de hoogte.⁵⁴ Eerder had Veenhof hem geschreven over de opvatting over de ziel in de nieuwste uitgave van de *Isâgogè Philosophiae*, het collegedictaat van Vollenhoven.⁵⁵ Janse, Veenhof en Vollenhoven probeerden te komen tot een beter verstaan van het begrip ziel in de Bijbel. Veenhof zag de polemiek tussen Janse en Waterink als een versteviging van de positie van Vollenhoven. Waterink zou niet veel bereiken bij de studenten, zo schreef hij aan Janse: 'Tusschen 2 haakjes – hij [Schilder] is 't *im Groszen und Ganzen* ook met uw brochure: "de mensch als 'levende ziel"' eens'.⁵⁶ Schilder was inderdaad niet enthousiast over de artikelen van Waterink. 'En dan moet je die artikelen tegen Vollenhoven gelezen hebben plus de kolommen gezeur over *nous, pneuma* en *psyche*, waar geen mensch iets van snapte', schreef Schilder, zelf toch ook niet altijd even puntig en helder, naar Harkstede.⁵⁷ Schilder en Waterink hadden het in hun Kamper studententijd als jaargenoten al eens flink met elkaar aan de stok gehad.⁵⁸ Persoonlijke zaken speelden een rol in de discussie. Zo kristalliseerden zich tegenstellingen uit rond het denken over de pluri-formiteit van de kerk en de ziel. Veenhof blies vanachter de coulissen zijn

partij mee. Voor Waterink was de kwestie van de ziel overigens het laatste theologische debat waarmee hij zich bemoeide.⁵⁹ Hij zou zich in de decennia daarna ontwikkelen tot de neocalvinistische opvoedingsdeskundige van Nederland.⁶⁰

Moderniteit

Ook H.H. Kuyper, Hepp en Waterink wilden vernieuwen, maar meer binnen de kaders van de theologie van A. Kuyper en Bavinck.⁶¹ 'Waterink heeft zich vrijwel volledig aan de gedachtegang van Kuyper en Bavinck aangepast.'⁶² Janse, Schilder en Vollenhoven gingen ontologisch verder in hun vernieuwingspogingen, wilden radicaler zijn. Harinck wijst hier op een verschil in mentaliteit. Janse, Schilder en Vollenhoven gingen met Veenhof in hun kielzog, antisubjectivistisch als zij waren, niet mee met de beweging der 'jongeren' maar waren in hun reactie daarop wel authentiek modern. Volgens Harinck was deze moderniteit totaal, objectief en actueel. Onder het kopje totaal noemt hij dat de reformatorische beweging vitalistische trekken had.⁶³ Maar moderniteit betekende meer. Ze was ook rationeel, dynamisch, en gericht op zuiverheid.⁶⁴ De bloei van wetenschap en techniek en de daarmee samenhangende industrialisatie en verstedelijking waren onlosmakelijk verbonden met rationaliteit en dynamiek. Deze bestanddelen zijn alle terug te vinden in genoemde beweging. Ze zijn overigens nauw met elkaar verbonden. Zo is vitalisme dynamiek *pur sang*. En rationaliteit is een volle broer van objectiviteit.

Het is boeiend te constateren dat de verzuiling, die algemeen als een maatschappelijk fenomeen van na 1880 wordt gezien, geduid kan worden als een modern verschijnsel. Charles Taylor ziet moderniteit – door hem gedefinieerd als een 'in de geschiedenis ongekende amalgaam van nieuwe gebruiken en instellingen (wetenschap, techniek, industriële productie, urbanisatie), van nieuwe levenswijzen (individualisme, secularisatie, instrumentele rationaliteit); en van nieuwe vormen van malaise (vervreemding, zinloosheid, een gevoel van dreigende sociale ontbinding)' – als een meervoudig proces.⁶⁵ Dat slaat bij hem vooral op de diversiteit in de processen van vorming van verschillende natiestaten, maar er is geen enkele reden deze meervoudigheid niet te betrekken op intra-nationale maatschappelijke ontwikkelingen. Verzuiling is zo beschouwd geen teken van verstarring maar van vitaliteit. Verscheidene tradities worden onder invloed van de moderniteit gekanaliseerd vormgegeven. A. Kuyper was in deze gedachtegang een modern maatschappelijk architect. De reformatorische beweging probeerde deze gereformeerde bouwstijl typisch modern radicaal te zuiveren.

Ook Adema verbindt moderniteit met de verzuiling. De zuilen zijn voor haar verschillende, parallelle kanalen voor de maatschappelijke verwerking van de snelle moderniseringsprocessen binnen de diverse eigen kringen.

Zo gaat de homogenisering door moderne wetenschap en techniek hand in hand met het heterogeniseringsproces van de verzuiling:

Als gevolg van de versnelde modernisering rond 1880, ontstonden er processen van culturele homogenisering en culturele heterogenisering: enerzijds schaalvergroting en toegenomen communicatie en integratie, anderzijds een terugtrekking in de eigen groep om deze processen vorm te geven. Integratie door middel van desintegratie. Deze paradox mag kenmerkend voor de moderniteit worden genoemd, voor de reactie op snelle veranderingen, op radicale modernisering.⁶⁶

Het is inderdaad treffend hoe modern de reformatorische beweging binnen de gereformeerde wereld, de gereformeerde zuil, was. Vollenhoven en Dooyeweerd trachtten, uitgaande van de absolute soevereiniteit van God over zijn schepping, rationeel grip te krijgen op het totaal van de dynamische werkelijkheid. Hoezeer deze christenfilosofen ook de beperkingen van de menselijke rede beseften, ze waren intussen wel bezig met de bouw van een indrukwekkend ontologisch en wijsgerig historisch systeem. Het streven naar objectiviteit is niet alleen verbonden met rationaliteit maar *ipso facto* ook met een duidelijk antisubjectivisme. Waarachtige humaniteit betekende leven in het verbond. De daarbij behorende gehoorzaamheid werd stevig verankerd in de Bijbel, waarvan de inhoud door grondige studie eenduidig kon worden uitgelegd. De Bijbel liet in hun visie niet in het onzekere waar het ging om de normativiteit. Dat in de verbondsrelatie dynamiek zat, werd duidelijk in de heilshistorische benadering van Schilder maar ook in het historisch positiverings- en ontsluitingsproces, dat de wijsbegeerte van de wetsidee onderscheidde. Zijn was zin. Elk moment lag onder de klem van Gods normen. Het schilderianaanse motto van het zoeken van 'het absolute in elk concreet ding' toonde hoe hoog de lat lag. De reformatorische beweging bestond, waar het ging om radicaliteit, uit gereformeerde equivalenten van de grote Nederlandse literator M. ter Braak.⁶⁷ Een kenmerkend verschil lag in het waarden van de menselijke persoonlijkheid. Waar de reformatorische beweging objectief en daarom antisubjectivistisch was, benadrukte Ter Braak de persoonlijkheid als drager van de zuiverheid die hij nastreefde.⁶⁸ Qua strijd lust pasten zowel Ter Braak als de reformatorische beweging echter precies in de sfeer van het interbellum. Kerk en wereld snoven dezelfde lucht op.⁶⁹

Ook in de rooms-katholieke zuil waren dergelijke tendenties waarneembaar: 'Allen wijzen ook op de modernistische reflex in de katholieke beweging, als tegenbeweging tegen de moderniteit en tegelijkertijd als incorporatie daarvan'. Derks wijst daarbij op de Graalbeweging, een bekeeringsbeweging door 'sterke vrouwen'.⁷⁰ Zij noemt dit zoeken van een balans

tussen traditionaliteit en moderniteit typerend voor het interbellum.⁷¹ Het is hetzelfde verhaal als binnen de gereformeerde zuil. De strijd tussen Hepp, Kuyper en Waterink enerzijds en Janse, Schilder en Vollenhoven anderzijds was ook een voorbeeld van het zoeken naar die balans. De Graalbeweging wordt door Derks 'gevaarlijk modern' genoemd, wat aansluit bij de gevoelens van genoemde theologen van de Vrije Universiteit ten opzichte van de reformatorische beweging.⁷² Daartegen was volgens hen maar één kruid gewassen: rustig voortbouwen op de traditionele, gereformeerde bouwwerken, stap voor stap, dan brak het lijntje van de traditie niet. Aangezien de 'jongeren' geen concreet programma hadden maar alleen wat globale motto's, waren ze gemakkelijk te bestrijden geweest. Weliswaar had *De Reformatie* aanvankelijk duidelijke plannen gehad, maar de linkervleugel van de 'beweging der jongeren' was daarvan losgeraakt door de kerkelijke afscheiding van de hersteldverbanders.

Het streven van Janse, Schilder en Vollenhoven was echter concreter. Vollenhoven en Dooyeweerd bouwden aan een christelijke filosofie en publiceerden standaardwerken of werkten daaraan. Ook van Janse en Schilder verschenen spraakmakende publicaties. De visie van Janse en Vollenhoven op de ziel, die door Veenhof werd gedeeld, was omstreden. Bovendien ontstond er zo langzamerhand een netwerk, waarin Veenhof een belangrijke rol speelde. Dat alles ervoeren de theologen aan de Vrije Universiteit als revolutionair en confronterend, ook omdat dit streven binnen de gereformeerde universiteit van buiten de eigen faculteit kwam en ook nog eens voor een deel uit 'Kampen'.⁷³ Er was dus een vijand binnen hun poorten maar ook één daarbuiten. Ze zagen dit alles niet als vernieuwing maar als 'nieuwlichterij'.⁷⁴ De reformatorische beweging verstoorde naar hun mening de balans tussen traditie en vernieuwing. De nieuwkomers waren verder bedreigend populair onder studenten, de toekomstige gereformeerde leiders.

Regisseur en organisator

De strijd werd eerst uitgevochten in de redactie van *De Reformatie*. De spanning tussen Schilder en Waterink liep op, een botsing van gereformeerde theologische bouwstijlen met een persoonlijke trek. Veenhof hoopte op een breuk tussen beiden: '[G]ezegend zij de dag, waarop je zult gaan varen onder eigen, volkomen eigen vlag'.⁷⁵ Hij schreef Vollenhoven dat hij een breuk in de redactie aan zag komen.⁷⁶ Vollenhoven was dit met Veenhof eens, maar hij zag ook het risico van een verkeerde afloop: 'Eindigt het in een uit-treden van prof. Schilder, dan zijn we verder dan ooit van huis'.⁷⁷ Maar Veenhofs wens werd spoedig vervuld toen een conflict uitbrak over het Tweede Internationale Congres van Calvinisten dat in 1934 te Amsterdam zou worden gehouden. Schilder wilde niet meewerken, omdat de met Barth sympathiserende Th.L. Haitjema, hoogleraar theologie in Groningen, daar

een inleiding zou houden.⁷⁸ Waterink had wel zijn medewerking toegezegd. Schilder hield Veenhof vertrouwelijk op de hoogte: 'Met *De Reformatie* zal 't wel misgaan'.⁷⁹ Na veel verwickelingen koos de uitgever ervoor alleen met Schilder verder te gaan.⁸⁰ Zo kreeg deze een eigen spreekbuis, een succes voor de nieuwe beweging. Schilder schreef Veenhof over zijn hoofdredactionele plannen, daarbij reserves ventilerend over Vollenhoven:

Kees, je zult natuurlijk mee doen. Maar je zult niet boos worden, als ik inzake vollenhoviana, die ik niet doorzien zou, je copie zou willen zien worden tot een *wohltemperiertes Klavier*. En jij denkt wel eens over namen van lui, die te vragen zouden zijn. Ook inzake letteren en kunst. Je denkt bij het noemen van namen ook aan mijn eigenaardige positie van onzekerheid inzake specifieke vollenhoviana. Ik wil niet graag onenigheid hebben straks.⁸¹

Veenhof bleef echter proberen Schilder en Vollenhoven met elkaar te verbinden. Laatstgenoemde schreef hij hoe het Schilder verging: 'Steeds meer kom ik tot de overtuiging, dat prof. Schilder gaande langs eigen wegen zal komen waar u ook is en meermalen heb ik die overtuiging dan ook tegenover hem geuit en gezegd dat ik hoopte en ook geloofde dat 't tot 'n combinatie van u en hem zou komen'.⁸² En Veenhof had Schilder geschreven dat het hem trof dat 'n zelfde grondgedachte en zijn [Vollenhoven] en jouw werk kenmerkt'.⁸³ Zo masseerde hij de relatie tussen zijn beide leermeesters in de richting van zijn eigen ideaal, een krachtige verbinding tussen beiden. Wat Veenhof hoopte, gebeurde gedeeltelijk. Vollenhoven zag in Schilder steeds meer een bondgenoot: 'De toenadering zelf moet echter niet geforceerd; ze zal wel vanzelf groeien, gezien de overeenstemming in uitgangspunt'.⁸⁴ Toch bleef er afstand, verschil van inzicht bijvoorbeeld op het punt van de kerk en de ambten.⁸⁵ Het had zoals eerder gezegd ook te maken met karakterverschillen. Vollenhoven had een hekel aan polemiseren en was bij voorkeur inhoudelijk bezig.⁸⁶ Schilder betrad graag de arena. Hij wilde niet, dat Veenhof Vollenhoven expliciet als medewerker voor *De Reformatie* vroeg. Vollenhoven stond al vanaf het begin op de lijst van medewerkers, maar had nooit een bijdrage geleverd.⁸⁷ Schilder wilde kijken hoe de zaak zich zou ontwikkelen.⁸⁸ Veenhof meldde Schilders aarzelingen bij Vollenhoven, waarbij hij uitgebreid vertelde over de redactiecrisis.⁸⁹ De Harksteedse predikant vroeg Janse wél expliciet als nieuwe medewerker na de redactionele breuk, die hij typeerde als een stap naar zuivere tegenstellingen. Er was wel een maar:

Maar kan ook 'n aanleiding worden tot 't oproepen van *valsche* tegenstellingen (Kampen – Vrije Universiteit) en 't vertroebelen van echte te-

genstellingen (J. Waterink – prof. Vollenhoven en u). Daarom is 't zoo noodig, dat u meedoet. (...) Jarenlang heb ik geworsteld en gebeden om K. Schilder en prof. Vollenhoven naar elkaar toe te krijgen (...). 'k Was 'n soort *trait d'union* tusschen die beiden. Nu is er weer een kans. Als u meedoet dan zal dat van groote beteekenis zijn. *A priori* is dan 'n tegenstelling Kampen – Vrije Universiteit uitgesloten, ook in de oogen van hen, die zoo iets zouden hoopen of vreezen. Bovendien is dan metterdaad *De Reformatie* in 'n bepaalde verhouding gebracht tot 't streven van prof. Vollenhoven, laat me die noemen een verhouding van sympathieke afwachting. Bovendien krijgt u een groote (de grootste wat weekblad betreft) invloedskring. U weet het, de lui die graag naar u luisteren, zijn ook K. Schilder sympathiek en omgekeerd. (...) 'k Geloof dat de nieuwe wending in *De Reformatie* van groote betekenis zal en kan worden voor 't reformatorisch streven. Er komen frissche krachten in (...). *De Bazuin* en *De Heraut* wankelen ten doode (...). Alleen *De Reformatie* groeit nog aldoor. O, 't is nu de tijd om te werken met alle energie. (...) Wat zou 't fijn zijn. Prof. Vollenhoven in *De Standaard*, U en K. Schilder in *De Reformatie*. Dan was onze positie wel zeer sterk. Grijp de kansen. God geeft ze ons.⁹⁰

Zo kwam het dat, toen Waterink en Tazelaar de redactie verlieten, Janse en Veenhof beiden prijkten op de lijst van nieuwe medewerkers aan *De Reformatie*.⁹¹ Veenhof was nadrukkelijk met regie bezig, vanuit het overzicht dat hij in de loop der jaren had gekregen. Op allerlei manieren probeerde hij de reformatorische beweging de wind in de zeilen te geven en zo de in zijn ogen goed gereformeerde krachten te bundelen. Eerst had hij dat als student gedaan, nu deed hij het als predikant. Hij probeerde Janse, Schilder en Vollenhoven met elkaar te verbinden en bij te dragen aan een goede positie van hen in de kerkelijke wereld.

Uiteraard gaf de discussie over de ziel strijd binnen de Vrije Universiteit tussen Vollenhoven en Waterink. Ook daar lag een belangrijk institutioneel front. 'Nog onlangs hoorde ik,' schreef Vollenhoven Veenhof op 11 juni 1934, 'van iemand dien ik persoonlijk zeer sympathiek vond maar terwille van 't beginsel meende niet te mogen steunen, dat hij op den steun van collega Waterink had kunnen rekenen, indien hij zich openlijk tegen mij had gekeerd, waarvoor de man gelukkig te nobel was'. Vollenhoven dacht dat het 't beste was om rustig door te werken.⁹² Veenhof en Vollenhoven correspondeerden regelmatig. Ook zochten ze elkaar op. Veenhof schreef Janse erover: 'In Augustus [1935] ben ik ook nog 'n keer bij prof. Vollenhoven geweest. Dat was heerlijk. Overal over gesproken. 'n Overzien van heel de situatie onder leiding van zijn scherpe blik. Wat is zoo iets een verkwikking'.⁹³ Veenhof genoot van de analytische ruggensteun. Vollenhoven ging

op zijn beurt op bezoek bij Veenhof. Zo bedankte hij voor ‘t logies’ in een brief van 24 maart 1936.⁹⁴

De reformatorische beweging betoonde zich ook strijdbaar buiten de gereformeerde kerken en Veenhof deed daaraan mee. In de herfst van 1934 werd de Afscheiding herdacht. Haitjema hield in Ulrum een herdenkingsrede, waarin hij het gedrag van De Cock bekritiseerde met een verwijzing naar Numeri 14: Mozes had indertijd voor het zondige volk gebeden, maar De Cock scheurde zich los. Veenhof, die op maandag 8 oktober een gedachtenisrede hield over de Afscheiding, preekte kort daarna over dit Bijbelgedeelte. De Cock had volgens Veenhof geen afscheiding gezocht, hij was uitgeworpen. De vergelijking met Mozes ging niet op.⁹⁵ Schilder publiceerde deze preek in *De Bazuin* om te laten zien ‘hoe tegenwoordig jonge predikanten onder de gereformeerden de grove fouten van hoogleraren aan den overkant kunnen corrigeren’.⁹⁶ Zo gaf hij Veenhof rugdekking. Haitjema, voorstander van de volkskerk, verweet Veenhof daarop te veel nadruk te leggen op het geloof van de individuele mens: ‘[H]et beslag van het Woord (...) op het gansche volksleven wordt (...) ingeperkt tot de personen (...), die in het woord Gods geloven’.⁹⁷ Maar dit verwijt landde niet bij de vertegenwoordigers van de reformatorische beweging, die als medewerkers van God het gereformeerde leven wilden zuiveren. Dat de verjaardag van de Afscheiding in het Groningse Harkstede belangrijk was, bleek uit de recordopbrengst van de collecte, f100.⁹⁸ Ter gelegenheid van dit jubileum schreef Janse *Van Dordt tot ’34*.⁹⁹ Het ging er bij Veenhof in als koek, schreef Marrie aan Janse: ‘[U] kijkt zoo “verbluffend” (woord van Kees) scherp dóór de dingen heen’. Zelf was ze ook enthousiast: ‘(...) ’t is voor ’n gewoon mensch als ik bijvoorbeeld zoo mooi om na te gaan ’t ontstaan (...) van allerlei dwaling en bederf in de Gereformeerde Kerk (...)’.¹⁰⁰

In Groningen kwam een kring van reünisten van *FQI* tot stand, een groepje dat Veenhof gebruikte om de reformatorische beweging te versterken.¹⁰¹ Naast Veenhof was ook ds. D.[ouwe] van Dijk van Groningen actief in deze club.¹⁰² ‘Douwe is volkomen toegewijd. (...) ’k Heb weer ’n nieuw plan met [hem] besproken.’ Schilder werd uitgenodigd om voor de reünisten colleges te komen geven over de Twaalf artikelen des geloofs. Veenhof drong er bij Schilder op aan deze kans te grijpen: ‘’k Heb ’n idee of er nú een crisis gaande is, die we vóór moeten zijn. En hier heb je veel *warme* aanhangers. Mobiliseer ze!’ ‘Je moet overal je mannetjes hebben.’¹⁰³ Ook Vollenhoven sprak voor deze groep: ‘Vollenhoven komt 3 x spreken over ‘t calvinisme’.¹⁰⁴ Op 29 november 1934 schreef Veenhof enthousiast aan Schilder over Vollenhovens lezing van die avond: ‘Zóó mooi. Elke keer dacht ik: ‘k wou, dat Pic er was’.¹⁰⁵ Schilder was net als Vollenhoven dat eerder had laten zien terughoudend waar het ging om groepsvorming, zeker als dat niet open en eerlijk gebeurde. In juli 1934 schreef hij naar aanleiding van een uitnodiging van

15. D.H.Th. Vollenhoven

ds. J. Overduin voor een of andere conferentie, dat het hem zou spijten wanneer Veenhof erheen ging. Schilder was zelf ook uitgenodigd, maar die ging beslist niet: 'Ik moet van dat geconfereer niets hebben'. Het stak hem dat er niet schriftelijk was uitgenodigd. Janse ging wel.¹⁰⁶ Wat later uitte Schilder opnieuw zijn weerzin tegen het gebrek aan openheid: 'O, de clubgeest, het zwijgen vanwege vriendjes'.¹⁰⁷ Ook Veenhof zelf sprak voor de Groninger reünisten, een onvervalste bijdrage aan groepsvorming ten behoeve van de reformatorische beweging. Veenhof noemde het bij Janse:

Ze hebben gevraagd of ik in december 'n speech wilde houden om 't nog wat te verduidelijken enz. 'k Denk dat ik dan maar over de strijd over de ziel zal spreken, 't zien van de groote verwarring die daarover heerscht maakt vanzelf plaats voor wat prof. Vollenhoven en u schrijven. 'k Kan dan tegelijk 't debat Vollenhoven – J. Waterink behandelen.¹⁰⁸

Strijden in woord en geschrift

Maar het ging op 17 december 1934 over wat anders. Veenhof sprak voor de Groninger reünisten niet over de ziel maar over '[g]elooven'. Daarbij besprak hij uitgebreid de kwestie van het zelfonderzoek. Veenhof had het in Janses lijn over het 'levende, tintelende' geloven, niet over het abstracte begrip daarvan. Dat geloof moest niet getoetst worden met 'zielsontleiding' waarvoor volgens hem 'dikke handleidingen' waren geschreven. In de eerste plaats was er nog te weinig bekend over het zielenleven van een mens. In de tweede plaats kon via de scrupuleuze zelfanalyse geen onderscheid worden gemaakt tussen waar en 'valsch' geloof. Maar wat nog belangrijker was, zo betoogde de Harksteedse predikant, was dat geloofszekerheid nooit gebouwd mocht worden op iets in de mens zelf. Dat was 'goddeloos' en 'zelfhandhaving' tegenover God. Nee, geloven betekende God voor betrouwbaar houden en zich vastklemmen aan zijn beloften. Uiteindelijk betekende het Jezus Christus betrouwbaar achten. Geloven was '[e]igendom zijn – nooit eigenaar'. Dat werd openbaar in 'een nieuw leven, een strenge gehoorzaamheid, een gewillige dienst'.¹⁰⁹

Het vraagstuk van het zelfonderzoek was een oude kwestie uit de afgescheiden kerken en, na de vereniging met de dolerenden, ook in de Gereformeerde Kerken. Hoe kon men weten of iemand waarachtig geloofde? Het was ooit in de ruzie binnen de kerkenraad van Doorn met ouderling Odé over dit punt gegaan. Abraham Kuyper ging ervan uit, dat de kerkleden werkelijk gelovigen waren, volk van God. Ook veronderstelde hij, om de kinderdoop te kunnen rechtvaardigen, dat de kleine kinderen wedergeboren waren.¹¹⁰ Tegelijk besefte hij, dat alleen de uitverkorenen, de mensen die door God voorbestemd waren om het heil te ontvangen, werkelijk tot Gods volk behoorden. De veronderstellingen over geloof en wedergeboorte

werden gemaakt in een oordeel van liefde, totdat het tegendeel zou blijken. Zo maakte Kuyper op scholastieke wijze de spanning tussen verbond en verkiezing praktisch leefbaar op de kerkvloer. Het verbond had, zo zei men het in die tijd, een uitwendige en een inwendige zijde, uiteindelijk kwam het aan op de inwendige. Maar die kant was alleen zichtbaar voor God. In de kerk moest men zich in alle voorlopigheid aan de hand van de buitenkant redden met veronderstellingen over de binnenkant.

Met name gelovigen uit de Afscheiding hadden moeite met deze kuyperiaanse benadering, zoals in hoofdstuk 1 al werd genoemd. Kweekten deze veronderstellingen geen valse gerustheid? Liep men niet het gevaar met een ingebeelde hemel naar de hel te gaan? Predikanten zouden volgens deze critici op moeten roepen tot zelfonderzoek naar waarachtig geloof. In 1905 had de synode van Utrecht Kuypers theologie van de veronderstelde wedergeboorte op een gematigde manier gelegitimeerd. Maar de synode had tegelijkertijd aangedrongen op ernstig zelfonderzoek:

En wat eindelijk het vierde punt *de onderstelde wedergeboorte* aangaat, verklaart de synode, dat volgens de belijdenis onzer kerken het zaad des verbonds [de kinderen in de kerken] krachtens de belofte Gods te houden is voor wedergeboren en in Christus geheiligd, totdat bij het opwassen uit hun wandel of leer het tegendeel blijkt; dat het echter minder juist is te zeggen, dat de doop aan de kinderen der geloovigen bediend wordt op grond van hunne onderstelde wedergeboorte, omdat de grond van den doop is het bevel en de belofte Gods; dat voorts het oordeel der liefde, waarmede de kerk het zaad des verbonds voor wedergeboren houdt, geenszins zeggen wil, dat daarom elk kind waarlijk wedergeboren zou zijn (...) zoodat in de prediking steeds op ernstig zelfonderzoek moet worden aangedrongen (...).¹¹¹

Over het sacrament van de doop zelf sprak de synode uit dat de belijdenis leerde dat de doop:

(...) beteekent en verzegelt de afwassching der zonden door het bloed en den Geest van Jezus Christus, dat wil zeggen de rechtvaardigmaking en de vernieuwing door den heiligen Geest als weldaden, die God aan ons zaad geschonken heeft. Intusschen meent de synode, dat de stelling, dat elk uitverkoren kind daarom reeds vóór den doop metterdaad wedergeboren zou zijn, noch op grond van de Schrift noch op grond van de belijdenis te bewijzen is, dewijl God zijne belofte vervult naar zijne vrijmacht op zijnen tijd, hetzij vóór of onder of na den doop, zoodat het eisch is zich hierover met omzichtigheid uit te laten en niet wijs te willen zijn boven hetgeen God ons heeft geopenbaard.¹¹²

Zo had de synode in 1905 de goede balans willen houden tussen de visie van gelovigen uit de Doleantie en die uit de Afscheiding, uiteraard zo kort na de Vereniging een delicate zaak. Rapporteur H.H. Kuyper had vooral Bavinck bedankt als '*auctor mentalis*' van het preadvies over de leergeschillen.¹¹³

Veenhof waarschuwde in zijn lezing tegen een verkeerd gericht zelfonderzoek waarbij de gelovige al spittend in zichzelf op zoek ging naar deugdelijke kenmerken van haar of zijn geloof met het gevaar nooit tot werkelijke zekerheid te komen. Zijn persoonlijke strijd tegen het piëtisme van zijn jeugd en zijn contact met Janse hadden hem allergisch gemaakt voor alle subjectivisme. Zelfonderzoek raakte aan dit gevoelige punt. Zijn eigen wonden waren amper genezen, het litteken trok nog. Hij schreef over die lezing aan Schilder: 'Calvijn spreekt voor mij weer het verlossende woord. (...) Wat 'n zegen, dat we die hebben en 't is net of hij nu leeft zoo actueel'.¹¹⁴ Binnen zijn denken over het verbond bewoog Veenhof zich van de pool van de mens naar de pool van God, een typisch moderne beweging naar objectiviteit in geestelijke verpakking.

Hij had genoeg tijd voor andere dingen dan het werk in zijn kleine Harksteedse gemeente. Veenhof corrigeerde de drukproeven van Schilders *Wat is de hemel?* Ook trok hij het land in om lezingen te houden. In Gorinchem sprak hij over 'Wereldgelijkvormigheid'.¹¹⁵ Verder toog hij in 1935 vanuit Harkstede naar Leeuwarden om de Friese gereformeerde jongeren toe te spreken over 'Persoon of ambt'.¹¹⁶ En Veenhof publiceerde artikelen, onder meer in *De Reformatie* en *De Stuwdam*.¹¹⁷ In woord en geschrift verspreidde hij het gedachtegoed van de nieuwe 'richting'. In dat kader bleef hij ook op Schilder inwerken: 'Met grote vreugde heb ik gezien, dat je de speech van de radio gaat uitwerken. Pic, daar moet je nu alle zorg aan besteden en zoo *duidelijk* mogelijk uitwerken je kerkidealen (...). En dan moet je die artikelen als brochure uitgeven'.¹¹⁸ Later drong hij opnieuw aan: 'Denk vooral om je brochure, die moet van de pers, dan maar onveranderd. Grijpt als 't rijpt. Je kunt de heele correctie-boel wel aan me overlaten'.¹¹⁹ Het betrof hier Schilders '*Ons aller moeder*' Anno Domini 1935 uitgegeven door Kok.¹²⁰

Veenhof zag Schilder als 'werker, strijder, reformator' en ervoer het als een 'genot' hem te kunnen helpen.¹²¹ Hij maakte hem op van alles attent, maar remde hem soms ook af: 'Je moet er nu maar *niet* op ingaan'.¹²² Wat later attendeerde Veenhof Schilder op Holwerda: 'Wat had Holwerda een *best* artikel. Houd hem in de gaten'.¹²³ Hij spoorde Schilder aan tot het ontwikkelen van een jaarprogram voor *De Reformatie*. *De Heraut* moest eruit gewerkt worden. Veenhof had het blad zelf al opgezegd.¹²⁴ Hij had op 18 april 1935 aan Schilder geschreven, dat zijn 'gedachten gaan naar *het* trio. Jij, Vollenhoven, Janse'. Tussen haakjes plaatste hij onder de naam van Vollenhoven diens zwager Dooyeweerd.¹²⁵ Zo regisseerde Veenhof al netwerkend verder. Hij volgde Schilder 'con amore en geheel en al' in diens 'strijd voor de waar-

heid'.¹²⁶ Maar hij gaf hem ook wel eens een duwtje in de door Veenhof gewenste richting, de vurig verlangde bloei van de reformatorische beweging. Beter geformuleerd, Veenhof wilde van de reformatorische richting zo graag een beweging maken, een goed georganiseerde eenheid, ook als tegenwicht tegen de demonische, georganiseerde falanxen van fascisme en nationaalsozialisme die staat en volk, bloed en bodem tot afgod hadden gemaakt.

Kuypers aanvankelijke enthousiasme voor Schilder maakte intussen plaats voor argwaan. Schilder prikkelde hem kritisch en Kuyper kon daar slecht tegen.¹²⁷ 'Schilder liep storm tegen een deftige, aristocratische wijze van leiding geven.'¹²⁸ Hij vond in de samenwerking van Kuyper met niet-gereformeerden – dezelfde kwestie als met Waterink – aanleiding de éminence grise van de Gereformeerde Kerken in een open brief in *De Reformatie* van 12 april 1935 aan te pakken, nadat deze hem beschuldigd had van verdachtmaking.¹²⁹ Veenhof complimenteerde hem: 'En je brief aan H.H. Kuyper is meesterlijk. Dat is de manier om politiek en stemmingmakerij te breken'.¹³⁰ Zo ruziede Schilder met Kuyper, Hepp en Waterink. De polemieken werden grimmig, de spanningen liepen op. En zijn Harksteedse vriend gooide regelmatig olie op het vuur. Het interbellum was een tijd van strijd en antithese, wat ook binnen de gereformeerde kerken zijn weerslag had.¹³¹ In die kerkelijke strijd werd gezocht naar een goede balans tussen traditie en moderniteit. Er werden fronten gevormd. Veenhof liet Vollenhoven delen in zijn teleurstelling over de manier waarop de kerkelijke strijd werd gestreden:

Wat is het toch ellendig dat de eerlijkheid en de goede trouw in zoo menig conflict verdwijnen. 'k Geloof dat dat verschijnsel 't meest funeste is in het gereformeerde leven. Hoe kan prof. H.H. Kuyper er toe komen om te zeggen dat K. Schilder zich van het 'wapen der verdachtmaking' bedient. Wat men ook op K. Schilder tégen moge hebben, dat is toch wel helemaal in strijd met z'n polemiëk-methode! Hoe kan een oude, ervaren schrijver zóóver gaan?¹³²

In diezelfde brief schreef Veenhof over de financiële problemen van Schilder, die veel had moeten lenen om zijn studie en promotie te kunnen bekostigen en als hoogleraar maar een laag traktement had. Schilder had om die reden zijn bijdrage voor het lidmaatschap van de Vrije Universiteit verminderd. Daar stak volgens Veenhof verder niks anders achter. Schilder moest zelfs spreekbeurten houden om van zijn schuld af te komen. Maar die moest in de kerkelijke strijd de fronten volgens Veenhof wel zuiver houden. Zo moest hij niet gaan schrijven over het promotierecht dat Schilder voor de Kamper Hogeschool begeerde. Dat zou het voor mensen van de Vrije Universiteit moeilijk maken *De Reformatie* te lezen: '[H]oud het buiten *De Reformatie*'. 'k Hoop op het promotierecht – maar wil als prijs daarvoor geen scheuring

in de Schriftuurlijke beweging.¹³³ Veenhof wilde de gelederen van de nieuwe, reformatorische beweging gesloten houden.

Vollenhoven was het daarmee eens.¹³⁴ Ook hij vroeg Schilder de grenzen zuiver te houden. 'Zie ik goed, dan staan onze kerken aan den vooravond van een ernstigen strijd om de waarheid.'¹³⁵ Schilder antwoordde uitgebreid. Hij vond het geen probleem te schrijven over het promotierecht, dat hij zag als een kwaliteitsverbetering voor de Kamper opleiding. Tegelijkertijd geloofde hij niet dat er een open en eerlijk debat zou ontstaan: 'Er is naar mijn meening weinig hoop op, dat wij eerlijk en rond op bepaalde punten een worsteling zullen krijgen, waarin over en weer precies gezegd wordt waar het op staat'. Schilder ergerde zich juist aan mensen die beweerden dat de debatten neerkwamen op de kwestie Amsterdam-Kampen, zo schreef hij Vollenhoven op 26 september 1935.¹³⁶ Maar hij bekommerde zich niet om strategie, wilde dat ook niet. Eerlijke en open polemieken was voor hem een zaak van geloofsgehoorzaamheid. Met de blik op het gebod wilde hij blind zijn voor de uitkomst. Dat was voor Schilder de enige legitieme werkwijze.

Hitler-Duitsland

Ook de ontwikkelingen in het buitenland gaven aanleiding tot kerkelijke spanningen. In Duitsland was de nationaalsocialist Hitler aan de macht gekomen, die zijn land via zijn ideologie van bloed en bodem op geheel eigen wijze in het klimaat van het absolute trok. Sinds 1923 waren de gemeenten van de *Altreformierte Kirche* van Ostfriesland en Bentheim aangesloten bij de Gereformeerde Kerken in Nederland, waardoor deze uit de eerste hand informatie konden ontvangen over de ontwikkelingen in Duitsland.¹³⁷ Vollenhoven en Dooyeweerd waren al in een vroeg stadium betrokken geweest bij het weren van de Duitse, gereformeerde nationaalsocialist O.H. Weber van de Vrije Universiteit, die daar in 1933 een lezing zou houden.¹³⁸ Schilder had door zijn promotiestudie in Erlangen ook bovenop de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen bij de oosterburen gezeten. Op 20 september 1935 schreef hij in zijn lijfblad over het groeiende antisemitisme en nationalisme in Duitsland. Hij had daar opschriften gelezen, die er niet om logen: 'Wer seinen Freund beim Juden sucht, der sei verachtet und verflucht' en 'Unser Glaube ist Deutschland'. 'Laat Nederland waken', voegde Schilder hieraan toe.¹³⁹ Ook Janse waarschuwde uitdrukkelijk tegen de gevaren van het nationaalsocialisme.¹⁴⁰

Veenhof onderhield persoonlijk contacten met predikanten vlak over de grens in Ostfriesland, met name met zijn vroegere Kamper studiegenoten ds. A. Brink van Emden en ds. Joh. den Ouden van het vlakbij Emden gelegen Campen.¹⁴¹ De Harksteedse predikant vond de situatie in Duitsland 'verschrikkelijk', zo liet hij Janse in september 1935 weten. De Duitse kerken leefden onder grote spanning. In Bentheim hadden ze bevel gekregen de

hakenkruisvlag uit te hangen op nationale feestdagen, wat ze op advies van Kuyper uiteindelijk maar deden. De laatste meende dat er begrip voor moest zijn dat de regering in Duitsland probeerde de invloed van de Joden terug te dringen om 'het Germaansche karakter van den staat zuiver te houden'.¹⁴² Den Ouden had Veenhof verder verteld dat de nationaalsocialisten in zijn gemeente hem confronteerden met artikelen van Grosheide tegen het uitoefenen van kerkelijke tucht tegen NSB'ers.¹⁴³ Overigens deden die Grosheide op die manier niet geheel recht. Hij zag de Nationaal-Socialistische Beweging wel degelijk als een gevaar, maar waarschuwde tegen 'ondoordachte dingen' in de kerkelijke tucht.¹⁴⁴

Janse was teleurgesteld in de gereformeerde voormannen en antwoordde Veenhof als volgt: 'Treurig, dat onze "erkende leidlieden" hen [de gelieerde kerken in Duitsland] zoo slecht helpen. Als de koning der kerk opstaat en ons gelegenheid geeft tot openlijke beginselstrijd dan moeten wij niet gespaard worden. Mogelijk zal die tijd spoedig komen'.¹⁴⁵ Veenhof kreeg ook informatie van een andere vroegere studiegenoot uit Kampen. J.A.G. Zomer schreef hem op 31 augustus 1936 vanuit Duitsland, waar hij kuurde vanwege tuberculose, dat het optreden van Hitler de mensen daar 'gloeiend enthousiast' maakte: 'Hitler is volkomen onschendbaar. (...) Er is weer werk. Er wordt wat *gedaan* (...) vooral dingen (...) die 't nationale hart stree-len. (...) Zelfs de pastor, al ziet hij vele gevaren, wil van verandering van 't regime niet hooren'.¹⁴⁶ Zo kon Hitler zijn gang gaan. Veenhof stelde in 1935 aan Schilder voor een in Duitsland werkzame predikant te vragen als correspondent voor nazi-Duitsland voor *De Reformatie*. Ds. J. van Raalte te Laar (Bentheim) had de moed deze handschoen op te pakken. Uit veiligheidsoverwegingen schreef hij zijn antinazistische artikelen onder pseudoniem.¹⁴⁷ Ook hier maakte Veenhof gebruik van zijn invloed.

Opnieuw tegen het subjectivisme

Veenhof bleef strijdvaardig. Op de jongerendag in Leeuwarden in 1935 gebruikte hij opnieuw karakteristiek moderne taal: 'Er wordt fel, bewogen, scherp geleefd. De tegenstellingen komen openbaar. De spanningen worden bijna onverdragelijk. (...) Halfheden zijn voorbij.' (...) Jezus Christus [heeft] ons bij die legerafdeling ingedeeld, die in (...) de heetste gevechten Hem moeten volgen'. Veenhof zag zichzelf als lid van de keurtroepen van Jezus Christus. De waarschuwing tegen het subjectivisme ontbrak niet: 'De afgoderij leeft vooral in dat "psychologisch benaderen" (...), waardoor de doorgaande zakelijke discussie (...) ontaardt in allerlei persoonlijk gevit'. Het probleem zat in de mensverheerlijking, 'de zelfcultuur'. Die zag Veenhof ook in het zelfonderzoek, 'of er wel iets te vinden is, waaraan je weten kunt, dat je wedergeboren bent'. Mens zijn betekende geen persoonlijkheidsontwikkeling maar Gods medearbeider zijn, ambtsdrager zelfs, op alle

terreinen van het leven.¹⁴⁸ Het ging om concrete verbondsgehoorzaamheid aan Gods transparante woord.

Strijd was ook een thema in zijn lezing op de Schooldag – de jonge ds. Veenhof was goed in beeld – van 20 juni 1935 te Kampen, over ‘Evenwicht of waarheid?’¹⁴⁹ Hij wees op het gevaar van een synthese tussen de openbaring van God en heidense denkbeelden. Er moest volkomen gebogen worden voor Gods woord. Zo werd de traditie gezuiverd – de moderne zoektocht naar zuiverheid: ‘[De Bijbel] vertelt ons nuchter, zakelijk, praktisch, konkreet de waarheid, *de* absolute waarheid’.¹⁵⁰ ‘[D]e absolute waarheid’, dit was het toppunt van moderniteit. Zo leefde Veenhof met overtuiging in de moderne, antithetische tijd van het interbellum, ‘in het klimaat van het absolute’ zoals hij enkele jaren later, in 1939, in Leeuwarden de Friese gereformeerde jongeren zou voorhouden.¹⁵¹ Daardoor raakten christenen volgens Veenhof geïsoleerd. Groen van Prinsterer had het al gezegd: ‘[I]n ons isolement, dat is in onze beginselvastheid, ligt onze kracht’. Dat isolement was lot en daad en bracht ‘altijd durenden strijd’.¹⁵² Strijd in het isolement, het was een verzuilingsmotief om de moderniteit te verwerken. Dat strijdmotief was ook voor Veenhofs seculiere tijdgenoot M. ter Braak leidend: ‘Ter Braaks verhouding tot de cultuur was er in alle jaren een van grote strijdbaarheid en polemische inzet’. ‘Leven is strijd.’¹⁵³ Dit onderstreept opnieuw dat Veenhof een kind van zijn tijd was. De gereformeerde wereld vormde een aparte zuil, maar geen eiland in de Nederlandse cultuur.¹⁵⁴

De inhoud van de gereformeerde beginselen had voor Veenhof andere accenten gekregen, maar hij bleef er pal voor staan. De absolute, objectieve waarde van de Bijbel en de verbondsbeloften van God waren het fundament van zijn theologie geworden. De menselijke ervaring moest daaraan volkomen ondergeschikt worden gemaakt, geen subjectivisme dus. De strijd daartegen betekende voor Veenhof ook een afwijzen van de Buchmanbeweging waar E.D. Kraan op dezelfde Kamper Schooldag over sprak. In de jaren dertig kwam deze uit Amerika afkomstige beweging ook in Nederland op. Persoonlijk geloofsleven, stille tijd en het delen van geloofservaringen werden door F. Buchman benadrukt. In *De Heraut* van 9 april 1933 toonde Kuyper zich dankbaar voor het positieve in deze beweging, die mensen via huiselijke samenkomsten tot bekering wilde brengen. Maar ook hij was bang voor subjectivistische geestdrijverij: ‘Dit zoogenaamde enthousiasme, dit drijven op het “inwendige licht”, hoe geestelijk het ook schijnen mag, heeft, zoals de historie der kerk geleerd heeft, steeds tot niet ongevaarlijke afdwalingen geleid’.¹⁵⁵ Endedijk verbindt de ‘antipsychologische geest’ in de Gereformeerde Kerken in Nederland met een zich afwenden van de exemplarische prediking waarbij vooral karakters in de Bijbel aan de orde kwamen in hun betekenis voor de moderne mens.¹⁵⁶ De heilshistorische prediking werd mede door toedoen van Schilder populair. Daarin werd uitdrukkelijk rekening gehouden met de

plaats van Bijbelse figuren in de gang van de heilsgeschiedenis. Ook dit beantwoordde aan de eisen van de moderniteit: de dynamiek in de geschiedenis moest uitdrukkelijk in beeld worden gebracht.

De Buchmanbeweging raakte de open zenuw in Veenhofs geestelijke biografie en in die van zijn Zeeuwse vriend en leermeester. Buchman bood volgens Janse surrogaat. '(...) God geve ons dan dat de reformatorische strooming dan verreweg de sterkste mag blijken en dat de Schrift zóó mag spreken dat er niemand meer is, die behoefte heeft aan 't Ersatz van de Buchmanbeweging', schreef hij aan Veenhof.¹⁵⁷ Die schreef op 30 juli 1934 een brief aan G. Brillenburg Wurth, die sympathiek stond tegenover Buchman: 'Mijn verzet tegen de Buchmanbeweging (...) rijst almeer. 'k Zou (...) Calvijn (...), die zoo toornen kon over de overmoed van menschen, die over de Heilige Geest denken te kunnen beschikken, wel eens willen hooren over die intimiteiten. (...) Alle psychologisme (...) moeten we radicaal bestrijden'.¹⁵⁸ Enkele jaren later zou Veenhof blijik geven van extreem anti-piëtisme. Na het aanhalen van twee wetenschappelijke publicaties in de rubriek 'Persschouw' van *De Reformatie* schreef hij het volgende: 'Zijn deze uitspraken juist, dan is de uitdrukking "gezonde mystiek" een *contradictio in terminis* en "valsche mystiek" een *pleonasmie*'. Hij voegde daaraan toe, dat een diepgaande, gereformeerde studie over dit onderwerp zeer welkom zou zijn.¹⁵⁹ Mystiek was voor Veenhof ruim tien jaar na zijn lezing in Spakenburg waarin hij sprak over '[h]et teere mystieke, geheimzinnige leven van gebed, van gemeenschap met God' een vies woord geworden.

Hij schreef erover aan Schilder: 'k Ben zóó dankbaar geweest, dat 't psychologisme met piëtisme geen spreektrampet meer zou hebben in *De Reformatie* (...) buchmanniaansche menschen als Wurth c.s. waren uitgesloten. (...) Die psychologistische en piëtistische en "groeps"-strooming zijn de geweldige, zeer ernstige gevaren'.¹⁶⁰ Ook Schilder zag gevaren: 'Schilder wilde immers alleen van mystiek weten als een beleving van de heilsfeiten nadat en doordat men gelovig het van God komende woord had vernomen'.¹⁶¹ In zijn *Tusschen 'Ja' en 'Nee'* had Schilder er uitgebreid over geschreven.¹⁶² Volgens zijn dochter Margriet zou Veenhof, die zij typeerde als 'heel erg gevoelig', later weinig over de gevoelsmatige kant van zijn geloofsleven spreken, 'wel over wat de Heere van ons wil'. Veenhof maakte zich in 1935 in dit kader zorgen over de Calvinistische Studentenbeweging: 'De leiding in de CSB staat me slecht aan. Dat ze Overduin uitnoodigen is beslist *mis*, die kan ons *niet* helpen. Gezwegen nog maar van de uitnoodigingen van Barth en Brunner'.¹⁶³ Ook bij Overduin werden piëtistische trekken gesignaleerd.¹⁶⁴

Datzelfde jaar hield Veenhof op 22 april een lezing over 'Gelooven' op de jaarvergadering van de Zuid-Hollandse jongelingsverenigingen in Gouda. Daarin waarschuwde hij opnieuw tegen het overgeconcentreerde naar binnen kijken in de zoektocht naar zekerheid in het geloof. In zijn notities

staat een tweemaal onderstreept 'Neen' bij aantekeningen als 'microscop naar binnen', 'zieleleven doorkruipen' en 'ieder hoekje belichten'. Volgens Veenhof kon een mens zich in het geloof niet 'omhoog trekken bij de haren'.¹⁶⁵ Naderhand vroeg de secretaris van de betrokken afdeling Veenhof of hij een vraag over het zelfonderzoek, die tijdens de discussie was blijven liggen, wilde bespreken in het *Gereformeerd Jongelingsblad*. Daarin bereed hij vervolgens uitgebreid zijn anti-piëtistische stokpaardje, zich opnieuw beroepend op Calvijn.¹⁶⁶ Ds. A. van de Weg, een militante predikant te Oudewater, was het hier niet mee eens.¹⁶⁷ Eindredacteur P. van Nes schreef vanuit Den Haag aan Veenhof, dat er van verschillende zijden bezwaren waren ingebracht tegen zijn artikelen, 'hetgeen ik mij ten volle begrijpen kan'. Zijn jongerenblad was niet bedoeld voor controversiële artikelen en dit onderwerp lag gevoelig binnen de kerken. Bovendien was Veenhof lang van stof geweest.¹⁶⁸ Die verdedigde zich door opnieuw te verwijzen naar Calvijn. Verder wees hij op het existentiële belang van deze kwestie.¹⁶⁹ Collega Van de Weg was niet onder de indruk van Veenhofs repliek: 'Ik geef weinig om citaten. Omdat ik met een citaat van Calvijn jouw meening kan verpulveren en zoo ook met Kuyper'. Hij gaf Veenhof liever twee hoofdstukken uit *Hamabdil* van H.H. Kuyper op, die daarin de opvatting van zijn Harksteedse collega volgens Van de Weg als 'onschriftuurlijk' afwees. 'Dat is geen citaat, maar een volle meening', voegde hij er sarcastisch aan toe.¹⁷⁰ Zelfonderzoek bleef volgens Van de Weg noodzakelijk.

Veenhof had Janse geschreven over zijn citaten: 'Juist nu heb ik die opgezocht – de mensen moeten vooral niet denken, dat het een nieuwigheid is'.¹⁷¹ Hij wilde mensen overtuigen met de autoriteit van denkers uit het verleden: 'Als 't kan en 't kan en moet dus is 't beter Calvijn allerlei geesten van nu te laten bestraffen, dan 't zelf te doen!'¹⁷² Maar ook Groen van Prinsterer bleef inspireren, schreef Veenhof in februari 1936 naar Zeeland. Het resulteerde in een artikel in *De Reformatie*.¹⁷³ Groen keurde de Afscheiding van 1834 af, maar zaaide volgens Veenhof wel het zaad voor de Doleantie. Veenhof identificeerde zich met de strijd lust van Groen: 'Wat een echte, geloovige strijder. (...) Wat een permanente polemiek'.¹⁷⁴ Polemiseren was hét middel om de antithese uit te drukken, vond Veenhof. Citaten vormden zijn munitie. Calvijn en Groen waren belangrijke leveranciers. Dat anderen deze citaten soms als losse flodders ervoeren, deerde hem niet. Dat hoorde bij de strijd.

Medeoprichter van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte

Veenhof was positief over het feit dat op het congres van de Calvinistische Studentenbeweging in Lunteren van 1935 besloten was de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte op te richten.¹⁷⁵ Hij gaf zich onmiddellijk op als lid, als eerste.¹⁷⁶ Vollenhoven schreef hem dat hij tot de oprichters werd gerekend. Ook werd hij in de commissie voor orgaanzaken geplaatst. De

vereniging zou zuiver gehouden worden van 'ongewenschte elementen': men kon pas lid worden via de 'omzichtigen weg' van uitnodiging door het bestuur.¹⁷⁷ Veenhof memoreerde dit op een briefkaart aan Janse. Hij was blij met de nieuwe vereniging: 'Dat wordt een kring van mensen die de gevaren zien en de reformatie willen'.¹⁷⁸ Vollenhoven werd voorzitter, Dooyeweerd vicevoorzitter, K.J. Popma secretaris, J.H. Diemer penningmeester, en K. Dijk, S.G. de Graaf en A. Janse gewoon bestuurslid. De vereniging wilde filosofie beoefenen bij het licht van de Bijbel onder afwijzing van syntheses met niet-christelijk denken. Op 6 januari 1936 kreeg Veenhof van het bestuur de vraag of hij een studiekring in Groningen wilde samenroepen.¹⁷⁹ Veenhof had daar in de zomer van 1935 al een positieve brief over geschreven aan Vollenhoven, 'vooral wanneer daarmee zou verbonden worden een van u uitgaande *leiding* in de studie'.¹⁸⁰ Hij wilde voorkomen dat ze in dezelfde situatie terecht zouden komen als destijds in Kampen, studeren zonder de hulp van iemand die de stof echt beheerste.

Veenhof maakte opnieuw indruk. Door zijn pretoraat in Kampen en zijn activiteiten voor de Calvinistische Studentenbeweging, zijn lezingen en artikelen en zijn betrokkenheid bij de Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte was hij een landelijke bekendheid geworden. 'Prachtig dat je preek vertaald is in het Duitsch. Je wordt een groot man, Kees, pas maar eens op', had Schilder dat jaar grappend geschreven.¹⁸¹ Op 29 september 1935 bracht de gemeente van Groningen, die Veenhof kende als hulpkracht in de catechese, een beroep op hem uit.¹⁸² Hij zou er financieel flink op vooruitgaan, van f2.350 naar f4.300 per jaar. Een pastorie aan de mooie Praediniussingel stond voor hem klaar.¹⁸³ De beroepingsbrief was ondertekend door ds. P. Deddens. Veenhof bleef echter in Harkstede. 'k Geloof niet dat ik het werk áán zou kunnen. 13 uur catechisatie, gemiddeld 25 à 30 bezoeken per week, elke week kerkeraad enz. 't Is hier nog zoo rustig voor studie', schreef Veenhof aan Janse.¹⁸⁴ Die had hem een tactische overweging gegeven om naar Groningen te gaan: '[E]en positie als te Groningen [zou] gewicht in de schaal kunnen leggen op synodale vergaderingen. Daar vindt men toch vaak de grootestadspredikanten voorop. Voor reformatorisch werk zou dat zeer gewenscht zijn'.¹⁸⁵ Wat later bleek Janse opnieuw oog te hebben voor strategie:

Vooreerst moest prof. Schilder nu Waterink *met rust laten*. Wanneer in iedere *Reformatie* Waterinks naam voorkomt dan bewerkt hij, dat men toch in breeder kring het gaat *opnemen* voor Waterink alleen maar omdat hij persoonlijk wordt aangevallen. (...) Schilder zal ook gevraagd worden voor de Vereeniging Voor Calvinistische Wijsbegeerte. Op mijn advies heeft men hem meteen verzocht om bij eventueele bezwaren zijnerzijds contribuant te worden. Ik heb dit er mee bedoeld: Schilder

moet absoluut vrij gelaten worden (...). Hij is man van constructieve lijnen – hij kán de constructor voor de geref. theologie in de nieuwe periode worden. Maar dan vooral geen haast. Als hij nieuwe uitzichten niet eerst tot het einde toe heeft doorgedacht en geconstrueerd, dan mag hij zich als zoodanig niet geven, niet binden.¹⁸⁶

Schilder wilde zich inderdaad nog niet binden ondanks zijn sympathie voor het werk van Vollenhoven en Dooyeweerd.¹⁸⁷ Hij zou pas later lid worden, eind 1939.¹⁸⁸ Schilder wilde in vrijheid pal kunnen staan voor wat hij als de waarheid zag. Beleidsmatige afwegingen waren hem innerlijk vreemd. Veenhof prees Schilder, wederom uit tactische overwegingen, dat hij in het openbaar met de hervormde theoloog O. Noordmans in debat ging. Noordmans was een sympathisant van de theologie van Barth, die nadat hem in Duitsland zijn hoogleraarschap was ontnomen begin 1935 colleges had gegeven in Utrecht. Maar Noordmans was geen barthiaan. Schilder en Noordmans vonden allebei dat de veranderingen in het Nederlandse geestelijk leven door de Eerste Wereldoorlog en door de opkomst van de dialectische theologie van Barth betekenis hadden voor de verhouding tussen de Gereformeerde Kerken en de Nederlandse Hervormde Kerk. Noordmans had op 7 november 1935 een redevoering gehouden voor theologiestudenten aan de Vrije Universiteit over spanningen in de gereformeerde theologie, waarin hij nader inging op het verschil tussen Kuypers en Schilder, een mooie aanleiding tot een openbare discussie. '[D]oor Noordmans zouden je gedachten kunnen komen op veel plaatsen, waar ze anders niet konden doordringen', schreef Veenhof aan Schilder.¹⁸⁹

Op 16 november 1935 had Schilder Noordmans uitgenodigd voor een 'gesprek' in *De Reformatie*. Die ging akkoord onder de voorwaarde dat hij eerst zelf zijn standpunt uiteen mocht zetten. Hij verweet Schilder daarbij modernisme. Nog nooit had hij dat 'zoo duidelijk op klompen de kerk (...) hooren binnenstappen'.¹⁹⁰ Cultuur ging bij Schilder volgens Noordmans te veel op in religie waar Barth beide streng scheidde. Schilder verabsoluteerde de cultuur.¹⁹¹ Bovendien verweet Noordmans Schilder, evenals Janse dat eerder deed, ruw en profaan taalgebruik.¹⁹² Met dat alles ontheiligde deze de Schrift.¹⁹³ Ook hier werd de strijd zichtbaar tussen traditie en moderniteit, het zoeken naar balans. Noordmans vond Schilder 'gevaarlijk modern'. Die repliceerde door te wijzen op het verbond en op de mens als medewerker Gods, waardoor cultuur en religie nauw verbonden waren.¹⁹⁴ Schilder verweet Noordmans op zijn beurt 'ongehoorzaamheid aan de Schrift'.¹⁹⁵

Naar Haarlem

Tussen alle kerkelijke en theologische verwickelingen in was er ook huise-lijk geluk. Op 11 november 1935 werd Veenhofs tweede zoon geboren, Klaas

Roelof. Ook die werd door Schilder gedoopt.¹⁹⁶ In de Harksteedse rust kon Veenhof genieten van zijn jonge gezin en de mogelijkheden om te studeren. Maar dat duurde niet lang. Op 11 februari 1936 ontving hij vanuit Haarlem bericht dat hij op tweetal stond.¹⁹⁷ Uiteraard liet hij dat aan zijn Walcherse vriend weten: 'En nu "dreigt" Haarlem. Als ik m'n "zin" deed dan bleef ik hier – mààr – er zijn nog andere motieven. Ook wat u schreef is inderdaad van belang'.¹⁹⁸ Janse had hem bij het beroep van Groningen immers gewezen op de belangen van de reformatorische stroming. Op 24 februari volgde de beroepingsbrief.¹⁹⁹ In Haarlem zou Veenhof 950 gemeenteleden onder zijn hoede krijgen.²⁰⁰ Zijn jaarlijks traktement ging flink omhoog naar f3.800.²⁰¹

Ds. S.U. Zuidema, predikant van de gereformeerde kerk van Anna Paulownapolder maar woonachtig te Haarlem, deed een beroep op Veenhof om naar Noord-Holland te komen.²⁰² Sommige mensen hadden Veenhof bij zijn preken in het kader van het beroep wat druk gevonden in zijn optreden, maar hij had geen bezwaren gehoord tegen de inhoud. De drie zittende predikanten waren volgens Zuidema van dezelfde 'richting' als Veenhof. Ze zouden hem de kleinste wijk geven, zodat hij nog tijd overhield voor studie: 'Je zult wel weten, dat je hier maar één preek per week hoeft te maken. Nog een voordeeltje voor studiegelegenheid'.²⁰³

Veenhof ging, maar een ferm besluit was het niet. Ondanks zijn strijdbaarheid zat er aarzeling in zijn bloed, zoals zijn vriend Herman Ridderbos enkele jaren daarvoor al had verwoord in De Monitor voor FQI. Veenhof schreef aan Janse, dat hij niet had durven bedanken: 'k Geloof, dat ik meer een man voor 't land dan voor de stad ben – maar 'k durfde niet "neen"-zeggen dus kwam er ja'. Het loslaten van Harkstede deed pijn: 'En nu zitten we in alle pijnlijkheid van het scheiden. 't Spijt hier de menschen heel erg. Maar gelukkig vertelde de kerkeraad me, dat ze alleen iemand als opvolger wilden hebben, die dezelfde lijnen trok als ik'.²⁰⁴ Net als de Spakenburgers waren de Harkstedenaren op Veenhof gesteld geraakt. Volgens mevrouw M. Ploeg-De Groot wilden na zijn vertrek bijna alle gereformeerde gezinnen in Harkstede een foto van het scheidende predikantsgezin hebben.²⁰⁵

Harkstede had op zijn beurt een warm plekje in het hart van het echtpaar Veenhof gekregen. Zo leefden ze begin februari 1938 schriftelijk mee toen de ouders van dezelfde mevrouw Ploeg-De Groot vlak voor kerst 1937 hun 4½ maanden oude zoontje Henk hadden verloren door kinkhoest. De twee andere kinderen overleefden de uitbraak van deze ziekte. Omdat de Veenhofs zelf ook kinderen hadden 'waar we zoo ontzettend veel van houden', konden ze volgens de brief 'eenigszins begrijpen hoe zwaar het moet vallen er één te moeten missen'. Maar er was troost: 'Gelukkig is het te mogen gelooven dat uw verlies toch voor uw kindje eeuwige vreugd beteekent – en als u daaraan maar heel sterk kunt vasthouden, dan zal het goed

16. Gezin Veenhof in Harkstede

zijn'. Veenhof schreef dat een voorgenomen bezoek aan Harkstede die week niet doorging: 'Dominee zou van de week nog in Harkstede gekomen zijn na een spreekbeurt in Zuidlaren, maar door de geboorte van de prinses liep het *daar* met de feestelijkheden in de war en ging de reis niet door'.²⁰⁶ In het hele land werd na de geboorte op 31 januari 1938 van kroonprinses Beatrix feest gevierd.

Veenhof hield op 24 mei 1936 zijn afscheidspreek in Harkstede, over Hebreëën 12: 25: 'Ziet toe dat gij dien spreekt, niet verwerpt; want indien dézen niet zijn ontvloden, die dengene verwierpen, welke op aarde goddelijke antwoorden gaf, veel meer *zullen* wij niet *ontvloden*, zo wij ons van dien afkeren die van de hemelen is; (Statenvertaling)'.²⁰⁷ Hij toonde zich opnieuw schilderiaan, dit keer door diens dynamische kerkbegrip te gebruiken: 'God de Vader heeft zich een gemeente verkoren en Zijn Zoon Jezus Christus *vergadert* die immer door'.²⁰⁸ Veenhof ging, in karakteristieke, moderne taal, in op de ernst van Gods spreken, '*kracht, energie, daad*'.²⁰⁹ Het vitalisme en de strijd lust spatten eraf. 'Wij zijn geroepen (...) dat is ons heerlijkst bezit'.²¹⁰ Zijn preek was eschatologisch, apocalyptisch zelfs: "t Is het avonduur der eeuwen".²¹¹ Veenhof was dankbaar: 'In dien dienst des Woords mocht de kerkenraad samenwerken in bijkans volmaakte harmonie en schier volkomen onderling vertrouwen'.²¹² Het notulenboek van de raad geeft geen reden daaraan te twifelen.

In de Harksteedse periode was Veenhof gegroeid. Hij bleef een rol van betekenis spelen binnen de jonge, reformatorische richting, als netwerker, organisator, spreker en publicist. Waar hij als student vooral steun had gegeven aan het netwerk en aan de publicaties van zijn geestelijke vaders, leverde hij als predikant zelfstandiger bijdragen. Zijn relaties met Janse, Schilder en Vollenhoven bleven cruciaal. In de belangrijke debatten rond kerk, ziel en zelfonderzoek speelde hij een duidelijke rol. In de discussie over de pluriformiteit van de kerk had hij Schilder aangezet tegen Hepp te schrijven. Verder steunde hij de ideeën van Janse en Vollenhoven over de ziel. Het debat over het zelfonderzoek, dat raakte aan het gevoelige religieuze punt van Veenhofs jeugd, wakkerde hij zelf aan met uitvoerige artikelen in het *Gereformeerd Jongelingsblad*. Het vertrek naar Haarlem was een begrijpelijke stap in de loopbaan van deze talentvolle predikant met goede connecties. Veenhof was in beeld.

Noten

1. Janse schreef Veenhof op 15 april 1935 vanuit Biggekerke over een trein die op zaterdagavond om 20.45 uur uit de Martinistad vertrok om op 21.01 uur in Harkstede aan te komen. Archief-Veenhof, Briefkaart, inv. nr. 8. Zie voor de Woldjerspoorweg A. Buursma, J.S. Giezen, W. Mollema en H. Zeeman, *Met bus, trein en tram door 't Wold en 't Oldambt. Openbaar vervoer in de Woldstreek en het Oldambt in de afgelopen honderd jaar* (Bedum Profiel 1996) 32-33, 70-72.

2. K.G. Bos, *Geschiedenis van Scharmer en Harkstede e.o. in woord en beeld* (Bedum Profiel 1995) 33, 36.
3. A.w., 38-39, 77-78, 95-97.
4. Volgens H. Nieborg van de Historische Vereniging Scharmer-Harkstede e.o. had Harkstede-Scharmer in 1930 2.690 inwoners.
5. Informatie H. Nieborg van de Historische Vereniging Scharmer-Harkstede e.o.
6. Archief-Janse, Brief Veenhof, 29 mei 1933, inv. nr. 41.
7. Informatie Jan Veenhof.
8. Archief-Veenhof, 'Tekst intrepreek Harkstede', 2, inv. nr. 29.
9. A.w., 4-5.
10. A.w., 21.
11. A.w., 24.
12. Zie over dit thema bij Schilder J. Veenhof, 'Medewerkers van God. K. Schilder over plaats en taak van de mens in het handelen van God' in: *Vrij gereformeerd* (Kampen Kok 2005) 167-181. Op bladzijde 168 maakt J. Veenhof erop attent dat de uitdrukking 'Gods medewerkers' uit 1 Korinthiërs 3: 9 exegetisch op twee manieren wordt verstaan, namelijk als 'mensen, die met God samenwerken' en als samenwerkende mensen, die God toebehoren. Schilder koos uitdrukkelijk voor de eerste interpretatie, al wilde hij zijn totaalvisie volgens J. Veenhof niet laten steunen op of afhankelijk maken van de uitleg van een specifieke Bijbeltekst.
13. G. Harinck, 'Om traditie en vernieuwing. Enkele opmerkingen over leven en werk van prof. dr. V. Hepp' in: D.Th. Kuiper, red., *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* 1 (Zoetermeer Meinema 1993) 109-133, citaat op 128.
14. Gereformeerde Kerk vrijgemaakt Harkstede, Archief-Gereformeerde Kerk Harkstede, Notulenboek kerkenraad 1925-1948. Vrijwel deze gehele lokale kerkelijke gemeente maakte zich in 1944 vrij, waarop het betrokken archief in vrijgemaakte handen terecht kwam.
15. Archief-Janse, Brief Veenhof, 4 december 1935, inv. nr. 42. Toen Veenhof later het beroep naar Haarlem had aangenomen, schreef zijn toekomstige collega ds. L. Hoorweg in een brief aan Veenhof van 13 maart 1936 over 200 mensen in Harkstede. Familiearchief.
16. De financiële gegevens zijn ontleend aan het Archief-Veenhof, inv. nr. 30. Omgerekend naar bedragen van 2012 ging het bij het jaarsalaris van 1935 om €20.800 (<http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php>, geraadpleegd op 2 oktober 2013).
17. Archief-Janse, Brief M.M. Veenhof-Bakker en Veenhof, oktober 1934, inv. nr. 42. Veenhof schreef ook mee aan deze brief waarmee zijn vrouw was begonnen.
18. Archief-Janse, Brief Veenhof, 29 mei 1933, inv. nr. 41.
19. Ibidem.
20. Ibidem.
21. Graafland, 'De theologie van het conventikel', 40-41.
22. Archief-Janse, Brief Veenhof, 8 augustus 1933, inv. nr. 41.
23. Notulenboek, Kerkenraadsvergadering, 6 juni 1933.
24. Archief-Janse, Brief Veenhof, 22 oktober 1933, inv. nr. 41.
25. Archief-Veenhof, Brief Janse, 13 januari 1934, inv. nr. 8.
26. Notulenboek, Kerkenraadsvergadering, 3 oktober 1933.
27. Archief-Schilder, Briefkaart Veenhof, 30 januari 1934, inv. nr. 12.

28. Archief-Janse, Brief Veenhof, 22 oktober 1933, inv. nr. 41.
29. London Milford 1926-1940, 2 dln.. Dit blijkt uit twee brieven van Veenhof aan Janse, namelijk van 8 augustus 1933, inv. nr. 41, en van 25 februari 1934, inv. nr. 42.
30. Archief-Janse, Brief Veenhof, 25 februari 1934, inv. nr. 42.
31. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 18 december 1933, inv. nr. 1.
32. Kok Kampen 1935.
33. Archief-Janse, Brief M.M. Veenhof-Bakker en Veenhof, oktober 1934, inv. nr. 42.
34. Deze gegevens komen uit het notulenboek van de kerkenraad over de vergaderingen op 5 december 1933 en 22 maart 1934. De laatste betrof een gemeentevergadering.
35. Notulenboek, Gemeentevergadering, 18 maart 1935.
36. De financiële gegevens zijn ontleend aan het Archief-Veenhof, inv. nr. 30. In Valkenburg, 'Discussie interview "Prof. C. Veenhof"', 19, wordt vermeld dat Harkstede zwaar leed onder de crisis.
37. Brief Martje Ploeg-De Groot vanuit Kampen aan de biograaf, 1 maart 2007.
38. Archief-Janse, Brief Veenhof, 11 april 1935, inv. nr. 42.
39. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 2 oktober 1935, inv. nr. 11.
40. V. Hepp, 'De pluriformiteit der kerk' in: *Almanak van het studentencorps aan de Vrije Universiteit 1934*, 127-136.
41. A.w., 129 en 136.
42. Archief-Schilder, Briefkaart Veenhof, 30 januari 1934, inv. nr. 12. Vrienden noemden Schilder vaak Pic (Pik). Dat is de afkorting van Pictor, de Latijnse variant van Schilder.
43. K. Schilder, 'Pluriformiteit der kerk en epigonisme IV', *De Reformatie* 14, nr. 21, 23 februari 1934, 163.
44. Harinck, *De Reformatie*, 246-248.
45. Citaat door Schilder in 'Geen "stemming"skwestie, geen persoonlijke zaak' in de rubriek 'Persschouw' van *De Reformatie* 14, nr. 23, 9 maart 1934, 182-183.
46. *De Heraut*, nr. 2903, 10 september 1933, 2.
47. H.H. Kuyper, 'Het calvinisme en de reformatie der wijsbegeerte', *De Heraut*, nr. 2926, 18 februari 1934, 2-3.
48. J. Ridderbos schreef op 3 oktober 1933 een boekbespreking in *De Standaard*. Veenhof citeerde deze positief getoonzette recensie jaren later in zijn artikel 'Rondom den aanval van Prof. Hepp' in *De Reformatie* 17, nr. 22, 26 februari 1937, 172-173, met name 173.
49. Harinck, *De Reformatie*, 247-248, citaat op 247. Zie voor het gemeenschappelijke schoolverleden van Schilder en Waterink J. Ridderbos, *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein I* (Kampen Kok 1994) 7-8.
50. J. Waterink, 'Eenige algemeene opmerkingen', Rubriek 'Zielkunde', *De Reformatie* 14, nr. 21, 23 februari 1934, 165-166.
51. J. Waterink, Rubriek 'Zielkunde', *De Reformatie* 14, nr. 24, 16 maart 1934, 189-190, citaten op 190. Waterink nam Janses brief integraal op in zijn artikel.
52. J. Waterink, 'Het woord ziel Schriftuurlijk gebruikt', Rubriek 'Zielkunde', *De Reformatie* 14, nr. 37, 15 juni 1934, 292-294, citaat op 293.
53. J. Waterink, 'De "ziel" (of de "geest") als substantie', Rubriek 'Zielkunde', *De Reformatie* 14, nr. 39, 29 juni 1934, 308-309, citaat op 309.
54. Archief-Veenhof, Brief Janse, 12 april 1934, inv. nr. 8.

55. Archief-Janse, Brief Veenhof, 25 februari 1934, inv. nr. 42. Het gaat hier om het belangrijke, systematisch-wijsgerige collegedicaat van Vollenhoven, dat in 2010 in tekstkritische editie bij de VU Uitgeverij in Amsterdam is uitgekomen: D.H.Th. Vollenhoven, *Isâgogè Philosophiae 1930-1945. Philosophie in de traditie van de Reformatie*, geredigeerd door A. Tol. Zie voor dit werk van Vollenhoven Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 75-76. De titel van het collegedicaat betekent 'Inleiding in de filosofie'.
56. Archief-Janse, Brief Veenhof, 14 juni 1934, inv. nr. 42.
57. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 11 april 1935, inv. nr. 11.
58. J. Vree, 'Waterink als gereformeerd theoloog en leidsman' in: Sturm, *Leven en werk van prof. dr. Jan Waterink*, 19-50, hier vooral 34-35.
59. A.w., 30.
60. N. Bakker, 'De professor geeft raad. Waterink als opvoedingsvoorlichter en adviseur van moeders' in: Sturm, *Leven en werk van prof. dr. Jan Waterink*, 67-82. In 1934 richtte Waterink het tijdschrift *Moeder* op dat in de jaren veertig tienduizenden abonnees had, voor die tijd uitzonderlijk veel (69). Waterink nam het moederschap serieus. Daar hoorde volgens hem een vakblad bij.
61. Zie voor de vernieuwing bij Hepp Harinck, 'Om traditie en vernieuwing', en mijn 'Alle malen zal ik wenen', 29-30.
62. E. Mulder, 'Wetenschap of pottenbakken. Jan Waterink en de wetenschappelijke pedagogiek' in: Sturm, *Leven en werk van prof. dr. Jan Waterink*, 83-98, citaat op 89.
63. Zie hier hoofdstuk 3, noot 206. Waar Harinck spreekt van modernisme, geeft schrijver dezes de voorkeur aan het begrip moderniteit vanwege de in deze context mogelijke verwarring met het negentiende-eeuwse modernisme in de theologie, lees vrijzinnigheid.
64. S. Tates noemt het aspect van de zuiverheid expliciet in haar bijdrage 'Bezielde zien. Charley Toorop als chroniqueur van haar tijd' in: De Keizer en Tates, *Moderniteit*, 206-220, hier vooral 208-210 en 213. Op de bladzijden 210-214 wijst zij ook op de verantwoordelijkheid van de kunstenaar voor de vormgeving van de moderne maatschappij, wat nauw aansluit bij Schilders nadruk op de gedachte van de mens als medearbeider Gods. Op bladzijde 211 komt tevens de rol van de door Harinck genoemde actualiteit in de moderniteit aan de orde.
65. C. Taylor, *Moderniteit in meervoud. Cultuur, samenleving en sociale verbeelding* (Kampen Klement 2005) 7, 197-198. De definitie van moderniteit staat op bladzijde 7.
66. J. Adema, 'Verzuiling als metafoor voor modernisering' in: De Keizer en Tates, *Moderniteit*, 265-283, citaat op 280.
67. Zie voor Ter Braak L. Hanssen, *Menno ter Braak 1902-1940. Leven en werk van een polemist* (Amsterdam Meulenhoff 2003) en de recensie daarvan door G. Harinck, 'Het leven van ons allemaal? Menno ter Braak en de cultuurcrisis van de twintigste eeuw', *Radix* 28, nr. 4 (2002) 338-347. Harinck wijst op bladzijde 344 op de gelijkens tussen Schilder en Ter Braak wat betreft hun radicaliteit, al weigerde Ter Braak in tegenstelling tot Schilder het bestaan van een definitief absoluut te aanvaarden: 'Hij werd overgeleverd aan het relatieve' (342). Rudolf van Reest (pseudoniem van K.C. van Spronsen) wees in zijn 'Opdat zij allen één zijn'. *Prof.dr. K. Schilder in zijn strijd om Woord en kerk* 1 (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1962) 119 en 214, op een lange artikelenreeks van ds. J.D. Boerkoel in *De Bazuin* van juni 1960 tot juli 1961 over de persoon van Schilder, waarin die predikant opmerkte dat Schilder een 'neiging tot het absolute' had. Daarop

- aansluitend schreef Boerkoel ook dat de beweging der jongeren omstreeks 1930 'absolutheid' als kenmerk had. Ook J.H. Bavinck noemde 'absolutisme' als kenmerk van de 'nieuwe richting' in zijn rede voor de studenten van *FQI* in Kampen op 2 november 1942. Zie hier Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 196-196, citaat op 197. Bavinck noemde verder onder andere ook 'objectivisme' en 'totalitaire christelijke actie' (197, hoofdstekst en noot 191).
68. Tates, 'Beziel zien', 218.
  69. Jan Veenhof maakte de biograaf attent op de parallellie tussen de Nederlandse reformatorische beweging en de toenmalige nieuwe Duitse theologie in die zin dat de laatste onder invloed van Barth ook de objectieve factoren van het heil benadrukte. De trefwoorden waren Woord, kerk, ambt, prediking en verbond. Subjectivisme en mystiek waren ook daar taboe. De Buchmanbeweging werd dan ook in Duitsland en Zwitserland fel bestreden. Zie hierna in de hoofdstekst.
  70. M. Derks, "'Stralende strijd lust, taaie zelfverloochening.'" De dynamiek van traditie en moderniteit in de Graalbeweging' in: De Keizer en Tates, *Moderniteit*, 284-299, citaten op 286 en 289.
  71. A.w., 297.
  72. A.w., 285 e.v.
  73. Zie hier vooral Harinck, "'Ingeschakeld in dat groote geheel van werkingen en daden.'" , 115-117.
  74. Harinck, 'Om traditie en vernieuwing', 126.
  75. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 28 mei 1934, inv. nr. 54, geciteerd door Harinck, *De Reformatie*, 255, noot 37.
  76. Archief-Vollenhoven, Doos 10, Brief Veenhof, 7 juni 1934.
  77. Archief-Veenhof, Brief Vollenhoven, 11 juni 1934, inv. nr. 16.
  78. Zie voor Haitjema *Biografisch lexicon* 6, 107-110 (B.J. Wiegeraad).
  79. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 24 september 1934, inv. nr. 11. Zie ook de brieven van Schilder van 1 en 28 december 1934, inv. nr. 11, waarin deze uitgebreid ingaat op de redactiecrisis. De vertrouwelijke brief van 1 december begint als volgt: 'Hierbij iets ter inzage. *Niemand zeggen*'.
  80. Zie voor een uitgebreid verslag van deze verwickelingen Harinck, *De Reformatie*, hoofdstuk 15.
  81. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 28 december 1934, inv. nr. 11.
  82. Archief-Vollenhoven, Doos 10, Brief Veenhof, 7 juni 1934.
  83. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 29 november 1934, inv. nr. 13.
  84. Archief-Veenhof, Brief Vollenhoven, 27 juni 1934, inv. nr. 16.
  85. Zie het vorige hoofdstuk.
  86. D.H.Th. Vollenhoven, 'Anhypostatos', *Philosophia Reformata* 5 (1940), 65-79, vooral 65.
  87. Archief-Veenhof, Brief Vollenhoven, 8 april 1935, inv. nr. 16.
  88. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 5 februari 1935, inv. nr. 11.
  89. Archief-Vollenhoven, Doos 8, Brief Veenhof, 21 februari 1935.
  90. Archief-Janse, Brief Veenhof, 20 januari 1935, inv. nr. 42.
  91. Zie 'Bericht aan de lezers', *De Reformatie* 15, nr. 28, 12 april 1935, 225.
  92. Archief-Veenhof, inv. nr. 16.
  93. Archief-Janse, Brief Veenhof, 19 september 1935, inv. nr. 42.

94. Archief-Veenhof, inv. nr. 16.
95. De tekst van deze preek over Numeri 14: 11, 12, 20-23 gehouden te Harkstede op 21 oktober 1934 bevindt zich in het Archief-Veenhof, inv. nr. 31. De gedachtenisrede staat aangekondigd in het notulenboek van de kerkenraad bij de vergadering van 4 september 1934.
96. K. Schilder, 'Een andere preek over den tekst van prof. Haitjema 1', *De Bazuin* 82, no. 45, 9 november 1934.
97. Th.L. Haitjema, 'Volkskerk of volksdeel?', *Nieuw kerkelijk leven. Maandblad uitgegeven door het Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel* 5, nr. 5, januari 1935, 44-45, citaat op 45. Een exemplaar van dit nummer bevindt zich in het Archief-Veenhof, inv. nr. 32.
98. Archief-Veenhof, 'Staat der financiën over 1934', inv. nr. 30.
99. Kok Kampen 1934.
100. Archief-Janse, Brief M.M. Veenhof-Bakker en Veenhof, oktober 1934, inv. nr. 42.
101. Archief-Vollenhoven, Doos 10, Brief Veenhof, 7 juni 1934.
102. Zie voor deze ds. Van Dijk De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* IV, 160-162.
103. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 14 april 1934, inv. nr. 54.
104. Archief-Janse, Brief M.M. Veenhof-Bakker en Veenhof, oktober 1934, inv. nr. 42.
105. Archief-Schilder, Brief Veenhof, inv. nr. 13.
106. Archief-Veenhof, Brief Schilder, juli 1934, inv. nr. 11.
107. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 24 september 1934, inv. nr. 11.
108. Archief-Janse, Brief M.M. Veenhof-Bakker en Veenhof, oktober 1934, inv. nr. 42.
109. Archief-Veenhof, 'Gelooven', Toespraak voor de Reünistenkring Groningen van FQI 1934, citaten op 3, 7, 9, 10 en 27, inv. nr. 123.
110. B. Loonstra maakt er in zijn boek *Het badwater en de kinderen. Gedachten over de doop* (Zoetermeer Boekencentrum 2008) 115 e.v., op attent dat de gedachte van de veronderstelde wedergeboorte al ver voor Kuypers bestond: 'We vinden een zinspelend erop bij Augustinus, en later een verdediging ervan bij Luther en Calvijn'. Het citaat is van bladzijde 115.
111. *Acta generale synode GKN* 1905, artikel 158, 85.
112. A.w., 86.
113. *Acta generale synode GKN* 1905, artikel 159, 86.
114. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 29 november 1934, inv. nr. 13.
115. De lezing over wereldgelijkvormigheid kondigde hij aan in een brief aan Janse van 25 februari 1934. Archief-Janse, inv. nr. 42. De toespraak stond volgens deze brief gepland voor 8 maart. Volgens Janses biografie G. van Dijk zat er in Gorinchem een groepje volgelingen van Janse. Van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke*, 98.
116. Zie voor deze lezing Archief-Veenhof, inv. nr. 123.
117. Regelmatig corresponderde Vollenhoven met Veenhof over een bijdrage aan *De Stuw-dam*. Op 24 september 1935 vraagt Vollenhoven Veenhof bijvoorbeeld om een artikel voor dat blad. Archief-Veenhof, Brief Vollenhoven, inv. nr. 16. *De Stuw-dam* was een 'Familieweekblad voor Christelijk Nederland'. In die periode zijn bladerend door dit tijdschrift geen bijdragen van Veenhof in dit tijdschrift aangetroffen. Dat zegt echter niet zoveel, omdat sommige artikelen en rubrieken niet werden ondertekend. Zo werd onder de rubriek 'Bijbelsche figuren' geen auteur vermeld. In de inventarislijst van het Archief-Veenhof staan in de periode 1935-1939 twintig artikelen van Veenhof op-

- genomen, alle in de rubriek 'Bijbelsche figuren'. Veenhof schreef in *De Reformatie* 15, nr. 29, 19 april 1935, 236-237, in de rubriek 'Populair-wetenschappelijke schetsen' het artikel 'Paasch-heerlijkheid'. Enkele maanden later verzorgde hij in dezelfde jaargang, nr. 36, 7 juni 1935, 289-290, het hoofdartikel over 'Pinksteren'.
118. Archief-Schilder, Briefkaart Veenhof, 17 februari 1935, inv. nr. 54.
119. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 18 april 1935, inv. nr. 56.
120. Volgens http://www.dbnl.org/tekst/schio08onsa01_01/schio08onsa01_01_0003.php, is de aanleiding van deze publicatie een herdenking van de Afscheiding op 18 oktober 1934 te Leiden. Op blz. 12 vermeldt Schilder dat hij dit onderwerp al 'voor de microfoon der N.C.R.v.' heeft behandeld (geraadpleegd op 28 juli 2014). Zie hier ook Harinck, *De Reformatie*, 297-298.
121. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 19 december 1935, inv. nr. 57.
122. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 18 april 1935, inv. nr. 56. Het is niet duidelijk waarover dit precies ging.
123. Archief-Schilder, Brief Veenhof, zonder datum, inv. nr. 12. Uit de inhoud van de brief blijkt dat deze is geschreven tijdens Veenhofs predikantschap in Haarlem. Hij spreekt namelijk over een nieuwe kring Noord-Holland, die Schilder zou moeten gaan toespreken. Veenhof was betrokken bij de oprichting van een reünistenkring van *FQI* in die regio. Dit komt later in dit boek nog aan de orde. In de brief ging het zeer waarschijnlijk om een artikel van ds. B. Holwerda, de latere Kamper hoogleraar Oude Testament.
124. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 30 april 1935, inv. nr. 56.
125. Archief-Schilder, inv. nr. 56.
126. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 3 april 1935, inv. nr. 55.
127. Harinck, *De Reformatie*, 286.
128. A.w., 285.
129. K. Schilder, 'Open brief aan prof. dr. H.H. Kuyper', *De Reformatie* 15, nr. 28, 226-227.
130. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 14 april 1934, inv. nr. 54.
131. Schilder pleitte in zijn artikeltje 'Pinksterverzuchting', *De Reformatie* 15, nr. 36, 7 juni 1935, 291, voor een 'mannelijk christendom'. Daarbij onderstreepte hij dat de Geest niet alleen troost maar ook polemieken kon brengen. En hij voegde toe: 'Trouwens, het bijbelsche begrip van Geestesvertrouwen is nog altijd een kwestie van objectieven rechtshandel (Paracleet)'. Uiteraard droegen deze moderne noties niet bij aan een kalm en vreedzaam kerkelijk klimaat.
132. Archief-Vollenhoven, Doos 8, Brief Veenhof, 1 mei 1935.
133. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 9 mei 1935, inv. nr. 56.
134. Archief-Veenhof, Brief Vollenhoven, 12 juni 1935, inv. nr. 16.
135. Archief-Schilder, Brief Vollenhoven, 24 september 1935, inv. nr. 13.
136. Archief-Vollenhoven, Doos 11.
137. Zie in dit kader ook P.H.A.M. Abels, G.J. Beuker en J.G.J. van Booma, red., *Nederland en Bentheim. Vijf eeuwen kerk aan de grens / Die Niederlande und Bentheim. Fünf Jahrhunderte Kirche an der Grenze*. Verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis 15 (Delft Eburon 2003).
138. G. Harinck, "'n Zuivere probleemstelling is veel waard.'" Hoe D.H.Th. Vollenhoven in 1933 een nazi weerde van de Vrije Universiteit' in: G. Harinck, red., *Het maatschappelijk engagement van christelijke filosofen*. Ter Lezing Reeks 7 (Amsterdam HDC 2011) 9-18. Jan Veenhof zou in de jaren zestig zijn proefschrift schrijven bij deze We-

- ber, die overigens na de oorlog openlijk spijt heeft betuigd van zijn aansluiting bij de nationaalsocialistische partij. Informatie Jan Veenhof.
139. 'Nationaal-socialisme, heidendom, jodendom, dogmatisch christendom', *De Reformatie* 15, nr. 51, 410-411.
  140. A. Janse, *De nieuwe geest van de NSB* (Aalten De Graafschap 1934).
  141. Het Archief-Veenhof bevat meerdere brieven van deze predikanten, zie inv. nr. 1. Zie voor ds. A. Brink De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* IV, 96, en voor ds. Joh. den Ouden De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* V, 86.
  142. *Biografisch lexicon* 3, 235.
  143. Archief-Janse, Brief Veenhof, 19 september 1935, inv. nr. 42.
  144. Kuyper citeerde F.W. Grosheide in *De Heraut*, nr. 3035, 22 maart 1936.
  145. Archief-Veenhof, Brief Janse, 21 september 1935, inv. nr. 8.
  146. Archief-Veenhof, inv. nr. 1. Zomer zou vlak voor de Tweede Wereldoorlog aan zijn ziekte bezwijken. Archief-Veenhof, Rouwbericht vanuit Haarlem, 18 maart 1940, inv. nr. 2.
  147. Harinck, *De Reformatie*, 312. Van Raalte zou vrijwel de gehele oorlog opgesloten zitten, eerst in concentratiekamp Buchenwald en daarna in Dachau, waar hij in 1945 door de Amerikanen werd bevrijd. Zie voor hem De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* V, 117-119.
  148. Archief-Veenhof, 'Persoon of ambt', citaten 3, 4, 13-14, 10, 11, inv. nr. 123. In een lezing voor de Groninger FOI-reünisten op 4 december 1935 sprak Veenhof over 'De navolging van Jezus Christus', inv. nr. 123. Daarin benadrukte hij dat een christen een taak had, een opdracht. Een gelovige moest Christus niet nabootsen maar navolgen (24).
  149. Deze toespraak werd gepubliceerd in *De Reformatie* 15, nrs. 48-50, 30 augustus, 6 en 13 september 1935, 385, 393-394, 401.
  150. A.w., 394.
  151. Zie voor deze lezing de aantekeningen in het Archief-Veenhof, inv. nr. 123.
  152. *De Reformatie* 15, nr. 50, 13 september 1935, 401.
  153. Zie Hanssen, *Menno ter Braak*, 411 en 413. Schilder leek in zijn polemische strijd lust op Ter Braak.
  154. Het woord zuil klinkt massief en afgesloten. De zuilen hadden op zijn minst semipermeabele wanden. De uitdrukking 'zwaardere gemeenschap' van Van Dam geeft hier conceptueel meer mogelijkheden. Zie hoofdstuk 2. Gebruikmakend van de terminologie van de reformatorische wijsbegeerte zou gesproken kunnen worden van een sterke sociologische vervlechting (*enkapsis*) binnen de gereformeerde wereld van kerk en gereformeerde maatschappelijke organisaties.
  155. H.H. Kuyper, Artikel over de Buchmanbeweging, *De Heraut*, nr. 2881, 9 april 1933, 2. Over de ontvangst van de Buchmanbeweging in Nederland schreef M.J. Aalders 'De Oxford groep' in zijn Aalders, *Een handjevol verkenners?*, 185-204. De Buchmanbeweging werd ook wel de Oxford groep genoemd.
  156. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland* 1, 180-181.
  157. Archief-Veenhof, Brief Janse, 21 juli 1934, inv. nr. 42.
  158. Een kopie van deze brief ligt in het Archief-Veenhof, Doos 48. Schilder kreeg ook een exemplaar. Zie voor G. Brillenburg Wurth het *Biografisch lexicon* 4, 58-61 (B.J. Aalbers).

159. 'Mystiek', *De Reformatie* 19, nr. 17, 27 januari 1939, 135. Een jaar later publiceerde ds. J.W. Tunderman zijn *Marnix van St. Aldegonde en de subjectivistische stromingen in de 16^e eeuw* (Goes Oosterbaan & Le Cointre [1940]), waarin hij krachtig stelling nam tegen alle subjectivisme in theologische zin: 'Want het Woord is het woord van den Geest. Het is levend en krachtig omdat de Geest in het Woord spreekt' (172). 'Nergens hooren we hem [Marnix] zeggen, dat het geloof aanvankelijk een verstandelijk aanvaarden van de Woordopenbaring is, dat later al dan niet door iets "inwendigs" wordt aangevuld. Geloof is voor Marnix steeds een gelooven met het gansche hart en leven – en dus ook met het verstand' (172).
160. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 9 mei 1935, inv. nr. 56.
161. H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland 2: 1936-1975* (Kampen Kok 1992), citaat op 23. Zie hier ook P. Veldhuizen, *God en mens onderweg. Hoofdmomenten uit de theologische geschiedbeschouwing van Klaas Schilder* (Leiden Groen 1995) 286-287. Ridderbos wijst er in zijn *Strijd op twee fronten*, 28, op dat Schilder via zijn moeder de bevindelijke beleving van het geloof had leren kennen. Daardoor kende hij volgens hem de gevaren van de mystiek. In het recente Schilder-onderzoek wordt uitdrukkelijk gewezen op diens bevindelijkheid. Zie daarvoor hoofdstuk 10 van deze biografie, met name noot 8.
162. Schilder, *Tusschen "Ja" en "Neen"*, 165-223. Dit deel van het boek heeft als titel 'Over ware en valsche "mystiek"'.
 163. Archief-Janse, Brief Veenhof, 19 september 1935, inv. nr. 42.
164. Zie voor ds. J. Overduin het *Biografisch lexicon* 6, 215-218 (G.C. Hovingh), hier vooral 215.
165. Archief-Veenhof, 'Gelooven', Toespraak voor de 42^e jaarvergadering Afdeling Zuid-Holland van de Bond van Gereformeerde Jongelingsverenigingen te Gouda 1935, inv. nr. 123.
166. Veenhof, 'Geloofs zekerheid en zelfonderzoek' I-VIII, *Gereformeerd Jongelingsblad* 47, nr. 1, 2, 4, 5, 7, 11, 13 en 15 van resp. 6, 13 en 27 september, 4 en 18 oktober, 15 en 29 november, en 13 december 1935.
167. Archief-Veenhof, Brief Van de Weg, 15 november 1935, inv. nr. 1. Zie voor deze predikant De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* IV en V, 296.
168. Archief-Veenhof, Brief Van Nes, 18 november 1935, inv. nr. 1.
169. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan Van Nes, 20 november 1935, inv. nr. 1.
170. Archief-Veenhof, Brief Van de Weg, 18 januari 1936, inv. nr. 1. H.H. Kuyper, *Hamab-dil. Van de heiligheid van het genadeverbond* (Amsterdam Van Bottenburg [1907]).
171. Archief-Janse, Brief Veenhof, 4 december 1935, inv. nr. 42.
172. Archief-Janse, Brief Veenhof, 10 april 1932, inv. nr. 41.
173. Veenhof, 'Groen van Prinsterer en de vrijmaking der kerk', *De Reformatie* 16, nr. 19, Doleantienummer, 7 februari 1936, 147-149.
174. Archief-Janse, inv. nr. 43. Zie voor de manier waarop mensen zich in de loop van de tijd identificeerden met Groen van Prinsterer E.H. Klei, 'Groen van Prinsterer' in: Harinck, Paul en Wallet, *Het gereformeerde geheugen*, 407-416.
175. Archief-Veenhof, Brief Vollenhoven, 24 september 1935, inv. nr. 16.
176. Stellingwerff, *Geschiedenis van de reformatorische wijsbegeerte*, 81. Archief-Vollenhoven, Doos 11, Brief Veenhof van 1 oktober 1935.
177. Archief-Veenhof, Brief Vollenhoven, 18 oktober 1935, inv. nr. 16.

178. Archief-Janse, Briefkaart Veenhof, zonder datum, inv. nr. 42. Deze moet verstuurd zijn vlak na het beroep op Veenhof vanuit Groningen eind september 1935, dat op deze briefkaart wordt genoemd.
179. Archief-Veenhof, Brief Popma vanuit Apeldoorn, inv. nr. 89. Het is niet bekend of Veenhof dit gedaan heeft, wel is een Groninger kring ontstaan. Dit blijkt uit een brief van K.J. Popma vanuit Apeldoorn van 21 oktober 1938 aan Vollenhoven. In deze brief wordt melding gemaakt van een Groninger kring met 23 leden en 2 jaargasten. Archief-Vollenhoven, Doos 14.
180. Archief-Vollenhoven, Doos 8, Brief Veenhof vanaf Ameland, 29 juni 1935.
181. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 13 maart 1935, inv. nr. 11.
182. Familiearchief, Brief en begeleidend schrijven.
183. Familiearchief, Bijlage bij het officiële beroepingsdocument
184. Archief-Janse, Brief Veenhof, 4 december 1935, inv. nr. 42.
185. Archief-Veenhof, Brief Janse, 8 oktober 1935, inv. nr. 8.
186. Archief-Veenhof, Brief Janse, 8 december 1935, inv. nr. 8.
187. Stellingwerff, *Geschiedenis van de reformatorische wijsbegeerte*, 82.
188. Vollenhoven schreef na Schilders sterven in 1952 in een 'In Memoriam K. Schilder', *Philosophia Reformata* 17, 149-150, met name 149, dat Schilder lid was geworden in 1939 en dat hij in 1944 na de Vrijmaking zijn lidmaatschap had beëindigd.
189. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 9 december 1935, inv. nr. 57.
190. Het debat is opgenomen in G. Puchinger, *Een theologie in discussie. Prof. dr. K. Schilder. Profeet-dichter-polemist*. Met als bijlage het debat Schilder-Noordmans uit 1936 (Kampen Kok 1970). Het citaat komt van p. 50.
191. A.w., 76.
192. A.w., 81.
193. A.w., 82.
194. A.w., 103-110.
195. A.w., 85.
196. Informatie Jan Veenhof.
197. Familiearchief.
198. Archief-Janse, Brief Veenhof, februari 1936, inv. nr. 43.
199. Familiearchief.
200. Veenhofs toekomstige collega in Haarlem, ds. L. Hoorweg, sprak in een brief van 13 maart 1936 over 200 mensen in Harkstede en over 'meer dan viermaal zooveel' in de Noorderwijk in Haarlem, Veenhofs beoogde wijk. Familiearchief. Toekomstig collega ds. J.W. Siertsema sprak op een briefkaart van 7 april zelfs over 950 te bearbeiten zielen. Familiearchief. In een brief aan Janse van juni 1936 schreef Veenhof over 260 gezinnen, die hij allemaal wilde bezoeken. Archief-Janse, inv. nr. 43.
201. Familiearchief, Opgave van het predikantstractement met de emolumenten en pensioenbepalingen bij de Gereformeerde Kerk te Haarlem. Dit jaarsalaris komt overeen met ongeveer €36.500 in 2012 (zie <http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php>, geraadpleegd op 28 maart 2014).
202. Zie voor Zuidema *Biografisch lexicon* 5, 583-584 (J. Stellingwerff).
203. Familiearchief, Brief Zuidema, 2 maart 1936. Dat Veenhof druk was in zijn optreden, blijkt uit het onderschrift bij een foto van hem in H. van den Brink en J. Pander, *Haarlem's kerk in woord en beeld* (Haarlem Boekhandel Stap-Struik [1938]): 'Een "unieke"

opname ... Ds. Veenhof op den preekstoel in rúst!' Jan Veenhof liet aan de biograaf weten dat Veenhofs drie collega's geen adepten waren van Schilder en Vollenhoven. Ze waren in die zin niet van Veenhofs 'richting'. Dat stond een goede samenwerking overigens niet in de weg.

204. Archief-Janse, Briefkaart, zonder datum, waarschijnlijk eind maart 1936. Deze brief is in het bewuste archief ten onrechte geplaatst in het mapje voor het jaar 1935, inv. nr. 42.
205. Brief Martje Ploeg-De Groot vanuit Kampen aan de biograaf, 1 maart 2007.
206. Brief C. Veenhof en M.M. Veenhof-Bakker vanuit Haarlem, 5 februari 1938. Een lichtdruk daarvan werd met een begeleidende brief van 14 oktober 2012 aan de biograaf beschikbaar gesteld door Johan de Groot te Groningen, een latere broer van Henk.
207. Archief-Veenhof, inv. nr. 33.
208. A.w., 2. Zie in dit kader mijn 'Alle malen zal ik wenen', 41.
209. A.w., 8.
210. A.w., 31.
211. A.w., 35.
212. A.w., 36.

‘Schilder is Hitler en u bent Goering!’ (1936-1941)

Veenhof verhuisde officieel op 26 mei 1936 met zijn vrouw en twee zoons van de Hamweg 11 in Harkstede naar het Planetenplein 15 in Haarlem, een grote stap van een klein dorp naar een vrij grote stad.¹ De burgerlijke gemeente Haarlem had op dat moment 129.000 inwoners en de gereformeerde kerk ter plaatse 4.700 zielen, waarvan 2.600 belijdende leden.² Veenhof bezette de nieuwe, vierde predikantsplaats, mogelijk gemaakt door een omvangrijke gift van f25.000 van een echtpaar in de gemeente.³ Een week na de officiële verhuizing, op woensdagavond 3 juni 1936, bevestigde collega L. Hoorweg hem in de Haarlemmer Kloppersingelkerk.⁴ Zelf kreeg Veenhof de wijk van de Noord-Schoterkerk.⁵ Het betrekken van de nieuwe standplaats betekende voor Veenhof een hoop drukte. Hij had nauwelijks tijd voor een brief aan Janse. De laatste dateerde van maart en pas in juni kwam het er weer van. Veenhof nam zijn werk serieus: ‘De “stad” neemt je heelemaal in beslag. ‘k Heb een 260 gezinnen, die ik allemaal even bezoeken wil. Ik moet mijn wijk zoo’n beetje kennen, anders kan ik er niet in werken’.⁶ De overgang van de pastorale verantwoordelijkheid voor ruim 50 naar 260 gezinnen moet enorm zijn geweest. Janse had hem gewaarschuwd zich niet te overwerken: ‘Niet het vele is goed ... ‘t goede is véél!!!’⁷ Veenhof was blij dat hij met zijn Haarlemse collega’s ‘heelemaal homogeen’ was.⁸ In Haarlem waren er binnen de lokale kerkelijke top geen spanningen.

Dat was een groot contrast met de landelijke kerkelijke verhoudingen. Op een college voor predikanten had Hepp op 17 maart 1936 voorspeld dat Volenhoven en Schilder binnen twee jaar buiten de Gereformeerde Kerken in Nederland zouden staan. En op 15 en 16 april had Kuyper in Utrecht op de vergadering van de Vereniging van Gereformeerde Predikanten de aanval geopend op de beweging ‘die onze belijdenis disputabel wil stellen’. De curatoren van de Vrije Universiteit hadden enkele weken later, op 5 mei, met de hoogleraren Kuyper, Anema en Grosheide gesproken over hun bezwaren tegen de nieuwe filosofische richting. Op 24 mei kwam Kuyper in *De Heraut* terug op zijn rede: ‘Wat ik te Utrecht (...) aanduidde als een richting, die

alles, zelfs onze *belijdenis* disputabel wil stellen (...), dat is de richting waartegen ik wil opkomen'.⁹

Waterink had het begrip 'richting' al eerder gebruikt. Daar was aanleiding toe. Niet alleen was de Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte opgericht, ook verscheen in mei 1936 voor het eerst *Pro-Ecclesia*, een landelijk weekblad waarin het gedachtegoed van Dooyeweerd, Janse, Schilder en Vollenhoven werd gepopulariseerd en krachtig hun partij werd gekozen.¹⁰ Ook Janse zelf leverde daaraan bijdragen.¹¹ Bovendien hadden Schilder en Vollenhoven sleutelpublicaties over hun ideeën gepubliceerd.¹² Schilder was verder sinds 1935 de enige hoofdredacteur van het gezaghebbende weekblad *De Reformatie*. Veenhof was in samenspraak met Janse, Schilder en Vollenhoven in de tweede lijn steunend en sturend actief in deze reformatorische beweging, die op doorbreken stond. Hij organiseerde, publiceerde en hield voordrachten.

Kuyper, Hepp en Waterink waren het beslist oneens met de populaire, hooggeleerde hoofdrolspelers binnen de nieuwe 'richting' met hun strijdbare helper Veenhof. Kuyper had op het moment dat Veenhof op een tweetal was geplaatst voor een beroep naar Haarlem, de nestor van de Haarlemmer gereformeerde predikanten, ds. J.W. Siertsema, gevraagd eens bij hem op bezoek te komen. Toen Siertsema dat deed, hoorde hij dat Kuyper 'wist' dat Schilder Veenhof in Haarlem wilde plaatsen om zijn invloed daar te versterken en de Vrije Universiteit tegen te werken. Siertsema had om dat verhaal moeten lachen, omdat het tweetal door de kerkenraad was opgesteld waaruit de gemeente vervolgens een keuze kon maken. Hoe zou Schilder daar invloed op gehad kunnen hebben?¹³

Ook Dooyeweerd, met wie Veenhof veel minder contact onderhield dan met Vollenhoven, had zich niet onbetuigd gelaten. Hij schreef eveneens een standaardwerk: *De wijsbegeerte der wetsidee*. Toen het eerste deel van zijn *opus magnum* het jaar daarvoor was uitgekomen, bleek dat Veenhof geestdriftig was over dit boek maar toch meer verbinding voelde met Vollenhoven. Hij schreef erover aan Janse, hem opnieuw om steun vragend. Eindelijk kwam er werkelijk iets terecht van het doel van de Vrije Universiteit, het uitwerken van de gereformeerde beginselen in de wetenschap:

'n Verademing is dan de verschijning van prof. Dooyeweerds boek [*De wijsbegeerte der wetsidee* I]. (...) Wat een fenomenale denkkraft en geleerdheid. Toch 'ligt' me het werk van prof. Vollenhoven meer. Die mist de systeem-vreugde. Die spreekt ook niet van 'zin', al is me dit woord veel sympathieker geworden na de lezing van pag. 1-70. Die heeft het ook niet over dat transcendeeren van den tijd door het hart. 'k Zou graag dat boek doorwerken bijvoorbeeld met u. Als u nog eens een paar opmerkingen geven kunt dan graag! Maar zoo'n boek brengt ons ont-

17. *H.H. Kuyper*

zaglijk verder. 'k Heb de idee of nu pas eigenlijk concreet de wetenschappelijke basis van de Vrije Universiteit wordt gelegd.¹⁴

Kuypers verwijt in verband met de trouw aan de confessie kwam niet uit de lucht vallen. In de boezem van de ontluikende reformatorische beweging leefden inderdaad plannen voor een gravamen tegen de belijdenisgeschriften. In dat kerkelijke bezwaarschrift zouden ook enkele passages betrokken worden die betrekking hadden op het zelfonderzoek.¹⁵ Het conceptbezwaarschrift was van de hand van ouderling A. Scholtens en ds. D. van Dijk, beiden uit de stad Groningen.¹⁶ Janse was er geen voorstander van, omdat dit de indruk kon wekken dat ze bezwaren hadden tegen de belijdenisgeschriften zelf.¹⁷ Op 5 juni schreef ds. H.J. Jager van Voorthuizen, kennelijk ook bij de zaak betrokken, aan Janse dat het indienen van dit bezwaarschrift van de baan was.¹⁸ Dat was strategisch gezien wijs, want juist de trouw aan de drie formulieren van enigheid lag gevoelig bij de andere, meer behoudende partij. Ook Veenhof was tegen het gravamen geweest, schreef hij diezelfde maand naar Walcheren:

Zoals u weet is *con amore* de gravamengedachte verworpen. 'k Was er van meet af aan tegen. De belijdenisgeschriften zijn te mooi dan dat een misschien verkeerd te interpreteren zin kwaad zou kunnen doen.¹⁹

De kwestie van het zelfonderzoek

Zoals gezegd was er de afgelopen jaren in de gereformeerde kerken een aantal meningsverschillen uitgekristalliseerd, onder andere over de ziel, het zelfonderzoek en de pluriformiteit van de kerk. Daar werd druk over gepolemiseerd en Veenhof had zich daarbij niet onbetuigd gelaten. In de aanloop naar de synode van Amsterdam, die gepland stond voor de zomer en herfst van 1936, zette dit de nationale, kerkelijke top flink onder druk. Veenhof schreef erover in zijn al genoemde brief van juni aan Janse: 't Spant en spookt overal'. Daarbij verwees hij met name naar het debat over het zelfonderzoek, dat hij zelf het jaar daarvoor een flinke impuls had gegeven. Over dat vraagstuk was diezelfde maand uitgebreid gesproken op een reünistenvergadering van FQI te Kampen, die Veenhof had bezocht.²⁰ Ook maakte Veenhof in zijn lange brief aan Janse melding van geruchten over een bezwaarschrift tegen Janse vanwege diens opvattingen over de ziel. Veenhof gaf een overzicht van zijn landelijke, kerkelijke ervaringen van de laatste tijd en zijn visie daarop. Veenhof vond dat Vollenhoven meer de aanval moest kiezen. Daarbij stelde hij Schilder ten voorbeeld:

Er wordt geweldig gestookt. En telkens weer duikt de figuur op van J. Waterink die schijnt zeer druk te zijn. (...) Impeta had tegen [zijn

Kamper collega ds. J.] de Waard gezegd: Och die Janse, dat mannetje betekent niet veel we hebben hem flink op z'n kop gegeven. (...) 'k Ga nu Impeta beantwoorden in *De Reformatie*. Van Schilder kreeg ik zelfs de uitnodiging om het te doen. (...) 'k Vraag me wel eens af of prof. Vollenhoven niet meer moet aanvallen. (...) Dat is dunkt mij de groote kracht van Schilder dat hij de eerste aanvaller is in principieele dingen. (...) Met de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte gaat het gelukkig best.²¹

De Kamper predikant C.N. Impeta mengde zich in de discussie over het zelfonderzoek met een uitgebreide brochure onder de veelzeggende titel *Zelfonderzoek noodzakelijk!*²² Daarin stelde hij zich teweer tegen opvattingen van ds. D. van Dijk, Janse, Veenhof en ds. I. de Wolff, verwijzend naar Janses *Lourens Ingelse* en Veenhofs artikelenreeks in het *Gereformeerd jongelingsblad*. Van Dijk had op de vergadering van de reünisten van FQI te Kampen op 17 juni 1936 onderscheid gemaakt tussen twee soorten zelfonderzoek. Bij de eerste ging het om de vraag 'Ben ik Gods kind?' Van Dijk achtte dat type zelfonderzoek naar de *staat* van de gelovige voor God in strijd met de verbondsgedachte. De tweede, volgens hem goede soort zelfonderzoek, stelde de vraag 'Gedraag ik mij als Gods kind?' Daarbij ging het om de *stand* van de christen voor God. Ook voor Van Dijk lag de primaire focus op het gedrag.²³ Impeta was het daar niet mee eens. De vraag naar de staat voor God was volgens hem wel degelijk Bijbels. Dat laatste gold volgens Impeta ook voor de zogenaamde kenmerkenprediking die aanzette tot dit zelfonderzoek naar de echtheid van het geloof.²⁴

Eind april had Impeta, die in de commissie van redactie zat van het *Gereformeerd jongelingsblad*, Veenhof gevraagd in zijn brochure te mogen citeren uit diens brief aan de redactie.²⁵ Veenhof had geantwoord dat hij deze correspondentie buiten de discussie moest laten, omdat die zakelijk moest blijven. Hij had verder geschreven dat zijn betoog in het *Gereformeerd jongelingsblad* nog niet af was geweest. Ook had hij Impeta erop attent gemaakt dat Schilder het hier geheel met Veenhof eens was.²⁶ Die mocht van Schilder zijn afgebroken reeks dan ook voortzetten in *De Reformatie*.²⁷ In zijn eerste artikel, dat van 17 juli, noemde Veenhof Impeta's publicatie en beklagde zich erover dat 'juist een van hen, die mij niet toestonden verder te spreken en uit te spreken [in het *Gereformeerd jongelingsblad*], nu critiek gaat leveren op een niet voltooid onderzoek'. Maar hij sprak tevens zijn dank uit voor 'den rustigen zakelijken toon' van Impeta in diens geschrift.²⁸ Ook ds. Van Dijk van Groningen schreef in *De Reformatie* een tiental artikelen over dit onderwerp onder de titel 'Zelfbeproeving'. Beiden voltooiden hun serie op 16 oktober 1936. Veenhof ging in zijn reeks uitgebreid in op de exegese van relevante teksten uit de Bijbel waarbij hij vaak verwees naar Calvinijn. In zijn

verhaal van 21 augustus vatte hij zijn verweer tegen de brochure van Impe-
ta samen:

We kunnen niet anders dan onze conclusie handhaven, dat in de genoemde teksten geen sprake is van een leiden van twijfelaars tot zekerheid des geloofs door zelfanalyse en kenmerkenoverweging. De teksten onderstellen geloof. Ze spreken over *geloovigen*. En wat Calvijn betreft: Hij is de man geweest, die het eigen karakter van het geloof en de geloofs zekerheid met kracht heeft gehandhaafd. Geloof heeft, geeft, is een zekerheid, die wezenlijk onderscheiden is van alles, wat uit kenmerkenoverweging kan ontstaan. Tenslotte. Kenmerken, vruchten, levensteekenen *komen alleen tot stand* door het geloof. Ze kunnen ook alleen door het geloof worden *gekend*. Ze versterken alleen het reeds *aanwezige, levende* geloof.²⁹

Meningsverschillen of leergeschillen?

De Amsterdamse synode vergaderde van 25 augustus tot 2 oktober 1936. Het *pièce de résistance* was het agendapunt over de meningsverschillen in de kerken. Op 9 september 1936 nam de synode een besluit over de polemieken in de pers in die zin, dat zij aandrang op 'broederlijke liefde', 'biddend onderzoek en grondige studie' en daarbij 'bescheidenheid, teederheid, voorzichtigheid en zelfbeheersching'.³⁰ De predikanten A.D.R. Polman van Bolsward en W.H. van der Vegt van Goes hadden een voorstel ingediend om een uitspraak te doen over wat zij leergeschillen noemden, daarmee de zaken ernstig voorstellend. 'Het gereformeerde volk wacht', aldus Polman op 10 september, 'op de stormstillende daad der synode'.³¹ Met die uitspraak projecteerde hij de ruzies aan de top op de gereformeerde kerkvloer. Het gemeentelven in Harkstede was harmonieus geweest en in Haarlem was dit ook het geval.³² Even later die dag kreeg de bejaarde Kuyper het woord. Hij vond de toestand ernstiger dan tien jaar daarvoor in de tijd van de synode van Assen. Er was sprake van groepsvorming en een geest van revolutie waartegen moest worden opgetreden. De synodeleden waren onder de indruk.³³ Veenhof maakte deze zitting mee en bracht verslag uit aan Janse:

'k Heb de dag waarop H.H. Kuyper heeft gesproken heelemaal meege-
maakt. 't Heeft toen verwijten (...) geregend op de hoofden der 'jonge'
predikanten. Vooral *Pro-Ecclesia* heeft het moeten bezuren. (...) 't Is
mijn vaste overtuiging, dat sommige artikelen uit *Pro-Ecclesia* de *aan-
leiding* zijn geweest voor die geschillen-motie (...) Die uitdrukking van
niet aan 't handje van Kuyper en Bavinck willen loopen is wat opge-
haald!! Baardeloze knapen schold H.H. Kuyper (...) Vooral op u hadden
Hepp en H.H. Kuyper het voorzien. (...) H.H. Kuyper ging zelfs zoover

met, wijzend naar de proffen-tafel, uit te roepen: daar zitten er zelfs een paar (hij bedoelde natuurlijk K. Schilder en Greijdanus) die durven zeggen, dat de Gereformeerde Kerk de ware kerk is! Prachtig hebben K. Schilder en Dr. Dijk gesproken. Schilder noemde expres de namen van Vollenhoven en Dooyeweerd. En sprak met groote waardeering over hun werk. Dijk deed hetzelfde en verweet Hepp, dat hij had durven eindigen met een vermaning van wat Christus eenmaal wel zou zeggen als de kerken de dwalingen maar lieten tieren. Dat er dwalingen waren moest nog bewezen worden!³⁴

De kwestie van het zelfonderzoek kwam op de synode uiteraard ook aan de orde. De mensen die deelnamen aan dit publieke debat, lagen minder ver uit elkaar dan het leek.³⁵ Het verbaast dan ook niet dat de generale synode een formule wist te vinden, die op 24 september met algemene stemmen werd aangenomen, namelijk 'dat in de prediking de ernstige vermaning tot geloof en bekeering en zelfonderzoek' geboden was. Daarbij werd verwezen naar het besluit van de synode van Utrecht in 1905.³⁶ Veenhof schreef naar aanleiding van het genomen synodebesluit een instemmend 'Naschrift' bij zijn laatste artikel over dit onderwerp in *De Reformatie*. In dat slotartikel had Veenhof beweerd 'dat het zelfonderzoek moet worden *beheerscht, doordrongen, "gemengd"* met de geloovige aanvaarding van Gods ernstige roeping en zijn vaste verbondsbeloften'. 'Kortom zelfonderzoek moet (...) een *ge-loofsdaad* zijn!³⁷ Door de synodale uitspraak was deze landelijke kerkelijke spanning voorlopig geneutraliseerd.

Maar de spanning kwam op de synode ook tot uitdrukking bij de behandeling van de vraag hoe de kerken om moesten gaan met de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en de Christelijk-Democratische Unie (CDU). De in Duitsland wonende ds. Joh. den Ouden informeerde daarnaar bij Veenhof.³⁸ De synode besloot het lidmaatschap van de NSB en de CDU op de avond van 2 oktober 1936 tuchtwaardig te verklaren. Kuyper was daartegen, maar hij verloor samen met Hepp het pleit van Schilder, wat de spanningen rond de reformatorische 'richting' verder opvoerde.³⁹ Het effect van een verzoenende bespreking tussen Schilder en Kuyper vlak voor de synode was in elk geval tenietgedaan.⁴⁰ Veenhof schreef aan Janse: 'Heel anders is het verloop van de NSB en CDU kwestie geweest. (...) K. Schilder kreeg zijn conclusies erdoor. (...) Voor de stemming was H.H. Kuyper boos weggegaan'.⁴¹ In juni 1937 zou Veenhof geheel in de lijn van dit synodebesluit voor de Haarlemse kerkenraad een inleiding houden waarin hij de beginselen van de CDU bestreed.⁴² De beginselen bleven van betekenis in Veenhofs geestelijke woordenschat.

De synode had het vraagstuk van het zelfonderzoek dan wel voorlopig opgelost, zij besloot toch dat er op dit onderwerp en de andere relevante

kwesties nog eens flink gestudeerd moest worden. Door toedoen van Schilder werd Vollenhoven tegen de zin van Hepp toegevoegd aan het deputaatschap voor de bestudering van de leergeschillen over de algemene genade, het genadeverbond, de onsterfelijkheid van de ziel, de pluriformiteit van de kerk, de vereniging van de menselijke en goddelijke natuur van Christus en het zelfonderzoek.⁴³ De kwestie van het promotierecht van 'Kampen' moest ook worden onderzocht. Dat was een heikel punt binnen de kerken vanaf de Vereniging van 1892. De gereformeerden uit de Doleantie hadden de Vrije Universiteit, de vroegere Afscheidenen hadden de Kamper Theologische School en de vraag was destijds gerezen hoe die twee zich tot elkaar zouden moeten verhouden.⁴⁴ Er zou over dit vraagstuk moeten worden gerapporteerd aan de volgende synode.⁴⁵ Dat gold ook voor de andere punten. Veenhof zag de verwezenlijking van zijn droom, een hechte verbinding tussen Vollenhoven en Schilder, dichterbij komen. Die hadden tijdens de synode nogal eens contact gehad: "k Ben daar zeer blij om en dat contact zal zeker verder brengen. Bovendien heeft prof. Dooyeweerd beloofd af en toe een artikel voor *De Reformatie* te zullen schrijven'. Hij verwachtte na de synode van 1936 zware tijden: 'De heeren [Kuyper, Hepp c.s.] voelen hun invloed tanen'.⁴⁶ En die gaven ze niet zomaar op.

Schilder was optimistisch. Dit veranderde toen Kuyper in *De Heraut* bleef waarschuwen tegen de reformatorische beweging maar ook door de brochurereeks *Dreigende deformatie* van Hepp.⁴⁷ In deel 1 klaagde Hepp over 'de oorspronkelijkheidsziekte' waaraan de nieuwe tijd volgens hem leed. Hij ervoer de moderniteit als een bedreiging voor de geestelijke gezondheid van de kerken. Janse, die net als Vollenhoven in de brochures anoniem werd aangeklaagd, voelde zich door Hepp beschuldigd. 'Daar schuift Hepp me beeldendienst in de schoenen', schreef hij Veenhof op 23 oktober 1936: 'Mijn Schriftgelooft is biblicisme'.⁴⁸ Deze laatste opmerking van Hepp was niet onbegrijpelijk. De grote aandacht van Janse voor het concrete spreken van de Bijbel droeg het gevaar in zich te ontaarden in biblicisme. Veenhof vond wat Hepp had geschreven 'afschuwelijk'.⁴⁹ Hij schreef Vollenhoven een troostende brief: 'Wat een sombere tijden moeten dit voor u zijn. Ook niet zozeer om wat materieel tegen u wordt ingebracht – maar om de wijze, de tijd, de tendens der bestrijding'.⁵⁰

Veenhof uitte op 26 februari 1937 in *De Reformatie* zijn verbijstering over de felle aanval van Hepp in zijn tweede brochure. Die had vooral kritiek geuit op Vollenhovens boek *Het calvinisme en de reformatie van de wijsbegeerte* uit 1933. Kuyper had zich in *De Heraut* bij Hepps kritiek aangesloten, terwijl hij in 1934 juist een lovende recensie had geschreven over het boek van Vollenhoven.⁵¹ Waarom was zo lang gewacht met de aanklacht tegen Vollenhoven, was Veenhofs begrijpelijke vraag. Hij wees in dat kader ook op de positieve boekbespreking van Ridderbos in *De Standaard* van 3 oktober

ber 1933. Hij eindigde zijn artikel teleurgesteld: 'Dan pijnigen we ons af met de vraag of zóó de samenwerking onzer professoren moet zijn. Dan vragen we of zóó de wondermooie idee der Vrije Universiteit moet worden verwezenlijkt. (...) Neen, we verstaan dan die brochure niet (...) en we denken het liefst aan een afschuwelijk misverstand'.⁵² Kuyper antwoordde twee maanden later in *De Heraut* dat hij ook in 1934 al aanmerkingen had gehad op Vollenhovens boek. Bovendien was publieke kritiek nodig wanneer collega's denkbeelden hadden die in strijd waren met Schrift en belijdenis. Maar ook hij liet de mogelijkheid open van een verkeerd verstaan van elkaar: 'De hoop blijft altoos, dat hier veel misverstand in het spel is, dat bij nadere bezinning kan worden opgelost'.⁵³

Citatenspel en polemieek

Kuyper had zich in hetzelfde artikel geërgerd aan Veenhofs aanhalingen van zijn vader en sprak over 'citatenspel' van de medewerkers van *De Reformatie*. Schilder nam Kuypers verhaal over in *De Reformatie* van 23 april 1937 en Veenhof reageerde er in hetzelfde nummer 'met tegenzin' op. Hij had een afkeer van dit soort polemieek, omdat het de kerkelijke strijd 'z'n kwaden naam' bezorgde. Vervolgens probeerde hij 'zoo rustig en zakelijk mogelijk' te antwoorden. Dat lukte niet erg. Hij schreef namelijk dat Kuypers voorstelling van zijn citeerwijze 'gansch en al scheef en onwaar is, doordat hij een groote vergissing begaat (...)'. Kuyper had namelijk de derde brochure van Hepp genoemd, terwijl die op dat moment volgens Veenhof helemaal nog niet verschenen was. Dat laatste was onjuist, want de derde brochure van Hepp was al in februari van dat jaar uitgekomen.⁵⁴

Veenhof bestreed daarna uitgebreid dat hij met woorden zou hebben 'gegoocheld', waarvan Kuyper hem had beschuldigd. Hij onderstreepte daarbij opnieuw dat Kuyper Hepps tweede brochure warm had aanbevolen en daarbij de 'stormbal' hees over Vollenhovens opvattingen, terwijl hij diens boek in 1934 niet als 'ernstig' verkeerd had beoordeeld. Blij was Veenhof over Kuypers opmerking over de mogelijkheid van misverstand. Hij eindigde scherp: 'We hopen van harte dat de stormbal [die uitdrukking was van Kuyper] eens door prof. Kuyper aan de kerkelijke kusten geheschen (...) zal blijken alleen maar gehangen te hebben aan [zijn] eigen zielestrand'.⁵⁵ Veenhof bleef ook daarna Kuyper bestrijden in *De Reformatie*. Deze had Veenhof verweten het voortbestaan van de ziel te betwisten, terwijl die alleen de onsterfelijkheid daarvan ontkende.⁵⁶ Ook Kuyper ging nog even door met zijn repliek op Veenhof.⁵⁷

Toen eind februari 1937 de derde brochure van Hepp was verschenen, kwamen de curatoren van de Vrije Universiteit opnieuw in actie. Ze vroegen Hepp op 19 maart de reeks te onderbreken. Die zegde alleen toe in volgende brochures niet meer uit werk van zijn collega's aan de Vrije Universiteit te

zullen citeren.⁵⁸ Inmiddels had op 13 februari 1937 de eerste commissievergadering plaatsgevonden van de synodale deputaten voor de leergeschieden.⁵⁹ Deputaat Greijdanus vond het kerkrechtelijk onjuist de meningsverschillen te behandelen, omdat deze niet via de plaatselijke kerken op de synodetafel waren gekomen. Hij protesteerde tegen dit nieuwe hiërarchische kerkrecht, zoals hij eerder had gedaan tijdens de synode van Assen in 1926.⁶⁰ Later zou hij uit de commissie stappen omdat hij samenwerking met Hepp niet langer mogelijk achtte.⁶¹ Schilder en Vollenhoven waren het inhoudelijk met Greijdanus eens maar wilden zich niet aan de opdracht van de synode onttrekken. Schilder maakte wel bezwaar tegen de brochures van Hepp. Het kon volgens hem niet zo zijn dat het ene commissielid het andere in het openbaar beschuldigde. Voorzitter Schouten wilde dit bezwaar echter niet behandelen, waardoor Hepp zijn werk kon voortzetten, wat een moeilijk werkbare situatie opleverde.⁶²

Op 6 maart 1937 toonde Vollenhoven zich in een brief aan Veenhof toch hoopvol over de komende ontwikkelingen: 'Goed nieuws. De wind gaat steeds meer "om". Ook aan de Vrije Universiteit (...)'.⁶³ Dit lijkt gezien het vervolg van de moeilijk leesbare brief te slaan op de positie van Hepp maar geheel duidelijk is dat niet. Veenhof beschouwde de aanvallen van Hepp in elk geval als mislukt, zo schreef hij Schilder. Dat zag hij als de vrucht van diens artikelen in *De Reformatie*. Daarna probeerde hij Schilder, na hem lange tijd te hebben aangespoord, voor het eerst voorzichtig af te remmen. Dit werd een omslagpunt in hun relatie. De gewone man in de gereformeerde kerken was de ruzies tussen de professoren volgens Veenhof beu, opnieuw een teken dat de tegenstellingen vooral leefden aan de kerkelijke top. Veenhof hoorde als predikant het gemor van het gewone kerkvolk en werd zelfs bang voor een kerkscheuring:

'k Geloof ook, dat het nu zoo langzamerhand ook tijd wordt om met de bespreking van Hepp's brochures op te houden. (...) (...) [D]ie persoonlijke kwesties werken funest op het volk. Ze hebben het geduld niet om het uit te zoeken – ze zeggen alleen: die professoren. Je weet het (...) ik val je *nooit* af (...). De menschen kunnen het niet meer dragen. Daarbij komt nog wat: ik acht H.H. Kuyper en Hepp tot alles in staat. Ze kunnen inzake Vollenhoven en Dooyeweerd niet meer terug. (...) Persoonlijk zie ik de dingen donker in. 'k Geloof dat H.H. Kuyper en Hepp rustig op scheuring zouden aansturen en dan wordt die zoo valsch en verwrongen.⁶⁴

Ook Vollenhoven maakte zich zorgen over Schilder: 'Dreigt het polemische, hoe dringend noodig ook, niet te overheerschend te worden?'⁶⁵ Maar de ontzettende Schilder was niet te stuiten. Hij dacht dat hij te vuur en te zwaard

opvattingen kon bestrijden zonder de mensen, die deze huldigden, te kwetsen. Hij sprak er eens over met ds. J.J. Buskes: 'Ik ben scherp, ik hoop het te blijven ook. Als ik schrijf zie ik nooit personen, alleen de zaak. (...) Voor mij is de groote kwestie: waarheid of leugen, openbaring of eigen meening?'⁶⁶ Schilder voelde zich in het klimaat van het absolute als een vis in het water. Intussen kwam Veenhof hierdoor wat verder van Schilder af te staan.

Haarlem

De Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte groeide. In zijn brief aan Janse van 16 oktober 1936 had Veenhof het over 400 leden.⁶⁷ Maar de groei ging door, schreef hij vier maanden later: 'Zoojuist weer een *Correspondentieblad* ontvangen. (...) 't Is ook nu weer best. En weer nieuwe leden erbij, prachtig. Er zijn nu al zoowat 100 [van de ruim 950] predikanten aan verbonden'.⁶⁸ Een maand later wees Veenhof Schilder op het groeiende aantal abonnees op *De Reformatie* in Haarlem en op *Pro-Ecclesia*-mensen die een beroep kregen.⁶⁹ In 1937 raakte hij opnieuw betrokken bij de oprichting van een reünistenkring van *FQI*, ditmaal in Noord-Holland.⁷⁰ En op 8 maart 1938 schreef hij Janse, dat hij een cursus zou gaan geven in de reformatorische filosofie.⁷¹ Veenhof droeg zo ook lokaal en regionaal zijn steentje bij aan de groei van de reformatorische beweging. Hij was een veelgevraagd spreker, 'bijna 50 uitnodigingen'. Het speet hem dat hij er veel moest afzeggen.⁷² Veenhof was ook in deze periode actief als verbindingsman en bouwer van het reformatorische netwerk. Hij verstreekte informatie aan zijn leermeesters, en steunde en waarschuwde hen. En hij streed in de voorste linies mee tegen Kuyper en Hepp.

In de Gereformeerde Kerk van Haarlem droeg Veenhof zijn ideeën uit via het lokale kerkblad. Zo schreef hij op zaterdag 21 augustus 1937 onder de titel 'Een nieuw hart' over het zielsbegrip à la Janse: "'n Ziel, zoo noemden de Israëlieten den geheelen mensch'.⁷³ Op 4 september publiceerde hij het artikel 'Een ongedeeld hart', pro Janse en contra Waterink. Een kind van God bestond volgens de lokale pastor niet uit twee 'ikken', die met elkaar worstelden. De zaterdag daarvoor was hij ingegaan op de kwestie van het zelfonderzoek, het existentiële thema dat hem zo na aan het hart lag: 'Achter al dat zoeken in eigen leven naar goede werken om daaruit zekerheid des geloofs te krijgen, ligt de diep ingevreten zonde, dat wij *zelf* iets willen meebrengen om Gode aangenaam te zijn'. Veenhof hield zich nog steeds intensief bezig met A. Kuyper en stuurde citaten naar Schilder voor *De Reformatie*: "'k Heb magnifieke! Je moet ze dan bijvoorbeeld op de voorpagina zetten, rechts bovenaan – altijd op dezelfde hoek'.⁷⁴ De Haarlemse predikant had gevoel voor presentatie. Schilder deed wat Veenhof vroeg. Op 1 oktober 1937 werd Kuyper geciteerd uit *De Heraut* van 19 april 1885, tegen een gemakkelijk aanvaarden van de kerkelijke pluriformiteit:

Is het goed, als er (...) twee, drie kerken zijn, die apart bestaan als kerkgenootschappen door heel het land en die slechts geestelijke eenheid in Christus hebben? Ons dunkt neen. Dit kan en mag niet. Er is één geestelijke kerk, die aan alle plaatsen der aarde is, en die slechts plaatselijk onderscheiden, zich naar de eenheid der belijdenis openbaart.⁷⁵

Dat Veenhof citaten verzamelde, viel ook bij de kerkleden in Haarlem op. In het al genoemde *Haarlem's kerk in woord en beeld* staat hij drie foto's op rij een citaat uit *De Heraut* te zoeken. Vanaf november 1937 werden ook andere kuyperiana van Veenhof in *De Reformatie* opgenomen onder kopjes als 'Uit de historie' of 'Rondom de Kuyper-literatuur'. Ook leverde Veenhof een substantiële bijdrage aan het Kuyper-herdenkingsnummer van *De Reformatie* van 29 oktober 1937 met het artikel 'Souvereiniteit in eigen kring'.⁷⁶ Veenhof schreef op 6 december aan Janse, dat het 'napluizen' van Kuyper mooi maar tijdrovend was: "k Zal me er heelemaal op toeleegen. 't Kan vooral in de komende jaren te pas komen'.⁷⁷ Janse repliceerde snel en stimuleerde zijn vriend: 'Ja, dat Kuyper-laten-spreken-in-de-spanning-van-onze-dagen zoals hij sprak in den strijd des geloofs van *zijn* tijd, dat is een kostelijk werk. *Ga daar vooral mee door*'.⁷⁸ Op 24 maart 1938 schreef Veenhof opnieuw aan Janse over zijn Kuyper-studie. Hij bleek een vooruitziende blik te hebben:

Zijn doops- en verbondsbeschouwing bekijk ik tegenwoordig wat nauwkeurig. (...) De echte reformatorische uitdrukkingen van 'beloften des evangelies verzekeren' 'betuigen' en 'verzekeren' verstaat hij niet. Oogenblikkelijk transformeert hij dat in (zijn!) wedergeboorte (...) die we moeten veronderstellen. Genade is alleen reëel als [die] in het *hart* [wordt] gewerkt. (...) *Beloven* dat God aan alle gedoopten doet verstaat hij *evenmin*. Belofte impliceert altijd de eisch van en de voorwaarde van geloof. Zonder geloof ontvangen we *niets* zegt Calvijn. (...) De strijd zal zich mijns inziens vast concentreeren om geloof, verbond, doop.⁷⁹

Deze trits vormde het meest existentiële thema in de Gereformeerde Kerken in Nederland sinds de Vereniging van afgescheidenen en dolerenden. De kwestie van het zelfonderzoek – naar de staat en naar de stand van de gelovige – vormde daarin het theologische brandpunt.⁸⁰ De gereformeerden uit de Afscheiding waren – Veenhofs vader was daarvan in hoofdstuk 1 een sprekend voorbeeld – in het kader van deze discussies niet blij met Kuypers veronderstellende redenering. In februari 1938 begon Veenhof een nieuwe rubriek in *Het Kerkblad* voor Haarlem, 'Onder de streep'. Hij wilde daarin schatten opdelen uit de kerkgeschiedenis: 'Soms zoo, dat u met een glimlach vragen zal of 't wel echt zóó oud is'.⁸¹ Zo haalde Veenhof J.A. Wormser,

ds. J.C. Sikkel, ds. W.H. Gispen en – uiteraard – A. Kuyper voor het voetlicht.⁸² Veenhof schreef erover aan Janse: ‘Ik neem daarin beschouwingen over van allerlei grooten van Afscheiding en Doleantie over allerlei actueele kwesties’.⁸³ Zo probeerde Veenhof zijn belangstelling voor kerkgeschiedenis en zijn overtuiging, dat die belangrijk was voor het verstaan van het heden, over te brengen aan de Haarlemse gereformeerden.

Dat jaar kreeg Veenhof op Tweede Pinksterdag een verkeersongeluk, waarmee hij twee weken later *De Standaard* haalde. Janse wenste hem sterkte:

Wat jammer, dat je nog lijden moet onder de gevolgen van dat ongeval, waarvan we lazen, doch dat we van minder ernstigen aard hoopten te zijn. Nu zagen we uit het bericht in *De Standaard*, dat het nogal hard is aangekomen. We hopen dat de Heere je ook in dezen gedwongen rust-tijd tot een toevlucht en sterkte zal zijn, zoó, dat je de pijn en moeite, die ‘t meebrengt geduldig zult mogen dragen.⁸⁴

Te midden van alle kerkelijke strubbelingen was er opnieuw gezinsgeluk bij de Veenhofs. Na twee jongens kregen de Veenhofs een meisje. Margriet Johanna Veenhof werd geboren op 7 september 1938 en vier dagen later door Veenhofs collega Hoorweg gedoopt in de Noord-Schoterkerk.⁸⁵ Met de geboorte van Margriet werd na twee miskramen een diepe wens vervuld. ‘Wij hebben ook weer hoop, dat er bij ons een meisje (?) zal komen. Tweemaal is het sinds de geboorte van Taas misgegaan’, had Veenhof een halfjaar daarvoor aan Janse geschreven.⁸⁶

Zijn Haarlemse collega ds. A.M. Boeijinga raadde Veenhof aan Kuyper eens te bezoeken om het ontstane wantrouwen weg te nemen.⁸⁷ Kuyper woonde in het nabijgelegen Bloemendaal. Veenhof volgde in oktober 1938 dit advies op en schreef Schilder er uitgebreid over:

Van alles kwam toen los (...) Hij is aldoor aan het woord. Er kwam veel over Vollenhoven & Dooyeweerd & over jou. ‘t Is merkwaardig, dat hij van alle kanten wordt ingelicht. Hij heeft (...) een heel dossier. (...) Er scheen zelfs uit de collegezalen in Kampen geklapt te zijn. (...) Vriendelijk was hij niet! Correct wel! (...) ‘k Begreep wel dat ik hem als een monster was voorgeschilderd. (...) Toen vertelde hij mij een brief te hebben, waarin stond, dat de schrijver mij in een gesprek met jou & anderen had hooren zeggen, dat we ons best moesten doen, dat ons volk *E Voto en Gemeene Gratie* niet meer zouden lezen. ‘k Heb toen gezegd, dat de mijnheer die dat schreef grondig loog. Bovendien kwam het verhaal ook aan jou gedaan, dat ik hem zou tegenwerken. ‘k Vroeg H.H. Kuyper: Zou ik bij u komen als dat mijn bedoeling was? Ten slotte stelde ik hem de vraag of hij mijn verklaringen aannam, waarop hij ja zei.⁸⁸

18. De Haarlemse predikanten

Daarna waarschuwde Veenhof Schilder om geen wapens in handen te geven *'van menschen, die daarmee 10x beter (...) kunnen omgaan dan jij – op een synode'*. *'k Vertrouw de zaak niet.'* In 1971 zou Veenhof meer vertellen over dit bezoek aan Kuiper. Veenhof had Kuiper uitgenodigd aan te tonen dat hij diens vader verkeerd had geciteerd:

Maar Kuiper kon geen enkel onjuist citaat aanwijzen. Het was goed merkbaar dat hij steeds nijziger werd. Tenslotte barstte hij los: *'Schilder is Hitler en u bent Goering!'* Toen Kuiper mij uitliet, zei hij opeens tot mijn stomme verbazing: *'Wilt u het dodenmasker van mijn vader eens zien?'* *'Ik zei graag.'* En daar hebben we toen een tijd naar gekeken. Ik herinner me dat nog als de dag van gister! Het ontroerde mij hevig die kop zo te zien. Blijkbaar wilde H.H. Kuiper toch nog iets goed maken van zijn uitval.⁸⁹

Zo ging Veenhof rechtstreeks in gesprek met zijn opponent om de lucht te zuiveren, een nobel streven dat weinig hielp. Het kwam niet meer goed tussen hen. Regent Kuiper voelde zich door Schilder bedreigd in zijn kerkelijke machtspositie en wist dat Veenhof Schilder steunde. Hij bleef de jonge Haarlemse predikant daarom bestrijden. Kuiper zou hem in de zomer van 1940 in *De Heraut* vragen of Schilders kritiek op Kuiper en Bavinck inzake Christus' middelaarschap bij de schepping ook al terugging op Kuiper zelf: *'Zou ds. Veenhof – misschien is de vraag wat ondeugend – nu ook weer met citaten aankomen om te betoogen, dat prof. Schilder's critiek op dit middelaarschap bij de schepping, is in Kuiper's lijn?'*⁹⁰ Veenhof reageerde op zaterdag 20 juli 1940 in *Het Kerkblad* ook *'een beetje ondeugend'* door te verwijzen naar de opvatting van *'den ouden Sikkel'*, dat Christus geen middelaar der schepping was maar van de in zonde gevallen wereld: *'Dit is wel heel duidelijke (...) taal. Jammer, dat prof. Hepp indertijd deze opvatting ook al als deformatie-symptoom heeft gesignaleerd. We zouden willen vragen: "Was ds. J.C. Sikkel dan ook al onder de deformateurs?"'* Ze verwoordden het plagend maar daaronder zat een diepe spanning.

Twee persoonlijke verhalen geven blijk van tevredenheid over Veenhofs preken en pastoraat in Haarlem. Veenhof raakte in die tijd bevriend met de schrijver Anne de Vries, die schoonfamilie had in Haarlem.⁹¹ Vlak voordat Veenhof Haarlem verruilde voor Utrecht, had De Vries hem vanuit Hooghalen in Drenthe geschreven dat hij Utrecht feliciteerde met de komst van Veenhof, die hij typeerde als een *'vechter tegen de Stichtse lijdelijkheid, als u bij het ziekbed van mijn schoonmoeder getoond hebt te zijn'*.⁹² Kennelijk had Veenhof tijdens haar ziekte gesproken over bevindelijk getob. Waardering voor zijn preken kreeg Veenhof van de Haarlemse gymnasiast Aya van Houweligen Rijkhoek. Die was van hervormden huize maar ging eens mee

naar de gereformeerde kerk met een paar van haar klasgenoten, die Veenhof als 'zo'n bijzondere dominee' hadden aanbevolen. Onder het gehoor van Veenhof had de op geloofsgebied zoekende Aya een religieuze topervaring: 'Nog een tijd na zijn Amen moet ik met open mond hebben gezeten. Hij had de unieke gave contact te leggen tussen jou en God en brak de hemel voor me open'. Aya liet zich op 1 december 1940 door Veenhof dopen – als kind was dat niet gebeurd omdat haar moeder lid van de Vergadering der Gelovigen was, waar geen kinderdoop plaatsvindt. Ze raakte naderhand bevriend met Veenhof.⁹³

Verscherping kerkelijk conflict

Hepp had na zijn afscheid van *De Reformatie* sinds 1937 een eigen spreekbuis in het door Kok uitgegeven weekblad *Credo*, een veelzeggende titel voor een tijdschrift waarvan de hoofdredacteur hamerde op trouw aan de belijdenisgeschriften.⁹⁴ Hij bestreed daarin in augustus 1938 de volgens hem 'nihilistische' opvattingen van Veenhof, die allerlei dogmatische onderscheidingen naar de 'rommelzolder' liet verhuizen, zonder daar iets voor in de plaats te stellen. Veenhof verdedigde zich in *De Reformatie* fel tegen Hepps beschuldiging, daarbij gesteund door Schilder.⁹⁵ Op 21 oktober 1938 deed Schilder aan ds. S.G. de Graaf, Janse, Vollenhoven en Veenhof het voorstel om Hepp uit te nodigen voor een gezamenlijk onderhoud. Enkele dagen later betrok hij ook Dooyeweerd bij dit initiatief. Ook hier was sprake van een poging direct met elkaar in gesprek te gaan. De Graaf en Janse weigerden echter met Hepp te praten. Nog een week later gebruikte Schilder *De Reformatie* om Hepp te bewegen tot samenspreking, maar die deed er het zwijgen toe.⁹⁶ Schilder en Vollenhoven wilden uiteindelijk vanwege de polemiek van Hepp tegen het einde van 1938 niet langer deelnemen aan de beraadslagingen van de synodecommissie voor de leergeschiedenissen.⁹⁷

Dat Kuypers en Hepp hun pijlen met naam en toenaam op Veenhof richtten, maakt duidelijk hoezeer hij gezien werd als exponent van de reformato-
rische beweging. Deze polemieken in de pers veroorzaakten in de kerkelijke gemeente van Haarlem enige onrust. Op de kerkenraadsvergadering van 14 november 1938 kwam de vraag aan de orde of Veenhof niet afweek van de belijdenis. Na een persoonlijke toelichting van Veenhof vond de kerkenraad dat er geen sprake was van afwijking van de leer, maar van een dogmatisch meningsverschil.

In die tijd probeerde Schilder Veenhof als gereformeerd vertegenwoordiger benoemd te krijgen in een commissie van advies van de Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging (NCRV), maar dit plan ging te elfder ure niet door.⁹⁸ Vlak voor de jaarwisseling 1938-1939 vertrok Schilder voor enkele maanden naar de Verenigde Staten. Greijdanus en Veenhof namen de redactie van *De Reformatie* waar.⁹⁹ In 1939 kreeg Veenhof het verzoek een week-

kroniek te schrijven voor dat blad, maar hij voelde zich niet capabel voor die taak.¹⁰⁰

Op 9 januari 1939 blikte preses Veenhof in de vergadering van de Haarlemse kerkenraad dankbaar terug op het afgelopen jaar. Het ledental was gegroeid evenals het kerkbezoek en de inkomsten. Verder meldde hij een groeiende belangstelling voor het werk van de reformatoren en een verlangen bij de jeugd om 'waarlijk gereformeerd' te zijn. Wel treurde hij over de landelijke kerkelijke twisten. Ten slotte roemde hij het onderlinge vertrouwen tussen de raad en de predikanten: '[E]r werd nooit één verkeerd woord gehoord'. De zaterdag daarop verscheen Veenhofs 'Nieuwjaarstoespraak' in het lokale kerkblad.¹⁰¹ Het lokale kerkelijk leven in Haarlem bloeide, terwijl de landelijke voormannen vechtend over de grond rolden, een wonderlijk contrast.

Veenhofs Kuyper-studies mondden in 1939 uit in twee publicaties, *In Kuyper's lijn* en *Souvereiniteit in eigen kring*.¹⁰² In de eerste betoogde Veenhof dat de wijsbegeerte van de wetsidee haar wortels had in het denken van Calvijn en Kuyper: zij was 'in Kuyper's lijn'. In de tweede – een uitwerking van zijn gelijknamige artikel in het Kuyper-herdenkingsnummer van eind oktober 1937 – maakte Veenhof duidelijk dat het sociologische begrip soevereiniteit in eigen kring van Kuyper door Vollenhoven en Dooyeweerd was verdiept naar de ontologische categorie van de wetskring. De gereformeerde wereld moest niet denken dat Vollenhoven en Dooyeweerd afscheid hadden genomen van Kuyper en Bavinck. Zij werkten hun gedachten nader uit en corrigeerden deze waar zij dat nodig achtten. In het 'Woord vooraf' van de tweede publicatie schreef Veenhof dat hij allereerst Kuyper zoveel mogelijk zelf aan het woord had gelaten. Daarna wees hij op de uitwerking van de 'kuyperiaansche beschouwingen' in de wijsbegeerte van de wetsidee.¹⁰³

Zijn tegenstanders waren niet overtuigd. Ook Hepp hekelde het gebruik van citaten door Veenhof en noemde hem in *Credo* niet ongeestig 'uit citaten (...) opgebouwd'. Verder vond hij het boekje *In Kuyper's lijn* 'misleidend' en noemde hij de wijsbegeerte van de wetsidee 'een mislukking'. Hepp zocht daar trouwens 'heelemaal geen boos opzet achter'. Laatdunkend lichtte hij dit alles toe:

't Is van algemeene bekendheid, dat ds. Veenhof zoo door en door gewetsideed is, dat het hem lastig valt andere beschouwingen op haar juiste waarde te schatten. Hij loopt altijd met de bril van de wetsidee op. In dit boekske nu wil hij Kuyper voor het karretje van deze zoogenaamde wijsbegeerte spannen. (...) Tegen de wijze, waarop ds. V[eenhof]. citeert, heb ik groote bezwaren. (...) Waar heeft Kuyper gesproken van het hart als boventijdelijken levenswortel? Nergens. Toch wordt met

citaten geknutseld, dat het den schijn moet wekken alsof bij hem dit denkbeeld te vinden is.¹⁰⁴

Veenhof voerde een week later tegenover Hepp aan dat deze geen argumenten had gegeven voor zijn zienswijze en wees ook op de waardering voor de wijsbegeerte der wetsidee 'buiten onzen kring'.¹⁰⁵ Dat gebrek aan argumenten viel ook anderen op. In een rubriek in het *Gereformeerd mannenblad* werd met instemming opgemerkt, dat dr. H. Kaajan in de *Utrechtse kerkbode* had geschreven dat Hepp met bewijzen moest komen. De auteur van deze rubriek wees er verder op, dat Veenhofs boekje in de kerkelijke pers zeer de aandacht trok.¹⁰⁶ Grosheide was niet blij met Veenhofs boekje over de soevereiniteit in eigen kring. Hij had ook bezwaar tegen diens gebruik van citaten, dat hij onverantwoord vond. Zo zou die te veel los van de context citeren, onzorgvuldig citaten combineren en 'nu en dan de bedoeling een klein weinig (...) verschuiven'. Hij schreef dat Veenhof die mogelijke gevaren wel zag maar er onvoldoende rekening mee had gehouden. Eigen leerlingen van Kuyper zouden volgens Grosheide hun leermeester nauwelijks herkennen in de weergave van Veenhof.¹⁰⁷ Die besloot niet meer op deze bedenkingen te reageren. Het waren ook geen uitgebreide boekbesprekingen geweest. Kaajan had gelijk: de kritiek was meer retoriek dan onderbouwing. Zo had Veenhof wel degelijk argumenten gegeven voor de stelling dat er bij Kuyper grondnoties te vinden zijn waarop Dooyeweerd met zijn visie op het hart als boventijdelijke wortel kon aansluiten.¹⁰⁸

Veenhofs pogingen om een brug te bouwen naar het behoudender kamp aan de Vrije Universiteit mislukten jammerlijk. Maar er was ook waardering voor zijn werk van de kant van geestverwanten. Ds. I. de Wolff van Enschede hield het in *Pro-Ecclesia* kort. Hij was lovend en beval het boekje *In Kuyper's lijn* van harte aan. Hij noemde Veenhof 'doorkneed' in de werken van Kuyper.¹⁰⁹ Ds. M.B. van 't Veer was in het *Gereformeerd mannenblad* positief over *Sovereiniteit in eigen kring*: 'Dit geschrift is wel een klaar bewijs, dat de wel eens gelanceerde beschuldiging, als zou het jonge geslacht de werken van Kuyper en Bavinck niet meer bestudeeren, door de feiten zelf wordt weersproken'.¹¹⁰ Verder waren De Graaf, Dooyeweerd, Meester en Zuidema positief in persoonlijke brieven aan Veenhof. De Graaf hoopte dat *In Kuyper's lijn* de gemoederen zou kalmeren.¹¹¹ Dooyeweerd sprak na het concept van *Sovereiniteit in eigen kring* doorgelezen te hebben van 'een voortreffelijk stuk werk!'¹¹² Meester noemde de inhoud daarvan 'superieur'. Ook hij noemde zijn vriend 'doorkneed' in Kuypers werk.¹¹³ Zuidema prees vanuit Nederlands-Indië *In Kuyper's lijn*:

Wat ben jij al door Kuyper heengekropen. Als je me vraagt, hoe ik denk, dat Hepp c.s. over zulk werk van jou denken, dan is 't zoo: ze wilden

om wat liefs dat ze dien lastigen kerel konden gebieden te zwijgen! Dat blijkt immers wel uit de wijze, waarop zulk een 'eerlijke' studie, als deze van jou, door Hepp gereciperd wordt. Even een vergiftspuitje er over!¹¹⁴

K. Dijk gaf in *De Bazuin* een gemengd oordeel over *Souvereiniteit in eigen kring*. Hij begon met de kritiek daarop van directe leerlingen van Kuyper, maar relativeerde die ook. Al met al vond hij dat het boekje 'aller aandachtige bestudeering' verdiende. Veenhof had in elk geval 'worstelend ernst' gemaakt om Kuyper te begrijpen.¹¹⁵ Uitgever Kok had op 9 augustus laten weten, dat hij deze brochure wilde uitgeven maar niet voordat de synode van Sneek zou aanvangen. Waarschijnlijk had Veenhof hem dat gevraagd omdat het geschrift dan invloed zou kunnen hebben op de synodale gang van zaken.¹¹⁶ Maar het boekje kwam pas uit in november. Veenhof verdiende er f200 aan.¹¹⁷

De synode van Sneek begon op 29 augustus 1939. Veenhof gaf Schilder op 2 september een duidelijke boodschap mee. De Haarlemse predikant beseftte dat er veel op het spel stond: 'Menschelijkerwijs gesproken wordt nu de weg tot doorwerking van de gedachten die jou bovenal dierbaar zijn afgeduwd of vrijgelaten'. Hij gaf Schilder vrijmoedig wat gedragsregels mee:

Word *nooit* boos. Laat in ieder geval geen boosheid of geprikkeldheid *blijken*. Als je daarin misgaat, wordt dat voor de volle 100% tegen je uitgespeeld. Blijf praten, praten, praten. (...) [N]eem geen overijlde besluiten (...). De groote massa van de synode denkt dat je hoogst onzakelijk bent, door en door persoonlijk. Laat zien, bewijs dat het *niet* zoo is. Blijf met Hepp praten – altijd – hoe moeilijk het ook is. Blijf praten met Ridderbos. Doceer op de synode over alle kwesties. Doceer breed uitvoerig. Je denkt te gauw dat de mensen je volgen kunnen – ik heb er zelf dikwijls moeite mee.¹¹⁸

Ook deze synode nam op 28 september 1939 nog geen besluit over het Kamper promotierecht. De curatoren van de Hogeschool werd opnieuw opgedragen nader onderzoek te doen en de volgende synode op basis daarvan te adviseren.¹¹⁹ Daarnaast besloot de synode de 'perspolemie' niet inhoudelijk te behandelen. Wel nam zij het besluit een 'herderlijk schrijven' te richten aan de kerken waarin nogmaals de aandacht gevraagd werd voor de gevaren van deze polemieken voor het kerkelijk leven en opnieuw opgeroepen werd 'om te strijden vóór de waarheid en tegen de vijanden der kerk van Christus, waardoor de eisch der broederlijke eenheid in het zoeken van het heil der kerk te ernstiger naar voren komt'. Het was de synode niet ontgaan dat de oproep van haar voorgangster uit 1936 niet was nagevolgd.¹²⁰

Even daarna probeerde Veenhof Schilder opnieuw te matigen door hem het 'dringend' verzoek te doen dit laatste synodebesluit van harte te aanvaarden en er niet 'pikant' over te gaan schrijven: 'Zeg ook eens publiek dat je wel eens te scherp, te fel bent geweest'. En: '[G]eeft Ridderbos een goeie pluim'.¹²¹ Schilder luisterde in zoverre naar de raad van Veenhof dat hij in *De Reformatie* schreef, dat hij 'heel blij' was met het betreffende besluit, dat genomen was op voorstel van Ridderbos. Schilder noemde zijn Kamper collega met name.¹²² Toch ontspoorde de relaties tussen Schilder enerzijds en Kuyper en Hepp anderzijds opnieuw. Schilder brak zelfs volledig met Hepp en diens *Credo*, waarvan Kok de uitgave in september 1940 zou staken waarna het blad per 1 oktober uitgegeven werd door uitgeverij Oranje te Den Haag.¹²³

*Strijd in de Jongelingsbond*¹²⁴

Ook de Jongelingsbond raakte betrokken bij de kerkelijke strijd. In 1938 telde deze bond een kleine 1.200 lokale verenigingen. Ze was met bijna 25.000 leden een invloedrijke organisatie binnen de gereformeerde wereld.¹²⁵ Wie de jeugd had, had ook destijds de toekomst. De bestuursleden van de bond bekleedden een belangrijke functie. Bij verkiezingen was er sprake van kandidaatstelling door het bondsbestuur maar ook lokale jongelingsverenigingen konden kandidaten voordragen. Ook mensen uit de reformatische beweging werden kandidaat gesteld. Zo werd Janse op de bondsdag in Middelburg van 1937 gekozen als raadgevend lid van het bondsbestuur. Hij ervoer het als 'koud water op een vermoeide ziel'. Ook Schilder kreeg veel stemmen. Volgens Janse had de bond hiermee gekozen voor de nieuwe koers.¹²⁶ Veenhof sprak over een '[e]chec voor 't bondsbestuur', omdat de eigen kandidaat van het bestuur niet was gekozen.¹²⁷

Zelf werd Veenhof vanuit het bondsbureau gepolst voor de functie van voorzitter van het afdelingsbestuur in Noord-Holland. Maar met het oog op de 'richtingstrijd', schreef hij Janse op 24 maart 1938, vond hij het niet verstandig de kandidatuur te aanvaarden.¹²⁸ Veenhof wilde niet nog meer bij het kerkelijk conflict betrokken raken. Op 8 april ontving hij echter bericht, dat de jongelingsvereniging van Kampen hem naast de aftredende K. Dijk kandidaat had gesteld als lid van het bondsbestuur.¹²⁹ Maar Veenhof voelde er niets voor kandidaat te staan tegenover zijn geestverwant Dijk en bedankte op 14 april 1938.¹³⁰ Zijn naam bleef echter in de kring van de Jongelingsbond rondzingen, even later in geruchten rond een mogelijke kandidaatstelling van Schilder als raadsman van de bond. In de moderamenvergadering van de bond was gezegd 'dat daarachter zaten ds. Boodt, Vonk, Veenhof en [De] Wolff'.¹³¹

Veenhof bleef wel lezingen houden voor de gereformeerde 'jongelingen'. Op 18 mei 1939 sprak hij ze toe op hun landelijke bondsdag in Utrecht over '[b]eginsel of persoon'. Het vroeger door Veenhof veel gebruikte begrip

beginsel dook weer op: 'Nu luisteren we nog eens naar Groen van Prinsterer (...): "Nee! niet in den *persoon* ligt onze kracht, maar in het *beginsel*. (...)"'¹³² Opnieuw bestreed Veenhof het subjectivisme. Wat was daarvoor bruikbaar dan de objectief geachte beginselen? In november van dat jaar reisde hij opnieuw naar Leeuwarden om voor de Friese, gereformeerde 'jongelingen' een referaat te houden over het onderwerp 'In het klimaat van het absolute'. Veenhof begon zijn betoog apocalyptisch. Er was volgens de Haarlemse predikant sprake van een 'tijd van duizelingwekkend snelle ontwikkeling en verscherping der geestelijke crisis', 'iets verbijsterends', 'een geestelijke lawine'. Mensen misten 'hartstocht, overgave'. Veenhof benadrukte de menselijke verantwoordelijkheid, het medewerker Gods zijn: 'Alles, alles dienst'.¹³³

Veenhof bleek ook in beeld bij de mannenverenigingen. Wat hem plaatselijk in Spakenburg was overkomen, leek zich landelijk te herhalen. In 1939 werd hij met vijf anderen kandidaat gesteld voor de functie van voorzitter van de Bond van Gereformeerde Mannenverenigingen in Nederland. Er was een groot aantal lokale mannenverenigingen geweest dat hem had gekandideerd, naast een afdeling en twee kringen.¹³⁴ Ds. M.B. van 't Veer van Groningen, een andere geestverwant van Schilder, werd gekozen.¹³⁵ Veenhofs zieke vriend Jacques Zomer, die op dat moment in Arosa in Zwitserland kuurde, noemde dit eind juli 1939 in een brief aan Veenhof 'een harde pil'. Volgens Zomer had Veenhofs 'richting' een rol gespeeld: 'Feit is wel, dat je door je alom bekende positiekeuze dit moest ondervinden'. Hij probeerde Veenhof te troosten: 'Trouw voortgaan, jong, het loon van gehoorzaamheid is groot! – Och, laat ik het nu maar eens *schrijven* (zeggen gaat zoo moeilijk) hoeveel ik van jou (van jullie allen) houd'. Jacques had Veenhof neerslachtig gevonden: 'Wij vonden je de laatste tijd wat down, Kees! Was het lichamelijke vermoeidheid of waren het zorgen voor de komende synode?'¹³⁶ Veenhof bleef gevoelig voor neerslachtigheid.

Veenhof was niet alleen populair bij de gereformeerde 'jongelingen' en mannen maar ook bij de gereformeerde meisjes. Hij werd eind 1938 door het bestuur van de Bond van Meisjesverenigingen op Gereformeerde Grondslag in Nederland genomineerd voor hun commissie van advies. Het bestuur van de Meisjesbond was in meerderheid op de hand van de reformatoische beweging, daarin echter niet gesteund door de eigen commissie van advies. Waterink was daar lid van en die dreigde met aftreden als Veenhof werd benoemd. Hij weigerde mee te werken aan 'een triumpf voor de nieuwe ideeën'. Bovendien voorspelde hij dat Veenhof als leerling van Vollenhoven problemen zou krijgen als die bij de behandeling van de leergeschillen door de generale synode veroordeeld zou worden. Mocht Vollenhoven op de synode van 1939 in het gelijk gesteld worden, was Waterink bereid zijn plaats in de commissie van advies aan Veenhof af te staan. Daarop besloot het be-

stuur op 30 december 1938 de vacature aan te houden tot na de uitspraak van de synode. 'Veenhof bleef echter favoriet bij de dames van het bestuur.' Dat bleek opnieuw bij het voornemen een handboek kerkgeschiedenis te schrijven voor de Meisjesbond. Het bestuur voegde eigenhandig de naam van Veenhof toe aan de oorspronkelijke redactie hoewel die zich daartegen had verzet. Uiteindelijk liep dit project stuk door dit gebrek aan onderling vertrouwen.¹³⁷

C.G. Karssen, secretaris van de afdeling Zuid-Holland van de Jongelingsbond, schreef op 15 januari 1940 vanuit Bodegraven vertrouwelijk aan Veenhof, dat er een plaats vrij kwam in het bondsbestuur en dat hij tegenover bondskandidaat A. Kuiper uit Utrecht 'een fermere kandidaat' wilde stellen. Het zou voor de bestuursleden een aanwijzing zijn 'voor het kenterend getij'. Parallel aan deze actie zou opnieuw geprobeerd worden Schilder kandidaat te laten stellen voor de functie van raadsman.¹³⁸ De actie slaagde. Het bondsbestuur deelde Veenhof op 11 maart 1940 mee dat hij kandidaat was gesteld. Hij was door enkele lokale verenigingen naar voren geschoven.¹³⁹ Dit keer had hij ja gezegd, schreef Veenhof die maand aan Janse. 'Ik heb wel gemerkt, dat in verschillende hoeken van ons land gewerkt wordt voor mijn candidatuur'.¹⁴⁰ Als raadsman had de bond naast Waterink, die aftredend maar herkiesbaar was, Vollenhoven aanbevolen. Een groot aantal verenigingen had daarnaast officieel Schilder genoemd.

Op de bondsdag, dat jaar op 2 mei te Amsterdam gehouden, kreeg Veenhof 264 stemmen, Kuiper 247 van de in totaal 824 uitgebrachte stemmen. Reglementair was een herstemming noodzakelijk, waarna Kuiper werd gekozen.¹⁴¹ Maar duidelijk werd hoe groot Veenhofs invloed onder de gereformeerde jongeren was. Waterink werd als raadsman herkozen met 580 stemmen. Schilder en Vollenhoven bleken met 212 resp. 55 stemmen toch een maatje te klein.¹⁴² Janse had aan Veenhof geschreven dat hij dit had verwacht, omdat het de gewoonte was te stemmen op een herkiesbare, aftredende kandidaat.¹⁴³ Dat dit geen wet van Meden en Perzen was, bleek twee jaar later. Op de bondsdag van 14 mei 1942 in Amersfoort¹⁴⁴ werd Veenhof wél gekozen, namelijk als raadsman van de bond als opvolger van de herkiesbare Janse. Die had 378 stemmen, Veenhof maar liefst 576.¹⁴⁵ Hij nam de benoeming aan.¹⁴⁶

Oorlog en Janses lijdelijkheid

Op de dag dat Nederland door de Duitsers werd bezet, luchtte Veenhof zijn hart in *De Reformatie* over de partijvorming in de kerken, daarbij verwijzend naar de valse geruchten in de Jongelingsbond:

De indruk wordt gewekt, dat er in de gereformeerde volksgroep duistere zielen zijn, die sluw en ondergronds partijen vormen en samen 'kon-

kelen', om zich zoo van de 'macht' meester te maken. Natuurlijk worden geen namen genoemd en geen feiten openbaar gemaakt! Uit liefde voor het koninkrijk Gods en de kerk van Jezus Christus waarschuwt men alleen 'in het algemeen'. (...) Verleden jaar bijvoorbeeld werd het gerucht van partijvorming en geheim konkelen en stoken in verband met de candidaatstellingen voor den bond, reeds lang vóór den bondsdag rondgestrooid.¹⁴⁷

Maar voor het zover was, had de eeuwenoude garnizoensstad Haarlem eerst te maken met de drukte van de mobilisatie. Er lagen acht compagnieën Korps Motordienst in de stad aan het Spaarne, samen bestaande uit 74 officieren en 600 chauffeurs en monteurs. Er was een mobilisatiedepot ingericht voor onder andere voedsel, kleding en wapens voor de infanterie. Ook was het aantal militairen in Haarlem uitgebreid. Voor de huisvesting daarvan waren verschillende gebouwen gevorderd waaronder veel scholen, wat het onderwijs ontwrichtte. Vanuit het mobilisatiedepot werden eind augustus 1939 3.500 reservisten bevoorrad die vervolgens naar Amersfoort en Woudenberg en daarna naar Veenendaal vertrokken. Zo werd de internationale oorlogsdreiging direct merkbaar in Haarlem.¹⁴⁸

Veenhof zag de gevolgen hiervan in de kerk. Op zondag 10 september 1939 telde Veenhof de militairen aan de avondmaalstafel van 'zijn' Noord-Schooterkerk. Ze bleken uit 87 zustergemeenten te komen in negen provincies.¹⁴⁹ Natuurlijk betekende dat een extra belasting voor het pastoraat, al bleven de militairen formeel onder de kerkenraad van hun gemeente van herkomst vallen. Haarlem kende dan ook de figuur van een militaire ouderling. Door de synodale deputaten was deze stad om die reden vrijgesteld van de extra collecten voor de geestelijke verzorging van militairen. Men besefte dat hiervoor in Haarlem juist geld nodig was. Op de kerkenraadsvergadering van 29 januari 1940 zegde Veenhof toe contact te zullen leggen met de legerpredikant om na te gaan of er mogelijkheden waren voor een subsidie voor een speciale lokale hulppredikant voor de gereformeerde militairen.¹⁵⁰ Afgaande op de jaarboekjes van de Gereformeerde Kerken in Nederland uit de Tweede Wereldoorlog is er in die periode geen dergelijke predikant in Haarlem aangesteld.

Intussen betekende deze situatie voor Veenhof extra werk. Op 16 mei 1940 schreef een boerenzoon uit het Groningse Oldehove, die tijdens de mobilisatie gelegerd was geweest in Haarlem, om Veenhof te bedanken voor diens catechisaties: 'Het was steeds de mooiste avond in de week (...)'.¹⁵¹ Ook Wim Boerkoel liep catechisatie bij Veenhof. Toen hij in het begin van de oorlog sneuvelde, ontving Veenhof als dank voor zijn condoleance een brief van diens ouders, waarin ze duidelijk maakten hoezeer Wim Veenhof had gewaardeerd. Wim had vaak gezegd: '(...) van ds. Veenhof houd ik zoo

ontzettend veel en die kan ik begrijpen en daarom ook veel van onthouden (...).¹⁵² De bakkerszoon beheerste de taal van het gewone volk. Aya en haar klasgenoten waren niet de enige jongeren die geraakt werden door Veenhof.

Koningin Wilhelmina had op 4 april 1940 de troepen in Haarlem geïnspiceerd om het moreel van de militairen te verhogen. Het is niet precies bekend hoeveel militairen zich bij de inval van de Duitsers op 10 mei 1940 in Haarlem bevonden. Er waren in die tijd namelijk nogal wat troepenverplaatsingen. Na de capitulatie van Nederland vorderden de Duitsers de Haarlemse kazernes samen met de schoolgebouwen in de buurt. Ook vond inkwartiering van soldaten plaats.

De Duitse bezetting verhoogde de spanningen tussen Schilder, Kuyper en Hepp nog verder. Schilder schreef over de plicht tot geestelijk protest onder de titel 'De schuilkelder uit; de uniform aan'. Hij vond dat de Nederlandse bevolking met het neerleggen van de militaire wapens te veel ook de geestelijke wapenrusting aflegde. Men moest zich niet gewelddadig verzetten, maar loyale samenwerking vond Schilder doorslaan naar het andere uiterste. Hij waarschuwde voor de 'reusachtigen strooppot' waarmee sommigen afstormden op ieder Duits evenement. Schilder riep op tot handhaving van het Nederlandse recht, onder het Bijbelse motto 'om Sions wil zal ik niet zwijgen'. 'Als wij niet durven zeggen, wat recht is, raken we onze mensen voor altoos kwijt.'¹⁵³ Kuyper en Hepp waarschuwden daarentegen tegen een zelfgekozen martelaarschap.¹⁵⁴ Schilder vroeg de synode intussen de strijdbijl rond de meningsverschillen om wille van de oorlogssituatie te begraven.¹⁵⁵

Op 12 augustus 1940 begon de Duitse luchtmacht de *Battle of Britain* om de Engelsen op de knieën te dwingen. Uitgerekend in die week schreef Schilder in zijn lijfblad de passage 'Kom, Heere Oogster, ja, kom haastelijk, kom over het Kanaal (...)'.¹⁵⁶ De Duitse bezetter legde die zin uit als een provocatie en verbood het blad, hoewel feitelijk al eerder besloten was *De Reformatie* te verbieden vanwege Schilders scherpe, openlijke protest daarin. Het kwam Schilder op ruim drie maanden gevangenschap te staan in Arnhem, van 22 augustus tot 6 december 1940.¹⁵⁷ Schilder beweerde dat de bewuste passage niet *Deutschfeindlich* was bedoeld. Het zou een algemene, christelijke uiting zijn, die te maken had met de tegenstelling tussen geloof en ongelooft, niet met de strijd tussen Engeland en Duitsland. De bezetter wees echter op de door de gereformeerde H.W. van der Vaart Smit gegeven verklaring van het tegendeel. Schilder vroeg zijn vrouw met zijn Kamper collega's en Veenhof te overleggen of het gewenst was de opvatting van Van der Vaart Smit publiek te bestrijden: 'Let wel: dit is geen advies; want ik kan 't geval niet overzien'.¹⁵⁸ Schilders oudste zoon Piet, die tijdens zijn rechtenstudie aan de Vrije Universiteit enige tijd bij de familie Veenhof in huis woonde, schreef de Veenhofs op 18 september vanuit Kampen over de detentie van zijn vader. Die maakte het naar omstandigheden goed. Het eten

was 'vrij goed' en mocht door de gezinsleden van Schilder worden aangevuld.¹⁵⁹

Op 7 oktober 1940 werd op de kerkenraadsvergadering gemeld dat ook het kerkblad van Haarlem door de bezetter was verboden.¹⁶⁰ De reden was onduidelijk. Veenhof schreef er de dag daarna over aan Janse:

Ons *Kerkblad* is verboden. Volgens de opgaaf der Gestapobeambte aan Boeijsinga vanwege de overname van het stukje van Dijk over K. Schilder in *De Bazuin* [van 30 augustus 1940], volgens het zeggen van dezelfde aan den uitgever, om een stuk over de kerk die moet spreken, eveneens overgenomen uit *De Bazuin*. Er schijnt weinig lijn in een en ander te zijn, want *De Bazuin* kwam verleden week nog uit.¹⁶¹

In het kerkenraadsverslag staat dat het verbod waarschijnlijk te maken had met een oproep tot gebed voor de geïnterneerde Schilder.¹⁶² Dijk had daar in zijn artikel inderdaad toe opgeroepen. *De Bazuin* werd trouwens op 12 oktober eveneens verboden.¹⁶³ In 1941 werd het verbod van het kerkblad van Haarlem opgeheven. Tot het eind van de oorlog verscheen een *Mededelingenblad*.¹⁶⁴ In die tijd verzocht K.C. van Spronsen, de uitgever van *De Reformatie* bij het Goese bedrijf Oosterbaan & Le Cointre, Veenhof samen met enkele andere leerlingen uit de school van Schilder, zoals E.Th. van den Born, B. Holwerda en J. Kapteyn, toe te treden tot de redactie van *Pro-Ecclesia*.¹⁶⁵ Zij zouden moeten spreken waar Schilder dat niet meer kon. Bijna alle abonnees van *De Reformatie* stapten over op *Pro-Ecclesia*, dat zich vervolgens echter tot teleurstelling van velen vooral concentreerde op het kerkelijk leven en Schilders oorlogsjournalistiek niet overnam. Dat laatste was begrijpelijk, anders zou ook *Pro-Ecclesia* verboden zijn.¹⁶⁶

Op 8 oktober 1940 schreef Veenhof aan Janse ook over bombardementen op Haarlem en waar die schade aanrichtten.¹⁶⁷ Hij voegde er veelbetekend aan toe: 'Van meer belang dan dit alles is de toestand van de kerk in deze dagen'.¹⁶⁸ De oorlog in de kerk vond hij belangrijker dan die in Nederland.¹⁶⁹ Na de bevrijding bleken 74 gemeenteleden – in 1943 had de kerkelijke gemeente in totaal 5.300 leden, waarvan 2.800 belijdend, op een totaal Haarlems burgerlijk zielental van 135.000 – in gevangenschappen of concentratiekampen te hebben gezeten. Tien leden waren wegens spionage, illegaal werk of andere verzetshandelingen gefusilleerd of bezweken in een concentratiekamp. Eén gemeentelid sneuvelde als SS'er in Duitsland. Eind 1945 werden drie leden van de NSB uit twee gereformeerde gezinnen in Haarlem gearresteerd vanwege hun aandeel in de oorlog.¹⁷⁰

Net als Schilder sprak Janse zich uit over de Duitse bezetting, echter in heel andere zin. Hij schreef Veenhof erover op 11 oktober 1940. Voor de oorlog had Janse net als Schilder nationaalsocialisme en fascisme fel bestreden,

maar nu pleitte hij voor loyaal, zakelijk meewerken met de bezetter, die volgens hem nu de wettige overheid was geworden. Hij verwees daarbij naar het Oude Testament:

Zoo hard ik geroepen heb over 't gevaar dat naderde in de geestelijke stroomingen van onzen tijd, zoo zeer buig ik nu mijn hoofd onder wat nu gebeurt (...). We protesteeren niet tegen wat wij niet mogen van de Heere – maar we praten er over met de autoriteiten (...). Van onzen kant *loyale* medewerking in *zaken* mogelijk (Daniel en z'n vrienden!!) en daar getrouw. (...) En Jeremia's woord werd aangezien voor verlamvend en overloopen naar Babel. Zoo noemt menigeen mij hier halve NSB-er! Nota Bene, 'k heb 't eerst geroepen: gevaar! gevaar! En nu 't komt, heb ik het gedaan. (...) [Z]oo neig ik er nu toe om goed te spreken van degenen die veracht worden. Er is veel gróóts in Hitler en Mussolini. Zeg dat eens op straat! (...) Ben je 't in hoofdzaak met me eens?¹⁷¹

'Er is veel gróóts in Hitler en Mussolini. Zeg dat eens op straat!' Dat laatste was inderdaad onverstandig. Het Archief-Janse bevat geen antwoord van de Haarlemse predikant. Hepp had Janses nadruk op het concrete spreken van de Schrift biblicisme genoemd. Met zijn geestelijke interpretatie van de bezettingssituatie van Nederland liep hij met zijn beroep op Jeremia regelrecht in de valkuil waar Hepp voor had gewaarschuwd.¹⁷² Uit een latere brief van Janse blijkt dat Veenhof wel degelijk had gereageerd op diens visie op de Duitse bezetting, die na de oorlog zou resulteren in een gerechtelijke veroordeling wegens het prediken van een absoluut lijdelijke houding ten opzichte van de Duitse bezetter, die deze in de kaart zou hebben gespeeld. Janse werd in 1947, nadat de zaak tegen hem aanvankelijk was geseponeerd, vanwege collaboratie met de bezetter voor tien jaar het passief en actief kiesrecht ontnomen.¹⁷³

Veenhof had geschreven dat Janse de Duitsers niet mocht vergelijken met de Babyloniërs uit de tijd van Jeremia, wat Schilder later ook zou betogen.¹⁷⁴ De Duitsers waren een volk dat door het christendom was heengegaan. Dat kon van het Babylonische volk niet gezegd worden. Volgens Janse was dat het punt niet. Het ging erom of het Nederlandse volk en met name de gereformeerde kerk onder de toorn van God lag:

Je schrijft: '*hier* is een volk [Veenhof doelde hier op de Duitsers in contrast met de Babylonische heidenen die door God gebruikt werden om Israël te straffen] dat door het christendom is heengegaan'. Maar de Heere kan *zulk* een volk evengoed gebruiken om de gereformeerde kerken onder den druk te brengen als vroeger Nebukadnezar. Het is de vraag meer *of* onze kerken onder den toorn des Heeren liggen of niet. Of

laat ik het anders zeggen: of het *mogelijk* is dat de Heere ons zou kúnnen ‘verlaten in de hand van vreemden’, die onze vaak misbruikte rechten wegnemen kunnen. Reeds die *mogelijkheid* doet mij *beven* voor wat er nog over ons kan komen.¹⁷⁵

Janses biograaf Van Dijk noemt ‘zijn geringe vermogen om zich door argumenten van anderen te laten corrigeren’.¹⁷⁶ Dat hij op dit zo delicate punt ongevoelig bleek voor argumenten van zijn goede vriend Veenhof is er een triest voorbeeld van. Janses visie lag dicht aan tegen de opvattingen van ds. G.H. Kersten, die de Duitse bezetting ook als een oordeel van God zag, terwijl Janse met zijn antimysticistische houding juist een tegenspeler was van Kersten.¹⁷⁷

Beroepen in Utrecht

In deze brief zou Janse Veenhof ook schrijven over een mogelijk beroep uit Amsterdam: ‘Hij sterke je als Amsterdam roept!’ Dat beroep ging echter niet door. Op 16 december werd op de kerkenraadsvergadering wel gemeld dat Veenhof een beroep uit Utrecht had ontvangen. Preses Siertsema was blij. Veenhof nam een ‘veel becritiseerde houding in’ binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland. Nu deze eerst op een tweetal terecht was gekomen in Amsterdam en daarna een beroep ontving uit Utrecht ‘is dat een bewijs, dat de critiek den kop is ingedrukt en hij als onverbloemd gereformeerd prediker wordt erkend. Dat is ook voor ons een reden van groote blijdschap, want wij wisten wel beter’. Hij roemde daarbij de goede samenwerking met Veenhof, die zei niet blij te zijn met het Utrechtse beroep, ‘ook zijn vrouw niet’.¹⁷⁸ Toch nam hij het beroep aan.

Uit het slot van Veenhofs afscheidspraak blijkt de reden voor het ontbreken van enthousiasme over het beroep uit Utrecht. Veenhof had het kerke-lijk heel goed had gehad in Haarlem: ‘Wij mochten in wonderlijke harmonie samenleven en samenwerken’. Hij roemde de samenwerking met zijn collega’s: ‘Er is tusschen ons nooit één hard woord gevallen, nimmer één misverstand gerezen. Wij behoeven bij het scheiden elkaar niets te vergeven’. Veenhof was liever gebleven: ‘Ik heb de scheiding van Haarlem nooit gezocht, maar steeds gevreesd’. Ook het werk in zijn tweede gemeente was harmonieus verlopen, ondanks de spanningen in kerk en staat: ‘Gemeente, wij gaan een donkeren tijd tegemoet’.¹⁷⁹

Die afscheidspraak hield Veenhof op 17 maart 1941 over Lucas 11: 20-23 in de Haarlemmer Kloppersingelkerk. In het laatste vers zegt Jezus: ‘Wie met Mij niet is, die is tegen Mij; en wie met Mij niet vergadert, die verstroot (Statenvertaling)’. Een dienaar van Christus vergaderde volgens Veenhof mee en zocht de eenheid van de kerk. Dat laatste mocht niet gebeuren op een makkelijke manier. Veenhof gebruikte hier een typisch staaltje van schilderianse, duale logica:

Het is niet dat beroemde, of liever beruchte, handjes-geven over de kerkmuren heen. Dat handen-geven is vast altijd zonde! Als het is een hand geven over de muren, die God niet gebouwd heeft, dan moet men niet de hand reiken over die muren héén, maar met alle handen die muren vernietigen! En als het is een hand geven over den muur, die God zelf om zijn kerk heeft opgericht, dan is het zondige vermenging van wat naar Gods wil gescheiden moet zijn en blijven!¹⁸⁰

Typisch modern zette Veenhof torenhoog in. Dit was het klimaat van het absolute:

Want dat echte, geloovige vechten om de waarachtige eenheid, is het elkaar opjagen tot de volle gehoorzaamheid, in alles, aan Christus. Het is het met alle kracht en klaarheid doorgeven van het woord van den levenden God in de onderwerping waaraan de echte eenheid geboren wordt. Het is het elkaar opstuwen tot de uiterste consequentie van het geloof in God en zijn Christus. Het is het samen beven voor Gods groote gericht. Het is het rusteloos oproepen van elkaar tot bekeering overal, in iedere levensrichting (...).¹⁸¹

Hij verwees kort naar de verwijten die hem in de kerkelijke pers gemaakt waren. De kerkenraad had als één man achter hem gestaan: 'Verdachtmaking en laster, die nimmer van binnen uit, maar wel eens van buiten af zich verhief hebt gij in die eenheid met verontwaardiging weggeslagen!'¹⁸² Zijn opvolger in Haarlem was al bekend, ds. J. van der Linden van Ten Post in Groningen. Veenhof maakte daarvan dankbaar melding in zijn afscheidspreek: 'Dat heeft voor mij de scheiding veel gemakkelijker gemaakt (...)'.¹⁸³ Dat er ook in het beroepingswerk een richtingenstrijd bestond, werd bij de opvolging van Veenhof duidelijk. In de Kamper collegezaal ging een gejuich op toen bekend werd dat Van der Linden Veenhof zou opvolgen, 'één van ons'.¹⁸⁴ Ze waren in Kampen jaargenoten geweest.¹⁸⁵ Veenhof ging er financieel opnieuw op vooruit, dit keer naar f4.800 per jaar. Dat was echter een louter nominale verbetering. De geldontwaarding in het tijdvak 1936-1941 was zo groot geweest, dat het gezin Veenhof er in reële zin zelfs op achteruitging. Omgerekend naar een huidig jaarsalaris (2012) in euro's gingen de Veenhofs van €36.477 naar €32.345, een daling met ruim 11%.¹⁸⁶

Vlak voor zijn vertrek naar Utrecht werden plannen gemaakt voor een schrijfproject van predikanten uit de reformatorische beweging. Dit zou in april 1941 uitmonden in de publicatie van *De verborgenheid der Godzaligheid* geschreven door E.Th. van den Born, Holwerda, Van 't Veer en Veenhof. De bundel werd opgedragen aan Greijdanus ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag. Dit geschrift was sterk gestempeld door de heilshistorische

aanpak van Schilder, wiens naam in het 'Woord vooraf' wordt genoemd.¹⁸⁷ De uitgever, J.H. Kok te Kampen, meldde in april 1941 aan Veenhof, dat hij ook graag de afscheidspreek van Haarlem en de intreepreek in Utrecht wilde uitgeven.¹⁸⁸ Daarbij schreef hij dat *De verborgenheid der Godzaligheid* 'heel gunstig' werd ontvangen. Ook had Kok 'uit bekende bron' vernomen 'hoe je werken in Haarlem op prijs werd gesteld'.¹⁸⁹ Dat de samenwerking met de drie Haarlemse collega's goed was geweest, bleek ook uit de hartelijke, schriftelijke berichten van hun kant in april 1941.¹⁹⁰

In een brief aan prof. Dijk schreef Veenhof in 1941 dat er rond zijn beroepen naar Haarlem en Utrecht sprake was geweest van achterklap en ook bij het tweetal in Amsterdam. In die brief refereerde hij tevens aan de roddel binnen de Jongelingsbond. Na het beroep uit Utrecht was Veenhof zelfbewust in gesprek gegaan met zijn mogelijk toekomstige collega's omdat hij geruchten gehoord had over een gebrek aan samenwerking. Daarbij had Veenhof open en eerlijk gezegd theologisch gezien 'homogeen' te zijn met Schilder en filosofisch met Vollenhoven en dat hij in die oriëntatie aanvaard wilde worden. Dit gesprek had effect gehad, de verhoudingen waren volgens Veenhof 'fris, open en hartelijk'. Hij pleitte voor een open en eerlijke polemiek. Daarbij stelde hij Schilder ten voorbeeld.¹⁹¹

Vlak voor zijn vertrek naar Utrecht ageerde Veenhof in Haarlem onder de titel 'Groen's strijd tegen de revolutie' in bedekte termen tegen de maatregelen van de Duitse bezetter in een lezing voor de Centrale AR-kiesvereniging 'Nederland en Oranje'. De Duitse bezetter handelde volgens hem revolutionair.¹⁹² Bij zijn vertrek dankte de lokale kiesvereniging hem voor 'den arbeid voor de propageering onzer anti-revolutionaire beginselen'. Daarbij werd zijn spreekbeurt over Groen expliciet genoemd.¹⁹³ Toen de Duitsers Haarlem binnentrokken, was Veenhof zich bewust van wat er kon gaan gebeuren. Door de verhalen van Schilder over de tijd, dat die in Duitsland aan zijn dissertatie werkte, maar ook door zijn eigen contacten in Noord-Duitsland tijdens zijn tijd in Harkstede, was hij goed op de hoogte van de situatie bij de oosterburen. Bovendien had hij de belangrijkste nazipublicaties en NSB-uitgaven in zijn bibliotheek.¹⁹⁴

Steeds meer talenten van Veenhof waren tot ontplooiing gekomen. Na Kampen, Harkstede en Haarlem, keerde hij terug naar zijn geboortegrond, de provincie Utrecht. Hij ging wonen in de stad waar hij de kweekschool bezocht had. Binnen vijf jaar was hij van dorpsdominee predikant in een van de grootste steden in Nederland geworden, zelfs bijna in Amsterdam. Veenhof had zich losgemaakt van het piëtisme met zijn 'zwoele gedoe'. Hij verlangde typisch modern hartstochtelijk naar de absolute waarheid op alle terreinen van het leven. Dat hoge peil was bereikbaar door gehoorzaamheid aan de Bijbel die helder en concreet sprak. Trouw aan het verbond en de daarmee verwante gereformeerde beginselen was daarbij essentieel.

Veenhof had naam gemaakt binnen de reformatorische beweging met haar bezielende voormannen Schilder en Vollenhoven. Met geestdrift gebruikte hij naar het behoudende kamp toe het middel van de kerkgeschiedenis. In dat andere kamp was hij nadrukkelijk in beeld. Hij probeerde hen te overtuigen dat de reformatorische 'richting' wel degelijk aansluiting zocht bij de klassieken van de gereformeerde wereld zoals Calvijn, Kuyper en Bavinck. Ten slotte remde hij Schilder, na hem aanvankelijk te hebben aangevuurd, af om te voorkomen dat deze door zou slaan in zijn polemieken tot schade van het draagvlak voor de reformatorische beweging op de kerkvloer. Dat probeerde hij zelf met behulp van lezingen, artikelen en brochures te vergroten. Door dit afremmen van Schilder kwam hij wat verder van hem af te staan.

Tegelijkertijd kwam er meer afstand tot Janse. De briefwisseling tussen beiden stopte. Het Archief-Veenhof bevat nog één brief van Janse aan Veenhof, namelijk uit het najaar van 1942, en er zou volgens zeggen van diens oudste zoon Jan ook een einde komen aan de onderlinge bezoeken. Uit een brief van Janse van eind 1941 bleek dat die in Utrecht nog bij de Veenhofs op bezoek was geweest en dat er van hart tot hart met elkaar was gesproken, ondanks de teleurstelling dat een bepaalde vergadering waarvoor Janse naar Utrecht was gekomen niets had opgeleverd: '[B]ij dat gevoel van *voor niets* die reis gedaan te hebben, komt dubbel de dankbaarheid, dat die ellende verzacht is door uw vriendelijke ontvangst en dat we nu ongezoekt eens gelegenheid hadden om eens ernstig te praten. Ik ben daar blij om'.¹⁹⁵ Waar het gesprek over ging, is niet bekend, maar 'ernstig' was het dus wel geweest. Het is goed mogelijk dat dit gesprek over de kwestie ging die ze eerder per brief hadden besproken, namelijk de vraag naar de houding ten opzichte van de Duitse bezetter. Dat het onderlinge contact daarna tot een eind kwam, kan hiermee te maken hebben. Kwam zo hun beider passie voor het concrete spreken van de Schrift uiteindelijk tussen hen in te staan? Kennelijk was het spreken van de Schrift niet altijd zo helder dat er geen ruimte was voor interpretatieverschillen, ook op belangrijke gebieden. Voor Veenhof, die aangewezen was op de steun van geestelijke vaders, moet dit verlies van vriendschap pijnlijk zijn geweest. Hij was zijn 'dominee' kwijt. Toch heeft Veenhof levenslang waardering voor Janse gehouden.¹⁹⁶

Noten

1. Noord-Hollands Archief Haarlem, Bevolkingsregister Haarlem, Huizenkaarten 1910-1950, Adres Planetenplein 15, Gezin Cornelis Veenhof: op 26 mei 1936 vanuit de gemeente Slochteren gekomen met drie mannen en een vrouw. Volgens dezelfde huizenkaart zijn ze officieel op 27 maart 1941 vertrokken naar Utrecht met drie mannen en twee vrouwen. Zie hier ook het Noord-Hollands Archief Haarlem, Archief Gereformeerde Kerk Haarlem 1854-1953, *Het Kerkblad. Officieel weekblad voor de Gereformeerde Kerken van Haarlem e.o.* 24, nr. 50, zaterdag 13 juni 1936, inv. nr. 28.

2. *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 1936, 52 en 225. De gegevens uit dit *Jaarboek* zijn afgerond.
3. Noord-Hollands Archief Haarlem, Gereformeerde Kerk Haarlem-Noord, Notulen kerkenraad algemene zaken 1929-1959, 27 december 1935, inv. nr. 5. De notulen van 6 januari 1936 spreken van een 'vorstelijke gift'. Omgerekend zou deze gift in 2012 bijna €230.000 hebben bedragen (<http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php>, geraadpleegd op 2 oktober 2013).
4. *Het Kerkblad* 24, nr. 48, zaterdag 30 mei 1936.
5. Zie verderop in dit hoofdstuk.
6. Archief-Janse, Brief Veenhof vanuit Haarlem, juni 1936, inv. nr. 43.
7. Archief-Veenhof, Brief Janse, 14 juni 1936, inv. nr. 8.
8. Archief-Janse, Brief Veenhof, juni 1936, inv. nr. 43.
9. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 130-131.
10. Harinck, *De Reformatie*, 316. Dit tijdschrift was het jaar daarvoor opgericht als regionaal kerkelijk weekblad voor Twente: http://tukampen.worldcat.org/title/pro-ecclesia-weekblad-ten-dienste-van-het-gereformeerd-kerkelijk-gezins-en-vereinigingsleven-in-twente/oclc/72715638&referer=brief_results (geraadpleegd op 1 augustus 2014).
11. Zo verzorgde Janse de rubriek 'Actuele onderwerpen'.
12. K. Schilder, *Christus in Zijn lijden. Overwegingen van het lijdensevangelie* I-III (Kampen Kok 1930) en D.H.Th. Vollenhoven, *Het calvinisme en de reformatie van de wijsbegeerte* (Amsterdam Paris 1933). Ridderbos noemde de drie delen van *Christus in Zijn lijden* met overdenkingen van Schilder in zijn *Strijd op twee fronten* vanwege het taalgebruik en het inhoudelijk hoge peil 'een hoogtepunt in zijn periode als predikant' (19). Van Schilder kan ook zijn belangrijke werk *Wat is de hemel?* worden genoemd.
13. Veenhof vertelde dit verhaal in 'Doorgaande reformatie?', *Opbouw* 3, nr. 1, 3 april 1959 [abusievelijk gedateerd op 3 maart 1959], 2. Veenhof noemde zijn vroegere collega Siertsema in dat artikel 'een van de fijnste christenen die ik ooit heb ontmoet'.
14. Archief-Janse, Brief Veenhof vanuit Harkstede, 11 april 1935, inv. nr. 42.
15. Zie hier J. Veenhof, 'Discussie over het zelfonderzoek. Sleutel tot het verstaan van het schisma van 1944', en Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 48-99.
16. Het conceptgravamen tegen enkele uitdrukkingen uit de Nederlandse geloofsbelijdenis (artikel v; eventueel ook iv), de Dordtse leerregels (hoofdstuk 1, artikel 12) en de Heidelbergse catechismus (zondag 32, vraag en antwoord 86; eventueel ook zondag 16, vraag en antwoord 44, en zondag 49) bevindt zich samen met een begeleidende brief van A. Scholtens van 23 maart 1936 vanuit Groningen, waarin hij 'aan enkele predikanten' vroeg om medewerking, in het Archief-Veenhof, inv. nr. 1. Het genoemde stuk uit de Dordtse leerregels en dat van zondag 32, vraag en antwoord 86, uit de Heidelbergse catechismus heeft betrekking op het zelfonderzoek.
17. Archief-Janse, Afschrift brief Janse aan enkele broeders, 30 mei 1936, inv. nr. 22. Abusievelijk staat er in de inventarislijst bij het Archief-Janse, dat dit afschrift (briefnummer 517) was toegezonden aan de Particuliere Synode van Noord-Brabant.
18. Archief-Janse, Brief H.J. Jager vanuit Voorthuizen, 5 juni 1936, inv. nr. 22. Jager zou later aan de vrijgemaakte Theologische Hogeschool in Kampen een collega worden van Veenhof. Zie hierna in dit boek.
19. Archief-Janse, Brief Veenhof, juni 1936, inv. nr. 43.
20. Zie hier ook K. Schilder, 'Zelfonderzoek', 'Persschouw', *De Reformatie* 16, nr. 40, 3 juli

- 1936, 339.
21. Archief-Janse, Brief Veenhof, juni 1936, inv. nr. 43.
  22. Kampen Kok 1936. A.G. Honig schreef op 4 juni 1936 'Een woord vooraf'.
  23. Impeta, *Zelfonderzoek noodzakelijk!*, 138.
  24. A.w., 137.
  25. Archief-Veenhof, Brief C.N. Impeta vanuit Kampen, 27 april 1936, inv. nr. 1.
  26. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof vanuit Harkstede aan Impeta, 29 april 1936, inv. nr. 1.
  27. Schilder had eerder (delen van) artikelen van Veenhof over dit onderwerp in *Ons kerkblad* (Sappemeer Kleefsman) en in het *Gereformeerd Jongelingsblad* overgenomen in de 'Persschouw' van *De Reformatie*. Veenhof noemde deze bij zijn eerste eigenstandige artikel over dit onderwerp in *De Reformatie* 16, nr. 42, 17 juli 1936, 351-352, onder de titel 'Geloofsverzekerdheid en zelfonderzoek'. De overige vijf artikelen verschenen in *De Reformatie* 16, nr. 43, 24 juli 1936, 365-366; nr. 44, 31 juli 1936, 373-375; nr. 45, 7 augustus 1936, 382-383; nr. 46, 14 augustus 1936, 389-391; en nr. 47, 21 augustus 1936, 397-399. In *De Reformatie* 17, nr. 3, 16 oktober 1936, 20-21, verscheen nog een artikel van Veenhof onder de titel 'Geloof en zelfonderzoek'. In zijn brief aan Impeta van 29 april 1936 maakte Veenhof melding van zijn komende artikelen in *De Reformatie*. Hij had tot zijn spijt op dat moment nog geen tijd gehad ze klaar te maken.
  28. Veenhof, 'Geloofsverzekerdheid en zelfonderzoek I', 352.
  29. C. Veenhof, 'Geloofsverzekerdheid en zelfonderzoek IV', *De Reformatie* 16, nr. 47, 21 augustus 1936, 397-399, citaat op 399.
  30. *Acta generale synode GKN Amsterdam* 1936, art. 151, 87.
  31. Harinck, *De Reformatie*, 331.
  32. Ook Ridderbos schrijft in zijn *Strijd op twee fronten* 2, 417, dat de kerkstrijd begon als een academisch dispuut tussen hoogleraren theologie in Kampen en Amsterdam. Strikt genomen is dat overigens niet juist. Janse was hoogleraar noch theoloog maar speelde wel een belangrijke rol in de kerkelijke strijd. Vollenhoven en Waterink waren wel hoogleraar en theoloog maar bekleedden geen leerstoel in de theologie.
  33. 'Generale Synode der Gereformeerde Kerken', *De Reformatie* 16, nr. 51, 18 september 1936, 432-434.
  34. Archief-Janse, Brief Veenhof, 16 oktober 1936, inv. nr. 43.
  35. Schilder had er in de rubriek 'Kerkelijk leven' van *De Reformatie* 16, nr. 41, 10 juli 1936, 343-344, onder de titel "'Zelfonderzoek", "zelfbeschouwing", "zelfbeproeving", "zelfkeuring", etc.' al op attent gemaakt dat de titel van Impeta's brochure suggestief was, alsof mensen als Veenhof het zelfonderzoek niet noodzakelijk zouden achten. Tegen het einde van zijn verhaal schreef hij: 'Het bovenstaande had geen andere bedoeling dan de gevaren, die Dr. Impeta's titel voor den onderlingen vrede in zich bergt, aan te wijzen en zoo mogelijk te bezweren' (344). In de volgende nummers van dit kerkelijke weekblad zou Schilder nog meer schrijven over de problematiek van het zelfonderzoek.
  36. *Acta generale synode GKN Amsterdam* 1936, art. 245, 116.
  37. Veenhof, 'Geloof en zelfonderzoek', 21.
  38. Archief-Veenhof, Brief Den Ouden vanuit Campen (Duitsland), 2 september 1936, inv. nr. 1.
  39. Zie voor de behandeling van deze kwestie op de synode Harinck, *De Reformatie*, 321-326. Uitgebreider is hier Ridderbos in zijn *Strijd op twee fronten* 1, 89-396. Bij het

- standpunt van Schilder speelde een rol dat de CDU en de NSB naar hun eigen verklaring niet zozeer politieke partijen waren maar vooral 'geestelijke bewegingen'. Daar mocht de kerk zich volgens Schilder wel degelijk over uitspreken. Zie hier Harinck, *De Reformatie*, 323.
40. Harinck, *De Reformatie*, 301-302.
  41. Archief-Janse, Brief Veenhof, 16 oktober 1936, inv. nr. 43.
  42. Archief Gereformeerde Kerk Haarlem, Kerkenraadsnotulen 6 april 1936 tot en met 30 juni 1941, inv. nr. 267.
  43. Zie voor de behandeling van de meningsverschillen op de synode Harinck, *De Reformatie*, 329-338. *Acta generale synode Amsterdam* 1936, art. 212, 104.
  44. Zie voor de geschiedenis van de kwestie van het Kamper promotierecht Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 202-211.
  45. 'Generale Synode der Gereformeerde Kerken', *De Reformatie* 16, nr. 50, 11 september 1936, 426.
  46. Archief-Janse, Brief Veenhof, 16 oktober 1936, inv. nr. 43.
  47. Harinck, *De Reformatie*, 340-341. De reeks bestond uit vier brochures: V. Hepp, *Dreigende deformatie I Diagnose* (Kampen Kok 1936); II *Symptomen A. Het voortbestaan, de onsterfelijkheid en de substantialiteit van de ziel* (1937); III *Symptomen B. De vereeniging van de beide naturen van Christus* (1937); IV *Symptomen C. De algemeene genade* (1937).
  48. Archief-Veenhof, Brief Janse vanuit Wolfheze, inv. nr. 8.
  49. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 8 februari 1937, inv. nr. 14.
  50. Archief-Vollenhoven, Doos 13, Brief Veenhof, 25 februari 1937.
  51. H.H. Kuyper, 'Dreigende deformatie II', *De Heraut*, nr. 3081, 7 februari 1937 en 'Dreigende deformatie?', *De Heraut*, nr. 3083, 21 februari 1937.
  52. C. Veenhof, 'Rondom den aanval van Prof. Hepp', *De Reformatie* 17, nr. 22, 26 februari 1937, 172-173, citaat op 173.
  53. H.H. Kuyper, 'Het citatenspel', *De Heraut*, nr. 3091, 18 april 1937.
  54. Zie voor de publicatiedata van de brochures van Hepp Harinck, *De Reformatie*, 341 en 343.
  55. K. Schilder, 'Citatenspel?', *De Reformatie* 17, nr. 30, 23 april 1937, 250; Veenhof, 'Citatenspel? – Neen!', zelfde nummer van *De Reformatie*, 245-246, citaten op 245 en 246.
  56. C. Veenhof, 'Dr. A. Kuyper sr. over de "onsterfelijkheid der ziel"', *De Reformatie* 17, nr. 33, 14 mei 1937, 271-272.
  57. 'Repliek', *De Heraut*, nr. 3095, 16 mei 1937, 2.
  58. Harinck, *De Reformatie*, 345, noot 16.
  59. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 137.
  60. *Biografisch lexicon* 4, Lemma Greijdanus, 154. Van Staalduine gaat in zijn *Om de lijn der Afscheiding*, 21-47, uitgebreid in op de zaak van het oude en nieuwe kerkrecht.
  61. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 137-138; Eendedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland* 2, 28.
  62. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 137-138.
  63. Archief-Veenhof, inv. nr. 16.
  64. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 22 maart 1937, inv. nr. 14.
  65. Archief-Veenhof, Brief Vollenhoven, 9 december 1937, inv. nr. 16.
  66. Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, 136.
  67. Archief-Janse, inv. nr. 43. Uit de notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur

- op 31 oktober 1936 ten huize van voorzitter Vollenhoven te Amsterdam blijkt dat de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte op 26 september van dat jaar in totaal 363 leden, donateurs, begunstigers, etc. had, waarvan 167 leden. Op 31 oktober ging het om een totaal aantal van 382, waarvan 179 leden. Het jaar daarop zou het ledenaantal groeien tot 226 (van 450 leden, donateurs, etc.) op 29 juni 1937. Zie het Verslag van de administratie van de betrokken vereniging over het tijdvak 8 mei tot 29 juni 1937. In de periode tot 1942 zou het aantal leden vervolgens oplopen tot 375, terwijl het totaal aantal mensen dat financieel bijdroeg groeide naar 1.025. Het gaat hier om de stand van zaken op 7 november 1942. Zie het Verslag van de administratie over de periode 11 juli 1942 tot 7 november 1942, opgemaakt op 5 en 7 november 1942. HDC, Archief Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, Notulenboek (Amsterdam) 1935-1942, inv. nr. 2. Veenhof had het in zijn brief aan Janse van 16 oktober 1936 kennelijk gehad over het totaal aantal leden, donateurs, begunstigers, etc. Na de Vrijmaking in 1944 zou het ledenaantal zich als volgt ontwikkelen: 1 januari 1948 394 (totaal 1.263); 1 januari 1949 377 (totaal 1.133); 1 januari 1956 481 (totaal 1.007). Archief Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, Notulen bestuursvergaderingen 1947-1968 II, Notulen bijeenkomsten 25 oktober 1947, 13 november 1948 respectievelijk 28 april 1956, alle te Amsterdam, inv. nr. 4. Kennelijk wierp de administrateur tijdens de eerste twee vergaderingen in het najaar reeds de blik vooruit naar 1 januari. Op de bestuursvergadering van 30 oktober 1971 te Amsterdam werd het ledenbestand 'ruw geschat' op 800. Er werden daarnaast 2.000 donateurs genoemd. Archief Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, Notulen bestuursvergaderingen 1968-1979, Notulen 30 oktober 1971, inv. nr. 5.
68. Archief-Janse, Brief Veenhof, 10 februari 1937, inv. nr. 43. Het aantal van 950 is ontleend aan het *Jaarboek Gereformeerde Kerken in Nederland* 1936, 22-31. Het gaat hier om alle predikanten inclusief emeriti en hoogleraren theologie in Kampen en aan de Vrije Universiteit.
  69. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 22 maart 1937, inv. nr. 14.
  70. Archief-Schilder, Brief Veenhof, zonder datum, inv. nr. 53. Deze brief moet van de tweede helft van 1937 zijn. Veenhof noemde er namelijk het Kuyper-nummer van *De Reformatie* van 29 oktober 1937 in: "k Doe erbij de drukproef van de Kuyper-citaten voor het Kuyper-no'.
  71. Archief-Janse, inv. nr. 43.
  72. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 4 oktober 1938, inv. nr. 58.
  73. *Het Kerkblad*, 21 augustus 1937.
  74. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 13 mei 1937, inv. nr. 15.
  75. *De Reformatie* 18, nr. 1, 1.
  76. *De Reformatie* 18, nr. 5, 35-43.
  77. Archief-Janse, inv. nr. 43.
  78. Archief-Veenhof, Brief Janse, 7 december 1937, inv. nr. 43.
  79. Archief-Janse, inv. nr. 44.
  80. Jan Veenhof noemt 'de kwestie van het zelfonderzoek' in zijn reeds genoemde, gelijknamige artikel als de sleutel tot het verstaan van de kerkstrijd, die zou leiden tot de Vrijmaking.
  81. *Het Kerkblad*, 26 februari 1938.
  82. *Het Kerkblad*: Wormser, zaterdag 26 maart en 9 april 1938; Sikkell, zaterdag 23 april

- 1938; Gispén, 14 mei 1938; Kuyper, 28 mei 1938.
83. Archief-Janse, Brief Veenhof, 24 maart 1938, inv. nr. 44.
  84. Archief-Veenhof, Brief Janse, 20 juni 1938, inv. nr. 8. In *De Standaard* van die dag stond op bladzijde 4 dat Veenhof bij dat ongeluk ‘een blessure opliep aan zijn linkerarm’. Het ging volgens het korte berichtje de goede kant op. ‘Ds. Veenhof kon echter voor zijn gemeente nog niet optreden [voorgaan in de kerkdiensten] en zal tot verder herstel thans met vacantie gaan.’
  85. *Het Kerkblad*, 17 september 1938. Dat Margriet gedoopt werd door ds. Hoorweg, vernam de biograaf van Jan Veenhof en van Margriet zelf.
  86. Archief-Janse, Brief Veenhof, 24 maart 1938, inv. nr. 44. Jan kon als klein kind de naam Klaas niet goed uitspreken, dat werd Taas. Nog steeds wordt Klaas door intimi Taas genoemd. Informatie van Klaas Veenhof.
  87. Zie voor Boeiyinga De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* 4, 67-68.
  88. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 10 oktober 1938, inv. nr. 17. Over het advies van Boeiyinga vertelde Veenhof in het reeds genoemde vraaggesprek met Rik Valkenburg in 1971: Valkenburg, ‘Discussie interview “Prof. C. Veenhof”’, 21.
  89. Valkenburg, ‘Discussie interview “Prof. C. Veenhof”’, 21. Het HDC bezit een dodenmasker van A. Kuyper.
  90. ‘Scheppingsmiddelaar III’, *De Heraut*, nr. 3259, 14 juli 1940. Kuyper refereerde hierbij speels aan Veenhofs publicatie *In Kuyper’s lijn* uit 1939. Zie hierna.
  91. In Veenhofs wijk woonde een echtpaar waarvan de vrouw een zus was van de echtgenote van Anne de Vries. Informatie Anne de Vries jr. te Oegstgeest, e-mail 16 januari 2012. Zie voor Anne de Vries A. de Vries jr., *Een zondagskind. Biografie van mijn vader* (Kampen Kok 2010).
  92. Archief-Veenhof, Brief A. de Vries vanuit Hooghalen (Drenthe), 5 februari 1941, inv. nr. 2.
  93. Citaat uit haar dagboek opgenomen in het boek van haar dochter Aleid: A. Schilder, *Door de glazen deur. Autobiografie* (Utrecht Ten Have 2011) 16-17, met name op 16. Dat Veenhof Aya op 1 december 1940 zelf heeft gedoopt, staat vermeld in A. Schilder en J. Veenhof, *Van Vrijmaking tot bevrijding* (Baarn Ten Have 1995) 98.
  94. Harinck, ‘Om traditie en vernieuwing’, 127. Dat ook Hepp wilde vernieuwen, bleek uit de ondertitel van *Credo: Progressief-gereformeerd weekblad*.
  95. In *De Reformatie* 18, nr. 49, 2 september 1938, 432-433, staan zowel Hepps aanklacht tegen Veenhof als diens reactie daarop onder het kopje ‘Nihilisme’. Schilder gaf Veenhof in hetzelfde nummer rugdekking op de bladzijden 433 en 434 in ‘Een dringend verzoek aan prof. Hepp’. De toon van deze polemieken was fel. Hepp trachtte ‘het stokpaard’ van de tegenstander ‘in houtjes te hakken en voor de kachel te bestemmen’ (433). Schilder suggereerde dat Hepp de zaak waarover hij schreef, niet beheerste (433). Uit Hepps kritiek op Veenhof komt duidelijk naar voren dat hij in zijn pogingen tot vernieuwing nauwer wilde aansluiten bij de terminologie van de grote gereformeerde voorgangers. Zie hier ook Harinck, *De Reformatie*, 346-349, citaten in de hoofdtekst op 349.
  96. Harinck, *De Reformatie*, 357-358. Zie hier ook Archief-Veenhof, Brief Schilder aan Veenhof, 26 oktober 1938, inv. nr. 17. In deze brief wordt van De Graaf vermeld dat die niet bereid was met Hepp samen te spreken.
  97. Harinck, *De Reformatie*, 358.

98. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 22 december 1938, inv. nr. 11.
99. Harinck, *De Reformatie*, 360.
100. A.w., 372.
101. Archief Gereformeerde Kerk Haarlem, Kerkenraadsnotulen, 9 januari 1939. *Het Kerkblad*, 14 januari 1939, Rubriek 'Onder de streep'.
102. C. Veenhof, *In Kuiper's lijn. Enkele opmerkingen over den invloed van Dr. A. Kuiper op de 'Wijsbegeerte der Wetsidee'* (Goes Oosterbaan & Le Cointre [1939]); C. Veenhof, *Souvereiniteit in eigen kring. Schets van de leer der 'Souvereiniteit in eigen kring', zooals die door Dr. A. Kuiper werd ontwikkeld* (Kampen Kok [1939]).
103. Veenhof, *Souvereiniteit in eigen kring*, 5.
104. V. Hepp, 'Misleitend', *Credo* 2, nr. 36, 9 juni 1939, 143.
105. C. Veenhof, 'Moeten we altijd blijven wachten?', *De Reformatie* 19, nr. 37, 16 juni 1939, 292-293, citaat op 293.
106. I.S., Rubriek 'Rondblik op kerkelijk erf' XXIX, *Gereformeerd mannenblad* 17, nr. 9, september 1939, 68.
107. F.W. Grosheide, 'Leestafel', *De Heraut*, nr. 3239, 18 februari 1940.
108. Veenhof, *In Kuiper's lijn*, par. IX, 'Het hart, centrum van het menschenleven', 32-41.
109. I. de Wolff, Rubriek 'Boekbespreking', C. Veenhof, *In Kuiper's lijn, Pro-Ecclesia* 4, nr. 48, 2 september 1939, 192.
110. M.B. van 't Veer, Rubriek 'Recensies', C. Veenhof, *Souvereiniteit in eigen kring, Gereformeerd mannenblad* 18, nr. 4, april 1940, 32. Zie voor Van 't Veer het *Biografisch lexicon* 3, 365-366 (G. Harinck).
111. Archief-Veenhof, Brief S.G. de Graaf vanuit Amsterdam, 31 mei 1939, inv. nr. 2.
112. Archief-Veenhof, Brief H. Dooyeweerd vanuit Amsterdam, 3 september 1939, inv. nr. 2.
113. Archief-Veenhof, Brief J. Meester vanuit Brouwershaven, 27 november 1939, inv. nr. 2.
114. Archief-Veenhof, Brief S.U. Zuidema vanuit Solo (Nederlands-Indië), 8 augustus 1939, inv. nr. 2.
115. K. Dijk, Rubriek 'Leestafel', C. Veenhof, *In Kuiper's lijn, De Bazuin* 87, nr. 49, 8 december 1939.
116. Archief-Veenhof, Brief Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 9 augustus 1939, inv. nr. 2.
117. Archief-Veenhof, Brief Uitgeversmaatschappij J.H. Kok vanuit Kampen, 17 november 1939, inv. nr. 2. Dat is omgerekend ruim €1.800 in 2013 (zie [http://www.iisg.nl/hpw/](http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php) calculate2-nl.php, geraadpleegd op 25 april 2014).
118. Archief-Schilder, Brief Veenhof vanuit Haarlem, 2 september 1939, inv. nr. 18.
119. *Acta generale synode Sneek* 1939, art. 256, 117-118. Zie hier ook Rubriek 'Kerknieuws', 'Generale Synode der Gereformeerde Kerken', 'Stemmingen', *De Reformatie* 20, nr. 1, 6 oktober 1939, 10.
120. *Acta generale synode Sneek* 1939, art. 296, 128-129, citaat aldaar.
121. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 8 oktober 1939, inv. nr. 18.
122. K. Schilder, 'Indrukken van de generale synode VI', 'Perspolemie', Rubriek 'Kerkelijk leven', *De Reformatie* 20, nr. 2, 13 oktober 1939, 12.
123. Harinck, *De Reformatie*, 366-369.
124. Zie voor de geschiedenis van de Nederlandsche Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding*, hoofdstuk VI.4.
125. *Jaarboek voor 1939 van den Nederlandschen Bond van Jongelingsverenigingen op Ge-*

- reformeerden Grondslag*, 74. De Bond van Meisjesverenigingen op Gereformeerden Grondslag in Nederland had in 1938 ruim 900 lokale verenigingen met in totaal meer dan 25.000 leden. Dit gegeven is ontleend aan dezelfde bladzijde van genoemde publicatie.
126. Archief-Veenhof, Brief Janse, 8 mei 1937, inv. nr. 8.
  127. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 13 mei 1937, inv. nr. 15.
  128. Archief-Janse, inv. nr. 44.
  129. Archief-Veenhof, Brief bondssecretaris Wijnbeek, inv. nr. 1.
  130. Archief-Veenhof, Kopie brief aan de bondssecretaris, inv. nr. 1.
  131. Archief-Veenhof, Brief Joh. Lagendijk, 8 mei 1939, inv. nr. 2. Het Archief-Veenhof bevat meer brieven over deze kwestie, maar het voert te ver hier verder op in te gaan.
  132. De tekst van deze lezing is aanwezig in het Archief-Veenhof, inv. nr. 123. Het citaat staat op blz. 143 van het boekje met referaten en redevoeringen gehouden op de Utrechtse Bondsdag 1939 uitgegeven door de Gereformeerde Jongelingsbond. Veenhofs rede beslaat de bladzijden 135 tot en met 144.
  133. Archief-Veenhof, inv. nr. 123. De citaten zijn ontleend aan de bladzijden 1, 2, 3, 7 en 8.
  134. *Gereformeerd mannenblad* 17, juni 1939, 44.
  135. *Gereformeerd mannenblad* 17, augustus 1939, 58.
  136. Archief-Veenhof, Briefkaart Jacques Zomer vanuit Arosa (Zwitserland), 30 juli 1939, inv. nr. 2.
  137. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 215-218, citaten op 217.
  138. Archief-Veenhof, inv. nr. 2.
  139. Archief-Veenhof, Brief bondssecretaris J. Wijnbeek vanuit Zwolle, inv. nr. 2.
  140. Archief-Janse, inv. nr. 44.
  141. 'Stemmingen', 'Bondsdag 1940 te Amsterdam', *Gereformeerd jongelingsblad* 51, nr. 35, 556. Volgens het in HUA aanwezige Archief Landelijk Centrum Gereformeerd Jeugdwerk, Archief Jongelingsbond, 'Jaarverslag', *Amersfoortsche Bondsdag 1941. Verslag van de 53^e jaarvergadering op 22 mei 1941* (Amersfoort Jongelingsbond 1941) 8-15, was de herstemming, die per post plaatsvond, pas succesvol in september 1940 omdat er problemen waren met de postbezorging rond het begin van de oorlog op 10 mei 1940. Dat A. Kuiper in de herstemming werd gekozen blijkt ook uit zijn vermelding in het moderamen van het bestuur van de Jongelingsbond in het *Jaarboekje voor 1941* van deze bond, blz. 3.
  142. *Gereformeerd Jongelingsblad* 51, nr. 35, 10 mei 1940, 556.
  143. Archief-Veenhof, Brief Janse, 20 maart 1940, inv. nr. 8.
  144. Archief Jongelingsbond, Stukken Bondsdagen, Verslag 54ste Bondsdag op Hemelvaartsdag 14 mei 1942 te Amersfoort, inv. nr. 509.
  145. Archief-Veenhof, Brief van secretaris J. Wijnbeek namens Jongelingsbond vanuit Zwolle, 15 mei 1942, inv. nr. 2.
  146. Archief Jongelingsbond, Bestuursnotulen, 10 juli 1945, inv. nr. 404. Veenhof is blijkens deze notulen op de bestuurvergadering aanwezig als raadsman. In het exemplaar van het *Jaarboek 1942 van den Nederlandschen Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerde grondslag* opgenomen in het Archief van deze Bond onder inv. nr. 505-8, blz. 4, staat de naam van A. Janse van Biggekerke doorgehaald en is de naam van C. Veenhof ingevuld als nieuwe raadsman van de Bond.

147. C. Veenhof, 'Factievorming – óók in den Jongelingsbond?', *De Reformatie* 20, nr. 32, 10 mei 1940, 254-255.
148. De informatie over Haarlem als vestigingsplaats van militairen is ontleend aan M.A. Bulte en A. Neeven, *Garnizoensstad Haarlem* (Haarlem De Vrieseborch 1992).
149. C. Veenhof, 'Avondmaalsviering in mobilisatietijd', *Het Kerkblad*, 19 september 1939.
150. Archief Gereformeerde Kerk Haarlem, Kerkenraadsnotulen.
151. Archief-Veenhof, Brief A. Duisterwinkel, inv. nr. 2.
152. Archief-Veenhof, Brief A. en C. Boerkoel-Van der Heyde vanuit Ermelo, 10 juli 1940, inv. nr. 2.
153. *De Reformatie* 20, nr. 37, 21 juni 1940, 284-285, citaten van beide bladzijden.
154. Harinck, *De Reformatie*, 381.
155. A.w., 379.
156. K. Schilder, "'Op de grens van twee werelden" III (Slot)', *De Reformatie* 20, nr. 45, 16 augustus 1940, 348-350, citaat op 350.
157. Zie hier Ridderbos, *Strijd op twee fronten* 1, hoofdstuk 12, 359-396, en G. Harinck, 'Klaas Schilder' in: M. de Keizer en M. Plomp, red., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam Bert Bakker 2010) 342-350.
158. Ridderbos, *Strijd op twee fronten* 1, 384; Harinck, *De Reformatie*, 413, noot 13; en W.G. de Vries, *K. Schilder als gevangene en onderduiker. Het leven van K. Schilder tijdens de jaren 1940 en 1942-1944 in het licht van zijn correspondentie met zijn echtgenote, mevr. A.J. Schilder-Walter* (Groningen De Vuurbaak 1977) 31. Harinck verhaalt in zijn *De Reformatie*, 413-415, dat Schilder op een gebruikte envelop van Veenhof argumenten krabbelde tegen de uitleg van Van der Vaart Smit en deze uit de gevangenis naar buiten wist te smokkelen. Dit poststuk bevindt zich in het Archief-Veenhof, Doos 48, Map kopieën correspondentie K. Schilder – C. Veenhof 1933-1943.
159. Archief-Veenhof, Brief P.A.C. Schilder vanuit Kampen, 18 september 1940, inv. nr. 2. De informatie over het verblijf van Piet Schilder bij de familie Veenhof komt van Jan Veenhof.
160. Zie hier ook Harinck, *De Reformatie*, 408.
161. Archief-Janse, inv. nr. 44.
162. Archief Gereformeerde Kerk Haarlem, Kerkenraadsnotulen, 7 oktober 1940.
163. Harinck, *De Reformatie*, 408.
164. H.J.Ph.G. Kaajan, 'De geschiedenis van Haarlems Gereformeerde Kerk in vogelvlucht (ca. 1850-1992)', *De Hoeksteen. Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis* 23, nr. 2, april 1994, 63-77, hier vooral 69. Archief Gereformeerde Kerk Haarlem, Kerkenraadsnotulen 6 april 1936 tot en met 30 juni 1941, Notulen 7 oktober en 16 december 1940, inv. nr. 267.
165. Archief-Veenhof, Private brief K.C. van Spronsen vanuit Goes, 30 september 1940, inv. nr. 2.
166. Harinck, *De Reformatie*, 419-421.
167. Kaajan schrijft in zijn zojuist genoemde artikel, dat Haarlem tweemaal gebombardeerd is tijdens de bezetting, namelijk op 3 oktober 1940 door de Duitsers en later op 16 april 1943 door de Engelsen. Haarlem behoorde volgens Kaajan tot de Nederlandse steden die in de meidagen van 1940 bedreigd werden met een bombardement (69).
168. Archief-Janse, inv. nr. 44.
169. G.C. Berkouwer zou er later in zijn *Zoeken en vinden. Herinneringen en ervaringen* (Kam-

- pen Kok 1989) 320, op wijzen dat de synodeleden destijds in twee sterk gescheiden werelden leefden. Zie in dit verband ook De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit*, 175. Het citaat van Veenhof wijst erop dat de kerk daarbij het belangrijkste was. Zie hier ook mijn 'Alle malen zal ik wenen', 27. Veenhofs opmerking in de hoofdtekst was helemaal in lijn met wat hij zei in het vraaggesprekje met hem dat is opgenomen in *Haarlems kerk in woord en beeld*: '[H]et echte, volle, vrije menschenleven kán alleen en wordt alleen in de kerk gevonden'.
170. Kaajan, *De geschiedenis van Haarlems Gereformeerde Kerk*, 70-71. De gegevens over het kerkelijk en burgerlijk zielental over 1943 zijn ontleend aan het *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1943*, 212. De cijfers zijn afgerond.
171. Archief-Veenhof, inv. nr. 8.
172. Ook Van Spronsen noemde Janses arbeid na 1940 'exemplarisch en biblicistisch', aldus A. Janse, 'Reformatie, oordeel en verootmoediging. A. Janse en de kerken van de Vrijmaking 1944-1960' in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam. Aspecten van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1969*, 44-65, hier vooral 55.
173. Van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke*, 222-223.
174. Zie Janse, 'Reformatie, oordeel en verootmoediging', 55: Schilder betoogde dat Jeremia een bijzondere profetische openbaring had ontvangen, terwijl christenen niet mochten speculeren over Gods verborgen wil. Bovendien hadden de Duitsers het Landoorlogsreglement geschonden. Tenslotte mochten Nederlanders volgens datzelfde reglement zich wel verzetten met de nog beschikbare wapens.
175. Archief-Veenhof, Brief Janse, 5 november 1940, inv. nr. 8.
176. Van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke*, 240.
177. Van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke*, 227 en 75.
178. Archief Gereformeerde Kerk Haarlem, Kerkenraadsnotulen.
179. De afscheidspreek in Haarlem en de intreepreek in Utrecht verschenen in druk: C. Veenhof, *Vergader de kerk! Hoor het Woord!* Afscheidspreek gehouden te Haarlem in de Kloppersingelkerk op maandag 17 maart 1941 en intreepreek gehouden te Utrecht in de Oosterkerk op donderdag 3 april 1941 (Kampen Kok [1941]). De nog niet voor publicatie bewerkte tekst van de afscheidspreek bevindt zich in het Archief-Veenhof, inv. nr. 36. Zie hier vooral blz. 18-20 van de gepubliceerde tekst.
180. C. Veenhof, *Vergader de kerk!*, 14-15.
181. A.w., 15.
182. A.w., 19.
183. A.w., 19-20, citaat op 20.
184. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 223-224, citaat op 223.
185. Zie hier de *Almanak FOJ* 1928, 91-92.
186. <http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php> (geraadpleegd op 2 oktober 2013).
187. E.Th. van den Born, B. Holwerda, C. Veenhof en M.B. van 't Veer, *De verborgenheid der Godzaligheid. De hoogtijden van het kerkelijk jaar* (Kampen Kok [1941]). Zie ook http://www.reformationalpublishingproject.com/pdf_books/Scanned_Books_PDF/VerborgenheidderGodzaligheid.pdf (geraadpleegd op 17 februari 2014). In 1957 en 1958 is dit boek door Kok herdrukt in vijf afzonderlijke deeltjes voor Advent, Kerst, Pasen, Hemelvaart en Pinksteren. Zie hier ook de brief van B. Holwerda aan Veenhof van 24 januari 1941 vanuit Amersfoort. Archief-Veenhof, inv. nr. 2. Uitgeverij Kok meldde Veenhof per brief van 4 april 1941 dat deze publicatie klaar was en dat hij voor zijn

- bijdrage f134 aan honorarium op zijn girorekening bijgeschreven zou krijgen. Archief-Veenhof, inv. nr. 2.
188. Dat is inderdaad gebeurd. Zie noot 179.
189. Archief-Veenhof, Brief J. Kok vanuit Kampen, 9 april 1941, inv. nr. 2.
190. Archief-Veenhof, Correspondentiekaartje A.M. Boeiijnga, 8 april 1941; Brief L. Hoorweg, 8 april 1941; Brief J.W. Siertsema, 14 april 1941, inv. nr. 2.
191. Archief-Veenhof, Kopie brief aan Dijk, zonder datum, inv. nr. 2, maar uit het antwoord van Dijk van 14 mei 1941, inv. nr. 2, blijkt dat deze brief vlak daarvoor geschreven moet zijn.
192. Klei, 'Een kleine profeet in de politiek', 206.
193. Archief-Veenhof, Brief AR-kiesvereniging 'Nederland en Oranje' Haarlem, 17 maart 1941, inv. nr. 2.
194. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader' in: Harinck, *'Niets is overbodig, niets is toevallig'*, 282-300, vooral 283.
195. Archief-Veenhof, Brief Janse, 26 oktober 1941, inv. nr. 8.
196. Zo schreef Veenhof positief over Janse in 'Die wonderse tijd' in de *Almanak FOI* 1961-1963, 157-195, met name 187-189.

‘Je wilt toch ook niet een queue napraters’ (1941-1944)

Nederland was bijna een jaar door de Duitsers bezet, toen Veenhof zijn intrede deed in Utrecht. Hij kreeg de wijk van de Westerkerk.¹ Het gezin ging wonen aan de Admiraal Van Gentstraat 37, destijds aan de noordoostelijke rand van de stad.² Veenhof werd op zondag 30 maart 1941 in de ochtenddienst in de Oosterkerk aan de Maliebaan 53 door zijn Utrechtse collega ds. D. Zwart in het ambt bevestigd. Hij hield zijn intrepreek op donderdagavond 3 april ook in de Oosterkerk over Hebréeën 12: 25, dezelfde tekst als waarmee hij afscheid had genomen van Harkstede.³ Zijn vriend Schilder zat in de ouderlingenbank.⁴ Er was een duidelijke parallel met de Groningse afscheidspraak. Gods spreken was ‘*energie, krachtsuitstorting, daad!*’⁵ ‘Het is om van te beven.’⁶ ‘Ja, het was góed, dat de kinderen Israëls beefden. Ze moesten beven en blijven beven. Het was goed, dat ze het niet aankonden.’⁷ God was volgens de brief aan de Hebréeën ‘een verterend vuur’.⁸ Het ‘beven’ deed denken aan de bevindelijke streek waarin hij was opgegroeid. Maar hij was niet terug bij af. Zijn vriend Anne de Vries had hem kort daarvoor in een brief niet voor niets getypeerd als ‘een vechter tegen de Stichtse lijdelijkheid’.⁹ De titels van de afscheidspraak van Haarlem en de intrepreek in Utrecht vormden samen Veenhofs program, in navolging van Schilder, Janse en Vollenhoven: *Vergader de kerk! Hoor het Woord!*

De Vries vroeg in de herfst van 1941 of Veenhof en zijn vrouw het concept van zijn later tot een klassieker geworden *Kleutervertelboek voor de bijbelse geschiedenis* kritisch wilden doornemen: ‘Op een mooi exemplaar kun je natuurlijk rekenen en op een woord van hulde in de inleiding!’ Veenhof was De Vries al eerder van dienst geweest: ‘Ik wou het graag, want je hebt dikwijls zulke bondige opmerkingen bij de kleuterboekjes gemaakt’.¹⁰ Met zijn nog jonge kinderen en onderwijservaring was Veenhof een geschikte proeflezer. Samen met het eerste deel van het concept stuurde De Vries een maand later ‘een fazantken’, ‘pas enkele uren geleden geschoten’.¹¹ Veenhof was enthousiast: ‘Wat hebben we een plezier van je kleuterbijbel’. Jan, Klaas en Margriet genoten ervan. Maar Jan, op

19. Kinderen Veenhof met Hedi Liebstaedter

dat moment bijna negen, had ook kritiek: 'Waarom laat Anne de Vries zoveel weg. Dat mag niet!'¹²

Op zijn beurt vroeg Veenhof De Vries of hij een serie artikelen over Abraham Kuyper wilde schrijven voor *Kerk en jeugd*, een pas opgericht gereformeerd jongerenblad. Veenhof zat in de redactie. Onderaan de brief voegde hij toe, dat het blad niets met de Kultuurkamer te maken had.¹³ De Vries liet twee maanden later weten er geen zin in te hebben. Er was al zoveel over Kuyper geschreven. Bovendien vond hij diens leven 'te weinig romantisch' en zijn karakter 'niet sympathiek'. Aanvankelijk had hij het willen doen om aan de gereformeerde wereld duidelijk te maken, dat hij wel 'goed' gereformeerd was. Daaraan werd volgens hem wel eens getwijfeld. Maar hij had het inmiddels zo druk, dat hij ervan afzag.¹⁴

De schrijver van *Bartje* (1935) had Marrie in de brief van 8 februari 1941 aangemoedigd een jeugdboek te gaan schrijven. Kennelijk had hij wat tekst van haar gezien: 'Wat me (...) imponeerde, was de fijne zuivere stijl, waarover u, mevrouw, beschikt! (...) Ik weet wel een uitgever'. Het familiearchief bevat een huiselijk gedicht van Veenhofs echtgenote uit juni 1946, dat een beeld geeft van haar stijl. Zij verwoordde de spanning tussen huishoudelijke plicht en verlangen naar vrijheid:

Ik klop de stofdoek uit
Wat is het heerlijk buiten
En alle vogels fluiten
De bloemen roepen kom!

Ik klop mijn stofdoek uit
O, wolken – blauwe luchten
'k Moet van verlangen zuchten
Als jij me toeroept – kom!

Ik klop de kleedjes uit
Nee zon – 'k kom nog niet buiten
Eerst zeem ik nog de ruiten
Voordat ik kom.

Ik hang de spons weer op
Jasmijn wil niet zoo geuren
Ik maak u maar aan 't treuren
Omdat ik nog niet kom.

Maar morgen lieve zonnedag
Dan werk ik met een fransche slag

En ik geniet intens van jou
Van wien ik zooveel hou.¹⁵

Bezettingstijd

Zich bewust van de kerkelijke spanningen had Veenhof in zijn intrepreek in het verlengde van het al genoemde gesprek met zijn toekomstige collega's gepleit voor een open en eerlijke gedachtewisseling:

Niet 'meeningsverschillen', maar wel de wijze waarop 'meeningen' worden gepropageerd, bestreden, verdacht gemaakt of dood gezwegen worden, dreef en drijft degenen, die tot samenwerken geroepen zijn uiteen. Het ééne, vaste geloof in het woord van onzen God en het hartelijk aanvaarden van de belijdenis der kerk zal ons werkelijk samenbinden.¹⁶

Verder dankte Veenhof burgemeester G.A.W. ter Pelkwijk, een wethouder en de gemeentesecretaris voor hun aanwezigheid.¹⁷ Hij nam geen risico's ten opzichte van de bezettende macht en sprak niet zonder ironie – de synodebesluiten over Nationaal-Socialistische Beweging en Christelijk-Democratische Unie van enkele jaren geleden lagen nog vers in het geheugen – over de verhouding tussen kerk en staat: 'U weet, evengoed als wij, dat de kerk niet aan politiek doet. De kerk des Heeren doet nergens aan'. Toch wees hij er voorzichtig op dat de kerk kritisch mocht staan tegenover de overheden, bijvoorbeeld waar het ging om 'de grenzen van haar bevoegdheid en haar zonden'. Gehoorzaamheid was geboden 'in alle dingen, waarin God zelf u recht tot bevelen en ons plicht tot gehoorzaamheid gaf'.¹⁸ Deze behoedzame formuleringen gaven enige ruimte voor verzet tegen de Duitse bezetter, maar Veenhof sprak niet frank en vrij zoals zijn boezemvriend Schilder ruim een halfjaar eerder wel had gedaan in *De Reformatie*. Hij kende de gevolgen.

Op het gebied van kanselafkondigingen was de kerkenraad 'uiterst voorzichtig'.¹⁹ Wel pasten de Utrechtse gereformeerden op twintig NSB'ers kerkelijke censuur toe.²⁰ Bovendien werd de Utrechtse Zuiderkerk vanaf het voorjaar van 1943 een trefpunt van het provinciaal verzet.²¹ Verder werd vanuit de Noorderkerk, waar Veenhofs collega en vriend M. de Goede stond, volop samengespannen tegen de Duitsers. De Goede verrichtte ook zelf veel illegaal werk.²² Dan was het verstandig niet te veel aandacht te trekken met prikkelende afkondigingen van de kansel.

De bezetter verzwaarde in de loop van de tijd het juk voor de Nederlandse bevolking. In 1942 was er een duidelijke omslag. Voedseldistributie was noodzakelijk. Tegelijkertijd nam het verzet tegen de Duitsers toe. Eind 1942 verbrandde een groep studenten de universitaire administratie in Utrecht waardoor het traceren van dit deel van de bevolking voor de bezetter moeilijker werd. In maart 1943 werden 21 Utrechtse agenten ontslagen omdat

ze weigerden joden, studenten en onderduikers op te sporen. In september daarop werd de Utrechtse politiechef G.J. Kerlen door het verzet 'omgelegd'. Rond de jaarwisseling van 1943 op 1944 raakte Utrecht helemaal in de greep van de oorlog. Er was sprake van schaarste, sluiting van bedrijven en deportatie. Na de slag om Arnhem in 1944 was de stedelijke samenleving totaal ontwricht. De Duitsers sneden de aanvoer van voedsel en brandstof naar West-Nederland af. Er kwamen gaarkeukens, hongertochten naar elders om voedsel te bemachtigen, en acties om kinderen vanuit Utrecht in het noorden of oosten van het land te huisvesten om te kunnen overleven.²³

Veenhof hield het verloop van de oorlog bij op landkaarten met behulp van uitzendingen van Radio Engeland – 'Radio Oranje' – en illegale kranten als *Trouw*. Klaas bracht dat blaadje in opdracht van zijn vader wel eens naar een ander adres. Als klein kind – in 1943 was hij zeven – liep hij niet direct in het oog. Vanaf het achterbalkon van hun huis kon het gezin Veenhof de geallieerde bommenwerpers zien overvliegen, die de Duitse luchtdoelartillerie vanaf Soesterberg met weinig succes probeerde neer te halen.²⁴ Veenhof had uit hoofde van zijn predikantschap officieel toestemming om slachtoffers van oorlogshandelingen pastoraal te begeleiden. Daartoe ontving hij in maart 1943 van de autoriteiten bij zijn persoonsbewijs een legitimatie voor de geestelijke bijstand bij de Luchtbeschermingsdienst. Die organisatie was opgericht om mensen te wijzen op de gevaren van luchtaanvallen, hen te helpen zich daartegen te wapenen en eerste hulp te bieden na dergelijke calamiteiten.²⁵

Veenhof redigeerde namens de Gereformeerde Kerk van Utrecht twee rondzendbrieven aan gemeenteleden die elders in Nederland of in Duitsland tewerkgesteld waren via de aanvankelijk vrijwillige maar later verplichte arbeidsdienst. De eerste brief had als thema hoe christenen moesten leven 'temidden van de geweldige gebeurtenissen' van die tijd.²⁶ Het was een ongedateerd, puur geestelijk stuk, waarin de oorlog zelf niet aan de orde kwam. De tweede brief, een kerstboodschap, was een pak van hetzelfde laken. Jezus Christus bracht vrede in de oorlog tussen God en mens: 'Hij zal het ook doen op het kerstfeest van 1942 in Duitschland en Nederland en overal waar men Hem geloovig aanroept!'²⁷ Intussen probeerde Veenhof het verbod van de gereformeerde jeugdorganisatie te omzeilen door in september 1942 voor te stellen onder leiding van de kerkenraad in alle wijken Bijbelstudiegroepen voor de jeugd op te richten. Dit gebeurde, echter met matig succes. Ook de eind 1942 begonnen jongerendiensten in de Westerkerk moesten na een jaar vanwege de steeds zwaarder oorlogsomstandigheden worden gestaakt.²⁸

Veenhof zette zich op allerlei manieren in om zijn gezin van het nodige te voorzien. Gelukkig had hij geen twee linkerhanden. Bij een smid kocht hij een handmolen om de tarwe te malen die ze via twee familieleden kre-

gen, die boer waren in Vroomshoop en de Wieringermeer. Het meel werd gebruikt voor het bakken van brood en het bereiden van zemelpap. Gebruikmakend van versleten autobanden verzooldde hij de schoenen. Bij een timmerman in de straat liet hij houten speelgoed maken voor de kinderen. Toen de scholen vanwege de steeds ernstiger oorlogssituatie hun deuren sloten, kreeg Klaas daar de grondbeginselen van dit ambacht onderwezen.²⁹

Leerbesluiten en onderduiker

Midden in de oorlog liepen de kerkelijke spanningen verder op. Het is niet eenvoudig vanuit een hedendaags perspectief te begrijpen hoe dit kon samengaan met de groeiende noden door de bezetting van Nederland. De latere synodevoorzitter G.C. Berkouwer zou tegen het einde van zijn leven in een terugblik schrijven 'dat we in die tijd als het ware in twee werelden leefden': 'Daar was die ene wereld, die elke dag op ons af kwam door de oorlogstijd en de bezetting en al de vragen die daarop werden opgeroepen; en daarnaast was er de kerkelijke strijd, het vergaderen, het spreken over verbond en doop, het maken van rapporten, alsof er niets gebeurd was, alsof die andere wereld niet bestond'.³⁰ En Veenhof had in Haarlem aan Janse geschreven dat de situatie in de kerk belangrijker was dan die in het land zelf. Het primaat lag bij de kerk. Synodevoorzitter ds. F.C. Meijster³¹ lichtte op 9 december 1941 toe waarom de generale synode van Sneek, die vanwege de oorlogssituatie in het centraal gelegen Utrecht vergaderde, in deze moeilijke omstandigheden haar werkzaamheden hervatte.³² Het ging om een roeping:

We leven in tijden, die het uiterste van onze geestesspanning vragen; zoo ooit, dan moeten nu ons geloof en ons vertrouwen actief zijn, evenals onze hoop op God. We gevoelen den nood van ons volk en van de wereld zeer diep. (...) Boven de door orkanen bewogen zee der volkerenwereld zetelt de Heere als hoogste gebieder; één woord, één wenk van Hem, en de golven zwijgen stil. Hij alleen zal op zijn tijd de oorlogen doen ophouden tot het einde der aarde. (...) Terwijl we dien dag geloovig en biddend verwachten, willen we ons om zijns naams wil niet onttrekken aan onze hooge en verantwoordelijke roeping om het goede te zoeken voor de gemeente Gods.³³

Enkele dagen daarna besloot de synode de leergeschillen te behandelen ondanks verschillende verzoeken dit uit te stellen tot na de oorlog. Men zou hiermee in mei 1942 beginnen. Schilder tekende daar op 17 december 1941 protest tegen aan, omdat drie van de vijf Kamper hoogleraren te maken hadden met beperkingen, die waren opgelegd door de bezetter. Ze konden daardoor niet of niet ten volle deelnemen aan de beraadslagingen. Bovendien verlangde hij een publieke behandeling van de leergeschillen in plaats

van in comité.³⁴ De dag daarop bleek Schilder afwezig te zijn op de synode. Hij zou daar niet meer verschijnen.³⁵

Bijna een halfjaar later, op 26 mei 1942, schreef Schilder de synode, dat hij niet meer zou deelnemen aan de beraadslagingen, omdat – hij wees opnieuw op de beperkte mogelijkheden van de Kamper hoogleraren – de docenten van Kampen in veel mindere mate in staat waren mee te doen dan zijn collega's aan de Vrije Universiteit. Hij wees daarbij uitdrukkelijk op het door de Duitsers aan hem opgelegde publicatieverbod. En bovendien werd hij juist door mensen van de Vrije Universiteit beschuldigd van 'onschriftuurlijke leeringen'. Ook noemde Schilder dat H.H. Kuyper had geschreven niet te geloven dat Schilder werkelijk een 'absoluut duitsch schrijfverbod' had opgelegd gekregen, een verhulde motie van wantrouwen.³⁶ Hij pleitte verder nogmaals voor afhandeling van de leergeschillen 'in het volle licht'.³⁷ De interne verhoudingen binnen de Kamper Hogeschool zouden dat jaar overigens snel verslechteren. Van een eenduidig Kamper front was geen sprake meer.³⁸

Op 27 mei 1942 werd ondanks protesten uit het hele land met een kleine meerderheid van 27 stemmen voor en 23 stemmen tegen besloten direct met de behandeling van de meningsverschillen aan te vangen.³⁹ Greijdanus, die waarschijnlijk bij Veenhof logeerde, verliet daarop uit gewetensnood de synode.⁴⁰ Hij was al vanaf de synode van Assen tegenstander van het nieuwe kerkrecht, dat naar zijn overtuiging te veel macht toekende aan de synode en te weinig rekende met het gezag van de kerkenraden.⁴¹ Nu de synode besloot een lawine van verzoekschriften van kerkenraden en classes om de behandeling van de leergeschillen uit te stellen naast zich neer te leggen, omdat deze verzoeken niets nieuws zouden bevatten, was de maat voor Greijdanus vol.⁴² Volgens Van Staalduine honoreerde de synode de vele verzoekschriften tot uitstel niet vanwege de algemeen gereformeerde weerszin van de synode tegen de groepsvorming, die volgens haar achter deze verzoeken zat: '[G]roepsvorming om met de macht van het getal de zaken naar eigen hand te zetten was uit den boze. Daarvoor was het geloof in het argument en de mogelijkheid om eenduidigheid in Schrift, belijdenis en kerkorde te vinden, te groot'.⁴³ Diezelfde dag nam de synode met meerderheid van stemmen ook nog eens het besluit de meningsverschillen over de leer niet in het openbaar maar in 'comité-zittingen' te behandelen.⁴⁴

Op 29 mei 1942 besloot de synode zichzelf verder vanwege de oorlogssituatie te continueren na een 'provisorische' sluiting. Kerkrechtelijk was dit niet de normale gang van zaken, maar de kerkorde verbood het volgens de synode ook niet. Normaliter zouden de kerken opnieuw voor drie jaar vertegenwoordigers hebben moeten benoemen. Vollenhoven, die ook uitgenodigd was deel te nemen aan de beraadslagingen, antwoordde op 1 juni per brief, dat hij graag wilde komen als de meningsverschillen werden

behandeld in een tijd dat dit 'publiek in den vollen zin van het woord' kon geschieden.⁴⁵ Maar de kerkelijke trein reed door. Op 8 juni 1942 stelde de synode met algemene stemmen enkele leeruitspraken vast, waarop in het land met vreugde werd gereageerd.

De leeruitspraken hielden het volgende in. De synode bevestigde het bestaan van algemene genade waardoor God in schepping en mens nog allerlei goeds had overgelaten. God liet zijn toorn nog niet de vrije loop. Deze algemene genade moest onderscheiden worden van de zaligmakende genade via Jezus Christus. Het genadeverbond werd in zijn fundamentele betekenis voor het geestelijk en kerkelijk leven onderstreept. God was de God van de gelovigen en hun kinderen, wat niet betekende dat deze allemaal ook wedergeboren waren. Wel beschouwde de synode net als de synode van Utrecht uit 1905 de hele gemeente in een oordeel der liefde in de praktijk van het kerkelijk leven als wedergeboren. Dit sloot de oproep tot bekering en zelfonderzoek in. De aansporing tot zelfonderzoek betekende niet dat de gelovigen hun vertrouwen op zichzelf konden stellen. Wel kon een christen uit zijn werken en geloofskennmerken verzekerd zijn van het waarachtige geloof. Verder bevestigde de synode de tweeheid van lichaam en ziel, hoezeer deze ook met elkaar verweven waren. De ziel bleef bij de dood in tegenstelling tot het lichaam voortbestaan, 'welke waarheid vanouds ook wordt uitgedrukt in de leer van de onsterfelijkheid der ziel'. Ook de juistheid van de leer van de twee naturen van Christus werd nog eens onderstreept.⁴⁶

Veenhof was in *De Wachter* ook positief over de genomen leerbesluiten.⁴⁷ Zijn artikel was bedoeld geweest voor *Pro-Ecclesia* maar dat was vlak daarvoor door de bezetter verboden.⁴⁸ Hij schreef: 'De synode heeft op een rustige, bezonnen manier haar arbeid verricht. Ze heeft blijk gegeven van een fijne intuïtie voor wat behoort tot de eigenlijke taak der kerk. Voor ondoordachte veroordeelingen en leeruitspraken liet zij zich niet vinden'.⁴⁹ Na de leeruitspraken een voor een te hebben geëvalueerd, trok Veenhof de volgende conclusie: 'Dit alles overwegende danken we den Vader der lichten voor wat hij in deze leeruitspraken gaf en wegliefte en we schamen ons diep, dat ze in het trieste kader van Amsterdam-1936 geboren zijn en dat de schaduw van dien donkeren tijd er voor altijd op blijft liggen'.⁵⁰ Geestverwant R. Schippers was minder positief. Hij schreef erover aan Schilder:

Wat mijzelf betreft, ik ben een beetje meer nog teleurgesteld dan ik aanvankelijk dacht te zullen worden. Veenhof had me een paar keer ingelicht over zijn relatieve tevredenheid met den gang van zaken. (Ik zend hem een doorslag van dit briefje). Zodoende was ik van gedachte geworden, dat het hier en daar toch nog goed zou worden. Ik zie van dat goede nog niet veel. In menig geval is niets beweerd. In andere gevallen

is er onduidelijkheid, bijvoorbeeld voor mij ten aanzien van genadeverbond (...).⁵¹

Na de publicatie van de leerbeslissingen werd op de synode de bespreking van het vraagstuk van de pluriformiteit van de kerk, dat nog was blijven liggen, voortgezet. Op 10 juni werd besloten deputaten te benoemen om de synode op dit punt van advies te dienen. Naast de hoogleraren Berkouwer, Grosheide, G.M. den Hartogh en D. Nauta werd hierin verder onder andere ook de lokale synodeadviseur Veenhof benoemd.⁵² Op 11 juni werd het moderamen van de synode opgedragen de *acta* van de synode vast te stellen en daarbij een *'toelichting op de besluiten over de meningsverschillen'* te voegen.⁵³ Vervolgens sloot de preses de synode 'provisioneel'.⁵⁴ De storm van de meningsverschillen leek geluwd. Maar dit was, zoals Schippers in zijn brief al deed vermoeden, slechts schijn. Ook A. Scholtens, Janse en Schilder waren er niet gerust op. Vooral synodelid Scholtens, die tot 8 juni alle beraadslagingen had meegemaakt, 'vreesde het ergste van de toelichting en een te verwachten binding aan de [leer]uitspraken'.⁵⁵

In hetzelfde jaar dat de synode haar cruciale leerbesluiten nam, ging het echtpaar Veenhof over tot een levensgevaarlijke daad van verzet tegen de Duitse bezetter: ze namen joodse onderduikertjes in huis. Het ging om twee zusjes, Laura en Hedi Liebstaedter. Ze werden opgenomen in het Utrechtse predikantsgezin via bemiddeling van bankdirecteur D.W.L. Milo uit Nunspeet, met wie Veenhof sinds zijn Haarlemse jaren bevriend was.⁵⁶ Toen de grond in Duitsland door het oprukkende nationaalsocialisme te heet werd onder hun voeten, was het gezin Liebstaedter in 1933 naar de Veluwe getrokken, in dezelfde tijd dat de joodse familie Frank vanuit Frankfurt naar Amsterdam ging. Vader Liebstaedter was antiquaar.⁵⁷ Hun twee dochters waren in Nederland geboren, in 1935 en 1937. Laura bleef maar een halfjaar bij de Veenhofs, maar Hedi, geboren op 13 januari 1937, tot aan het eind van de oorlog. Twee onderduikers herbergen bleek te gevaarlijk.⁵⁸ Hedi kreeg als schuilnaam Joke Dijkstra, een naam die de kinderen Veenhof goed ingeprent kregen.⁵⁹ Verder ontvingen Jan, Klaas en Margriet summier informatie over haar. Uiteraard werd duidelijk gemaakt dat ze hier niet over mochten praten.⁶⁰ Bij gevaar moest Hedi zich 'ergens op een keukenkast' verstoppen. Soms moest ze een poosje naar een ander adres, wanneer het tijdelijk te riskant was om aan de Admiraal Van Gentstraat te verblijven. Hedi speelde veel met Margriet, die met twee grote broers wel een 'zusje' kon gebruiken. Margriet was ruim anderhalf jaar jonger.⁶¹

Naar de beleving van Klaas legde de aanwezigheid van Hedi geen druk op het gezinsleven, 'vooral door toedoen van mijn moedige en creatieve moeder'.⁶² Intussen kan dit voor zijn ouders niet anders dan een voortdurende spanning hebben betekend. Ze wisten dat de bezetter hulp aan joden zwaar

bestrafte. Schilder had het zoals gezegd in Duitsland al gelezen: *'Wer seinen Freund beim Juden sucht, der sei verachtet und verflucht'*. In het begin van de oorlog zagen de meeste gereformeerden de vervolging van de joden als ontoelaatbaar, maar toch als een oordeel van God of in elk geval als een middel om hen te bekeren tot het christendom. Dit veranderde later. Vele gereformeerden gingen het herbergen van joden zien als een door God opgelegde morele plicht.⁶³ De keuze van het echtpaar Veenhof past in dit beeld.

Leden van een Utrechtse gereformeerde jongelingsvereniging wisten van de onderduikster, 'niet verborgen in een kast maar vrij rondlopend in huis'.⁶⁴ Hedi speelde zelfs in de tuin, omdat de predikantswoning aan de rand van de stad lag en de achter het huis gelegen tuin niet direct in het oog liep.⁶⁵ De gereformeerde jongens zagen het somber in. Dit kon niet goed gaan. Nederland zat immers 'vol kletsende mensen'.⁶⁶ Bovendien voerde de bezetter de druk op de joden op. De eerste deportatie van Utrechtse joden vond plaats op 9 februari 1942, toen 150 joden werden afgevoerd naar kamp Westerbork. Op 18 augustus werden opnieuw honderden joden uit Utrecht opgeroepen voor transport. Wat later vonden twee razzia's plaats. In de nacht van 2 op 3 oktober werden 45 joden van hun bed gelicht. Begin april 1943 gebeurde opnieuw iets dergelijks. ss-generaal H.A. Rauter⁶⁷ kondigde op 13 april af dat alle nog overgebleven Utrechtse joden zich uiterlijk op 22 april in kamp Vught moesten melden. Waarschijnlijk zaten in Utrecht enkele honderden joden net als Hedi ondergedoken.⁶⁸

Verdeeldheid onder de bezwaarden

Dat zijn vriend Veenhof zitting had genomen in de commissie voor het onderzoek naar de pluriformiteit van de kerk, verdroot Schilder. In zijn opvatting werkte Veenhof mee aan een niet integere synode, die niet alleen een lawine van verzoekschriften tot uitstel van de behandeling naast zich neer had gelegd, maar ook gekozen had voor een niet openbare behandeling van de geschillen. Ook Veenhofs positieve ontvangst van de leerbesluiten in *De Wachter* viel niet in goede aarde bij de Kamper dogmaticus: 'Hoe langer ik over die Sneeker zaak nadenk, hoe jammerlijker ik de zaak vind, en hoe droeviger, dat ze jou hebben meegekregen. Ik geloof, dat je later 't met me eens zult zijn'.⁶⁹ Hij voelde zich ook in de steek gelaten door medestanders als ds. S.J. Popma van Amersfoort en ouderling A. Scholtens uit Groningen, die eveneens bleven meedoen aan de synodale beraadslagingen.⁷⁰ Schilder constateerde een 'frontbreuk in het bezwaarde kamp'.⁷¹

De verdeeldheid tussen de bezwaarden kwam tot uitdrukking binnen het Amersfoorts comité, een groep geestverwanten van Schilder, waarin naast Popma en Scholtens ook mensen als Van den Born, Dooyeweerd, De Graaf, Greijdanus, Schippers en Vollenhoven meededen. Ook Veenhof was van de partij. Het overleg in Amersfoort was begonnen op initiatief van Vollenho-

ven, die voordat de synode de meningsverschillen zou gaan behandelen een viertal synodeleden bij elkaar had geroepen voor overleg, waaronder Popma en Scholtens. Ze hadden op 26 mei 1942 vergaderd, voorafgaand aan de synodezitting. Vollenhoven had voor de bijeenkomst aan Popma gevraagd Schilder niet alleen te laten staan, nu die had afgehaakt op de synode. In het overleg sprak Vollenhoven verder zijn zorg uit over de geheime behandeling van de leergeschillen in een tijd van oorlog. Hij vreesde ernstige gevolgen voor het gezag van de synode en het geloofsleven in de kerken.

Na de verschijning van de leerbesluiten kwam de groep op 29 juni 1942 weer bij elkaar in de Grachtkerk in Amersfoort.⁷² De aanwezige Schilder bepleitte daar een gezamenlijk protest tegen de zelfcontinuering van de huidige synode per 1 september. De meerderheid wilde daar echter van afzien om de goede sfeer na de leeruitspraken niet te bederven. Enkele weken later dook Schilder onder, na ontsnapt te zijn aan arrestatie op een moment dat 800 mensen door de bezetter werden gegijzeld.⁷³ Naderhand werd de Amersfoortse groep uitgebreid en participeerde ook de lokale predikant ds. B. Holwerda, als plaatsvervanger van de op 13 juli 1942 door de Duitsers gevangengezette Popma.⁷⁴ Die ontsnapte niet aan de gijzeling, Schilder op diezelfde dag wel.⁷⁵

Veenhof schreef in augustus namens de deputaten voor het onderzoek naar de kerkelijke pluriformiteit aan Schilder met het verzoek een nota te leveren over de voor hun opdracht relevante artikelen 27 tot en met 29 van de Nederlandse geloofsbelijdenis.⁷⁶ Dit verzoek bereikte de ondergedoken Schilder op 25 augustus. Die reageerde de volgende dag. Veenhof had geschreven over een opdracht van de synode. Schilder wist daar niets van en wilde eerst het naadje van de kous weten. Wat hield die opdracht precies in en hoe was zij gemotiveerd? Bovendien verbond Schilder aan zijn eventuele medewerking de voorwaarde 'dat onze correspondentie publiek mag worden gemaakt, hetzij door u, hetzij door een werkelijke synode, hetzij door mijzelf'.⁷⁷ Dat hij sprak van een 'werkelijke synode' was een verwijzing naar zijn bezwaar tegen het besluit van zelfcontinuering.

Op 1 september 1942 werd de synode in Utrecht heropend onder schriftelijke protesten van Schilder en Greijdanus tegen de wettigheid daarvan.⁷⁸ Eind september schreef Vollenhoven Veenhof een brief. Hij zag de zaak rond Schilder ernstig in en had geruchten gehoord van een mogelijke schorsing: 'Maar 't is zoo moeilijk nu hij de vergadering der synode zonder meer onwettig noemt hem te overreden de besluiten te erkennen. Weet u een weg? Dan graag even een seintje'.⁷⁹ Veenhof antwoordde op 5 oktober. Hij vond dat Schilder zakelijk gelijk had – een synode moest het afgesproken programma afwerken, niet meer – maar wilde de kwestie van de wettigheid van de synode 'voor geen geld tot het uiterste toespitsen'. Veenhof wilde Schilder adviseren het bij een protest te laten en te wachten op betere tijden,

waarin de zaken weer in alle openheid en ongehinderd besproken konden worden. Hij sprak zich helder uit over Schilders opstelling: 'Ik zou het wel een ramp vinden als hier een acuut kerkelijk conflict uit geboren werd. Ik zou hem daarin niet kunnen volgen'. Veenhof vroeg Vollenhoven om ook in deze zin invloed op Schilder uit te oefenen. De Utrechtse predikant had geen grote problemen met een verlenging van de synode '*om de tijdsomstandigheden*'. Het was immers oorlog.

Ten slotte ging hij in op geestverwante predikanten die kort daarvoor in Duitse concentratiekampen waren gestorven: J. Kapteyn en K. Sietsma. Sietsma was op 7 september 1942 in Dachau overleden, Kapteyn een maand eerder in hetzelfde kamp:⁸⁰ 'Onze beste mensen gaan heen. (...) De slagen vallen juist bij onze vrienden. Maar het is óók een genade van God dat zij trouw waren te midden van zooveel karakterloosheid en lafheid. Straks zullen de slappen wel weer het grootste woord hebben. Maar (...) wij moeten verder. *There is a job to be done*'.⁸¹

Op 6 oktober keurde de synode de protesten van de twee Kamper hoogleeraren af en eiste voor 15 november van hen alsnog aanvaarding van de genomen leerbesluiten. Die dag besloot de synode ook de toegezegde toelichting op de leerbesluiten '*publiek te doen verschijnen*'.⁸² Tevens besloot de synode op 7 oktober theologische kandidaten bij kerkelijke examens aan de inhoud daarvan te binden.⁸³ Diezelfde maand schreef Schilder een bezwaarschrift tegen de wettigheid van deze synode aan zijn Kamper kerkenraad. Zowel de synode als Schilder zetten meer druk, waardoor de spanning in de kerken toenam. De vreugde over de unanimitéit van de synodale leerbesluiten was van korte duur.

Vriendschap onder druk

Op 14 oktober 1942 schreef de ondergedoken Schilder Veenhof, dat hij nog steeds geen reactie had gekregen op zijn brief van 26 augustus waarin hij Veenhof had gevraagd om een toelichting op het verzoek namens de deputaten van de synode. Verder was hij ontevreden over de toelichting op de leerbesluiten. Hij voelde zich buitenspel gezet. Eerst hadden ze volgens Schilder "'den vrede"' gediend, daarmee de mensen ingepalmd, en nu ze daarmee 't spel gewonnen hebben, komt er 'n toelichting, die den vrede verstoort, per drukwerk dezelfde onjuistheden in de kerken brengt, die ik had willen bestrijden (...)'. Hij vroeg Veenhof met een beroep op 'de zaak der waarheid en van het recht' zich publiekelijk terug te trekken uit de synodale commissie, 'die een *verlengstuk* is van de heele affaire. De argumentatie [is], dat men door die toelichting den vrede, dien ook jij hebt gezocht (zij het op 'n m.i. onjuiste wijze), achteraf heeft verstoord, en de afspraken heeft genegeerd. 't Komt er nu op aan'. Schilder sloot zijn brief af met de mededeling dat hij 'een beetje bitter' was, 'niet tegen jou

natuurlijk'.⁸⁴ Ondertussen zette hij Veenhof met zijn brief wel onder druk.

Eind oktober probeerde Schilder via Holwerda opnieuw een protest tegen de zelfcontinuering in te dienen. Hij wilde de kerkenraden vragen hun afgevaardigden naar deze synode terug te roepen, omdat deze hen formeel niet meer konden vertegenwoordigen. Opnieuw ving hij bot. De meeste deelnemers aan het Amersfoorts overleg waren op 23 oktober slechts bereid op te roepen tot een protest bij de volgende synode. Veenhof schreef diezelfde dag een brief aan Schilder om verslag uit te brengen. Hij had nog geen antwoord gegeven op diens brief, omdat hij de uitkomst van de Amersfoortse vergadering wilde afwachten. Allereerst riep hij Schilder op om de benoeming op 1 september 1942 door de synode van Herman Ridderbos als opvolger van Greijdanus te aanvaarden.⁸⁵ Ze waren het er allemaal over eens geweest, dat daar geen conflict over mocht ontstaan. Schilder moest zich niet isoleren:

Bij het volle recht, dat je houden moet om 'de jure' je bezwaren te handhaven kun je toch 'de facto' de feitelijk geschapen toestand aanvaarden. Zoo doet Greijdanus ook. (...) Hij zal aan de synode antwoorden met het stellen van de vraag, waar zij het vandaan haalt, dat hij geen besluiten zou erkennen. (...) Ik hoop en bid vurig, dat jij je in dezen bij Greijdanus zal kunnen aansluiten. Schrijven jullie *samen*. Laat je niet isoleeren. Er zullen er zijn die je met vreugde in een strik zullen zien komen. Pas daarvoor op en speel niet in hun kaart. Wij en jij vooral moeten in een positie blijven om voor en met heel de kerk te strijden tegen alle hiërarchische gedoe.

Daarna ging hij in op de kwestie van de zelfcontinuering. Hij pleitte voor een gedegen voorbereiding van een protest bij een volgende synode. Ze wilden daarbij een door Schilder opgesteld stuk als leidraad gebruiken. Veenhof noemde een aantal argumenten. De kerkenraden hadden in deze tijd van oorlog geen behoefte aan kerkrechtelijke discussies. Ze hadden wel wat anders aan hun hoofd, de arbeidsdienst bijvoorbeeld, 'het gaan naar Duitsland'. Bovendien kon er volgens Veenhof niets gedrukt worden: 'We moeten geduld hebben tot we de zaken weer ten volle voor de kerken kunnen brengen. (...) We kunnen nu niet voorlichten. En laat eerst deze synode maar eens weg gaan. Ik geloof dat het nu de tijd van voorbereiding is voor de groote zware taak van straks'. Veenhof beseftte dat Schilder het anders wilde, maar benadrukte dat de kwestie van de zelfcontinuering niet belangrijk genoeg was voor een conflict. Dat mocht alleen uitbreken over de leergeschillen. De vrienden van Schilder zouden hem echt niet alleen laten, aldus Veenhof: 'Je moet niet denken dat we je alleen laten tobben. (...) We leven zoo innig met je mee als maar mogelijk is'. Schilder moest begrip heb-

ben voor de strategische overwegingen van zijn vrienden. Het was volgens Veenhof samen uit, samen thuis.

Hij waarschuwde zijn ondergedoken vriend: 'Ga je door op dezen weg, dan zie ik vreselijke dingen gebeuren'. Daarbij verwees Veenhof naar de affaire-Hoeksema in Amerika.⁸⁶ Schilder had zelf gezegd dat Hoeksema het anders had moeten aanpakken: 'Iets dergelijks zou aan de gereformeerde kerken en Gods koninkrijk een onnoemelijke schade doen. De vloek van het eeuwige splijten en scheuren zou weer werkelijkheid worden'. Veenhof nam in deze brief een onafhankelijker positie in tegenover Schilder dan voorheen. Van leerling had hij zich door zijn drie predikantschappen gemanicepeerd tot een zelfstandiger en mondiger gesprekspartner. Hij durfde zijn hooggeleerde vriend aan te pakken, bewogen en betrokken, maar met duidelijke, strategische argumenten. Veenhof kende Schilder door en door en wist al wat deze zou zeggen: 'Je zult zeggen: je mag niet op de uitkomst zien!' Schilder zocht hartstochtelijk de waarheid, op een eerlijke maar ook rechtlijnige manier. Veenhof keek breder beleidsmatig, wijzer ook, en zocht een weg om te gaan: 'Moet ik niet zoeken naar een weg, die met intactlating van mijn overtuiging, consciëntie en rechtsbesef het heil voor alle kerken zoekt?' In het vervolg van de brief pakte Veenhof door:

Schrijf niet zoo prikkelend! Die alinea over A en B in het moderamen deed zooveel kwaad. Daardoor bederf je zooveel! Ze was ook niet juist. (...) Schouten zou heusch wel in het moderamen benoemd zijn, al was hij A! Zulke dingen drijven de weifelaars met de zweep naar de tegenstanders! Schrijf ook niet alles. Niet wat je van plan bent te doen. Greijdanus zei eens, dat moest Schilder niet doen.⁸⁷

Zo dreef Veenhof in zijn kerkelijke positiekeuze van Schilder af en kwam dichter bij Vollenhoven te staan. Hij wilde net als Vollenhoven mogelijkheden onderzoeken en kansen afwegen. Veenhof eindigde zijn brief aan Schilder pastoraal: 'Als ik de brief overlees, dan overvalt mij een hevig verlangen om met je te praten. We zijn in gedachten altijd bij je. Ons gebed gaat elke dag voor je op. (...) Ik begrijp dat het vreeselijk moet zijn zóó "gevangen" te moeten zijn'. Maar Veenhof was zelf ook aan het eind. Hij was erg moe en leed aan slapeloosheid: 'Maar we moeten verder. Het gaat er nu om. Ik ben in groote zorg over de jeugd. Als dit lang duurt ... (...) Je weet ik blijf altijd graag je Kees'.⁸⁸

Veenhof maakte zich zorgen over de jeugd. De verhalen uit het vorige hoofdstuk over de Groninger militair, die gelegerd was geweest in Haarlem, over de jonggestorven Wim Boerkoel, en over Aya van Houwelingen Rijkhoek en haar klasgenoten illustreerden dat Veenhof geliefd was onder jongeren. Bovendien was hij steeds in beeld bij de Jongelings- en de Meisjesbond.

In zijn brochure *In den chaos* zou hij even later vertellen dat hij voor en in de eerste jaren van de oorlog een paar honderd keer overal in het land de jeugd had toegesproken.⁸⁹ De latere hoogleraar theologie aan de Vrije Universiteit Harry Kuitert zat tijdens de oorlog als student enige tijd ondergedoken in Utrecht en hoorde Veenhof regelmatig preken. Hij zou hem jaren later als een irenisch mens typeren met een grote kennis van zaken op kerkelijk gebied. Kuitert volgde destijds de synodezittingen vanaf de galerij en was het 'heel erg eens met de bezwaarden'.⁹⁰ De Utrechtse studenten wisten Veenhof volgens hem te vinden, wanneer ze een intellectueel probleem hadden: 'Als we een brein nodig hadden, gingen we naar Veenhof'.⁹¹

Aya was inmiddels ook naar Utrecht verhuisd. Als vervolg op haar gymnasiumopleiding was ze rechten gaan studeren in Leiden. Na de sluiting van de Leidse universiteit vanwege de openlijk anti-Duitse houding van die instelling ging ze helpen in een Haarlems ziekenhuis, wat ze veel leuker bleek te vinden dan de academische studie. Uiteindelijk besloot ze in Utrecht de verpleging in te gaan en door avondstudie haar rechtenopleiding af te maken. 's Avonds studeerde Aya bij de Veenhofs thuis. In haar dagboek schreef ze erover 'hoe hij haar in de verduisterde winterse nachten terugbracht naar het ziekenhuis, in de knisperende sneeuw, soms doorpratend over geloofszaken, soms zwiiggend, lopend door de verstilde stad'. Door zijn legitimatiebewijs van de Luchtbeschermingsdienst mocht Veenhof ook na spertijd nog over straat. Waarschijnlijk had Aya vanwege haar werk ook een dergelijk bewijs.

Aya en 'oom Kees' hadden uitgebreide gesprekken over het christelijk geloof. Die gingen over andere zaken dan veronderstelde wedergeboorte, verbond, kerkelijke pluriformiteit en de dichotomie van lichaam en ziel. Aya had naast haar vriendschap met de Veenhofs ook een diepgaand contact met de onderdirectrice van het ziekenhuis waar zij werkte, de rooms-katholieke zuster Perrin. Die was 'zeer ruimdenkend'. Ze spraken samen over mystiek en het rooms-katholieke geloof. Veenhof was kritisch. De denkbeelden van Perrin waren volgens hem veel te subjectief. Aya schreef het volgende over Veenhofs bedenkingen in haar dagboek: 'Ze [zuster Perrin] kent haar kracht, ze is natuurlijk psychologisch zeer goed onderlegd en heel begrijpend, maar tenslotte is er bij al die modernen een hoogmoed. God is niet boven hen, maar zoals hun geest het hen voorschrijft'. Het gaf Aya rust dat Veenhof over haar waakte: 'Omdat hij nooit zal verdragen dat mijn wezen verloren gaat'. Toch bleek dat er een diepe kloof tussen hen gaapte. Aya kon het niet over haar hart verkrijgen de visie van een ander 'naar de hel te verwijzen'. Maar voor Veenhof was dat ongehoorzaamheid aan het woord van God 'en als het zoo bleef, was mijn geloof niet echt geweest'. 'O heden, zoo gereformeerd. Hij vond het laf andersdenkenden te tolereeren'. Maar Aya vond het juist moedig en vond het beter 'maar wat vraagtekens te strooien'.⁹² Veenhof

20. Oosterkerk Utrecht

was bang dat de kerkelijke conflicten het geloof van de jongeren kwaad zou doen. Niet alleen bij de jeugd was hij populair. Veenhof was een geliefd prediker. De Oosterkerk, een groot rechthoekig kerkgebouw dat 1.300 tot 1.400 mensen kon herbergen, puilde uit als Veenhof daar preekte, 'en zaten de mensen zelfs tot op de trappen van de preekstoel!'⁹³

Schilder beantwoordde Veenhofs brief van 23 oktober enkele dagen later, op 27 en 28 oktober 1942. Dit antwoord betrof ook andere brieven, die hij had ontvangen van medestanders. Maar vooral Veenhof werd in deze brief genoemd, omdat veel van zijn opmerkingen werden behandeld. Schilder begon met de benoemingskwestie. Daar wilden de medestanders geen conflict over aangaan: 'Begrijpen we niet, dat wie wat veranderd wil zien, altijd *gedoemd* is, concrete punten aan te vatten?' Kerkrechtelijke punten vond Schilder even belangrijk als die rond de leer. Veenhof kreeg even een steek onder water: '[I]s de zaak van het "nieuwe kerkrecht" soms niet de moeite waard? (...) En heeft Kees Veenhof voor niets citaten aangedragen, waarvoor ik hem zeer dankbaar was?' Schilder verwees ook naar eerdere punten waarvan de bezwaardes besloten hadden ze te laten rusten, bijvoorbeeld de behandeling van de leergeschillen 'in besloten zittingen'. Volgens hem hadden ze te veel over hun kant laten gaan, ook in het aanvaarden van de leerbeslissingen. Opnieuw noemde hij Veenhof uitdrukkelijk:

Ze zijn allemaal in de maling genomen (...) door de enkelen die het ten slotte doen. (...) Die hebben een vredeswoord gesproken, dat de anderen inpalmden – ze wisten meteen, dat ze toen Kees Veenhof en anderen factisch al van mij verwijderden – en toen 't gelukt was, en toen de 'conclusies' ondanks haar ethische aanvechtbaarheid erdoor waren, toen hebben ze een toelichting gegeven, die net precies haar ondertitel verzwijgt: *in cauda ven[en]um* [het venijn zit in de staart].

Schilder zette twee strategieën tegenover elkaar, nu officieel handelen of daarmee wachten. Aan de laatste optie verbond hij de namen van Vollenhoven en Dooyeweerd. De brief van Veenhof had Schilder geraakt. Hij sprak hem stevig toe:

Kees Veenhof kan tot zijn kerkeraad zeggen: waarom zijn jullie nog altijd prompt op tijd klaar, om op hoog bevel de boel bij elkaar te trommelen, als roepende kerk nummer twee? Als hij overtuigd is, dat er niet maar hiërarchische tendenzen in de litteratuur zitten (daar is niets aan te doen) maar dat er in een concrete zaak tegen de kerkorde in hiërarchisch gehandeld is, dan kan hij zeggen tot zijn kerkeraad: wij mogen daaraan niet meewerken, we zijn geen convocatie-automaat, maar zelfstandige mensen, *zenders* die volgens artikel 31 [van de] kerkorde moeten na-

gaan, of de *gezondenen* zich houden aan de kerkorde. Zoo niet, dan is het niet vast en bondig, wat ze besluiten. Als de kerkeraad van Utrecht nog voor 1% doleerend bloed in zich heeft, zal hij ooren moeten hebben om te hooren, en als hij eens van leer trekt, verklarende, geen permanent synodaal bestuur doch een vast agendum afwerkende synode te willen dienen, dan zal men eens zien, hoe God zulk een consciëntiekreet zegent. Elke nieuwe convocatie, die zonder protest met de medewerking van de Utrechtse dominees in zee gaat, is een verzaken van plicht van wie beter inzien.

Vervolgens noemde hij de zelfcontinuering van de synode:

Hoevelen van de vrienden durven nog voor die gecontinueerde zaak bidden in het openbaar? (...) Of zouden jullie eigenlijk thuis willen bidden, dat God ze beweegt, naar huis te gaan, volgens artikelen zoo en zooveel van de kerkorde? (...) Vergeeft me, als dat op een preekje gaat lijken; ik verhef me boven niemand, maar ik mag in vriendenkring wel vragen, hoe het staat met de grondwaarheden, die we allemaal zoo heel gauw kwijt zijn.

Opnieuw noemde hij Veenhof: 'Ik sprak van Kees Veenhof als predikant der convocatiebiljettenzende en bonnenzamelende kerk. En van jullie gebed. Maar is er niet veel meer te doen?' Schilder verwees naar de Bergrede en naar: 'alles, wat ons in de jaren van voor dezen zoo heeft saamgebonden. Niet zoo heftig, zegt de een; hij zal wel gelijk hebben. Niet zoo los-van-den-stijl zegge de ander, en hij moge toezien, dat hij begint bij zichzelf. Ik vind, dat jullie brieven hier en daar den stijl der kerk uit het oog hebben verloren'. Hij vond Veenhofs onderscheid tussen 'de jure' bezwaren handhaven en 'de facto' de situatie voorlopig aanvaarden onhelder. Schilder pleitte ervoor de afgevaardigden naar de synode terug te trekken via een instructie van hun kerkenraad, waarbij ze op de synode verklaarden de besluiten van de synode niet uit te kunnen voeren, omdat ze onwettig waren. Cynisch citeerde hij Veenhofs brief: 'Dankbaar las ik de waarschuwing, me niet te laten isoleren (...)'. Schilder betreurde het dat het Amersfoorts comité niet direct actie had ondernomen tegen de zelfcontinuering. Nu stond hij samen met Greijdanus alleen. Niet hij had zich geïsoleerd, zijn vrienden hadden dat op hun geweten.

Steeds weer ging hij in op de brief van Veenhof, ook waar het ging om het handelen via de lokale kerken. Veenhof wilde daarmee wachten tot na de oorlog, als er weer gelegenheid was in alle vrijheid met elkaar te overleggen. Schilder snapte dat niet. Hij wilde juist nu naar de lokale kerken om tegen de zelfcontinuering bezwaar te kunnen maken. Schilder wilde via

de kerkelijke weg de kerkrechtelijke fouten aan de kaak stellen en daarmee de wettigheid van de genomen besluiten betwisten. Zijn vrienden wilden in deze oorlogssituatie afwachten en terughoudend zijn. Zij hadden veelal als predikanten direct te maken met die vaak ingewikkelde lokale situatie, Schilder niet. Aan het slot van zijn brief nam Schilder waar het de strategie betrof afscheid van zijn vrienden. Hij zat ondergedoken, had een schrijfsverbod en wilde een andere aanpak. Hij schreef nu recht voor zijn raap:

Als jullie blijft bij deze overigens goedbedoelde houding, dat wil zeggen als jullie daarmee volstaat, dan weet ik genoeg. Dan heb ik eigenlijk ook nu genoeg gezegd, en scheiden we nu maar in alle vriendschap. In het moment van de laatste kans van een goede strategie scheidt ons dan een meningsverschil over de goede strategie. (...) Jullie zult, als er ongelukken komen, allen van harte klagen, en weenen. En het debat over de goede strategie zal voortgaan: Saguntum is vlakbij en het staat er vandaag.

In de laatste zin verwees Schilder naar de klassieke spreuk 'Terwijl de se-naat beraadslaagt, valt Saguntum'.⁹⁴ De ramp voltrok zich volgens Schilder al, de tijd van praten was voorbij. Hij wilde de formele weg van het kerkrecht volgen, terwijl Veenhof net als Vollenhoven naar de brede kerkelijke verhoudingen keek. Hij gaf Schilder inhoudelijk gelijk, maar vermoedde dat de kerkelijke weg, die deze voorstond, niet zou leiden tot het krijgen van gelijk. Schilder voelde zich geroepen consequent te zijn en daarvan de gevolgen te dragen, eventueel ook de last van een isolement. Schilder sloot zijn brief af met: 'Geloof me, zonder bitterheid, wel met verdriet (...)'. In een naschrift wees hij de broeders er nog wel op, dat de synode straks ook in hun naam zou beslissen.⁹⁵

Op 5 november 1942 vroeg Schilder Veenhof opnieuw in actie te komen bij de kerkenraden. Hij had van een Kamper kandidaat in de theologie gehoord dat deze bij het preparatoir examen de leerbesluiten moest ondertekenen, waarbij de toelichting 'als de eenig juiste verklaring zou moeten gelden'. Schilder wilde deze kandidatenbinding aan de toelichting met een gravamen bestrijden. Maar hij had op zijn onderduikadres geen bibliotheek bij de hand. Op iedereen die daartoe in de gelegenheid was, rustte volgens hem de plicht in het geweer te komen. Hoe langer men wachtte, 'hoe meer zijn schuld vergroot wordt'. Veenhof had gevraagd of niet het accent van het protest zou moeten worden gelegd op de zelfcontinuering in plaats van op de benoeming van Herman Ridderbos. Nee, antwoordde Schilder, want de zelfcontinuering was volgens hem gedaan vanwege die benoeming en om Schilder op die manier in Kampen te isoleren. Hij verdacht de synode van kwade en persoonsgerichte opzet. Ze had niet van haar oorspronkelijke

(...) De kerkeraad van Amersfoort moet dat stuk maar aan de kerken zenden, er een toelichting bijdoen. Maar het adres aan al de kerken, dat we elkaar beloofd hadden, gemeenschappelijk te zullen teekenen, dat moet toch maar niet doorgaan. Anders zouden de anderen zeggen: zie je wel, dat ze een tegenactie voeren. Ze moeten 't maar niet weten. Als ik tijdens de vergadering vraag, dat iedereen het in zijn kerkeraad ter sprake zal brengen, en ook zal meedoen om de zaak aan het rollen te krijgen, bestrijdt Vollenhoven dat: 't zou niet verstandig zijn; eerst goed uitkijken of er kans is op een meerderheid. (...) Tot m'n stomme verbaazing krijgt hij steun bij ... Kees Veenhof! Die zit ook al uit te rekenen, of er in Utrecht kans is op een meerderheid; hij krijgt de Goede en Van der Meulen mee, maar hij twijfelt nog. (...) Natuurlijk krijgen we (...) de steun van de broeders; Kees Veenhof heeft prachtige citaten (...). Al dat mooie spul krijgen Evert [Van den Born] en Benne [Holwerda] dan tot hun beschikking. Maar heusch, je hoeft het me niet te sturen. Als Evert en ik het op een synode moeten verdedigen, dan gaan we. We zijn geen van beiden handig helaas; (...), niet tactisch en wat er verder volgt. Daar veranderen al die mooie citaten niets aan. H.H. Kuyper zegt alleen maar: citatenspel! Dat kun jij weten. En verder helpen die citaten ons niets. 'k Vind het ontzaglijk vervelend, en om moedeloos te worden. En ik begrijp niet, dat jij de dingen zoo stelt. 'k Heb altijd gedacht, dat jij als de intimus van Pik, het best hem zou begrijpen en ook het meest in zijn geest ons zoudt voorlichten. Maar ik merk er niets van, óf ik moet van zijn strijd nooit de kern hebben begrepen. Want wat wil jij nu toch? Mooie citaten, nog een heel bijzonder citaat over het trouw zijn aan een vriend, die een tactische fout maakt; en ondertusschen ga jij achter die vrienden, die geen tactische fouten maken, maar niet meer staan, nóch in een aanpakken van de zaak op den kerkeraad, nóch in een stuk aan de kerken dat ook jouw naam moet dragen. Maar wat kan me dan dat citaat nog schelen? Wat bedóel jij toch eigenlijk met het aandragen van citaten? Dat begrijp ik nu niet meer. Is dat nu alleen maar de sensatie van *l'histoire se répète*? Wat héb ik eraan, als Kees Veenhof een citaat voor me opdiept in oude *Herauten* of *acta*, die ik nooit van plan ben na te pluizen, een actueel citaat, dat precies klopt op de kerkelijke situatie vandaag, als Kees bedoelt te zeggen: *Kuyper* spreekt nog nadat hij gestorven is, maar niet den moed heeft te zeggen: *Kuyper* heeft in zijn dagen publiek voor het recht der kerk gevochten; maar nu is *Kuyper* dood, maar nu wil ik 'in *Kuypers* lijn' vandaag even publiek daarvoor opkomen? Heusch, Kees, je moet je niet langer achter *Kuyper* verschuilen. Want dat vinden 'ze' best, en ze zeggen: hij heeft een hoop van *Kuyper* gelezen, en een massa interessante dingen uit hem opgediept; en verder gebeurt er niets. Zoo help jij, onbedoeld, alleen maar mee om

de graven der profeten, in casu Kuyper, te versieren, en Kuypers kerkrecht blijft dan vandaag even dood en begraven als de groote man zelf. Wat helpt toch in vredesnaam een 'toepasselijk' citaat, als de man, die het aandraagt, weigert het zelf in toepassing te brengen? Zoo komen we geen stap verder. Jullie spreken van tactiek. Je wilt berekenen of je een meerderheid krijgt enz. Maar Pik heeft het ons toch allemaal in één van zijn laatste brieven indachtig gemaakt, dat gehoorzaamheid de eenige tactiek tenslotte is. Waar is anders ons geloof? 'k Begrijp niet, dat je vol lof bent voor het stuk van Amersfoort, dat toch spreekt van de medeverantwoordelijkheid niet te kunnen dragen. Maar als jij de zaak niet aanhangig maakt uit vrees voor een minderheid en een échec, hoe staat het dan met jouw medeverantwoordelijkheid? 'k Geef toe: wij konden rekenen op een meerderheid in den kerkeraad; maar nu al beginnen ze te aarzelen weer: moeten we nu dan ophouden? De zaak gaat naar de classis en krijgt daar zeker geen meerderheid. Dan maar niet naar de classis gaan ermee? Vollenhoven en jij berekenen de kansen; maar als Pik dat indertijd had gedaan, en ook wat banger was geweest voor zijn hachje en voor zijn naam, dan had hij niet gedaan, wat hij gedaan heeft: heenstappen over enkele bezwaren tegen de [wijsbegeerte van de] wetsidee en resoluut de kant van Vollenhoven kiezen. (...) Vollenhoven is gered, omdat Pik het toen aandurfde niet tactisch te zijn en niet zijn polemiek van de uitkomst afhankelijk maakte.⁹⁹

Vervolgens ging Holwerda in op de angst van het comité dat de synode te weten zou komen dat ze in Amersfoort overlegden. Hij benadrukte dat de kerkelijke crisis mede veroorzaakt was door een gebrek aan openheid en pleitte op grond daarvan juist voor openbare actie:

Simon Popma c.s. hebben op de synodevergaderingen altijd het ellendige gevoel, dat er wat achter zit, maar ze weten niet wat. Altijd weer zijn het die ellendige schermen, die de goede elementen het moeilijk maken. Maar laten wij dan nu toch publiek tot de kerken spreken, met naam en predicaat en voor mijn part de geboortedatum erbij.

Holwerda nam aan het eind gas terug: 'Je weet, Kees, ik ben een ongeluk, en ik zeg de dingen altijd teforsch. Ik bedenk nu aan het eind, dat je de laatste tijd niet meer heelemaal de oude bent. Je ziet moe en je bent down. 'k Weet, wat dat is. Dus begrijp me goed: 'k ben niet boos; alleen maar wat moedeloos, omdat we alleenstaan'. Daarna vroeg hij Veenhof in zijn eigen kerkelijke gemeente toch actie te ondernemen. Diens citaten wekten soms ook ergernis op bij zijn medestanders. Het was de irritatie over de beste stuurlied, die al dan niet met mooie citaten aan de wal bleven staan. Of Veen-

hof op deze brief heeft gereageerd, is niet bekend. In elk geval is geen antwoordbrief aangetroffen in de relevante archieven.

De Amersfoortse kerkenraad besloot op 12 november na consultatie van Greijdanus alle plaatselijke gereformeerde kerken in den lande een brief met toelichting te sturen waarin werd meegedeeld dat de raad deze synode na augustus 1942 als onwettig beschouwde, dat hij de besluiten daarvan niet voor vast en bondig hield en ook tegen de wettigheid van deze beslissingen in beroep zou gaan bij de volgende synode. Harinck zou deze tekst jaren later 'driest' en 'ondiplomatiek' noemen. Het was een duidelijke steunbetuiging aan Greijdanus en Schilder, die de synode uiteraard niet onberoerd liet.¹⁰⁰ Onder grote druk van de classis en vertegenwoordigers van de synode nam de kerkenraad deze brief twee weken later terug, dit tot grote teleurstelling van Schilder, die hierin opnieuw en niet zonder reden synodale machtspolitiek zag.¹⁰¹ Vollenhoven schreef Veenhof er teleurgesteld over. Hij was bang dat de synode door haar 'overwinning' de wijsheid zou verliezen bij haar behandeling van Schilder.¹⁰²

In het land ontstond discussie over de *Toelichting* op de leerbeslissingen. 'Het mag dan wel de opzet van de schrijvers van de toelichting zijn geweest naar beide kanten alle eenzijdigheden af te grendelen, maar toch kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat vooral de posities van de bezwaarden onder vuur werden genomen', schreef Endedijk vele jaren later. Waar bleven verbondsbreuk en -wraak als de verkiezing van God via het oordeel der liefde van het houden voor wedergeboren zo sterk betrokken werd op de verbondsrelatie? Werd op die manier de vooronderstelling van de wedergeboorte niet de grond voor de doop in plaats van de beloften van God? Kweekte deze leer geen zorgeloze mensen?¹⁰³ De discussie over de *Toelichting* betrof ook de status daarvan. De uitspraak van de synode daarover op 26 november 1942 blonk niet uit door eenvoud. De *Toelichting* bleek desgevraagd 'soortgelijke' betekenis te hebben als die van de commissoriale rapporten die ten grondslag lagen aan de leerbesluiten. Alleen de laatste hadden officieel gezag, maar uit de onderliggende rapporten en de *Toelichting* kon men veel leren over de bedoeling en geest van de leerbeslissingen. Toch hechtte de synode meer waarde aan deze *Toelichting* dan aan de commissoriale rapporten omdat deze na de synodale behandeling van de rapporten en na de besluiten was verschenen.¹⁰⁴

In die tijd kreeg Veenhof zijn laatste brief van Janse, althans afgaande op de inhoud van het Archief-Veenhof. Al ruim een jaar had hij geen brief meer ontvangen van zijn van Walcheren geëvacueerde, inmiddels in Breda wonende, vriend. Janse had een stuk geschreven met kritiek op de leerbesluiten. De synode onwettig verklaren vond hij niet de goede weg. Hij beargumenteerde dat door te verwijzen naar het sanhedrin dat Jezus indertijd ter dood had veroordeeld. Jezus verklaarde dat joodse bestuursorgaan ook niet

onwettig. Opnieuw paste Janse een Bijbelgedeelte heel concreet toe op de eigen tijd. Het was een exemplarische preek, bepaald geen heilshistorische:

Iemand liet mij de toelichting [op de leerbesluiten van de synode] lezen en toen kwamen mijn 'Opmerkingen' uit de pen. Als je er tijd voor vinden kunt hoor ik graag je meening wel eens. Voor de actie om op formeele afwijking van de kerkenorde de *de facto* te eeren synode *onwettig* te verklaren ben ik bang. Dat wordt nog een ramp te meer voor ons kerkelijk leven. Zoo iets als de partijstrijd der joden in '70 in Jeruzalem terwijl de gerichtsdag des Heeren de muren van de Godsstad al begon te breken. Maar de Heere Jezus en de apostelen hebben Kajafas en 't sanhedrin *niet* onwettig verklaard hoewel er *de jure* veel tegen in te brengen was – maar zij hebben van de waarheid getuigd en de leugen ontdekt totdat de hoogepriester en de raad *bewezen* door de uitwerping der ware kerk dat zij valsche kerk (antichrist) geworden was. Zoo ook bij De Cock en Kuyper. Daarom moet maar goed van reformatorische waarheid getuigd worden waar dat past. En dan gaat de vervolging vanzelf wel door.¹⁰⁵

Janse vertelde dat ze in Breda inwoonden bij ds. B. Telder en dat zijn kinderen in die stad ook naar school gingen. Ze hadden genoeg te eten: 'Elken dag groentenmarkt'.¹⁰⁶

Een halfjaar later, op 1 juni 1943, zou Schilder in een brief aan Marrie ter gelegenheid van haar verjaardag schrijven over zijn 'verdriet' over de strategische keuzes van zijn vrienden: 'Waren ze eendrachtig geweest, zonder rechts of links te zien, dan ware de goede strijd in beginsel al gewonnen op een belangrijk punt. Nu hebben ze in principe de gecamoufleerde oneerlijkheid opnieuw vrij spel gegeven'. Hij herinnerde aan een speech van Veenhof over Groen, die zei dat zijn vrienden het altijd op het beslissende punt voor hem hadden bedorven. Zo voelde Schilder het ook. Als zijn vrienden niet gauw iets deden, zou er volgens hem blijvende schade worden aangericht. Ze moesten 'alleen maar letten op wat recht is'. Gehoorzaamheid was voor Schilder de enige goede strategische keuze. Hij sloot af met een muzikale aansporing voor de echtgenote van Veenhof: 'Speel nog eens op je piano en heb 't goed'.¹⁰⁷

Doodmoe

Veenhof bleef een vurig pleitbezorger van de calvinistische wijsbegeerte. Zo gaf hij in 1943 in Apeldoorn een cursus van vier samenkomsten over de grondbeginselen daarvan. R. van Mazijk, boekhandelaar in Beekbergen, schreef Veenhof over zijn ervaringen als cursist. Opgegroeid bij Kuyper en Bavinck – hij liet weten bijna al hun werken te bezitten – begreep hij

Dooyeweerds hoofdwerk *De wijsbegeerte der wetsidee* niet. Ook het populaire boekje van Spier over deze wijsbegeerte was niet aan hem besteed. 'Maar nu komt u in Apeldoorn doceeren, en u hadt nog geen 25 woorden gesproken, of ik begreep aanstonds, dat u de man zijt, naar wien ik uitzag.' Veenhof gebruikte volgens Van Mazijk gewone taal en hield daarin aansluiting bij Kuyper, ook wanneer hij van diens denkbeelden afweek. Ook andere cursisten dachten er volgens hem zo over. Zo werden misverstanden voorkomen. Van leergeschillen zou weinig of geen sprake zijn geweest, als alle betrokkenen zich nauw 'aangesloten hadden bij de verstaanbare woordkens van Kuyper of Bavinck'. Wat Veenhof had geprobeerd te bereiken met zijn boeken *In Kuyper's lijn* en *Souvereiniteit in eigen kring* was bij de hoogleraren Grosheide, Hepp en Kuyper niet overgekomen, maar kwam tijdens zijn cursus bij Van Mazijk en andere cursisten wél over. Hoe modern de reformatorische beweging ook mocht zijn, tot in het taalgebruik aan toe, Veenhof kon het vertalen in voor de gereformeerden op het grondvlak 'verstaanbare woordkens'.

Van Mazijk was enthousiast over de Schriftbewijzen van Veenhof: 'Als u iets poneert en uit de Schrift bewijst, dan ben ik *klaar*, dan neem ik dat aan; *niet omdat* ds. Veenhof het zegt, maar omdat ds. Veenhof mij laat zien, dat de *Schrift* het metterdaad zoo leert'. Wel vond Van Mazijk dat Veenhof eigenlijk een cursus gereformeerde geloofsleer gaf in plaats van een wijsgerige lezingenreeks. Zo waren de wetskringen van de wijsbegeerte der wetsidee nog niet aan de orde geweest. Maar misschien zou dat in de vierde bijeenkomst gaan gebeuren.¹⁰⁸ Veenhof werd in deze brief geprezen om zijn didactische kwaliteiten. Als bakkerszoon, oud-onderwijzer en gemeentepredikant wist hij de gereformeerde mensen op de kerkvloer te bereiken. Nu was Van Mazijk zelf niet zomaar een eenvoudig, gereformeerd man. Hij zou in 1948 predikant worden op artikel 8 van de Dordtse Kerkorde (DKO) in de Gereformeerde Kerk te Maarn.¹⁰⁹ Maar ook andere cursisten hadden Veenhof geprezen.

Van 't Veer, geestverwant predikant in Amsterdam, liet Veenhof op 26 juni 1943 weten, dat deze opnieuw veel kans maakte op tal te komen voor een plek in Amsterdam: 'Wat zou dat wat worden, zeg, met jou en Schippers in Adam!'¹¹⁰ Kennelijk was Veenhof nog steeds in beeld in de hoofdstad. Dat zou nieuwe impulsen geven aan de reformatorische beweging. Voor die 'richting' werd het er niet makkelijker op, omdat de kerkelijke spanningen opnieuw toenamen, ook omdat de nieuwe synode van Utrecht op 1 juli 1943 besloot de Kamper hogeschool het promotierecht te onthouden. Veertien broeders lieten in de *acta* opnemen, dat dit besluit volgens hen de rust en eenheid binnen de kerken niet zou dienen.¹¹¹ De oude spanningen tussen gereformeerd A en B laaiden in alle hevigheid op. De gereformeerden uit de Afscheiding voelden zich tekortgedaan. De Kamper hogeschool was hun

school, de kuyperianen zaten aan de Vrije Universiteit. Bovendien nam deze synode op dezelfde dag het besluit de vorige met al haar leerbesluiten wet-
tig te verklaren.¹¹²

Vanaf zijn vakantieadres in Putten schreef Veenhof in juli 1943 Schilder na lange tijd weer een brief, ruim 17 bladzijden, 'bijna een brochure'. Hij vertelde dat hij drie maanden lang niet had gewerkt. Veenhof was aan het eind van zijn krachten geweest en na een zware kou en een angina kon hij er niet goed bovenop komen. De spanningen van de oorlog, de joodse onderduikster en de kerkelijke twisten eisten hun tol. Uit brieven van geestverwanten uit de eerste maanden van 1943 aan Veenhof blijkt ook, dat hij ziek was geweest.¹¹³ Maar nu was hij weer fit. Veenhof had de recente synodebesluiten als een bittere pil ervaren. Opnieuw schreef Veenhof over tactische overwegingen. Hij was benieuwd hoe de synode zou reageren op de bezwaarschriften die Greijdanus enerzijds en Van 't Veer c.s. anderzijds hadden ingediend. Die gravamina gingen in tegen de leerbesluiten respectievelijk tegen de *Toelichting* daarop.¹¹⁴ Veenhof verwachtte er weinig goeds van, ook omdat hij de inhoud nog te weinig doordacht vond. Holwerda, Van den Born en hij hadden deze gravamina dan ook 'sterk ontraden': 'Naar onze overtuiging lieten de beslissingen van 1942 ons alle vrijheid'. Ze wilden dus geen onnodige problemen scheppen en binnen de geschapen kaders zoveel mogelijk vrijheid nemen. Bovendien vond Veenhof dat er in de kring van de bezwaarden nog te weinig 'eenparigheid van gevoelen' was: 'Als dat niet het geval is staat men op een critiek punt altijd in een wereld van wanbegrip en onwil'. Vaak had men hem gevraagd wat ze als bezwaarden nu precies wilden.

Veenhof maakte Schilder dit keer een compliment: 'Ik vind het verstandig van je, dat je inzake de leerkwesities niet hebt gereclameerd. We moeten straks voor het front der kerken werken om tot een klaar inzicht te komen, speciaal ten aanzien van het verbond'. Maar hij was pessimistisch: 'Ik vrees voor namelooze ellende. De spanningen zijn zoo verschrikkelijk. (...) [M]en kan elkaar niet meer bereiken'. Hij riep Schilder op desnoods onrecht te lijden. Daarbij wees Veenhof op de affaire-H.C. van den Brink, waar hij in Haarlem en Utrecht nauw bij betrokken was geweest. Ds. H.C. van den Brink had het in 1926 voor Geelkerken opgenomen, was ook geschorst en afgezet, en terechtgekomen in de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. Toch voelde hij zich daar op den duur niet meer thuis, met name vanwege de groeiende invloed van de theologie van Barth. In april 1940 brak hij daarom met de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. Hij verzocht daarop aan de classis Haarlem van de Gereformeerde Kerken, waar hij ten tijde van zijn schorsing en afzetting onder ressorteerde, om weer toegelaten te worden als predikant.

Veenhof was een van de deputaten geweest die namens die classis met

Van den Brink in gesprek waren gegaan. Zij adviseerden in mei 1941 – toen Veenhof pas predikant in Utrecht was – aan de classis om Van den Brink te aanvaarden als lid onder tenietdoen van de afzettingsbesluiten uit 1926. De classis nam dat advies over, maar de relevante particuliere synode niet. Van den Brink werd daarna Nederlands-hervormd.¹¹⁵ Van den Brink had volgens Veenhof in veel opzichten gelijk gehad maar het niet tot een breuk mogen laten komen. Net als bij zijn verwijzing naar Hoeksema maakte Veenhof ten opzichte van Schilder gebruik van de recente kerkgeschiedenis en van eigen kerkelijke ervaringen. Parallellen trekkend riep hij op tot een goede strategie. Hij wees daarbij ook op het advies van Voetius, dat kerkelijke fouten soms geduld moesten worden.

Vervolgens ging Veenhof nogmaals in op Schilders verwijt dat zijn vrienden hem in de steek hadden gelaten. Daarbij had Schilder verwezen naar Groen van Prinsterer. Veenhof zag dit anders. Zelfbewust sprak hij zijn hooggeleerde vriend aan in duidelijke taal: 'Ik geloof dat je je geheel vergist in de situatie in vele [lokale] kerken'. Geduldig legde hij uit hoe hij na zijn ziekte geprobeerd had een meerderheid te verwerven in zijn Utrechtse kerkenraad voor een protest tegen de zelfcontinuering van de synode. Niemand stond aan zijn kant, zelfs geestverwanten als zijn collega's De Goede en J.W. de Jager niet, 'over de anderen spreek ik in dit verband niet eens'. Drammen werkte volgens Veenhof averechts:

Moest ik nu toch doorzetten met de zekerheid dat het slot zou zijn een prachtige loftuiting van onzen kerkeraad op de synode, zoiets als Rietberg ook op de classis Vlaardingens zijns ondanks bereikte? Ik heb het toen niet gedaan. Wel heb ik mijn opvatting zeer duidelijk uiteengezet op een vergadering van mannenverenigingen in de provincie, terwijl ik het voor alle Utrechtse mannenverenigingen in augustus nog eens zal doen op speciaal verzoek. En zoals het mij ging, ging het velen. Moesten Holwerda en Van den Born doorzetten en een schorsing enz. riskeeren?

Veenhof herhaalde dat hij deze kerkrechtelijke kwestie niet belangrijk genoeg vond: 'Ja, nog eens, als het de *leer* betrof – maar nu?' Hij pleitte voor een geestelijke houding. Nee, ze lieten Schilder niet in de steek, integendeel, ze kregen van anderen juist het verwijt Schilder in alles kritiekloos te volgen: 'Je wilt toch ook niet een queue napraters (...)'. Schilder moest volgens Veenhof leren luisteren naar en overleggen met zijn vrienden, die het beste met hem voor hadden. Veenhof probeerde de ondergedoken Kamper dogmaticus kerkelijk te leren schaken in plaats van de moker van zijn vermeende kerkrechtelijk gelijk te hanteren. Veenhof betreurde het dat Schilder geweigerd had op de synode te komen, hoewel hem daar op 27 mei en 10

juni 1942 officieel om was gevraagd: 'Wat zou dat een groote daad geweest zijn (...). Die weigering heeft enorm veel kwaad gedaan en heel veel van je medestanders vervreemd. (...) Gloeiende kolen op 't synodale hoofd leggen ware m.i. beter geweest'. Het waren wijze woorden die niet landden. Veenhof dacht met zijn karakter, dat gesteld was op harmonieuze intermenselijke verhoudingen, veel meer in termen van relaties dan de sterk beginselgerichte, principiële Schilder.

Inhoudelijk was Veenhof het eens met Schilder, zowel op het punt van de behandeling van de leergeschillen als in de kwestie van de zelfcontinuering, maar strategisch niet. Hij vond dat Schilder de zelfcontinuering te 'sterk koppelde aan wat je noemde het isoleeren van jou in Kampen'. Veenhof was ervan overtuigd dat die opzet bestond, maar hij voegde daaraan toe dat hij iets dergelijks zelf bij beroepingswerk ook deed, waar het ging om predikanten, die naar zijn mening gevaarlijke opvattingen huldigden: 'Wat men voor zichzelf verlangt en zelf doet, moet men in een ander niet laken'. Dat er daarbij allerlei minder fraaie spelletjes gespeeld werden, moest men volgens Veenhof aanvaarden: '[M]en moet daartegen *niet* strijden. Men moet alleen in blanke oprechtheid rustig zijn weg gaan'. Als in plaats van Herman Ridderbos een boezemvriend was benoemd, hadden ze ook moeten protesteren: 'Juist de koppeling van het verzet tegen isoleering en de strijd tegen hiërarchie maakt de zaak niet zuiver, min of meer onzakelijk, persoonlijk, met al de narigheid daarvan. De *geloofshouding* tegenover alle gekonkel en geknoei is die van de oprechte duif, zonder meer!' Opmerkelijk is dat Schilder, die altijd mens en mening wilde scheiden, zelf de handelingen van de synode en haar leden vaak persoonlijk opvatte.¹¹⁶

Veenhof vond het gedrag van Schilder 'nog te persoonlijk': 'Je laat je door je tegenstanders geheel beheerschen in je doen. Negatief volg je hun lijn. En je doet het zoo mooi als ze het maar wenschen kunnen. De reactie op iedere geste is een versterkte meerderheid voor hen'. Veenhof zag het helemaal fout gaan: 'Als God het niet verhoedt zal het zoo steeds verder gaan, tot een situatie geschapen wordt waarin jij en de synode zóó tegenover elkaar staan, dat een breuk onvermijdelijk wordt'. Hij voegde eraan toe dat hij een breuk niet kon aanvaarden, niet over de leer en niet over de kerkregering. Veenhof schreef de situatie van Schilder heel goed te begrijpen:

Ik heb het genoeg in een (...) gelijke [situatie] te leven. Het permanent miskennen en valsch voorstellen wat je wilt. Een bedekt tegenwerken. Een suggestief bewerken van een antistemming. Een verdraaien van handelingen tot iets wat ze nooit wilden zijn. Een bekokstoven van alles van te voren reeds. Een niet ingaan op argumenten enz. enz. Maar ik tracht mijn houding te bepalen naar wat jij altijd geleerd hebt namelijk dat in de kerk door God worden samenvergaderd lastige mensen, he-

lemaal niet mooie karakters, dikwijls zelfs niet helemaal eerlijke lieden!
En we moeten daarmee samenwerken tot het zou komen tot een breuk.
Tot zóó lang.¹¹⁷

Veenhof voltooide zijn brief pas enkele weken later. Toen hij op bladzijde 12 de brief hervatte, klaagde hij over grote drukte: 'Waarom moeten enkele mensen zich zoo ongeveer doodwerken!'

Contact met synodevoorzitter Berkouwer

De nieuwe synode van Utrecht, niet via zelfverlenging tot stand gekomen maar via de normale kerkrechtelijke procedure door het grondvlak van de kerken samengesteld, was op 22 juni 1943 met haar werkzaamheden begonnen. Berkouwer, predikant in Amsterdam-Watergraafsmeer en buitengewoon hoogleraar voor de nieuwere theologie aan de Vrije Universiteit, was bij de start gekozen tot voorzitter. Hij schreef Veenhof op 26 augustus 1943 een brief, naar zijn eigen zeggen niet als synodevoorzitter maar als theoloog. Veenhof had hem geschreven dat hij in verband met het werk in synodecommissie I inzake de bezwaarschriften tegen de leerbeslissingen hoopte op 'breedheid van blik, kerkelijke houding en wetenschappelijke voorzichtigheid'.¹¹⁸

Berkouwer repliceerde nuchter dat de ingediende gravamina ook moesten voldoen aan de door Veenhof genoemde criteria. Hij noemde de bezwaarschriften van S.O. Los, J.H. Rietberg, Schippers, Van 't Veer en F. de Vries en dat van Greijdanus tegen de synodebesluiten van 1905 waar de genoemde commissie over moest vergaderen.¹¹⁹ Kennelijk miste hij de door Veenhof gewenste kenmerken daarin, waar die zelf trouwens ook al voor had gewaarschuwd, omdat hij ze te weinig doordacht vond. Berkouwer schreef: '[Z]oo komen we er m.i. niet uit'. Hij vond de verbondskwestie de belangrijkste: 'Is 1905 fout? Ja of neen. Ik twijfel niet of er zal kerkelijke voorzichtigheid zijn èn wetenschappelijke. Maar ik zou niet durven zeggen, dat deze ontbreekt, als gezegd wordt: 1905 is niet fout. Vind jij dat daar de lijn loopt?' Daarna vroeg hij Veenhof artikelen op te geven, die 'uitdrukkelijk bedenkingen inbrengen tegen 1905'. Berkouwer vroeg Veenhof vaker op de synode te komen: 'Ik zie je zoo weinig. Je "moet" komen'.¹²⁰

Veel later – in 1959 – zou Veenhof schrijven dat hij in 1943 was gestuit op een boekje van Helenius de Cock over verbond, belofte en doop.¹²¹ Op dat moment was volgens hem zijn belangstelling ontstaan voor de geschiedenis van de jonge afgescheiden kerken, een belangrijk omslagpunt in zijn leven. Hij schreef 'onmiddellijk' twee artikelen over de visie van De Cock in *De Wachter*, het wekelijkse steunblad voor de Kamper Hogeschool. Die verschenen op 5 november en 3 december 1943. De opvattingen van De Cock leken volgens Veenhof op die van de bezwaarden, zoals zij die hadden

ontleend aan Calvijn.¹²² Veenhof vatte de visie van de Cock als volgt samen. De doop verzegelt niet de mens of een gebeuren of gave in de mens maar het verbond met God en de genade in Christus. De Cock beleed evenals Calvijn de *integritas* van de sacramenten. Die houden hun geldigheid, ook als ze niet in geloof worden aanvaard. Aan de verbondsbeloften is wel de eis verbonden om gehoorzaam te wandelen met God.¹²³ Veenhof had in de kerkgeschiedenis de combinatie van belofte en eis gevonden, die door de bezwaarden zo wezenlijk werd geacht.

Veenhof schreef in zijn uitvoerige antwoord aan Berkouwer van 30 augustus 1943 – die brief stuurde hij vertrouwelijk rond aan mogelijk geïnteresseerde collega's – dat hij niet gelukkig was met de *Toelichting* op de leerbesluiten, omdat deze te veel de nadruk legde op de uitverkiezing. Herhaaldelijk verwees hij in de brief met kerkhistorische en theologische uiteenzettingen naar zijn boek *Predik het Woord*, dat op korte termijn zou uitkomen.¹²⁴ Daarin zou hij uitgebreid ingaan op de leer van de veronderstelde wedergeboorte. Veenhof schreef aan de synodevoorzitter dat hij zich 'levendig' het verzet tegen Kuyper herinnerde binnen de afgescheiden kringen uit zijn jeugd. Er werd gewaarschuwd 'om niet te rusten op de veronderstellingen'. Uitgebreid ging Veenhof in op de discussie over verbond en doop na de Afscheiding, zoals deze door Helenius de Cock werd beschreven. Hij verwerkte in zijn brief aan de synodevoorzitter de vrucht van zijn recente bestudering van het boekje van De Cock. De doop was volgens de afgescheiden voorman een verzegeling van de belofte van God aan de dopeling, niet een garantie van de wedergeboorte. Volgens Veenhof ging deze opvatting terug op die van de reformatoren uit de zestiende eeuw.

Maar wat Veenhof belangrijker vond dan de dogmatische kwestie was de kerkelijke. De synode van Utrecht van 1905 handhaafde volgens hem op dit kardinale punt de '*libertas profetandi*', de kerkelijke vrijheid van mening. Destijds waren de verschillende voorstellingen gezien als complementair, eenzijdigheden werden vermeden en leeruitspraken niet gedaan. Hij vond Berkouwer de aangewezen man om de zaak kerkelijk recht te trekken en de door Veenhof bepleite ruimte van opvatting te helpen herstellen. Veenhof legde vooral de nadruk op de vrijheid, die de besluiten van 1905 in de kerkelijke praktijk gaven. Daarom had hij geen gravamen ingediend:

De vrijheid van opinie en prediking die sinds 1905 onaangetast en onbestreden bestond kon m.i. door de herhaling van 1905 in 1942 niet zijn weggenomen! Wel trok de toelichting de grenzen veel enger. Maar dat was een toelichting! (Ellendige dingen – die toelichtingen! De vaderen vonden een belijdenis en 5 art.[ikelen tegen de remonstranten of de Dordtse leerregels] genoeg! We krijgen nu belijdenissen, leeruitspraken waarmee wel ('26 en '42) en 'verklaringen' waarmee geen instem-

ming gevraagd wordt en dan nog weer toelichtingen met de beteekenis van 'meer dan een rapport' en straks nog afwijzingen van gravamina met wát voor gezag?) Zoo zie ik ongeveer de kerkelijke situatie. De ellende is dat de leerlingen der Vrije Universiteit weinig kennis namen van wat *Wachter*, *Bazuin*, *Lindeboom*, *Bos*, *Heyns* enz. schreven. Zodoende groeide onbewust de idee, dat de gedachte van A. Kuyper c.s. de eenige ware was die in de gereformeerde kerken leefde. Voor de worsteling van die mannen had men weinig begrip. Ik voel mij hoe langer hoe meer tot hun soberheid, voorzichtigheid en constructie-afkeer aangetrokken. Deze synode staat voor een ontzaglijke kritieke taak. Zal zij den moed hebben al die opiniën, die in de vroegere Christelijke Gereformeerde Kerken en in de Christelijk Gereformeerde Kerk van Amerika de gangbare waren en die in onze kerken volkomen vrijheid genoten, te verwerpen? (...) Het heeft er den schijn van. God beware onze kerken voor die sectarische verenging! We zijn in een geweldige impasse! Toch geloof ik dat we er uit kunnen komen. Want naar mijn innige overtuiging (zie mijn boek op blz. 270 [*Predik het Woord*]) kan een heldere omschrijving van het feit dat God het verbond op een bepaalde wijze *bedient* een echte verzoening der standpunten doen ontstaan. *Niet* een constructie van verbond en verbondsbediening als twee concentrische cirkels [de ruimere cirkel van de bediening sluit de cirkel van de waarachtige bondelingen in], maar zóó: dat het verbond tot ons komt, tot *allen* komt in een bepaalde 'conditioneele' bediening (*administratio*). En dat niemand *in de werkelijkheid* boven die administratio kan uitkomen, al kan hij er misschien wel boven uit denken. Het was voor mij een groote teleurstelling dat dit sleutelbegrip, dat reeds bij *alle* christelijke gereformeerden voorkomt (en door *Bavinck* met zoo groote klaarheid wordt uiteengezet (...)) niet in de toelichting wordt gehanteerd. (...) Ik zie in jou menschelijkerwijs den eenigen man, die hier een uitweg kan vinden en doen gaan. (...) En in mijn herinnering leeft alleen jouw spreken over deze kwestie als een uiteenzetting die de anderen ten volle door heeft en alle aspecten van de kwestie tegelijk overziet en in rekening brengt. (...) Op jou rust wel een geweldige verantwoordelijkheid en als praeses én als dogmaticus. Mijn gebeden vergezellen je!¹²⁵

Veenhof legt in deze passage de nadruk op de conditionele bediening van het verbond. De verbondsbeloften kwamen ten volle toe aan de gelovigen en hun kinderen, maar die hadden wel de plicht te voldoen aan de eisen van het verbond in geloof en dagelijkse bekering. De synode was bang dat op die manier de uitverkiezing uit beeld zou raken. Zij was beducht voor het remonstrantisme met zijn denken in termen van een vrije menselijke

wil, dat in de 17^e eeuw was veroordeeld door de synode van Dordt. De verbondsbeloften van God werden alleen bij de uitverkorenen ten volle verwezenlijkt. En dat had niet alleen te maken met de keuze van de mens maar ook met de uitverkiezing van God. De leerbesluiten leidden vrijwel automatisch tot het onderscheid tussen twee soorten doop, namelijk die van de uitverkorenen en die van de kinderen die later toch verloren zouden gaan. De synode maakte op vergelijkbare wijze verschil tussen een inwendige en een uitwendige zijde van het verbond, tussen inwendige en uitwendige genade, en tussen een inwendige en uitwendige roeping. De inwendige zijde was het werkelijke verbond, dat met de uitverkorenen. De bezwaarden wilden vasthouden aan de *integritas* van de sacramenten en waren wars van genoemde onderscheidingen: de doop was altijd een volwaardige doop. Zij erkenden ten volle het bestaan van de goddelijke uitverkiezing maar rekenden die tot de verborgen dingen, die alleen aan God toekomen.¹²⁶ Dat was een te geloven goddelijk gegeven waar een mens zich niet verder in moest verdiepen.¹²⁷

De praktische spits van de discussie over verbond en doop lag in het denken over het zelfonderzoek: had dit alleen betrekking op de stand of ook op de staat? De bezwaarden wilden het zelfonderzoek beperken tot de stand, de synode beschouwde het ook legitiem in verband met de staat van de gelovige. Het was het debat dat Veenhof in de jaren dertig had gestimuleerd, voor hem een diepe existentiële discussie, omdat deze betrekking had op zijn vroegere geestelijke strijd met het piëtisme van zijn jeugd. Inhoudelijk lagen de dogmatische standpunten niet ver uiteen, maar uiteindelijk ontaardde de gang van zaken op de synode steeds meer in een machtsstrijd tussen de bezwaarden en de synode, ook vanwege de kerkrechtelijke verschillen en de persoonlijke kwesties.

Bezwaarschriften

Op 1 september 1943 vroeg Berkouwer opnieuw aan Veenhof artikelen te noemen die dogmatische bedenkingen bevatten tegen de synodebesluiten van 1905. Veenhof had die in zijn brief van 30 augustus niet vermeld, omdat die voor hem niet belangrijk waren. Voor Berkouwer was dit als synodevoorzitter juist een wezenlijk punt. De bezwaarschriften gingen namelijk in tegen de inhoud van de besluiten van 1905, die de directe basis vormden voor de besluiten van 1942. Veenhof benadrukte juist de vrijheid die 1905 bood voor de kerken. Berkouwer benoemde het verschil tussen hen kernachtig: '(...) omdat het niet gaat om 1905 + speelruimte (theologie, *libertas profetandi*) maar om 1905 (juist of onjuist?)'.¹²⁸

Veenhof antwoordde – weer *in extenso* – op 4 september. Hij had het *Praeadvies* van synodecommissie I over de bezwaarschriften doorgelezen. Dat was van de hand van J. Ridderbos, die ook de *Toelichting* had geconiceerd.¹²⁹ Het verbaast niet dat de verbondsvisie van beide documenten

niet verschilde. Het *Praeadvies* was een omvangrijk rapport van 78 pagina's geworden.¹³⁰ Het zou enkele dagen na verschijning op de synode worden behandeld, namelijk op 8, 9 en 10 september 1943. Die wilde kennelijk opschieten. 'Dat kunnen de synodeleden as. dinsdag niet *bestudeerd* hebben!!', schreef Veenhof geschrokken van zoveel synodale haast. Hij legde in zijn brief weer het accent op het compromiskarakter van het synodebesluit van 1905. Maar hij kwam Berkouwer inhoudelijk ook tegemoet en schreef '1905' juist te vinden:

Ik ben het in dezen van harte eens met het rapport van 1905, dat zei dat men aan de eene zijde moet vasthouden de souvereiniteit Gods, de eeuwigheid en onveranderlijkheid van Gods raadsbesluit, de almachtige werken Gods in het werk der genade, terwijl men anderzijds het oog moet vestigen op de schuld van den mensch, de uitvoering van Gods raadsbesluit in de tijd, op *de middelen waarvan God zich in het werk der genade bedient*, op de persoonlijke toeëigening van de weldaden des verbonds. Juist dit laatste doet de Schrift toch ook heel sterk. Denk aan de 'arminiaansche' teksten. Ik geloof dat de tendens van de gravamina is het tot zijn recht laten komen van dat laatste (...)

Maar de synode was juist bang voor dat arminianisme of remonstrantisme. De bezwaarden waren op hun beurt tegen de theologische positie waarbij de doop werd bediend op grond van de veronderstelling van de wedergeboorte. Veenhof onderbouwde de bezwaarde positie vervolgens met een uitgebreid beroep op Bavinck, Z. Ursinus en Calvijn. Daarbij besepte hij dat je er in de verwoording nooit helemaal uitkwam. Ergens in de brief schreef hij namelijk 'al is het weer niet zuiver' toen hij koos voor een bepaalde formulering. Verder gaf de Utrechtse predikant richting Berkouwer aan dat het *Praeadvies* 'punten geeft tot een verstaan van elkaar'. Ten slotte pleitte hij voor een gesprek met de bezwaarden voorafgaand aan de synodebehandeling om 'eenheid van opvatting' te vinden.¹³¹

Zo opereerde Veenhof rusteloos om de kerkelijke vrede te herstellen. Schippers, medeondertekenaar van het gravamen van Los c.s., die ook een afschrift van Veenhofs brief aan Berkouwer van 30 augustus had ontvangen, was de Utrechtse pastor dankbaar voor zijn steun. De Rotterdamse predikant achtte het moeilijk om na een eventuele aanvaarding van het *Praeadvies* nog in gesprek te gaan met de synode.¹³² Maar zo zou het wel gaan. De synode wilde ruim een jaar na de totstandkoming van de leerbesluiten tot een afronding komen van het proces. Enkele dagen later kwam op de synodezitting van 8 september 1943 het bezwaarschrift van de predikanten S.O. Los c.s. aan de orde. Deze behandeling gebeurde aan de hand van het uitgebrachte *Praeadvies*. Een predikant en een ouderling gaven aan het be-

gin van de betrokken synodezitting aan het niet eens te zijn met dit rapport. Ook zij stelden voor de bezwaarden eerst nog te horen.

Een dag later drong Veenhof daar in een rede over verbond en doop op de synode nogmaals op aan, een uniek moment aangezien hij nauwelijks aanwezig was op de synodevergaderingen.¹³³ Daarbij stelde hij de bediening van het verbond vanuit Kuypers werk op de voorgrond: 'We kunnen daar wel bovenuit denken [over de verkiezing van God], maar niet leven'. Verder benadrukte hij de ruimte die de verbondsopvatting van de afgescheidenen altijd had gekregen in de kerken. Hij had 'met schroom' het woord gevraagd omdat het niet gebruikelijk was, dat adviserende leden dat deden: 'Maar er zijn momenten, dat men moet spreken. Het grijpt ons aan, dat de meeningen hier elkander zoo scherp schijnen uit te sluiten. Want we moeten toch zonder compromis komen tot eenheid en verstaan van elkander'.¹³⁴ Het was een hartenkreet. De generale synode besloot echter nog diezelfde dag direct de conclusies van het *Praeadvies* over te nemen en het bezwaarschrift niet gegrond te verklaren. Op 10 september werd ook de kandidatenbinding bevestigd. Wel werden nog vijf deputaten benoemd om achteraf met de bezwaarden samen te spreken in de verwachting dat deze wel overtuigd zouden worden van de juistheid van de synodale argumenten, een onbescheiden en misplaatst optimisme. 'Wij behoeven de toekomst niet somber in te zien (...)', zei Berkouwer op 10 september.¹³⁵ De bezwaarden voelden zich echter tekortgedaan.

Op 13 september vroeg Vollenhoven Veenhof bij hem te komen eten om over de ontwikkelingen op de synode te kunnen praten.¹³⁶ Schilder ontving op 18 september de brief van Veenhof waarmee deze in juli tijdens zijn vakantie in Putten was begonnen.¹³⁷ Daarin had deze geschreven dat hij samen met Schippers werkte aan een antwoord aan de synode. Hij vroeg Schilder om opmerkingen bij het concept. Daarbij stelde hij hem een aantal vragen dat nog in discussie was onder de bezwaarden in het Amersfoorts comité. Hoe was de verhouding tussen verbond en wedergeboorte? Maakte de laatste deel uit van het verbond of stond die er als het ware naast? Een andere vraag was of men kon spreken van een tweeërlei zijn in het verbond: 'Van in het verbond zijn door de aanvaarding der belofte en in het verbond zijn terwijl de belofte verworpen wordt en dus de verbondswraak ontvangen wordt'. Zelf zag Veenhof het zo: 'God omsluit de geloovigen en hun zaad in het verbond. Hun komt de belofte toe, ze zijn bondelingen, ze zijn heilig, maar er is perspectief in die relatie, er is bij sommigen het door het geloof aanvaarden van belofte en eisch en daardoor een nieuw in-zijn in het verbond!'

Daarmee herhaalde hij kort zijn beschouwing in zijn brief aan Berkouwer maar dan wel met een tweedeling binnen de bondelingen:¹³⁸ 'Als je nu daar wat over zeggen kunt graag. Er moet een sterke eenheid van inzicht zijn,

zullen we den stoot kunnen opvangen. (...) We hebben besloten, om, als we een formulering vinden waarin naar onze innige overtuiging de waarheid uit de Schrift gegrepen is omtrent het verbond, niet te wijken wat er ook kome'. Veenhof wist dat er nu aan bezwaarde kant nog veel rammelde. Maar hij lijkt ook het vage besef te hebben gehad dat zo'n allesomvattende formulering er niet was.

Veenhof werkte tussen de kerkelijke bedrijven door hard aan verschillende publicaties. Zo was hij bezig met een bijdrage aan een boek over de jongelingsvereniging. Hij zou schrijven over het karakter daarvan, over klimaat, doelstelling en werk: 'Ik heb er veel plezier in'.¹³⁹ Over enkele weken zou verder zijn *Predik het Woord* verschijnen: 'Wat is dat gelukkig! Net na de synodebeslissing [waarin de bezwaarschriften tegen de leerbesluiten waren afgewezen]'. Het boek verscheen eind september, begin oktober 1943 en was snel uitverkocht. Veenhof verdiende er goed aan.¹⁴⁰ Hij ging in zijn boek in op de wezenlijke punten binnen de kuyperiaanse homiletiek. Preken mochten voorwerpelijik noch onderwerpelijik zijn. Een voorwerpelijike preek was een soort college over Bijbelse waarheden. Een onderwerpelijike preek ging vooral om het heil van God zoals de prediker dat persoonlijk had ervaren. Beide preken waren eenzijdig, zowel de objectieve als de subjectieve variant. Het ging volgens Kuyper om het brengen van een boodschap namens een zender. Er werd een relatie tot stand gebracht. Het verbond stond dus centraal. Kuyper was verder een tegenstander van voorgelezen preken. Het moest gaan om een levend getuigenis. Dit laatste punt moet preekijiger Veenhof uit het hart gegrepen zijn.

Veenhof besprak ook Kuypers gedachten over de veronderstelde wedergeboorte. Hij wijdde maar liefst vijfendertig pagina's aan dit brandend actuele thema, van de in totaal 326 bladzijden van het boek. Volgens Kuyper was het verbond de rechtsgrond voor de doop en de veronderstelde wedergeboorte de geestelijke basis daarvan.¹⁴¹ Bavinck was het daarmee volgens Veenhof oneens geweest.¹⁴² Vervolgens had de synode van 1905 eenzijdigheden rond dit thema van verbond en doop willen voorkomen: enerzijds een al te grote nadruk op Gods raadsbesluit in de verkiezing en anderzijds een overaccentuering van de menselijke verantwoordelijkheid binnen het verbond. Indertijd was H.H. Kuyper rapporteur geweest over de toenmalige leergeschillen. Die oordeelde dat een definitieve uitspraak noch nodig noch wenselijk was.¹⁴³ Het was kerkhistorisch koren op de molen van Veenhof.

Veenhof maakte in dit boek duidelijk dat Kuyper de gedachte van de veronderstelde wedergeboorte nodig had in zijn preekvisie. Kuyper pleitte voor 'onderscheidenlijik' preken maar niet in de klassieke zin van de trits tussen 'bekeerden, onbekeerden en bekommerden'.¹⁴⁴ Nee, hij onderscheidde alleen tussen gelovigen met een levend en die met een dood geloof. Kuyper vond dat de predikant zich alleen tot de mensen met een levend geloof

moest richten.¹⁴⁵ Natuurlijk wist hij dat niet iedereen in de kerk een dergelijk levend geloof had. Daar kwam de veronderstelling van de wedergeboorte om de hoek kijken: 'Wel weet een prediker heel goed dat zijn hoorders nooit allen "levenden" zijn, maar hij moet toch altijd uitgaan van de onderstelling dat ze het wel zijn'.¹⁴⁶ Veenhof achtte dit niet conform Schrift en belijdenis. Wedergeboorte en verkiezing waren de 'verborgen dingen die voor den HEERE onze God zijn'. De gemeente werd door de apostelen aangesproken als 'heiligen' en 'wedergeborenen'. Tegelijk riepen ze de gemeente op tot geloof en bekering en waarschuwden ze tegen afval.¹⁴⁷ Hier beriep Veenhof zich opnieuw op Bavinck.

Hij probeerde ook in dit boek ruimte te maken voor de verbondsopvatting van de bezwaarders. Zo deelde Veenhof de vruchten van zijn Kuyper-studie met een breed publiek en probeerde tevens de kerkstrijd ten goede te beïnvloeden. Ds. B. Holwerda was in een brief aan Veenhof enthousiast over het boek: 'Werkelijk voortreffelijk'. 'De heeren, die altijd spraken van citatenspel, moeten nu maar eens met argumenten komen.' Maar ook bezwaarders als Van 't Veer c.s. hadden het moeten lezen voordat ze tot hun gravamen waren gekomen: 'Ze hebben toch niet voldoende den grooten vredestijl van '05 begrepen'.¹⁴⁸ Ook ds. R.H. Bremmer van Helpman (Groningen) was onder de indruk: 'Ik vind het een boeiend geschreven, glashelder boek'. Hij was blij dat Veenhof Bavincks opvattingen tegenover Kuypers constructies had geplaatst: 'En hoe zielig wordt het gedoe van onze synode als we zien hoe de zaak in 1905 aangepakt is'.¹⁴⁹ Veenhofs boodschap was opnieuw dat de pacificatieformule van 1905 ook kerkelijke vrede kon brengen in 1943. Dat moest niet gebeuren door een gravamen in te dienen tegen de besluiten van 1905, zoals Greijdanus en ook Los c.s. hadden gedaan, maar door de intentie ervan in te zetten in de kerkelijke worsteling van vandaag. Veenhofs strategie was een wijze. Veertig jaar na dato nog gravamina indienen tegen synodebesluiten van 1905 was ongeloofwaardig, maar de goede bedoelingen ervan benadrukken kon vruchtbaar zijn.

Veenhof werkte volgens de brief aan Schilder ook aan 'een groot boek over de geref.[ormeerde] kerkregering volgens Kuyper', onder de titel *Dien de kerk*. Hiermee moet Veenhof een bijdrage hebben willen leveren aan het verzet tegen het 'nieuwe' kerkrecht zoals dat na 'Assen' zijn beslag had gekregen in de kerken. Dit boek is nooit verschenen, al had Veenhof de opzet reeds klaar:

Het eerste hoofdstuk 'de situatie' behandelt 1816, opkomst v.d. gereformeerde visie op kerkregering door Rutgers, doorwerking en uitwerking van deze ideeën onder H.H. Kuyper I en dan de ontarding na 1926. Het tweede hoofdstuk 'de afweer' schetst Kuypers afwijzing van hiërarchie, collegialisme, het derde 'de opbouw' geeft Kuypers positieve

gedachten omtrent de plaatselijke kerk en het kerkverband. Het wordt een heel ding.¹⁵⁰

Ten slotte had Veenhof met Van Spronsen van uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre in Goes afgesproken een bloemlezing samen te stellen uit artikelen van ds. J.C. Sikkel. Maar ook dit plan haalde de eindstreep niet.¹⁵¹ Veenhof beleefde veel plezier aan het werken aan deze publicaties die steeds een band hadden met de kerkelijke actualiteit, ook al bereikten ze niet altijd de drukpers. Zo kon hij zijn kerkhistorische interesse uitleven. Bij het voorbereiden van deze publicaties maakte hij gebruik van een particuliere secretaresse, Tini Kok. Toen hij bedankt had voor het beroep naar Amsterdam, dat hij in die tijd in Utrecht ontving, kreeg hij als blijk van waardering van de Utrechtse kerkelijke gemeente een jaar lang een eigen secretaresse, 'een fijne verrassing'. Ze kwam half oktober 1943.

Veenhof stelde in de brief aan Schilder ook zijn werk onder de Utrechtse studenten aan de orde.¹⁵² Kuiterts waardering en die van Aya zijn reeds genoemd. Zijn inspanningen droegen vrucht: 'Zondag wordt de eerste gedoopt. Een zoon van Sem Dresden, de directeur van het conservatorium uit Den Haag'. Dresden sr. had in 1941 vanwege zijn joodse achtergrond moeten onderduiken.¹⁵³ Veenhof vroeg Schilder om publicaties voor te bereiden voor de studenten, over de twaalf artikelen en over het verbond, de laatste 'om onmiddellijk na de oorlog op de markt te werpen': 'Zulke mensen moeten iets hebben dat leeft. Waar de vlam uitslaat. Kerel doe het als je kan'. Veenhof wilde jonge mensen gedegen onderwijs geven over de hoofdzaken van het christelijk geloof. Dat was beter dan hen vermoeien met theologische en kerkelijke scherpstlijperij en strijd. En hij kende uit eigen ervaring het effect van Schilders vroegere sprankelende publicaties op jonge mensen. Veenhof liet aan zijn ondergedoken vriend weten dat bij hem thuis in Kampen alles goed was: 'We zijn er allemaal in onze vakantie nog geweest'. Hij sloot de brief af met een betuiging van trouw: 'Als altijd en voor altijd je Kees en Marrie'.¹⁵⁴

In oktober 1943 vond het door de synode beloofde gesprek plaats tussen haar vertegenwoordigers en de bezwaarde predikanten Los, Rietberg, R. Schippers, M.B. van 't Veer en F. de Vries, van wie het gravamen was afgewezen. Op voorstel van prof. Den Hartogh werd aan de bezwaarden gevraagd hun eigen visie op de betrokken dogmatische vraagstukken op papier te zetten. Dit geschiedde. Veenhof, die blij was met deze door de synode geboden mogelijkheid, schreef samen met Schippers een concept.¹⁵⁵ Het resulteerde in een *Verklaring van gevoelens*, waarin nog eens uitdrukkelijk werd betoogd dat de synodale uitspraak van 1905 de *libertas profetandi* op het punt van verkiezing en verbond had gehandhaafd.¹⁵⁶ Op 15 oktober stuurde Veenhof dit stuk vol overtuiging in concept naar de nog steeds on-

dergedoken Schilder, hopen op diens instemming maar hem ook instruerend:

Laat men ons hierom maar veroordeelen! Het kost heel wat moeite een eenheidsfront te vormen. (...) De bedoeling is dat alle bezwaarden dit stuk teekenen. (...) *Doe jij nu vooral niets.* (...) Je moet nu even achter de bezwaarden aankomen (...). (...) Ik ben dankbaar dat *nu* de positie helder is. De scholastieke kuyperiaansche constructie tegenover de reformatorische. Zoo kan, zoo moet de strijd aanvaard, die ons is opgedrongen.

Op 24 oktober stuurde Veenhof een aangepast concept. Opnieuw drong Veenhof er bij Schilder op aan op de achtergrond te blijven. Dan kon niet gezegd worden dat Schilder stookte. De volgende dag schreef hij Schilder opnieuw: 'Wat is de kerkelijke hemel somber!' Hij was blij dat de bezwaarden zich hadden verenigd in het schrijven van de genoemde verklaring aan de synode en de kerken. De zaak van de leerkwestie was nu zo zuiver mogelijk gesteld: 'God behoede onze kerken voor een scheuring!'¹⁵⁷ Schilder was echter naar zijn eigen, latere schrijven van 1 maart 1944 niet in staat op Veenhofs epistels te antwoorden.¹⁵⁸

Buigen of barsten?

Op 5 november 1943 schreef Veenhof nog eens aan Berkouwer. Ook in deze brief ventileerde hij zijn somberheid en zijn angst voor een scheuring: 'Overal kraakt het'. Hij had bezwaar tegen het eenzijdig benadrukken van de veronderstelde wedergeboorte: 'We moeten de kinderen óók zien onder het aspect der roeping'. Daarbij verwees hij naar de *Verklaring van gevoelen*, waarin volgens Veenhof geluiden doorklonken uit Berkouwers boek *De strijd om het roomsch-katholieke dogma*.¹⁵⁹ Hartstochtelijk vroeg hij Berkouwer de synode uit te laten spreken, dat de veronderstelde wedergeboorte geen dogma was: 'Laat ze verklaren, dat ze geen afwijking ziet in de *Verklaring van gevoelen*'. Daarbij verwees Veenhof naar uitspraken van Dijk: 'Dijk sprak hier verleden week. Hij zei openlijk, dat 1905 een eenheidsformule, geen dogmatische uitspraak was. En in een kring zei hij, dat hij die uitspraak "houden voor wedergeboren" een ongelukkige vond. Als dat op de synode gezegd wordt, is het ineens goed!' Inhoudelijk had Veenhof daar gelijk in, maar de verhoudingen binnen de Kamper hogeschool waren dermate verziekt, dat de positie van Schilder moeilijk was geworden.¹⁶⁰ De kans dat Dijk zoiets op de synode zou uitspreken was nihil.

Veenhof was nog eens in oude *Herauten* gedoken en vond daarin een serie artikelen van H.H. Kuyper uit 1915 en 1916 waarin volgens hem goede 'pacificatiemogelijkheden' lagen. Daarin waarschuwde Kuyper op 14 mei 1916

tegen 'een eenzijdige verbondsprediking'. Gedoopt zijn als kind alleen was niet genoeg om Gods koninkrijk binnen te gaan. Zeker, de verbondsbelofte gold ook voor de kinderen, maar Kuyper waarschuwde tegen een 'verkeerde opvatting van deze belofte':

Alle beloften Gods zijn alleen in Christus Jezus ja en amen, en wie Christus niet met een geloovig hart aanneemt, heeft daarom aan deze beloften geen deel. De doop mag het bad der wedergeboorte zijn, maar alleen wie uit den Geest wedergeboren is, gaat in in het koninkrijk der hemelen. In de prediking mag dit element nooit gemist worden; anders scheidt men, wat God in zijn woord vereenigd heeft.¹⁶¹

Veenhof las hierin terecht een benadrukken van de belofte én de eis binnen het verbond, iets wat de bezwaarden ook beklemtoonden: 'Als dit geleerd werd als het gereformeerde standpunt, waarom maken we nog zoo'n drukte? Naar mijn innige overtuiging ligt hier de brug van elkaar te bereiken'. Veenhof trachtte hartstochtelijk de kerkelijke zaak via het inhoudelijke spoor te redden: 'Amice, de zorg voor onze kerken en de vurige begeerte naar de eenheid, die bewaard *moet* en *kan* worden deed me weer schrijven'. Hij reageerde ook op Berkouwers appèl om vaker op de synode te komen: 'De kerkelijke spanningen kostten mij al heel wat slaap en ik ben zeer vermoeid'. De tijdens zijn vakantie in Putten opgedane nieuwe krachten waren al lang weer verbruikt. Hij kon niet goed meer tegen lange vergaderingen: 'Als ik niet op de synode kom, zit er dus niets achter'. In een korte, toegevoegde tekst benadrukte Veenhof dat op de synode de verschillen niet te veel accent moesten krijgen.¹⁶² Zo probeerde hij nog een brug te slaan tussen de bezwaarden en de synode en verdere polarisatie tegen te gaan. Maar het *point of no return* was bijna bereikt.

Schilder had dat voorjaar een op 30 april 1943 gedateerde synodale brief gekregen waarin nogmaals van hem gevraagd werd de synode en haar leerbeslissingen te erkennen. Daarbij werd hem ook verzocht de brief over de vermeende onwettigheid van de synode aan zijn eigen Kamper kerkenraad in te trekken, een epistel dat bij de synode kwaad bloed had gezet. De synode wilde dat Schilder bezwaar maakte bij de synode zelf, terwijl Schilder denkend vanuit het oude kerkrecht vanuit het grondvlak van de kerken wilde opereren. Op 13 december 1943 schreef Schilder dat 'de teerling geworpen' zou zijn als conformering aan de leeruitspraken vereist bleef.¹⁶³ Zo voerde de Kamper hoogleraar vanaf een afstand al schrijvend de spanningen nog verder op.¹⁶⁴

Maar de synode deed dat ook. De *Verklaring van gevoelens* van de bezwaarden werd vlak daarna door de synode behandeld. De uitkomst was dat de synode op 16 december 1943 benadrukte 'dat in onze kerken niets mag wor-

den geleerd, dat met de betrokken leeruitspraken niet ten volle in overeenstemming is'. Toegevoegd werd een deel van het voorstel van de bezwaarde ds. B.A. Bos, waarin de synode in verband met het verbond haar brief van 23 november 1943 aan de kerken handhaafde, waarin enerzijds de vastheid van Gods verkiezing en verbond werden benadrukt, maar anderzijds ook de oproep tot geloof en bekering. Deze brief werd echter niet, zoals Bos had voorgesteld, verklaard 'vast en bondig' te zijn in verband met de verklaring van 1905 en de uitspraak van 1942.¹⁶⁵ Hij kreeg dus niet de status van leerbesluit. Dat was jammer omdat de synode de bezwaarden daarmee ver tegemoet zou zijn gekomen en beide partijen een 'vast en bondig' document zouden hebben gehad naar eigen smaak en voorkeur waarop ze zich konden beropen.

De toestand in de kerken werd er met leerbesluiten, toelichting, preadvies en toegevoegde brief bepaald niet duidelijker op. Maar de toevoeging was wel een gebaar van goede wil naar de bezwaarden. Berkouwer zou deze fase in de kerkstrijd later terecht 'een kritieke' noemen. Hij vermoedde in zijn terugblik dat de synode geen beoordeling wilde geven van de *Verklaring van gevoelens*, omdat men bezorgd was opnieuw een interpretatiestap te doen met weer een nieuwe verklaring. Er was immers al een bindende verklaring.¹⁶⁶ Veenhof was hier net als de andere bezwaarden zeer teleurgesteld over.¹⁶⁷ Een breekpunt was dichtbij.

Veenhof schreef Schilder op 19 december 1943 om mee te leven met diens 'tweede verjaardag in ballingschap'. Schilders vrouw was uit hun huis aan de Vloeddijk 14 gezet. De Duitse bezetter had het op 20 november 1943 gevorderd:¹⁶⁸ 'Wat geeft God jou ontzaglijk veel te dragen'. Veenhof blikte terug vanaf de synode van 1936. Hij had, zo schreef hij Schilder, niet gedacht dat het conflict zich toe zou spitsen op het verbond. Daaruit bleek dat hij zijn eigen voorspelling in de brief aan Janse van 24 maart 1938 was vergeten, waarin hij juist schreef dat het wél zou gaan om 'geloof, verbond, doop'.¹⁶⁹ Andere leerkwesities waren op de achtergrond gekomen: 'Wie denkt er nog aan de onsterfelijke ziel en het *anhypostatos*?'¹⁷⁰ Veenhof vertelde dat de bezwaarden van het Amersfoorts comité trouw waren gebleven: 'Ze hebben hun geweten zuiver gehouden'. Zeker, er waren verschillen van inzicht, ook wat de strategie betrof, maar 'ten slotte hebben we elkaar steeds gevonden'. Het was volgens hem in zoverre goed geweest dat Schilder niet mee kon vergaderen, dat de synode daardoor kon weten dat het geen persoonlijke kwestie was maar 'een zaak'.

Veenhof had zich gegeven voor de zaak van de bezwaarden, in een toch al spannende context van de oorlog en het joodse onderduikertje: 'Het maakt mij geestelijk kapot. Ik kon er nachten niet van slapen'. Ook zijn Utrechtse collega's De Goede en De Jager stonden aan de bezwaarde kant. De synode had een geste gedaan met de toevoeging van het voorstel-Bos: 'We kunnen

alles zeggen, blijven preken zoals we deden'. Daarmee legde Veenhof dit synodebesluit in bezwaard voordeel uit. Het was nog maar de vraag of dat kon, maar de onheldere situatie bood zeker de ruimte voor zijn uitleg. Wat moesten ze nu doen? Dat was de vraag die Veenhof Schilder in zijn brief stelde. Door het gebrek aan persmogelijkheden konden ze slecht voorlichten, alleen maar in 'kleine kring'. Direct na de oorlog moest het verbond volgens Veenhof direct behandeld worden, 'diep en duidelijk': 'Er moet elke week over gesproken worden! De opinies moeten worden geleid en gevormd. Zoo heeft Kuyper zijn ellendige theorie er [ook] in weten te krijgen'. Schilder zou dat moeten doen in *De Reformatie*, exegetisch en kerkhistorisch: 'We snakken ernaar!'.

Veenhof bleef midden in de kerkelijke strijd verlangen naar een solide inhoudelijke onderbouwing van het bezwaarde standpunt. Hij bleef zoeken naar die ene sluitende formulering van de relatie tussen verbond en verkiezing, die voor beide partijen aanvaardbaar zou kunnen zijn. God nam de gelovigen en hun kinderen op in zijn verbond:

maar om ze tot de volle verbondsrelatie te brengen. Er is inderdaad verbondsbreuk en -wraak, maar er is toch nog een bepaalde dimensie in het verbond, een houding in het verbond, waartoe alleen de uitverkorenen geraken. Zoo lees ik bijvoorbeeld [het commentaar van] Calvijn op Romeinen 9. In die trant schreef ook Janse in zijn *Rondom de Reformatie*.¹⁷¹

De naam van Janse, met wie de briefwisseling was opgehouden, dook weer op. Veenhof voelde zich door zijn vermoeidheid oud: 'We worden oud Pic. Jij omdat je 't beleeft, ik omdat ik er zoo al over denk'. Ruim 40 jaar oud was Veenhof uitgeput. En hij maakte zich zorgen over Schilder.¹⁷²

Intussen werd de oorlogstoestand in Nederland steeds nijpender. Veenhof had zich als predikant in de grote stad Utrecht verder ontplooid tot een prominent, gereformeerd predikant. Hij bestuurde, publiceerde, gaf lezingen en nam deel aan het bezwaarde Amersfoorts comité. Hij ondertekende geen gravamen, omdat hij in de synodebesluiten van 1905 voldoende ruimte zag voor het standpunt van de bezwaarden. Ook probeerde hij, irenisch als hij was, bruggen te slaan naar Berkouwer als belangrijkste vertegenwoordiger van de synode. Verder was hij bereid deel te nemen aan een commissie van synodale deputaten. Hij steunde en kritiseerde zijn vriend Schilder ten opzichte van wie hij een zelfstandiger positie innam dan voorheen, waarbij hij het belang van strategische overwegingen benadrukte. Daardoor kwam hij dichter bij zijn vriend Vollenhoven te staan. Ondertussen kreeg hij zelf flinke kritiek te verduren van Holwerda en Schilder, die vonden dat hij moest doorpakken. Verder begon Veenhof zich te verdiepen in de geschiedenis van de Afgescheiden kerken en de opvattingen over verbond en doop in die

kringen. Dat zou een keerpunt in zijn leven betekenen, waarna hij zich uitgebreid zou gaan verdiepen in zijn spirituele achtergrond van de Afscheiding. Het lokale kerkelijke werk, ook onder de studenten, ging intussen door in de moeilijke situatie van oorlog en bezetting. En thuis bevond hij zich, gesteund door zijn sterke en stabiele vrouw, in een levensgevaarlijke situatie met een joodse onderduiker. Rusteloos was hij actief op vele terreinen. Het ging steeds meer ten koste van zijn gezondheid.

Noten

1. HUA, Archief Gereformeerde Kerk Utrecht 1894-1955, Specificatie der wijken en vergaderplaatsen, inv. nr. 302. De wijk van de Westerkerk was wijk 1.
2. Zie voor een kaart van de stad Utrecht in 1942: <http://www.hetutrechtsarchief.nl/kaart/tweede-wereldoorlog/#k1942> (geraadpleegd op 26 november 2013).
3. De intrepreek is opgenomen in Veenhof, *Vergader de kerk!* Het Archief-Veenhof, inv. nr. 37, bevat geen uitgeschreven tekst van de intrepreek in Utrecht, wel een lange reeks geheugensteuntjes. Het adres van de Oosterkerk is ontleend aan het *Jaarboek ten dienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1942*, 202. De gegevens over bevestiging en intree zijn ontleend aan het Archief Gereformeerde Kerk Utrecht, Notulen smalle kerkenraad (zonder diakenen) 1939-1942, 17 februari 1941, inv. nr. 145. De Utrechtse predikanten bevestigden hun nieuwe collega's bij toerbeurt. Zie voor dit laatste de *Utrechtse kerkbode*, *Weekblad voor de gereformeerde kerken in de provincie Utrecht*, van 22 februari 1941, nr. 8, waarin geschreven wordt over de komst van Veenhof.
4. Dit zou R.H. Bremmer later vermelden in zijn lofredre op Veenhof bij diens informele afscheid als hoogleraar in Kampen op 8 april 1969. Zie hoofdstuk 13.
5. Veenhof, *Vergader de kerk!*, 23.
6. A.w., 28.
7. A.w., 32.
8. A.w., 37.
9. Archief-Veenhof, Brief Anne de Vries vanuit Hooghalen (Drenthe), 5 februari 1941, inv. nr. 2.
10. Archief-Veenhof, Brief Anne de Vries, 7 oktober 1941, inv. nr. 2. Kennelijk had Veenhof al eerder commentaar gegeven op werk van De Vries. De eerste druk van het *Kleutervertelboek* verscheen in 1948 bij Kok in Kampen. Van het beloofde woord van hulde is in elk geval in de eerste druk niets terechtgekomen.
11. Archief-Veenhof, Brief van Anne de Vries, 13 november 1941, inv. nr. 2.
12. Letterkundig Museum Den Haag, Archief-Anne de Vries, Collectie brieven C. Veenhof, Brief, 2 februari 1943. De collectie brieven van C. Veenhof aan Anne de Vries omvat in totaal 28 stuks. De auteur dankt Anne de Vries jr. voor zijn toestemming deze brieven te raadplegen.
13. Archief-Anne de Vries, Brief Veenhof, 9 augustus 1943. De Nederlandsche Kultuurkamer was door de Duitsers ingesteld om de Nederlandse kunst- en cultuurwereld om te vormen naar nationaalsocialistische snit. *Kerk en jeugd* was in het leven geroepen door de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland van 1942, waarschijnlijk om na het verbod door de bezetter van het officiële gereformeerde jeugdwerk toch een

- instrument te hebben om de jeugd geestelijk te vormen. Het tijdschrift, dat tweemaal per maand verscheen, was maar een kort leven beschoren. Op 1 september 1944, vlak na de Vrijmakingsvergadering in Den Haag, verscheen het laatste nummer. Zie voor genoemd tijdschrift: http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Kerk%20en%20Jeugd_tcm99-133276.pdf (geraadpleegd op 20 augustus 2014). Zie hier ook D. Kaajan, 'De Gereformeerde Kerk in Utrecht 1934-1950' in: W. Berkelaar en G. Raven, red., *Kerkscheuring in oorlogstijd. Oorlog en Vrijmaking in Amersfoort en Utrecht*. AD chartasreeks 18 (Barneveld Vuurbaak 2011) 30-57, vooral 35.
14. Archief-Veenhof, Brief Anne de Vries, 4 oktober 1943, inv. nr. 3.
  15. Familiearchief.
  16. Veenhof, *Vergader de kerk!*, 39.
  17. Ter Pelkwijk werd een jaar later, in april 1942, door de bezetter vervangen door de NSB-er C. van Ravenswaay. Zie in dit verband R. de Bruin, T. Hoekstra en A. Pietersma, *Twintig eeuwen Utrecht. Korte geschiedenis van de stad* (Utrecht SPOU en HUA 2008) 92-93.
  18. Veenhof, *Vergader de kerk!*, 38.
  19. Kaajan, 'De Gereformeerde Kerk in Utrecht', 51.
  20. A.w., 32.
  21. T.H.M. van Schaik, 'Om des gewetens wille. De kerken en het onderwijs 1940-1945' in: J. van Miert, red., *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*. Stichtse Historische Reeks. Centraal Museum Utrecht en Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht (Utrecht Het Spectrum/Broese Kemink 1995) 77-105, vooral 83. Zie hier ook Kaajan, 'De Gereformeerde Kerk in Utrecht', 38.
  22. Kaajan, 'De Gereformeerde Kerk in Utrecht', 39 en 52. Dat Veenhof zijn collega De Goede als vriend beschouwde, bleek uit zijn brief vanuit Kampen van 27 februari 1950 aan Meindert de Goede. Zie Archief-Veenhof, Doos 45, nagekomen stukken.
  23. De Bruin et al., *Twintig eeuwen Utrecht*, 93-94.
  24. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 284. Margriet vertelde dat haar vader Radio Oranje beluisterde bij hun burens.
  25. Beide documenten zijn aanwezig in het familiearchief. Het persoonsbewijs is gedateerd op 23 oktober 1941 en draagt als kenmerk U16/115070, het bijbehorende legitimatiebewijs is gedateerd op 8 maart 1943 en is genummerd I668. Zie voor de Luchtbeschermingsdienst: <http://www.verzetsmuseum.org/tweede-wereldoorlog/nl/achtergrond/achtergrond,luchtbescherming> (geraadpleegd op 30 december 2010).
  26. Archief-Veenhof, inv. nr. 38.
  27. Archief-Veenhof, Rondzendbrief december 1942, inv. nr. 39. Zie voor de arbeidsdienst en *Arbeitseinsatz* in Utrecht en de betrokken brieven Kaajan, 'De Gereformeerde Kerk in Utrecht', 36-38, hier vooral 37. Kaajan spreekt in dit verband van meditaties.
  28. Kaajan, 'De Gereformeerde Kerk in Utrecht', 35-36.
  29. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 284. Zie hier ook Kaajan, 'De Gereformeerde Kerk in Utrecht', 41. Jan Veenhof verstreekte de informatie over de familie in Vroomshoop en de Wieringermeer.
  30. Berkouwer, *Zoeken en vinden*, 320.
  31. Deze ds. Meijster was een zoon van ds. T. Meijster, christelijk gereformeerd predikant te Zeist, die in hoofdstuk 1 aan de orde kwam in het verhaal over de verstoorder van de bijeenkomst van het Doornse conventikel, die overleed aan de 'klem'. Ds. T. Meijster

- ging in die samenkomst voor.
32. De chronologie van de gebeurtenissen voorafgaand aan de Vrijmaking is ontleend aan Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, 145-152. Ook is gebruik gemaakt van Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland 2*, 87-112. Verder zijn de betrokken synodale *acta* geraadpleegd. Vanaf het uitbreken van de oorlog in 1940 was Utrecht de roepende kerk geworden van de in Sneek begonnen synode. Zie Kaajan, 'De Gereformeerde Kerk in Utrecht', 31. In december 1941 vergaderde de synode voor het laatst in Sneek na in augustus 1940 en in maart 1941 in Utrecht te hebben vergaderd.
  33. *Acta voortgezette generale synode GKN 1940-1943*, 58. Zie hier ook Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 487-488.
  34. Deddens en Te Velde, *Vrijmaking-Wederkeer*, 43.
  35. Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, 147.
  36. Zie voor Schilders publicatieverbod G. Harinck, "'Mijn volk dienen, zonder in conflict te komen met rechtmatige verordeningen.'" Klaas Schilder en het verzet' in: G. Harinck, red., *Tussen lijdelijkheid en verzet. Gereformeerden in bezettingstijd*. AD Charitasreeks 8 (Barneveld De Vuurbaak 2005) 39-55.
  37. W.G. de Vries, *Eender en anders. Correspondentie tussen K. Schilder en D.H.Th. Vollenhoven* (Kampen Kok 1992), 96-101, citaten op 97, 99 respectievelijk 98.
  38. J. Veenhof, 'Geschiedenis van theologie en spiritualiteit in de Gereformeerde kerken', 53. Zie hier ook Ridderbos, *Strijd op twee fronten 2*, 417: 'Bovendien vervreemde Schilder zich in de loop van de jaren van het merendeel van zijn Kampense collega's (...)' J. Ridderbos noemde Schilder in het najaar van 1942 een 'querulant' en Dijk had zich enkele maanden daarvoor beklaagd over het gebrek aan meelevens van Schilder bij het verlies van zijn zoon. Ook Den Hartogh ervoer steeds meer afstand (417-418). Van Staalduine wijst erop dat de tweedeling onder de docenten op de Kamper Theologische Hogeschool al dateerde vanaf halverwege de jaren dertig. Zie op dit punt zijn *Om de lijn der Afscheiding*, 199-200.
  39. Stellingwerf meldt in zijn *D.H.Th. Vollenhoven*, 160, dat 29 classes en 34 kerkenraden de synode hadden verzocht de geschillen niet in oorlogstijd te behandelen. Volgens het *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1942* waren er dat jaar 57 binnenlandse en 4 buitenlandse classes (Argentinië, Duitsland [2] en Nederlandsch-Indië), en 862 kerkenraden. Het aantal kerkenraden is geteld aan de hand van het aantal kerken in de Naamlijst op de pagina's 17-22. Het aantal classes is ontleend aan het Statistisch overzicht op de bladzijden 360-362. Het aantal kerken in dat overzicht is om onduidelijke redenen aanzienlijk lager, namelijk 801, dan in de naamlijst. Waarschijnlijk speelt in het geconstateerde verschil een rol dat daarin één kerk per plaats geteld wordt, terwijl daar meerdere kerkelijke gemeenten en kerkenraden actief kunnen zijn.
  40. Greijdanus had Veenhof per brief gevraagd of hij in Utrecht bij de Veenhofs kon logeren, als de synodezitting die op 26 mei 1942 zou aanvangen, meerdere dagen zou gaan duren. Archief-Veenhof, Brief Greijdanus vanuit Kampen, 24 april 1942, inv. nr. 2. Het is niet met zekerheid bekend of dit is gebeurd. Wel meldde Greijdanus per brief van 28 augustus 1942 vanuit Kampen dat hij het 'aangenaam' vond, dat de Veenhofs hem in verband met vergaderingen van begin september 'wederom' logies hadden aangeboden. Archief-Veenhof, inv. nr. 2. Ook herinnert Jan Veenhof zich dat Greijdanus in die tijd wel eens bij hen logeerde.

41. Zie hier het *Biografisch lexicon* 4, Lemma Greijdanus, 154.
42. Zie hier Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 239-240: 'In ieder geval werd het verzet tegen de behandeling kerkbreed gedragen' (240, noot 58).
43. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 269 en 305, citaat op 269.
44. *Acta voortgezette generale synode GKN 1940-1943*, 78-80.
45. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 160. Zie de betrokken brief in De Vries, *Eender en anders*, 101-102, citaat op 102.
46. *Acta voortgezette generale synode GKN 1940-1943*, artikel 682, 95-97, citaat op 97.
47. Als lokaal predikant was Veenhof automatisch adviseur van deze synode. Hij schreef een jaar later in een brief aan Schilder vanuit Putten, gedateerd juli 1943, door Schilder ontvangen op 18 september 1943, dat hij van de vorige synode geen enkele zitting had bijgewoond en 'van deze synode bezocht ik alleen de opening'. Archief-Schilder, inv. nr. 29. Bij 'deze synode' ging het om die welke op 22 juni 1943 in Utrecht begon. Het is niet geheel duidelijk welke synode Veenhof bedoelt met de 'vorige'. Ging het hier om de verlengde synode na 1 september 1942 of ook om de synode die daaraan voorafging? In dit boek zal nog blijken dat Berkouwer en Schilder Veenhof erop wезen dat hij zo weinig op de synodevergaderingen kwam. Schrijver dezes krijgt uit de relevante *acta* de stellige indruk dat de *pastores loci*, adviseurs dus op de synode, bij afwezigheid niet vermeld worden in de absentielijsten. Nauta zou later tegenover Puchinger verhalen over de aanvankelijke tevredenheid van Veenhof met de leerbesluiten van de synode in diens *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, 272.
48. R. Schippers, in die tijd geestverwant van Schilder en Veenhof, meldde het eerste in een vraaggesprek met G. Puchinger in diens *Hervormd-gereformeerd, één of gescheiden?* (Delft Meinema 1969) 127-166, vooral 150. Zie voor Schippers het *Biografisch lexicon* 5, 448-451 (S.J. Noorda).
49. C. Veenhof, 'Na de Synode', *De Wachter* 40, nr. 31, 12 juni 1942, 3-4, citaat op 3. *De Wachter* was het steunblad voor de Kamper Hogeschool.
50. A.w., 4.
51. Archief-Veenhof, Brief R. Schippers aan Schilder vanuit Rotterdam, 16 juni 1942. Door Schippers doorgestuurd aan Veenhof met een brief van 15 juni 1942, inv. nr. 2.
52. *Acta voortgezette generale synode GKN 1940-1943*, 100-101.
53. A.w., 107.
54. A.w., 109.
55. Deddens en Te Velde, *Vrijmaking-Wederkeer*, 45.
56. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 284.
57. Informatie Jan Veenhof.
58. Brief met bijlage van Hedi Liebstaedter vanuit Bussum aan D. Smits te Vlaardingen, 14 september 1997. Kopie in bezit van de biograaf. D. Smits inventariseerde het Archief-Veenhof.
59. Informatie van Margriet Veenhof-Naber.
60. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 283-284.
61. Brief Hedi Liebstaedter. Zie hier ook de syllabus met informatie verstrekt bij de Plechtigheid ter ere van de uitreiking van de Yad Vashem onderscheidingen aan onder andere C. Veenhof en M.M. Veenhof-Bakker op 7 november 2007 in de Synagoge van de Liberaal Joodse Gemeente te Rotterdam. Syllabus in bezit van de biograaf.
62. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 284.

63. G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het jodendom (1896-1970)* (Kampen Kok 1996) 404. Van Klinken voegde een in dit kader relevante vijfde stelling toe aan dit proefschrift: 'In de gereformeerde wereld wordt in 1942 beseft dat de joden bij deportatie hun dood tegemoet gaan'. Dit is recentelijk op zijn minst genuanceerd door de Leidse historicus B.E. van der Boom in zijn boek *'Wij weten niets van hun lot'. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam Boom 2012). Hij beweert dat de Nederlandse bevolking in het algemeen wel degelijk op de hoogte was van de zeer moeilijke toestanden in de kampen in Duitsland, maar niet van de onvoorstelbare verschrikkingen die de joden daar wachtten. Zie in het kader van de hulp aan joodse kinderen in de Tweede Wereldoorlog ook B.J. Flim, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland 1942-1945* (Kampen Kok 1996).
64. Brief echtpaar J. en K. van Oord aan de familie Veenhof vanuit De Bilt, 28 december 2007. De auteur ontving een kopie van K.R. Veenhof.
65. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 284.
66. Brief echtpaar Van Oord.
67. De *Schutzstaffel* of afgekort *ss* was een paramilitaire, nationaalsocialistische organisatie in de Tweede Wereldoorlog. De *Waffen ss* was de militaire tak ervan. De *ss* was opgericht om Hitler en andere hooggeplaatste nazi's te beveiligen. Later werd deze organisatie ingezet om de *Holocaust* uit te voeren en binnen- en buitenlandse vijanden van het Derde Rijk te martelen en uit te schakelen. Zie hier G. Knopp, *Hitlers moordenaars. De geschiedenis van de ss* (Antwerpen/Houten Manteau/Het Spectrum 2004).
68. A.J. van der Leeuw, 'Utrecht in de oorlogsjaren' in: Van Miert, *Een gewone stad in een bijzondere tijd*, 15-49, hier vooral 37-38.
69. Archief-Veenhof, Brief ondergedoken Schilder, augustus 1942, inv. nr. II.
70. Zie voor Popma G. Raven, 'De Gereformeerde Kerk van Amersfoort en de Vrijmaking van 1945' in: Berkelaar en Raven, *Kerkscheuring in oorlogstijd*, 11-29; en voor Scholtens: http://www.archieven.nl/pls/m/zk2.show_img?p_vast=5&p_id=69016343&p_adt_id=5&p_link=http://files.archieven.nl/5/f/2183/ScAo4949.jpg (geraadpleegd op 30 december 2011). Scholtens zou op 8 september 1942 door de Duitsers worden gearresteerd wegens een lezing over de arbeidsdienst. Op 6 januari 1943 stierf hij in concentratiekamp Oranienburg. S.J. Popma was een oudere broer van K.J. Popma, secretaris van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, die genoemd werd in hoofdstuk 4.
71. G. Harinck, 'Hollen en stilstaan in 1942. Holwerda's entree in het conflict in de Gereformeerde Kerken' in: G. Harinck, red., *Holwerda herdacht. Bijdragen over leven en werk van Benne Holwerda (1909-1952)*, AD chartasreeks 10 (Barneveld De Vuurbaak 2005) 38-67, citaat op 42. Ook de informatie over het Amersfoorts comité in het verloop van dit hoofdstuk is ontleend aan deze bron.
72. Zie voor deze locatie Raven, 'De Gereformeerde Kerk van Amersfoort en de Vrijmaking', 20.
73. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 159-162; Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, 149.
74. Zie voor de internering van Popma in kamp Haaren bij Sint-Michielsgestel: http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Predikanten_WO2_tcm99-239153.pdf, 12 (geraadpleegd op 4 maart 2014).

75. Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, 149.
76. Archief-Schilder, Brief Veenhof, augustus 1942, inv. nr. 19.
77. Archief-Veenhof, Brief Schilder ('op reis') aan Veenhof, 26 augustus 1942, inv. nr. 11. Dat Schilder Veenhof aansprak met 'u' zal te maken hebben gehad met het feit, dat hij zijn vriend schreef in zijn hoedanigheid van synodaal deputaat, en misschien ook enigszins vanwege zijn onvrede met diens medewerking aan deze synode.
78. Van Staalduine wijst er in zijn *Om de lijn der Afscheiding*, 228, noten 1 en 2, op dat zelfcontinuering van de synode na een provisorische sluiting geen kerkrechtelijk *novum* was. Dit was al eerder gebeurd, bijvoorbeeld door de synode van Utrecht (1923) en de synode van Assen (1926). Nieuw was wel dat de synode van Sneek er frequenter gebruik van maakte. Uiteindelijk kwam de synode van Sneek voor het laatst bijeen op 29 april 1943, waarna de synode van Utrecht voor het eerst vergaderde op 22 juni 1943. Het wezenlijke probleem was voor Schilder echter niet de zelfcontinuering op zichzelf, wel de voortzetting van de synode over de grens van drie jaren heen, die kerkrechtelijk vroeg om het benoemen van nieuwe synodeleden vanaf het grondvlak van de kerken. Het mandaat zelf verlengen over de kerkrechtelijke houdbaarheidsdatum heen was voor Schilder onaanvaardbaar.
79. Archief-Veenhof, Brief Vollenhoven, 23 september 1942, inv. nr. 16.
80. Zie voor Sietsma: <http://forumc.digibron.nl/artikel?uid=0000000013099111e65266db081d07a&itemsperpagina=15&zoekterm=%20bavinck&docid=70> (geraadpleegd op 26 april 2014). Zie voor Kapteyn: H. van der Jagt, 'Aanhoudend verzet en tragische ondergang van een jonge prediker. Johannes Kapteyn (1908 Giessendam – 1942 Dachau)' in: Harinck en Van Klinken, *Van kansel naar barak*, 85-103.
81. Archief-Vollenhoven, Doos 18, Brieven 1942, Brief Veenhof vanuit Utrecht, 5 oktober 1942.
82. *Acta voortgezette generale synode GKN 1940-1943*, artikel 785 en 791, 122 en 123. *De Toelichting op de uitspraken van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland inzake eenige punten der leer, in opdracht der synode opgesteld* (Kampen Kok 1942) was van de hand van G.Ch. Aalders, G.C. Berkouwer, S.J. Popma en J. Ridderbos. J. Stellingwerff vermeldt in zijn *De vu na Kuiper. De Vrije Universiteit van 1905 tot 1955, een halve eeuw geestesgeschiedenis van een civitas academica* (Kampen Kok 1987) 318, dat deze toelichting vooral van de hand was van Ridderbos: 'J. Ridderbos, die de *Toelichting* met de instemming van G.Ch. Aalders en G.C. Berkouwer schreef (...)'. Popma maakte eind november 1942 officieel bezwaar tegen zijn naam onder deze toelichting, omdat hij in de periode juli-december 1942 gevangen zat en de tekst zodoende buiten zijn medeweten was vastgesteld. Zie hier de *Acta*, artikel 816, ingekomen stuk 14, 130.
83. A.w., artikel 801, 125.
84. Archief-Veenhof, Brief ondergedoken Schilder, 14 oktober 1942, inv. nr. 11. Berkouwer schreef in zijn *Zoeken en vinden*, 333 en 341, dat Schilder de leeruitspraken van 1942 onjuist vond, terwijl Veenhof daar wel mee akkoord kon gaan, maar vooral problemen kreeg met de toelichting daarop. Deze *Toelichting* leek volgens Endedijk vooral de positie van de bezwaardenden onder vuur te nemen. Zie hierna in dit hoofdstuk.
85. *Acta voortgezette generale synode GKN 1940-1943*, 114.
86. H. Hoeksema werd in 1924 na een conflict over de algemene genade door de synode van de *Christian Reformed Church* in Amerika afgezet. Daarop stichtte Hoeksema de *Protestant Reformed Churches*, die de antithese tussen kerk en wereld strikt handhaaf-

- den. Ook Schilder had bezwaren tegen het kuyperiaanse concept van de algemene genade, waardoor Hoeksema Schilder als medestander zag. Zie hier de *Christelijke encyclopedie* II, Lemma Herman Hoeksema, 800-801 (J.L. Krabbendam).
87. Schilder had in zijn brief aan de synode van augustus 1942 een kritische opmerking gemaakt over de vertegenwoordiging van gereformeerd A en B in het moderamen. Zie voor deze brief K.Schilder, *Verzamelde werken 1942-1944*, bezorgd door W.G. de Vries (Barneveld De Vuurbaak 1998) 307. De synodecommissie, die over deze brief moest rapporteren, noemde deze opmerking 'geheel onjuist' en 'hoogst afkeuringswaardig'. Zie hier de *Acta voortgezette generale synode GKN*, bijlage XCIX, 256. Ook de synode zelf keurde 'de onbewezen beschuldigingen en verdachtmakingen, welke het schrijven van prof. Schilder ontsieren' op 6 oktober 1942 'ten scherpste' af. Zie de *Acta*, artikel 785, 122.
  88. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 23 oktober 1942, inv. nr. 28.
  89. Zie hoofdstuk 7.
  90. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, 349.
  91. Schilder en J. Veenhof, *Van Vrijmaking tot bevrijding*, 129. Jan Veenhof vertelde de biograaf ook dat zijn vader veel werk verzette onder de studenten in Utrecht. In dat kader noemde hij de naam van G. Puchinger. Zie voor Puchinger het vervolg van deze biografie. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt ook de studentencatechisatie van Veenhof genoemd.
  92. Schilder, *Door de glazen deur*, 17-18, citaten op 18.
  93. Brief Alberts.
  94. Deze spreuk verwijst naar de verovering van Saguntum in Spanje door de Carthaagse generaal Hannibal in 219-218 voor Christus, terwijl intussen de Romeinse senaat vergaderde over de bezetting van de stad van zijn bondgenoot. Na de verovering verklaarde Rome de oorlog aan Carthago en begon de Tweede Punische Oorlog. De Latijnse spreuk is een citaat van de Romeinse geschiedschrijver Livius: *Deliberante senatu perit Saguntum*. Zie hier het *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (Utrecht/Antwerpen Van Dale Lexicografie 1995¹²) 3754 (S-Z), en H. van Gelder, *Leerboek der oude geschiedenis voor de hogere klassen van gymnasia en lycea*. Bewerkt door D. Cohen en E. Visser (Groningen Wolters-Noordhoff 1970²¹) 149.
  95. De Vries, *Eender en anders*, 108-117. Ook Veenhof ontving uiteraard deze brief. Archief-Veenhof, inv. nr. 11.
  96. Archief-Veenhof, Brief Schilder, 5 november 1942, inv. nr. 11.
  97. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 255-256.
  98. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 162.
  99. HDC, Archief-B. Holwerda, Kopie brief Holwerda aan Veenhof vanuit Amersfoort, 10 november 1942, inv. nr. 40.
  100. Zie over deze brief met toelichting Harinck, 'Hollen en stilstaan in 1942', 52-54.
  101. A.w., 54-60.
  102. Archief-Veenhof, Brief Vollenhoven, 27 november 1942, inv. nr. 16.
  103. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland* 2, 93-94, citaat op 93.
  104. *Acta van de voortgezette Generale Synode 1940-1943*, 269.
  105. Archief-Veenhof, Brief Janse vanuit Breda, 29 november 1942, inv. nr. 8. De uitgebreide 'Opmerkingen bij de "Toelichting op de uitspraken van de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, inzake eenige punten der leer" 1942' zijn in

- gestencilde vorm opgenomen in het Archief-Veenhof, inv. nr. 9. De 'Opmerkingen' zijn gedateerd op 2 oktober 1942. Janse vermeldde Biggekerke als plaats van uitgave/totstandkoming.
106. Zie voor ds. B. Telder De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* v, 220-222. In het vervolg van deze biografie komt deze Bredase predikant nog uitgebreid aan de orde.
  107. Archief-Veenhof, Brief ondergedoken Schilder aan Marrie Veenhof-Bakker, 1 juni 1943, inv. nr. 11.
  108. Archief-Veenhof, Brief R. van Mazijk vanuit Beekbergen bij Apeldoorn, 10 mei 1943, inv. nr. 3. In de bibliotheek van de Theologische Universiteit te Kampen (Broederweg) ligt een syllabus van Veenhof ter inzage van eenzelfde cursus als in Apeldoorn, maar dan gegeven in Rotterdam op 2 en 30 oktober, 13 en 27 november 1943. De syllabus is getiteld *De grondslagen der calvinistische wijsbegeerte*. Veenhof noemt de cursus in Rotterdam later zelf ook in zijn 'Twee gouden jubilea', 119. Volgens ds. O. Mooiweer gaf Veenhof als predikant in Utrecht op zaterdagmiddagen een cursus wijsbegeerte voor belangstellende gemeenteleden. Zie O. Mooiweer, 'In Memoriam professor Cornelis Veenhof (2 maart 1902-7 februari 1983)', *Informatieboekje voor de Nederlands Gereformeerde Kerken* 1983, 143-147, hier vooral 145.
  109. Zie voor ds. R. van Mazijk De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* V, 38.
  110. Archief-Veenhof, Brief M.B. van 't Veer vanuit Amsterdam, inv. nr. 3. Schippers stond op dat moment in Rotterdam. Kennelijk was die ook op een lijst voor een talstelling in Amsterdam geplaatst, maar hij zou pas in 1948 naar Amsterdam-Watergraafsmeer gaan.
  111. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland* 2, 98.
  112. Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, 150.
  113. Archief-Veenhof, Brieven van R. Schippers vanuit Rotterdam, 6 januari 1943; van S. Greijdanus vanuit Kampen, 13 februari 1943; en van Joh. den Ouden vanuit Harkstede, 19 april 1943, inv. nr. 3.
  114. Zie hierna in dit hoofdstuk.
  115. Zie voor ds. H.C. van den Brink het *Biografisch lexicon* 3, 59-60 (B.A. Venemans). In het Archief-Veenhof, inv. nr. 34, is een uitgebreid dossier opgenomen over de kwestie-Van den Brink. In 1947 zou een commissie van de classis Amersfoort van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt aan de Particuliere Synode van Utrecht adviseren Van den Brink te aanvaarden als lid en emeritus-predikant. Voordat een en ander zijn beslag kon krijgen, stierf Van den Brink op 19 april 1947. Zie voor de gang van zaken rond Van den Brink ook de vele verwijzingen in het naamregister van Aalders, *Heeft de slang gesproken?*, 578.
  116. Zie hier ook Stellingwerff, *De vu na Kuyper*, 177: 'Tot zijn eigen verwondering raakte hij telkens de personen, die hij bestreed. En werd hij zelf bestreden, dan zocht hij daar vaak een persoonlijke bedoeling achter'.
  117. Archief-Schilder, Brief Veenhof vanuit Putten, juli 1943, inv. nr. 29. Deze brief werd later voltooid en verzonden. Zie vervolg hoofdstekst.
  118. Commissie I ging met name over de bezwaarschriften inzake de leerbesluiten. Zie de relevante *Acta generale synode GKN Utrecht* 1943-1945, 19 respectievelijk 13. De betrokken synodecommissie handelde ook over het rapport van de commissie van advies inzake de pluriformiteit van de kerk (*Acta*, 13), waar Veenhof in zat. Over dat onderwerp is in de periode van bespreking in het tijdvak 8-10 september 1943 echter niets in de

- synodale *acta* terechtgekomen (*Acta*, 52-58).
119. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 79-80, schrijft dat het bezwaarschrift van Los c.s. met name gericht was tegen de *Toelichting*, waar dat van Greijdanus vooral de leerbesluiten zelf onder vuur nam.
  120. Archief-Veenhof, Brief Berkouwer vanuit Amsterdam-Watergraafsmeer, 26 augustus 1943, inv. nr. 3.
  121. Helenius de Cock, *Historisch overzicht van de formulieren van eenheid en de liturgische geschriften van de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland* (Groningen Reits 1879), vooral 66-77. Het betreft hier paragraaf 11 over de inhoud van het doopsformulier.
  122. C. Veenhof, 'Boekbespreking', '*Prediking en uitverkiezing*', *Opbouw* 3, nr. 13, 26 juni 1959, 101-103, hier 102.
  123. De artikelen van Veenhof verschenen onder de titel 'Prof. Helenius de Cock over den kinderdoop' I en II, *De Wachter* 41, nr. 27, 5 november 1943, en *De Wachter* 42, nr. 2, 3 december 1943.
  124. C. Veenhof, *Predik het Woord. Gedachten en beschouwingen van Dr. A. Kuiper over de prediking* (Goes Oosterbaan & Le Cointre [1943]).
  125. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan Berkouwer, 30 augustus 1943, inv. nr. 3. Ook Den Hartogh beriep zich in zijn tegenovergestelde opvatting op het gedachtegoed van de afgescheidenen. Zie hier Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 334-336.
  126. In dit verband werd graag verwezen naar Deuteronomium 29: 29 (Statenvertaling): 'De verborgen dingen zijn voor den Here onzen God, maar de geopenbaarde zijn voor ons en voor onze kinderen tot in eeuwigheid, om te doen al de woorden dezer wet'. Veenhof zou zelf ook naar deze tekst verwijzen. Zie hierna in dit hoofdstuk.
  127. Zie hier Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 79-85 en 96-97. Die ziet een parallel met het verschil tussen de katjes- en aapjes-school in de bhakti-traditie binnen het hindoeïsme: 'In de aapjes-school moet de mens zich aan God vastklemmen als een aapje aan zijn moeder [bezwaard/later vrijgemaakt standpunt]. De katjes-school leert dat de mens passief de verlossing moet afwachten als het katje dat door de moeder bij het nekvel wordt gedragen [synodaal standpunt] (96)'.
  128. Archief-Veenhof, inv. nr. 11.
  129. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 82, noot 171.
  130. A.w., 81.
  131. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan Berkouwer, 4 september 1943, inv. nr. 11.
  132. Archief-Veenhof, Briefkaart R. Schippers vanuit Rotterdam, 4 september 1943, inv. nr. 11.
  133. Zie noot 47 in dit hoofdstuk.
  134. W.C.F. Scheps, *Verslag van de zittingen van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden in de Oosterkerk te Utrecht van 22 juni 1943-14 augustus 1945* (Uitgave van het weekblad *Kerknieuws* te 's-Gravenhage) 51.
  135. *Acta generale synode GKN Utrecht 1943-1945*, 52-58, citaat op 58.
  136. Archief-Veenhof, Briefkaart Vollenhoven 13 september 1943, inv. nr. 16.
  137. Archief-Schilder, Brief Veenhof, juli 1943, begonnen in Putten en afgerond in Utrecht, inv. nr. 29. De ontvangstdatum staat op de brief geschreven. Veenhof schreef op bladzijde 12 van deze brief dat hij het eerste deel ervan 'enkele weken' daarvoor had voltooid.

138. Theologisch gezien is het begrijpelijk dat er steeds weer tweedelingen ontstonden in de verschillende verbondsvisies waarin de goddelijke en de menselijke activiteit allebei moeten worden verdisconteerd. Of er kwam onderscheid tussen inwendig en uitwendig verbond of tussen verschillende posities binnen het verbond. Het was maar van welke verbondszijde men de problematiek benaderde.
139. Voor zover schrijver dezes kan nagaan, is dit boek nooit verschenen, wellicht ook vanwege de kerkelijke troebelen.
140. Archief-Veenhof, Brief L. Smit van Uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre vanuit Goes, 7 oktober 1943, inv. nr. 3. Veenhof ontving volgens een brief van Smit van 20 januari 1943 voor dit boek een voorschot van f500,-. Begin 1944 zou hij van de uitgeverij nog f725,90 ontvangen voor de losse verkoop van exemplaren. Smit meldde dat in een brief van 12 februari 1944, waarin hij ook schreef dat de verkoop van het boek uitstekend liep: 'Het doet ons genoegen, dat uw boek zoo goed gelooopen is en wij vinden het alleen maar jammer dat wij hiermede door de oplaag heen zijn, daar er nog voortdurend bestellingen op binnen komen, en van herdrukken momenteel geen sprake kan zijn'. Afgezien van exemplaren voor abonnees van de R[eformatorische].B[oe-ken].-serie waren er bijna 2.100 exemplaren verkocht. Door de papierschaarste in de oorlog was het moeilijk werk gedrukt te krijgen. Blijkens een brief van ds. C. Diemer vanaf Tholen van 12 november 1943 was Veenhofs boek op dat moment al uitverkocht. Ook de laatstgenoemde drie brieven zijn bewaard onder inventarisnummer 3 van het Archief-Veenhof. Veenhof verdiende aan *Predik het Woord* omgerekend naar 2013 alles bij elkaar €7.650,- (conform <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>, geraadpleegd op 28 april 2014).
141. Veenhof, *Predik het Woord*, 253.
142. A.w., 257.
143. A.w., 274.
144. A.w., 277.
145. A.w., 279.
146. A.w., 284.
147. A.w., 288.
148. Archief-Veenhof, Brief B. Holwerda vanuit Amersfoort, oktober 1943, inv. nr. 3.
149. Archief-Veenhof, Brief ds. R.H. Bremmer vanuit Helpman (Groningen), 14 oktober 1943, inv. nr. 3.
150. Met 'H.H.K. 1' moet Veenhof hebben verwezen naar de opvattingen van de jongere H.H. Kuyper van voor 1926.
151. De verschijning van het boek werd in een advertentie van uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre op de achterkant van de *Adreslijst GKN 1944* aangekondigd als onderdeel van de derde jaargang van de RB-serie. De voorlopige titel van het werkje was *Ds. J.C. Sikkelen en zijn tijd*. Dat het niet uitgekomen is, kan te maken hebben met de papierschaarste in de oorlog. Daarvan wordt in elk geval in meer algemene zin melding gemaakt in de advertentie. Wel zou in 1963 een boekje van Veenhof verschijnen over *Ambt en kerkregering bij Sikkelen* (Zeist Steenbergen [1963]).
152. Volgens het *Mededeelingenblad, Kerkblad voor de leden van de Gereformeerde Kerk te Utrecht*, nr. 5, 31 januari 1942, zou Veenhof bijvoorbeeld op maandag 2 februari 1942 's middags om kwart over vijf zijn studentencatechisatie hervatten.
153. Zie voor Sem Dresden <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/>

- bwn1/dresden (geraadpleegd op 15 oktober 2014).
154. Archief-Schilder, Brief Veenhof, juli 1943, begonnen in Putten en afgerond in Utrecht, inv. nr. 29.
  155. Veenhof beschreef de blijdschap onder de bezwaarden in zijn latere *Om de 'unica catholica', een beschouwing over de positie van de bezwaarden onder en over de synodocratie* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1949) 201. Van Staalduine verwijst hiernaar in zijn *Om de lijn der Afscheiding*, 287.
  156. *Acta generale synode GKN Utrecht 1943-1945*, 79, 87-90. Veenhof schreef hierover naderhand in zijn bij zijn vriend Rein Wristers uitgegeven brochure *In den chaos, een woord over de huidige crisis in de Gereformeerde Kerken* (Utrecht Wristers 1945) 15-16. Ook in zijn *Om de 'unica catholica'*, 198-207, kwam hij hierop uitgebreid terug. Dat hij zelf meewerkte aan het concept van de *Verklaring van gevoelens* is te lezen op blz. 201-202. Aan het eind van dit boek nam hij de *Verklaring* integraal op, bladzijde 441-446. Veenhof ondertekende hem trouwens niet. Dit hing waarschijnlijk samen met het feit dat hij het voorafgaande gravamen ook niet had getekend. De *Verklaring van gevoelens* werd gedateerd op 2 november 1943.
  157. Archief-Schilder, Brieven Veenhof, 15, 24 en 25 oktober 1943, inv. nr. 30.
  158. Zie hoofdstuk 7.
  159. Kampen Kok 1940.
  160. Zie noot 38 van dit hoofdstuk.
  161. H.H. Kuypers schreef in de periode 30 mei 1915 tot en met 9 juli 1916 een lange reeks artikelen in *De Heraut* (nrs. 1949 tot en met 2007) onder de titel 'De kinderen des verbonds'.
  162. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan Berkouwer, 5 november 1943, inv. nr. 3.
  163. Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, 150.
  164. Het feit dat Schilder niet aanwezig was op de synodevergaderingen, deed zijn zaak ook geen goed.
  165. *Acta generale synode GKN Utrecht 1943-1945*, 89-90.
  166. Berkouwer, *Zoeken en vinden*, 334-337, citaat op 334.
  167. A.w., 336. Zie voor een uitgebreide uiteenzetting over de *Verklaring van gevoelens* van de bezwaarden en haar receptie door de synode Veenhof, *Om de 'unica catholica'*, 198-219, vooral 212-213.
  168. Puchinger, *Ontmoetingen met Schilder*, 151.
  169. Zie hoofdstuk 5.
  170. Het ging bij de laatstgenoemde kwestie om de vraag of de menselijke natuur van Christus volgens de confessie al dan niet onpersoonlijk oftewel anhypostatisch zou zijn. Zie hier de uiteenzetting van Vollenhoven uit 1940 op <http://home.planet.nl/~s-rw/vollenhoven/40a.htm> (geraadpleegd op 27 januari 2012) en van Schilder op http://www.dbnl.org/tekst/sch1008verz02_01/sch1008verz02_01_0067.php#982T (geraadpleegd op 27 januari 2012). Het eerstgenoemde verhaal stond in *Philosophia Reformata* 5 (1940) 65-79. Daarin schrijft Vollenhoven op bladzijde 65 hoezeer hij polemieken wil vermijden: 'Polemiek ligt me nu eenmaal niet'.
  171. Dit boek van A. Janse was in 1939 verschenen bij Oosterbaan & Le Cointre te Goes.
  172. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 19 december 1943, inv. nr. 30.

‘God heeft mij de weg doen zien’ (1944-1946)

Ook in de kerkelijke gemeente te Utrecht had Veenhof zoals gezegd te maken met de landelijke problematiek. Begin 1944 besloot de Utrechtse kerkenraad in het beroepingswerk rekening te houden met het standpunt van gegadigden in de kerkelijke discussie. Jaren later schreef Veenhof: ‘En nimmer zal ik de zwarte avond vergeten toen de kerkeraad van Utrecht besloot, dat bezwaarde predikanten – het was lang vóór de schorsing van Schilder – voor een beroep niet in aanmerking kwamen’.¹ Hij zou er samen met zijn vrienden ds. M. de Goede en ouderling J.G. van Oord en enkele anderen bezwaar tegen aantekenen. Van Oord vond dat de binding voor alle ambtsdragers zou moeten gelden.² Een week na het besluit trokken Veenhof en Van Oord zich terug uit de beroepingscommissie.³ De kerkenraad verdedigde het besluit later op praktische gronden.⁴

Wanhopig verzoek

Landelijk steeg de kerkelijke temperatuur tot het kookpunt. Schilder stuurde zijn brief aan de synode van 13 december 1943 met daarin de passage over de geworpen teerling op 14 januari door naar alle kerkenraden in den lande, omdat hij naar eigen zeggen niet dezelfde mogelijkheden had als anderen om zich in verbinding te stellen met de kerken.⁵ Op 25 februari 1944 oordeelde de generale synode dat Schilder zich daarmee schuldig maakte aan de ‘zonde van scheurmaking’, omdat hij de kerkenraden bleef aansporen tot verzet tegen de synode, en noemde zijn activiteiten ‘kerkontbindend’. Ze riep hem vervolgens via een vijftal categorische vragen op zich geheel te voegen naar haar leeruitspraken en haar besluiten na de zelfcontinuering, spijt te betuigen van zijn eerdere acties tegen de synode en zich daarvan verder te onthouden.⁶ Het was slikken of stikken.

Veenhof deed op 1 maart 1944 een laatste, hartstochtelijk beroep op Schilder om inschikkelijk te zijn. Hij plaatste Schilders uitgangspunt, dat gehoorzaamheid de beste strategie was, in een breder kader. Hield gehoorzaamheid ook geen zelfverloochening in?

Goeie Pic, In deze voor jou zoo uiterst moeilijke en critieke dagen wil ik je voor alles zeggen, dat Marrie en ik hartelijk met je meelevende en meebidden. (...) Dat Hij je heel duidelijk zal laten weten wat je moet doen. (...) Je weet het wel – ik kon en kan me niet ten volle vinden in je methode van werken en strijden. (...) Ik zou zoo graag gewild hebben, dat je op de synode was gekomen toen het nog niet te laat was en dat je meer *gesproken* en minder geschreven had. (...) Ik weet wel dat kost een geweldige zelfverloochening, maar dat is geen verraad of ontrouw aan de zaak die je voorstaat. Je kunt juist bij het spreken je *zaak* helemaal vasthouden en toch alle mogelijke misverstanden opruimen. En de liefde die het welzijn der *kerken* zoekt, *blijkt* dan. Ook zie je naar mijn innige overtuiging veel te veel *personen*. Ze zijn er wel en ze tellen ook geducht mee. Maar het moet mogelijk zijn de zaken der kerk op een bovenpersoonlijk plan te zetten en te verdedigen. (...) Heel veel van je oprechte medestanders heb je het zóó erg moeilijk gemaakt. Ze staan ten volle aan je zij, in je strijd voor de waarheid en de zuivere gereformeerde kerkregering, maar telkens kunnen ze niet met je meegaan. Meen niet dat dat uit lafheid of ontrouw is. Dat is het niet. Het is de uiting van de eerlijke overtuiging, dat de strijdvoering in Christus' kerk anders moet. Ik zou het zóó willen typeeren: ze missen te veel van de houding van Paulus tegenover de eigenwijze pedante Corinthiërs, die hem niet eens als apostel erkennen en die zóó getekend wordt door hem: Want ik heb ulieden uit vele verdrukking en benauwdheid des harten, met vele tranen geschreven, niet opdat gij zoudt bedroefd worden, *maar opdat gij de liefde zoudt verstaan, die ik overvloediglijk tot u heb* [2 Kor. 2: 4, Statenvertaling]. Ik wilde je dat zeggen omdat het tusschen ons geheel zuiver moet blijven. Je weet hoe ik van je hou. En daar zal nooit verandering in komen. Ook al zou jij mij loslaten. (...) Maar ik moet deze dingen zeggen. (...) Wanneer er nu scheuring komt zal die door en door onzuiver en onwaarachtig zijn. Het persoonlijke zal in pro en contra een domineerende rol spelen. Een scheur in de kerk, nu, op dat punt en in deze constellatie is als feit een ontzaglijk oordeel Gods over ons land en over zijn kerk. Ik hoop en bid van dag tot dag, dat God je leiden zal geheel en al door zijn Geest. Dat Hij je de genade zal geven ook jouw zonden en tekortkomingen in dezen strijd eerlijk te zien en eerlijk te bekennen. Wij moeten er dan aan maar God triomfeert. (...) Lijdt liever alle onrecht dan wat jou betreft mee aanleiding tot scheuring te geven.⁷

Veenhof schreef diezelfde dag ook een brief aan Schilders echtgenote, die het in deze moeilijke situatie zonder haar man moest stellen, omdat hij ondergedoken zat. Hij sprak daarin zijn verbazing uit over de kerkelijke twisten in deze tijd van oorlog, maar legde een verband met Gods leiding:

'Gods wegen zijn wel heel wonderlijk. In plaats dat de ontzettende dingen, die we beleven Gods kinderen naar elkaar toe drijven, worden ze feller en verschrikkelijker uit elkaar geslagen. (...) Wees ervan overtuigd dat wij allemaal met je meelevend!' Marrie voegde wat toe: 'Je moet sterk zijn, An, en er ook bij je man de moed maar in houden'. Ook nodigde ze haar uit een weekend te komen logeren.⁸

Veenhofs eerste brief kruiste die van Schilder die ook op 1 maart een brief schreef. Schilder was nu pas in de gelegenheid te reageren op Veenhofs berichten van het jaar daarvoor inzake Amersfoort. Dit was destijds onmogelijk geweest 'door ongewenste mutatie in mijn verblijf'. Schilder wilde geen kerkscheuring, maar zag deelname aan kerkrechtelijke zonden 'in beginsel' ook als scheuring, de hem eigen principiële maar tevens wereldvreemde benadering. Veenhof had geschreven dat hij zo nodig wel met Schilder wilde ondergaan: 'Misschien is binnen enkele dagen de situatie zoo, dat je dat woord kunt gestand doen'.⁹ Maar Schilder wilde Veenhof niet dwingen: 'Wees in je gemoed ten volle verzekerd; ik geloof het ook te wezen'. Hij geloofde dat er 'thans gruwelijk gezondigd wordt' en dat ze midden in een 'kerkrechtelijken chaos' zaten. Ze probeerden hem te isoleren. Dat lukte 'omdat mijn vrienden de eerste slagen verloren hebben en de laatste niet proberen te winnen': 'Ze zien zeer sterk naar den uitkomst, en heel zwakjes soms ook nog naar het gebod. Waarmee ik niemands geweten beoordeel. Hun daden evenwel zie ik zo'.¹⁰ Schilder was bitter. Hij voelde zich opnieuw alleen gelaten.

Op 4 maart beantwoordde hij Veenhofs brief van 1 maart. Als 'weerlooze' voelde hij zich slachtoffer van een 'laag spel'. Het citaat van Paulus van Veenhof beantwoordde Schilder met een ander van deze apostel: '[I]n mijn eerste verantwoording hebben ze mij allen verlaten, de Heere rekene het hun niet toe' [2 Tim. 4: 16]. Hij had volgens hem het 'volste recht' gehad niet mee te doen in de eindfase van de afhandeling van de meningsverschillen in de betrokken commissie:

Ik heb eens bedankt, toen ik in commissie I van Sneek, een paar weken nadat we weer met nieuwen moed begonnen waren, ontdekte, in gedrukt rapport, formaat der *acta*, te zijn beschuldigd door twee *primi-curatoren*, onder wie de *president-curator*, tevens de *praeses* van twee synodes, een *secundus curator*, en twee heeren van de Vrije Universiteit.¹¹ Ik heb toen geschreven, dat ik er [mee] uitscheiden wilde, want de dubbele rol van beschuldigde en tevens rechter in eigen zaak lag me niet.¹² Men heeft me [toen] gevraagd, weer mee te doen, want ik kon straks toch alles publiek zeggen wat ik wilde. Ik heb 't weer gedaan voor den vrede; maar men heeft de belofte [van de mogelijkheid tot publieke verantwoording] geschonden.¹³ Toen was het mijn volste recht,

van de twee rollen weer de eene te kiezen, die van beschuldigde; dan konden de heeren, nadat ik had geschreven, alles te aanvaarden en te leeren wat zij veroordeelen, hun gang gaan. Dat jij nu nog meent, dat ik verplicht was, de dubbele rol te aanvaarden, ondanks de geschonden belofte, spijt me wel maar overtuigt me niet. Je bent – en ik kan dat ontzaglijk goed begrijpen – door de heele en halve Fouché's gebruikt (*Wachter*-artikel) eer je het wist. Je ziet wat er terecht kwam van je stelling [in dat artikel], dat de kerk er niet aan dacht, op de wetenschappelijke ontwikkeling verder in te grijpen.¹⁴

Wat de naar de kerkenraden doorgestuurde brief aan de synode betrof, schreef Schilder dat dit geen bezwaarschrift was tegen de synode maar een doorgestuurd preadvies:

De aankondiging van verder contact [met de kerkenraden, als de situatie dat mogelijk maakte] was geen pogen om de lui nog te winnen voor dat praeadvies, doch om – naar artikel 46 van de kerkorde – van anderen op belangstelling te wekken voor het noodzakelijke correctiewerk van een volgende synode. Daar is niets tegen te zeggen. Intusschen heeft men [op 25 februari 1944 besloot de synode op verzoek van de Amersfoortse predikanten een enigszins andere verwoording van de leer van de veronderstelde wedergeboorte te aanvaarden]¹⁵ een 'interpretatie'-formule gevonden, die heelemaal geen interpretatie is, en dus een verholen capitulatie voor de bezwaarden. Sommigen hebben daarmee hun lijf gered, en komen nu verder, waar alles, met behulp van dit creatuur à la de Hervormde kerk op mij verder kan afstormen, en op je ouden Greijdanus, het falset-geluid van de antipolemiekstemming versterken. Ik oordeel niemand hunner; ik weet hoe zwaar ze het hadden. Ze hebben alleen maar zich geïsoleerd van mij, hoewel ze wisten dat de anderen dat dolgraag wilden (...), en hoewel ik me niet van hen geïsoleerd had, omdat ik geloofde, dat de waarheid en het recht duurzaam verbinden.

Schilder had een andere insteek dan Veenhof. Die wilde kerkrechtelijk tijdelijk meegaan met de synode om later zijn bezwaarde slag te kunnen slaan, zeker waar het ging om de leer. Hij wilde kerkelijk onrecht lijden opdat uiteindelijk de waarheid op het punt van de leer zou kunnen zegevieren. Dat was een naïef standpunt want gedane zaken nemen meestal geen keer, zeker niet op de korte termijn. Schilder geloofde dan ook niet in Veenhofs benadering. Bovendien wilde hij niet meegaan met de dubbelzinnige interpretaties van de leerbesluiten: 'Bewijs, dat de kerk in 1944 zich niet schaamt voor de hoerenmethode der dubbelzinnigheid. De synode is gered, de bezwaarden ook; heah, nu kan men afvliegen op den ouden man [Greijdanus],

en op mij'. Daarna sprak Schilder Veenhof persoonlijk aan. God vroeg meer van Veenhof dan wat citaten: 'Ik blijf je dankbaar voor onnoemelijk veel. Ik geloof ook, dat je het zwaar hebt. En dat je zult moeten kiezen'. Veenhof had Schilder geschreven dat deze op de synode had moeten komen ondanks diens dubbele rol van aangeklaagde en rechter:

Maar wat heb je zelf gedaan? Je hebt een keer een rede gehouden over verbond en verbondsbediening. Voorts heb je gezegd, dat de sfeer die van den booze was, en je bent weggebleven. Hoewel je door niemand aangeklaagd was, hoewel je het recht had te spreken, en hoewel je de kans had in persoonlijke gesprekken de gevolgen der razernij te breken. (...) Kees, de hand in eigen boezem: heb jij wel iets anders gedaan dan je in mij verkeerd ziet?

Schilder schreef niet boos te zijn. Hij kende Veenhofs kwetsbaarheid. Ook was hij 'ons rijke verleden' niet vergeten.¹⁶ Ze zeiden elkaar de waarheid, bleven bij hun standpunt, maar hielden elkaar nog wel vast.

Schilder geschorst

Dat Schilder voet bij stuk hield bleek uit zijn brieven aan de synode van 8 en 9 maart. In de eerste vroeg hij toestemming voor een 'uitvoerig schriftelijk verweer'. In de tweede brief antwoordde hij categorisch 'neen' op de vijf door de synode aan hem gestelde vragen waarmee ze hem wilden dwingen in het synodale kader. Een daaropvolgende samenspreking met Schilder door drie synodale deputaten leverde ook geen oplossing op.¹⁷ Op 23 maart 1944 werd Schilder daarom voor drie maanden geschorst als hoogleraar en emeritus predikant. Zwaar woog dat hij de kerken in zijn brief van 14 januari had opgewekt de binding aan de leeruitspraken niet te aanvaarden, terwijl hij geen gravamen had ingediend.¹⁸ Schilder had daar naar eigen zeggen geen gelegenheid toe gehad vanwege 'de onbereikbaarheid van eenige bibliotheek'.¹⁹ Hij zat immers ondergedoken. Zo keerde de synodale wal de koers van Schilders schip.

Kort daarop probeerde H. Algra, voor de bezetting hoofdredacteur van het *Friesch Dagblad*, zijn vriend Veenhof te bewegen invloed uit te oefenen op Schilder. Algra had als prominente Nederlander bijna twee jaar als gijzelaar van de bezetter in het kamp Sint-Michiëlsgestel gezeten. Nadat hij daaraan in zijn brief had herinnerd, gaf hij zijn bezwaarde visie op de kerkelijke problematiek:

De punten, die in het geding zijn, dragen voor een deel een dogmatisch, bijna scholastisch karakter. (...) Heel sterk komt dat dogmatische uit bij den strijd over het verbond. (...) Als een van mijn kinderen werd

gedoopt, dan heb ik thuis het formulier gelezen en hebben we tegen elkaar gezegd: de Heere heeft ons vandaag iets geweldigs beloofd! En dan hebben we gedacht aan het woord van wijlen mijn moeder, die tot den dominee zei, die de gronden van haar geloof nog eens wou onderzoeken: wat de Heere ons belooft, dominee, daar kunnen we wel op aan. Dat moet ons laatste woord zijn en geen gehannes met termen als houden voor, waar we in de practijk toch geen laars aan hebben. Ik kan ten minste als ik bid voor mijn onherstelbaar zieke kind, niet zeggen: Heere, ik houd hem voor dit of voor dat.²⁰ Maar ik zeg: Heere, leer mij vast vertrouwen op wat gij hebt beloofd. (...) Wat nu de schorsing van prof. Schilder betreft: hij is het slachtoffer van den ongeestelijken toestand in onze kerken. En aan dien toestand zijn we allemaal mee schuldig. Hij ook. Hij is veel te oppositioneel geweest. Hij heeft veel te veel alles gezien als een persoonlijke vete. En de wijze, waarop prof. Greydanus hem secundeert, doet geen goed aan de zaak. Maar de schorsing als predikant is een kras staaltje van het nieuwe kerkrecht. (...) Moet dit nu leiden tot een scheuring? Het mag niet. Omdat dan in de gedeelde kerken de sectegeest nog sterker zou gaan heerschen. Omdat de greppel, die nu tusschen de partijen is, spoedig zou worden uitgediept en verbreed tot een kanaal voor schepen van 2.000 ton.²¹

Algra deed een suggestie voor een oplossing. Schilder zou zijn door de synode gediskwalificeerde brieven moeten intrekken en zich bereid moeten verklaren om zich van verdere epistels te onthouden. Ook zou hij bij de volgende synode in beroep moeten gaan tegen de leeruitspraken. Ook tegen zijn schorsing als predikant zou hij een bezwaarschrift moeten indienen. Algra wees Veenhof op zijn verantwoordelijkheid als intieme vriend van Schilder. Misschien kon hij Schilder bewegen tot een toeschietelijker houding?

Tien dagen later antwoordde Veenhof: 'Ik ben er nu zeker van, dat hij [Schilder] in niets zal toegeven'. Hij zag zelf twee mogelijkheden: 'berusten in binding en schorsing onder allerlei protest, maar er voor verantwoordelijk blijven en verder werken met een knagend geweten. Of: die verantwoordelijkheid weigeren en blijven weigeren met de ellendige gevolgen daarvan'. Het was kiezen tussen twee kwaden. Hij was overtuigd van Schilders zaaksgerechtigheid, hoewel hij ook diens fouten zag. Een groep mensen was bezig uit de impasse te geraken: 'Ik zeg dit in het striktste vertrouwen'. Maar ook binnen die groep speelden de twee genoemde opties. De mensen die kerkscheuring tegen elke prijs wilden voorkomen, vroegen van Schilder zich voorlopig bij alles neer te leggen, en bezwaar aan te tekenen bij een volgende synode. Anderen wilden net als Schilder voet bij stuk houden: 'Vermoedelijk gaan beide groepen uit elkaar'.²² Zelf weifelde Veenhof nog:

‘Dat is een verlamvend besef! Maar men *moet* in dezen tot *volkomen* zekerheid komen, anders is men *a priori* geoordeeld’. Hij betreurde het dat de synode geen ruimte had gelaten voor beide verbondsopvattingen. Dat weet hij met name aan *De Heraut* van de afgelopen tien jaar. Die had het gereformeerde volk ‘opgezet tegen een zekere nieuwe richting, die altijd door en door valsch werd voorgesteld’. ‘Maar nu *is* er de binding. Nu is er de *schorsing*. Wat moeten we doen?’²³

Enkele dagen later schreef Veenhof opnieuw een antwoordbrief aan een geestverwant, mogelijk dezelfde Algra. Daarin benadrukte Veenhof dat het nu de aangewezen weg was via de kerken bij de synode aan te dringen het onrecht van de schorsing van Schilder te herstellen. Maar hij zag het somber in: ‘Ik ben helaas insider. En daarom weet ik welk een angstwekkende afkeer er tegen K. Schilder in verschillende leidende figuren van de synode leeft’. Veenhof noemde uitspraken van vader en zoon Ridderbos. Prof. J. Ridderbos had tegen ds. B.A. Bos van Assen gezegd: ‘K. Schilder moet eruit, het gaat erom wie koning zal zijn in de kerk Christus of K. Schilder, het moet al zou de kerk ook gedecimeerd worden’. Veenhof had het zelf van Bos gehoord. En prof. H.N. Ridderbos had iets vergelijkbaars gezegd tegen Veenhofs plaatselijke collega De Jager: ‘Tweehonderd Van Dijken en Bossen is niet erg, maar K. Schilder is een paranoïde – hij moet eruit’. Ds. W.W. Meynen van Dordrecht had op de synode zelfs gezegd: ‘We moeten de kop van de lintworm afknijpen, dan gaat het beest wel dood’. Veenhof raakte hier aan een cruciaal punt. Nu de persoonlijke relaties kapot waren, was er geen zalf meer aan te strijken.

Veenhof wilde geen stemming maken: ‘Zulke uitspraken maken mij nooit woedend, ze slaan mij neer en doen me ontzaglijk veel verdriet’. De beslotenheid van de synodevergaderingen gaf in figuurlijke zin een bedompte sfeer:

In het kleine lokaal bij de Oosterkerk zitten van ‘s morgens tot ‘s avonds de afgevaardigden samengepakt in comité en er komt een gemis aan frisheid, aan kritische distantie, aan openheid en onbevangenheid, die verbijsterend is! Nooit meer dan nu ben ik overtuigd geworden, dat een synode alleen werken kan in de volle openbaarheid, gedragen door het kritische meeleven van heel de kerk en heel de pers.

Het verbaasde hem niet dat er veel werd geroddeld: ‘Er zijn zoveel legenden in omloop. Onder andere dat het gesprokene in geheime vergaderingen zou zijn afgeluisterd. Hier is door den [Utrechtse] kerkeraad onderzoek naar ingesteld. Er is geen woord van waar!’²⁴ Dat laatste was te sterk geformuleerd. De synode had de beschikking over een afschrift van het betreffende onderzoeksrapport en daaruit bleek ‘dat er door een persoon een stethoscoop

werd aangebracht, waardoor het heel goed mogelijk moet zijn geweest de beraadslagingen af te luisteren, hoewel moeilijk kan aangenomen worden, dat dit metterdaad geschied is'.²⁵

Algra had op 24 april ook zelf een brief aan Schilder geschreven met een verzoek mee te werken aan een 'Godsvrede'. Daarbij verwees hij naar zijn brief aan Veenhof. Op 4 mei schreef hij Schilder opnieuw, na van hem antwoord gekregen te hebben. Algra riep op tot een soepele houding: 'Eisch, dat u gehóórd wordt in de volle synode, en als dat lukt, bederf dan de zaak niet door te groote strakheid en door het uitbuiten van de vele onhandigheden en ondoordachtheden in synodale schrifturen'.²⁶ Ook Algra wist hoe Schilder was.

Maar de sfeer was volledig verpest. Dat prominente synodeleden daarbij de contacten met het grondvlak van de kerken niet altijd even zuiver hielden, moge blijken uit een brief aan Veenhof van de scriba van de Gereformeerde Kerk van Ruinerwold-Koekange. In maart 1944 had prof. J. Ridderbos daar gepreekt en na de dienst had hij wat verteld over de leergeschillen die op de synode aan de orde waren. Daarbij was hij ingegaan op de volgens hem verkeerde houding van zijn geschorste collega Schilder. De scriba, H. Lopers, kreeg het gevoel dat tijdens die bijeenkomst op de bezwaarden werd neergekeken. In alle bescheidenheid had hij zich toen beroepen op de opvattingen van prof. W. Heyns van Calvin College uit Amerika. Ridderbos had hem niet serieus genomen door op te merken dat hij meer respect had voor de Amerikaanse bommenwerpers dan voor 'die Amerikaansche professor' waarna ter vergadering 'algemeene vrolijkheid' ontstond. Ridderbos wist de lachers op zijn hand te krijgen en omzeilde op die manier het inhoudelijke punt.

Maar Lopers had het er niet bij laten zitten en opgemerkt dat Ridderbos' overleden oud-collega prof. Bouwman dan toch maar een positief voorwoord had geschreven bij het boek van Heyns over gereformeerde geloofsleer.²⁷ Maar opnieuw had Ridderbos badinerend gereageerd door te zeggen dat dit maar een vriendendienst was geweest omdat Bouwman in Amerika op bezoek zou zijn geweest bij Heyns. Lopers was blij dat Veenhof in *Predik het Woord* aandacht had besteed aan de verbonds- en doopvisie van Heyns om duidelijk te maken dat er geen grond was voor de veronderstelde wedergeboorte bij de dopeling. Hij was content met de 'heldere en klare inhoud' en de 'eenvoudige uiteenzetting' in Veenhofs boek. Die bleek keer op keer in staat mensen op de gereformeerde kerkvloer te bereiken en hun vertrouwen te winnen.²⁸ Ridderbos bediende zich intussen van bedenkelijke regentenmanieren.²⁹

Publieke pogingen tot verzoening

Op 5 juni dienden Vollenhoven en Dooyeweerd een bezwaarschrift in bij de synode tegen Schilders schorsing. Zij argumenteerden dat Schilder zich liet

leiden door het 'oude' vooral 'van-onderen-op' kerkrecht, terwijl de synode het 'nieuwe' meer 'van-boven-af' kerkrecht hanteerde. Dit vonden zij geen reden tot schorsing.³⁰ Precies een week later protesteerde Veenhof samen met de bezwaarde Utrechtse predikanten M. de Goede en J.W. de Jager en 28 ouderlingen, waaronder J.G. van Oord, bij de Utrechtse kerkenraad tegen de synodale leerbeslissingen van 1942 waar Veenhof aanvankelijk zo positief over was geweest. Hij legde de volgende verklaring af: 'Ondergetekende verklaart van oordeel te zijn, dat God in zijn woord niet van ons eist de kinderen der gelovigen voor wedergeboren te houden in die zin, dat God het onverliesbare, zaligmakende werk zijner genade in hen zou hebben begonnen'. Ook veel gemeenteleden kwamen in het geweer door aan de kerkenraad protestbrieven te schrijven tegen de leerbesluiten.³¹ De kerkenraad verzocht daarop de synode haar standpunt toe te komen lichten om de bezwaren weg te kunnen nemen. Die stuurde op 19 juni prof. Nauta langs.³²

Vooraf had Nauta een aantal vragen gekregen. Het boeiende verslag van deze samenkomst geeft een goede indruk van de verschillen in standpunt tussen de bezwaarden en de synode, dat laatste althans naar de weergave van Nauta.³³ Die zette uiteen dat Christus zijn kerk regeerde via de kerkenraad en de meerdere vergaderingen, die volgens hem *naast elkaar* stonden. Toch was de macht van meerdere vergaderingen groter: 'De macht der meerdere vergaderingen is hooger dan die der plaatselijke kerken, aangezien de meerdere vergadering een vergadering is van kerkeraden (meervoud)'. Vervolgens ging hij in op de toepassing van artikel 31 van de kerkorde: 'Men moet bewijzen dat synodale besluiten ingaan tegen Gods woord, duidelijk en klaar en niet op gronden, die afgeleid zijn uit Gods woord'. Bovendien zei Nauta dat dit artikel 'niet voor belangrijke reformatorische aangelegenheden' gold, bepaald geen verhelderende toevoeging.

Hij ging verder in op de tuchttoefening ten opzichte van Schilder. Die was kerkelijk hoogleraar en geen lid meer van de kerkelijke gemeente van Delfshaven. Ook was er geen financiële band meer tussen die gemeente en hem. De status van emeritus predikant was volgens Nauta onlosmakelijk verbonden met het kerkelijk hoogleraarschap. Vandaar dat de synode het recht had hem als hoogleraar én als emeritus predikant te schorsen zonder tussenkomst van de betrokken gemeente. Wie betaalde bepaalde, was Nauta's principe.

Ook ging Nauta in op de prangende vraag naar de wenselijkheid van deze schorsingsprocedure in een tijd van oorlog. Die ontsloeg de synode volgens Nauta niet van haar plicht. Ook de synode van Dordrecht nam immers besluiten tegen de Arminianen ondanks binnen- en buitenlandse onrust? Bovendien had de in Leiden ondergedoken Schilder steeds geweigerd op de synode te verschijnen. 'Ik kan en ik *wil* niet komen', had hij volgens Nauta gezegd. Nauta legde meer nadruk op het niet willen dan op het door Schilder ook aangevoerde niet kunnen.

Veenhof reageerde. Hij had zich goed voorbereid, zoals Marrie diezelfde dag aan Schilder schreef.³⁴ Veenhof achtte de macht van de kerkenraad van een hogere orde dan die van een meerdere vergadering, een cruciaal kerkrechtelijk verschil in opvatting. Ook verweet hij Nauta niet expliciet gesproken te hebben over de schorsing van Schilder. Die repliceerde dat hem hierover geen enkele vraag was gesteld, ook niet door Veenhof. Wat de verhouding tussen het gezag van kerkenraad en synode betrof, antwoordde Nauta het volgende: 'Gemeente is gebonden zoowel aan besluit van den kerkeraad als aan dat van de synode. De soort van macht der synode als van kerkeraad is gelijk'. Dat laatste was in tegenspraak met wat hij vlak daarvoor had gezegd. Veenhof zei daarop dat hij ermee akkoord ging dat de besluiten van de synode voor vast en bondig gehouden moesten worden. Maar Schilder wilde nu juist aantonen dat deze strijdig waren met Gods woord. Dan was hij toch geen scheurmaker? Nauta antwoordde dat Schilder de kerkelijke weg had moeten volgen. Maar hij vergat dat Schilder die kerkelijke weg anders zag, het cruciale verschil tussen het oude en het nieuwe kerkrecht. Veenhof vond in tegenstelling tot Nauta dat de synode geen tuchtmaatregelen had mogen nemen zonder de betrokken kerkenraad daarin te kennen.

Veenhof vroeg zich verder af waarom de synode eerst van Schilder eiste, dat hij de synodebesluiten aanvaardde alvorens hij bij de volgende synode een bezwaarschrift kon indienen. Hij voegde daaraan toe dat hij de synodebesluiten 'verbijsterend' vond, ook omdat hij ervan overtuigd was dat Schilder 'geen scheurmaker is en die zonde in zijn hart verfoeit'. Nauta maakte Veenhof er koeltjes op attent, dat hij zelf bij de synode ook een bezwaarschrift kon indienen tegen haar besluiten, 'doch dat is tot op heden niet geschied'. Maar ook Veenhof was met zijn bezwaar van anderen op begonnen, via zijn eigen kerkenraad dus, de route van het oude kerkrecht. Verder zei Nauta dat de synode niet oordeelde over het hart van Schilder maar over zijn gedrag, dat volgens hem in strijd was met de kerkelijke orde. 'Ds. Veenhof heeft eenige malen het woord verbijsterend genoemd. Verbijsterend is ook dat er leden der gereformeerde kerken zijn (niet van Utrecht), die durven beweren, dat de duivel voorzitter der synode was. De geest van wederzijds vertrouwen is bij velen weg.' Daarmee sloeg Nauta de spijker op de kop. Ook het verslag van het debat tussen Veenhof en hem ademt een onaangename sfeer. Zij positioneerden zich verschillend in het spanningsveld dat het gereformeerde kerkrecht in zich draagt tussen de macht van lokale kerkenraden enerzijds en die van meerdere vergaderingen anderzijds.

Die dag schreef Marrie Schilder op zijn onderduikadres ter gelegenheid van zijn dertigjarig ambts- en huwelijksjubileum, maar ook om hem te bemoedigen in zijn moeilijke situatie. Op 21 juni 1914 had hij als predikant intrede gedaan in de Gereformeerde Kerk van Ambt-Vollenhove, vlak na zijn huwelijk met Anna Johanna (An) Walter.³⁵ Marrie was optimistischer

dan haar man, naïever ook, en gaf in deze brief een goed beeld van hoe ze met haar stabiele, opgewekte karakter haar man steunde: '[H]et zal goed worden. Niemand kan me dat geloof ontnemen noch Kees' somberheid noch de angst van anderen. Als we toch oprecht Gods wil doen kan ons geen kwaad overkomen'. Veenhof had het nodige materiaal bij elkaar gezocht om Nauta die dag van replek te dienen: 'Kees heeft zich bijna suf gewerkt de laatste maanden'. Marrie meldde dat het deel van haar man voor de brochure *Rondom 1905* op dat moment klaar was: 'k Denk wel dat je het prachtig zult vinden'.³⁶ Ze vertelde dat typiste juffrouw Kok een fijne hulp voor haar man was. En ze noemde de steun voor Schilder van de beide geestverwante filosofen aan de Vrije Universiteit: 'Ben je niet blij met het bezwaarschrift van Vollenhoven en Dooyeweerd?'.

Ze ging nader in op de toestand van Kees en nam het buiten zijn medewerkers voor hem op: 'Kees weet niet dat ik schrijf (...)'. Marrie gaf als echtgenote haar visie op het karakter en gedrag van haar man tot en met zijn bijna wanhopige jacht op kerkhistorisch relevante passages. Ze voelde aan dat zijn vriendschap met Schilder onder druk stond en nam het op voor haar geliefde, die op datzelfde moment in debat was met Nauta:

Soms is 't net Pik of alles niet meer is als vroeger. Heb je Kees niet een beetje verkeerd begrepen? Kees heeft een zacht karakter. Weet je niet dat hij vroeger een jaar lang overspannen geweest is. Ik heb ook vaak gewenscht dat hij wat vaker naar de synode zou gaan enz., maar als ik merkte zijn toenemende slapeloosheid en gedrukte stemming dan hield ik mijn hart soms vast. Er is misschien niemand die zoo fel alle dingen van nu ondergaat. Zijn heele studie – zijn bidden (zelfs aan tafel), zijn gesprekken enz. 't betreft allemaal –'het vraagstuk'–. Je weet Kees is niet impulsief – Een gloeiende brochure heet van de naald zal hij nooit schrijven maar wel studeeren – almaar door *tot* dat hij 't heeft gevonden. En dat heeft hij nu óók bereikt. 'k Ben er zoo blij mee. En hij heeft al zóóveel gewonnen ook hier op de studentencatechisatie en andere manieren – De synodalen hier hebben de meeste schrik van Kees omdat ze zijn invloed wel door hebben. 't Is net of ze de andere collega's die het toch met Kees ééns zijn niet zóó serieus nemen. 'k Bedoel maar Pik ieder heeft zoo zijn eigen strijd*methode* – al kan ik me voorstellen dat sommigen Kees slap noemen – Ze weten niet hoe hij ploetert – De heele studeerkamervloer is geplaveid met oude *Bazuinen* en *Roepers* en *Wachters* en boeken van Ten Hoor – en weet ik wie al meer –

Veenhofs vrouw bevestigde in deze brief het beeld van haar man die al studierend op zoek was naar '*volkomen zekerheid*', zoals hij aan Algra had geschreven. En ze benoemde hoe betrokken hij was en hoe gevoelig, ook

voor zwaarmoedigheid. Marrie wenste Schilder toe dat hij ondanks alles net als Paulus in de gevangenis kon zingen.³⁷ Veenhof probeerde het tij nog te keren door samen met zijn geestverwanten R.J. Dam en B. Holwerda in allerijl *Rondom 1905* persklaar te maken. Daarin probeerden zij duidelijk te maken dat de synode van Utrecht van 1905 wel ruimte bood voor het bezwaarde standpunt terwijl de huidige synode deze niet meer gaf. Het boekje verscheen in juli. Vollenhoven schreef in het woord vooraf dat de publicatie het resultaat was van het werk dat een dogmatische studiec commissie onder zijn leiding had verricht.³⁸ Veenhof schreef Schilder erover op 21 juni 1944, precies dertig jaar na diens bevestiging in het ambt van predikant: 'Vandaag dertig jaar geleden!'. Hij gaf eerst een overzicht van de lokale kerkelijke situatie in Utrecht. De bezwaard en daar zaten in een minderheidspositie ondanks de inspanningen van Veenhof. Vervolgens schetste hij het vele werk aan de brochure *Rondom 1905* en slaakte een hartenkreet:

En zoo worstelen we maar verder! Het is zoo vermoeiend, zoo verschrikkelijk. Je hebt de kerken zoo naameloos lief. Er zijn aan de overzijde zóó veel oprechte christenen. En een scheuring is zoo'n ontzaglijk oordeel Gods en geeft tienduizenden over aan een ongehinderde doorwerking van allerlei scholastiek en erger. Het isoleert ons van hen en hen van ons. Maar ten slotte – dat zie ik wel in – moeten we kiezen. We moeten vragen wat wil God en als je zeker weet *wat* Hij wil moet je *alles* wagen.³⁹

De haast waarmee de brochure tot stand was gekomen, liet sporen na. Holwerda voelde zich zelfs 'bedrogen'. Dam had zonder overleg wijzigingen aangebracht in de tekst, die voor Holwerda onaanvaardbaar waren: '*Dit had niet mogen gebeuren zonder mij de gelegenheid te geven me terug te trekken*'. Dam had tweemaal beweerd dat de synode van 1905 de opvattingen van de B-richting in bescherming had willen nemen, terwijl volgens Holwerda juist de A-richting gerustgesteld werd, maar wel op zo'n manier dat '*dit voor B niet kwetsend was*'. Verder had Dam de opvattingen van H.H. Kuyper, die destijds rapporteur was geweest aan de synode, telkens verward met die van de synode zelf. En hij had zich te veel bemoeid met het door Holwerda geconcipeerde derde hoofdstuk. Verdere medewerking aan de dogmatische commissie werd op deze manier moeilijk. Hij achtte de brochure 'verloren': 't Effect was op de dag van verschijning zoo al gebroken'. Achteraf had hij liever samen met Veenhof een stuk geschreven zoals hij oorspronkelijk van plan was geweest.⁴⁰ Ook de bezwaard en hadden moeite een eenduidige opvatting te formuleren over het ingewikkelde vraagstuk van verbond en doop, net als de synode, die met de productie van leerbesluiten, toelichting, preadvies, brief et cetera bepaald geen rechte voren trok.

Op 26 juni had de Utrechtse kerkenraad de commissie-Van der Meulen ingesteld om na te gaan wat er gedaan moest worden met de verklaringen van de bezwaarde ambtsdragers en de protestbrieven van individuele gemeenteleden. In deze commissie zaten geen bezwaarden. Ruim een week na de bijeenkomst met Nauta sprak ook prof. Grosheide nog voor de kerkenraad over de leerbesluiten. In juli belegde de kerkenraad vier gemeentevergaderingen om voorlichting te ontvangen van Grosheide en Dijk samen.⁴¹ De Utrechtse kerkenraad ging niet over één nacht ijs. Eenduidig was deze voorlichting niet, zoals Veenhof later in zijn brochure *In den chaos* zou schrijven.⁴²

Vrijmaking

Op 1 juli deed Veenhof een uiterste poging Schilder te bewegen met het moderamen van de synode te gaan praten, ofschoon hij was ondergedoken. Het werd een wanhopige smeekbede: 'Riskeer daarvoor gevaar. (...) Je hoeft toch niets van je recht op te geven als je praten gaat. Er is toch geen krenking van de normen vereischt om te praten?'. De meerderheid van de synode zou volgens Veenhof graag een uitweg zien:

[I]s er dan objectieve grond, noodzaak om een hernieuwde kerkformatie in het leven te roepen? Zei jij zelf niet, dat het intraconfessioneele verschillen zijn, waarover we worstelen? (...) Geef een heldere tekening van de kwestie waar het om gaat. (...) Geef het nu *alsjeblijft*. Duizenden schreeuwen erom. (...) Je geeft in je brieven wel een heldere tekening van den stand van zaken inzake de kerkelijke rechtspraak. Geef die nu ook t.a.v. de *leer*. (...) Maar help ons. Dien daardoor óók de kerk. *Praat* met het moderamen en schrijf wat ik je vroeg.⁴³

Op 5 juli schreef Schilder terug:

Laat me allereerst mogen danken voor de andere brieven, die me hebben goed gedaan. (...) Kijk eens, Kees, we moeten elkaar nu maar precies onder de oogen zien. Destijds toen de viezigheid begon, was jullie eerste reactie: een officieele brief, en een min of meer officieel bezoek, waarin stond: wij willen achter je staan, maar dan op één conditie: jij, K. Schilder zelf moet volstrekt je mond houden. Doe je hem open, dan is de zaak toch verkeken, en voeren wij geen steek meer uit. (...) Ik was het er niet mee eens, en heb dat, zoo zacht mogelijk, ook gezegd. Mijn *vrijheid* reserveerde ik tegenover jullie. Maar dat neemt niet weg, dat ik ernstig met jullie rekende. Ik heb aanvankelijk mijn mond gehouden. Toen ik eindelijk besloot, toch wat te gaan doen, waren er stemmen van beste vrienden, die zeiden: wil je het niet nog eens overwegen? Je riskeert, dat de groep-Amersfoort je in den steek laat; het zijn toch beste

vrienden, het is de moeite waard, ze te behouden. Goed, ik heb weer gewacht. De tijd verstreek, de tijd verstreek. Eindelijk ben ik begonnen. (...) Ik ben gaan schrijven. (...) Ik heb, wat ik verstandig vond, eerst aangepakt de actuele kwesties d.w.z. de zogenaamde gronden voor de zogenaamde beschuldiging. Nu heb ik nog twee dingen op mijn lijstje staan, vóór de maand om is. (...) Maar nu kom jij in deze drukte nog met een smeekbede, om toch vooral nog dat ééne dingetje te schrijven? (...) En dan ook nog aan een volkomen nutteloos, ja, schadelijk-werkend bezoek, een paar dagen te besteden (...)? Jij, die zelf met de groep-Amersfoort me weken lang, met de anderen, hebt tegengehouden in wat ik dadelijk wilde: publicatie, publicatie? (...) En nu zitten jullie weer over dat gesprek. Vergeet niet, dat alle geredeneer, alsof van zoo'n knoeigesprekje alles afhangt, koren op den molen der anderen is. Brullen jullie liever van de daken: (...) dat ze beginnen moet, me te gelooven op mijn woord, ook als ik zeg: ik kan niet. Want ik ben nu langzamerhand genoeg beleedigd door de heeren op dit punt. Zeker, je mag wel weten, dat ik in de grond der zaak *blij* ben, dat ik ze niet kan spreken, en dat daardoor de kans op verdere vertroebeling van de affaire door foefjes, en geknoui, hun ontnomen wordt (...). Ik wil wel verder gaan, en zeggen, dat ik goed begrijp, dat mijn vleesch mij parten spelen kán: als je heimelijk blij bent, niet te kunnen samen-roddelen, ben je ook gauwer geneigd, het niet-kunnen als argument te gebruiken. Ik weet ook nog wel zooveel af van zelfonderzoek. Maar dat alles neemt niet weg, dat ik ook niet zoo dwaas ben, het niet-kunnen op papier te zetten, wanneer het tastbare dwaasheid was, en te eeniger tijd zou blijken. Ik heb heel goeie gronden, Kees. Ik kan ze je niet vertellen, want je weet niet waar een brief blijft. (...) En als men mij niet op mijn woord gelooven wil, dan moet men het laten. Voorts: ik heb jullie destijds gezegd dat geen enkele reformatie of revolutie ooit tot stand komt op den idealiter gewenschten tijd en op het idealiter gewilde punt. Altijd barst de bom ergens waar men het niet verwacht, noch begeert. Dat is nu eenmaal de gang der historie. (...) Ik ga mijn gang zooals ik geloof dat in een konkrete situatie recht is, en laat de uitkomst aan God over. Een scheur wil ik niet, dat weet je. (...) Versta me niet verkeerd. Ik ben dankbaar voor wat gedaan is. Met name voor de publicatie Vollenhoven-Dooyeweerd. Ik heb *hoop* dat jullie brochure [*Rondom '1905'*] wat wordt, dank je voor de proef, en merk alleen op, dat ik tot nu toe niet meer zag dan historie. Wel weet ik dat het gerucht van jullie komende brochure mij zelf heeft weerhouden van het eerst behandelen der dogmatische kwesties: er gingen verhalen (...) dat er een enorme brochure komen zou, die afdoende was, en jij hebt dat ook bij mij aangewakkerd.⁴⁴ (...) Neen, ik ben niet ondankbaar. Maar ik wilde, dat jullie nu eindelijk kwaamt tot de laatste, beslissende

daad. Tot een publiek getuigenis tegen schande en onwaarachtigheid. (...) Dit Kees, is het abc. En wordt nu niet boos, want we bedoelen het allebei heel goed.⁴⁵

Maar ze hadden een verschillend karakter en mede daardoor een andere visie op de wijze van aanpak. Veenhofs en Algra's streven naar kerkelijke vrede mocht niet meer baten. Ook een poging van Vollenhoven om de geschorste Schilder per brief van 15 juli nog te bewegen tot spreken met de synode hielp niet meer. Van 19 tot 21 juli namen verschillende betrokkenen deel aan een conferentie te Bloemendaal. Daar waren naast Veenhof ook Berkouwer, Dooyeweerd, De Graaf, Grosheide, Nauta en Vollenhoven aanwezig. Op 21 juli vertelde Vollenhoven op een vergadering in Amersfoort, dat de bezwaarden in Bloemendaal getalsmatig in de minderheid geweest waren maar dat hun gevoelens de overhand had gehad. Ook in Bloemendaal had men erop aangedrongen dat Schilder met de synode zou gaan praten. Het Amersfoorts comité deelde dat de volgende dag aan Schilder mee via een brief van Vollenhoven. Maar ook dat was tevergeefs: 'Schilder zag de zaak (...) als een rechtszaak en was niet in staat aan de menselijke zwakheden van de synodale rechters door overleg tegemoet te komen'.⁴⁶ Op 26 juli volgde de schorsing van Greijdanus, omdat deze na het afwijzen van zijn bezwaarschriften door de synode doorging met zijn verzet tegen de binding aan de synodale leeruitspraken.⁴⁷ Ook hier stonden 'oud' en 'nieuw' kerkrecht tegenover elkaar.

Ook in Haarlem begon het te gisten. Toen *Rondom 1905* verscheen, vroeg men zich af hoe het er eigenlijk voorstond met hun oud-predikant. Ds. Siertsema had zich publiekelijk afgevraagd of Veenhof wel echt bezwaard was, terwijl deze zich met zijn bijdrage aan *Rondom 1905* toch niet onbetuigd had gelaten. Maar de andere partij, waartoe Siertsema behoorde, had er belang bij twijfel te zaaien over Veenhofs positie. De Haarlemse bezwaarden hadden het beslist moeilijk: '[D]s. Siertsema wilde zelfs zover gaan, *geen bezwaarde dominé's* uit te nodigen!'.⁴⁸ In maart had Veenhof al van dezelfde Haarlemse bezwaarde zegsman gehoord dat door voorlichting van Grosheide op de classis velen binnen de kerkenraad waren gewonnen voor het synodale standpunt.⁴⁹ Zo werd de kerkelijke machtsstrijd ook op lokaal en regionaal niveau uitgevochten. De synode stuurde er graag wat professoren voor op pad.

Veenhof ontving brieven over de lokale neerslag van het kerkelijk conflict. Zijn oud-jaargenoot ds. J.F. Sollie van Zoute Spui bij Terneuzen schreef hem op 11 juli een brief met een verzoek om advies. Hij vertelde dat de kerkenraad geweigerd had de synodale brief – een zogenaamd herderlijk schrijven aan de lokale kerkelijke gemeenten – van 5 juni 1944, waarin de kerken gewaarschuwd werden niet anders dan via de officiële kerkelijke

weg bezwaar te maken tegen de synodebesluiten en ook te bidden om zegen over de tuchttoefening over Schilder, van de kansel voor te lezen.⁵⁰ Een hierover ontevreden ouderling had de hoogleraren Den Hartogh en Kuyper daarvan verwittigd, waarop die het advies gaven bij hardnekkige weigering met behulp van de genabuurde kerk tot schorsing van de predikant over te gaan. Zo dreigde de schorsing van Schilder andere schorsingen in den lande op te roepen. Sollie vroeg Veenhof wat ze moesten doen.⁵¹ Wat die heeft geantwoord is niet bekend. Wel heeft ook Veenhof in Utrecht met toestemming van zijn kerkenraad geweigerd de betreffende synodale brief voor te lezen.⁵² Ook ds. C. Bouma probeerde Veenhof op 11 juli 1944 vanuit Wassenaar te bewegen druk uit te oefenen op Schilder om te gaan praten met de synode. Bouma besefte net als Algra dat Veenhof een persoonlijk vriend was van Schilder. Ze hoopten dat hij nog enige invloed had op de geschorste Kamper dogmaticus.⁵³ *Quod non.*

Op 29 juli schreef Algra Veenhof opnieuw. Ook de Friese journalist zocht rusteloos een scheuring te voorkomen. Na de oorlog zou *De Reformatie* terug moeten komen met opbouwend werk zoals ook Veenhof eerder had geschreven. De schilderianen moesten zorgen voor goede geschriften: 'Dan gaat de reformatorische kracht niet ten onder'. De mensen van de reformatorische beweging moesten zich nu rustig houden, zodat de synode geen kans kreeg ze aan te pakken 'wegens heftigheden', zoals in het geval van Greijdanus. Algra had prof. J.H. Bavinck op de man af gevraagd of hij Veenhof als ketter zag. Dat bleek niet het geval te zijn. In die beeldvorming moet hebben meegespeeld dat Veenhof minder de confrontatie en meer de verbinding met de synode zocht dan Greijdanus en Schilder. Ook had Algra gevraagd of zij dan niet zagen dat ze door absolute conformering aan de leeruitspraken te vragen aanstuurden op tuchtmaatregelen. Bavinck zag dit niet, omdat het volgens hem om misverstanden zou gaan. Dit was zeer naïef want Schilder stond op het punt afgezet te worden. De tijd van misverstanden was voorbij. Intussen moesten de bezwaarde ambtsdragers volgens Algra via hun kerkenraden hun bezwaren kenbaar blijven maken. Onder alle omstandigheden moesten ze op hun post blijven, ook bij afzetting: 'Altijd correct op hun post blijven tot een beschamend getuigenis. (...) Daarbij voortgaan met rustige voorlichting'. Hij zal bedoeld hebben dat ze naar de kerk moesten blijven gaan, want na afzetting zouden ze van hun kerkelijke post ontheven zijn. Volgens Algra had het bezwaarschrift van Vollenhoven en Dooyeweerd al velen in den lande de ogen geopend.⁵⁴

Op de synode gebeurde dit echter niet. Op 31 juli had het moderamen samen met Grosheide toch te elfder ure nog een gesprek met Schilder waartoe hij op 22 juli onverwacht bereid bleek vanwege verandering in zijn persoonlijke omstandigheden. Maar ook deze rechtstreekse poging van de synode om Schilder op andere gedachten te brengen strandde. Schilder wil-

de eerst opheffing van de schorsing omdat hij niet gehoord veroordeeld was, terwijl de synode van Schilder vroeg een gravamen in te dienen bij de volgende synode.⁵⁵ Daarna volgde de tragische ontknoping. Op 3 augustus 1944 besloot de synode Schilder met grote meerderheid af te zetten.

De dag daarop vergaderde Schilder in Voorburg ten huize van de plaatselijke ouderling H.J. Kouwenhoven met drieëntwintig geestverwanten uit de regio. Onder hen waren naast Veenhof ook de predikanten H. Knoop van Rotterdam-Delfshaven, J.A. Vink van Berkel, C. Vonk van Schiedam en D.K. Wielenga van Capelle aan den IJssel aanwezig. En Schilders broer A. Schilder, zijn neef H.J. Schilder en de Leidse arts P. Jasperse waren erbij. Het verslag van de hand van H.J. Schilder maakt enerzijds melding van 'verschillende tendenzen, ten dele uiteenlopende meningen over de in concreto te volgen weg' maar ook van de benoeming van een commissie ter voorbereiding van een 'manifest' ten behoeve van een latere, grote vergadering. K. Schilder 'erkent' de 'grote verdiensten' van de Amersfoortse kring maar hij heeft er ook het 'bezwaar' tegen dat er 'te weinig positiefs is gedaan'. Veenhof zweeg, althans volgens de notulen.⁵⁶ Ook de Amersfoortse kring dreigde te scheuren. Intussen ging de terreur van de Duitsers tegen de Joden gewoon door. Diezelfde dag zou Anne Frank met haar familie door de *Sicherheitsdienst* met een overvalwagen van haar onderduikadres aan de Prinsengracht in Amsterdam worden gehaald om nooit meer terug te keren.⁵⁷

Veenhof vergaderde op 8 augustus met het Amersfoorts comité om te overleggen over wat er moest gebeuren. Daar deelde Kouwenhoven mee dat er op 11 augustus een vergadering zou worden gehouden waar K. Schilder zou oproepen zich vrij te maken.⁵⁸ Vlak daarna, op 10 augustus, 'aan den vooravond van de "Vrijmakingsvergadering" van 11 augustus', probeerde Veenhof eveneens ten huize van Kouwenhoven samen met Vollenhoven en Dam en enkele collega-predikanten K. Schilder namens het Amersfoorts comité 'terug te houden van hetgeen hij voornemens was te doen'.⁵⁹ Het was ook dit keer tevergeefs, want op 11 augustus las Schilder tijdens een 'overbezochte' bijeenkomst in de Lutherse kerk te Den Haag het snel gemaakte manifest onder de titel 'Acte van Vrijmaking of Wederkeer' voor. Daarmee was een nieuw kerkgenootschap een feit, de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt ook wel aangeduid als de Gereformeerde Kerken (onderhoudende art. 31 kerkorde).

Veenhof, teleurgesteld in Schilder én in de synode, was niet op deze Vrijmakingsvergadering in Den Haag aanwezig en tekende de bewuste acte ook niet. Daarmee gaf hij gehoor aan het dreigement op de vergadering van 4 augustus, dat er op de 'grote vergadering' alleen 'besliste mensen' zouden moeten komen. Kouwenhoven had dat op de vergadering van 8 augustus nog eens onderstreept. Voor weifelaars was geen plek. Ook Vollenhoven, die

gebroken was, ging niet naar de Vrijmakingsvergadering: 'Niet pro Schilder sinds 10 augustus, niet pro synode!'.⁶⁰ Veenhof was wel weer van de partij op een vergadering van bezwaarders op 29 augustus 1944 in het woonhuis van Kouwenhoven.⁶¹ Dit alles tekende Veenhofs positie, vlakbij Vollenhoven en tussen Schilder en de generale synode in. Hij was nog niet in staat een eigen, 'besliste', persoonlijke keuze te maken. Of beter gezegd, net als Vollenhoven koos Veenhof er heel bewust voor K. Schilder op dat moment niet te volgen. Veenhof had vijftien jaar lang geworsteld Schilder en Vollenhoven met elkaar te verbinden, maar stond nu te kijken naar een gebroken relatie.

Bevrijding

Het rapport van de commissie-Van der Meulen kwam op 4 september 1944 aan de orde in het moderamen van de Utrechtse kerkenraad. Het was de avond voor Dolle Dinsdag. De bevrijding van Nederland leek nabij. Daarom werd met algemene stemmen besloten tot een zogenaamde godsvrede voor vier weken om na afloop van de oorlog de situatie verder te bezien. Deze periode duurde aanzienlijk langer omdat de bevrijding veel later plaatsvond dan verwacht. Ook in Amersfoort werd besloten tot zo'n godsvrede.⁶² Op 8 september wendde de generale synode van Utrecht zich tot Veenhof met een schriftelijk verzoek om als adviseur van de synode in te stemmen met de genomen schorsings- en afzettingsbesluiten en daarmee tevens niet in te stemmen met de Vrijmakingsvergadering van 11 augustus. Dit werd gevraagd omdat Veenhof afwezig was geweest op de synodevergadering van 18 augustus.⁶³

Veenhof bleef brieven ontvangen met verzoeken om advies.⁶⁴ Op 19 januari 1945 meldde Algra zich weer in de brievenbus van Veenhof. Ze probeerden in Friesland al het mogelijke te doen voor de grote steden die in de Hongerwinter in grote nood verkeerden. Maar het werd ze bijna onmogelijk gemaakt omdat alle particuliere vervoer was verboden: 'We mogen zelfs geen pakje verzenden'. Hij maakte zich ernstig zorgen over de kerkelijke situatie: 'Kerkrecht schijnt soms erger dan apekool'. Algra had besloten een pamflet te schrijven onder de titel 'Zand in de greppel'. Hij wilde er alles aan doen om te voorkomen dat de kerkelijke breuk zou leiden tot een breed kanaal tussen de beide groepen wat hij in een eerdere brief aan Veenhof had voorspeld. Hij vroeg nu diens visie.⁶⁵

Ook Veenhofs tweede opvolger in Harkstede, ds. Joh. den Ouden, liet van zich horen. Hij gaf een overzicht van de Vrijmaking in de provincie Groningen. Een aantal predikanten – J. van Dijk van Schildwolde, G. Jansen van Ten Post en J.P. van der Stoel van Groningen⁶⁶ – was verdacht verklaard 'omdat zij de sacramenten niet wilden beschouwen als verzegeling van gerealiseerde inwendige genade'. Hun gemeenten maakten zich daarop vrij. De particuliere synode bevestigde de tuchtmaatregelen van de classes.

Maar na verloop van tijd probeerde de classis Groningen, waar Den Ouden met zijn gemeente onder ressorteerde, de overige bezwaarden te 'lijmen'. Zo had Den Ouden op de classis uitdrukkelijk verklaard zich niet gebonden te achten aan de synodale leerbesluiten en dat hij de tuchtmaatregelen 'als onrechtmatig beschouwde'. Er gebeurde niets.

Maar toen Den Ouden in de vrijgemaakte kerk van Schildwolde het avondmaal had bediend als vervanger van de ziek geworden ds. Van Dijk, dreigde ook voor hem schorsing. Daarop maakte ook de kerkelijke gemeente van Harkstede zich begin januari 1945 vrij. De overgrote meerderheid van de gemeente ging mee met de Vrijmaking, slechts vijf procent bleef apart vergaderen. Er was daarmee een last van Den Ouden afgevallen. Eind januari hadden de vrijgemaakte kerken in het Noorden twee dagen lang samen vergaderd, ruim dertig kerken. Ze hadden zich gesplitst in vier classes. Het waren mooie dagen geweest. Hoewel het vergaderen inspanning vereiste, was Den Ouden 'verkwikt en gesterkt' naar huis gegaan. Daarna stelde hij aan Veenhof de hamvraag: 'Wat doen jullie?' Bleven ze in Utrecht wachten tot na de oorlog of gingen ze nu ook tot daden over?

Den Ouden was predikant geweest in Duitsland in Campen bij Emden, in welke stad hij geboren was. Bovendien was hij getrouwd met een Duitse, Hannchen Schüürmann. Daardoor was hij op een bijzondere manier betrokken bij de gebeurtenissen in Duitsland zo vlak voor het einde van de oorlog. Hij schreef dat Emden totaal verwoest was. Zijn vader daar had alles verloren. Hannchens twee broers waren nog in leven. De oudste daarvan was tussen Kerst en Nieuwjaar bij hen geweest. Zo zat Den Ouden met zijn echtgenote niet alleen in de spagaat van oorlog en kerkstrijd in Nederland maar ook in die van hun betrokkenheid met de oorlog in Nederland en Duitsland.⁶⁷

Sommige briefschrijvers deden meer dan alleen informeren bij Veenhof. Kort voor de bevrijding riep ds. R.H. Bremmer van Helpman Veenhof zonder omwegen op zich vrij te maken:⁶⁸

Ik hoop dat je het me niet euvel duidt, maar ik vind het eerlijker om precies te zeggen wat wij hier denken dan dat maar achter je rug om te zeggen. (...) En dan wilde ik je graag zeggen dat wij ons hier nog steeds zo bitter in je teleurgesteld voelen. Ik kan je niet zeggen hoe het ons allen hier bedroeft dat jullie (Holwerda, Van den Born en jij) zo'n houding aannemen. Ik kan me dat van jou eerlijk gezegd haast niet voorstellen. Jij hebt ons jongeren steeds geïnspireerd tot de strijd en het ideaal van de gereformeerde theologie en gezindheid. Jij hebt door je persarbeid ons steeds met K. Schilder en anderen de weg gewezen. En nu, nu het er op aan komt, nu wij allen midden in de strijd staan, nu dat ideaal wordt aangevochten, nu laat je ons bitter in de steek! (...) Wij vechten hier van

de morgen tot de avond in woord en geschrift tegen het synodale stelsel en de hiërarchie, jij helpt die van de morgen tot den avond bestendigen. Hoe kun je? (...) Wij bouwen hier in moeizame arbeid een vrijgemaakt kerkelijk leven op en jullie die het eigenlijk met ons eens zijt, en die in je hart niets liever ziet dan dat onze zaak vooruitgaat (...) jullie zijn op het ogenblik onze moeilijkste tegenstanders. Ik hoop niet dat jullie na de oorlog op de een of andere manier weer een compromis zult proberen. Je hebt zelf gezien hoe veel kwaad de actie Vollenhoven de zaak gedaan heeft. Systematisch werd ieder initiatief dat op werkelijk verzet tegen de synode leek en dat – voor het te laat was – heilzaam had kunnen werken, de kop ingedrukt. Ik kan me niet voorstellen dat al de goede woorden en de mooie stukken in *De Reformatie* die jij gesproken en geschreven hebt, slechts ‘woorden’ geweest zouden zijn. Ik weet wel dat de omstandigheden bij jullie ontzettend moeilijk zijn. Maar dat zijn ze in Schiedam en Rotterdam ook. En daar gaat de vrijmaking wel door. Nogmaals, wij doen een dringend beroep op je ons niet langer alleen te laten staan maar om mee te doen.⁶⁹

Het Archief-Bremmer huisvest geen antwoordbrief van Veenhof.⁷⁰

De situatie werd in Nederland intussen steeds nijpender. Aan het eind van de oorlog hadden in Utrecht honger, kou en besmettelijke ziekten steeds meer hun tol geëist, maar massale sterfte bleef uit doordat de bezettingsautoriteiten eind april 1945 voedseldroppings toestonden.⁷¹ Bij de familie Veenhof was de situatie relatief gunstig. Hedi schreef later zelfs over ‘een overvloed aan eten’.⁷² Desgevraagd relativeerde Jan Veenhof dit, maar hij bevestigde dat ze het door hun netwerk relatief goed hadden. Zo waren familieleden van zijn moeder boer, waardoor het betrekkelijk gemakkelijk was om aan eten te komen. Verder had Veenhof als predikant uiteraard sowieso een uitgebreid netwerk dan de gemiddelde inwoner van Utrecht. Bovendien was de bakkerij van opa Veenhof in het nabijgelegen Doorn tijdens de oorlogsjaren gewoon door blijven functioneren. Zo kreeg Jan van zijn oma soms een brood onder de arm gestoken, buiten het bonnensysteem om. Ook via een bevriend gemeentelid kreeg Veenhof eten. Toch moest ook het gezin Veenhof wel eens gebruik maken van een gaarkeuken.⁷³ En Margriet herinnert zich nog levendig dat haar moeder in die tijd eens in huilen uitbarstte toen haar weckflessen met vlees bedorven bleken te zijn. Kou hadden ze niet geleden, al werd de laatste twee winters van de oorlog alleen de huiskamer warm gestookt.⁷⁴

Utrecht werd op 7 mei 1945 bevrijd door vooral Canadezen.⁷⁵ Klaas kreeg, meerrijdend op een tank, sigaretten van geallieerde soldaten. Hij gaf deze aan zijn vader, die daarmee zijn loopbaan als roker begon.⁷⁶ Op het open terrein achter hun woning aan de rand van de stad kwam Zweeds wittebrood

en margarine 'als een geschenk uit de hemel'.⁷⁷ Hedi slaagde er tegen de in het vorige hoofdstuk genoemde sombere verwachting van de leden van de gereformeerde jongelingsvereniging in, evenals haar ouders en haar zus, de oorlog te overleven. Anne Frank en haar moeder en zus hadden minder geluk. Slechts een kwart van de Utrechtse joden was even fortuinlijk als Hedi, want 900 joodse medeburgers stierven, waarvan velen in concentratiekampen.⁷⁸ Het echtpaar Veenhof kreeg voor het herbergen van een joodse onderduiker op 7 november 2007 postuum de *Yad Vashem* onderscheiding. Daarmee verwierven ze na hun dood de eretitel 'rechtvaardige onder de volkeren'.⁷⁹

Hedi bewaart goede herinneringen aan haar verblijf bij de familie Veenhof. Na de bevrijding had ze zelfs graag bij hen willen blijven. Ze schreef dat Veenhof en zijn vrouw haar hadden gehuisvest om haar te bekeren:

Ik werd helemaal totaal in de familie opgenomen, en tante Marrie zei dat het de bedoeling van God was dat ik met hun in contact was gekomen omdat ik dan bekeerd zou worden. Helaas heeft het geloof nooit bij mij postgevat, hoewel ik eigenlijk niets liever zou willen. (...) Ik wou, dat ik bij de familie Veenhof was gebleven, en dat meen ik uit het diepste van mijn hart. (...) Ik kan dus alleen maar zeggen, dat het een volkomen harmonische familie was, waar een ontzettend fijne en leuke sfeer heerste, dit kwam mede maar niet alleen door het geloof.⁸⁰

Na de oorlog logeerde Hedi vaak bij de familie Veenhof en ging iedere zomer mee op vakantie. Na thuiskomst was ze dan een tijdje 'opstandig'. Haar verlangen bij de familie Veenhof te mogen blijven speelde dan op. Haar ouders hielden levenslang een goed contact met de familie Veenhof, net zoals Hedi nog altijd goede contacten onderhoudt met Jan, Klaas en Margriet.

Blijvende lokale godsvrede?

In mei 1945 vergaderden de Utrechtse bezwaarden opnieuw en dienden de zogenaamde Utrechtse verklaring in waarin zij vastlegden wat zij geloofden over verbond en kerkregering. Twee predikanten, Veenhof en De Goede, en 28 ouderlingen ondertekenden die.⁸¹ De overeenkomst met de Verklaring van gevoelen van de bezwaarden uit 1943 is groot, hoewel die wat minder welwillend spreekt over de veronderstelde wedergeboorte. Dat de Utrechtse verklaring op dat punt dichter bij de leerbesluiten van de synode staat, is begrijpelijk. De Vrijmaking had inmiddels plaatsgevonden en voor een blijvende godsvrede, die ook landelijke betekenis zou kunnen hebben, moest men de synodalen nog een stapje tegemoetkomen. De Utrechtse verklaring bleek aanvaardbaar voor de commissie-Van der Meulen, waar zoals gezegd

geen bezwaarden zitting in hadden. De verklaring omvatte zes punten, die hier kort worden samengevat:

1. De kinderen van het verbond werden als praktijkregel gehouden voor wedergeboren en geheiligd totdat bij het opgroeien het tegendeel zou blijken. Dit sloot oproep tot geloof en bekering, vermaning tegen afval en opwekking tot zelfbeproeving in.
2. Deze praktijkregel was geworteld in Gods beloften, die onlosmakelijk verbonden waren met verbondseis en verbondsvloek.
3. De doop verzegelde Gods beloften, niet wat in de dopeling aanwezig was of verondersteld werd te zijn.
4. Deze doop was altijd een echte, werkzame doop.
5. De praktijkregel betekende niet dat men noodzakelijk uitging van de veronderstelde wedergeboorte. Het tijdstip van wedergeboorte was Gods zaak.
6. Men onderschreef het Doleantie-kerkrecht. De kerkenraad was na Christus het hoogste gezagsorgaan in de kerken, hoger dan de meerdere vergaderingen. Besluiten van meerdere vergaderingen dienden voor vast en bondig gehouden te worden tenzij men het voor zichzelf bewezen achtte, dat deze strijdig waren met Schrift of belijdenis waarbij uiteraard de plicht bestond dit bewijs voor de betrokken kerkelijke vergadering te leveren. Ook vonden de opstellers het in strijd met de kerkorde een ambtsdrager te schorsen met volkomen negatie van de betrokken kerkenraad.

Veenhof schreef een toelichting: *In den chaos. Een woord over de huidige crisis in de Gereformeerde Kerken.*⁸² Deze brochure werd uitgegeven door zijn vriend Rein Wristers.⁸³ Veenhof begon niet onverwacht met een citaat, dit keer van ds. J.C. Sikkel, 'den ouden Sikkel', 'den profeet'.⁸⁴ Die had in 1916 geschreven, dat het gereformeerde leven leed onder een kwijnend besef van het beginsel. Dat alles had volgens Veenhof de huidige kerkelijke crisis veroorzaakt:

Voor en tijdens de eerste jaren van den oorlog had ik [Veenhof] het voorrecht een paar honderd maal op verschillende plaatsen van ons land voor de jeugd te mogen spreken. Ik gaf dan altijd oogen en ooren geducht de kost. En op grond van wat ik zag en hoorde, durf ik u te verzekeren, dat het aantal onverschilligen, lauwen, meeloopers en halven ontstellend groot is. (...) In de laatste jaren woonde ik als aandachtig hoorder enkele kerkdiensten van een paar plattelandsgemeenten bij. De ervaringen waren verschrikkelijk. In één dienst lagen na een half uur meer dan driehonderd mannen met hun hoofd op hun armen te slapen!

Ik heb ze zelf geteld! (...) [Er] werd in onze kringen geweldig gevochten en verdacht gemaakt! (...) Partijzucht vierde hoogtij. (...) Er werd geroddeld over gekonkel. Men beweerde (...) dat er een geheime organisatie van twee honderd predikanten bestond, die alles voor een scheuring gereed maakte. Ik heb daar schriftelijke bewijzen van. (...) We kunnen niet anders doen dan constateeren dat er in onze kringen *een huiveringwekkend tekort aan werkelijke, zakelijke, waarachtige Godzaligheid was*. En dat en dat alléén is de oorzaak van de kerkelijke ellende, waarin we soms bijna wanhopig rondtobben nu al drie afschuwelijke jaren!⁸⁵

De problematiek kwam volgens Veenhof door een tekort aan echte vroomheid. Hoe dit precies had geleid tot het huidige kerkelijke conflict, maakte Veenhof niet duidelijk. Bovendien had Sikkel gesproken van een kwijnend besef van het beginsel. Het lijkt erop dat bij Veenhof vroomheid en beginselvastheid elkaar in belangrijke mate overlaptten. Een godzalig leven betekende een leven in overeenstemming met de beginselen. Maar het bleef bij een vage duiding. Ook Algra had trouwens in zijn eerste brief aan Veenhof gesproken over 'den ongeestelijken toestand in onze kerken'. Daarmee bedoelde hij waarschijnlijk hetzelfde als Veenhof.

Verder ging Veenhof in op de geschiedenis vanaf de totstandkoming van de leeruitspraken in juni 1942. Daar had hij zelf mee kunnen leven, zoals hij in zijn artikel in *De Wachter* duidelijk had gemaakt: 'Had de synode het toen maar bij haar leerbeslissingen gelaten en geen enkele letter meer geschreven dan haar uitspraken alleen!'⁸⁶ Maar daarna waren de toelichting, de kandidatenbinding en het preadvies over de bezwaarschriften gekomen en nog veel meer. Het was er allemaal niet duidelijker op geworden:

Wie de moeite neemt al deze toelichtingen, adviezen, ophelderingen, verklaringen, rondschrijvens, brochures en wat dies meer zij achter elkaar door te lezen, voelt zich al meer wegzinken in nacht en nevelen. (...) Wij hebben in Utrecht driemaal een professorale voorlichting over de dogmatische kwesties ontvangen. (...) Men behoefde waarlijk geen scherpzinnig mensch te zijn om aan te voelen, dat de visie op de kwesties elken keer een geheel andere was.⁸⁷

Ook besprak Veenhof de vredesinitiatieven van de kant van de bezwaarden, zoals bijvoorbeeld *Rondom 1905*, waaraan hij zelf 'dag en nacht' had gewerkt en constateerde teleurgesteld dat alles door de synode was afgewezen.⁸⁸ Hij sloot af met een citaat, opnieuw van Sikkel uit 1916: 'Kwame er zóó studie en actie, gemeenschap en practijk, uit Gods verkiezing en uit zijn genade, uit de machtige volheerlijke drijving van het zuivere *onverminkte calvinistische beginsel!*'⁸⁹ Het was typisch modern dat hij streefde naar

onverminkte zuiverheid, maar wat het precies was bleef onduidelijk. Het bleef bij vage retoriek over beginselvastheid en godzaligheid. Het boekje was meer pamflet dan grondige analyse. Zijn nadruk op de godzaligheid heeft waarschijnlijk te maken met zijn studie van de geschiedenis van de afgescheiden kerken, zijn eigen spirituele achtergrond. Het ontdekken van het boekje van Helenius de Cock was een keerpunt in zijn leven geweest.

Dat zijn geschrift geen grondige analyse was, viel ook zijn vroegere vriend Herman Ridderbos op. Die schreef er een scherpe reactie op in het gloednieuwe synodaal-gereformeerde *Gereformeerd weekblad* onder de titel 'Profetisch of tendentius'. Hij hield het op het laatste en noemde Veenhofs geschrift 'onzakelijk'. Waar Veenhof de leeruitspraken aanvankelijk had toegejuicht, sprak hij nu van een 'huiveringwekkend tekort aan godzaligheid'. Maar toen velen in de jaren dertig opriepen tot bevindelijkheid, had Veenhof geen thuis gegeven. Dat was 'piëtisme, mystiek, subjectivisme' geweest. Maar nu gooide Veenhof het ineens ook over die boeg. Herman Ridderbos voelde haarfijn de verandering aan die bij Veenhof gaande was. Hij vond dat Veenhof 'een geretoucheerde afbeelding' gaf van de gebeurtenissen. Bepaalde zaken had hij 'uitgewischt'. Had Schilder zelf ook niet bijgedragen aan de kerkelijke chaos?⁹⁰

Op 6 juni aanvaardde de plaatselijke kerkenraad de Utrechtse verklaring. De zondag daarop werd die vanaf de kansel aan de gemeente voorgelezen. Op 16 juli werd besloten dat de bewuste verklaring aan de synode zou worden voorgelegd met de vraag of deze in strijd was met Schrift, belijdenis of kerkorde. Een kopie van dit schrijven ging naar alle kerken in het land. Men verwachtte veel van deze actie. Opnieuw was er hoop op verzoening. Ouderling Van Oord zou even later echter reeds oproepen tot vrijmaking van de volgens hem zondige besluiten van de synode door in de gemeente circulaire te verspreiden. Op 11 augustus sprak de kerkenraad hierover met Van Oord. Die verklaarde geen verantwoordelijkheid meer te kunnen dragen voor de schorsingen en afzettingen en riep de kerkenraad op zich vrij te maken. De kerkenraad benoemde een commissie om hierover met Van Oord in gesprek te gaan. Tot dat gesprek moest hij zich onthouden van ambtelijke arbeid waarmee deze akkoord ging.⁹¹ De generale synode zou op 14 augustus vergaderen over de Utrechtse verklaring.

Tot op dat moment stond Veenhof achter die verklaring. Maar hij was in de weken daarvoor door Schilder stevig bewerkt met een stukje psychologische oorlogsvoering. De vrienden stonden nu aan een verschillende kant van de kloof die door de Vrijmaking was ontstaan. Schilder zette al zijn polemisch geweld in tegen zijn vroegere medestander. In *De Reformatie* van 20 juli 1945 had hij principieel geprotesteerd tegen de Utrechtse verklaring: 'Wat ik een onjuiste *uitspraak* noem mag geen *bejegeningsnorm* zijn (...). Een norm moet op *openbaring* steunen. Op een "daar staat geschreven",

of een “daar is geschied”, of: “daar geschiedt”. (...) Maar heel dat bejegening-norm-gespeculeer is niets anders dan koren op den synodalen molen’.⁹² Schilder bedoelde dat de uitspraak over de veronderstelde wedergeboorte onjuist was en daarom geen praktische vuistregel mocht zijn. Twee weken daarvoor had hij Bremmer geschreven over Veenhof: ‘Ik vind, dat hij raar doet en ons lelijk in de wielen rijdt, al bedoelt hij ‘t ook anders. (...) Ik heb (2 weken al geleden) al tegen hem geschreven in voor *De Reformatie* bestemde copie. Hij heeft (...) zijn bejegening-norm-misère ons cadeau gedaan (...)’.⁹³

De week daarop voerde Schilder de druk op Veenhof verder op door hem bij name te noemen in *De Reformatie*. Die druk was al hoog omdat hij niet meer bij hem op bezoek wilde komen, terwijl Marrie daar wel om had gevraagd: ‘Kort na de bevrijding sprak K. Schilder in Vleuten. Mijn moeder ging erheen. Ze vroeg Schilder eens met zijn vriend Kees te praten. Maar Schilder was onverbiddelijk: hij moest zich eerst maar eens vrijmaken!’.⁹⁴ Hoewel Schilder Veenhofs geweten ontzag, zette hij hun vriendschap publiekelijk op het spel:

En de anderen blijven rustig preeken, en daadwerkelijk steun bieden aan de instellingen van een kerkverband, dat met afwijzing van alle revisieverzoeken zijn bindingsdecreten heeft gehandhaafd. (...) Men versta ons wel. Wij veroordeelen geen *consciënties*. Wij weten best, hoe moeilijk het kan zijn, zich uit den chaos te werken, en hoe gemakkelijk, zich er in te werken. [Schilder verwees hier naar Veenhofs brochure *In den chaos*.] Maar we zijn hier niet, om elkaars personen te beoordeelen, doch om elkanders publieke daden te leggen onder de maatstaven van Gods geopenbaarde woord. Ook voor vriendschap mag zulke plicht tot toetsing niet uit den weg gaan. Voor deze simpele uitspraak zullen we in Utrecht zeker gehoor vinden; was het niet ds. Veenhof, die eens in Kampen erop wees, dat *juist de vrienden* het in Groen’s leven zoo vaak bedorven hebben? Ik zeg niet: zoover is het gekomen. Maar wel: wij beiden weten, waar het gevaar dreigt. We zijn er intusschen rustig onder. God zelf legt na de Vrijmaking sterke en vele en onverwachte banden. De weg der vriendschap wordt altijd weer als *versche* en *levende* weg gebaad door zich *verjongende gehoorzaamheid*. Een gehoorzaamheid, die de klok van Gods tijden bij probeert te houden, en niet naar rechts of links ziet, doch alleen naar boven.⁹⁵

Schilder, die zijn vriend met diens eigen uitspraken om de oren sloeg, sloot zijn artikel af met een messcherpe zin: ‘Het synodale klimaat is nog niet gezuiverd: het vleesch wil nòg zijn diplomatenere’. Veenhof moest ophouden met zijn diplomatie en een principiële keuze maken. Een week later ge-

bruikte Schilder ten slotte een Bijbelstudie over 1 Koningen 13 om de druk op Veenhof tot een maximum op te voeren:

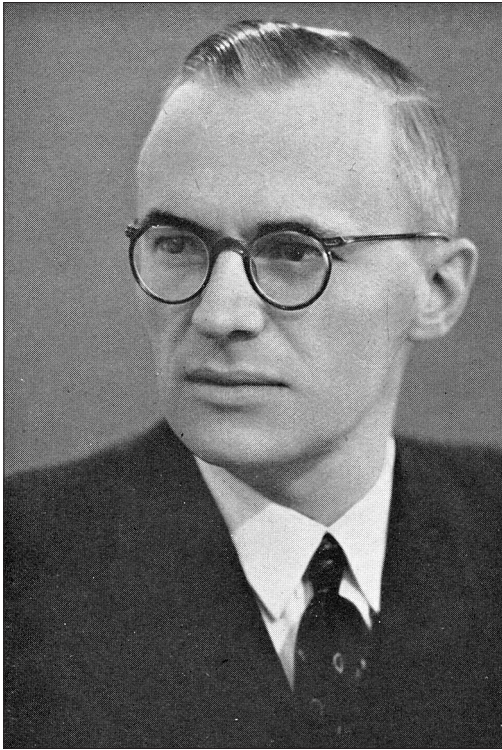
En dit is dan één der vele Bijbelsche gegevens nopens bezwaarden, die niet voortvaren tot de gehoorzaamheid; protesteerenden, die niet komen tot de vrijmaking der zonden, die hen meesleepen; die om het *getàl in* de hand te houden ook maar de *zonde aan* de hand houden. Laat zulk een dwang voor u niet noodig wezen. Vrijmaking schept de ware eenheid, en redt het verband.⁹⁶

Ds. H. Knoop deed in *Reformatie stemmen* van 2 augustus 1945 ook een flinke duit in de collectezak door de kerkelijke godsvrede 'een mooi en warm woord voor een heel leelijke zaak' te noemen, en zelfs 'een speciaal-creatie van den geest uit den afgrond om op het hoofdfront der kerk den strijd om haar reformatie te doen ophouden'. 'En *God* heeft met zulk een vrede niets van doen.' 'Laat ieder, die nog door de "godsvrede"-gedachte gegrepen is, deze afschudden en den Geest Gods niet in den weg loopen bij zijn vrijmaking der kerk, doch eenvoudig zijn klok regelen naar en gelijk zetten op Gods klok. Die klok staat op: *Nu!!*'.⁹⁷ Schilder en de zijnen bleven zich bewegen in het klimaat van het absolute. Ze wisten precies hoe laat het was op het horloge van de Almachtige.

Toch vrijgemaakt

Op woensdag 8 augustus 1945 heropende voorzitter Berkouwer de synode, die in het jaar na het begin van de Vrijmaking niet meer had vergaderd. Het was drie maanden na de bevrijding. In zijn openingswoord besteedde hij aandacht aan de kerkelijke breuk in een tijd van oorlog:

Dwars door al wat we meemaakten [in het leed van de oorlog] (...) loopt de branding van het kerkelijk schisma. Wat niemand gedacht heeft of gewild, is toch gekomen. De gereformeerde kerken zijn uiteengescheurd. Hoe dikwijls is om de bewaring der eenheid gebeden. We hebben die niet gekregen. Ik zal hier niet spreken van een lot. Integendeel: het gaat om feiten en toetsbare beslissingen voor Gods aangezicht. We weten dat alle dingen in 't gericht zullen komen, onze handelingen als synode en die der vrijgemaakte kerken. Hier ligt voor ons allen een zware verantwoordelijkheid. Wie had kunnen denken, dat wij zoo uit dezen oorlog zouden komen? Er is bij ieder onzer verlegenheid. We willen niet bitter worden, ook niet wanneer onze kerken als valsche kerken worden uitgeroepen, als hiërarchie en ons werk als spel en booze machinatie, hoogheid en het zoeken van eigen eer. Wel zullen we hopen, dat de strijd op hooger plan komt, juist omdat uit onze harten ondanks alles nog

21. G.C. Berkouwer

niet wegsloop de hoop op hereeniging. Wat kerkhistorisch onmogelijk schijnt – hereeniging kort na schisma – is mogelijk bij God.⁹⁸

Op 14 augustus 1945, de dag dat de Utrechtse verklaring aan de orde zou komen, nam Veenhof aan het begin van de synodevergadering het woord en deelde tot stomme verbazing van velen mee, dat hij van mening veranderd was. Voor het front van de officiële vertegenwoordigers van alle Gereformeerde Kerken in Nederland sprak hij uit 'dat hij de leeruitspraak van het "houden voor wedergeboren" en de "binding" niet kan aanvaarden. Hij conformeert zich dus niet en aanvaardt evenmin de schorsingen. Ook neemt hij zijn handtekening onder de bij den Utrechtsen kerkeraad ingediende verklaring van gevoelen terug'. Berkouwer, met wie Veenhof uitgebreid over een en ander had gecorrespondeerd, trok daaruit oog in oog met hem de conclusie, dat die zich niet langer onderwierp aan de al genomen synodebeslissingen. Veenhof beaamde dat, waarop Berkouwer een laatste beroep op hem deed terug te komen op zijn besluit. Maar de Utrechtse predikant weigerde. Daarop werd na een korte schorsing van de synodezitting met algemene stemmen besloten Veenhof 'als adviseerend lid van de zittingen der synode uit te sluiten'.⁹⁹ Het was een zware bevalling geweest maar uiteindelijk volgde Veenhof toch zijn vriend Schilder.

De Utrechtse verklaring werd dezelfde dag door de synode wel aanvaard mits uitgelegd volgens de opvattingen van de synode. Dat betekende meer nadruk op de verkiezing van God, volgens de synode conform de verklaring van de synode van 1905, en meer nadruk op de stelligheid van de vervulling van de belofte van God bij de doop gedaan.¹⁰⁰ Van Staalduine beoogt dat de synode de Utrechtse verklaring feitelijk afwees op een manier die uitgelegd kon worden als een aanvaarding. Dit zou zijn gedaan om de bezwaarde prominent Veenhof te kunnen behouden voor de synodaal-gereformeerde kerken.¹⁰¹ De synode vreesde een verdere groei van de vrijgemaakte kerken, wanneer ze hem zouden verliezen. In elk geval werd er van twee kanten flink aan deze belangrijke bezwaarde getrokken.

De dag daarna stonden twee hoogleraren als deputaten van de synode op de stoep bij de Utrechtse kerkenraad om alsnog te proberen Veenhof binnen het kerkverband te houden. Zij zouden tevens voor de kerkenraad een toelichting geven op het synodebesluit over de Utrechtse verklaring.¹⁰² De deputaten waren Veenhofs vroegere docent en vader van zijn vriend Herman, J. Ridderbos, en Den Hartogh. Dit moet voor Veenhof een moment van grote spanning zijn geweest: oog in oog te staan met zijn vroegere leermeester, onder de studenten destijds meer gevreesd dan geliefd. Bovendien kende hij hem door de contacten met – inmiddels prof. – Herman Ridderbos veel beter dan alleen van colleges en tentamens. Nu kwam het erop aan.

Veenhof maakte duidelijk dat zijn ommezwaai uit gewetensnood voort-

22. *J.G. van Oord*

kwam: 'God [had] hem duidelijk laten zien, welken weg hij te volgen had'. Dit was je reinste piëtisme. Zijn bevindelijke achtergrond kwam onder de grote druk weer boven. Hij deed een rechtstreeks beroep op God zonder daarbij de Schrift te noemen. De ervaren gereformeerde regent Ridderbos wees niet voor dit persoonlijke beroep op God: 'Dat hij zich aan een samspreking onttrok en een individueele houding aannam, was een tekortdoen aan de gemeenschap der heiligen, tot schade ook van onze kerken'. Hij benadrukte daarbij, dat de synode de Utrechtse verklaring onderschreef, behalve dan dat daarin het synodebesluit van 1905 meer naar voren had moeten komen, meer nadruk op de verkiezing dus. Maar Veenhof gaf niet meer toe: 'Ds. Veenhof merkte onder meer op, dat de synode aan de Utrechtse verklaring een andere interpretatie gegeven heeft en daarmee die verklaring heeft uitgehold en hij er zich niet meer mee vereenigen kon. De basis voor de samspreking was voor hem vervallen. Hij had leeren inzien, dat hij had terug te keeren'. Hij wilde geen verantwoordelijkheid meer dragen voor de beslissingen van de synode. Net als Schilder weigerde Veenhof nu verder te gaan. Ook zijn maat was vol.¹⁰³

Vervolgens ging de Utrechtse kerkenraad in meerderheid akkoord met het synodebesluit over de Utrechtse verklaring. Veenhof gaf daarop een nadere verklaring van zijn gedrag tegenover zijn medekerkenraadsleden: 'Ik zie nu duidelijk in, dat al dat geïnterpreteer en al dat verklaren kerkbederf is. Men maakt van een eenvoudige leeruitspraak een stuk gummi dat men naar alle kanten rekken en trekken kan'. Desgevraagd wilde hij niet beloven een gravamen in te dienen bij de synode en intussen geen dingen te leren die niet in overeenstemming waren met de genomen synodebesluiten. Dit werd vervolgens door een ter zake benoemde commissie van de kerkenraad opnieuw aan Veenhof gevraagd, waarop die voor een tweede keer weigerde. Hij ging er wel mee akkoord de volgende dag nogmaals met deze kerkenraadscommissie te vergaderen in aanwezigheid van de deputaten Ridderbos en Den Hartogh. Intussen riep ouderling Van Oord op tot Vrijmaking.

Op donderdag 16 augustus vond een herhaling van zetten plaats. Veenhof werd opnieuw opgeroepen niets te leren dat in strijd was met de synodebesluiten totdat de synode had besloten over een door hem in te dienen gravamen. Hij bleef echter weigeren, evenals zijn collega De Goede. Veenhofs gedrag wekte verbazing in de vergadering: '(...) [O]ver den plotselingen ommezwaai van ds. Veenhof geeft men zijn bevreemding te kennen'. Men vermoedde dat Veenhof en De Goede waren 'losgeweekt' van de Utrechtse verklaring door mensen die tweedracht zaaiden, sympathisanten van de Vrijmaking dus. Veenhof zei daarop geen contact meer te hebben met Schilder. Opnieuw werd zijn rechtstreekse beroep op God ter discussie gesteld: 'Nog wordt ds. Veenhof er op gewezen, dat we zeer voorzichtig moeten zijn met te zeggen dat we in Gods weg zijn'. Maar Veenhof antwoordde dat het

volharden in de schorsingen zonde was. De Utrechtse kerkenraad ging niet over één nacht ijs. Een van de broeders merkte op dat Veenhof en De Goede zich vrij moesten maken. 'Wij doen niets', was Veenhofs antwoord. Eenmaal vastbesloten bleef hij ferm.

Veenhofs gedrag kan als volgt worden geduid. Hij wist als synodaal adviseur al van tevoren dat de Utrechtse verklaring door de synode zou worden uitgelegd in het perspectief van haar opvattingen en uitspraken. De synodecommissie had de leden van de generale synode namelijk van te voren op de hoogte gesteld van het conceptvoorstel van rapporteur J. Ridderbos over de Utrechtse verklaring. Als adviseur was hij op de hoogte van de inhoud van dit voorstel.¹⁰⁴ Bovendien had Van Oord zijn vriend Veenhof erop gewezen dat hij wel kon denken met de Utrechtse compromisformule het landelijk kerkelijk leven nog te redden, maar dat die gedachte 'onnozel en vergoelijkend' was. De synode zou een jaar na de Vrijmaking alles aanvaarden, als maar hun machtspositie zou worden gerespecteerd en aanvaard.¹⁰⁵ Verder had het plaatselijke comité voor de Vrijmaking, waarin Van Oord een rol moet hebben gespeeld, Veenhof vlak voor de synodale behandeling van de Utrechtse verklaring meegedeeld, dat het op zondag 19 augustus 1945 een vrijgemaakte eredienst zou beleggen in het gebouw van de lokale remonstrantse kerk.¹⁰⁶ Veenhof stond dus van verschillende kanten onder druk. Toen ging hij de binnenkamer van zijn ziel binnen om in het reine te komen met zichzelf:

De nood was mij opgelegd. Zonder met iemand, wie dan ook, binnen of buiten de stad contact te hebben gehad, heb ik den strijd alleen gestreden en tenslotte gedaan wat ik deed. (...) Het geven van allerlei nieuwe verklaringen, interpretaties en resoluties over de eenmaal uitgevaardigde leeruitspraak, hoe goed ook bedoeld, is tenslotte: lapwerk. Lapwerk dat niet past in den verheven stijl van 's Heeren heilig huis.

De binding aan de leeruitspraken en de schorsingen moesten ongedaan worden gemaakt, was op dat moment Veenhofs heilige overtuiging. Hij kon zich niet langer conformeren. Nadat hij innerlijk een beslissing had genomen, had hij van zijn Utrechtse collega ds. G. Laarman het advies gekregen zijn handtekening onder de Utrechtse verklaring terug te nemen, voordat de synodale beraadslagingen zouden beginnen.¹⁰⁷

Nadat Veenhof op de Utrechtse kerkenraad volhardde in zijn houding, kwam de vertegenwoordiging van de kerkenraad uit De Bilt ter vergadering, kerkrechtelijk noodzakelijk voor een schorsing. De broeders uit De Bilt waren reeds aanwezig in het gebouw van de Oosterkerk.¹⁰⁸ Nogmaals werd een uiterste poging gedaan een schorsing te voorkomen. Veenhof kon een halfjaar bedenktijd krijgen of een maand verlof van ambtelijke arbeid.

Men wilde ver gaan om deze prominente en geliefde bezwaarde binnenboord te houden. Maar het lukte niet. Toen werd hij voor drie maanden geschorst wegens 'openbare scheurmaking' met 53 stemmen voor, 25 tegen en 5 onthoudingen. Een groot aantal mensen was ambtshalve getuige van Veenhofs schorsing, ruim 80. Uit de stemverhouding blijkt dat een flink aantal ambtsdragers tegen de schorsing van Veenhof was. Ook Van Oord werd geschorst.¹⁰⁹ De Goede moest zich voorlopig van ambtelijke arbeid onthouden, totdat verder met hem zou zijn gesproken.¹¹⁰

Op vrijdag 17 augustus 1945, de dag dat Indonesië zich onafhankelijk verklaarde, vergaderden enkele ambtsdragers van de Gereformeerde Kerk te Utrecht in het gebouw van het Geografisch Instituut aan het Drift 21 over de tuchtmaatregelen tegen Veenhof, De Goede en Van Oord. Ze lieten er geen gras over groeien en maakten zich officieel vrij: 'Ds. C. Veenhof verklaarde daarmee de vergadering geconstitueerd als kerkeraad der Gereformeerde Kerk, vrijgemaakt naar artikel 31 Kerkorde dus van de wettige voortzetting der Gereformeerde kerk van Utrecht'.¹¹¹ Veenhof was blij dat God hen de gehoorzaamheid had geschonken om de 'zondige besluiten der synode, en de daarmee samenhangende schorsingen, niet langer op onze consciëntie te laten drukken'. Tegelijk was hij van de druk van Schilder verlost.

Direct moest er van alles worden geregeld om een nieuw kerkelijk leven op te zetten, zoals een plek om samen te komen, een kerkelijk bureau, een kerkblad, enzovoort. Op zondag 19 augustus 1945 werd zowel de Remonstrantse kerk aan de Kromme Nieuwe Gracht 60 als de Bethlehemkerk aan de Eerste Daalsedijk 107 gebruikt voor vrijgemaakte kerkdiensten, waarin Veenhof en De Goede voorgingen.¹¹² In de volgende kerkenraadsvergadering op maandag 20 augustus werd gemeld dat de eerste collecte van de zondag daarvoor 3.000 gulden had opgeleverd, een enorm bedrag, vergelijkbaar met bijna 17.000 euro in 2013.¹¹³ Er werd besloten standaardformulieren te laten drukken om de overgang van de synodaal-gereformeerde naar de vrijgemaakte kerk voor individuele leden te vergemakkelijken. Per brief sloten de leden van jongelingsvereniging Calvijn zich op 22 augustus collectief aan bij de vrijgemaakte kerk.¹¹⁴ Ook veel studenten maakten zich vrij. Wie dat uiteindelijk niet deden, waren de latere VU-hoogleraren Jan Lever en Harry Kuitert, hoezeer zij ook sympathie hadden voor Veenhof en de bezwaarden.¹¹⁵ De kerk verlaten was voor hen een brug te ver.

Op 3 september bleek de vrijgemaakte kerkelijke gemeente 225 adressen te omvatten, in totaal ongeveer 900 leden. In 1944 telde de oorspronkelijke gereformeerde kerkelijke gemeente 9.957 leden, negen procent had zich op dat moment dus vrijgemaakt.¹¹⁶ Op de kerkenraadsvergadering van 22 oktober bleek het totale vrijgemaakte ledental gegroeid te zijn tot 1.147 zielen. In augustus kwam bij de Gereformeerde Kerk van Utrecht een correspondentiekaartje binnen van Veenhofs goede vriendin Aya, voluit M.M. van

Houwelingen Rijkhoek. Aya maakte zich door middel van dat kaartje vrij.¹¹⁷ Zij zou de echtgenote worden van Herman J. Schilder, die bij de Vrijmaking een belangrijke rol had gespeeld door zijn weigering als theologisch kandidaat in te stemmen met de leerbesluiten. Herman was een neef van Klaas Schilder. Hij zou Veenhof later in Utrecht opvolgen.¹¹⁸ Aya zou later vertellen dat Veenhof zich met ontzettend veel verdriet had vrijgemaakt: 'O, Aya, al die schapen die ik moet achterlaten'.¹¹⁹

De wetsrol van koning Josia

Rudolf van Reest (pseudoniem van K.C. van Spronsen) reageerde in een bijdrage direct volgend op de verklaring van Veenhof zoals afgedrukt in *De Reformatie* van 24 augustus 1945.¹²⁰ Triomfantelijk schetste hij eerst de verslagenheid bij de synodalen over het verlies van de populaire en landelijk bekende Utrechtse predikant:

Berkouwer, zat in elkaar gezakt en *down* in den praeseszetel (...). Hepp (...) probeerde ook nog wat te redden (...). Er was van eenigen kerkstijl geen sprake meer, het was een gesjacher en gepruts, als jongens doen, die een kostbare vaas in baldadigheid hebben stukgeslagen en nu probeeren de scherven tegen elkaar te passen. Op alles lag de sombere slagschaduw van de Vrijmaking der vele duizenden in den lande (...).¹²¹

Daarna beschreef hij de extatische vreugde bij de vrijgemaakten in hun eerste kerkdienst in Utrecht:

Een barstend vol gebouw, velen moesten terug. (...) Ds. Veenhof preekte (...). Na zijn vrijmaking, die gedenkwaardige week, had hij mij gezegd: nu kan ik weer preeken! Het was een jubelkreet uit een vrijgemaakt hart geweest. En heel deze preek, heel deze dienst was één jubel. (...) Nóóit heb ik hooren zingen als in deze kerk der vrijgemaakten op zondag 19 augustus 1945, toen de jubel, eerst van het dreunende orgel en daarna uit vele honderden keelen opschalde naar omhoog: 'God heeft bij ons wat groots verricht ...'.¹²²

Het werd allemaal flink aangezet. Veenhof preekte volgens het bericht van Van Spronsen over de wetsrol die door koning Josia was teruggevonden. Daarmee interpreteerde Veenhof de Vrijmaking als een belangrijke, heilshistorische gebeurtenis. Na jarenlange afval was er eindelijk terugkeer naar Gods woord. De vrijgemaakten waren gehoorzaam aan het concrete, begrijpelijke Bijbelwoord. Ze hadden oog gekregen voor de heerlijkheid van het verbond. God had wat groots verricht in de Vrijmaking, ook in Utrecht. Veenhof was dankbaar dat hij weer kon preken en dat terwijl hij geen zon-

dag had hoeven overslaan. Maar hij wees in zijn preek ook op het verdriet. Er was iets stuk gegaan en er waren mensen achtergelaten.¹²³

Algra schreef Veenhof de week daarop: 'Dus tòch er uit!' Hij had, even naïef als Veenhof aanvankelijk was geweest, gehoopt dat de Utrechtse verklaring 'de brug zou worden tot algeheele vereeniging'. Maar nu hoopte hij dat 'jullie uittreding' zou leiden tot een groter verlangen om de breuk te helen. Algra merkte het in zijn eigen kerkenraad. Ze gingen in Friesland een comité vormen tot hereniging in de hoop dat andere provincies zouden volgen. Waarschijnlijk zou er voor dat doel een blad in het leven worden geroepen. Algra onderkende dat de kerkstrijd vooral aan de top was gevoerd. Daar had hij gelijk in. Het was voor een groot deel een ruzie tussen professoren geweest. De hereniging zou volgens Algra van onderop moeten komen: "'Leeken" de leiding'.¹²⁴ Algra was in deze brief positiever over de mogelijkheden tot hereniging dan dat voorjaar. Toen sprak hij nog over een 'greppel' die spoedig zou worden 'uitgediept en verbreed tot een kanaal'. Algra's zoon maakte zich wel vrij wat uiteraard pijn gaf in het eigen gezin.¹²⁵

De week daarna kwam *De Reformatie* niet uit wegens Koninginnedag, de verjaardag van koningin Wilhelmina. Maar de daaropvolgende week mocht Veenhof, door hoofdredacteur Schilder weer in bijzondere genade aangenomen, het hoofdartikel schrijven in *De Reformatie*, 'Nu voor alles "beginselvastheid"'. Het lag voor de hand. Als de kerkelijke crisis voort was gekomen uit veronachtzaming van de gereformeerde beginselen, zoals Veenhof had geschreven in zijn brochure *In den chaos*, dan moest daar naar worden terugggekeerd. Hij ging in zijn artikel in op de toestand na de oorlog.

De vrijheid was hersteld maar de mensen waren materialistisch en het gevaar van nationalisme en communisme was groot. Volgens velen moest er een nieuwe eenheid komen, een duidelijke verwijzing naar de voorstanders van de Doorbraak, de ontzuiling van de Nederlandse samenleving. Veenhof wees uitdrukkelijk op het streven naar één vaderlandse kerk. Volgens hem moest het om bekering gaan, om het teruggaan naar het oude, dat altijd gelijk bleef en moest blijven, de beginselen. Die bleven immers naar zijn vroegere getuigenis als gereformeerde jongeling altijd 'jong en frisch'? Na de oorlog zei minister L.J.M. Beel van Binnenlandse Zaken exact hetzelfde als Veenhof maar dan voor de burgerlijke overheden. In de roerige jaren na de oorlog was er volgens hem geen plaats voor personen 'met gebrek aan beginselvastheid'.¹²⁶ Zoals Beel afkeer toonde van schipperende, vaderlandse bestuurders in oorlogstijd, verwoordde Veenhof de weerzin tegen het naar zijn mening beginselloze gedoe van de gereformeerde kerkleiders in de kerkstrijd tijdens de bezetting van Nederland.

Naar zijn beproefde recept maakte Veenhof in zijn artikel gebruik van historische parallellen. Daarbij viel hij opnieuw terug op Groen van Prinsterer, die had gewezen op de kracht van het leven binnen het isolement van de

beginselvastheid. Dit was geen sektarisme maar een leven uit het beginsel, het woord van God: 'En leven *uit* en *in* en *door* het woord van God, dàt is leven in het isolement!' Daarbij waarschuwde Veenhof voor allerlei theologie en 'denkconstructies'. Leven uit het woord van God was zich afkeren van het heidendom, dat steun zocht in het geschapene in plaats van in de Schepper. Maar dat woord van God moest wel goed worden begrepen: 'Er is nog zoo ontzaglijk veel wanbegrip van 's Heeren directe, concrete woord'. Hier klonk de echo van Janse van Biggekerke, die juist door een bedenkelijke toepassing van dat concrete woord in de oorlog belangrijke steken had laten vallen. De Vrijmaking betekende een gang in het isolement: 'We kunnen en willen niet anders!'¹²⁷ Het verbaast niet dat hij twee weken later in hetzelfde blad het eerste van drie artikelen publiceerde onder de titel 'In de wereld van den Bijbel' in de rubriek 'Opvoeding en onderwijs'.¹²⁸ Het levende woord van God was immers het centrale beginsel, ook voor opvoeding en onderwijs. Begin 1946 werd in het vrijgemaakte bondswerk voor de jeugd *De verborgenheid der Godzaligheid*, waaraan Veenhof had meegewerkt, 'hoofdbron' voor de behandeling van de 'gewijde geschiedenis'.¹²⁹

Veenhof was echter nog maar amper vrijgemaakt of hij waarschuwde al voor 'voldaanheid' in eigen kring en een 'veruitwendiging' van de Vrijmaking. Dat deed hij in het kader van de kerkelijke congressen ter voorbereiding van een eerste vrijgemaakte synode. Die congressen werden gehouden in de periode augustus tot en met oktober 1945 in Rotterdam-Delfshaven, Enschede, Groningen en Amsterdam. Het gebeurde na een rede van ds. P. Deddens over de voortgaande reformatie van het kerkelijk leven op het tweedaagse congres in Rotterdam-Delfshaven.¹³⁰ Deddens omschreef reformatie als de terugkeer naar de gehoorzaamheid aan Gods woord. Dat betekende voor het kerkelijk leven het tegengaan van de verwording van de kerkelijke vergaderingen en de kerkelijke ambten. Hij onderstreepte het belang van het 'ambt aller geloovigen'. Bovendien gaf Deddens aandachtspunten voor de prediking, die beslag moest leggen op heel het leven. Aan het eind beklemtoonde hij dat de vrijgemaakte kerken niets zouden worden zonder verootmoediging en 'een gereformeerd hart'.¹³¹ Veenhof reageerde als eerste van de congresgangers op de toespraak van Deddens. Hij deed dat met instemming, als 'één van de laatsten onder u (...), die vrijgemaakt ben'. Toen liet hij zijn waarschuwende woorden horen. Hij vreesde veruitwendiging van de Vrijmaking. Hij had 'symptomen ontdekt, die ook een zekere voldaanheid in onze kring aanduiden'. Daarom was hij zo blij met Deddens' verhaal. Ootmoed was het belangrijkste, het leven uit genade. Opnieuw werd hier zichtbaar dat Veenhofs piëtistische wortels zich roerden. Feitelijk deed hij hier een oproep tot zelfonderzoek, maar dan in een collectieve setting.¹³²

Veenhof werd niet alleen door Schilder in genade aangenomen maar ontving twee maanden na zijn vrijmaking ook een belangrijke positie in het

vrijgemaakte, kerkelijke leven in opbouw. De synode van Enschede benoemde hem op 12 oktober 1945 samen met P. Deddens en B. Holwerda tot hoogleraar aan de eigen vrijgemaakte hogeschool in Kampen.¹³³ Hij kreeg als leeropdracht de ambtelijke vakken. De talentvolle schilderiaan M.B. van 't Veer zou daar in de eerste plaats voor in aanmerking zijn gekomen omdat hij gepromoveerd was in de ambtelijke vakken. Maar die was in augustus 1944 overleden, vlak voordat hij zou zijn geschorst.¹³⁴ Veenhof was tweede keus. Toch introduceerde Schilder de nieuwe hoogleraar positief. Veenhof was een 'Kuyperkenner bij uitnemendheid', iemand die subjectivisme en psychologisme afwees, de heilshistorische lijn in de prediking erkende en het verbond vasthield: 'We zien hem vanzelf al lopen in de lijn van Johannes Calvijn'.¹³⁵

Vlak voor Veenhofs hoogleraarsbenoeming was hij op 9 oktober door diezelfde synode benoemd tot curator van de vrijgemaakte Theologische Hogeschool namens de Particuliere Synode voor het Centrum. B. Holwerda kreeg daarbij de positie van secundus. Uiteraard moesten er daarna twee nieuwe curatoren worden gezocht want een gecombineerd docent- en curatorschap aan eenzelfde onderwijsinstelling kon niet.¹³⁶ Enkele dagen voor zijn benoeming tot hoogleraar had het curatorium in aanwezigheid van Veenhof nog vergaderd over de mogelijkheid van diens professoraat. Daarbij vond een 'breede bespreking' plaats over Veenhofs houding tegenover de calvinistische wijsbegeerte. De notulist had wat moeite met de namen van de ontwerpers van die filosofie, 'Vollenhove en Dooyeweert'. Er was argwaan tegenover Veenhofs sympathie met hun ideeën: 'Het is te vrezen, dat deze richting niet in het belang van de gereformeerde kerken is. Velen uit die kring hebben de reformatie tegengewerkt'. Veenhof erkende de bezwaren en deelde mee zich niet 'gebonden' te achten aan die richting. Na het gesprek – 'heel eerlijk' en 'in uitnemende geest' gevoerd – bleek er geen enkel bezwaar meer te zijn hem voor te dragen als hoogleraar ambtelijke vakken.¹³⁷ Op de synode van Enschede werd de vrijgemaakte hogeschool ook het promotierecht toegekend, een heikel punt in de jaren van kerkstrijd, dat nu met één hamerslag uit de wereld was. Het zou echter nog jaren duren voordat er daadwerkelijk gebruik van werd gemaakt.

Afgeknapt

Op 15 oktober 1945 werd Veenhof op de Utrechtse kerkenraad gefeliciteerd met zijn benoeming. Maar op 17 oktober meldde Veenhof op de curatoriumvergadering van de hogeschool, dat de kerkenraad niet blij was met zijn benoeming. Die maakte zich zorgen over de toekomst van de kerk van Utrecht na het verlies van zijn geliefde en populaire predikant. Veenhof had inmiddels zelf ook grote bezwaren. Hij zei weinig verstand van de ambtelijke vakken te hebben. Ook was er weinig voorbereidingstijd. Hij achtte het

onmogelijk al dadelijk zeven uur college te geven. Het curatorium kwam hem tegemoet. Hij hoefde tot aan de 'grootte vacantie' slechts vijf uur college te geven, twee uur praktische homiletiek en drie uur theorie van de ambtelijke vakken, te weten een uur algemeen college over de ambtelijke vakken, een uur catechetiek en een uur liturgiek. Maar Veenhof nam de benoeming nog niet aan.¹³⁸

Hij sloeg nu flink aan het weifelen, zijn oude valkuil. De volgende dag deelde hij aan de curatoren mee dat hij wilde bedanken voor de benoeming. Aan de ene kant was hij blij met de benoeming 'met algemeene stemmen', aan de andere kant zag hij er als een berg tegenop. Hij zei nu zelfs helemaal geen verstand te hebben van de ambtelijke vakken, waarmee hij beslist overdreef want hij had recent een gewaardeerd boek gepubliceerd over de homiletiek van Kuypers. Maar wie weifelt, kan doorslaan in zijn afwegingen. Verder twijfelde Veenhof aan zijn wetenschappelijke kwaliteiten. Maar de curatoren en de ter vergadering aanwezige Schilder pakten hem stevig aan: 'Ds. Veenhof wordt gewezen op het feit, dat hij in zijn benoeming een roeping des Heeren heeft te zien, die krachten geeft, naar hij opdrachten verleent. Gewezen wordt op het feit, dat ds. Veenhof te veel op zichzelf ziet'. En subjectivisme, daar hadden de vrijgemaakten een broertje dood aan. Bovendien golden de bezwaren van Veenhof voor alle pas benoemde hoogleraren. Herhaald werd dat de curatoren hem de eerste maanden best wat tegemoet wilden komen. Veenhof zwichtte voor de druk en aanvaardde de benoeming 'in Gods kracht'.¹³⁹ Op 22 oktober werd dit meegedeeld op de Utrechtse kerkenraad.

Toen werd het Veenhof te veel. Hij werd opnieuw overspannen, voor de derde keer in zijn leven. De spanningen van de oorlog, de onderduikster, de kerkstrijd, zijn schorsing en zijn vrijmaking hadden nog maar nauwelijks de tijd gehad uit zijn lichaam en geest te trekken, waardoor de grote uitdaging van het professoraat hem opbrak. Later kwam hij in zijn intreedende publiekelijk terug op zijn worsteling: 'Het is u bekend hoeveel moeite het mij gekost heeft den tocht van den kansel naar den kathedraal te ondernemen. De gedachte aan een mogelijk professoraat was nimmer in mij opgekomen (...). En het vooruitzicht op een werkelijk professoraat verwekte in mij zuchten en zorgen'. Hij vond zichzelf meer geschikt voor het ambt van predikant: 'Maar ik ben ten slotte voor de roeping der kerken gezwich'.¹⁴⁰

Toch was de directe oorzaak van Veenhofs afknappen een andere dan zijn benoeming tot hoogleraar, namelijk het herhaalde overspel van zijn collega en vriend De Goede. Dat was de druppel die Veenhofs emmer deed overlopen. De Goede had tweemaal een buitenechtelijke verhouding gehad, de eerste keer zelfs een paar jaar. Veenhof had zich ervoor ingezet een goede oplossing te vinden, 'voor de kerk en voor jou'. 'En toen alles achter den rug was kwam uit, dat je Corrie toch nog weer bedrogen had. Deze spanningen

veroorzaakten den laatsten schok, welke mij toen psychisch deed instorten'.¹⁴¹ Bij dit alles mag niet worden vergeten dat Veenhof in de oorlog zijn persoonlijke 'dominee' was kwijtgeraakt. Het geregelde contact met Janse was na diens afwijkende houding ten opzichte van de bezetter weggefallen. Bovendien had de vriendschap met Schilder een jaar lang flink onder druk gestaan. En voor de vriendschap met Vollenhoven gold hetzelfde.

Diezelfde De Goede vertelde op 29 oktober op de kerkenraad meer over Veenhofs ziekte. Hij kon op dat moment geen overleg met de patiënt plegen, omdat die te ziek was. Bovendien was De Goede, van wie het gedrag de directe aanleiding was tot de overspanning van Veenhof, uiteraard niet de aangewezen man om het contact met Veenhof te onderhouden. Het is heel goed mogelijk dat Marrie hem op afstand hield. Gelukkig ging het een week later weer wat beter. Op diezelfde vergadering kwam de vestigingsplaats voor de nieuwe hogeschool van de vrijgemaakte kerken aan de orde. Op 26 november besloot de kerkenraad een brief te schrijven aan de classis waarin verzocht werd de wens uit te spreken de theologische hogeschool te verplaatsen naar 'een plaats meer in het centrum des lands' en 'bij voorkeur naar zulk een stad, waar een universiteit gevestigd is (...)'. Goede criteria voor de keuze van een geschikte locatie en welbegrepen eigenbelang gingen hand in hand. Veenhof zou bovendien niet hoeven te verhuizen en regelmatig in Utrecht kunnen preken.¹⁴² Op 5 november kwam Veenhofs ziekte aan de orde in het curatorium van de hogeschool: 'Ds. Veenhof is lijdende aan een psychische inzinking'. Men verwachtte dat het wel een tijdje zou duren voordat Veenhof metterdaad aan de slag kon in Kampen.¹⁴³

Dat klopte. Ook nu ging Veenhof er een poosje tussenuit. Tijdens de depressie aan het begin van zijn studententijd logeerde hij enige tijd bij vrienden in Arnhem, nu trok hij naar de Liebstaedters in Nunspeet, die hem natuurlijk graag een wederdienst bewezen voor het redden van het leven van hun jongste dochter. Op 12 december 1945 schreef Veenhof aan de kerkenraad vanaf zijn logeeraadres. Hij bedankte voor het meelevens 'in de voorbijgegangene moeilijke weken'. Ook bedankte hij voor de verrassingen ter gelegenheid van zijn koperen bruiloft. De rust deed hem goed. Maar zijn huisarts wilde dat hij in elk geval in december nog in Nunspeet bleef.¹⁴⁴ In die tijd kreeg Veenhof een bemoedigende brief van zijn hervormde geestverwant J.G. Woelderink, die hij vaak zou herlezen. De onvergetelijke brief, die niet bewaard is gebleven, had een diepe ontroering bij hem opgeroepen, zo zei hij later.¹⁴⁵

Veenhofs ziekte riep op een gegeven moment de vraag op of zijn hoogleraarschap wel door zou gaan. Op 7 januari 1946 kwam op de kerkenraad aan de orde dat het curatorium van de hogeschool Veenhof een ultimatum had gesteld. Hij moest zich of geheel wijden aan de school of op de aanvaarding van zijn benoeming terugkomen. In elk geval moest hij uiterlijk de

23. J.G. Woelderink

volgende dag over het gestelde ultimatum beslissen. Die dag vergaderde het curatorium van de hogeschool in Kampen over een brief van Veenhof, die vroeg om voorlopig vier uur college te mogen geven, zodat hij in Utrecht kon blijven preken en catechisatie geven. De curatoren besloten Veenhof schriftelijk te berichten dat zij daarmee niet akkoord gingen. Hij moest zich geheel wijden aan de arbeid op de hogeschool. Wel wilde het curatorium zorgen voor wat verlichting van de taken tot aan de zomervakantie. Het wilde voor 26 januari antwoord hebben.¹⁴⁶

Op 25 januari was dat blijkens de notulen van de Utrechtse kerkenraadsvergadering nog niet gebeurd. Wel bleek op 28 januari dat Veenhof weer thuis was gekomen. Op die dag stuurde het curatorium hem een telegram omdat ze nog steeds niets van hem hadden gehoord.¹⁴⁷ Veenhof bleek wel weer in staat om iedere zondag te preken. Op 4 februari keerde hij terug als preses van de kerkenraad. Toen vertelde hij dat hij pas in de afgelopen dagen een definitief, positief besluit had genomen over het hoogleraarschap. Voorlopig kon hij nog in Utrecht preken, omdat er in Kampen door de oorlogse woningnood geen woning beschikbaar was.

In *De Reformatie* van 9 februari 1946 schreef zijn aanstaande collega Greijdanus, dat Veenhof 'thans ongesteld' was waardoor diens inauguratie nog niet kon plaatsvinden.¹⁴⁸ Op de bijeenkomsten van de curatoren van 28 en 29 maart werd meegedeeld dat Veenhof weliswaar het professoraat wilde aanvaarden, maar dat hij nog niet wist wanneer. Ook had hij nog steeds geen emeritaat aangevraagd. Het werd een moeizame en slepende kwestie voor de bestuurders van de hogeschool. De voorzitter zou met de scriba Veenhof bezoeken met drie duidelijke wensen: emeritaat aanvragen, inaugureren op 19 juni en in september beginnen met colleges geven.¹⁴⁹ Uit de notulen van het curatorium van 24 april bleek Veenhof de 'billijkheid' van de wensen van de curatoren in te zien, maar nog niets te willen beloven. Uiteindelijk ging dan toch de kogel door de kerk. Vanaf 1 april kwam hij voor rekening van de hogeschool, ondanks het feit dat de datum van zijn emeritering later was gesteld.¹⁵⁰

Dat Veenhof een populair preker was, bleek ook uit de 'concurrentiestrijd' met zijn minder preekvaardige opvolger H.J. Schilder. Veel kerkgangers zeiden dat ze 'weer vier weken [konden] teren op de preken van Veenhof', die eens per maand in zijn oude gemeente bleef voorgaan. Medio 1947 besloot de kerkenraad na een schriftelijk verzoek een einde te maken aan deze regeling met Veenhof om op die manier deze lastige toestand te stoppen. Veenhof was zo populair in Utrecht dat zelfs synodaal-gereformeerden hem bleven nalopen, als hij in Utrecht preekte. Hij preekte nooit afscheid van zijn gemeente in Utrecht.¹⁵¹

Professor Veenhof

Op 25 maart 1946 had Veenhof aan Schilder geschreven, dat de voorbereidende studie voor het hoogleraarschap nog niet erg wilde vlotten. Hij was nog niet helemaal hersteld en kon zich slecht concentreren: 'Ik begrijp, dat je zit te springen. Maar je kunt geen ijzer met handen breken. Zoodra het kan kom ik. (...) Maar ik *moet* wat onder de knie hebben. Ik heb van homiletiek, catechetiek, poimeniek, liturgiek geen letter onder oogen gehad sinds Kampen'.¹⁵² Opnieuw overdreef Veenhof waar het de predikking betref. Maar de andere vakken zal hij hebben moeten bijspijkeren. Op woensdag 19 juni 1946 was het dan eindelijk zover. Veenhof inaugureerde met een rede over 'Het woord Gods in de brief aan de Hebre[e]ën', een Bijbelboek dat in zijn predikantsleven al vanaf Harkstede een belangrijke rol had gespeeld.¹⁵³ In de inleiding noemde hij kort het recente kerkelijk schisma van 1944 en de relevante discussies over het spreken van het woord van God over verbondsbelofte en verkiezing. Veenhof wees vervolgens op het belang van de bediening van het Woord in de kerk: 'God spreekt'. Eerst sprak hij via de profeten, 'steeds afgestemd op de situatie waarin het volk verkeerde', 'gelegenheidswoord'. Gods woord was contextueel. Later sprak God in Jezus Christus. Gods spreken omvatte belofte en dreiging. Het nieuwe verbond vervulde het oude. Ook wees Veenhof op de eenheid van Woord en Geest. Bij dit alles verwees hij uitdrukkelijk naar Calvijn.¹⁵⁴

Toen zijn intreerede in druk verscheen, kondigde de hoogleraar het boekje zelf aan in *Dienst*, het kersverse vrijgemaakte maandblad voor ouderlingen en diakenen. Hij had zijn best gedaan 'zoo te schrijven, dat ieder meelevend gemeentelid dit betoog met eenige inspanning kan volgen'. Volgens hem was dat een plicht voor theologen. 'Alle "geleerdheid" heb ik daarom naar de Aanteekeningen overgebracht'.¹⁵⁵ Dit waren typerende woorden voor de bakkerszoon uit de Afscheiding. Zijn bejaarde, ook vrijgemaakte, ouders zaten trots onder zijn gehoor. Hun zoon was hoogleraar geworden aan de door hen zo geliefde School van de Afscheiding. Ze werden dankbaar toegesproken: 'Ik denk op dit oogenblik met eerbied aan uw liefde en de vele opofferingen, welke gij u voor uw kinderen hebt getroost'.

Veenhof was binnen de gereformeerde kerken volop in beeld, ook als belangrijke speler in de kerkstrijd. Theologisch schilderiaan, filosofisch volenhoviaan en sympathetisch-kritisch tegenover Kuiper wilde hij staan in de traditie van de Afscheiding en de Reformatie, gezuiverd van zwoele bevindelijkheid. Zijn theologische methode was die van de kerkhistorische parallellen. Veenhof dronk uit verschillende bronnen van de gereformeerde traditie waarbij systematiek niet zijn eerste zorg en kracht was. Hij aarzelde geruime tijd voordat hij zich vrijmaakte, en liet veel voor hem dierbaars achter in de synodale kerken. Vollenhoven was daarvan het belangrijkste voorbeeld. De synodaal-gereformeerden zagen hem op hun beurt met lede

ogen vertrekken. De kerkelijke breuk liep door Veenhofs eigen hart. Direct na zijn eigen, persoonlijke vrijmaking waarschuwde hij dan ook voor het gevaar van hoogmoed en zelfvoldaanheid in eigen vrijgemaakte kring. Hij vreesde een 'veruitwendiging' van de Vrijmaking en legde de klemtoon op de ootmoed, het leven van genade. Ondanks de spanningen, die direct na de Vrijmaking tussen Veenhof en Schilder waren ontstaan, werd de Utrechtse pastor na zijn persoonlijke vrijmaking in 1945 benoemd tot hoogleraar ambtelijke vakken aan de nieuwe vrijgemaakte theologische hogeschool in Kampen. Direct daarna ontladden de spanningen van oorlog en kerkstrijd zich bij hem in de derde grote depressie van zijn leven. Na de vrijmaking van Veenhof herstelde zijn vriendschap met Schilder volledig. Toch kwam het wat betreft visie op het kerkelijk beleid nooit meer helemaal goed tussen hen. Schilder bleef reserves houden tegenover Veenhofs vollenhoviaanse houding.¹⁵⁶

Noten

1. C. Veenhof, 'Doorgaande reformatie?', *Opbouw* 3, nr. 1, 3 april 1959, 2. In de kerkenraadsnotulen (breed, dus van bijeenkomsten van ouderlingen en diakenen) van 31 januari 1944, agendapunt 6, staat dat te beroepen personen het 'van harte eens' moesten zijn met de synodebesluiten. Overigens was het niet de bedoeling dat daar formeel namens de commissie naar werd gevraagd. Wel hadden individuele leden van de beroepingscommissie het recht daartoe. Archief Gereformeerde Kerk Utrecht, inv. nr. 130. Dit was dus niet lang voor de schorsing van Schilder, want die vond plaats op 23 maart 1944.
2. Feitelijk waren de synodale leerbesluiten voor elk lid van de kerken bindend. Zie voor J.G. van Oord het artikel van zijn gelijknamige zoon J.G. van Oord, 'Jacobus Gerrit van Oord (1893-1966). Een gereformeerde ondernemer' in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude, red., *Geloof in eigen zaak. Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw*. Passagereeks 24 (Hilversum Verloren 2006) 297-325. Zie voor zijn relatie met Veenhof bladzijde 311.
3. Kerkenraadsnotulen (breed) van de vergadering van 7 februari 1944, agendapunt 4 en 9, vooral 9. Archief Gereformeerde Kerk Utrecht, inv. nr. 130.
4. H. van der Weyde, *Herdenking Vrijmaking 17 augustus 1945* (Vleuten 1980) 11. Deze brochure werd met een begeleidende brief van 12 augustus 1982 toegezonden aan Veenhof door Jac. Berghuis uit Utrecht, volgens hem op advies van prof. H.J. Schilder. Zie hier ook Kaajan, 'De Gereformeerde Kerk van Utrecht 1934-1950', 44. In de kerkenraadsnotulen (smal, alleen ouderlingen) van 20 maart 1944 staat dat het besluit in verband met de beroepingscommissie 'niet van principiële maar van praktische aard' was, een mistige formulering. Archief Gereformeerde Kerk Utrecht, Kerkenraadsnotulen (smal) 1943-1945, inv. nr. 146.
5. Beide brieven zijn opgenomen in de *Verzamelde werken 1942-1944* van K. Schilder, 136-146 respectievelijk 148-150.
6. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 308-310.
7. Archief-Schilder, inv. nr. 31.
8. Archief-Schilder, Brief Veenhof en M.M. Veenhof-Bakker, 1 maart 1944, inv. nr. 2.

9. Volgens Schilder schreef Veenhof dat aan het eind van diens brief van 19 december 1943 ter gelegenheid van Schilders verjaardag, maar de bewuste opmerking is daar niet terug te vinden. Wel had Veenhof in die brief geschreven, dat hij zich 'geheel aan de zijde van de bezwaarden geplaatst' had en 'met hen gevallen [zou] zijn als het zoover was gekomen'. Archief-Schilder, inv. nr. 30.
10. Archief-Veenhof, Brief ondergedoken Schilder, 1 maart 1944, inv. nr. 11.
11. Zie hier Ridderbos, *Strijd op twee fronten* 1, 269.
12. Zie in dit kader Schilder, *Verzamelde werken 1942-1944*, 40, noot 11.
13. De synode vergaderde over deze kwesties immers in comité.
14. Fouché was een machtige en wrede intrigant uit de tijd van de Franse revolutie. Het *Wachter*-artikel verwijst naar het positieve artikel dat Veenhof schreef in de *Wachter* na de synodale leerbesluiten in juni 1942.
15. Zie hier de *Acta generale synode GKN Utrecht 1943-1945*, art. 343, 101-102.
16. Archief-Veenhof, Brief ondergedoken Schilder, 4 maart 1944, inv. nr. 11. De synodale rede van adviseur Veenhof over verbond en verbondsbediening, waar Schilder naar verwijst, was die van 9 september 1943 tijdens de behandeling van het bezwaarschrift van Los c.s. Zie hoofdstuk 6.
17. *Acta generale synode GKN Utrecht 1943-1945*, artikel 392, 112-113.
18. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken* 2, 105.
19. Zie de brief van Schilder van 9 maart 1944 in Schilder, *Verzamelde werken 1942-1944*, 175-190, citaat op 181.
20. Algra heeft het hier over zijn zoon Jopie (Oepke Jelte) Algra die van baby af aan leed aan een hersenziekte die epileptische aanvallen en verlammingen veroorzaakte. Informatie van mevrouw N. Dijkstra-Algra over haar halfbroer Jopie via e-mails van 3 en 5 mei 2014.
21. Archief-Veenhof, Brief Algra vanuit Leeuwarden, 14 april 1944, inv. nr. 3. Dat Algra en Veenhof vrienden waren blijkt uit de aanhef van deze brief: 'Hooggeachte vriend en broeder'. Ze kenden elkaar via de Jongelingsbond. In het *Jaarboek 1942* van deze Bond staat vermeld dat Algra lid was van het hoofdbestuur en Veenhof raadsman. Maar ze moeten elkaar al eerder ontmoet hebben in het kader van de Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, waar ook Algra als lid nauw bij betrokken was. Zie HDC, Archief Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, Notulenboek Friese kring, inv. nr. 1.
22. Schrijver dezes kon niet achterhalen over wie Veenhof hier precies spreekt, maar het ligt voor de hand dat ze gezocht moeten worden in de kring van het Amersfoorts comité.
23. Archief-Veenhof, Brief Veenhof aan H. Algra (afschrift), 24 april 1944, inv. nr. 3.
24. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan een onbekende vanuit Utrecht, 29 april 1944, inv. nr. 3.
25. *Acta generale synode GKN Utrecht 1943-1945*, artikel 448, 130 en artikel 449, 132.
26. Archief-Schilder, Brieven H. Algra vanuit Huizum (bij Leeuwarden), 24 april en 4 mei 1944, inv. nr. 33.
27. W. Heyns, *Gereformeerde geloofsleer* (Sneek Boeijenga 1927²) 'met een voorrede van H. Bouwman'.
28. Archief-Veenhof, Brief H. Lopers, Scriba Gereformeerde Kerk Ruinerwold-Koekange, vanuit Koekange, 4 april 1944, inv. nr. 3.

29. Jan Ridderbos noemde zijn grootvader in een gesprek met de auteur op 10 september 2010 te Amersfoort een gereformeerde regent.
30. Zie hier Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 340.
31. Archief Gereformeerde Kerk Utrecht, Stukken betreffende de kerkscheuring 1944, 1944-1951, inv. nr. 289.
32. Van der Weyde, *Herdenking Vrijmaking*, 13.
33. Archief-Veenhof, Doos 47, Map lokale Vrijmaking Utrecht 1945-1950. Dit verslag komt uit de nalatenschap van L.A.F. Godschalk. Het verslag is niet geautoriseerd.
34. Zie hierna in dit hoofdstuk.
35. Dee, K. *Schilder. Zijn leven en werk*, 68 en 70.
36. Zie voor genoemde brochure hierna in dit hoofdstuk.
37. Archief-Schilder, Brief M.M. Veenhof-Bakker, 19 juni 1944, inv. nr. 20.
38. R.J. Dam, B. Holwerda, C. Veenhof, *Rondom 1905. Een historische schets* (Terneuzen Littooij 1944).
39. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 21 juni 1944, inv. nr. 36.
40. Archief-Veenhof, Brief Holwerda vanuit Houwerzijl, 19 juli 1944, inv. nr. 3.
41. Van der Weyde, *Herdenking Vrijmaking*, 13.
42. Zie later in dit hoofdstuk.
43. Archief-Schilder, Brief Veenhof, 1 juli 1944, inv. nr. 36.
44. Berkouwer meldt in *Zoeken en vinden*, 341, dat Schilder pas later in zijn leven wezenlijke kritiek had gekregen op de synodebesluiten van 1905 rond verbond en doop na aanvankelijk een welwillende houding te hebben aangenomen. Later vond hij de veronderstelde wedergeboorte niet 'minder juist' zoals de synode in 1905 uitsprak maar 'onjuist'.
45. Archief-Veenhof, Brief ondergedoken Schilder, inv. nr. 11.
46. Stellingwerff, *D.H.Th Vollenhoven*, 174-175, citaat op 175.
47. Zie voor de schorsing van Greijdanus Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 348-350.
48. Archief-Veenhof, Brief H.J. van Egmond vanuit Haarlem, 11 juli 1944, inv. nr. 3.
49. Archief-Veenhof, Brief H.J. van Egmond vanuit Haarlem, 25 maart 1944, inv. nr. 3.
50. Zie voor de onderhavige synodale brief de *Acta generale synode GKN Utrecht 1943-1945*, 121 en 373-374. Ook andere plaatselijke kerken weigerden de brief (in zijn geheel) voor te lezen, zoals die van Assen, Berkel en Rodenrijs en Groningen. Zie hier dezelfde *Acta*, 135, artikel 462. De synode nam daar op 23 juni 1944 'met leedwezen' kennis van, maar dreigde niet met tuchtmaatregelen. Wel verstrekke ze extra informatie.
51. Archief-Veenhof. Brief ds. J.F. Sollie van Zoute Spui bij Terneuzen, 11 juli 1944, inv. nr. 3. Dat Sollie in Kampen jaargenoot van Veenhof was geweest, blijkt uit de *Almanak FQI* 1927, 85.
52. Zie de reeds aangehaalde brief van Veenhof aan Schilder van 21 juni 1944. Archief-Schilder, inv. nr. 36.
53. Archief-Veenhof, Brief ds. C. Bouma vanuit Wassenaar, 11 juli 1944, inv. nr. 3.
54. Archief-Veenhof, Brief Algra vanuit Huizum bij Leeuwarden, 29 juli 1944, inv. nr. 3.
55. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 354.
56. Zie voor het verslag van de Voorburgse bijeenkomst van 4 augustus 1944 H.J. Schilder, 'Arme jongens beginnen opnieuw', Bijlage III bij het vrijgemaakte *Handboek* 1970, 218-239, vooral 220-228. Kouwenhoven was een zakenman. Hij maakte de uitgave van

- relevante brochures in de tijd van de Vrijmaking financieel mogelijk en zijn woning fungeerde als expeditiekantoor. Schilder herdacht hem in een *In Memoriam H.J. Kouwenhoven* in *De Reformatie* 23, nr. 15, 10 januari 1948 [abusievelijk staat in de kop van dat nummer 1947 vermeld], 120. De citaten uit het verslag van de Voorburgse samenkomst staan op de bladzijden 218, 227 en 223.
57. Zie <http://www.annefrank.org/nl/Anne-Frank/Ontdekt-en-gearresteerd/De-dag-van-de-arrestatie/Ontdekt/> (geraadpleegd op 15 oktober 2014).
  58. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 176.
  59. Volgens het al genoemde verslag van de bijeenkomst van 4 augustus 1944 was daarbij ook P.M.J. Mekkes aanwezig. Die zou enkele dagen later ook present zijn bij de bijeenkomst van K. Schilder met de vertegenwoordigers van het Amersfoorts comité. Zie hier Archief-Veenhof, Brief P.M.J. Mekkes vanuit Delft, 3 november 1945, inv. nr. 3. Mekkes introduceerde zichzelf in dat schrijven bij Veenhof door deze te herinneren aan hun beider aanwezigheid op de tweede Voorburgse bijeenkomst, 'aan den vooravond van de "Vrijmakingsvergadering" van 11 augustus 1944'. En hij noemde in zijn brief ook de namen van Vollenhoven en Dam als vertegenwoordigers van de Amersfoortse kring. Dezelfde Mekkes zou in 1951 een artikel publiceren over 'Incarnatie en wijsbegeerte' in *Philosophia Reformata* 16, 163-177.
  60. Stellingwerff, *D.H.Th. Vollenhoven*, 176-177; Kaajan, 'De Gereformeerde Kerk in Utrecht 1934-1950', 45. Dat de Vrijmakingsvergadering in De Lutherse kerk in Den Haag plaatsvond staat vermeld in Schilder, 'Arme jongens beginnen opnieuw', 228. Die noemde deze Vrijmakingsvergadering op dezelfde pagina 'overbezocht'. Ook het citaat van de 'besliste mensen' is op die bladzijde te vinden.
  61. Zie hier Schilder, 'Arme jongens beginnen opnieuw', 229.
  62. Berkelaar en Raven, *Kerkscheuring in oorlogstijd*, 7. Zie hier ook de bijdrage van Harinck aan deze bundel, "'Zoo moet toch wel alles en alles kapot gaan in de wereld", Doodsstrijd en godsvrede rondom Holwerda's Amersfoortse pastorie in 1944', 58-84.
  63. Archief-Veenhof, Brief scriba ds. E.D. Kraan van de Generale Synode GKN vanuit Vlaardingen, 8 september 1944, inv. nr. 3. Veenhof zou hier pas een jaar later op reageren, namelijk schriftelijk in juli 1945, en wel negatief. Daarbij zou hij naar de zogenaamde Utrechtse verklaring verwijzen (zie hierna). Zie Archief-Veenhof, Brief Veenhof aan de synode vanuit Utrecht, juli 1945, inv. nr. 3.
  64. Zo schreef ds. F. de Vries van Voorburg hem op 15 november 1944 een brief over een antwoord dat hij ontving van de synodale deputaten voor zwaarigheden: 'Kees, help me. En als 't enigszins kan, spoedig'. Op 23 mei en 3 juli 1945 zou De Vries Veenhof opnieuw raadplegen. Archief-Veenhof, inv. nr. 3.
  65. Archief-Veenhof, Brief Algra vanuit Huizum, 19 januari 1945, inv. nr. 3.
  66. De gegevens over deze predikanten zijn ontleend aan het *Handboek GKV* 1946, 5-6, 21.
  67. Archief-Veenhof, Brief Joh. den Ouden vanuit Harkstede, 1 februari 1945, inv. nr. 3. De gegevens over de echtgenote van Den Ouden zijn ontleend aan De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* v, 86.
  68. Zie voor Bremmer J. Beekhuis, 'Vanuit het Westen iets nieuws. Rolf Hendrik Bremmer (1917-1995), eerste voorzitter van de Mannenbond (1947-1959)' in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam* 3, 189-211.
  69. Archief-Veenhof, Brief Bremmer vanuit Helpman (stad Groningen), 13 maart 1945, inv. nr. 3.

70. ADC, Archief-Bremmer.
71. De Bruin *et al.*, *Twintig eeuwen Utrecht*, 94.
72. Brief Hedi Liebstaedter, 14 september 1997.
73. Informatie Jan Veenhof.
74. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 284.
75. Kaajan, 'De Gereformeerde Kerk in Utrecht 1934-1950', 43; W. Smit, *Kleine Utrechtse kerkgeschiedenis. Vereniging (1894) en Vrijmaking (1945) in vogelvlucht en twaalf eeuwen, die er in Utrecht aan voorafgingen* (Altneuland De duyf op verre terebinten 1995; Hilversum Eigen uitgave van de auteur, volgens <http://bibliotheek.tukampen.nl/DB=1/SET=1/TTL=1/CMD?ACT=SRCHA&IKT=1016&SRT=YOP&TRM=kleine+utrechtse+kerkgeschiedenis,geraadpleegd+op+31+augustus+2012>) 53.
76. Informatie K.R. Veenhof.
77. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 285.
78. De Bruin *et al.*, *Twintig eeuwen Utrecht*, 91.
79. Genoemde onderscheiding werd uitgereikt aan Margriet Naber-Veenhof tijdens een plechtigheid op 7 november 2007 in de synagoge van de Liberaal Joodse Gemeente te Rotterdam. Uitnodiging van de Ambassade van Israël aan schrijver dezes voor deze plechtigheid, zonder datum.
80. Brief Hedi Liebstaedter, 14 september 1997. In dit kader is de controverse rond het werk van mevr. G. van der Molen tijdens de Tweede Wereldoorlog relevant: 'Van groot belang waren Van der Molens inspanningen om joodse kinderen voor deportatie door de bezetter te behoeden'. 'In aansluiting op dit verzetswerk was Gezina van der Molen van 1945 tot 1949 voorzitter van de Rijksc commissie Oorlogspleegkinderen, die tot taak had in de voogdij van veelal joodse oorlogswezen te voorzien. Het voorzitterschap viel haar zwaar, vooral in verband met de keuze die de commissie telkens moest maken joodse kinderen in hun oorlogspleeggezinnen te laten of hen tot herstel van hun identiteit onder te brengen bij familieleden in het joodse milieu. De beslissingen van de commissie gaven vaak aanleiding tot kritiek en controverse, vooral uit joodse kring. Haar werd verweten de joodse gemeenschap te weinig zeggenschap te verlenen over de plaatsing van de kinderen en hen opzettelijk uit joodse milieus weg te houden. De commissie zou daarbij te zeer van de overtuiging uitgaan dat de kinderen beter af waren indien zij in christelijke Nederlandse gezinnen opgroeiden. Deze kritiek leidde in juli 1946 tot het uitreden van elf van de ruim dertig commissieleden. Van der Molen beschouwde de kritiek als onterecht. Naar haar mening volgde de commissie zorgvuldig de vooraf opgestelde uitgangspunten, die de wens van de ouders en het psychologisch belang van het kind bij de plaatsing voorop stelden.' (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/molen,geraadpleegd+op+7+april+2014>).
81. Zie *Acta generale synode GKN Utrecht 1943-1945*, 178. Eerder had ook ds. De Jager meegewerkt aan een vergelijkbare verklaring van het jaar daarvoor als bezwaarschrift tegen de synodebesluiten. Zie hier Smit, *Kleine Utrechtse kerkgeschiedenis*, 54.
82. Utrecht Wristers 1945.
83. Zie voor deze vriendschap K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 288.
84. Veenhof, *In den chaos*, 7.
85. A. w., 9-10.
86. A. w., 12.
87. A. w., 14.

88. A. w., 15-17, citaat op 17.
89. A. w., 82.
90. H. Ridderbos, 'Profetisch of tendentieus', *Gereformeerd weekblad ter bevordering van de belangen van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 1, nr. 5, 10 augustus 1945, 5-6, citaten op 5 en 6.
91. Archief Gereformeerde Kerk Utrecht, Notulen kerkenraad zonder diakenen (smal) 1943-1945, inv. nr. 146.
92. K. Schilder, "'Groote vreugde" en groote verwarring in Utrecht (I)', *De Reformatie* 20, rubriek 'Kerkelijk leven', nr. 48, 20 juli 1945, 3-4, citaat op 4.
93. Archief-Bremmer, Correspondentie 1945, Briefkaart K. Schilder vanuit Kampen aan Bremmer te Helpman (Groningen), poststempel 6 juli 1945.
94. Aldus Jan Veenhof in Schilder en J. Veenhof, *Van vrijmaking tot bevrijding*, 131.
95. K. Schilder, "'Groote vreugde" en groote verwarring in Utrecht II', *De Reformatie* 20, rubriek 'Kerkelijk leven', nr. 49, 27 juli 1945, 3-4, citaat op 4.
96. K. Schilder, 'De bezwaarde, die maar niet gehoorzaam werd', *De Reformatie* 20, nr. 50, 3 augustus 1945, 389.
97. H. Knoop, 'Kerkelijke godsvrede', *Reformatie stemmen* 1, 2 augustus 1945, 6-7, citaten op 7. Dit blad was de voorloper van het naoorlogse *De vrije kerk*, dat zich in 1948 ontwikkelde tot het *Gereformeerd gezinsblad* en in 1967 tot het *Nederlands dagblad*. Zie hier: <http://www.nd.nl/pagina/geschiedenis> (geraadpleegd op 9 juli 2014).
98. *Acta generale synode GKN Utrecht* 1943-1945, 156-160, citaat op 159-160.
99. *Acta generale synode GKN Utrecht* 1943-1945, 178, art. 623 en art. 624.
100. *Acta generale synode GKN Utrecht* 1943-1945, 178-180.
101. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 3 respectievelijk 444.
102. *Acta generale synode GKN Utrecht* 1943-1945, 188-189.
103. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 482, schrijft dat Den Hartogh altijd spijt heeft gehad van het feit dat het hem niet was gelukt de hem sympathieke Veenhof voor de synodaal-gereformeerde kerken te behouden. Volgens Jan Veenhof gold dit ook voor Veenhofs lokale collega R.J. van der Meulen, die Veenhofs vertrek betreurde.
104. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 443, met name noot 234.
105. Zie hier de brief van J. van Oord, zoon van Jac. G. van Oord, vanuit De Bilt aan ds. O. Mooiweer te Enschede, 25 maart 1995. Kopie in bezit van de auteur, ontvangen van J.G. van Oord uit Odijk, een andere zoon van Veenhofs vriend Van Oord. Ook Kaajan noemt de persoonlijke druk van Van Oord in zijn 'De Gereformeerde Kerk in Utrecht 1934-1950', 46.
106. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 442.
107. Veenhof meldde dit alles in zijn verklaring op de Utrechtse kerkenraadsvergadering zoals deze staat afgedrukt in *De Reformatie* 20, nr. 53, 24 augustus 1945, 417. Zie voor Laarman De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* 5, 9-10.
108. Zie voor deze locatie de brochure *Herdenking Vrijmaking in Utrecht 1945-1995* (Utrecht Kerkenraad vrijgemaakt-gereformeerde kerken Utrecht [1995]) 24. Maar hij staat ook expliciet vermeld in de titel van het in het vorige hoofdstuk genoemde *Verslag* van Scheps.
109. Archief Gereformeerde Kerk Utrecht, Notulen kerkenraad zonder diakenen (smal) 1945-1946, Kerkenraadsvergaderingen 15 en 16 augustus 1945, inv. nr. 147. Kennelijk vergaderde Veenhof op 16 augustus 1945 niet alleen met een kerkenraadscommissie

maar met de voltallige kerkenraad.

110. Kaajan, 'De Gereformeerde Kerk in Utrecht 1934-1950', 47.
111. HUA, Archief Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt van Utrecht, Kerkenraadsnotulen, inv. nr. 1.
112. Smit, *Kleine Utrechtse kerkgeschiedenis*, 57. Veenhof ging 's middags voor in de Remonstrantse kerk, 's avonds in de Bethlehemkerk. Dat laatste staat vermeld in 'Het conflict in de Geref. kerken', Rubriek 'Kerknieuws', *De Banier. Dagblad der Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)* 24, nr. 4, 24 augustus 1945, 3.
113. Zie voor deze berekening: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php> (geraadpleegd op 9 mei 2014).
114. Archief Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt van Utrecht, inv. nr. 22.
115. In een vraaggesprek met W. Berkelaar vertelde Lever in februari 2010 over zijn sympathie voor Veenhof. Als student vonden ze Veenhof in Utrecht in die tijd 'de beste dominee', '[d]e beste preker'. 'Eigenlijk bijna al mijn vrienden in S[societas] S[udio-sorum] R[e]formatorum] zijn met die Vrijmaking meegegaan. Zoals George [Puchinger] ook. Maar ook allerlei anderen. Ik heb dat niet gedaan. (...) Ik vond, nadenkend, naderhand, dat je uit een kerk waar Jezus gepreekt wordt, niet mag stappen.' Toch zou Lever later nog vaak naar preken van de inmiddels vrijgemaakte dominee Veenhof gaan luisteren. Ik dank W. Berkelaar voor het ter beschikking stellen van het *verbatim* gespreksverslag met Lever. Zie voor het verslag in beeld en geluid: <http://getuigenverhalen.nl/interview/interview-07-9> (geraadpleegd op 14 mei 2014).
116. Gebruikmakend van de *Adreslijst ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1944*, 68. Hier is ervan uitgegaan dat de 900 genoemde vrijgemaakte personen zowel belijdende als doopleden omvatten. Voor 1946 staan voor Utrecht in het *Jaarboek GKN 1946*, 114, 9.165 leden vermeld voor de synodale kerken en in het *Handboek GKV 1946*, 38, 1.500 leden voor de vrijgemaakte kerken. De genoemde gegevens sluiten slecht op elkaar aan. Dit geldt ook voor de landelijke data. Zie daarvoor mijn 'Alle malen zal ik wenen', 35, waar het zielental van de vrijgemaakten in 1945 en 1946 wordt geraamd op 77.000 respectievelijk 87.000 en dat van de synodaal-gereformeerden in 1943 en 1946 op 700.000 respectievelijk 650.000. G. Harinck en L. Winkeler schatten in hun bijdrage aan Selderhuis, *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Hoofdstuk 'De twintigste eeuw', 2.2.3. 'De Vrijmaking en haar gevolgen', 798, dat na de Vrijmaking '90.000 kerkleden of 12 procent' ervoor kozen Schilder te volgen.
117. Archief Gereformeerde Kerk Utrecht, Correspondentiekaartje 20 augustus 1945, inv. nr. 290.
118. Zie voor H.J. Schilder, *Biografisch lexicon* 6 (Kampen Kok 2006) 278-280 (R. ter Beek).
119. Zie mijn 'Alle malen zal ik wenen', 40.
120. Van Spronsen gaf twee impressies, maar het is niet duidelijk of die van hemzelf zijn of dat hij die als journalist van iemand anders hoorde.
121. Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 444, vermeldt dat de synodaal-gereformeerden Veenhof heel graag hadden willen behouden voor hun kerken: 'Hij was de laatste belangrijke (en populaire!) bezwaarde leider, wiens positiekeuze nog onbeslist was'.
122. R. v[an]. R[ceest]., 'Utrecht – Kerkimpressies', Rubriek 'Kerknieuws', *De Reformatie* 20, nr. 53, 24 augustus 1945, 417.
123. Archief-Veenhof, Preek over 2 Koningen 22: 10-11, en 2 Koningen 23: 4-5, inv. nr. 47. In de liturgie zoals deze is vermeld bij de tekst van deze preek staat Psalm 126: 2,

- die Van Spronsen in zijn persverslag noemt, overigens niet opgenomen. Dat wil niet zeggen dat het lied niet is gezongen. Er is in een kerkdienst, zeker in zo'n bijzondere dienst, altijd ruimte voor een zekere improvisatie.
124. Archief-Veenhof, Brief Algra vanuit Leeuwarden op briefpapier van het *Friesch Dagblad*, 24 augustus 1945, inv. nr. 3.
  125. A.H. Algra staat in het *Handboek GKV* 1946, 67, vermeld als student met preekconsent.
  126. <http://www.geschiedenis24.nl/andere-tijden/afleveringen/2005-2006/Burgemeester-in-oorlogstijd.html> (geraadpleegd op 14 februari 2012). Het citaat is genomen uit het slot van deze documentaire over de handelwijze van de drie Zwolse burgemeesters tijdens de Tweede Wereldoorlog.
  127. C. Veenhof, 'Nu voor alles "beginselvastheid"', *De Reformatie* 20, nr. 54, 7 september 1945, 419-421, citaten op 420. Klei gaat in zijn 'Een kleine profeet in de politiek', 206-208, uitgebreid in op dit artikel van Veenhof.
  128. C. Veenhof, 'In de wereld van den Bijbel' 1, *De Reformatie* 20, nr. 56, 21 september 1945, 440-441. De andere twee artikelen verschenen in *De Reformatie* van 29 september en 6 oktober 1945.
  129. 'Kerknieuws', *De Reformatie* 21, nr. 21, 2 maart 1946, 169.
  130. K. Schilder, 'Jaaroverzicht' in: *Handboek GKV* 1946, 72-91, hier vooral 77.
  131. ADC, Archief-P. Deddens, Rede 'Voortgaande reformatie in het kerkelijk leven', inv. nr. 24, citaten op 20 en 27.
  132. Rede 'Voortgaande reformatie', Vragenronde, 28-29.
  133. 'Persverslag Generale Synode', *De Reformatie* 21, nr. 4, 27 oktober 1945, 30. In het daarop volgende nummer werd vermeld dat op 18 oktober op de synode bekend werd gemaakt dat Veenhof zijn benoeming had aanvaard.
  134. Zie hier mijn 'Alle malen zal ik wenen', 70-71, noot 75.
  135. K. Schilder, 'Indrukken van onze Generale Synode', 'De vacatures vervuld', *De Reformatie* 21, nr. 3, 20 oktober 1945, 19-21, citaat op 21.
  136. *Acta der voorloopige generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende artikel 31 Kerkorde)* (hierna GKV) Enschede 1945, 15. Uit het in het ADC te Kampen gehuisveste Archief-TU Kampen GKV, Notulenboek curatoren, Notulen vergadering 9 oktober 1945 te Enschede, art. 1 en 2, inv. nr. 2, blijkt dat Veenhof nog meevergaderd heeft met de curatoren en dat hij zelfs benoemd is geweest tot assessor van het moderamen van het curatorium.
  137. Notulen vergadering curatoren, 10 oktober 1945, art. 6, inv. nr. 2.
  138. Notulen vergadering curatoren, 17 oktober 1945, art. 3, inv. nr. 2.
  139. Notulen vergadering curatoren, 18 oktober 1945, art. 2-4, inv. nr. 2.
  140. C. Veenhof, *Het Woord Gods in den brief aan de Hebre[e]ën* (Terneuzen Littooy 1946) 44.
  141. Archief-Veenhof, Brief Veenhof vanuit Kampen aan De Goede, 27 februari 1950, Doos 45, nagekomen stukken.
  142. Kerkenraadsnotulen, 29 oktober, 5 november en 26 november 1945, inv. nr. 1.
  143. Notulen vergadering curatoren gehouden te Kampen, 5 november 1945, art. 7, inv. nr. 2.
  144. Archief Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt Utrecht, Brief Veenhof van 12 december 1945, inv. nr. 22.
  145. C. Veenhof, 'Wat Woelderink voor mij betekent', Inleidend verhaaltje tot 'Interview met prof C. Veenhof', Themanummer dr. J.G. Woelderink, *De Civitate. Maandblad van*

- de Civitas Studiosorum in Fundamento Reformata* (CSFR) 24, nr. 5, mei 1974, 86.
146. Notulen vergadering curatoren, 8 januari 1946, art. 3, inv. nr. 2.
  147. Notulen vergadering curatoren, 28 januari 1946, art. 5, inv. nr. 2.
  148. S. Greijdanus, 'Fata academica', *De Reformatie* 21, nr. 18, 9 februari 1946, 141-142, hier vooral 141. Het betrof hier het slot van de rede bij de overdracht van het rectoraat.
  149. Notulen vergadering curatoren, 28 en 29 maart 1946, art. 4.
  150. Notulen vergadering curatoren, 19 juni 1946, art. 1, 8 en 9.
  151. Smit, *Kleine Utrechtse kerkgeschiedenis*, 68. Mooiweer schreef in zijn 'In Memoriam professor Cornelis Veenhof' in het *Informatieboekje voor de Nederlands Gereformeerde Kerken* 1983, 144, dat '[d]e band aan de Utrechtse gemeente zó sterk [was], dat hij nooit afscheid van haar genomen heeft'.
  152. Archief-Schilder, Brief Veenhof vanuit Utrecht, 25 maart 1946, inv. nr. 21.
  153. K. Schilder, 'Theologische Hoogeschool', *De Reformatie* 21, nr. 35, 8 juni 1946, 281.
  154. Veenhof, *Het Woord Gods in den brief aan de Hebrejēn*, citaten op 5 en 7.
  155. C. Veenhof, Boekaankondiging *Het Woord Gods in den brief aan de Hebrejēn*, *Dienst* 1, nr. 9 en 10, 1947, 184.
  156. Een brief van K.C. van Spronsen uit Groenekan aan J. Douma te Rijnsburg, 15 maart 1967, is hier sprekend. Van Spronsen citeert hier uit brieven van K. Schilder uit zijn persoonlijke archief. Een kopie van de brief aan Douma ontving de biograaf van Douma zelf. Zie hier ook hoofdstuk 11, waarin dergelijke correspondentie tussen Schilder en Van Spronsen aan de orde komt. Ook daar komen reserves aan de orde van Schilder tegenover Veenhof. Maar dat heeft een hartelijke vriendschap tussen beiden volgens de brief aan Douma nooit in de weg gestaan.

‘Voortgaande reformatie’ (1946-1952)

In wat voor kerkgenootschap kwam Veenhof na zijn persoonlijke vrijmaking terecht? Van Deursen schreef een halve eeuw na de Vrijmaking dat de vrijgemaakte kerken in het begin een korte periode van harmonie kenden: ‘De eerste synoden, Enschede 1945 en Groningen 1946, gaven blijk van grote eensgezindheid’.¹ De wonden van de kerkstrijd werden gelikt en met gevoelens van vreugde en vrijheid werd geestdriftig een nieuw kerkelijk leven opgebouwd. De verhalen uit het vorige hoofdstuk over de provincie Groningen en de stad Utrecht getuigen daarvan. Dit alles gebeurde in een context van nationale wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog.

Toen de synodale kerken in 1946 op haar buitengewone Utrechtse synode een Vervangingsformule vaststelden voor de eerdere, gevoelige leeruitspraken – volgens Veenhof meer gebaar dan inhoud² – en daaraan een verzoek tot gesprek koppelden, reageerde de vrijgemaakte synode met een bereidheid tot openbare, schriftelijke gedachtewisseling via deputaten over de ‘uit de officiële stukken reconstrueerbare eigenlijke oorzaken der geslagen breuk’. Men wilde ‘op de in haar vorm verwerpelijke uitnodiging (...) toch om ‘s Heeren wil in positieven zin’ reageren.³ Vanuit de vrijgemaakte eenheidsgezindheid was vlak na de kerkstrijd dus een kritische, voorzichtige openheid naar de synodalen mogelijk. Synodevoorzitter ds. H. Knoop drukte zich na de behandeling van dit agendapunt mild en liefdevol uit: ‘Wij hadden vandaag eenparigheid door Gods genade. (...) We zien, dat in deze beslissing met groote kracht spreekt het “Gij zijt ons onvergetelijk”. Inderdaad: in dit alles spreekt het broederhart dat pijn heeft en treurt om hen, met wie we onder één dak hebben gewoond’.⁴ Hij verwoordde wat Veenhof lokaal in Utrecht ervoer. Preses Van Dijk had zich op de vrijgemaakte synode van Enschede in 1945 op vergelijkbare manier uitgelaten: ‘Liefde, ik durf het zeggen, ook tot hen, die door hun besluiten ons noodzaakten ons “vrij-te-maken”’; die ons uitdreven. Daar was bij ons geen bitterheid. Ze is er ook nu niet’.⁵

Amalgaam

'Maar gaandeweg', zo vervolgde Van Deursen, 'kwamen toch duidelijke verschillen aan het licht. De fundamentele vraag draaide om het karakter van de Vrijmaking. Had ze een eigen program, of was ze alleen maar het gevolg van het ongelukkige synodebeleid. Was zij actie, of enkel reactie?'⁶ Er kwamen barsten in de eensgezindheid. De jonge vrijgemaakte kerken waren op zoek naar hun identiteit, onvermijdelijk voor een nieuwe organisatie, ook als het gaat om een kerk: 'Het is sociaal-historisch een algemene waarneming dat na een dergelijke ingrijpende gebeurtenis er een periode van verwarring volgt, van zoeken naar een nieuwe koers, nieuwe institutionele arrangementen en van leiderschapsperikelen'.⁷ Lag die identiteit in het zich afzetten tegen 'de synodalen' of in het voorstaan van bepaalde al dan niet theologische beginselen en kerkelijke idealen? Het ligt voor de hand dat er sprake was van een mengvorm. De bezwaardens verschilden immers voor de Vrijmaking al van mening, ook al maakte niet iedereen binnen die groep zich vrij.

Sommigen bleven de Vrijmaking zien als een verdrietige breuk tussen broeders, die zo gauw mogelijk geheeld moest worden. Anderen interpreteerden dit schisma als een bijna heilshistorische gebeurtenis, waarop gelovig moest worden voortgebouwd. Schilder was in die visie een eigentijdse Luther of Calvijn. Of zelfs een moderne Mozes die het volk had uitgeleid uit het Egypte van de synodale slavendrijvers in de richting van een vrijgemaakt land van melk en honing. Veenhof gebruikte zelf vijf jaar na de Vrijmaking verwijzend naar Sikkel de metafoor van deze exodus.⁸ En in Utrecht had hij in zijn eerste vrijgemaakte preek de parallel getrokken met het hervinden van de wetsrol ten tijde van koning Josia. Dit lezen van Gods hand in de kerkgeschiedenis gaf de vrijgemaakte kerken een *God made identity*. Eigen fouten en tekortkomingen kwamen in zo'n benadering gemakkelijk op de achtergrond.

Teruggaan naar de synodaal-gereformeerde kerken betekende in de laatstgenoemde visie een toegeven aan een zondig verlangen naar de vleespotten van algemene genade, pluriformiteitstheorieën over de kerk, nieuw hiërarchisch kerkrecht, en vooral naar een onjuiste leer over verbond en doop. De vrijgemaakte kerk werd zo bezien het beloofde land, de enige ware kerk. Volgens artikel 28 van de Nederlandse geloofsbelijdenis was iedereen volgens deze groep vrijgemaakten verplicht zich bij die ware kerk te voegen. De synodale kerken waren 'vals' in de zin van artikel 29. Schilderiaans uitgedrukt werden de vrijgemaakte kerken zo de primaire bedding van het kerkvergaderende werk van Jezus Christus, een pittige pretentie met bijpassende verplichtingen.

Deze visie raakte bovendien verbonden met de politieke ideeën van maakbaarheid uit de tijd van de naoorlogse wederopbouw, compleet met een Centraal Planbureau en een geleide loonpolitiek.⁹ Daarbij paste de gedachte

van een strakke kerkelijke leiding. De Gereformeerde Kerken vrijgemaakt werden dé kerkelijke proefpolder bij uitstek van Gods Koninkrijk, zuiver en van vreemde smetten vrij, vergelijkbaar met de voorgestane modelsamenleving in de pas drooggelegde Noordoostpolder.¹⁰ De bouw van het vrijgemaakte leven werd zo een modern kerkelijk project zonder weerga. De laatste visie zou in de loop van de jaren steeds meer de dominante visie worden in de vrijgemaakte wereld op basis van de kerkelijke ideologie van de doorgaande reformatie, die in een bepaald opzicht al in de jaren dertig was begonnen met de reformatorische opvattingen van Janse, Schilder en Vollenhoven.¹¹ Maar er waren mensen die anders dachten. Veenhof zelf zou in 1962 in de 'Persschouw' van *Opbouw* drie groepen onderscheiden binnen de vrijgemaakte kerken:

Er waren broeders van verschillende nuance tot vrijmaking gekomen. Broeders die zich in hun denken vooral aan de ideeën van prof. Schilder oriënteerden. Anderen die gegrepen waren door wat de professoren Vollenhoven, Dooyeweerd en A. Janse leerden. Nog weer anderen kwamen uit de kringen waarin de beschouwingen en leefwijze van de oude afgescheidenen het sterkst doorwerkten – de kring van “*De Wachter*”. En er waren nog anderen.¹²

In zijn *Om de 'unica catholica'* wijdde Veenhof in 1949 een hoofdstuk aan '[d]e “*Wachter*”-groep' en één aan '[d]e mannen van de wijsbegeerte der wetsidee'. Harinck zou veel later binnen de vrijgemaakte kerken naast de mensen van de doorgaande reformatie de kuyperianen en de geestverwanten van Janse onderscheiden. Van den Brink noemde als vierde groep net als Veenhof de aanhangers van de wijsbegeerte van de wetsidee.¹³ De kuyperianen wilden de kerkelijke scheur niet zomaar doortrekken naar het christelijk organisatieleven. Dit gold ook voor de sympathisanten van de wijsbegeerte van de wetsidee. Soevereiniteit in eigen kring fungeerde voor beide groepen als onderbouwing van hun visie, die uiteraard goed aansloot bij hun verlangen de schade van de Vrijmaking te beperken en de deur naar verzoening open te houden. De volgelingen van Janse benadrukten in diens spoor het belang van ootmoed en persoonlijke vroomheid na de oordelen van God in oorlog en kerkelijk schisma.¹⁴

Van Spronsen schreef in februari 1952 vanuit Goes aan Bremmer, die inmiddels predikant was geworden in Zwolle, ook over meerdere stromingen in de vrijgemaakte kerken. Hij vond dat er in eigen kerkelijke kring allerlei dingen uitgepraat moesten worden. Hij zag vooral gevaren in het 'Jansenisme', de doorwerking van de denkbeelden van Janse. Deze gevaren had hij al in 1945-1946, kort na de Vrijmaking dus, aan zien komen, met name in de kwestie-Van Herwijnen:¹⁵

Er lopen verschillende stromingen in en door de Vrijmaking. Het independentistisch-mysticisme is er één van, dat was toen [Van Spronsen noemde 1945] al te zien. In mensen als Telder, Moggré, Van Herwijnen, Benschop en anderen komt zij openbaar. In feite wordt door deze groep de hartader van onze Vrijmaking aangetast. Immers, deze was: het weer gaan zien van de onlosmakelijke verbinding van *Woord* en *Geest*. Maar deze richting maakt de werking van de *Geest* weer los van het *Woord*, om deze te willen verbinden aan het eigen, 'inwendig licht', het eigen boze en dwaalziek hart. (...) Het wordt inderdaad tijd, dat we deze verschrikkelijke dingen eens bij de naam gaan noemen en gaan ophouden met de gevoelsargumentatie: deze mensen hebben toch zoveel goeds en ze zijn toch zo vroom!

Vervolgens wees hij Bremmer op zijn verantwoordelijkheid als voorzitter van de Mannenbond. Volgens Van Spronsen was de in de oorlog verschenen 'catechismus' van Janse, die naar de mening van de Goese uitgever was bedoeld 'ter voorbereiding van het verduitsen en dus nazificering van ons gereformeerde volk' ook doortrokken van het 'inwendig licht'.¹⁶ Daarbij deed hij Janse beslist geen recht. Die zag de oorlog als oordeel van God. Dat was wat anders dan zijn goedkeuring hechten aan het nationaalsocialisme, dat hij juist afwees. Van Spronsens brief maakt inmiddels wel duidelijk dat de aanwezigheid van verschillende groepen in de vrijgemaakte kerken tot spanningen aanleiding kon geven.

Veenhof zelf was een amalgaam van de verschillende groepen. Theologisch was hij schilderiaan, filosofisch een volgeling van Vollenhoven en de Afscheiding zat door zijn jeugd diep in zijn persoonlijkheid verankerd. Die achtergrond had hij in zichzelf weer meer naar boven gehaald toen hij stuitte op het boekje van Helenius de Cock over verbond en doop. Enkele jaren daarna had hij in zijn brochure *In den chaos* gemis aan waarachtige vroomheid als oorzaak genoemd van de kerkelijke conflicten. Ook had hij op het kerkelijk congres vlak na zijn eigen vrijmaking gewaarschuwd voor veruitwendiging van de Vrijmaking. Daarmee toonde hij zich geestverwant van Janse, wiens gedachtegoed hij jarenlang had geabsorbeerd. Als hoogleraar was hij een van de prominenten binnen de jonge denominatie en daardoor een belangrijke bouwer aan de identiteit daarvan. Na het herstel van zijn derde grote overspanning was energie bij hem weer ruim voorradig. In de directe omgeving van Schilder ontpopte Veenhof zich tot een belangrijk, beginselvast, vrijgemaakt kerkideoloog met een grote invloed op de vorming van het belangrijkste vrijgemaakte kader, de predikanten. Als hoogleraar ambtelijke vakken leerde hij die immers preken.

Wijsbegeerte der wetsidee en ethisch conflict

Dat Veenhof een combinatie was van de verschillende bestanddelen binnen de vrijgemaakte kerken, bleek uit het feit dat hij als vrijgemaakte lid bleef van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte.¹⁷ Vollenhoven had samen met zijn zwager Dooyeweerd zijn uiterste best gedaan Schilder te steunen in de kerkstrijd, maar vond het een brug te ver om zich vrij te maken. Hij wilde revisie van de genomen synodebesluiten langs de normale, kerkrechtelijke weg. Vollenhoven achtte op ieder samenlevingsverband kritiek mogelijk, maar dat was voor hem niet zonder meer een reden om met dat verband te breken. Hij kon de in zwart-wittermen denkende Schilder letterlijk en figuurlijk niet volgen. Vlak voor zijn benoeming had Veenhof met de curatoren een goed gesprek gevoerd over zijn sympathieën voor de calvinistische wijsbegeerte, maar er moet een ongemakkelijk gevoel bij hem zijn gebleven. Bovendien namen de spanningen binnen de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte snel toe.

In een circulaire van de Haarlemse kring daarvan had gestaan dat lezingen niet mochten worden gebruikt om 'afgeleide' kerkelijke en politieke meningen te verkondigen omdat dit 'de sfeer van hartelijke samenwerking nadeelig zou beïnvloeden'. Schilder gaf hierover in zijn blad een flinke sneer: 'De afgod der hartelijkheid vraagt hier het offer der waarheid. En deze vereniging, die beter weten kon, jaagt kerk en politiek in het slop der "afgeleide" belangensferen. Dat is een *val*'.¹⁸ Voor Schilder stond de kerk voorop in de samenleving en was het een kunstgreep deze te isoleren van andere samenlevingsverbanden. Langs deze denkweg ontstond in het vrijgemaakt jargon het zogenaamde 'ethisch conflict'. Wanneer je ruzie maakte in de kerk, kon je in andere samenlevingsverbanden niet doen alsof je neus bloedde. De synodaal-gereformeerden mochten dan 'onvergetelijk' zijn, de tuchtmaatregelen waren dat ook.

In het allereerste begin werd de soep van het ethisch conflict nog niet zo heet gegeten. Zo zag B. Holwerda in 1945 nog mogelijkheden voor de Meisjesbond om bij elkaar te blijven.¹⁹ Maar op 12 juni van het jaar daarop liep hij op dramatische wijze – Vollenhovens uitgestoken broederhand weigerend – weg uit een vergadering van de Vereniging en zegde in *De Reformatie* van 12 oktober 1946 publiekelijk zijn lidmaatschap op: 'Als men in de kerk zegt, dat iemands voeten staan op den weg die eindigt in de buitenste duisternis, moet men hem *hier* niet begroeten als iemand die getrokken is uit de duisternis tot het wonderbaar licht'. Hij riep zijn vrijgemaakte broeders op hetzelfde te doen.²⁰ Schilder had zijn in 1939 begonnen lidmaatschap al eerder opgezegd.²¹ 'Zo werd de nood van de gebrokenheid omgezet in een plicht tot afzondering', schreef Kuiper zes decennia na de Vrijmaking. Op die wijze ontstond op basis van de idee van de ware kerk, het ethisch conflict en de ideologie van de doorgaande reformatie een vrijgemaakte mi-

nizuil. In 1948 werd de doorgaande reformatie officieel opgenomen in de statuten van het *Gereformeerd gezinsblad*.²²

Kuiper onderscheidt terecht twee kernmotieven van de Vrijmaking, het kerkrechtelijke en het dogmatische. Daaruit sproten volgens hem twee afgeleide motieven voort, namelijk het ethisch conflict respectievelijk het antisubjectivisme. Later ontwikkelde zich in zijn visie de vrijgemaakte ideologie van de ware kerk en de doorgaande reformatie.²³ Op deze analyse is beslist kritiek mogelijk. Het antisubjectivisme uit de jaren dertig was via de kwestie van het zelfonderzoek juist de aanleiding tot het dogmatisch conflict, niet een afgeleide daarvan. Het motief van de doorgaande reformatie was ook al wezenlijk in de reformatorische beweging in de jaren dertig, al kreeg het na de Vrijmaking wel zijn specifiek vrijgemaakte vorm.²⁴ Dat het denken in termen van de ware kerk van latere datum is, is ook twijfelachtig. Niet voor niets was Deddens er reeds in zijn al aangehaalde rede uit 1945 duidelijk over dat de synodale kerken door hun verwording valse kerken begonnen te worden: 'Er is geen twijfel aan, of de synodale kerken beginnen te vertoonen de kenmerken van de valsche kerk'.²⁵ Maar er is ook hier een duidelijk verband met de jaren dertig, namelijk met het kritische denken van Schilder over de pluriformiteit van de kerk.

Kuiper schrijft dat de verschillende motieven zich naderhand met elkaar 'vermengden'.²⁶ Feitelijk is van meet af aan sprake van verwevenheid. Te Velde wijst er bijvoorbeeld op dat het denken in termen van de ware kerk rechtstreeks verband hield met de 'zaaksgerechtigheid' van de Vrijmaking.²⁷ Hij ziet terecht ook het ethisch conflict en de ideologie van de doorgaande reformatie als verweven.²⁸ Een en ander prikkelde tot het vormen van een vrijgemaakte minizuil, een vrijgemaakte polder in een naoorlogs Nederland. Uiteraard is dat een proces dat na de Vrijmaking – zelf ook een proces van jaren! – langzamerhand gestalte kreeg. Groepen en motieven raakten meer en meer verweven en ontwikkelden zich binnen die verwevenheid. Veenhof belichaamde persoonlijk in zekere zin alle motieven en groepen, van mensen die de persoonlijke vroomheid beklemtoonden tot de voorstanders van de doorgaande reformatie. Dat was een ingewikkelde en kwetsbare positie, zeker toen tussen de groepen spanningen ontstonden.

In elk geval negeerde Veenhof genoemde oproep van Holwerda en bleef zijn leven lang lid van de Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte.²⁹ Ook bleef hij actief als redacteur van de binnen die vereniging verschijnende *Correspondentiebladen*.³⁰ Zijn directe collega's gedoogden het. Het ethisch conflict ging dwars door Veenhofs eigen hart. Hij was van meet af aan geen enthousiaste aanhanger van de idee van de doorgaande reformatie *in institutionele zin*. In 1949 schreef hij enkele relativerende artikelen in het vrijgemaakte tijdschrift voor ambtsdragers *Dienst* onder de titel voortgaande reformatie.³¹ Daarin benadrukte hij vooral de doorgaande reformatie van

het eigen hart, net zoals hij dat gedaan had in zijn reactie op de Rotterdamse rede van Deddens in 1945.

P.M.J. Mekkes had Veenhof op 3 november 1945 gevraagd als vrijgemaakt hoogleraar aandacht te geven aan de wijsbegeerte van de wetsidee. Mekkes had zich vrijgemaakt en hij betreurde het dat Vollenhoven en Dooyeweerd dat niet hadden gedaan. Maar hij vond dat Schilder 'hoe geniaal hij ook is, toch niet den breeden wijsgeerigen blik heeft, die hem voor verabsolutering van tijdelijke instituten als de kerk kan bewaren'. Mekkes zag scherp waar de schoen wrong. Tegelijkertijd vond hij dat van Schilder 'meer profetische bezieling' uitging dan van de beide geestverwante filosofen van de Vrije Universiteit, 'althans bij de zeer eenvoudigen' onder het kerkvolk. Hij riep Veenhof op te zorgen voor een 'bevruchting' van de nieuwe, vrijgemaakte theologische hogeschool met de wijsbegeerte van de wetsidee, en de calvinistische filosofie op haar beurt te versterken met het 'geloofsvuur der "schilderianen"'.³² De brief, waar Veenhof op 6 november eigenhandig op vermeldde dat hij deze wegens ziekte niet kon beantwoorden, moet bij hem een gevoelige snaar hebben geraakt.

Uiteraard was het voor Veenhof niet gemakkelijk Mekkes' verzoek in Kampen te verwezenlijken. De belangstelling voor de calvinistische wijsbegeerte onder de vrijgemaakte theologiestudenten was in de nieuwe context begrijpelijkerwijs gering. Maar hij deed zijn best. Hij richtte een Calvinismeclub op, een studieclub die hij zelf leidde. Hij werd bijgestaan door een secretaris. In de beginjaren waren dat respectievelijk J.R. Wiskerke, A.C. Haitsma en J. Goudzwaard.³³ Het doel was als volgt:

Ze zal zich bezinnen over den aard en de klem van de eigendomsrechten, die Christus, als de ten toon gestegen machthebber van hemel en aarde, doet gelden op elke plek, waar menschen samenleven. Daarbij zal met name de onderscheidenheid dier plekken de aandacht bezig houden, alsmede de daarbij passende veelvormigheid van de gestalte der menschelike gehoorzaamheid.³⁴

De besmette terminologie van de soevereiniteit in eigen kring, die in de wijsbegeerte van de wetsidee een belangrijke rol speelde, werd wijselijk vermeden. Over het seizoen 1949-1950 rapporteerde de abactis van *FQI*, J. Bomhof, dat er maar 'een enkele maal' was vergaderd. De Calvinismeclub had maar slechts enkele *capita selecta* van de wijsbegeerte van de wetsidee kunnen behandelen. De belangstelling was 'bedroevend slecht'. Bomhof riep de senaat van *FQI* op een 'groter belangstelling voor de Calvinismeclub te wekken'.³⁵ Aan de populariteit van Veenhof lag het niet. In de almanak van *FQI* voor 1947 werd hij hartelijk welkom geheten. Hij had na zijn eerste colleges 'aller harten veroverd': 'Uw heldere onderwijsmethode, en uw

grote zeggingskracht boeien ons telkens weer. Maar bovenal doet ge ons het Woord verstaan, concreet, zoals het is!³⁶ De studenten konden in hem de oud-onderwijzer en de leerling van Janse herkennen. Veenhof was een aantrekkelijk docent.

Het ontging de studenten in Kampen niet dat hij graag citeerde. In de almanak van 1951 waren de studenten er als de kippen bij om hem op dit punt op de hak te nemen: 'K.S.' apriorisch oordeel over C.V. "Om Woord en kerk." "Wij zijn ons natuurlijk ervan bewust, dat citaten-bundelen geen wetenschap is." *K.S. De Ref. xv, Pag. 195'*.³⁷ Dit citaat uit *De Reformatie* van 15 maart 1935 betrof Schilders polemieek met Hepp over de pluriformiteit van de kerk, een pennenstrijd die door Veenhof in gang was gezet. De citaten in dat artikel waren Schilder aangereikt door 'een onzer lezers-predikanten'. De studenten hoefden niet te raden wie dat was.³⁸

Barstje in de vrijgemaakte eenheid

Studenten kunnen radicaal zijn. De doorgaande reformatie werd door sommigen onder hen dan ook voortvarend ter hand genomen: 'De meest markante en invloedrijke figuur [onder de studenten] was zonder twijfel Kamphuis'. Hij had zich vrijgemaakt en was op dat moment al flink gevorderd met zijn studie. Tijdens zijn pretoraat in het cursusjaar 1945-1946³⁹ werden de betrekkingen met de interkerkelijke SSR en de Calvinistische Studentenbeweging verbroken, dit tot teleurstelling van G. Puchinger die als vrijgemaakt student actief was binnen de SSR.⁴⁰ Die was in de systematiek van Harinck een kuyperiaan, tegenstander dus van het doortrekken van de kerkelijke breuk in andere christelijke organisaties. Kamphuis dacht daar anders over en had graag een nieuwe vrijgemaakte Gereformeerde Studenten Beweging opgericht maar daar bleek de tijd nog niet rijp voor. Zo kwam het vrijgemaakte *Fides Quadrat Intellectum* alleen te staan in de christelijke studentenwereld, nadat het zich had losgemaakt van het synodale *Fides Quaerit Intellectum*.⁴¹ Niet iedereen binnen het vrijgemaakte corps was even gelukkig met dit isolement, maar zij vormden een minderheid. Kamphuis koos van harte voor het isolement van de beginselvastheid van de ware kerk.

Naast Kamphuis waren C.J. Breen, D. Deddens en W.G. de Vries als student actief voorstander van de doorgaande reformatie. Kamphuis ging in de tweede helft van 1946 zelfs zover dat hij het verzoek van de christelijk-gereformeerde Kamper student L. Floor om lid te worden van *FQI* wilde afwijzen, omdat die geen lid was van de ware kerk. Ook hier wordt het vroege denken in deze termen zichtbaar. Kamphuis noemde de Christelijke Gereformeerde Kerk zelfs een sekte. Als Floor werd aanvaard als lid, stond dat volgens Kamphuis gelijk aan het 'doorsnijden van den geloofsband' binnen de gemeenschap van *FQI*. Een interkerkelijk *FQI* zou bovendien geen vuist kunnen

maken tegen de verderfelijke interkerkelijkheid van andere christelijke organisaties. Hij maakte zich met W.G. de Vries en enkele anderen vrij van het corpsbesluit, dat wél voorzag in de toelating van Floor. Zij traden uit het corps. Het leek wel Vrijmakinkje spelen.

Dit alles verdroot Schilder, die van mening was dat er al confessionele eenheid bestond met de Christelijke Gereformeerde Kerken. De kerkelijke eenheid was er dan nog wel niet feitelijk, ze was wel in wording. Nu hij kerkelijk leiding moest geven, nam ook hij zijn toevlucht tot strategische onderscheidingen.⁴² De vrijgemaakten waren al snel begonnen met samensprekingen met de christelijke gereformeerden om 'na te gaan, wat ons vereenigt en wat ons nog verdeelt, en gezamenlijk middelen te beramen, die onder den zegen des Heeren kunnen leiden tot kerkelijk samenleven'.⁴³ Schilders visie paste helemaal in zijn dynamische kerkbegrip: 'In de erkenning van Floor als lid zou zich de wil manifesteren werkelijk samen te komen'. Kamphuis keek niet naar de dynamiek maar – eigenlijk op de klassieke, radicale schilderianse manier – naar de *status-quo* op dat moment. Zo werd Schilder geconfronteerd met de gevolgen van zijn eigen absoluutheid.

Door bemiddeling van de senaat werd een tussenoplossing gevonden waarbij Floor alsnog lid werd en Kamphuis en de zijnen met behoud van gevoelens konden terugkeren in de schoot van *FQI*. Maar de sfeer was bedorven.⁴⁴ 'Na de reconciliatie werd *FQI* bevangen door een geest van matheid', zo heette het in het jaarverslag van de abactis: 'Er viel een stilte in het onderling gesprek (...)'. 'De stille crisis bleef, al ging het corpsleven voort en werd het aantal vergaderingen groot.'⁴⁵ Schilders latere schoonzoon W.G. de Vries, die de kwestie-Floor in zijn memoires over de jaren 1926-1952 uitgebreid beschreef, maakte ook duidelijk dat de controverse bleef voortduren, wat onder andere bleek bij de verkiezing van een nieuwe senaat van *FQI*.⁴⁶ Zo werd al in een vroeg stadium van de vrijgemaakte hogeschool duidelijk dat de ideeën van ware kerk en doorgaande reformatie een splijtzwam konden zijn. Het incident beloofde weinig goeds. De studenten hadden immers de vrijgemaakte toekomst en zouden op de leidinggevende posities terecht-komen.

Kamphuis hoefde geen colleges meer te lopen bij Veenhof, maar moest na zijn vrijmaking wel het tentamen ambtelijke vakken bij hem afleggen. Dit gebeurde in Utrecht, omdat Veenhof nog niet naar Kampen was verhuisd. Aan het eind van het tentamen kwam hij erachter dat Kamphuis het meest recente exemplaar van *De Reformatie* op zak had. Hij leende het even en begon er in te lezen. Daar ging hij vervolgens zo in op dat hij Kamphuis bijna vergat: 'Hij was helemaal *begeistert*'. Veenhof zou hem later tijdens zijn kandidaatsexamen op 5 augustus 1947 een steuntje in de rug geven.⁴⁷ Schilder stelde een vraag over de bekering, maar Kamphuis verstond die niet goed. De hoogleraar herhaalde diens vraag toen op barse toon, waardoor de

examinandus enigszins uit balans raakte en het examen in zijn herinnering stroef verliep. Veenhof kwam tijdens het examenonderdeel ambtelijke vakken even terug op Schilders eerdere vraag, waardoor Kamphuis de gelegenheid kreeg een en ander beter te beantwoorden.⁴⁸ Dat het examen naar de beleving van Kamphuis stroef verliep, was niet te merken aan het judicium: hij slaagde ‘met genoegen’.⁴⁹

Vrijgemaakt historiograaf

Intussen zette Veenhof zich van harte in voor de jonge vrijgemaakte kerken en de nieuwe theologische hogeschool. Hij werkte hard, van ‘s morgens vroeg tot ‘s avonds laat. Als het kon, deed hij ‘s middags even een dutje. Vier keer preken op een zondag was geen uitzondering. Als de gemeente waar hij voorging wat verder van Kampen verwijderd lag, betekende dat logeren bij lokale gemeenteleden, omdat er op zondag niet werd gereisd.⁵⁰ Na zijn eerste hoofdartikel in *De Reformatie* over beginselvastheid schreef Veenhof door zijn ziekte en de drukte van de beginfase van zijn professoraat lange tijd niet in dat tijdschrift. Pas in het nummer van 7 december 1946 kwam hij weer boven water met een artikel over het nieuwe blad *Eenigheid des geloofs*. Hij was uitgenodigd mee te werken aan dat tijdschrift, opgericht om de eenheid te bevorderen binnen de gereformeerde gezindte, en vond het eerste nummer veelbelovend. Hoewel Woelderink – Veenhof bekende zich in het artikel als leerling van hem – wel zijn medewerking had toegezegd, wilde Veenhof dat vanwege het ethisch conflict niet doen.⁵¹ Meer dan het vlekje van zijn lidmaatschap van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte kon hij niet verantwoorden.

Dat ethisch conflict sloeg wonden bij Veenhof. Dit bleek half februari 1947, toen hij schreef dat zijn Haarlemse oud-collega Boeijsinga in het Haarlemmer kerkblad had opgemerkt dat in *Rondom 1905* de geschiedenis geweld was aangedaan en dat dit zou zijn aangetoond in een nieuw boek van Smilde over verbond en doop.⁵² Veenhofs reactie was bitter. Hij herkende de stijl van Boeijsinga: ‘Maar den *man* herken ik niet meer. Of – tòch wel?’ Toen Veenhof Haarlem verliet, had hij andere dingen gezegd. De schaduw van het ethisch conflict viel over de zonnige dagen van toen.⁵³

In een artikelenreeks, die volgde op zijn reactie op Boeijsinga, besprak Veenhof Smildes boek – hij prees het om zijn eerlijkheid en helderheid – om vervolgens over te gaan tot een eigen onderzoek inzake dit thema onder de afgescheidenen als kritiek op de beschouwingen van Smilde.⁵⁴ In zijn laatste artikel citeerde hij Wormser. Totdat het tegendeel bleek waren de kinderen van de gelovigen te houden voor uitverkoren, niet voor wedergeboren. Het waren kinderen der belofte: ‘Och, dat men naar hem was blijven hooren!’⁵⁵ Zo ging hij ter apologie opnieuw terug naar zijn geestelijke wortels. Aan het eind van dat jaar 1947 zou Veenhof in de ‘Persschouw’ van *De Reforma-*

tie instemmend een kritische recensie bespreken van Woelderink over het boek van Smilde. Die zou in diens boek de synodebesluiten hebben verdeeld maar de waarheidsvraag veronachtzaamd. Veenhof leunde dit keer op Woelderinks autoriteit.⁵⁶

Hij verdiepte zich niet alleen in de geschiedenis van de jonge afgescheiden kerken, ook werd hij onder zijn tijdgenoten de belangrijkste historiograaf van de Vrijmaking. Op 7 juni 1947 begon hij een nieuwe serie artikelen in *De Reformatie* onder de titel 'Bezwaarden over en onder de synodocratie'. Er kwam geen eind aan, het werden er 56. Het laatste verscheen ruim een jaar later, op 11 september 1948. Nog een jaar later bundelde hij ze in *Om de 'unica catholica'*, voorzien van een uitgebreide epiloog in verband met de actualiteit. Het boek werd een belangrijk onderdeel van de vrijgemaakte canon. Veenhof wilde – zo schreef hij in het slotartikel – alles vastleggen voor het nageslacht, ook omdat sommige stukken nauwelijks nog beschikbaar waren of door het slechte oorlogspapier, waarop ze gedrukt waren, snel zouden vergaan. De hoogleraar ambtelijke vakken wilde 'verminking der historie' voorkomen.⁵⁷

Ruim driehonderd bladzijden – het overgrote deel van het boek – besteedde hij aan de bezwaarde houding van de 'mannen van de wijsbegeerte der wetsidee' en de later voor Veenhof zo teleurstellende beslissing van velen uit die groep om niet mee te gaan met de Vrijmaking. Vol romantische nostalgie schetste hij hoe veelbelovend het in de jaren dertig allemaal was begonnen: 'Overal werkte de HEERE'. Janse 'ontving in groote mate de gave van de onderscheiding der geesten'. Dat deze wat later in de oorlog de plank missloeg, vermeldde Veenhof niet. Over S.G. de Graaf uit Amsterdam schreef Veenhof dat 'we' zijn preken 'verslonden'. 'En dan was er Schilder: Wij, jongeren, volgden hem, in adembenemende spanning, als een gids, die ons in stomme verbazing liet staren in diepten van Gods openbaring (...)' Dat Veenhof ook had geprobeerd Schilder te matigen, daarover geen woord. Vollenhoven en Dooyeweerd waren echte gereformeerde rabbi's gebleken: 'Wat moet het geweest zijn toen aan hun voeten te mogen zitten'. 'Wat was het alles wonderlijk, heerlijk, bevrijdend.' In dat alles hadden ze het licht gezien. Aan macht hadden ze niet gedacht, aldus Veenhof. Vergeten was de opmerking in zijn brief aan Schilder dat je overal je mannetjes moest hebben. De tegenstand van H.H. Kuyper en Hepp was vreselijk geweest: 'Het was zwaar geweest de (...) goddelooze polemiek van H.H. Kuyper c.s. te moeten verduren. Het was bitter door Hepp te worden gewond'.

Maar de mensen van de reformatorische beweging hadden zich 'geroepen' gevoeld 'in de alles doordringende, geestelijke crisis, welke toen reeds een bijkans planetair karakter begon te vertoonen'. De geestelijke toekomst van bijna de hele aarde had volgens Veenhof op het spel gestaan. 'Wat heeft het ons aangegrepen zoo vele eerlijke broeders in een scholastieke plunje,

verlamd door allerlei subjectivistische invloeden hulpeloos te zien rond-scharrelen in een schokkende wereld en een in haar grondvesten krakende en bewogen kerk.⁵⁸

Deze massieve duiding wordt ook gevonden in Veenhofs brochure *De beslissende strijd der kerk* uit 1950, een herdruk van artikelen in *De Reformatie* uit de winter van 1950. Daarin noemde hij de synodale tuchtmaatregelen tegen de latere vrijgemaakten in één adem met de veroordeling van Jezus Christus door het Jeruzalemse sanhedrin en de moord op de twee getuigen in Openbaring 11: 'Tusschen deze twee huiveringwekkende, beslissende daden van de kerk worden wij, néén, zijn wij reeds uitgestooten in den alle eeuwen omspannenden strijd der kerk'.⁵⁹ Veenhof duidde de vrijgemaakte kerk dan wel nergens expliciet aan als de ware kerk, met dit soort verhalen gaf hij de Vrijmaking en de positie van de vrijgemaakten wel degelijk een heilshistorische betekenis. Het was niet zo maar een kerkelijke storm geweest in het glas water dat Nederland heette, geen klein vaderlands gedoe. Veenhof mocht dan gematigd zijn wat betreft de vrijgemaakte doorgaande reformatie en de persoonlijke reformatie van het hart benadrukken, het klimaat van het absolute maakte naar de buitenwereld toe nog steeds deel uit van zijn persoonlijke dampkring. De antithese handhaafde hij extern onverkort.

Verder ging Veenhof in zijn boek in op de acties van een groep Friese predikanten binnen de synodale kerken. Zij wilden de verkeerde kerkelijke besluiten uit de Tweede Wereldoorlog blijven bestrijden en pogingen doen tot hereniging met de vrijgemaakten. Daarbij deden ze ongestraft wat Schilder destijds ook had gedaan: 'Indien prof. Schilder de synode met geeselen had gekastijd dan deden deze bezwaarden het met schorpioenen'. Algra, die er als ouderling bij betrokken was, had Veenhof hier vlak na de Vrijmaking over geschreven.⁶⁰ In 1948 werd in dit kader door de bezwaarden binnen de 'gebonden' kerken het tijdschrift *Waarheid en eenheid* opgericht. De naam van het tijdschrift was hun program. Veenhof brak er in zijn publicatie echter de staf over en noemde dit alles 'kerkontbindende illegaliteit'.⁶¹ Hoe goedbedoeld ook, deze acties waren niet principieel. Zo bleven de bezwaarden ondanks hun bewering van het tegendeel verantwoordelijkheid dragen voor de kerkelijke tuchtmaatregelen. Het boek was één voortdurende oproep zich alsnog vrij te maken. Opnieuw suggereerde Veenhof dat de vrijgemaakte kerk de ware kerk was en de synodale de 'valsche'. Hij verwees daarbij naar de eindtijd, een in vrijgemaakte kring populaire benadering:

En daarom staan we voor de gesloten poorten van de gebonden gereformeerde kerken. En we roepen dringend en met kracht om het wegdoen van alle barricaden, van alle ergernissen, die niet goed zijn in de oogen van God en de kerk zoo verschrikkelijk hebben gescheurd. We doen dat

(...), lettende op het feit, dat wat wij omtrent verbond en doop leeren, zeer zeker illegaal, maar niet minder werkelijk, óók in die kerken wordt geleerd en door velen openlijk voor rechtsgeldig wordt verklaard. (...) Wij doen dat (...), onze volle aandacht richtend op het feit, dat in de gebonden gereformeerde kerken een steeds wassende beweging, tegen wettige kerkelijke besluiten in, openlijk en bewust aanstuurt op positieve deelname aan de groote oecumenische beweging. (...) Wij doen dat en blijven dat doen in een wereldsituatie, waarin de gedecimeerde kerk blijkbaar wordt opgeroepen tot den laatsten, apocalyptischen strijd, die vóór alles een worsteling op leven en dood met de afvallige, al meer valsch wordende, kerk zal zijn.⁶²

Johan Stellingwerff schreef Veenhof naar aanleiding van zijn boek namens de Delftse, vrijgemaakte studenten. Ze hadden van *Om de 'unica catholica'* 'een honderdtal' exemplaren verspreid onder de studenten. Het boek was volgens de vrijmoedig schrijvende techniekstudent 'niet slecht' maar ging niet genoeg in op de problemen van de studenten. Ze hadden behoefte aan een kort en duidelijk 'geschriftje' over de betrouwbaarheid van Gods woord, over de belijdenis, over de kerk, over de ambtsgedachte, enzovoorts. De antibarthaïaanse houding van de vrijgemaakte kerk werd door de studenten slecht begrepen: '[W]at moet ons standpunt zijn tegenover Barth, waarom eigenlijk is deze theoloog fout, en toon dat eens duidelijk en helder aan (...)'. Veenhofs werk was volgens de Delftse student verspilde energie geweest. In een tijd waarin existentialisme en nihilisme hoogtij vierden, was er ander werk aan de winkel.⁶³

Maar Veenhof volhardde in zijn oproepen tot vrijmaking, ook richting de komende generatie. Zo publiceerde hij samen met de Amersfoortse predikant E.Th. van den Born een brochure voor de synodale jeugd. Veenhofs vriend J.G. van Oord, inmiddels voorzitter van de vrijgemaakte jongelingsvereniging, en 'mejuffrouw' M. Parmentier, presidente van de vrijgemaakte meisjesvereniging, bevalen het geschrift in het woord vooraf van harte aan: 'Ons hart gaat uit naar hen, die in schuldige ongehoorzaamheid nog missen de zegen van vrijmaking en reformatie, die de Heere aan zijn kerk gegeven heeft'. De boodschap werd aan het eind van het geschrift kort samengevat: 'Kortom: *we moeten ons vrijmaken*'.⁶⁴

De artikelen van Veenhof over de positie van de bezwaarden onder de 'synodocratie' bleven niet onbeantwoord. J. Ridderbos, hoofdauteur van de *Toelichting* en het *Preadvies*, die Veenhof goed kende en bovendien als vertegenwoordiger van de synode nauw betrokken was geweest bij diens vrijmaking, schreef er een synodaal-gereformeerde repliek op van in totaal twintig artikelen in de periode 24 oktober 1947 tot en met 28 mei 1948 in het nieuwe *Gereformeerd weekblad*.⁶⁵ De eerste vier artikelen waren persoonlijk

gericht tegen Veenhof en gingen over diens verwijt dat de synodaal-gereformeerden feitelijk een rooms-katholieke, absolute verbondsbeschouwing hadden, waarin aan de eisen van het verbond met God tekort werd gedaan. In de latere artikelen vond Ridderbos dat Veenhof juist de voorwaardelijkheid van de verbondsbeloofte verabsoluteerde en daarmee de verkiezing van God tekort deed, het heikele dogmatische punt bij de Vrijmaking. Hij miste bij Veenhof bovendien Schriftbewijzen van diens standpunt.

Veenhof had geschreven dat de synode zich indertijd door Ridderbos had laten 'ringelooeren'. Die verweet Veenhof op zijn beurt '[e]en vlucht in de fantasie', een onjuiste voorstelling van zaken in diens geschiedschrijving, met name waar het ging om de synodale behandeling van de 'Verklaring van gevoelens'.⁶⁶ De synodale deputaten hadden volgens Ridderbos geen uitspraak gedaan over de inhoudelijke kwaliteit van die verklaring omdat dit hun opdracht niet was geweest. Veenhof had dit met de andere bezwaarden betreurd. Zij meenden dat de deputaten hen bij monde van Den Hartogh juist gevraagd hadden te verwoorden wat hun verbondsbeschouwing precies was. Ridderbos vond de bewuste verklaring bovendien geen 'brug' naar de gedane synodebesluiten toe maar 'dynamiet', waar Veenhof zelf ook op had gewezen. Door de ander 'zwart te maken' werd volgens Ridderbos de kerk niet gebouwd.⁶⁷ Daar zat wat in.

Politiek ideoloog

Veenhof schaakte met zijn herwonnen energie simultaan op meerdere vrijgemaakte borden, tot in de politiek aan toe. Hij had van jongs af aan politieke interesse gehad. In zijn Spakenburgse tijd had hij eens gesproken voor de lokale ARP en in Haarlem had hij in 1941 hetzelfde gedaan over Groen van Prinsterers strijd tegen de revolutie. Veenhof was echter bepaald geen politiek dier.⁶⁸ Maar er was in de jonge vrijgemaakte kerken een tekort aan politiek kader. Vandaar dat de hoogleraar ambtelijke vakken op dit gebied werd ingezet.⁶⁹ Bovendien waren de gereformeerde beginselen, waarin Veenhof doorkneed was, belangrijk binnen de antirevolutionaire politiek. In 1947 gaf Veenhof in Rotterdam een lezing op een drukbezochte bijeenkomst van de ARP. Hij zette het kerkelijke conflict stevig neer. Hij waarschuwde de leden de heilige Geest en zijn woord niet te weerstaan. Ook die mensen moesten zich natuurlijk vrijmaken. Toen de lokale, synodale ziekenhuispastor opstond en beweerde dat de heilige Geest niet te weerstaan was, riep Veenhof emotioneel met uitgestrekte arm uit: 'Luister naar Stephanus' woorden tot het sanhedrin: Gij wederstaat altijd de heilige Geest, gelijk de vaders, zo ook gij (...)'. Daar had de predikant niet van terug. Verslagen zakte hij terug in zijn stoel.⁷⁰ Veenhof kon inderdaad 'begeistert' zijn.

Op 6 mei 1947 sprak hij in Utrecht voor een vrijgemaakt gehoor op een tweedaags congres over hun politieke roeping. Gods woord moest niet al-

leen in de kerk maar ook in de politiek weer centraal komen te staan, bijvoorbeeld waar het ging om de strijd tegen de uitgeroepen onafhankelijkheid van Indonesië, destijds een heet hangijzer in de politiek. Voorzitter van de ARP-fractie in de Tweede Kamer J. Schouten had volgens Veenhof in de Tweede Kamer een profetisch beroep op de Bijbel moeten doen in plaats van staatsrechtelijke argumenten aan te voeren tegen het regeringsbeleid met betrekking tot de grote Nederlandse kolonie in de Oost.⁷¹ Dat voorzag volgens het op 15 november 1946 met de nationalistische gesloten akkoord van Linggadjati in een onafhankelijke staat Indonesië, die met Nederland en West-Indië verbonden zou blijven in een Unie.⁷² Veenhof was erop tegen. Gezag was toch gewoon gezag? Met de nationalistische leiders had men niet moeten overleggen.

In september schreef hij er een artikel over. Hij zette opnieuw apocalyptisch aan: 'Zijn we ons wel bewust, dat in onze dagen een geestelijke worsteling op en neer golft, zoo diep gaande, zoo alles omvattend, als misschien in geen eeuwen het geval is geweest?' Daarbij vergeleek hij de opvattingen van de voorstanders van de erkenning van het recht op zelfstandigheid van Indonesië en stopzetting van de politieke actie met die van de voorstanders van gezagshandhaving door militair ingrijpen en een geleidelijk verlenen van zelfstandigheid. Van dat laatste was hij jaren geleden in zijn inleiding voor de Doornse jongelingsvereniging al voorstander geweest. De eerste visie noemde hij 'valsche', de tweede 'ware profetie'.⁷³ Het was zwart of wit, grote woorden werden niet geschuwd. Dit was rechtstreeks vanuit de Schrift politiek bedrijven. Zo zaaide Veenhof in Schilders onmiddellijke nabijheid naar buiten toe het zaad van het absolute. De antithese moest strikt worden gehandhaafd. Daarin sloot Veenhof nauw aan bij de schilderijense kritiek op de idee van de 'gemeene gratie' bij Kuyper.⁷⁴

Hij was in Utrecht ook ingegaan op het ethisch conflict. De synodaal-gereformeerden wilden de schorsingen niet zien als uitsluitingen van het koninkrijk van God:

Inderdaad, die schorsingen zijn zakelijk uitsluitingen uit het koninkrijk Gods. Men wil die consequentie niet en daarover verblijd ik me. Maar dan moet de zweep van de consequentie erop. Men moet het vonnis terugnemen of het ernstig nemen, men moet of zegenen of vloeken, dat is de opdracht van de kerk en haar heerlijkheid.⁷⁵

De echo van de opmerking van Herman Ridderbos uit *De Monitor* van *FQI* over het boek van Schilder was hoorbaar: 'Men moet zijn standpunt in Ja of Neen nemen, daartusschen in is een vacuüm, daar kunnen geen mensen zijn'. Tenslotte vond Veenhof de kerk belangrijker voor de staat dan de Anti-Revolutionaire Partij deed voorkomen met zijn strikte toepassing van de

soevereiniteit in eigen kring. Kerk en staat verschilden weliswaar in functie en taak, ze hadden in de visie van Veenhof veel met elkaar te maken. Toch was hij terughoudend om een eigen politieke partij op te richten:

Ik voel niet voor een eigen organisatie, ik ben daar bang voor geworden. Een organisatie, als zij niet gedragen wordt door een profetische geest, keert zich om in het tegendeel en wordt fataal, ze maakt de mensen hoogmoedig. Ik zou het zoo willen zeggen: wie niet trouw en geloovig genoeg is om persoonlijk zijn getuigenis te laten hooren is ook niet trouw en geloovig genoeg voor een eigen organisatie, en maakt die tot instrument voor het vleesch.⁷⁶

Over een schaduworganisatie naast de ARP was hij bij de beantwoording van de vragen volstrekt negatief: 'Als men spreekt van schaduw-organisatie dan zeg ik dat ik dat driemaal vervloek! Zulke dingen hooren thuis in de NSB, waar men elkaar niet vertrouwt'.⁷⁷ Dit alles vormde een wezenlijk andere benadering dan die van Kamphuis het jaar daarvoor binnen *FQI*. Die wilde beslist niet langer met niet-vrijgemaakten samenwerken. Uiteindelijk werd in de wandelgangen van het tweedaagse Utrechtse congres toch besloten een werkcomité in te stellen, voor gezamenlijke studie en voor overleg met de ARP.⁷⁸ Veenhof deelde dat aan het eind van het congres aan de deelnemers mee. Ook zou een nieuw congres georganiseerd moeten worden, het liefst voor het eind van het jaar. Oud-Kamerlid A. Zijlstra werd voorzitter van het comité, Veenhof secretaris.⁷⁹

Op 21 juni stond in *De Reformatie* een oproep het miljoenplan van de ARP tot fondswerving niet te steunen vanwege de 'duidelijke symptomen van principiëelen achteruitgang, ja, van afval' in de leiding van die partij. Veenhofs naam stond eronder, samen met die van de andere Kamper hoogleraren en vooraanstaande vrijgemaakten als ds. R.H. Bremmer en ds. Joh. Francke.⁸⁰ ARP-leider Schouten stoorde zich in *Nederlandsche gedachten* van 20 september 1947 aan dit negatieve advies en vond dat de vrijgemaakten hun bezwaren langs formele weg kenbaar moesten maken. Ook betreurdde hij het dat ze aparte congressen organiseerden, maar noemde hen toch 'geestverwanten'.

Het nieuwe vrijgemaakte politieke congres vond pas plaats van 30 maart tot en met 1 april 1948 in Amersfoort. Een van de redenen van het uitstel was dat Veenhof eind 1947 zijn bijdrage nog niet klaar had. Hij was trouwens niet de enige.⁸¹ Op dit 'Amersfoorts congres' – zo ging het de geschiedenis in – waren ongeveer 1.250 mensen aanwezig.⁸² Ook hier werd kritiek uitgeoefend op de Anti-Revolutionaire Partij. Op de ochtend van de slotdag werden twaalf conclusies voorgelegd aan de congresgangers, waar met overgrote meerderheid vóór werd gestemd. Daarin stond dat het beginsel-

programma van de ARP grotendeels gebaseerd was op constructies, die niet overeenstemden met Schrift en belijdenis, zoals de ideeën van soevereiniteit in eigen kring en algemene genade. Dit was het grote kerkelijke pijnpunt geweest bij de Vrijmaking, met name de gedachteconstructie van de veronderstelde wedergeboorte. Maar het grootste bezwaar was dat de ARP het ethisch conflict niet wilde behandelen. De conclusies sloten dan ook af met een ultimatum aan het centraal comité van de ARP. Als dat na een gesprek met afgevaardigden van het congres de bezwaren niet zou wegnemen, zouden de vrijgemaakten politiek zelfstandig gaan opereren.⁸³

Journalist E. van Ruller versloeg het congres in *Trouw* en benadrukte de mogelijkheid van een eigen politieke partij. Veenhof luchtte zijn hart over deze suggestie bij het gematigd vrijgemaakte ARP-lid K. Groen, directeur van de Abraham Kuypertstichting: 'Ik vind het minderwaardig'. In de eerste plaats had het werkcomité Van Ruller geen toestemming gegeven over het congres te publiceren. Dat was een vreemd verwijt uit vrijgemaakte mond gezien hun wens tot openheid in de tijd voor de Vrijmaking. In de tweede plaats was het volgens Veenhof op het congres niet om de vorming van een eigen politieke partij te doen geweest, maar om de bezinning op politieke roeping, getuigenis en oproep tot bekering.⁸⁴ Intussen had Van Ruller wel gelijk.

Fel

Namens de vijftien vrijgemaakten die in *De Reformatie* een negatief advies hadden gegeven over het miljoenplan, schreven Veenhof en Zijlstra een uitgebreide reactie op het artikel van Schouten. Eind juni 1948 verscheen die in de vorm van de brochure *Kracht en doel der politiek*.⁸⁵ Zijlstra maakte een gedetailleerd ontwerp, Veenhof schreef de brochure met zijn groenianse titel verder alleen.⁸⁶ Groen van Prinsterer had de belijdenis van het evangelie de kracht en het doel van zijn politiek genoemd. De Anti-Revolutionaire Partij was afgedwaald van deze koers van Groen, die kerkstrijd en politieke strijd altijd als een eenheid had beschouwd. Veenhof zette Groen neer als een 'vrijgemaakte *avant la lettre*', hoewel die nooit de kerk had verlaten.⁸⁷ Het werd het felste schotschrift dat Veenhof ooit schreef tegen alles wat synodaal en ARP was. Daarbij moet een rol hebben gespeeld dat hij namens de vrijgemaakte elite schreef, die vaak feller was dan hij.

Zo gebruikte Greijdanus een week na de publicatie van Schoutens verhaal in een korte reactie in *De Reformatie* het 'Führerbeginsel' als kwalificatie van Schoutens werkwijze.⁸⁸ Dat was grof tegenover de ARP-leider, die na de oorlog was teruggekeerd uit het Duitse concentratiekamp Mauthausen.⁸⁹ Ook Holwerda wist van wanten. Die schreef enige tijd later een serie artikelen in *De Reformatie* over de kerk in het eindgericht. Volgens hem ging het bij de hoer uit het Bijbelboek Openbaring 17 om de valse kerk. Daar-

bij duidde hij ook op de synodalen, al ontkende hij 'een sneer' te hebben willen geven.⁹⁰ Het kerkelijk conflict drong door tot in de – uiteraard concrete – Bijbeluitleg. Verder waren de predikanten Joh. Francke en F.A. den Boeft er in tegenstelling tot Veenhof geen voorstander van de ARP nog een kans te geven.⁹¹ En Den Boeft, Francke, Greijdanus en Holwerda waren medeondertekenaars van *Kracht en doel*. Veenhof klaagde met ruggensteun van zijn vroegere leermeester en huidige collega Greijdanus de ARP-leider aan om zijn formele opstelling:

Maar als wij ons daarna nog eens realiseeren wat de heer Schouten omtrent de hem reeds in hart en ziel gegroeide nieuwe partijorde, die hij ten strengste wil handhaven, vertelt, dan gevoelen wij met al meer klemmenden druk de noodzaak bij het noemen van het woord leider ons aangezicht naar het Oosten te wenden en door zijn duitsch aequivalent weer te geven: *Führer, Ordnung muss sein!*⁹²

Volgens de vrijgemaakte predikant J. Schelhaas Jzn.⁹³ van Roodeschool zat er in de beledigende passage een wraakactie verpakt tegen de synodaal-gereformeerde predikant B.J.A. Streefkerk, die in een kerkblaadje een opmerking had geplaatst over de 'Nieuwe Schilder Beweging', de NSB, wat aanleiding was geworden tot de oprichting van de eerste vrijgemaakte kiesvereniging in Berkel en Rodenrijs.⁹⁴ Schouten beantwoordde de grove belediging mild maar trefzeker: 'Mij deert dit niet, maar eert het de schrijvers?'.⁹⁵

Kracht en doel hamerde op het aambeeld van het ethisch conflict: 'Onze niet-kerkelijke activiteit mag nimmer onkerkelijk of antikerkelijk worden'. De soevereiniteit in eigen kring, waar Veenhof eerder een boekje over had gepubliceerd, verdween achter de horizon. Eigenlijk wilde hij helemaal niet meer spreken van 'kringen', omdat het leven één was. Het gevaar van het kuyperiaanse spraakgebruik was dat de maatschappij zou worden opgedeeld in van elkaar geïsoleerde gebieden. Veenhof maakte nu van christelijke samenlevingsverbanden bijna onderdelen van de kerk. Hij citeerde met instemming een geschrift van de Amsterdamse stadsevangelist N. Baas uit 1939: 'Van maandag tot zaterdag moeten wij ons gevoelen als een gemeente in secties'.⁹⁶ Veenhof beweerde,

dat een waarlijk christelijk-politieke partij een geloofsgemeenschap is, een gemeenschap gefundeerd in en beheerscht door het geloof, dat de individuele geloovigen als leden der kerk met de woorden van de kerkelijke belijdenis overal en altijd belijden, al is het ook, dat niet alle momenten van het geloof zooals dat in de confessie der kerk beleden wordt een gelijke actualiteit voor en toespitsing op het politieke leven hebben.

Toch schreef hij op dezelfde bladzijde ook dat een staatkundige partij geen kerkelijke gemeenschap was.⁹⁷ Veenhof citeerde Dooyeweerd's *opus magnum* om zijn visie te onderbouwen. Die zag een politieke partij inderdaad niet als een kerkelijke maar als een staatkundige geloofsgemeenschap. Ter voorkoming van misverstand – een politieke partij was beslist geen kerk – had Dooyeweerd het begrip geloofsgemeenschap tussen aanhalingstekens geplaatst. Aan dat laatste ging Veenhof voorbij en hij beweerde vervolgens dat de belijdenis van de kerk, hoewel niet in alle opzichten in even sterke mate, tevens gold in de christelijke politieke partij, terwijl bij Dooyeweerd sprake was van 'een gemeenschap van geloofsinzicht in de beginselen' voor de staat.⁹⁸ Veenhof bond in sterkere mate aan het kerkelijke belijden dan Dooyeweerd. Veenhof citeerde in een voetnoot een smadelijke passage over soevereiniteit in eigen kring uit het aangehaalde boek van Baas, waarin ook het onderscheid tussen instituut en organisme een veeg uit de pan kreeg:

Daarvoor hebben wij onze vereenigingen, souverain in eigen kring! Daar staan wij zeer op! (...) Wij weten den vrede in deze vereenigingen goed te bewaren. Daarvoor hebben wij een slagwoord: de kerk er buiten! (...) Als ons kerkelijk geweten begint te getuigen, spreken wij van de gemeente als organisme. (...) En wij geven de kerk haar instituut. Dat instituut plaatsen wij echter rustig náást, dat is buiten het organisme.⁹⁹

Veenhof boog de calvinistische filosofie om in vrijgemaakte richting, wellicht om zijn lidmaatschap van de betrokken vereniging aanvaardbaar te maken voor de broeders namens wie hij schreef. Bovendien ging er op die manier een appèl uit naar de leden van de Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte om zich alsnog vrij te maken. Zo probeerde Veenhof in de jonge vrijgemaakte kring een nieuw evenwicht te vinden met Schilder en Holwerda om de hoek en Janse en Vollenhoven op afstand. Zijn Utrechtse oud-collega De Goede vond, dat hij de soevereiniteit in eigen kring had 'afgetuigd'. Veenhof ontkende dat. Elke kring had zijn eigen taak, maar de soevereiniteit in eigen kring werd 'beheerscht en omgrensd' door de eenheid van het leven.¹⁰⁰ Overigens kritiseerde Veenhof in de politieke brochure naar goed vrijgemaakt gebruik ook de gedachten van Kuyper over de 'gemeene gratie' en de pluriformiteit der kerk.¹⁰¹

De ondertekenaars van *Kracht en doel* hoopten aan het slot van dit geschrift – in elk geval formeel – nog op bekering van de Anti-Revolutionaire Partij. Maar het gesprek en de briefwisseling tussen de ARP en de vertegenwoordigers van het Amersfoorts congres leverden, zoals te verwachten was, niets meer op. Veenhof, aanwezig bij het eerste overleg, was na zijn verhuizing naar Kampen in het begin van 1947 al geen lid meer geworden van de lokale kiesvereniging van de ARP.¹⁰² Den Boeft en Francke hadden

onmiddellijk na afloop van het Amersfoorts congres alvast een Voorlopig Verband van Vrije Kiesverenigingen opgericht, de voorloper van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) dat in 1950 het levenslicht zag. Veenhof vond dat voorbarig gezien de nog lopende gesprekken met de ARP. Na 1949 hield deze zich lange tijd nauwelijks meer bezig met de politiek, wel stemde hij jarenlang – tot 1966 – trouw op het GPV, zonder ooit lid te worden.¹⁰³ Dat had wellicht te maken met de bijzondere situatie in Kampen met het Comité van Gereformeerde Kiezers, dat besloot geen lid van een landelijke partij te worden. Volgens de latere Veenhof had hij dit plaatselijke politieke comité samen met Schilder en Holwerda opgericht.¹⁰⁴ Hij was dan wel geen politiek dier maar als hoofdredacteur van *Kracht en doel* was hij wel de eerste politieke ideoloog van de vrijgemaakte kerken.¹⁰⁵

De kerk centraal en voortgaande reformatie

Ook in ander verband stelde Veenhof de kerk schilteriaans centraal, bijvoorbeeld op een congres voor gereformeerde studenten gehouden op 10 en 11 april 1947, onder de titel 'De taak van de gereformeerde student in het huidige academische leven'.¹⁰⁶ 'De taak benaderen vanuit de kerk', valt te lezen op bladzijde 7 van zijn aantekeningen. Op beschuldigingen van 'imperialisme' door en 'verabsolutering' van de kerk ging Veenhof niet in. Die waren 'niet concreet' genoeg. Veenhof zag ook hier een 'geweldige overschatting van organisaties', een waarschuwing tegen de institutionele vorm van doorgaande reformatie. Men moest 'ten volle lid van de kerk zijn'. Het kwam aan op 'verantwoordelijkheid, geloof, daad'.¹⁰⁷ Het was zijn zelfde moderne woordgebruik als voor de oorlog. Ten slotte waarschuwde hij tegen 'gezocht en gewild isolement', een nuancering ten opzichte van zijn eerste artikel in *De Reformatie* na zijn eigen vrijmaking, 'wijn alle isolement gevolg en last moet zijn van de vreeze des Heeren'.

Deze lezing voor studenten werd door Veenhof gehouden een maand voor zijn politieke lezing in Utrecht in 1947. Hij waarschuwde anderhalf jaar na zijn persoonlijke vrijmaking dus minstens tweemaal publiek voor het te veel verwachten van vrijgemaakte organisaties. Boeiend is dat Veenhof aan het slot van zijn voordracht voor de gereformeerde studenten ook waarschuwde voor het stellen van al te hoge eisen bij het beoordelen van de geestelijke kwaliteit van samenlevingsverbanden. Dat speelde uiteraard bij het streven naar vrijgemaakte organisaties een grote rol. De 'gewone' christelijke of gereformeerde organisaties waren in de ogen van sommige vrijgemaakten niet goed genoeg, ook vanwege het ethisch conflict. Veenhof noemde hier satans 'listigheden', die mensen 'een valschen waan van volkomen heiligheid' zou bezorgen waardoor ze 'het gezelschap versmaadden van mensen, in wie [ze] nog iets menselijks over zagen'.¹⁰⁸ Het was precies dit argument waarom Vollenhoven zich niet had vrijgemaakt.

Veenhof signaleerde het gevaar van hoogmoed in het nastreven van 'het absolute in elk concreet ding', het gevaar van het zien van de splinter in het oog van de ander met voorbijzien van de balk in het eigen gezichtsorgaan. Hij hield dit hier vooral de vrijgemaakte studenten voor, die in eigen boezem onenigheid hadden over het al dan niet samenwerken met andere gereformeerde studentenorganisaties. Veenhof nam een middenpositie in. Aan de ene kant was hij kritisch op de ARP maar aan de andere kant was hij terughoudend bij het in het leven roepen van vrijgemaakte organisaties. Hij was trouwens niet de enige. Ook Terpstra wijst erop, dat er in vrijgemaakte kring al '[o]pmerkelijk vroeg' verzet bleek te bestaan tegen eigen organisaties.¹⁰⁹

Dat vrijgemaakt prominent Veenhof kritisch was op het punt van de doorgaande reformatie bleef niet onopgemerkt. Ds. H. Knoop van Rotterdam-Delfshaven, voorzitter van de Vrijmakingsvergadering in Den Haag op 11 augustus 1944 en van de synode van Enschede in 1946, schreef medio 1947 zwaar geïrriteerd over de gematigde houding van Veenhof aan zijn goede vriend Schilder.¹¹⁰ Hij zag de toekomst van de vrijgemaakte kerken amper drie jaar na de Vrijmaking 'zeer donker' in:

De angst die sommigen, die tot leiden van Godswege geroepen zijn, om de reformatie te doen doorgaan, omdat ze bang zijn voor verlies van menschen, die het volk tellen, en daardoor meewerken aan het kweken van een gewenning, verbijstert me. Het is in de kerken alles Veenhof wat de klok slaat. En men vergeet, dat hij eerst de Vrijmaking heeft blemmerd en nu hetzelfde weer doet, met een massa rethorische bombast, met de doorgaande reformatie. Ik word er misselijk van als ik dat lees en hoor. Het is 1 Veenhof 1 vers 1. Het is eigenlijk toch wel jammer, dat je onder deze omstandigheden naar Amerika gaat. Kees is toch politicus. (...) De geest van Veenhof waart overal rond. En jij, Pic? (...) Eerlijk, ik heb den laatsten tijd met jou, die er altijd het spits hebt afgebeten, die nooit eenige vrees of berekening hebt gehad, groote moeite. Ik kan je soms niet volgen. (...) Ik weet niet of je van plan bent aan Kees de redactie toe te vertrouwen van *De Reformatie* als je in Amerika bent. Ik zou dat in de huidige omstandigheden funest vinden. Dan kan Greijdanus het beter doen.¹¹¹

Deze voorstander van de doorgaande reformatie had duidelijk problemen met de houding van de hoogleraar ambtelijke vakken en ook met die van Schilder zelf. Dat Veenhof de reformatie van het hart belangrijker vond dan de doorgaande reformatie, zoals die in de vrijgemaakte kring door velen werd voorgestaan, was hem een doorn in het oog. Knoop schreef in zijn brief verder dat hij geen zin meer had zich in te zetten voor de vrijgemaakte kerken afgezien van het ambtelijke werk in de gemeente waar hij stond.

Kort na het Amersfoorts congres, op 19 mei 1948, stierf Greijdanus, de nestor van de vrijgemaakte Kamper hoogleraren. Schilder herdacht hem onder de titel “‘Wagen Israëls en zijn ruiters’” als een eigentijdse Elia.¹¹² Ook Veenhof herdacht zijn hardwerkende leermeester: ‘Hij had niets en wist niets en zocht niets dan het woord van zijn God’.¹¹³ Herman Ridderbos had zijn vroegere, goede vriend – door de Vrijmaking was de fleur van het contact eraf – bezocht met de vraag of het als aanstootgevend zou worden ervaren, wanneer de hoogleraren van de Oudestraat aanwezig zouden zijn bij de begrafenis. Veenhof had geantwoord dat daar bij de organisatie van de uitvaart niet over was gesproken en dat ze daar zelf een keuze in moesten maken. Ze kwamen. Schilder deed er bitter over. Wat Greijdanus duur was komen te staan, werd inmiddels door de synodaal-gereformeerden in eigen kring gewoon gedoogd:

Terwijl de hooge hoeden der Kamper heeren-uitwerpers het kerkhof zijn contouren gaven, boog zich terzelfdertijd elders iemand over een circulaire, meldende, dat een gansche schare zich opmaakte om te blijven doen wat Greijdanus als zonde, grove zonde, is aangerekend: leeruitspraken openlijk bestrijden. En meer van zulk nuttig werk. (...) Maar de waarheid wordt niet begraven.¹¹⁴

Greijdanus werd opgevolgd door ds. H.J. Jager, die in 1939 aan de Vrije Universiteit gepromoveerd was.¹¹⁵ De synode van Amersfoort benoemde hem op 19 oktober 1948.¹¹⁶ Zo was het docentenkorps van de jonge Hogeschool weer op peil. Het ging haar goed. De Schooldag had op 30 september 1948 8.000 bezoekers getrokken en 10.000 gulden aan collecten opgeleverd, een kolossaal bedrag. Samen met het bedrag dat het Vrouwencomité had ingezameld en wat incidentele giften gedaan via Deddens en Veenhof werd in totaal 34.000 gulden ingezameld voor de hogeschool.¹¹⁷ Deze had op dat moment 130 studenten, waaronder 42 die zich in de pastorie voorbereidden op het doctoraal examen. Onder de studenten bevond zich één ‘mejuffrouw’.¹¹⁸

Veenhof sprak op die Schooldag als rector *hoc tempore*. Hij protesteerde tegen de ‘eenheidspsychose’ van de Wereldraad van Kerken, oecumenische kerkdiensten en het die zomer opgerichte *Youth for Christ*. Ware eenheid bestond ‘door het geloof in den éénen Heer, openbaar wordend in de gehoorzaamheid aan zijn ééne woord’. Andere soorten van eenheid waren ‘een werk van satan’.¹¹⁹ De raad van Gamaliël – wanneer iets niet uit God is, zal het op den duur niet standhouden¹²⁰ – was in vrijgemaakte kring niet populair. Veenhof had de metafoer van de psychose ook in *Kracht en doel* gebruikt, toen hij sprak over de “‘doorbraak’-psychose’.¹²¹ De vrijgemaakte strijd tegen subjectivisme en psychologisme ging hand in hand met psychiatrische diagnoses voor tegenstanders. Veenhof was zo druk met zijn werkzaamheden in

kerk, staat en maatschappij, dat er slechts beperkte tijd overbleef voor gezin en familie. Eind 1948 hadden ze in de familiekring een belangrijk feest. Zijn ouders vierden hun gouden huwelijk, destijds een zeldzame gebeurtenis.¹²²

Veenhof wijdde in 1949 twee artikelen aan het thema van de doorgaande reformatie in het nieuwe vrijgemaakte, diaconale tijdschrift *Dienst*, waarvan hij redacteur en redactieadres was.¹²³ Datzelfde jaar werden ze gebundeld in de al genoemde brochure *Voortgaande reformatie*. De discussie over de doorgaande reformatie was volgens Veenhof flink opgelaaid. Het in de oorlog opgeheven weekblad *De Wachter* was voor het gesprek hierover in februari 1947 zelfs heropgericht. Voor sommigen was doorgaande reformatie een 'imperatief mandaat'. Anderen namen het begrip 'aarzelend', 'met een tikje angst' of zelfs met 'weezin' op de lippen. Het was niet bij discussie gebleven en 'concretiseerde zich reeds in velerlei beweging, actie, strijd en organisatie, welke allerlei spanning te voorschijn riep'.¹²⁴ Het Amersfoorts congres was het startschot geweest voor de opbouw van een vrijgemaakte minizuil met het ethisch conflict, de gedachte van de ware kerk en de doorgaande reformatie als drijfveren. Niet alleen werd het initiatief genomen tot het Gereformeerd Politiek Verbond, ook kwam in 1948 het *Gereformeerd gezinsblad* – met de doorgaande reformatie in haar statuten – en in 1949 vrijgemaakt gereformeerd lager onderwijs in Bedum en Rotterdam tot stand.¹²⁵ Maar niet iedereen was enthousiast. De brief van Knoop aan Schilder over de gematigde Veenhof was veelzeggend.

Over de hele linie was Veenhof in *Voortgaande reformatie* milder dan in *Kracht en doel*. Dat had twee redenen. In de eerste plaats was de eerstgenoemde publicatie zijn eigen, persoonlijke stuk. In de tweede plaats schreef hij dat een jaar later dan *Kracht en doel* en de ontwikkelingen gingen snel in de richting van de doorgaande reformatie. Veenhof begon bij de kern. Ware reformatie betekende verslagenheid om eigen zonde. De ware kerk werd weer ontdekt: 'De groote rijkdom en ernst van prediking, sacramentsbediening en tucht worden weer gezien en ervaren. En de opdracht om Christus in de vergadering van zijn kerk te dienen, grijpt de harten en wekt de daad!'¹²⁶ De ambten waren belangrijk. De goede leer was cruciaal: 'De kerkleden konden vol boosheid zijn en ze zijn dat ook altijd, – maar als ergens de *prediking*, de *leer*, de *doctrina* goed is, dan is daar ondanks dat alles toch de ware kerk'.¹²⁷ Het accent lag typisch modern op het objectieve, de zuivere leer. En dat er van alles mankeerde aan de kerkleden hoorde immers bij de inhoud daarvan? Het begin was volgens Veenhof gemakkelijk, omdat God mensen in een crisis bracht, waarin reformatie onontkoombaar was. Hij had dit in Utrecht aan den lijve ervaren. 'De nood was mij opgelegd', had hij toen gezegd. Maar het voortzetten van de reformatie in een situatie van vrijheid was moeilijk. Veenhof merkte dat het zoeken van een goede vrijgemaakte identiteit wat anders was dan kiezen met je rug tegen de muur.

Ook in deze brochure bestempelde Veenhof de vrijgemaakte kerk nergens expliciet als de ene ware kerk. Wel ging hij in op het conflict tussen vrijgemaakten en synodalen. De leerbesluiten moesten worden teruggenomen en de tuchtmaatregelen ongedaan gemaakt: 'Aan de drie formulieren van eenigheid en de kerkenorde hebben we genoeg, volkomen genoeg voor een levende, trouwe, strijdende kerk van Christus!'.¹²⁸ Ware reformatie begon bij de kerk als het middelpunt van de samenleving. Ze had geen formele macht over andere samenlevingsverbanden, '[m]aar desalniettemin worden het niet-kerkelijke leven en de niet-kerkelijke verbanden van de kern tot den wijdsten omtrek volkomen door de kerk beheerscht'.¹²⁹ Het was dezelfde boodschap als in *Kracht en doel*: 'Gaat 't met de kerk mis, dan is alle pogen om ergens verbetering tot stand te brengen dwaasheid en ijdelheid'.¹³⁰ Nergens zei Veenhof dat de vrijgemaakten eigen organisaties moesten oprichten. Opnieuw waarschuwde hij ervoor, zelfs de principes werden gereactiveerd. Het ging om Godsvertrouwen. Zijn piëtistische wortels roerden zich steeds sterker:

Het vertrouwen op God wordt immers heel gemakkelijk en geleidelijk omgesmolten in het vertrouwen op zijn principes en organisaties. De zaak van de organisaties wordt voorts dikwijls als vanzelf en onbewust met Gods zaak geïdentificeerd. De strijd des geloofs wordt dan verward met den strijd van en voor partij en verbond. (...) Terwijl eindelijk, indien men in dit spoor afglijdt, het roemen in de organisaties – is het niet streelend lid en vooral leider te zijn van een machtige beweging? – ondanks Soli-Deo-Gloria-geroep, den roem in God feitelijk en zakelijk vangt.¹³¹

Maatschappelijke actie moest geloofsstrijd wezen, met lijden als gevolg: 'Wie in onze dagen om zijn politieke en sociale actie niet gehaat en veracht wordt, kan er zeker van zijn, dat hij Gods zaak zakelijk en feitelijk verraadt'.¹³² De bijbelse *mogelijkheid* van haat en verachting was bij Veenhof tot een *noodzakelijk* keurmerk van echtheid geworden, een gevaarlijk standpunt omdat het immuun kon maken voor kritiek.

De brochure was een vrijgemaakt beginselstuk vol met citaten van Veenhofs idolen Calvijn, Sikkel en W. van den Bergh. Het eindigde met een uitgebreid citaat van de laatste. Met klem werd daarin gewezen op het belang van de persoonlijke bekering. Uitdrukkelijk werd gewaarschuwd voor valse reformatie uit bitterheid, geestelijke zelfzucht, hoogmoed en 'vleschelike ijver, met wettische verschijnselen en eigenwilligen godsdienst verenigd, die op het geestelijk leven nadeelig werkt'.¹³³ Als iemand lid was van een ware kerk, moest die nog wel bij zichzelf te rade gaan of hij wel bekeerd was. Was het niet ouderling Odé uit Doorn, die dat had gezegd? Veenhof

plaatste het streven naar doorgaande reformatie geestelijk in bevindelijk perspectief.

Verdriet om Vollenhoven en homiletiek

Veenhofs oproep om zich vrij te maken gold uiteraard in de eerste plaats zijn goede vriend Vollenhoven. De verstoorde relatie met deze hoogleraar aan de Vrije Universiteit was een van Veenhofs pijnlijkste wonden van het ethisch conflict. Op 12 april 1949 had hij zijn '[h]ooggeachte vriend en broeder' – ondanks het ethisch conflict ging Veenhof niet zover om Vollenhoven niet langer broeder te noemen – weer geschreven. Dat was lang geleden: 'De situatie is in de laatste jaren zoo geworden, dat het schrijven van een brief als deze een groot verdriet beteekent, zoowel voor den schrijver als voor den aangeschrevene en men voelt altijd de neiging om een verdriet te ontloopen'.¹³⁴ Veenhof had veel te schrijven, maar liet het bij 'enkele gedachten'. Hij vond de situatie van de gereformeerde 'volksgroep' zorgwekkend. Het levend geloof taande. Dat was volgens zijn brochure *In den chaos* de belangrijkste oorzaak geweest van de kerkelijke problemen.

En nu versloeg de bioscoop zijn duizenden. Verder zouden sommige synodaal-gereformeerde predikanten 'zonder eenig bezwaar een onmiddellijke vereeniging met de Hervormde kerk' accepteren. Het oude kuyperianisme was steriel geworden en het gereformeerde leven dood. Ook het vuur van de Vereeniging voor de Calvinistische Wijsbegeerte was gedoofd: 'Ik denk zo dikwijls met weemoed terug aan de jaren van vroeger'. Men verliet het front waar God hen had geplaatst, de strijd tegen 'den opkomenden subjectivistischen vloed': 'Wij hadden de zekerheid, dat wij een profetische opdracht moesten vervullen'. Gelukkig had hij zelf de goede keus gemaakt:

De ontbinding vreet in de gereformeerde volksgroep al verder. (...) Merkt men niets meer van den toorn Gods, die als een verzengend vuur door de gelederen vaart? Ik ben dankbaar en wordt dit almeer, dat ik de genade ontving om na den oorlog de goede keuze te doen. Ik geloof, dat ik zeggen kan dat ik de fouten, moeilijkheden, zonden in eigen kring ook zie. Maar dit is het heerlijke van de situatie waarin wij ons bevinden, dat de mogelijkheid om te strijden in de kerk en overal ons inderdaad is gegeven en wij dien strijd zonder sabotage van kerkelijke bepalingen kunnen voeren.

Vollenhoven had Veenhof gevraagd mee te werken aan een comité 'ter bestudeering van het kerkelijk probleem' om dat alsnog tot een oplossing te kunnen brengen. Feitelijk ging het hier om eenzelfde initiatief als dat van de Friese predikanten, dat Algra eerder had genoemd. Veenhof vond dat een gepasseerd station. Er was behoefte aan 'profetie omtrent de echte kerk'.

Welke dat was, was duidelijk. Veenhof verwees in zijn brief aan Vollenhoven naar zijn *Om de 'unica catholica'* en noemde ook de brief waarmee hij dit boek aan de leden van de Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte wilde toesturen: 'Het is een oproep om zich nog eens met groote ernst te bezinnen op onze roeping in dezen tijd'.¹³⁵ Veenhof treurde om Vollenhoven:

Geloof mij dat ik heel veel aan u en uw werk denk. Ik ben zooveel aan u verschuldigd. (...) Het heeft mij meer leed veroorzaakt dan ik u zeggen kan, dat uw houding zoo is geweest en is als ze is. Duizenden keken en kijken naar u als een geestelijken leidsman. Uw verantwoordelijkheid is zoo benauwend groot. En het meeste grijpt mij aan, dat uw werk, dat van zooveel zegen kon zijn, tengevolge van uw houding in het kerkelijk conflict en van zooveelen uwer kerkgenoten, thans veelszins met onvruchtbaarheid wordt geslagen.¹³⁶

Het Archief-Veenhof bevat geen antwoordbrief van Vollenhoven. Tot in de eigen familiekring werd Veenhof geconfronteerd met het ethisch conflict. De vader van Marrie, ds. K. Bakker, bleef als emeritus predikant synodaal en woonde vanaf 1939 nog geruime tijd in Kampen,¹³⁷ na hun verhuizing vlakbij de Veenhofs dus. Hij stierf in 1955. Er werd niet gesproken over dit heikele thema,¹³⁸ maar het was uiteraard voelbaar. Het kan niet anders of Veenhof moet bij wat hij schreef over de synodaal-gereformeerden regelmatig gedacht hebben aan zijn schoonvader. Ook de kinderen van de vrijgemaakte hoogleraren kwamen in aanraking met het ethisch conflict. Janny Holwerda, de oudste dochter van de vrijgemaakte oudtestamenticus, raakte aan het eind van haar middelbare schooltijd bevriend met Elly Ridderbos, een dochter van prof. Herman Ridderbos. Lector D.J. Buwalda, ook leraar aan het Gereformeerd Gymnasium van Kampen, maakte daar tot grote woede van Janny een opmerking over: 'Trek geen juk aan met een ongelovige'.¹³⁹ De soep van het ethisch conflict werd heet opgediend aan het komende geslacht.

Als hoogleraar ambtelijke vakken maakte Veenhof in *Voortgaande reformatie* 'een paar opmerkingen' over de prediking. Als het woord van God centraal stond in de doorgaande reformatie, waren de grondlijnen van de homiletiek belangrijk. Zonde, genade, roeping, cultuurmandaat en – ook innerlijke – heiliging waren fundamentele bestanddelen van een goede preek. Net als in zijn jonge jaren combineerde hij de kuyperiaanse benadering met het piëtisme. De toets van het absolute ontbrak niet:

Neen, neen, het gaat in de prediking vast en zeker niet om 'diepe gedachten', 'heilshistorische lijnen', 'exegetische verhandelingen', 'wetenschappelijke betoogen', 'dogmaticale uiteenzettingen' en wat dies

meer zij. (...) Het gaat altijd uitsluitend en alleen om de *genadeboodschap* van den God des verbonds. (...) In de prediking ontmaskert Hij onze zonde en striemt, verdoemt en breekt Hij ze. (...) De prediking van het oordeel is naar Gods bedoeling steeds *instrument ter behoudenis*. (...) En niet minder moet dit fundamenteele kenmerk der prediking gekend en geëerbiedigd worden als God zich in het gepredikte woord tot de kerk wendt om haar te toonen hoe zij leven moet, welke beslissingen Hij van haar vordert, hoe haar houding moet zijn in en tegenover allerlei verband, situatie en crisis van de menselijke samenleving (...). Ze pakt den mensch frisch en onontwikkbaar beet in huwelijk en gezin, in bedrijf en de sociale verhoudingen. Ze werpt zich op hem in den politieken strijd en bij de vervulling van ieder onderdeel van zijn cultureele roeping. Ze critiseert en normeert de diepste verlangens en tendenzen van het hart. En het gaat haar bij dat alles alleen hierom, dat de HEE-RE wordt gediend en verheerlijkt. Meedogenloos moet ze ontmaskeren den listigen hoogmoed, de zelfhandhaving, het jagen naar eer, macht en geld, den verborgen, gemaskeerden dienst van de velerlei afgoden, welke 'christelijke' menschen voortdurend oprichten voor Gods aangezicht. (...) [J]uist in het geduldige, trouwe, liefdevolle voortgaan met deze prediking openbaart zich de ware, voortgaande reformatie!¹⁴⁰

Voor de predikkunde en de andere ambtelijke vakken stond werk uit eigen kring op de literatuurlijst in Kampen. Holwerda's *De heilshistorie in de prediking*¹⁴¹ stond broederlijk naast Veenhofs *Predik het woord* en J. Douma en W.H. van der Vegts *Het gepredikte woord, Preeken van Johannes Calvijn*¹⁴². Deze werden 'geëischt'. Aanbevolen werden M.B. van 't Veers dissertatie *Catechese en catechetische stof bij Calvijn*¹⁴³, D.W.L. Milo's *Zangers en speellieden*¹⁴⁴ en C. Vonks *Huisbezoek I en II*¹⁴⁵. Maar er was ook werk dat Veenhof zelf in zijn studententijd al had gebruikt, zoals T. Hoekstra's *Gereformeerde homiletiek* en H. Bavincks *Paedagogische beginselen*, dat aan zijn derde druk toe was.¹⁴⁶ Bavinck en Hoekstra lagen niet gevoelig, ook al was Veenhof vroeger kritisch geweest op Hoekstra vanwege diens nadruk op de psychologie. Ze waren beiden lang voor de Vrijmaking gestorven. Een jaar later voegde Veenhof zijn inaugurele rede toe als verplichte literatuur. Dit ging ten koste van het boek van Douma en Van der Vegt, dat naar de aanbevolen literatuur verhuisde.¹⁴⁷

De Zwolse predikant ds. Z.G. van Oene zou na het overlijden van Veenhof enkele herinneringen optekenen aan diens preekcolleges uit de periode 1950-1952.¹⁴⁸ Voor veel vrijgemaakten werden in die tijd de vragen rond de vrijgemaakte organisaties en de verhouding tot de synodaal-gereformeerde kerken in de prediking beslist. Die werd dan ook concreet toegespitst op de vrijgemaakte actualiteit. Van Oene vertelde over een student die een proef-

preek hield over Handelingen 21: 27-39, waarin de gevangenneming van Paulus te Jeruzalem wordt beschreven. De student preekte uitgebreid over het onderscheid tussen ware en valse kerk, een van de belangrijke vrijgemaakte onderwerpen van die tijd. Veenhof reageerde: 'Zijn karakteristieke houding zie ik nog: beide handen achter het vest, met het indringende gezicht naar voren (...)'. De kern van Veenhofs commentaar was, dat Paulus op dat moment leed ter wille van Jezus: 'En wat doet Paulus dan? (...) Hij doet maar één ding: de vraag stellen aan de overste: Mag ik nog één keer preken voor het volk?'. Veenhofs boodschap was dat de theologiestudenten onder alle omstandigheden het evangelie moesten verkondigen: 'En daarover moeten mensen dan beslissen'. Ook hier was het adagium de persoonlijke keuze voor God. Vrijgemaakte organisaties waren voor Veenhof van een lagere orde.

Van Oene herinnerde zich Veenhofs 'indringende gezicht'. Dat die expressieve gelaatstrekken had, viel dus niet alleen in Haarlem op. In de 'Varia' van de *Almanak FQI* 1947 werd Veenhof '[h]oogleraar in gelaatsgymnastiek' genoemd.¹⁴⁹ In die van het daaropvolgende jaar heette het onder het kopje 'Veenhof op college' met een verwijzing naar Vondels *Lucifer*: 'De redelijke ziel komt uyt sijn tronie zwieren'.¹⁵⁰ Ook kleine kinderen waren tijdens kerkdiensten, waarin hij voorging, onder de indruk van Veenhofs levendige presentatie. Dat blijkt uit de volgende anekdote van mevrouw J. Wiskerke-van Dooren, weduwe van de zojuist genoemde latere predikant J.R. Wiskerke.¹⁵¹ Zij trouwde in 1952, daarvoor was ze onderwijzeres geweest op een 'tweemansschooltje' in Zalk, terwijl ze bij haar ouders in het nabijgelegen Kampen woonde. Ze had de eerste drie schoolklassen onder haar hoede. Op maandagmorgen informeerde ze altijd naar de kerkelijke ervaringen van de kleintjes op de zondag daarvoor:

Die ene maandag ook. Vóór ik gezegd had: wie weet er nog van gister te vertellen, stond de kleine Jan Vis opgewonden naast zijn bank. En onder de roep 'Juf, juf' ging hij op de bankzitting staan. Vormde met zijn duimen en wijsvingers twee rondjes, bewoog die intensief en ostentatief voor zijn snuitje en bleef stralen van plezier. Het bleef bij mimiek. Trots en voldaan ging hij tenslotte weer zitten. En ik, ervaringsdeskundige, begreep! 'Jij hebt vast 'dominee' Veenhof gehoord?' 'Ja, juf, ja, die was het!'¹⁵²

Veenhof maakte indruk op kinderen. Mevrouw E. Bakker-Waagmeester vertelde het volgende verhaal uit haar jeugd. Na de Vrijmaking moest haar vader vanuit Driebergen Veenhof eens voor een kerkdienst met de auto ophalen uit Doorn, waar Veenhof bij zijn ouders logeerde. Zij mocht als jong meisje mee. Onderweg naar de kerk draaide Veenhof zich om en vroeg waar

hij die zondag eens over zou preken. Het jonge meisje dacht eerst dat het een grapje was maar besloot daarna toch een onderwerp op te geven: 'Over Naäman, de Syriër, professor'. Even later zag ze dat voor haar ogen gebeurden. Veenhof bleek in staat in korte tijd een complete eredienst rond dat thema vorm te geven en die zonder enig probleem ook uit te voeren. Op de terugweg vroeg hij het meisje naar haar ervaringen. Ze had nog nooit zo'n mooie preek gehoord, had ze gezegd.¹⁵³ Deze anekdote is kenmerkend voor Veenhofs (s)preektalent, zijn fabelachtige geheugen en zijn vermogen om met kinderen om te gaan. Toch boezemde zijn preektrant met veel emotie en gebarentaal sommige kinderen ook angst in. Zo zei een kind tijdens een geestdriftige preek van Veenhof tegen een van haar ouders: 'De Heere zal ons toch wel bewaren?'.¹⁵⁴ Maar aan de andere kant was een meisje in de Zaanstreek zo geboeid door een kerkdienst met Veenhof dat ze het meegekregen snoepje helemaal vergat op te eten.¹⁵⁵ En dat wil wat zeggen.

Veenhof was niet alleen betrokken bij de vorming van predikanten en andere ambtsdragers, ook ontwikkelde hij lesmateriaal voor catechisatie en jongelings- en meisjesverenigingen. Zo verscheen in 1947 *Getuigend de wijde wereld in! Hulpboekje bij het lezen van 'de Handelingen der Apostelen 1'*.¹⁵⁶ Zijn ervaringen binnen het onderwijs en de jongelingsverenigingen kwamen hem hierbij uiteraard prima van pas. In dat licht was het ook begrijpelijk, dat hij in 1950 bestuurslid werd van de gereformeerde onderwijzersopleiding in Enschede. Ze startten dat jaar met zeven leerlingen, in 1955 waren het er 35. Het geringe aantal leerlingen deed Veenhof aarzelen of zo zijn ideaal van een gereformeerde pedagogiek wel zou kunnen worden verwezenlijkt. Maar hij zette zich steeds in voor deze opleiding.¹⁵⁷

Daar bleef het niet bij. Veenhof bekleedde in de loop van de tijd vele bestuurs- en andere functies in het kerkelijk en maatschappelijk leven. Zo was hij jarenlang bestuurslid van Sonnevand, maar ook deputaat voor de nieuwe psalmberijming en voor de samenspreking met de christelijke gereformeerden.¹⁵⁸ In 1949 werd Veenhof adviseur van de Centrale Diaconale Conferentie.¹⁵⁹ Hij was verder voorzitter van de Stichting voor de oprichting en instandhouding van tehuisen voor rust- en herstelbehoevenden en later ook van de Stichting Gereformeerde Kinderbescherming.¹⁶⁰ Veenhofs echtgenote zou later secretaresse worden van de afdeling Overijssel en Gelderland van de Stichting voor Medische- en Schoolhulp op de zendingsterreinen van de Gereformeerde Kerken (MESOZ).¹⁶¹

Veenhof bleef actief als vrijgemaakt ideoloog. Al in november 1947, voor de verschijning van *Kracht en doel*, had Veenhof in *De Reformatie* in schilderiaanse zin geschreven tegen het concept van de algemene genade. God was volgens Veenhof genadig voor de uitverkorenen en toornig op de verworpenen. God kon goed zijn voor de verworpenen, omdat Hij zijn toorn terughield. Het was opnieuw zwart of wit, een 'midden-gezindheid' van

algemene genade was er niet.¹⁶² De vrijgemaakte schakelkast kende slechts twee standen. Daartussenin sloegen de stoppen door. Dit had gevolgen in eigen kring. 'Het absolute in elk concreet ding' nastreven, bevorderde geen ontspannen kerkelijke omgangsstijl. Lastig was ook dat dit absolute zich niet zomaar liet vaststellen, zelfs niet na de grondige studie, die Schilder zo hartstochtelijk voorstond.

Van Deursen typeerde de sfeer in de vrijgemaakte kerken terugblikkend als volgt: 'In het algemeen bestond voor meningsverschillen binnen de kerk weinig of geen ruimte. Alle goede voorlichting moest van één kant komen. (...) In vrijgemaakte kring lijkt (...) een vast geloof te hebben bestaan, dat op iedere vraag slechts één antwoord mogelijk is, en dat we dat antwoord ook al kennen'.¹⁶³ Hij voegde daaraan toe, dat opvatting en persoon volkomen met elkaar werden geïdentificeerd. Als je fout zát of stónd, wás je fout. Iemand die dit uitdroeg, was de prominente, vrijgemaakte predikant ds. F.A. den Boeft, onder meer tweede voorzitter van de vrijgemaakte Mannenbond, voorzitter van het GPV en lid van het curatorium van de Theologische Hogeschool.¹⁶⁴ 'De Schrift was altijd maar voor één uitleg vatbaar'. Die uitleg was richtinggevend voor de leiding die in de kerken gegeven moest worden. Dat er aanvankelijk verschillen van opvatting waren, was in zijn ogen een tijdelijke 'noodtoestand'. Ook R.H. Bremmer was deze naïeve mening toegedaan. Die noodtoestand was een overgangsfase waaraan na een periode van onderlinge discussie een eind zou komen. Bremmer droeg de eerste jaren na de Vrijmaking de doorgaande reformatie uit in woord en geschrift, zij het genuanceerder dan Den Boeft.¹⁶⁵

Bos-actie en kwestie-Kralingen

Als je fout zat, was je fout. In elk detail moest de absolute waarheid worden verkondigd en verwezenlijkt. Op die manier ontwikkelden de vrijgemaakte kerken zich tot een hogedrukpan. Er ontstonden kwesties in allerlei soorten en maten, die in *De Reformatie* breed werden uitgemeten. Zo waren er de informele samensprekingen over hereniging met de synodalen georganiseerd door de vrijgemaakte predikant B.A. Bos tijdens conferenties in Oosterbeek in 1948 en 1949. Hij was hoofdredacteur van *De Wachter* geweest maar ontslagen vanwege zijn oproepen tot eenheid met de synodale kerken. Vanaf 1948 vertolkte Bos zijn visie in *De Roeper*. Deze zogenaamde Bos-actie werd in vrijgemaakte kring scherp afgekeurd. Het werd gezien als verraad aan de Vrijmaking. K. Groen, de al genoemde directeur van de Abraham Kuyperstichting, was ook betrokken bij de activiteiten van Bos. Toen de synode van de synodaal-gereformeerde kerken in 1949 openingen bood aan de Oosterbeek-gangers door aan te geven enkele kerkelijke vonnissen te willen herzien, gingen Bos, Groen en enkele honderden andere vrijgemaakten terug. Deze gebeurtenissen voedden het wantrouwen bij de vrijgemaakt-gere-

formeerden ten opzichte van informele contacten met de synodalen en vergrootten de zwaarte van de lading van het ethisch conflict.¹⁶⁶ Toen Bos was vertrokken, was *De Roeper de facto* niet langer een vrijgemaakte tijdschrift. De vrijgemaakte medewerker van dit blad, ds. C.P. Plooy, die het oneens was met de Bos-actie, richtte toen *Contact* op om binnen de vrijgemaakte kerken toch een forum te houden voor andere opvattingen dan die van de doorgaande reformatie. Puchinger en J. Meulink traden toe tot de redactie en wat later ook de met Veenhof bevriende Utrechtse jurist W.C. van Zwieten. *Contact* kreeg in de loop van de tijd nooit meer dan duizend abonnees.¹⁶⁷

Naar aanleiding van de Bos-actie nodigde de synodaal-gereformeerde kerkenraad in Utrecht de vrijgemaakte kerk ter plaatse uit voor een samenspreking, zodat zij 'elkander weer aan één avondmaalstafel zullen kunnen ontmoeten'. Veenhof kreeg de bewuste brief ook toegestuurd, omdat hij tot de lokale geschorsten behoorde. Hij reageerde in het voorjaar van 1950 negatief met een 'Open brief' in *De Reformatie*: 'Dit nu is een dieptepunt in het kerkelijk leven als nog niet werd bereikt! Men handhaaft, officieel, voor God, al zijn woorden en daden. En men maakt ze tegelijk, nu ook officieel, tot een bespotting! Anders gezegd: men heeft alles gehandhaafd, maar tegelijk ook alles herroepen. Of, nu weer anders gezegd: men neemt nu niets meer ernstig'.¹⁶⁸ Dat er in de brief een goedbedoelde handreiking zat, kon Veenhof met de pijn van de schorsing nog in zijn lijf niet erkennen.

Vlak daarvoor schreef hij driemaal een brief aan zijn oud-collega en vroegere vriend De Goede.¹⁶⁹ Die was een vooraanstaande, vrijgemaakte predikant geworden, zo bleek uit de eerste brief van 27 januari 1950. Veenhof had het gevoel dat het na de kwestie van het overspel van zijn collega in het najaar van 1945 niet meer goed was gekomen tussen hen. Veenhof had zijn publicaties aan hem toegezonden, zonder ooit een reactie te hebben gekregen. Daarna sprak Veenhof zijn vroegere collega aan op zijn standpunt rond de samensprekingen met de synodalen op de generale synode van Amersfoort van 1948. Deze synode besloot geen nieuwe deputaten te benoemen voor samenspreking met de 'gebonden' kerken, terwijl De Goede dit wel had gewild:¹⁷⁰ 'Na de synode waren Schilder en Holwerda enthousiast over je [houding]! Ondanks je tegenstemming inzake de kwestie van de samenspreking! (...) Maar toen kwam Oosterbeek II. Ik merkte hoe het Holwerda ontroerde toen hij jouw naam daarbij las'. Veenhof verweet De Goede dat hij heimelijk meedeed met die besloten bijeenkomsten: 'En terwijl je zoo bezig was, verwaarloosde je je vrijwillig opgenomen plichten – adviseur diaconale conferentie – en je door de kerken opgedragen taak – je curatorschap van de [Theologische] [Hoge]School. En nu kwam als laatste je in contact treden met de synodale deputaten'. Veenhof vond dat ontrouw aan het ambt en een bagatelliseren van wat er allemaal was gebeurd rond de Vrijmaking.

Vervolgens schreef Veenhof 'met weezin' en zonder nadere toelichting,

dat De Goede moest weten, dat ds. B.A. Bos in zijn privéleven 'niet recht staat voor God'. En diens broer ds. F.L. Bos was volgens Veenhof 'eerzuchtig en egoïstisch in een erge mate'. Hij meende bij hen dus een tekort aan persoonlijke vroomheid te zien en door dit te schrijven maakte hij de leiders van de Bos-actie zwart. Ten slotte riep hij zijn oud-collega op tot bekering: 'Nee, ik hou niet een pleidooi voor "onze" kerk. Die is niet veel zaaks. (...) Ik zeg nooit: wij zijn de ware kerk. Ik zeg tegen mezelf en jou alleen maar: zorg dat je er in elke gedachte en elke handelwijze in komt en blijft'.¹⁷¹

Precies een maand later schreef Veenhof De Goede opnieuw, waarbij hij hem herinnerde aan diens herhaalde, overspelige gedrag uit het najaar van 1945. Veenhof deinsde er niet voor terug een verband te leggen met zijn kerkelijke gedrag nu: 'Het is mijn vaste overtuiging dat, als je in 1945 ten volle had gezien wat je gedaan had en ten volle Gods roepen dat via de kerkeraad tot je kwam, had gepeild, je anders zou hebben gehandeld dan nu het geval is geweest'. De Goede had namelijk 'allerlei zeer scherpe kritiek op vele vrijgemaakten', 'vele vrome kerels' als Holwerda, Van den Born, Van Dijk en Jager. Veenhof had zich met De Goedes huwelijkske ontrouw in zijn achterhoofd meermalen afgevraagd: '[H]oe durft hij?'¹⁷²

Volgens Veenhof verkeerde het gereformeerde leven 'in een staat van verregaande ontbinding': 'Die was de eigenlijke oorzaak van het kerkelijke conflict [voor de Vrijmaking], die is ook de oorzaak van de weerzinwekkende manier waarop men van synodale zijde zielen wil vangen, zonder ook maar iets zakelijk te veranderen aan wat werd gezegd en gedaan'. Het grote probleem was 'dat men de kwesties niet meer op grondslag van het Woord aanpakt en bespreekt'. Heel veel interne kritiek op de gang van zaken in de vrijgemaakte kerken had volgens Veenhof te maken met 'de onwil om werkelijk met de zonde, met het subjectivisme te breken en ernst te maken met het ja, ja van de Bergrede, en alles te verloochenen om Christus wil'.¹⁷³

Veenhof ging in deze brief ook in op zijn lidmaatschap van interkerkelijke organisaties: 'Ik zit zelf in een gemengd schoolbestuur en ik ben lid van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte'. Daar kwamen de problemen niet uit voort: 'Het is dwaasheid om te menen dat de moeilijkheden in eigen kring ontstaan zijn in verband met ARP en Christelijk Nationaal Vakverbond. (...) Nee, de aversie en de weerstand komt als Gods woord tot bekeering oproept en vraagt om een radicale gehoorzaamheid'.

Hij wees De Goede er op, dat hij diens vroegere daden in deze brief open had benoemd, '[d]aden waarin je radicaal mis bent geweest'. Dat was volgens hem eerlijke gemeenschap der heiligen. De Goede had in zijn antwoord volgens Veenhof op niets, dat hij in zijn eerste brief had geschreven, gereageerd. Veenhof sloot tendentius af: 'Ik las dat je in Doorn en Driebergen hebt gepreekt. Daar was ik blij mee. Je roept Gods naam natuurlijk niet aan in een kerkelijke samenkomst die je van plan bent te verlaten'.¹⁷⁴ Even later

gebeurde dit echter wel. Op 5 maart 1950 deed Veenhof een uiterste poging De Goede te weerhouden van een terugkeer naar de synodale kerken.¹⁷⁵ Het bleek tevergeefs. De Goede verliet met twee ouderlingen, één diaken en ongeveer 300 leden de vrijgemaakte kerk van Utrecht.¹⁷⁶ De vele vrijgemaakte kwesties leidden ertoe dat ook anderen teruggingen naar de synodale kerken.

Te midden van dit alles werd de kwestie-Kralingen legendarisch. Deze was ontstaan door een rijke Rotterdamse groothandelaar E. Blok, die zich op zijn tenen getrapt voelde door de weigering van diens predikant in een kerkdienst te danken voor een voorlopige vergunning van de overheid voor een nieuw kerkgebouw, waarvoor de ondernemer zich persoonlijk had ingezet. Deze zaak zou de vrijgemaakte kerken jarenlang, namelijk van 1949-1957, bezighouden van lokale kerkenraad tot en met generale synodes.¹⁷⁷ Een groot probleem daarbij was de strikte hantering van artikel 31 van de kerkorde, het kerkrechtelijke kroonjuweel van de vrijgemaakte kerken. Meerdere vergaderingen moesten uiterst terughoudend zijn met bemoeienissen op een 'lager' niveau op het gevaar af voor hiërarchisch te worden uitgemaakt. Hiërarchie was de grote kerkrechtelijke allergie van de vrijgemaakten.

Ook de Kamper hoogleraren konden het verwijt van bemoeizucht krijgen. In eerste instantie kwamen deze kerkrechtelijke kwesties op het bord van Deddens terecht, die dit recht doceerde, maar ook de anderen bemoeiden zich ermee. Het werd hen niet altijd in dank afgenomen. Mocht een hoogleraar zich wel bemoeien met plaatselijke aangelegenheden, als de kerkenraad het hoogste gezagsorgaan binnen de kerken was? Enerzijds was er behoefte aan leiderschap in de vrijgemaakte kerken waar de sfeer heerste van het ene, goede antwoord. Wie was er beter in staat om dat ene antwoord te geven dan een hoogleraar uit eigen kring?¹⁷⁸ Anderzijds kreeg de lokale kerkenraad bijna een aureool van heiligheid waarvoor zelfs een hoogleraar theologie gepaste eerbied moest tonen. Al in 1945 werd op de voorlopige generale synode van de vrijgemaakte kerken in Enschede de positie van de preadviserende hoogleraren aan de orde gesteld. Deze hadden volgens de vrijgemaakten immers in de aanloop naar de Vrijmaking een bedenkelijke rol gespeeld.

Op de synode van Kampen in 1951 werd besloten dat het begrip (pre) adviserende leden voor de Kamper hoogleraren moest worden vermeden. Ze konden worden uitgenodigd voor eventuele adviezen, maar nooit als synodelid. Ook konden ze als adviseur worden toegevoegd aan synodale werkcommissies, opnieuw zonder daarvan lid te zijn, laat staan dat ze de functie van rapporteur zouden kunnen vervullen. Zo werd voorkomen dat de hoogleraren te veel macht en invloed zouden kunnen uitoefenen op het reilen en zeilen van de synodes. Naderhand werd besloten toch een redactiewijziging

aan te brengen in het synodebesluit door toe te voegen dat de hoogleraren ook 'in de vrije discussie' mochten adviseren en verder voor de stemming van de synode een adviesstem konden uitbrengen. Zo werd de hooggeleerde vrijgemaakt aan de Broederweg in Kampen uiteindelijk toch nog wat meer macht toegekend. Van harte ging dit laatste niet. Er waren negen broeders die tegen deze toevoeging stemden of zich van stemming onthielden.¹⁷⁹

Veenhof bleef intussen bezig met de problematiek van verbond en doop, het oude strijdpunt met de synodalen. In *De Reformatie* begon hij halverwege 1950 een artikelenreeks over 'De volkomenheid der sacramenten'. Met een beroep op Calvijn beweerde Veenhof dat deze hun kwalitatieve inhoud behielden, ook als ze niet in geloof werden aanvaard.¹⁸⁰ In het slotartikel schreef hij: 'Alles samengevat kunnen we zeggen, dat naar gereformeerd belijden, de sacramenten, wanneer ze naar Gods ordinantiën worden bediend, altijd waarachtige, volkomen, krachtdadige sacramenten zijn. (...) Alleen de geloovige neemt het waarlijk aan. Alleen hij ontvangt de vrucht van het sacrament'.¹⁸¹ Er waren geen twee soorten doop, wel twee reacties daarop. De inhoud van het sacrament bleef een geschenk, ook als het niet werd uitgepakt. Een jaar later gebruikte hij in verband met de *integritas* van de sacramenten een sterk beeld: 'Want goud blijft er niet minder goud om al draagt een hoer dat ook met zonde en schande'.¹⁸² Zo nam hij nog eens duidelijk stelling tegenover het synodaal-gereformeerde denken met zijn karakteristieke tweedeling in echte en onechte doop.

Rond 1950 gaf Veenhof tijdens een spreekbeurt in Bolsward een ander voorbeeld. Een rijke boer gaf alle mensen in het dorp tijdens de oorlogswinter een bon voor één liter erwtensoep met worst. De mensen, die deze waardebon vertrouwden, kregen een heerlijke maaltijd. Maar er waren er ook, die de bon in ongeloof weggooiden. Die kregen niets. Deze beeldspraak speelde een belangrijke rol bij de vrijmaking van T. Groen, die onder Veenhofs gehoor zat. Nog steeds denkt hij er soms aan, als hij erwtensoep eet: 'Zeker weten, vast vertrouwen'.¹⁸³ Vijf jaar later zou Veenhof zijn visie op de sacramenten herhalen in twee artikelen '[o]ver het altijd krachtdadige en heilzame Woord': 'Er is een *integritas* – een volkomenheid, een ongeschondenheid, een onaantastbaarheid – van de sacramenten. Er is óók een *integritas* van het woord van het evangelie'.¹⁸⁴

De Veenhofs waren ook in Kampen gastvrij. Hun gezin was nooit een gesloten bolwerk. Zo namen ze bijna twee jaar lang een theologiestudent uit Grand Rapids (Michigan) in huis, Carl J. Reitsma, op dat moment lid van de *Protestant Reformed Churches* in Amerika, die al een graad had van het *Calvin College*.¹⁸⁵ Op 22 december 1948 had de senaat zijn verzoek om in Kampen te mogen studeren ingewilligd.¹⁸⁶ Op 4 november 1949 werd hij geïnstalleerd als lid van *FQI*. In de *Almanak* was hij goed voor een *varium*: 'Corps + Carl: Groenen met Marshall-hulp'.¹⁸⁷ Het echtpaar Veenhof

24. Student Carl Reitsma

was in Reitsma's studieperiode van 1949-1951 als een vader en moeder voor hem.¹⁸⁸ Veenhof betekende met zijn verbondsvisie veel voor Carl die, net als Veenhof vroeger had gedaan, worstelde met de vraag of hij wel uitverkoren was. Reitsma kwam door de gesprekken met Veenhof lossier te staan van zijn *Protestant Reformed* achtergrond. Hij was door de taalbarrière niet in staat zijn studies in Kampen succesvol af te ronden. Wel legde hij onder andere met goed gevolg het tentamen nieuwtestamentisch Grieks af.¹⁸⁹ Terug in Amerika werd hij na voortzetting van zijn theologische studies aan het *Westminster Theological Seminary* in Philadelphia predikant in de *Orthodox Presbyterian Church* op verschillende plaatsen binnen de Verenigde Staten, later ook een periode in Wellington, Nieuw-Zeeland. Aan het eind van zijn loopbaan was hij lange tijd leraar aan een middelbare school in Chicago.¹⁹⁰

Rustig aan

Na de Bos-actie en het ontstaan van de kwestie-Kralingen schrokken de Kamper hoogleraren terug van de onderlinge strijd in vrijgemaakte kring. Het leek een gecoördineerde actie. De eerste violisten in het vrijgemaakte symfonieorkest plaatsten allen de sordino op hun muziekinstrument. Schilder sloeg in *De Reformatie* van 2 juni 1951 als eerste een gematigde toon aan: 'Ik houd van vechters. Maar niet van drijvers. (...) Ik wil het recht hebben te vechten tegen Ridderbos. Maar ik bedank voor de rol van een contra-Ridderbos'.¹⁹¹ Ook Jager waarschuwde: 'De HEERE heeft ons vrijgemaakt van de zonden van binding en schorsing. Daarvoor mogen we dankbaar zijn. Maar dat is alles niet. Hebben we gebroken met den hoogmoed van: De gereformeerde kerk gaat nooit verloren?' De titel van zijn artikel liet aan duidelijkheid niets te wensen over: "'Des Heeren tempel, des Heeren tempel, des Heeren tempel zijn deze'".¹⁹² Het was een duidelijk protest tegen het ware-kerk-denken met een verwijzing naar oudtestamentische hoogmoed. Schilder kwam erop terug in zijn Schooldagrede van 1951 onder de veelzeggende titel 'Zelus en Zeloten'. IJveren voor God was goed maar er was ook blind zelotisme, een 'dodelijk gevaar'. *De Reformatie* deed verslag:

Zonder naar *concrete verschijnselen of personen* te willen wijzen, of concrete handelingen of uitingen op het oog te hebben, wilde spreker alleen maar gevaren aanwijzen. (...) Spreker wees op het gevaar van negativisme en zelotisme in de kwesties van '*voortgaande reformatie*' (...). (...) Laat ons er voor waken, dat we door ons zelotisme niet de mensen de kerk uitjagen. Spreker is bang voor die houding. God wil ons door zijn woord en Geest vergaderen en Hij wil geen kerkje, dat we zèlf vergaderen, een verzameling van mensen, die 'elkander liggen', die het goed eens zijn met elkaar en die met elkaar knusjes kunnen converseren.¹⁹³

De Schilder van voor de Vrijmaking was veranderd. Waar was de man die voor de Vrijmaking duidelijk man en paard noemde?¹⁹⁴ Waar was zijn persoonlijke motto van 'het absolute in elk concreet ding'? Een nieuw kerkgenootschap opbouwen en daaraan leiding geven, vroeg andere vaardigheden dan opponeren tegen een vermeende foute synode. Naar aanleiding van deze rede van de stichter van de vrijgemaakte kerken zeiden volgens de latere Veenhof sommige vrijgemaakten dan ook: 'Schilder is ook al weg'. Onder hen was P. Jongeling.¹⁹⁵ Ze herkenden Schilder niet meer. Ook Holwerda en Deddens toonden in hun redes op dezelfde Schooldag een gematigde houding onder de titel 'Een verzande reformatie' respectievelijk 'Een schip vol dwazen'. Holwerda zag parallellen met de geschiedenis van Gideon. Na het Bijbelboek Openbaring eerder op de synodalen toegepast te hebben, paste hij nu het oudtestamentische boek Richteren toe op de eigen kerkelijke kring:

Om het dus maar kort te zeggen: zal vandaag de reformatie niet verzanden, gelijk toen, omdat ze al in de eerste aanvagen bedorven was? Of zal ze zich doorzetten? Dat hangt hiervan af, of wij liefhebben het volk Gods, zonder ooit van de kerk een familiezaakje te maken. (...) Het komt gauw genoeg aan het licht, wat het was, dat ons tot Vrijmaking dreef en op een Schooldag samenbracht.¹⁹⁶

Bremmer wees op een kentering bij Holwerda van een houding van 'felheid en radicaliteit' naar een prediking van 'vrede en verdraagzaamheid'.¹⁹⁷ Daarbij speelde ongetwijfeld het tragische overlijden van zijn dochtertje Alie aan het einde van de winter van 1951 een grote rol. Ze kreeg een pan kokende melk over zich heen wat haar fataal werd. Holwerda en zijn vrouw waren kapot.¹⁹⁸ Later schreven zijn kinderen Klaas en Janny hierover: 'In 1951, na het verongelukken van ons zusje, waren onze ouders gebroken. (...) Door dit alles en zeker ook door de invloed van moeder is hij minder polemissch geworden'.¹⁹⁹ Deddens riep op tot radicaliteit én vredelievendheid en mildheid, ook met een beroep op Calvijn: '[Calvijn] is voor compromissen met roomsen en humanisten niet te vinden. (...) Maar overigens is hij mild en vredelievend om samen te houden wat bijeen hoort'.²⁰⁰ Veenhof waarschuwde op zijn beurt in zijn toespraak op de Schooldag hartstochtelijk tegen farizeïsme in de vrijgemaakte kerken:

Met niets ontziende felheid keren zij zich tegen wat in hun oog ketters zijn. (...) Ze kunnen u soms haarscherp uiteenzetten hoe het precies staat met zonde en genade, verkiezing en verbond, kerk en koninkrijk, geloof en bekering en wat daar verder volgt. En toch, (...), als men ook wat zij zeggen en willen geestelijk verstaat en naar de Schriften toetst, dan beseft men al heel gauw, dat het met deze lieden *niet* in orde is. (...)

De HERE walgt van hun gedoe. (...) Want tenslotte is ze niets anders dan ergerlijke hoogmoed. (...) In feite verwacht men voorts alle heil en voorspoed van eigen principes, organisaties en acties. (...) In de dodelijke greep daarvan hebben de mannen van het sanhedrin Gods eigen zoon vermoord.²⁰¹

Het was één grote oproep tot zelfbeproeving. En in zijn apologetische brochure *Eén Herder ... één kudde* stak hij eerlijk de hand in eigen vrijgemaakte boezem: 'Nu denken wij er niet aan alle daden en woorden, welke door de vrijgemaakten werden en worden gedaan en gezegd, goed te keuren. Er is ook onder hen – net als in iedere gemeenschap – heel veel zondigs en dwaas!' ²⁰² Het Kamper hooglerarencorps begreep dat een verabsoluteerde norm van vrijgemaakte doorgaande reformatie zou kunnen ontaarden.²⁰³

Toch schreef Veenhof vlak na de Schooldag nog een serie felle artikelen over de beweging der jongeren. De duik in het verleden riep bij hem voor de laatste keer een extreem fel oordeel over het psychologisme op. Het was een wonderlijke regressie naar de beginperiode van zijn intensieve contact met Janse: 'Mystiek is in wezen niets dan geestelijk overspel'. 'Een zeer bedenkelijke noot in het gedachtencomplex van deze "jongeren" is ook hun accentueeren van de "persoonlijkheid"'. Men was – en is – in den gereformeerden kring bijzonder geporteerd voor dezen afgod!²⁰⁴ De waarheid was volgens Veenhof geen evenwichtsconstructie, die tegenstellingen en paradoxen verzoende. Als jong predikant had hij het er op de Schooldag van 1935 ook al eens over gehad:

Het gereformeerde leven en denken is vol van deze evenwichtsconstructie. Preeken moeten èn voorwerpelijk èn onderwerpelijk zijn. Men moet in zijn leven èn op de aarde èn op den hemel letten. Over zonde en verlossing moet men zoowel supra- als infralapsarisch denken. In de religie moeten verstand en gevoel met elkaar gepaard gaan en gelijkelijk geactiveerd worden. Gezag moet door vrijheid worden begrensd en omgekeerd. Geest en woord moeten beiden tot hun recht komen. Naast het verbond moet ook aandacht gevraagd worden voor het persoonlijk leven enz. Maar de dingen liggen zoo niet! De waarheid ligt niet 'tusschen' twee leugens en eenzijdigheden. Ze ligt er boven! Ze staat er tegenover! Ze veroordeelt ze beide! Ze breekt ze stuk! Indien in waarachtig geloof geleefd wordt uit en naar het woord van God vervalt heel dat jagen naar evenwicht en harmonie! Er komt dan wat echte reformatie is: het zich in alles en overal laten regeeren en vormen door het levende woord van God. Dat wil zeggen door Jezus Christus en zijn Heiligen Geest!²⁰⁵

Gods toorn?

Voordat de oproepen tot verdraagzaamheid van de Kamper professoren konden bezinken op de bodem van het vrijgemaakte leven, werd deze door twee enorme aardschokken geteisterd. In maart en april 1952 stierven kort na elkaar onverwacht Schilder en Holwerda, beiden aan een hartaandoening. Schilder was de onbetwiste leider, Holwerda de *coming man*. Ds. H. Knoop, vrijgemaakt predikant van Rotterdam-Delfshaven, waarvan Schilder emeritus predikant was, herdacht de Kamper dogmaticus al op diens sterfdag met een razendsnel gemaakte preek over Openbaring 14: 13, over de '[z]aligverklaarde doden'.²⁰⁶ Deze preek typeerde Schilders positie in 'zijn' kerken:

Ik geloof niet alleen, dat het goed is, dat wij, die vanmorgen opgeschrikt zijn door het bericht, dat we maar niet verwerken kunnen, dat we haast niet als *wáár* kunnen aannemen, namelijk dat de beminde hoogleraar onzer kerken K. Schilder hedenmorgen vroeg in zijn Heere is gestorven, geloovig gaan vertoeven bij deze zaligverklaring, maar ook, dat het net precies het woord is, dat we noodig hebben. (...) Ge zult het verstaan, dat mijn gedachten nu onwillekeurig uitgaan naar dat huis in Kampen, waar het lichaam ligt van hem, in wie wij meer dan een vader verloren hebben (...). (...) Zalig is de doode, Klaas Schilder, die in zijn Heere stierf. (...) Hoe vaak is zijn blijdschap in zijn worsteling om Woord en kerk niet geschonden! Hoe is hij in zijn dienst niet onteerd, zelfs de meest smadelijke onteering, in schorsing en afzetting is hem niet bespaard! Maar de Heere heeft hem, juist op de herdenkingsdatum van zijn schorsing, ontslag verleend uit de *moeiten* van zijn dienst (...). Zoo is broeder Schilder op den dag, welke zijn schorsingsdatum aangaf, gevolgd door zijn levensoogst, door de ongeschorste symphonie van zijn werken, ingegaan in de zaligheid.²⁰⁷

Veenhof herdacht zijn intieme vriend Klaas Schilder op zijn eigen barokke manier: 'Hij was ons meer dan een broeder'. Terugblikkend op Schilders schorsing en afzetting, beleed Veenhof persoonlijk schuld, als Petrus die zijn lijdende Heer had verloochend: "[A]llen die hem volgden als het opkomende licht, hebben hem toen hij als dienstknecht des HEREN het zwaarst werd beproefd en toen en zo ook tot het hoogste werd verwaardigd waartoe God een mens roepen kan, alleen gelaten'.²⁰⁸ Schilders onderduikadres was een hof van Gethsemane geweest. De inkt van Veenhofs eigen brief van 1 maart 1944 aan zijn boezemvriend verbleekte op het moment dat hij Schilder in diens dode gelaat keek. Hiermee canoniseerde Veenhof postuum de toenmalige visie van Schilder.

De verslagenheid bij de dood van Holwerda zo kort op die van Schilder grensde aan paniek. 'Wat doet God met ons?', riep de Kamper predikant ds.

25. B. Holwerda

G. Visée uit.²⁰⁹ Henk de Jong, destijds theologiestudent in Kampen, schetste ruim een halve eeuw later de reactie van de studenten. Feestend vanwege Koninginnedag, de nationale viering van de verjaardag van koningin Juliana, werden ze overvallen door het doodsbericht van hun 'geliefde hoogleeraar':

Hoe wij toen dodelijk geschrokken uiteengestoven zijn zonder dat er twee bij elkaar bleven, ieder naar zijn eigen kamer, alsof de duivel zelf ons op de hielen zat. Wij beleefden Holwerda's dood religieus, als een harde klap van boven in ons gezicht, zo kort nog na het overlijden van Schilder. Dat gevoel werd nog eens versterkt bij Holwerda's begrafenis, toen we door gutsende regenvlagen en knetterende donderslagen van het kerkhof weggestriemd werden. Wat heeft God met ons voor? Zegt Hij nee tegen ons? Als iemand mij toen gevraagd had of de Vrijmaking Gods werk was geweest dan zou ik met alle vezels van mijn bestaan 'nee!' hebben geschreeuwd.²¹⁰

Prof. Brillenburg Wurth van de Hogeschool aan de Oudestraat bezocht Veenhof thuis aan de Ebbingestraat. 'Nu wil ik met je vader praten', zei hij tegen Jan, toen deze de deur opendeed. De schok was ook aan synodaal-gereformeerde kant groot en voor Wurth aanleiding contact te zoeken. Veenhof blikte in *De Reformatie* verbijsterd terug op het leven van zijn briljante collega en vriend. Hij schetste hem als een vrome wetenschapper: '*Wat Gods woord ons zegt – ik hoor het hem nog zeggen – kun je alleen doorgeven in preken!*' Tijdens de laatst gehouden synode had het veel overredingskracht gekost hem ervan te weerhouden terug te keren naar de pastorie. Veenhof wist het zeker. Hij zag het sterven van Schilder en Holwerda als een godsoordeel, niet over de Vrijmaking zelf maar wel over de liefdeloze sfeer binnen de vrijgemaakte kerken. 'De HERE heeft gesproken', zouden ze nu eindelijk eens luisteren? Deze visie paste bij de oproep van Janse tot verootmoediging onder het oordeel van God, in en na de oorlog.²¹¹ Veenhof liet zijn woede na de teraardebestelling van Holwerda de vrije loop. Het ging vooral om de houding van het hart, niet in de eerste plaats om de principes en de kwesties:

Hij heeft ons (...) door elkaar gesmakt (...). Zullen we nu eindelijk eens *zwijgen* voor de levende God? Of zullen we weer beginnen te ratelen en te kakelen over *onze* zaakjes, belangetjes, ideetjes? (...) Wij, wij misgaan ons aan het bespottelijke en goddeloze zich vastbijten in 'principes' en kwesties. Wij hebben onze harten laten verkillen voor elkaar. Wij willen niet werkelijk de minste zijn. (...) Wat hebben we er weinig van verstaan, dat de ganse religie welke de HERE van ons vraagt niets, niets

anders is dan *ootmoed* en het onderlinge liefdevolle dienen van God en alle broeders (...).²¹²

Waar hij in zijn felle artikelen over de ‘beweging der jongeren’ de vrijgemaakte stokpaardjes nog eenmaal van stal had gehaald, was Veenhof nu definitief om. God zelf had zijn donderende oordeel laten klinken. Het was als in het verhaal van zijn vader over de dood van de heiligschenner aan tetanus, ‘de klem’. In diep ontzag voor wat hij ervoer als het spreken van God kreeg Veenhof nog meer voeling met zijn bevindelijke wortels. Dat proces was in de oorlog al begonnen door zijn studie van de geschiedenis van de afgescheiden kerken. Hij had steeds meer oog gekregen voor het belang van de persoonlijke bekering en het besef van de genade van God. Hij had al gewaarschuwd voor het gevaar van veruitwendiging van de Vrijmaking. Vanaf nu zou de oproep tot persoonlijke vroomheid binnen de vrijgemaakte kerken nog sterker zijn thema zijn. Intussen had hij zich binnen de vrijgemaakte kerken ontwikkeld tot historiograaf van de Vrijmaking en politiek ideoloog. Ondanks zijn reserves ten opzichte van de institutionele doorgaande reformatie zette hij zich met hart en ziel in voor de vrijgemaakte kerken, die hij zag als ware kerken, zonder dat hij dat expliciet naar voren bracht. Intern gematigd bleef hij fel richting de synodaal-gereformeerde kerken. Maar de vervreemding van zijn vriend Vollenhoven bleef hem pijn doen.

Noten

1. A.Th. van Deursen, ‘Terugblik’, in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam. Aspecten*, 254-276, citaat op 258.
2. Veenhof schreef enkele jaren later aan zijn Utrechtse oud-collega De Goede, dat ‘de synodale synodes zakelijk geen zier hebben veranderd aan wat ze zeiden en helemaal niet aan wat ze deden’. Archief-Veenhof, Doos 45, Nagekomen stukken, Brief Veenhof aan M. de Goede, 27 februari 1950. Aan de leeruitspraken was volgens hem eigenlijk niets veranderd en de schorsingen stonden nog recht overeind. Zelfs prof. J. Ridderbos vond het verschil miniem. Zie hier Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 94.
3. *Acta generale synode GKV Groningen 1946*, 74-75, citaten op 75 en 74. De vrijgemaakte synode vond dat de werkelijke oorzaken van de breuk buiten beschouwing bleven in het verzoek van de synode van de synodaal-gereformeerde kerken (68). Het zou letterlijk zonde zijn, wanneer de vrijgemaakte kerken daarin mee zouden gaan. Het zou verder ‘de van Hem geëischte vrijmaking der kerken in den weg staan, en de eenvoudigen binnen en buiten onze kerken ook zelve misleiden en afvoeren van het pad der gehoorzaamheid, dat is: der waarachtige eenheid’ (69). Maar omdat God in het synodaal-gereformeerde verzoek een ‘geopende deur’ gaf, wilde de vrijgemaakte synode toch positief reageren op de uitnodiging, zij het schriftelijk (74).
4. A.w., 77.
5. *Acta voorloopige generale synode GKV Enschede 1945*, 43.
6. Van Deursen, ‘Terugblik’, 258-259.

7. E. van Middelkoop, 'Jongeling. Politicus en journalist tegen het decor van de wereldgeschiedenis' in: Te Velde en Werkman, red., *Vrijgemaakte vreemdelingen*, 167-174, hier vooral 168-169. Uiteraard is dit geen natuurwet, wel een veel voorkomend patroon.
8. C. Veenhof, *Voortgaande reformatie* (Enschede Te Slighte [1949]) 19. Zie het vervolg van dit hoofdstuk.
9. J.J. Woltjer, *Recent verleden* (Amsterdam Balans 1994) 153-156.
10. Zie voor de ontwikkeling van de Noordoostpolder M. Gort en A. van Oostrom, *Uitverkoren. De kolonisatie van de Noordoostpolder 1940-1960* (Zwolle Waanders 1987). De planning van de dorpen in de Noordoostpolder vond op systematische wijze plaats volgens de centrale plaatsentheorie van W. Christaller. Zie voor deze theorie B. de Pater en H. van der Wusten, *Het geografische huis. De opbouw van een wetenschap* (Bussum Coutinho 1996) 150-155. De parallelie tussen de planning van de Noordoostpolder en de opbouw van de vrijgemaakte, ware kerk komt treffend naar voren in de titel van genoemd boek: *Uitverkoren*. Van recentere datum is het boek van E. Vriend, *Het nieuwe land. Het verhaal van een polder die perfect moest zijn* (Amsterdam Balans 2012). Ook de ondertitel van dit boek heeft de klank van doorgaande reformatie, de latere vrijgemaakt-gereformeerde ideologie bij uitstek. Het boek van Vriend gaat over het strenge selectieproces van de boeren in de Noordoostpolder. Ook hier een parallel met het latere begrip van het 'goed vrijgemaakt' zijn aan de hand van specifieke gedragskenmerken.
11. Ook J. Kamphuis wijst in zijn 'Voortgaande reformatie' in de bundel Deddens en Te Velde, *Vrijmaking-Wederkeer*, 117-127, vooral 119-122, expliciet op het verband tussen de inzet van de reformatorische beweging in de jaren dertig en de latere vrijgemaakte doorgaande reformatie. De vormgeving van de doorgaande reformatie was wel anders dan die in de jaren dertig. De laatste was meer gericht op een verandering in het gereformeerde denken, de eerste had een sterke institutionele focus. Zie hierna in dit boek. Overigens kwam ook de reformatorische beweging in de jaren dertig tot nieuwe instituties, zoals de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte en de daaraan gekoppelde periodieken. Ook werd *Pro-Ecclesia* opgericht. Maar deze waren toch vooral (populair)wetenschappelijk van karakter. De doorgaande reformatie was sterk gericht op verandering van het gereformeerde maatschappelijk doen en laten, hoezeer ook verbonden met een bepaalde manier van gereformeerd denken.
12. Veenhof, "'Over verloochening van de Vrijmaking'", Rubriek 'Persschouw', *Opbouw* 6, nr. 30, 9 november 1962, 238-240, citaat op 240.
13. Zie mijn 'Alle malen zal ik wenen', 50 en 75, noot 105.
14. Zie hier A. Janse, 'Reformatie, oordeel en verootmoediging. A. Janse en de kerken van de Vrijmaking 1944-1960' in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam. Aspecten*, 44-65. De schrijver van dat hoofdstuk wijst uitdrukkelijk op de heterogeniteit van de volgingen van zijn grootvader, als daar al op die manier van gesproken kan worden. De benaming Jansenisten is naar de mening van de auteur van deze biografie zonder meer af te raden vanwege de verwarring met de gelijknamige groepering uit vroeger tijden.
15. Ds. W.G.F. van Herwijnen was predikant te Rilland-Bath vanaf 1935. Hij was een geestverwant van Janse en Vollenhoven en huldigde in de Tweede Wereldoorlog ten opzichte van de bezettende macht een vergelijkbaar standpunt als Janse. Van Herwijnen werd om die reden in 1944 vlak voor de Vrijmaking door de classis Tholen afgezet.

- Van Herwijnen ontving in de latere vrijgemaakte kerken eerherstel, namelijk op de synodes van 1948 en 1951, respectievelijk te Amersfoort en Kampen. Zie voor Van Herwijnen De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* IV, 254.
16. Archief-Bremmer, Brief Van Spronsen aan Bremmer vanuit Goes, februari 1952. De brochure van Janse was in 1943 in Breda in gestencilde vorm uitgegeven door Janse zelf onder de titel *Onze houding in dezen tijd*.
  17. Veenhof staat steeds vermeld in de ledenlijsten in de *Correspondentiebladen van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte* van 1948-1954. En in de 'Ledenlijst over 1959' staat hij op bladzijde 18 ook vermeld als een van de 543 leden. Archief Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, inv. nr. 7. Verder wordt hij later nooit vermeld als een van de voor het lidmaatschap bedankende leden in de bestuursnotulen van de vereniging. Zie Archief Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, inv. nrs. 3 en 4. Dit sluit aan bij de opmerking van Jan Veenhof dat zijn vader altijd lid is gebleven van deze wijsgerige vereniging. Zijn vriend en collega Jager zou eind 1963 wel voor dit lidmaatschap bedanken. Archief Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, 'Stand der vereniging december 1963', inv. nr. 3. Jagers filosofische interesse was aanzienlijk kleiner dan die van Veenhof. Uit de bestuursnotulen blijkt verder dat Veenhof nooit bestuurslid is geweest van deze vereniging.
  18. K. Schilder, 'Korte berichten', *De Reformatie* 21, nr. 43, 3 augustus 1946, 353.
  19. L. Gunnink-Drint, "'De meisjes van Calvijn". Het bestuur van de vrijgemaakte meisjesbond' in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam* 3, 239-275, hier vooral 241.
  20. B. Holwerda, 'De betekenis van 't kerkelijk belijden voor het wijsgeerig denken 3', *De Reformatie* 22, nr. 2, 12 oktober 1946, 9.
  21. E.A. de Boer, 'Biografie van een vriendschap. K. Schilder, D.H.Th. Vollenhoven en de calvinistische wijsbegeerte' in: M. van Rijswijk, M. de Jong, P.K. van de Kamp en M. Boersema, red., *Wie is die man? Klaas Schilder in de eenentwintigste eeuw*. AD Chartasreeks 22 (Barneveld De Vuurbaak 2012) 81-116, vooral 97 en 113, noot 54.
  22. R. Kuiper, 'Slotbeschouwing' in: *Vuur en vlam* 3, 370.
  23. A.w., 365-368.
  24. Daarmee is schrijver dezes het ook oneens met H.J.D. Smit die in zijn uitgebreide bijdrage 'Kerk en organisatie. Motieven en achtergronden: een peiling' in H.J.D. Smit *et al.*, *Toekomst voor gereformeerde organisaties*. GSEV-reeks 31 (Barneveld De Vuurbaak 1994) 35-104, met name op 45, beweert dat de wieg van de doorgaande reformatie bij het schisma van 1944 zou staan. Dat kan alleen waar zijn als wordt erkend dat de conceptie van dit geesteskind al in de jaren dertig plaatsvond. Zie hier ook wat al gezegd is in noot 11 van dit hoofdstuk.
  25. Deddens, 'Voortgaande reformatie in het kerkelijk leven', 24.
  26. Kuiper, 'Slotbeschouwing', 368.
  27. M. te Velde, 'Vrijgemaakte vreemdelingen tussen verleden en toekomst. Een nabeschouwing' in: Te Velde en Werkman, *Vrijgemaakte vreemdelingen, 175-200*, hier vooral 182.
  28. Te Velde, 'Vrijgemaakte vreemdelingen tussen verleden en toekomst', 183.
  29. Zie noot 17.
  30. R. Kuiper, 'Het gedecimeerde corps. Gereformeerd studentenleven en wetenschappelijke initiatieven, 1944-1974' in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam. Aspecten*, 84.
  31. Zie hierna in dit hoofdstuk.

32. Archief-Veenhof, Brief P.M.J. Mekkes vanuit Delft, 3 november 1945, inv. nr. 3. Zie voor deze Mekkes het vorige hoofdstuk.
33. *Almanak FQI* 1947, 40; 1948, 40; 1950, 51; 1951, 47.
34. *Almanak FQI* 1947, 40.
35. *Almanak FQI* 1951, 65.
36. *Almanak FQI* 1947, 49.
37. *Almanak FQI* 1951, III.
38. Zie hier ook Archief-Schilder, Brief Veenhof aan Schilder, 29 januari 1935, inv. nr. 13. Daarin schreef Veenhof dat hij een prachtig citaat had ontleend aan Kuypers *Tractaat van de reformatie der kerken* (Amsterdam Höveker 1883): 'Dat kon jij geschreven hebben'. Ook had hij 'n jaargang of 5 Herauten doorgebladerd'. Zo voorzag hij Schilder van ammunitie tegenover Hepp. In het bewuste artikel van Schilder zijn de genoemde bronnen vermeld bij de gegeven citaten: 'Pluriformiteit der kerk en epigonisme (nieuwe reeks) xvi', *De Reformatie* 15, nr. 24, 15 maart 1935, 194-195.
39. *Almanak FQI* 1947, 43.
40. Zie voor Puchinger <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/puchinger> (geraadpleegd op 1 september 2014).
41. Het vrijgemaakte *FQI* had het *Fides Querit Intellectum*, geloof zoekt kennis, na de kerkelijke breuk op aanraden van Schilder na verloop van enige tijd omgedoopt tot *Fides Quadrat Intellectum*, geloof vermeerdert kennis. Zie K. Schilder, "'F.Q.I.'" in: *Almanak FQI* 1951, 72-84.
42. Zie hier E. Terpstra, 'Controverse rond de kerk. De kerkopvattingen van P. Jongeling c.s. en K. Schilder. Inhoud en verhouding', Doctoraalscriptie RU Groningen 2005. Terpstra wijst er op bladzijde 53-54 op dat J. Kamphuis, C. Trimp en C.J. Breen zich in 1948 in een open brief in *De Reformatie* tegen de kerkelijke opvattingen van Schilder keerden in die zin, dat zij tegenstanders waren van het onder bepaalde voorwaarden samenwerken met synodaal-gereformeerden. Terpstra schreef naar aanleiding van deze scriptie zijn korte artikel 'K. Schilder en P. Jongeling c.s. Het echec van Schilders leiderschap'. in: Te Velde en Werkman, *Vrijgemaakte vreemdelingen*, 159-165.
43. *Acta generale synode GKV Groningen* 1946, 46-50.
44. Dit stukje geschiedenis van *FQI* is ontleend aan Kuiper, 'Het gedecimeerde corps', 66-105, citaten op 69 en 70. Zie in dit kader ook het Archief TU Kampen GKV, Senaatsnotulen, 14 november 1946, inv. nr. 117. Deze vergadering was geheel gewijd aan het conflict binnen *FQI*. Veenhof wordt in het verslag genoemd als degene die na de opening voorging in gebed.
45. Aldus J. Faber in zijn jaarverslag over 1946-1947 van *FQI* in de *Almanak FQI* 1948, 50-62, citaten op 54 en 56.
46. *Ik keek mijn ogen uit'. Herinneringen van dr. W.G. de Vries aan de jaren 1926-1952*. Bewerkt door G. Harinck. AD Chartasreeks 11 (Barneveld De Vuurbaak 2007), hoofdstuk 4: 'Een vrijgemaakte theologiëstudent', 95-116, hier vooral 95-100 en 103-104.
47. Zie voor deze examendatum de *Almanak FQI* 1948 (Kampen Zalsman) 31.
48. Vraaggesprek van de auteur met prof. J. Kamphuis te Ommen op dinsdagmiddag 18 juli 2006.
49. Archief-Theologische Universiteit GKV, Senaatsnotulen 5 augustus 1947, artikel 3, inv. nr. 117.
50. Informatie Margriet Naber-Veenhof.

51. C. Veenhof, "'Eenigheid des geloofs'", *De Reformatie* 22, nr. 10, 7 december 1946, 74-75.
52. E. Smilde, *Een eeuw van strijd over verbond en doop* (Kampen Kok 1946).
53. C. Veenhof, 'Om het hart der reformatie I', *De Reformatie* 22, nr. 19, 15 februari 1947, 148-149, citaat op 149.
54. C. Veenhof, 'Om het hart der reformatie III', *De Reformatie* 22, nr. 21, 1 maart 1947, 164-165.
55. Het laatste artikel werd gepubliceerd in *De Reformatie* 22, nr. 42, op 26 juli 1947 onder de titel 'Om het hart der reformatie XX', 340-342, citaat op 342. Het was de bedoeling dat er nog meer kwam, zo valt onderaan het verhaal te lezen, maar dat is nooit gebeurd (342).
56. C. Veenhof, 'Een recensie over het boek van Dr Smilde', *De Reformatie* 23, nr. 12, 20 december 1947, 99-100.
57. Het slotartikel verscheen in *De Reformatie* 23, nr. 50, 417.
58. Veenhof, *Om de 'unica catholica'*, citaten op 52, 53, 54, 55 en 56.
59. C. Veenhof, *De beslissende strijd der kerk*. Brochurereeks Woord en wereld 2 (Goes Comité tot verspreiding van goedkoope Geref. lectuur [1950]) 29. De zeven hoofdartikelen verschenen onder de gelijknamige titel in *De Reformatie* 25 in het tijdvak van 4 februari tot 18 maart 1950 (nrs. 19-25) 149, 157, 165, 173, 181-182, 189 en 201-202.
60. Zie voor de betrokkenheid van Algra *Om de 'unica catholica'*, 398.
61. A.w., 394.
62. Veenhof, *Om de 'unica catholica'*, 439-440. Zie voor het vrijgemaakte eindtijddenken G. van Harten, "'Het behoeft geen betoog ...'". De Doorbraak en de gereformeerd-vrijgemaakte reacties daarop' in: Te Velde en Werkman, *Vrijgemaakte vreemdelingen*, 9-34, hier vooral 23-26 en E. Hooiveld, 'Na de Vrijmaking de eindtijd', in: Harinck, *Holwerda herdacht*, 75-110. Veenhofs denken in termen van de eindtijd komt duidelijk naar voren in zijn artikel 'O kerken, let op uw saeck', *De Reformatie* 22, nr. 50, 20 september 1947, 404-405.
63. Archief-Veenhof, Brief J. Stellingwerff vanuit Delft, 14 december 1949, inv. nr. 4.
64. C. Veenhof en E.Th. van den Born, *Appèl! Een dringend beroep op de Jeugd, die vóór 1945 met ons één was* ([Utrecht] Nederlandse Bond van vrijgemaakte Jongelingsverenigingen op Gereformeerde grondslag en Bond van Gereformeerde Meisjesverenigingen in Nederland [1949]), citaten op 1 en 23. Zie voor de geschiedenis van de vrijgemaakte Meisjesbond de al eerder genoemde bijdrage van Gunnink-Drint, "'De meisjes van Calvijn'". Op bladzijde 246 vermeldt zij dat Veenhof in november 1945 op een jeugdcongres had gezegd dat er in de Meisjesbond altijd een andere geest had geheerst dan in de Jongelingsbond. Zie in dit kader ook hoofdstuk 5 van deze biografie.
65. J. Ridderbos, 'Rome volkomen troef?', *Gereformeerd weekblad voor de opbouw van het gereformeerde leven* 3, nr. 17-20, 24 oktober tot en met 14 november 1947, 132 (I), 141 (II), 148 (III) en 156 (Slot). Daarna schreef Ridderbos zestien wekelijkse artikelen in hetzelfde tijdschrift onder de titel 'Vlucht in de fantasie' in het tijdvak 13 februari tot en met 28 mei 1948. Het ging hier om de nummers 33-48 van dezelfde jaargang.
66. Zie hier ook Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 88, noot 195.
67. Ridderbos, 'Vlucht in de fantasie (Slot)', *Gereformeerd weekblad* 3, nr. 48, 28 mei 1948, 380.
68. Klei, 'Een kleine profeet', 205.

69. A.w., 209.
70. D. de Jong, emeritus predikant van de nauw met de Nederlandse vrijgemaakte kerken verbonden *Canadian Reformed Churches*, schreef dit in het kader van het op 17 november 2006 in Kampen gehouden Veenhof-congres op 4 november van dat jaar in een brief vanuit Dordrecht, geadresseerd aan het ADC te Kampen.
71. Klei, 'Een kleine profeet', 212.
72. Kossmann, *De lage landen 1780-1980* II, 251.
73. Veenhof, 'Valsche en ware profetie ten aanzien van de revolutie in Indië', *De Reformatie* 22, nr. 48, 6 september 1947, 389-390, citaten op 389.
74. Klei, 'Een kleine profeet', 211.
75. Zie hier mijn 'Alle malen zal ik wenen', 44.
76. Klei, 'Een kleine profeet', 211-212, citaat op 212. Ook Veenhofs collega B. Holwerda zou in 1952, vlak voor zijn onverwachte sterven, waarschuwen voor christelijke organisaties waarin mensen niet werkelijk stonden voor wat ze beleden. Zie hier G. Harinck, "'Zoo moet toch wel alles en alles kapot gaan in de wereld'" in: Berkelaar en Raven, *Kerkscheuring in oorlogstijd*, 58-84, hier met name 81.
77. R. Janssens, 'Het Amersfoorts congres en het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond', in: G. Harinck en R. Janssens, red., *Het Amersfoorts congres van 1948*, AD chartasreeks 1 (Barneveld De Vuurbaak 1998), 77-104, citaat op 84.
78. De doelstelling van gezamenlijke studie sloot nauw aan bij Schilders 'oude ideaal van een brede studiekerk'. Zie hier Terpstra, 'K. Schilder en P. Jongeling c.s. Het echech van Schilders leiderschap', 162.
79. Klei, 'Een kleine profeet', 213. Zie voor Zijlstra S. Akkerman en C. Smits, *Albertus Zijlstra. Leven en arbeid* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1978).
80. 'Millioenplan', *De Reformatie* 22, nr. 37, 21 juni 1947, 289.
81. Klei, 'Een kleine profeet', 213.
82. A.w., 214. Zie hier ook Harinck en Janssens, *Het Amersfoorts congres*.
83. Klei, 'Een kleine profeet', 214.
84. A.w., 215.
85. C. Veenhof en A. Zijlstra, *Kracht en doel der politiek. Antwoord op den door den heer J. Schouten tot zijn 'Geestverwanten' gerichtten oproep* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1948).
86. In een brief van 2 februari 1948 vanuit Kampen 'Aan "de vijftien"' schreef Veenhof dat de brochure een uitwerking was van een 'schets' van Zijlstra. Veenhof vroeg in die brief om commentaar bij de drukproef van het geschrift. Tenslotte meldde Veenhof dat hij zich ervan bewust was dat niet iedere ondertekenaar volledig achter alle historische analyses in de brochure zou kunnen gaan staan. Veenhof stelde voor dit op te lossen door in de brochure te schrijven dat deze 'in opdracht en uit naam van' alle ondertekenaars was opgesteld. In het 'Woord vooraf' is dit uiteindelijk zo verwerkt door te zeggen dat niet iedere ondertekenaar elk woord en elke zin voor zijn rekening kon nemen, maar dat de 'vijftien' wel met de 'zakelijken inhoud daarvan geheel accoord' waren. Archief-Bremmer, Brief Veenhof 'Aan "de vijftien"' vanuit Kampen, 2 februari 1948. In een telefoongesprek op 18 september 2006 deelde J. Kamphuis aan schrijver dezes mee, dat Zijlstra hem ooit persoonlijk verteld had, dat Veenhof de politieke brochure alleen had geschreven na overleg met Zijlstra over de structuur van het geheel. Veenhof heeft dit ooit ook persoonlijk gezegd tegen J.P. de Vries, zoals de

- laatste meldde in een e-mail aan G. Harinck van 12 januari 2011. Zie in dit verband ook Klei, 'Een kleine profeet', 216.
87. Klei, 'Een kleine profeet', 216-219, citaat op 218.
  88. A.w., 236, noot 44.
  89. Zie hier http://www.parlement.com/id/vg09ll81um49/j_jan_schouten (geraadpleegd op 14 mei 2014).
  90. B. Holwerda, 'Tets over de exegese van Openbaring 17 (VIII, slot)', *De Reformatie* 25, nr. 47, 19 augustus 1950, 378. Zie in dit kader ook Hooiveld, 'Na de Vrijmaking de eindtijd', 93-105.
  91. Janssens, 'Het Amersfoorts congres', 84 en 90.
  92. Veenhof en Zijlstra, *Kracht en doel der politiek*, 14.
  93. Ds. Schelhaas zou kort daarop terugkeren naar de synodaal-gereformeerde kerken. Zie voor hem het In memoriam in het *Jaarboek GKN* 1985, 538-539.
  94. Klei, 'Een kleine profeet', 217.
  95. Ibidem.
  96. Veenhof en Zijlstra, *Kracht en doel der politiek*, 113-114. Het ging hier om *Even parkeereren*, uitgegeven bij Bosch en Keuning in Baarn.
  97. A.w., 115.
  98. Dooyeweerd, *De wijsbegeerte der wetsidee* III, 543.
  99. Veenhof en Zijlstra, *Kracht en doel der politiek*, 114, noot 254.
  100. Archief-Veenhof, Doos 45, Nagekomen stukken, Brief Veenhof aan De Goede, 27 februari 1950.
  101. Veenhof en Zijlstra, *Kracht en doel der politiek*, 98-100 resp. 100-109.
  102. Zie hier 'Kracht en doel der politiek. Publicatie van de correspondentie tussen het Centraal Comité der A.R. Partij en het Amersfoortsch Comité', *De Reformatie* 24, nr. 32, 7 mei 1949, 269-272. In de *Kamper kerkbode* van 1 maart 1947 stond dat Veenhof met zijn gezin overgekomen was vanuit de vrijgemaakte kerk van Utrecht met de bijbehorende attestaties. Zie voor het niet lid geworden zijn van de lokale ARP in Kampen van Veenhof E.H. Klei, 'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek.' *Een geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond, 1948-2003* (Amsterdam Bert Bakker 2011) 48.
  103. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 287, en Klei, 'Een kleine profeet', 219-220.
  104. Veenhof zou dit later schrijven in een brief aan de latere vrijgemaakte Kamper hoogleraar ethiek J. Douma. Zie hoofdstuk 12.
  105. Zie voor een uitgebreider behandeling van het optreden van Veenhof in de politiek het reeds genoemde essay van Klei, 'Een kleine profeet'. Voor een diepgaande behandeling van de politieke ontwikkelingen binnen de vrijgemaakte kerken wordt verwezen naar Klei, 'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek'. Op bladzijde 55 daarvan gaat hij kort in op het Comité van Gereformeerde Kiezers in Kampen.
  106. Archief-Veenhof, inv. nr. 124. Deze lezing wordt ook genoemd in de *Almanak FQI* 1948, 55. Daarbij staat uitdrukkelijk vermeld dat de betreffende conferentie in het kader stond van de discussie over 'grondslag en samenwerking' van studentenorganisaties. Ook Smit wees in zijn 'Kerk en organisatie', 46, op het primaat van de kerk in de maatschappelijke actie in het vrijgemaakte denken. Daarbij noemde hij Veenhof expliciet, die de kerk volgens Smit zag als 'vuurhaard' in de maatschappij en als volk van het koninkrijk van God. Zie hier verder het opstel van Terpstra, 'K. Schilder en P. Jonge-

- ling c.s. Het echech van Schilders leiderschap', 161.
107. 'De taak van de gereformeerde student', 11.
  108. A.w., 13.
  109. Terpstra, 'K. Schilder en P. Jongeling c.s. Het echech van Schilders leiderschap', 161. Hij noemt twee voorbeelden uit vrijgemaakte bladen uit 1945 en 1946.
  110. Zie voor ds. H. Knoop De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* IV, 321-322. Opmerkelijk is dat Knoop in de brief aan Schilder schrijft dat hij vlak daarvoor een beroep naar Groningen had aangenomen, terwijl hij daar nooit predikant is geworden.
  111. Archief-K. Schilder, Brief ds. H. Knoop vanuit Rotterdam, 8 juli 1947, inv. nr. 2. Er is geen antwoordbrief aangetroffen in dit archief. Knoop zou Veenhof volgens de brief aan Schilder ook rechtstreeks schrijven omdat hij geen 'achterklapper' wilde zijn. Maar in het Archief-C. Veenhof is een dergelijke brief niet gevonden.
  112. *De Reformatie* 23, nr. 35, 29 mei 1948, 289-291. Toen de profeet Elia ten hemel werd opgenomen, riep zijn opvolger Elisa dat volgens 2 Koningen 2: 12 uit.
  113. C. Veenhof, 'Prof. dr. S. Greijdanus (Vervolg), Levend uit en naar het Woord', *De Reformatie* 23, nr. 36, 5 juni 1948, 301-302, citaat op 302.
  114. K. Schilder, 'Allerlei gerucht', Rubriek Persschouw, *De Reformatie* 23, nr. 38, 19 juni 1948, 323-324, citaat op 324.
  115. Zie voor Jager het *Biografisch lexicon* 5, 280-281 (J. van Bruggen).
  116. *Acta generale synode GKV Amersfoort* 1948, 12 en 21.
  117. Bijschrift foto op blz. 20 van *De Reformatie* 24, nr. 2, 9 oktober 1948. De f34.000 gulden uit 1948 zijn wat koopkracht betreft vergelijkbaar met €152.800 in 2013. Zie hier <http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php> (geraadpleegd op 14 mei 2014).
  118. *Handboek GKV* 1949, 98-100. Deze vrouw was volgens de *Almanak FQI* 1949, 52, R. van der Kouwe, wonend aan de IJsselkade 16 te Kampen.
  119. C. Veenhof, 'De eerste roeping', *De Reformatie* 24, nr. 2, 9 oktober 1948, 14-16, citaten op 15.
  120. Handelingen 5: 33-40.
  121. Veenhof en Zijlstra, *Kracht en doel*, 111, noot 248. Zie voor de negatieve reacties uit vrijgemaakte kring op de Doorbraak na de Tweede Wereldoorlog, een beweging die de vooroorlogse verzuiling wilde doorbreken en die een aparte christelijke partijvorming niet nodig vond, Van Harten, "'Het behoeft geen betoog ...'". Van Harten noemt op bladzijde 26 Veenhof expliciet, die de barthiaanse theologie die ten grondslag lag aan de gedachte van de Doorbraak – Barth was kritisch op de mogelijkheid van een christelijke cultuur en specifiek christelijke organisaties – afwees. Op bladzijde 29 verwijst Van Harten ook naar Veenhof, die beweerde dat een politieke partij zonder God nooit een betere samenleving kan bewerkstelligen. Want alles wat niet uit geloof gebeurde, was zonde. Veenhof verwees hier naar Romeinen 14: 23b.
  122. *De Reformatie* 24, nr. 11, 11 december 1948, 100.
  123. Veenhof, 'Voortgaande reformatie', *Dienst. Maandblad voor ouderlingen en diakenen der Gereformeerde Kerken in Nederland* 2 (1949), nr. 11 en 12, 161-215. Uit het eerste nummer van dit tijdschrift, dat in 1947 verscheen, blijkt dat Veenhof de naam van het blad waarschijnlijk zelf heeft bedacht. Zie het artikel 'Ons nieuwe orgaan', 1-8, met name 8.
  124. Veenhof, *Voortgaande reformatie*, 5-6, citaten op 5 en 6.
  125. Zie hier R. Kuiper, 'Vrijmaking of wederkeer', in: Kuiper en Bouwman, red., *Vuur en vlam. Aspecten*, 11-43, met name 25-27. K. Schilder zou in het 'Jaaroverzicht 1950-

- 1951' in het *Handboek GKV* 1951, 169, ook de oprichting van een Gereformeerde Onderwijzersopleiding in Enschede en de totstandkoming van een Gereformeerd Sociaal en Economisch Verband noemen. En in het *Handboek GKV* 1952, 158, zou hij in zijn laatste jaaroverzicht schrijven, dat er een vrijgemaakt cultureel tijdschrift was ontstaan, *Stijl*.
126. *Voortgaande reformatie*, 14.
  127. A.w., 27.
  128. A.w., 47.
  129. A.w., 37.
  130. A.w., 40.
  131. A.w., 52.
  132. A.w., 53.
  133. A.w., 59-60, citaat op 60.
  134. Uit het Archief-Vollenhoven, Doos 20, Brieven 1944 blijkt, dat Veenhof hem bijna vijf jaar daarvoor voor het laatst had geschreven, namelijk op 29 juni en 1 juli 1944. Dat waren brieven uit de tijd van de arbeid aan de brochure *Rondom 1905*. Het komt erop neer dat Veenhof na de Vrijmaking geen brieven meer had geschreven aan Vollenhoven. Toch was er nog wel contact. Vollenhoven heeft in ieder geval in de tussentijd nog negen korte brief(kaart)jes en twee wat langere brieven aan Veenhof geschreven. Op 27 september 1944 had hij Veenhof geschreven dat ze 'op 't ogenblik wel zeer weinig contact' hadden. En op 30 november 1944 bedankte hij voor een voedselpakketje dat iemand namens de Utrechtse predikant had gebracht. In dezelfde brief schreef Vollenhoven over de moeilijke voedseltoestand in Amsterdam. Op 6 augustus 1945 bedankte hij Veenhof voor de toezending van diens brochure *In den chaos* en op 16 oktober van dat jaar feliciteerde hij Veenhof met zijn benoeming tot hoogleraar. Verder waren het geen echt persoonlijke brieven maar bijvoorbeeld schrijvens in het kader van de Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte. Zie Archief-Veenhof, inv. nr. 16.
  135. Volgens Veenhofs begeleidende brief bij zijn boek ging het in de kerk vooral om 'puurheid en waarheid'. De veroordeling door de synode van het bezwaarde standpunt over verbond en doop, die had geleid tot de Vrijmaking, had dan ook Gods oordeel teweeggebracht in de vorm van onder andere secularisatie en 'gebrek aan geestelijke kennis en profetische kracht'. Vervolgens riep Veenhof zijn medeleden op tot het oppakken van hun 'éérste levenstaak' 'voor den opbouw der kerk'. Archief-Veenhof, Brief aan de leden van de Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, inv. nr. 89.
  136. Archief-Vollenhoven, Doos 22, Brieven 1949, Brief Veenhof vanuit Kampen, 12 april 1949.
  137. Zie hier De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* IV, 26.
  138. Informatie Klaas en Janny Veenhof-Holwerda.
  139. Informatie Janny Veenhof-Holwerda.
  140. A.w., 29-33. Jan Veenhof vertelde de biograaf dat zijn vader, hoezeer hij ook verbonden was met Schilder, in zijn preken niet het typisch schilderianse jargon gebruikte dat je vaak hoorde bij de predikanten die college hadden gelopen bij Schilder. Maar dat laatste had Veenhof dan ook niet.
  141. Zonder uitgever en zonder plaatsnaam, 1942.
  142. Vijf delen uitgegeven door Wever in Franeker in de periode 1938-1942.
  143. Kampen Kok 1942.
  144. Goes Oosterbaan & Le Cointre 1946.

145. Kampen Kok 1941, 1943
146. *Almanak FQI* 1947, 24.
147. *Almanak FQI* 1948, 26.
148. Z.G. van Oene, 'In Memoriam prof. C. Veenhof', 'Een preekcollege', *NGK Kerkbode Zwolle*, 8 februari 1983.
149. A.w., 219. Mijn moeder, C.J. van Langevelde-Catsman, sprak later ook over Veenhofs karakteristieke mimiek.
150. *Almanak FQI* 1948, 264.
151. Zie voor ds. J.R. Wiskerke De Haas, *Gedenkt uw voorgangers V*, 320-321.
152. Brief mevr. J. Wiskerke-Van Dooren vanuit Bilthoven aan de biograaf, 19 januari 2007.
153. E-mail van 10 april 2007 aan de schrijver. Jan Veenhof vertelde de biograaf dat er meer van dergelijke verhalen in omloop zijn.
154. Mededeling D. Holwerda, de jongste broer van B. Holwerda.
155. Anekdote mevr. H.J. Bakker-Van der Schoor uit Zaandijk, per brief van 24 mei 2007 toegestuurd aan de biograaf.
156. Uitgave van de Nederlandsche Bond van vrijgemaakte jongelingsverenigingen op gereformeerde grondslag en de Bond van gereformeerde meisjesverenigingen in Nederland in Utrecht. In het eerste deeltje behandelde Veenhof *Handelingen 1-14*.
157. C. Veenhof, 'Over de gereformeerde onderwijzersopleiding', *De Reformatie* 30, nr. 35, 28 mei 1955, 276. Zie voor de ontwikkeling van het gereformeerde kweekschoolonderwijs, de opleiding in Enschede en Veenhofs betrokkenheid bij 'Enschede' N.A. Bakker, *Dat er goede schoolmeesters zijn. Ontstaan en ontwikkeling van het gereformeerde kweekschoolonderwijs*. AD Chartasreeks 4 (Barneveld De Vuurbaak 2000). Over de Enschedese school gaan vooral de bladzijden 11-62, terwijl de betrokkenheid van Veenhof bij 'Enschede' vooral aan de orde komt op de pagina's 46-47.
158. Zie in dit kader de Inventarislijst bij het Archief-Veenhof, 3-4.
159. *De Reformatie* 24, nr. 51, 17 september 1949, 428.
160. *Handboek GKV* 1948, 105 resp. *Handboek GKV* 1958, 140-141.
161. *Handboek GKV* 1958, 142-143.
162. Veenhof, "'Gemeene gratie" en Gods gezindheid jegens goddeloozen', *De Reformatie* 23, nr. 8, 22 november 1947, 63-64, citaat op 63.
163. Van Deursen, 'Terugblik', 271.
164. Zie voor Den Boeft De Haas, *Gedenkt uw voorgangers IV*, 55-56.
165. Beekhuis, 'Vanuit het Westen iets nieuws. Rolf Hendrik Bremmer (1917-1995)', 198, citaten aldaar.
166. Zie voor de Bos-actie Kuiper, 'Vrijmaking of wederkeer', 21-22. Schilder ging in het 'Jaaroverzicht 1949-1950' in het *Handboek GKV* 1950, 123-166, met name 130-152, uitgebreid in op deze Bos-actie.
167. Zie voor de geschiedenis van dit tijdschrift P.H. de Jong, 'Een spelonk van Adullam. Het blad *Contact*, 1950-1968', in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam. Aspecten*, 132-150. Zie voor het aantal abonnementen bladzijde 136. *De Reformatie* en later *Opbouw* hadden aanzienlijk meer abonnees. Zie daarvoor hoofdstuk 10.
168. C. Veenhof, 'Open brief aan de Raad der "Gereformeerde Kerk" te Utrecht', *De Reformatie* 25, nr. 26, 25 maart 1950, 209-212, citaat op 212.
169. Uit de tweede brief, die van 27 februari 1950, blijkt dat Veenhof De Goede in zijn periode in Utrecht als vriend beschouwde, maar dat dit van De Goedes kant anders was

- ervaren. Veenhof had bij de intrepreek van De Goede de opmerking geplaatst 'dat kan wel goed worden', wat die onprettig had gevonden.
170. *Acta generale synode GKV Amersfoort* 1948, 41 en 45.
  171. Archief-Veenhof, Doos 45, Nagekomen stukken, Brief Veenhof aan M. de Goede te Utrecht, 27 januari 1950. Ds. C.G. Bos, een jongere broer van de predikanten B.A. Bos en F.L. Bos, bleef vrijgemaakt. Zie voor hem het 'In memoriam' in het *Handboek GKV* 1989, 300-302 (D. Vreugdenhil).
  172. Archief-Veenhof, Doos 45, Nagekomen stukken, Brief Veenhof aan M. de Goede, 27 februari 1950.
  173. In Mattheüs 5: 37 staat in de Statenvertaling: 'Maar laat zijn uw woord ja, ja; neen, neen; wat boven deze is, dat is uit den boze'.
  174. Brief Veenhof aan De Goede, 27 februari 1950.
  175. Archief-Veenhof, Doos 45, Nagekomen stukken, Brief Veenhof aan M. de Goede, 5 maart 1950.
  176. Smit, *Kleine Utrechtse kerkgeschiedenis*, 73.
  177. Zie hier F.J. Bijzet, 'Van binnenbrand tot bosbrand. De 'kwestie Kralingen' in de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt), 1949-1957', in: Te Velde en Werkman, *Vrijgemaakte vreemdelingen*, 71-91.
  178. Schilders ideaal van de brede studiekeerk werd reeds genoemd.
  179. *Acta generale synode GKV Kampen* 1951, art. 13 en 190, 12 en 145, citaat op 145.
  180. C. Veenhof, 'De volkomenheid der sacramenten II', *De Reformatie* 25, nr. 37, 10 juni 1950, 301-302.
  181. C. Veenhof, 'De volkomenheid der sacramenten III (slot)', *De Reformatie* 25, nr. 38, 17 juni 1950, 310-311, citaat op 311.
  182. C. Veenhof, 'Vraag en antwoord I', *De Reformatie* 26, nr. 22, 3 maart 1951, 186-187, citaat op 187.
  183. Brief T. Groen uit Vlaardingen van 5 februari 2007 aan de biograaf.
  184. C. Veenhof, 'Over het altijd krachtdadige en heilzame Woord 1 en 2 (slot)', *De Reformatie* 30, nrs. 42 en 43, 16 en 23 juli 1955, 329, 337-338, citaat op 337.
  185. Zie *Almanak FQI* 1951, 64-65. Jan Veenhof schrijft op 29 december 1953, dat Carl I $\frac{3}{4}$ jaar in Nederland had gewoond. Brievencollectie ds. C.J. Reitsma, door hem welwillend afgestaan aan de biograaf. Deze brieven van verschillende leden van het gezin Veenhof zullen worden toegevoegd aan het Archief-Veenhof.
  186. Archief-Theologische Universiteit Kampen GKV, Notulenboek senaat, inv. nr. 117.
  187. *Almanak FQI* 1951, 65, citaat op 109. De Marshallhulp was een Amerikaans initiatief om het gehavende Europa na de Tweede Wereldoorlog te steunen bij de wederopbouw.
  188. Op een kerstkaart met gezinsfoto aan de familie Veenhof van 17 december 1965 opende Reitsma met 'Beste vader en moeder Veenhof'. Archief-Veenhof, inv. nr. 5. Op deze kerstkaart vermeldt Reitsma dat hij, na tweemaal te hebben bedankt voor een beroep van Wellington, Nieuw-Zeeland, de derde keer overstag was gegaan. Hij moest daarbij financieel heel wat opgeven.
  189. Brievencollectie ds. C.J. Reitsma, Brief Jan Veenhof, 29 december 1953.
  190. In de zomer van 2007 sprak de biograaf met ds. Reitsma, die samen met zijn vrouw en hun vijf dochters Kampen bezocht. Hij woont met zijn vrouw in Chicago. Dat hij theologie studeerde in Philadelphia, blijkt uit de adressering van een brief van het echtpaar Veenhof aan Reitsma vanuit Kampen van 3 september 1954. Uit de adressering en

- inhoud van een brief van Veenhof aan Reitsma vanuit Kampen van 19 mei 1955 kan afgeleid worden dat Reitsma op dat moment zojuist predikant is geworden in Collingswood, New Jersey. En een brief vanuit Kampen van 26 december 1965 maakt duidelijk dat Reitsma dan predikant is in Cedar Grove, Wisconsin. Alle brieven bevinden zich in de al genoemde brievencollectie van ds. Reitsma. Zie hier ook K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 291: Veenhof onderhield goede contacten met prof. C. van Til, hoogleraar aan het *Westminster Theological Seminary*.
191. K. Schilder, 'Wees "anti", maar niet "een anti" ... en heelemaal niet "een contra"', *De Reformatie* 26, nr. 35, 2 juni 1951, 290-291, citaat op 291.
  192. H.J. Jager, "'Des Heeren tempel, des Heeren tempel, des Heeren tempel zijn deze'", *De Reformatie* 26, nr. 38, 23 juni 1951, 314. Deze Bijbeltekst staat in Jeremia 7: 4.
  193. K. Schilder, 'Zelus en zeloten', *De Reformatie* 27, nr. 1, 6 oktober 1951, 1-2, citaat op 1.
  194. Terpstra, *Controverse rond de kerk*, 64.
  195. C. Veenhof, *Om kerk te blijven* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1966) 180. Veenhof zou in brieven aan ds. D. van Dijk en de latere Kamper hoogleraar ds. J. Douma vertellen dat P. Jongeling een van hen was. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan ds. D. van Dijk, 22 maart 1963, inv. nr. 112. In die brief schreef Veenhof: 'Hij [Jongeling] heeft dat zelf tegen mij gezegd'. Veenhof zou dit herhalen in een brief van 7 februari 1967 aan ds. J. Douma. De biograaf is prof. Douma dankbaar voor zijn lichtdruk van de onderhavige brief.
  196. B. Holwerda, 'Een verzande reformatie', *De Reformatie* 27, nr. 1, 6 oktober 1951, 5-7, citaat op 6-7.
  197. *Biografisch lexicon* 4, lemma 'B. Holwerda', 213-214 (R.H. Bremmer), citaten op 214.
  198. Alie Holwerda stierf op 18 maart 1951. In *De Reformatie* 26, nr. 25, 24 maart 1951, 216 stond de rouwadvertentie met daarin het verzoek 'Op medisch advies liever geen bezoek.'
  199. K. Holwerda en J. Veenhof-Holwerda, 'Herinneringen', in: Harinck, *Holwerda herdacht*, 216-226.
  200. P. Deddens, 'Een schip vol dwazen', *De Reformatie* 27, nr. 1, 6 oktober 1951, 8-9, citaat op 9.
  201. C. Veenhof, 'Het grote gevaar', *De Reformatie* 27, nr. 2, 13 oktober 1951, 14-18, citaten op 17 en 18.
  202. C. Veenhof, *Eén Herder ... één kudde* (Goes Comité tot verspreiding van goedkoope Geref. lectuur [1952]), 99.
  203. Mijn vader, P. van Langevelde, sprak wel van doorgaande reformatie als doorgaande 'rinnewasie' (van rinneweren: ruïneren, kapotmaken). Zie <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/ruïneren> (geraadpleegd op 23 mei 2014).
  204. C. Veenhof, 'De beweging der jongeren v', *De Reformatie* 26, nr. 51, 22 september 1951, 396-397, citaten op 396 en 397.
  205. A.w., 397. Zie voor Veenhofs toespraak op de Schooldag van 1935 hoofdstuk 4.
  206. Overigens hield Knoop deze preek niet in zijn eigen gemeente maar voor de genabuurdemeenten van Barendrecht, Pernis en Rotterdam-Zuid. De gemeenten van Barendrecht en Pernis kerkten samen. Zie hier *Handboek gkv* 1953, 90-91.
  207. H. Knoop, *Zaligverklaarde dooden. Preek gehouden Zondag 23 maart 1952, de sterfdag van prof. dr. K. Schilder, in de Geref. Kerk van Barendrecht en Rotterdam-Z., over Openbaring 14: 13 en op verzoek uitgegeven* (Barendrecht Drukkerij 'Barendrecht' 1952).

208. C. Veenhof, 'Schilder – de strijder', *De Reformatie* 27, nr. 25 en 26, 29 maart en 5 april 1952, 213-214, citaten op 214.
209. C. Veenhof, 'De HERE heeft gesproken', *De Reformatie* 27, 10 mei 1952, nr. 31, 260-261, citaat op 260. Zie voor Visée De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* V, 262-264.
210. H. de Jong, 'Benne Holwerda als hoogleraar. Een impressie' in: Harinck, *Holwerda herdacht*, 111-119, citaat op 118-119.
211. Zie hier Janse, 'Reformatie, oordeel en verootmoediging', 60. Daar wordt ook gewezen op het beschouwen van de watersnoodramp van 1953 als een oordeel van God.
212. Veenhof, 'De HERE heeft gesproken', citaten op 260 en 261.

'Heere, neem mij maar weg' (1952-1956)

Lokale kerk, kerkverband en omgangsstijl

De schokgolf van het overlijden van de stichter van de vrijgemaakte kerken en zijn ambtgenoot was groot. Deddens, Jager en Veenhof gingen verward en rouwend verder. Veenhof schreef erover aan Carl Reitsma in Amerika:

Het was veel erger dan het verliezen van eigen broers. Achteraf weet je niet hoe je die tijd doorgekomen bent. Het werk werd zeer verzwaard (...) En nog is het gemis onverminderd. Er gaat geen dag voorbij of je denkt aan hen en je mist ze. Ze betekenden zo ontzaglijk veel voor de school, de kerken en ons. Vooral van prof. Holwerda verwachtten we zó veel.¹

De hogeschool met haar colleges en examina moest verder en het kerkelijk leven ook. In de vacatures van K. Schilder en B. Holwerda werden ds. L. Doeke van Hilversum respectievelijk ds. H.J. Schilder van Utrecht benoemd. Rector Veenhof riep hun in de senaatsvergadering van 13 maart 1953 'een hartelijk welkom' toe.² Maar welke koers zouden de nog jonge kerken met daarin verschillende groepen nu gaan varen? Wie zou de leidende positie van Schilder overnemen? Moest dat wel gebeuren? De vrijgemaakten, 'onderhoudende artikel 31 DKO', wilden niet in het drijfzand van de hiërarchie terecht komen. De zelfstandigheid van de plaatselijke kerk en de mogelijkheid om in appél te gaan tegen besluiten van meerdere vergaderingen waren vrijgemaakte essentialia geworden. De generale synode van Kampen in 1951 had in lijn daarmee besloten dat de zending en de geestelijke verzorging van militairen onder de verantwoordelijkheid vielen van de plaatselijke kerken. Uit angst voor de invloed van zendingsdeputaten werd de oude zendingsorde uit 1902 vervallen verklaard.

Vlak voor zijn dood was Schilder ingegaan op de relatie tussen plaatselijke kerk en kerkverband. Hij had benadrukt dat de kerken niet van het ene uiterste in het andere moesten vervallen, van hiërarchie naar kerkelijk

26. Generale synode Kampen 1951

independentisme, waarbij de plaatselijke gemeenten als los zand aan elkaar kwamen te hangen. Kerken waren verplicht een samenwerkingsverband aan te gaan. Schilder wees tevens op de gevaren van een rigoureuus hanteren van artikel 31, met als gevolg dat de kerkelijke besluitvorming onnodig zou worden vertraagd. Hij pleitte ervoor dit artikel te reserveren voor zwaarwegende zaken. En hij waarschuwde voor 'kerkje spelen', waarbij mensen voor van alles en nog wat een bezwaarschrift opstelden. Schilder had op die manier, net als in zijn rede *Zelus en Zeloten*, geprobeerd de spanningen binnen de vrijgemaakte kerken te temperen. De vrijgemaakte hoogleraar kerkrecht Deddens trachtte op vergelijkbare manier balans aan te brengen tussen kerkenraad en kerkverband door het ratificatierecht te leren: een besluit van een meerdere vergadering was pas rechtsgeldig als het bekrachtigd was door de kerkenraden. Zo was het kerkrechtelijk primaat van de plaatselijke kerk gewaarborgd. De geestverwanten van Janse waren echter huiverig voor de opbouw van een nieuwe kerkelijke organisatie, omdat ze daarin de ootmoed misten ten opzichte van Gods oordeel over de kerkelijke strijd tijdens de oorlog. Een krachtige, landelijke leiding vonden zij niet gepast.³

Veenhof mengde zich in dit debat. Hij was niet blij met de eigenaardige situatie, die enkele jaren na het synodebesluit van 1951 in de vrijgemaakte zending was ontstaan.⁴ In een artikel gaf hij een flinke sneer: 'Of zit er soms ook al een principe achter, dat van een aantal vlak bij elkaar liggende kerken de een met Drachten, de ander met Groningen, een derde met Zwolle of Spakenburg samenwerkt?' Hij gebruikte vervolgens het woord bevindelijk, tussen aanhalingstekens. De lezers mochten hem niet verkeerd begrijpen. Het was zijn refrein. Doorgaande reformatie begon in het hart van een mens:

Het is makkelijk een oude orde [de zendingsorde uit 1902] weg te doen en een oude organisatie met zware anathema's in elkaar te beuken. En men spreekt daarbij soms ook nog al vlot van reformatie. Maar *opbouwen* is een ander en nog al moeilijk werk! Dat kan in de kerk alleen, neen, niet als er veel over de kerk en de gemeenschap der heiligen gerefereerd en gediscussieerd wordt, maar als men die werkelijk *kent!* Dat kan ook alleen als men 'bevindelijke kennis' heeft van *zelfverloochening* en van het ware *diene!*⁵

In het jaar dat de twee nieuwe hoogleraren aantraden, ging Veenhof in op de kwestie-Kralingen, die rechtstreeks samenhang met de spanning tussen lokale kerk en kerkverband.⁶ Hij pakte flink uit. Deze kwestie was 'een exponent van al het aanstotelijke en weerzinwekkende, dat wij sinds de Vrijmaking in de wereld demonstreerden'. Veenhof was het geruzie zat. Het ging in Kralingen noch over de leer noch over de kerkregering: 'Waar het

precies wel om gaat – dat weet feitelijk niemand!’ Alleen de gevolgen werden zichtbaar: ‘Een complete [lokale] kerkscheuring [in Kralingen]!’ Er was veel aan te merken op de kerkelijke omgangsstijl in de jonge vrijgemaakte kerken: ‘In de kerk kan het gebeuren, dat men in een zaak een keurige *zaaks*-gerechtigheid bezit, maar tegelijk een ontstellende *persoons*-ongerechtigheid demonstreert’.⁷ De zusterkerken ‘kunnen en mogen en moeten’ alleen bidden voor Kralingen, ze mochten er zich verder niet mee bemoeien.⁸ Toch velde Veenhof zelf ‘een vernietigend vonnis’ over de Kralingse bezwaarden, die een kerkscheuring aandurfd. Hij deed dat ‘vol ootmoed en erbarming’, dat wel.⁹

Daarna voerde hij een ouderling ten tonele, die hij jaren geleden had leren kennen en hoogachten.¹⁰ De situatie in diens kerkelijke gemeente was op een gegeven moment ‘zeer zorgwekkend’ geweest. De ambtsdrager had veel gebeden en hard gewerkt om dit op te lossen en God had zijn inspanningen gezegend. Toen Veenhof hem had gevraagd of toen geen heerlijke tijd was aangebroken, had hij dat beaamd maar ook gezegd, dat ‘die vroegere moeilijke tijd voor mij persoonlijk toch beter was’:¹¹

Ik [de bewuste ouderling] heb nog nooit zo dicht bij de Here geleefd, nooit zo de noodzaak van zijn genade leren kennen, nooit mij zo verootmoedigd. (...) Ik [Veenhof] vraag nu slechts: als iets van deze geest, van deze zichzelf volkomen wegcijferende liefde voor Gods kerk in de Kralingse broeders zou hebben geleefd, zouden ze zich dan van de kerk hebben durven afscheiden? En die geest is toch de geest van Christus! Daaruit levend schreef Calvijn: We moeten ons met geen ander gevoel van de dienaren van Christus scheiden dan alsof ons het hart uit het lichaam gereten wordt.¹²

Op die manier had Veenhof zich in Utrecht vrijgemaakt, met groot verdriet over de gemeenteleden die hij achterliet. In zijn artikel nam Veenhof daarna toch de vrijheid te oordelen in de kwestie-Kralingen. Hij veroordeelde de kerk van Heemstede, die de bezwaarde Kralingse broeders in bescherming had genomen tegen de uitspraak in van de generale synode van Berkel en Rodenrijs van 1952, dat de bezwaarden zich niet aan de gemeenschap van hun plaatselijke kerk hadden mogen onttrekken. Veenhof sprak van ‘een ernstig tekort aan echt kerkelijk besef’¹³ Heemstede had alleen wat mogen doen als ze tot de classis Rotterdam behoorde, wat niet het geval was. Ook in de pers moest men volgens Veenhof niet te veel drukte maken over deze kwestie. Intussen schreef hij er zelf negentien bladzijden over vol. Maar een verwijt daarover pareerde hij bij voorbaat: ‘Ik schrijf juist *niet* over de zaak-Kralingen, noch over het eigenlijke conflict, noch over de kerkrechtelijke moeilijkheden (...). Ik schrijf alleen maar, dat men daar niet over

schrijven kàn en dat dus ook niet måg!¹⁴ Overtuigend klonk het niet. Veenhof worstelde ermee:

Een gechargeerde tekening van de bestaande verschillen van inzicht (...) is een ernstig gevaar voor de kerken. Heethoofden – die schijnen er zowaar ook in de vrijgemaakte kerken te zijn! – trekken bij het horen van zo iets onmiddellijk het pantser aan, slaan alarm en beginnen krijgszuchtig met de knots te zwaaien. En men raakt de geesten die men aldus oproept niet zo gemakkelijk weer kwijt. (...) En het vraagt grote zachtmoedigheid, wijsheid, zelfverloochening om in de door deze geconcretiseerde verschillen-van-inzicht geschapen situatie goed tegenover de Here en de broeders te blijven staan. (...) Het is een verschil in visie op een bepaalde kwestie waarvoor men wordt geplaatst terwijl men zich toch door dezelfde beginselen en normen laat leiden. Misschien kan men dit verschil typeren als een enerzijds wat meer juridisch en anderzijds óók paedagogisch beschouwen van de kwestie.¹⁵

Maar binnen de vrijgemaakte kerken was omgaan met verscheidenheid lastig, ook al deelde men dezelfde beginselen. Veenhofs vroegere afschuw voor de ‘misselijke fijne-venten-cultus’ was verdwenen. Hij hield frank en vrij een pleidooi voor persoonlijke vroomheid in de kerkelijke omgangsstijl. De psychologie noemde Veenhof niet. Dat zou hem het vrijgemaakte standaardverwijt van subjectivisme hebben opgeleverd. Maar als oud-onderwijzer kon hij wel de pedagogie noemen. De kwesties vraten aan zijn gezondheid. Bovendien was Veenhof in 1953 rector en dat was extra intensief zo kort na de dood van Schilder en Holwerda.¹⁶ Marrie schreef aan Carl Reitsma, dat haar man dat jaar drie maanden ziek was geweest. Hij had last van hoge bloeddruk gehad, maar met bedrust en een zoutloos dieet was hij weer opgeknapt.¹⁷

Het jaar daarop keerde ds. W.J. van Otterlo van Kralingen naar de synodale kerken terug. Hij was de geharnaste sfeer in de vrijgemaakte kerken beu, die hij in zijn eigen gemeente uiteraard aan den lijve ervoer. Veenhof veroordeelde deze stap scherp, net als hij dat bij De Goede had gedaan: ‘De teruggang van ds. Van Otterlo is één vernietigend vonnis over heel de kerkrechtelijke strijd welke hij in de laatste jaren voerde’. Maar hij moet na zijn woorden tegen de vrijgemaakte heethoofden en na zijn eigen periode van hoge bloeddruk ook begrip hebben gehad voor de vertrekkende predikant. Veenhof borduurde in het relevante artikel voort op wat hij eerder in *Dienst* had geschreven. Meerdere vergaderingen moesten zich niet inlaten met plaatselijke conflicten, ‘als ze niet de *ganse zaak* kunnen behandelen’. Anders verloren ze het overzicht. Veenhof riep op tot zelfkritiek: ‘En ten slotte: dat wij allen wel zeer voorzichtig moeten zijn in het aanduiden en

typeren van onze strijd als een strijd des HEREN. Wie de arglistigheid van eigen hart een beetje kent, siddert bij de mogelijkheden van zelfbedrog (...). Godsdienstigheid kán een travestie zijn van hardnekkige wereldzin en dubbel overgehaalde zelfzucht'. Veenhof was voorzichtiger dan in zijn brief aan Janse uit zijn studententijd, waarin hij hoogmoedig had geschreven, dat zij wisten hoe de Heere gediend wilde worden. Ook sprak hij niet meer over 'de absolute waarheid'. Hij riep nu op tot 'permanente, meedogenloze zelf-critiek', gewoon zelfonderzoek dus. Soms moest een christen de blik naar binnen keren. Hij had Schilder erop gewezen vlak voor diens schorsing. Dat was wat anders dan eindeloos spitten in jezelf met de vraag of je wel echt bekeerd was. Veenhof had een gezond stuk mystiek uit het badwater van zijn bevindelijke jeugd gevist. De kerken konden niet zonder. Zo moesten de vrijgemaakten ook omgaan met de synodalen:

Ik heb al zo dikwijls geschreven, dat alle *persoonlijke* rivaliteit, bitterheid, achterdocht, afkeer en dergelijke jegens de synodalen zonder enige reserve uit ons hart weg moet zijn. Maar er blijft het ontzaglijke ding, dat een kerkgemeenschap in de naam Gods als bindende waarheid vasthoudt en bindend oplegt wat God zèlf niet heeft gezegd, en dat ze afschuwelijke vonnissen jaar op jaar heeft bekrachtigd. En voorts dat die kerkgemeenschap zelf in de praktijk spot en lacht om wat ze zelf eenmaal verklaarde!¹⁸

Zo bleef hij tevens het vrijgemaakte kerkelijk gelijk benadrukken. Het ethisch conflict klonk door tot in de verslagen van *FQI*. Ook daar waren Van Otterlo's. In de almanak van 1954 werd vermeld dat 'de heer [G.W.H.] Peddemors (...) gemeend heeft te moeten terugkeren tot de gemeenschap, die hem heeft uitgestoten'. De abactis sprak van 'een zeer te veroordelen daad'.¹⁹

Deddens ging in een serie artikelen in de jaargang 1953-1954 van *De Reformatie* nader in op het appelrecht bij meerdere vergaderingen. Ook Veenhof besteedde er aandacht aan. De behandeling van conflicten in de kerkelijke weg moest in liefde gebeuren: 'Alle juristerij is daarbij uit den boze'.²⁰ Meerdere vergaderingen hadden een nuttige functie van onderlinge hulp en dienst, zonder dat dit behoefde te ontwaarden in hiërarchie.²¹ Veenhof illustreerde dit met een onderzoek naar het gebruik van synodale deputaten vanaf de Doleantie tot 1900, de 'tijd waarin grote strijders tegen alle hiërarchie als [F.L.] Rutgers, Kuyper, Van den Bergh, Sikkels, een belangrijke rol speelden in de kerken'.²² En hij pleitte er in de lijn van Schilder voor om artikel 31 niet te gebruiken voor het te gauw uitsluiten van onderlinge kerkelijke hulp, steun en toezicht.²³

Ook hier bleek kerkhistorisch onderzoek Veenhofs favoriete methode om

kerkelijke problemen aan te pakken: 'Ik geloof, dat het mogelijk is voor elke kerkrechtelijke dwaasheid, fout of zonde een voorbeeld uit de kerkhistorie op te diepen!'²⁴ Veenhof had gewaarschuwd in zijn Schooldagrede van 1954. Er was verdriet en zorg over 'veel dat in Christus' kerk vloekt met Gods heerlijkheid en genade'. Daarna had hij geput uit de geschiedenis van de Afscheiding. Daarin werd 'alleen om het herstel van de oude, vervallen gereformeerde kerk' geworsteld. De verkondiging van het Woord stond centraal: 'Niets mocht (...) naast of in de plaats van dat Woord komen. Ook de belijdenis niet!' Veenhof beklemtoonde opnieuw het belang van persoonlijke vroomheid. Het is een 'onmisbare voorwaarde voor de studie der theologen'.²⁵ Wetenschap en theologie waren niet noodzakelijk voor het geloofsleven, zelfs niet voor een predikant.²⁶

Dit thema van de ootmoed van theologen en predikanten werkte Veenhof uit in een serie artikelen over '[d]e ware studie van de theologie'. Eerst zette hij uiteen hoe de moderne natuurwetenschap zich ontwikkeld had onder invloed van Kepler, Galilei, Newton en Kant. De natuurwetten toonden een onverbreekelijke samenhang tussen allerlei verschijnselen. Deze wetten werden gebruikt in de techniek en zorgden voor grote omwentelingen in de economie en de geneeskunde. Later bleek uit de kwantummechanica van Einstein, Planck en Heisenberg dat natuurwetten eerder een waarschijnlijkheids- dan een deterministisch karakter hadden.²⁷ De natuur bleek ten diepste een geheim. Dit gold volgens Veenhof ook voor het psychische, geestelijke leven van een mens. Dit noopte tot '*diepe nederigheid*' bij de wetenschapper: 'Wie wetenschap beoefent is bezig met dat wat naar zijn diepste kern en laatste gronden altijd een *geheimenis* zal blijven'.²⁸ De theologie moest daarmee rekenen: 'Het mysterie is het levenselement van de theologie'. 'Wij mogen het Gode zij dank kennen, bewonderen, en er uit leven, maar begrijpen en doorgronden doen we het nooit!'²⁹ Veenhof wees uitdrukkelijk op het mysterie, geen sleutelbegrip binnen de doorgaande reformatie. Hij hamerde in het zich verhardende geestelijke klimaat binnen de vrijgemaakte kerken op het belang van de persoonlijke omgang met God, ook in de theologiebeoefening. Ook wees hij op het primaat van het Woord boven de belijdenisgeschriften.

Redactiecrisis in De Reformatie en doodsverlangen

Net als in de jaren dertig werd de redactie van *De Reformatie* een cruciaal kerkelijk strijdtoneel. In maart 1954 kreeg Veenhof een brief van ds. F.A. den Boeft, destijds predikant te Helpman bij Groningen. Die bekleedde belangrijke functies in de vrijgemaakte kerkelijke wereld. Zo was hij curator van de theologische hogeschool. Den Boeft was hevig verontrust over de koers van de vrijgemaakte kerken. Hij vond de kerkelijke toestand erger dan in 1944: 'Als de Heere het niet verhoedt, raken we elkaar kwijt'. Den

Boeft waarschuwde: 'Doen jullie in Kampen toch de oogen eens open. Het gaat in Kampen en met *De Reformatie* verkeerd'. Volgens hem had de redactie ten onrechte artikelen van Bremmer, Kamphuis, C. Trimp en Wiskerke geweigerd en ds. F. Boonstra van Leens een serie hoofdartikelen laten schrijven.³⁰ Dat was volgens de pastor uit Helpman 'aanpappen' met *Contact* en de Jansenisten.³¹ Den Boeft pakte fors uit en verweet Veenhof dat die in *De Reformatie* de calvinistische wijsbegeerte niet bestreed. Hij waarschuwde verder tegen de kuyperiaan Puchinger, 'doodgevaarlijk in de studentenwereld'. Al met al waren volgens de Groningse predikant de kerk en de Vrijmaking in het geding: '*De Reformatie* behandelt de dingen van den dag niet meer'.

Er was volgens Den Boeft een 'vroomheidcultus' en een 'eenvoudscultus' in Kampen. Jager was daarvan de exponent. Hij zou dictatoriale neigingen hebben, al had Jager dat ontkend. Hij had op een pittige brief van Den Boeft over een en ander geantwoord met de vraag: '[I]s uw brief wel voor den Heere verantwoord[?]'. Maar in de lijn van Schilder argumenten geven had Jager niet gedaan. Iemand had de hogeschool zelfs 'een Jager-instituut' genoemd. Den Boeft vreesde de 'dictatuur van het "Jansenisme"'. De erfenis van Schilder kwam op die manier in het vergeetboek. Hij hoopte dat Veenhof nog te beïnvloeden was: 'Ik schrijf jou, omdat ik er van overtuigd ben dat jij in de grond van de zaak anders bent. *Jij moet het zien*. Een verkeerde toegeeflijkheid drijft je in het zog van Jager en ik vrees, dat je te laat spijt zult hebben'. In het benadrukken van het belang van persoonlijke vroomheid werd Veenhof inderdaad gesterkt door de omgang met zijn collega Jager. De nuchtere Groninger Jager werd Veenhofs nieuwe steunbeer na de dood van Schilder en Holwerda.³²

Den Boeft verwoordde een vrees die ook bij anderen leefde, een focus op de vroomheid zonder dat kwesties met argumenten werden besproken. Zijn brief lag in het verlengde van die van zijn collega Knoop aan Schilder uit 1947 en die van Van Spronsen aan Bremmer uit 1952. Volgens Den Boeft was de Vrijmaking in het geding. De mensen van *Contact* stonden immers gesprekken voor met de synodalen. Was dit niet opnieuw een soort Bos-actie? Hij wilde Veenhof waarschuwen, 'uit waarachtige vriendschap'.³³ Deze brief was symptomatisch voor de frontvorming die na de dood van Schilder plaatsvond, maar die al eerder was begonnen.³⁴ Die werkte uiteraard door in *De Reformatie*.

Ds. G. Visee had in september 1952 op een predikantenconferentie in Kampen gesproken over het gebruik van antropomorfismen in de Bijbel. Een jaar later publiceerde hij die rede in *De Reformatie*.³⁵ Daarin betwistte hij dat de dogmatische these van de onveranderlijkheid van God zou kunnen worden onderbouwd met een beroep op het mensvormig spreken over God in de Bijbel. Wanneer daarin gesproken wordt over Gods berouw, dan

was dat volgens Visee niet alleen bij wijze van antropomorf spreken maar werkelijk zo. Met andere woorden, hij leerde een 'veranderlijk' God.³⁶ Dit lag in het verlengde van een Schriftvisie à la Janse: zoals dingen concreet in de Bijbel stonden, zo was het ook.

Kamphuis, die dat jaar over hetzelfde thema gesproken had op de Mannenbondsdag, stuurde enkele artikelen naar de redactie, waarin hij Visee bestreed. Hij vond dat de Kamper predikant tekort deed aan de Dordtse leerregels, waarin de onveranderlijkheid van God wordt beleden, maar ook aan de erfenis van Schilder die een eeuwige en dus onveranderlijke, persoonlijke haat van God binnen diens raad leerde voor de verdoemden, net als een onveranderlijke, persoonlijke, eeuwige liefde voor de uitverkorenen.³⁷ Zoals Den Boeft in zijn brief al noemde, werden deze artikelen door de redactie geweigerd. De redactie vroeg Kamphuis hierover te komen praten. Veenhof zei bij die gelegenheid tegen hem: 'U kunt aanwijzen dat er een spanning is tussen de opvattingen van Visee en die van de confessie, maar kunt u 't niet wat milder zeggen?'³⁸ Veenhof wilde verdraagzaamheid en harmonie, Kamphuis wilde antithetisch strijden.

Schilders opvolger Doekes zou in een boekbespreking van het betrokken boek van Kamphuis, *Katholieke vastheid*, schrijven dat de kwestie van de antropomorfismen en de onveranderlijkheid van God 'onnodig op "scherp" is gesteld'. Visee had zich bediend van 'krasse termen' en Kamphuis' kritiek was 'niet mals'. Hij sprak verzoenende woorden: 'Hopelijk zal de door beiden aangevoerde argumentatie er toe bijdragen, dat de taal der Schrift steeds beter door ons wordt verstaan'.³⁹ Evenals Veenhof probeerde hij het felle debat wat te sussen en er zelfs een positieve draai aan te geven. Intussen was dit heftige tweegesprek een vroeg voorbeeld van het vrijgemaakte debat over de status van de belijdenisgeschriften en over de vrijheid van exegese van de Schrift.

Aan Veenhofs mederedacteur van *Kracht en doel der politiek*, A. Zijlstra, was deze mildheid en gerichtheid op verzoening en verdraagzaamheid niet besteed. Hij had Veenhof in dezelfde tijd, dat Den Boeft zijn brief schreef, juist opgeroepen tot meer strijdlust en ook tot minder mystiek:

Ik heb aan prof. Veenhof geschreven en mijn hart gelucht. Dat loopt daar in Kampen niet goed. Ook in *De Reformatie* niet. Zie nu eens een artikel opgenomen van een *Contact*-man als ds. Boonstra. Men moet dien man kennen om te weten hoe erg het met hem staat. En nu schreef ik prof. Veenhof: o, nú dus de bond gesloten tusschen Kampen en *Contact*? *De Reformatie* is geen strijdblad meer. Ik pruttel al maar door tegen die professoren daar, die niet meer vechten en toch overspannen worden. Ik zei: dat komt er van, omdat gij niet meer den goeden strijd strijdt. En maar vrome stukjes schrijft. (...) [W]at zijn wij waard, als het er ons niet

om te doen is getrouw voor onzen Heere en Heiland te getuigen naar zijn woord, tegen al die valsche profetie en mystieke christelijkheid, tegen al die onwil om te doen wat men moet doen, en dat dan te bedekken met wat vromen schijn.⁴⁰

De onvrede zat diep en er stond veel op het spel. Veenhofs vriend J.G. van Oord schreef op 22 april 1954 vanuit Utrecht aan Bremmer 'dat het gevaar niet denkbeeldig is, dat onze kerken, die door den Heere vrijgemaakt zijn, weer opnieuw uiteengescheurd zullen worden'.⁴¹ Hij refereerde uitdrukkelijk aan de gang van zaken in de redactie van *De Reformatie* waar inderdaad van alles speelde.⁴² Daarbij speelde Van Spronsen, uitgever van het blad bij Oosterbaan & Le Cointre te Goes, een hoofdrol. Tijdens de laatste jaren van Schilders leven was het aantal abonnees van *De Reformatie* sterk teruggelopen, van 10.000 in 1946 tot 4.000 in 1952, dit tot begrijpelijk verdriet van de uitgever. Hij weet de teruggang aan de aanhoudende polemieken van Schilder.⁴³ Toch wilde Van Spronsen graag dat het blad schilderijaans 'scherpe leiding inzake kerkelijke kwesties' bleef geven. *De Reformatie* mocht geen 'allegaartje' worden.⁴⁴ Zoals in het vorige hoofdstuk werd vermeld, maakte Van Spronsen zich al kort na de Vrijmaking zorgen over de invloed van de 'Jansenisten' met hun 'inwendig licht'.

De Goese uitgever gebruikte zijn invloed om het kerkelijk leven te sturen in de door hem gewenste richting van doorgaande reformatie. Hij mengde zich meermalen in het redactiebeleid door buiten de redactie om artikelen te schrijven, te plaatsen of te weigeren, afspraken te maken met medewerkers van *De Reformatie* of voor dat tijdschrift redacteurs aan te zoeken.⁴⁵ 'We werden permanent door hem bedrogen', schreef Veenhof een kleine tien jaar later aan ds. D. van Dijk.⁴⁶ Ook Van Spronsen wist dat er veel op het spel stond. In het jaar na het verscheiden van Schilder en Holwerda schreef Van Spronsen al aan zijn Rotterdamse neef, de latere vrijgemaakte predikant ds. Karel Smouter, dat de kerkstrijd in de vrijgemaakte kerken 'in een acuut stadium begint te komen'. Dat zou wel eens '30.000 zielen' kunnen kosten, maar dat had hij er wel voor over. Hij schreef vertrouwen te hebben in 'kerels' als Kamphuis, J. Faber en Trimp.⁴⁷

Het was ook Van Spronsen die in het voorjaar van 1954 gesprekken organiseerde waarin de kritiek van voorstanders van strakke leiding op de koers van *De Reformatie* kon worden geventileerd, ook in aanwezigheid van de zittende redactie.⁴⁸ Maar die leverden uiteindelijk niets op. Tot grote ergernis van Van Spronsen relativeerde Jager de betekenis van het weekblad. Jager vroeg hem of het werkelijk zo erg zou zijn als *De Reformatie* zou verdwijnen.⁴⁹ Voor Van Spronsen en Kamphuis was dit weekblad het middel bij uitstek om de vrijgemaakte kerken op koers te houden. Jager vond leiding geven op landelijk niveau net als Veenhof helemaal niet nodig. *De*

Reformatie mocht wat hun betrof best een forum zijn voor de verschillende groepen binnen de vrijgemaakte gemeenschap.⁵⁰ Veenhof schreef aan Carl en Dorothy Reitsma een persoonlijk verslag van wat er was gebeurd: 'Met *De Reformatie* is het ellendig gegaan'. Hij benoemde zijn moeite met het 'eigenmachtig' optreden van uitgever Van Spronsen:

En speciaal in de kwestie-Kralingen wilde hij zijn zin doorzetten. Hij wilde dat wij partij kozen voor de éne groep. Wat wij pertinent weigerden. Toen prof. Deddens en ds. Van den Born bedankten als redacteur en er nieuwe redacteuren benoemd moesten worden, kwam de misère. Ik zal je de hele geschiedenis niet vertellen. Ten slotte verklaarden de drie overgebleven redacteuren – Jager, Groen, Veenhof – dat ze met prof. Doekes de redactie wilden vormen. Maar toen werden we *en bloc* aan de kant gezet. En de uitgeefster – die eigenaar van de krant is – benoemde een nieuwe redactie. Daarover is heel wat deining ontstaan.⁵¹

Op 21 februari 1958 vertelde Veenhof aan een onbekende 'vriend en broeder' wél het hele verhaal. Deze brief is niet verwerkt in het genoemde artikel van Bouwman over de redactiecrisis, waarin duidelijk wordt dat de betrokkenen bepaald geen eensluidend verhaal vertellen over het conflict. Dit bleek ook uit de drie korte teksten in het nummer van *De Reformatie*, waarin de redactiewisseling werd toegelicht: er verscheen geen gemeenschappelijk communiqué van de oude en de nieuwe redactie.⁵² Wat was Veenhofs versie? Hij had de 'dwaasheden' willen voorkomen die in de 19e eeuw binnen de afgescheiden kerken voor zoveel ellende hadden gezorgd:

Er was in onze kerken een lelijke groepsvorming aan het groeien. Wie oren en ogen had, zag het duidelijk. Eerst werd *Stijl* 'gezuiverd'.⁵³ Toen Visee uit de *Poortwake* gewerkt zonder opgaaf van reden. Vervolgens werd pressie uitgeoefend op *De Reformatie*-redactie. We moesten in de Kralingen-affaire resoluut partij kiezen vóór Blok c.s. Onze redactie van 1952 tot het eind is één lijdenshistorie geweest. (...) In dat alles stond Deddens volledig naast ons en vooraan. Hij heeft wel eens zo getoerd tegen deze dingen, dat wij hem kalmeren moesten. Naar mijn vaste overtuiging is deze ellende voornamelijk de oorzaak geweest, dat Deddens bedankte als redacteur.

Van Spronsen was ermee akkoord gegaan, dat na het vertrek van Deddens en Van den Born Doekes en H.J. Schilder zouden worden gevraagd als redacteur. Doekes aanvaardde de benoeming. Schilder stelde enkele voorwaarden. Hij wilde de rubriek 'Kerkelijk leven' hebben en meer bevoegdheden dan de andere redacteuren. Ook moest Doekes 'aan kant (...) worden gezet

in verband met diens houding t.o.v. de zaak Kralingen'. Deze 'eisen' werden 'eenparig' geweigerd. 'Dit was voluit groepsvorming. Om de houding t.o.v. de kwestie Kralingen niet geschikt om redacteur te zijn!' Ze hadden geprobeerd Schilder er in 'ellenlange besprekingen' van te overtuigen dat hij 'mis' was in zijn voorgestelde wijze van redigeren en dat 'ze in wezen sectarisme was', een gevoelig verwijt aan de man die *Op de grens van kerk en secte* had geschreven.⁵⁴ Er volgt in de brief van Veenhof een emotionele passage over zijn strijd en die van Jager:

Ik heb tot vervelens toe op de afgescheidenen geweest. Gezegd dat het goed begon te gaan, toen alle proffen – hoe verschillend ook: Van Velzen, Brummelkamp! – in één krant, *De Bazuin*, gingen samenwerken. Maar ik vond geen gehoor. Het zijn de moeilijkste maanden van mijn leven geweest, toen zich dat alles voltrok. Er is geen hard, bitter woord gevallen. In zijn laatste brief bedankte H.J. Schilder ons voor de broederlijke wijze waarop we steeds de zaak getraceerd hadden.

Toen de zittende redactie Van Spronsen in kennis had gesteld van haar zienswijze op de voorwaarden van Schilder, werd ze ontslagen. Bij Veenhofs ontslagbrief zat nog een brief waarin hem werd gevraagd samen met Kamphuis de redactie te gaan voeren, wat Veenhof had geweigerd. 'Doekes ontving in 't geheel geen bericht!' De nieuwe redactie had geen informatie gevraagd aan de oude voor ze met haar werk begon. Veenhof vond dat hij samen met P. Groen en Jager gevallen was in de strijd tegen groepsvorming en sektarisme.⁵⁵ Nu was *De Reformatie* een 'partijblad'. Dat was tegen de diepste 'verlangens' van K. Schilder in. Niemand kon dat beter weten dan hij, want '[n]iemand kende hem langer dan ik!' Zo schermde Veenhof met zijn vriendschap met K. Schilder. De redactiecrisis had 'een ernstige verwijdering tussen H.J. Schilder en L. Doekes' veroorzaakt. De laatste had zich dit alles 'zээр aangetrokken'. Dit conflict was nog steeds niet opgelost en zou nog lange tijd doorzielen.⁵⁶ Er was aan de oude redactie gevraagd de namen van Doekes en Schilder niet te noemen, als ze iets wilden schrijven over deze kwestie. Maar daar draaide het nu juist om, aldus Veenhof. Toch had de oude redactie 'gezwegen', '[o]m der wille van ons volk'. Ze hadden '[z]eer bewust onrecht willen lijden en smaad willen dragen'. Deze affaire was 'het afschuwelijkste' wat Veenhof had meegemaakt in zijn ambtelijke loopbaan van bijna 25 jaar. 'Want het gebeurde in "de ware kerk"'. Veenhof vreesde 'voor de toorn des Heren'.⁵⁷

De redactiecrisis greep Veenhof hevig aan: 'Hij begon naar de dood te verlangen. Hij bad in die tijd meerdere malen of de Heere hem weg wilde nemen'.⁵⁸ In 1959 zou hij in twee brieven aan Bremmer schrijven dat hij zware jaren had doorgemaakt na de dood van Schilder en Holwerda: 'Ik heb sinds

1952 meer verdriet gehad, dan in de twintig jaren daarvoor'.⁵⁹ 'De jaren na 1955 zijn de bitterste van mijn leven geweest. (...) De vreugde in het leven der kerk en de arbeid is dikwijls weg.'⁶⁰ Dat in de tijd van de redactiecrisis Veenhofs beide ouders en zijn schoonvader stierven, zal deze periode voor hem hebben verzwaard. Toen zijn moeder stierf, was hij buitenslands, in Amerika.⁶¹ Daardoor kon hij niet bij de begrafenis zijn, een pijnlijk gegeven. Bovendien had Veenhofs echtgenote in die tijd hartklachten, ook al ging het haar blijkens een brief van Veenhof aan Carl Reitsma van 15 juni 1955 'tamelijk goed' en was de dokter 'zeer tevreden over haar hart'.⁶² Ook Van Spronsen leed onder de redactiecrisis in *De Reformatie*. Op 29 maart 1961 zou hij aan Kamphuis schrijven dat hij dat alles verwerkt had 'ten koste van mijn zenuwen en een hoge bloeddruk'.⁶³ Het vrijgemaakte klimaat van het absolute was bepaald ongezond.

De redactiecrisis en het vraagstuk van de leiding binnen de kerken roept een vraag op. Bestond er geen spanningsveld tussen landelijke leiding op basis van de idee van doorgaande reformatie en artikel 31 DKO? Dit vrijgemaakte kroonjuweel maakte immers de lokale kerk tot de absolute hoeksteen van het vrijgemaakte leven. Toch viel die spanning mee. Dat zat hem in de ideologie van het ene goede antwoord. 'De Schrift was altijd maar voor één uitleg vatbaar', volgens mensen als Den Boeft. Via grondige Bijbelstudie zou langs rationele weg 'het absolute in elk concreet ding' kunnen worden vastgesteld en uitgevoerd. Bremmer en Den Boeft dachten dat de aanvanke-lijke verschillen van mening een overgangsfase zouden zijn, 'een noodtoestand'. Hier speelt ook het verschil tussen de kerkopvatting van K. Schilder en de hoofdredacteur van het *Gereformeerd gezinsblad* P. Jongeling c.s. een rol. Schilder had een brede studiekeerk voor ogen, waarin na uitgebreid onderzoek verschil van mening mogelijk was in onderlinge verbondenheid. De groep rond Jongeling, waartoe ook Kamphuis behoorde, streefde naar heldere, uniforme antwoorden en liet nauwelijks ruimte voor meningsverschillen.⁶⁴ Het uitgangspunt van het ene goede antwoord was niet alleen een typisch moderne veronderstelling, maar ook naïef. Dat antwoord zou uiteraard voor alle lokale kerken moeten gelden, van Kralingen tot Uithuizermeeden. Verscheidenheid in opvattingen was lastig, kon er eigenlijk niet zijn. Dit was ook de achtergrond van het conflict tussen Schilder en Doekes.⁶⁵ Bij verschillen van inzicht kon natuurlijk altijd de kerkelijke weg ingeslagen worden, maar wel met bijna eindeloze procedures.

Overigens hadden de voorstanders van de doorgaande reformatie niets tegen het pleidooi voor persoonlijke vroomheid, maar die moest wel gestalte krijgen binnen de vrijgemaakte kerkelijke kaders. De kerk stond immers centraal? Daarbinnen kon vroomheid gedijen, anders verwerd deze tot een cultus van subjectivisme waarbij iedereen deed wat goed was in eigen ogen. Een artikel van Kamphuis uit september 1956 over de verhouding tussen

piëtisme en voortgaande reformatie maakt dit duidelijk. Hij schreef naar aanleiding van een boek van ds. H.J. Meijerink, *Reformatie en mystiek*.⁶⁶ Aan het slot concludeert Kamphuis, na Bavinck aangehaald te hebben, veelzeggend het volgende: 'Maar het piëtisme heeft geen ambtsdragers uitgedreven tot een alles-omvattende roeping, het heeft de "zielen" teruggeworpen op zichzelf'. Bij die allesomvattende roeping noemde hij met Bavinck gezin, maatschappij, staat, wetenschap en kunst.⁶⁷ Het ging om de roeping van Christus op alle terreinen van het leven. Zo legde hij een ander accent dan Veenhof, wat binnen de vrijgemaakte kerken dus eigenlijk niet bestaan mocht. Feitelijk was dit precies de spanning waarmee Veenhof vanuit zijn jeugd zo vertrouwd was, die tussen kuyperianisme en piëtisme. Toen ging dat behoorlijk goed samen, maar in het vrijgemaakte klimaat van het absolute steeds minder.

Kamphuis, Schilder en de Leidse arts P. Jasperse vervulden na de crisis in de redactie als driemanschap het hoofdredacteurschap van *De Reformatie*. Kamphuis vond dat *De Reformatie* tijdens de periode van de oude redactie haar historische roeping niet meer verstond, 'het aanwijzen van de werkelijke frontlijn in de oorlogen des Heeren, opdat Gods volk in Nederland vanuit het woord Gods zich aan het front teweer kon stellen'. Kamphuis zou als hoofdredacteur 'sterk polemische bijdragen' leveren waarin hij 'grenzen trok'. 'Met scherpste bestreed hij allen die, in het licht van de latere ontwikkelingen, relativerend spraken over de betekenis van de Vrijmaking en zich kritisch uitlieten over de vruchten van de doorgaande reformatie'.⁶⁸ Eind 1954 had Veenhof midden in de redactiecrisis nog eens zijn hart uitgestort over de kerkelijke kwesties:

Er wordt thans, speciaal in de kerk, zéér, zéér veel geleden door wat mensen mensen aandoen. Als we zien op de conflicten in de kerk des Heren en we letten op de manier waarop men elkaar daarin soms te lijf gaat; als men de kwelling moet ondergaan de ontelbare vellen door te lezen, die in verband met alle mogelijke kwesties en ruzies getikt of gedrukt worden; als men er iets van verneemt hoe men soms achter elkaars rug over broeders spreekt; als men hoort van de talloze kerkelijke vergaderingen en de geest die soms daarin heerst; als men denkt aan de ontzaglijke massa tijd die misbruikt wordt in verband met moeilijkheden, die, als het hart goed stond voor de Here, in één ogenblik opgelost zouden zijn; (...). (...) 't Is om bang van te worden. En ondertussen zijn we druk met van alles en nog wat. We spreken veel over reformatie. We hebben een zeer scherpe blik in het ontdekken van de fouten van anderen om die daarna aan de kaak te stellen. Maar *kennen, hebben* we nog wel waarlijk de Schriftuurlijke levensstijl, zoals die in de woorden van Greijdanus en Calvijn werd vertolkt? Leven we nog voluit in de

gemeenschap der heiligen, die ons gewillig maakt om ook voor hen, die ons kwaad doen en belasteren, desnoods te sterven? (...) Laten we gedachtig zijn aan het woord van Calvijn, dat ijver voor de godsdienst een uitnemende deugd is, maar als er huichelarij onder schuilt men geen schadelijker pest kan uitdenken.⁶⁹

Naar binnen gematigd naar buiten strijdbaar

Binnen de vrijgemaakte kerken pleitte Veenhof voor verdraagzaamheid en ruimte, naar buiten toe bleef hij antithetisch strijden. Zo protesteerde hij tegen de Algemene Ouderdomswet (AOW), een van de eerste bouwstenen van de Nederlandse verzorgingsstaat. De overheid begaf zich volgens hem op het terrein van de kerken. Als dit doorging, zou 'weer een flink stuk "koud-socialisme" door de overheid (...) verwerkelijkt worden'. 'Men noemt thans sociale zorg wat nuchter gezien en gezegd *bedeling* is. Men noemt thans verzekering wat in wezen niets anders is dan staatspensioen.' Veenhof was bang dat de mensen, die hier in beginsel tegen waren, op den duur pragmatisch overstag zouden gaan: '[T]rek er maar van'.⁷⁰

Hoeveel vrijgemaakten het geld van de staat geweigerd hebben, toen het eenmaal beschikbaar werd gesteld, is niet bekend. Er was er in elk geval één, A.P. van Langevelde uit Terneuzen, de grootvader van de biograaf. Het geld dat voor hem en zijn vrouw beschikbaar was gesteld, haalde hij nooit van het postkantoor. Dat betekende wel dat zijn eigen kinderen hun ouders langer financieel moesten steunen, wat ze ook hebben gedaan. Overigens maakten die kinderen zelf later 'gewoon' dankbaar gebruik van de overheidsvoorzieningen. Zelfs Veenhof ging na enige tijd overstag. Hij vond het uiteindelijk de verantwoordelijkheid van het individuele kerklid of dat de AOW al dan niet wilde aanvaarden. Aanvaarding was geen zonde. Veenhof wilde bovendien eenmaal aangenomen wetten erkennen. Dat weigeren zou een daad van revolutie betekenen. Wel zouden eventuele gewetensbezwaren altijd een beroep moeten kunnen doen op de diaconie. Overigens heeft Veenhof steeds zijn principiële bezwaren gehandhaafd.⁷¹

Verder bleef Veenhof naar goed vrijgemaakte gewoonte schrijven tegen het barthianisme. Miskotte had Berkouwer in een positieve recensie van diens boek *De triomf der genade in de theologie van Karl Barth* een schildknaap van Barth genoemd: 'Indien deze typering juist is, is ze het meest vernietigende vonnis dat over een professor van de Vrije Universiteit, speciaal over de man, die op de kathedra van Kuyper staat, kan worden geveld'.⁷² Enkele weken later schreef hij kritisch over een verfilming van het leven van Luther. Pleegde de acteur, die Luther speelde, geen heiligschennis?: '[N]ooit heb ik de vraag horen stellen: kan men deze ontzaglijke dingen *spelen*?'.⁷³ Een jaar later kwam hij terug op deze vraag. Veenhof zag het conflict aan de Vrije Universiteit over het toneelstuk *Saul en David* in 1924 als

een vroeg symptoom van verwereldlijking. De aanvaarding van film, toneel, dans en kaartspel was begonnen bij de intellectuelen, later volgde het 'gewone' gereformeerde volk. Veenhofs vroegere geestverwant R. Schippers, sinds 1950 hoogleraar aan de VU, had deze nieuwe opvattingen onderbouwd in zijn boek *De gereformeerde zede* uit 1954, in de woorden van Van Keulen 'een aardverschuiving voor het denken over moraal in de gereformeerde kerken'.⁷⁴ Veenhof bleef trouw aan wat hij bij Kuyper had gelezen in diens Stone-lezingen. Hoewel hij in zijn inaugurele rede Gods woord gelegenhedswoord had genoemd, stond hij niet open voor een meer contextuele ethiek. Naar buiten toe strijdbaar probeerde hij binnen de eigen kerkgemeenschap op te roepen tot verzoening. Telkens weer keerde Veenhof terug naar de geschiedenis van de afgescheidenen:

Maar wie goed toeziet, ontdekt in de chaos van ruzies, conflicten en 'kwesties' [in de jonge afgescheiden kerken, die tien jaar na het begin uiteengevallen waren in zeven groepen] dat er in feite maar één kwestie was! (...) De bron van ellende was maar één zonde. (...) [D]e eigenlijke kwaal was een *gemis aan echt kerkelijk besef, aan ware kerkelijke houding*. Er was niet het *de minste zijn*, het elkaar *willen dienen*, het *de ander uitnemender achten dan zichzelf*. Daarom kon ook geen enkele kwestie worden opgelost! En de hoofdaandrijvers van deze kerkverwoesterij waren vooral de dominees!⁷⁵

Twee weken later schreef hij hoe Brummelkamp, A.C. van Raalte, Van Velzen en Wormser tot dit inzicht waren gekomen. De kerkelijke situatie veranderde, 'omdat de *mensen veranderden*'. Veenhof schreef steeds bevindelijker, ook al plaatste hij het voor vrijgemaakten zo gevoelige woord nog tussen aanhalingstekens:

Kortom, toen deze mannen na een harde, langdurige leerschool – zoiets leer je ook niet uit een boekje! – en na ontzaglijk veel ellende in en om de kerk te hebben aangericht – voor een groot deel was die zelfs onherstelbaar en bleef voor hen zo een teken aan de wand – het abc van het kerkelijk leven en de gemeenschap der heiligen 'bevindelijk' leerden kennen, nl. het: *ieder zij aller dienaar*, toen kwam alles weer goed. Of neen: toen *was* alles reeds weer goed!⁷⁶

Dienen was voor Veenhof de kern van het christelijk leven:

Het wezenlijke van het christenleven, evenals van het kerkelijke leven is *dienen*. (...) Als we dat werkelijk verstaan *moet* en *zal* alle superioriteitsgevoel en hooghartigheid tegenover de zondigende broeder ons

vreemd zijn. (...) Zouden we deze worsteling om de zondigende broeder te winnen niet tot het eerste punt van ons program van doorgaande reformatie zetten?

Hij eindigde met een citaat van Calvijn over het bestraffen in een geest van zachtmoedigheid.⁷⁷ In *Dienst* ging Veenhof een jaar later nog eens in op de vrijgemaakte kwesties: 'De toestand waarin onze kerken verkeren lijkt somber'. Er was reden voor schaamte. 'Elk conflict werd een onontwarbaar klunwen. (...) Groot verdriet leeft in de harten van duizenden. Voor velen in en buiten de kerken werd dit alles een verschrikkelijke ergernis.' Het zat hem in de wereldgezindheid in de vrijgemaakte kerken, eenzelfde analyse als in zijn brochure *In den chaos*. Veenhof citeerde de apostel Jacobus, die opriep tot wijsheid en vreedzaamheid:

Zo spreekt Jacobus! Ongetwijfeld is het 'dwaas' in verband met kerkelijke procedures aan woorden als deze te herinneren. Men heeft dan ook al dikwijls gezegd, dat het vroom gepraat, ja zelfs subjectivistisch is met woorden als deze bij kerkelijke conflicten te komen aandragen. Ze zetten immers geen zoden aan de kerkelijke dijk!⁷⁸

Zijn oproepen tot persoonlijke vroomheid en onderlinge liefde stuitten af op de nadruk op doorgaande reformatie en kerkelijk instituut. De ware kerk stond centraal, persoonlijke spiritualiteit kwam op het tweede plan.

Colleges geven en omgang met studenten

Uiteraard bleef in alle kerkelijke geharrewar het geven van colleges en het begeleiden van studenten Veenhofs kerntaak als hoogleraar ambtelijke vakken. De preekcolleges waren een cruciaal bestanddeel. De ervaringen van studenten liepen sterk uiteen. Ds. O. Mooiweer die in de periode 1950-1957 aan de Broederweg studeerde, verhaalde een kwarteeuw later in zijn *In memoriam* van Veenhof over positieve ervaringen. Mooiweer kende Veenhof al van diens Utrechtse periode. Hij noemde vooral het 'vaderlijke optreden' van Veenhof bij de bespreking van de preken van studenten:

Hij spaarde ons zijn kritiek niet, maar vernietigde niemand. En als hij het werkelijk goed vond, zei hij het ook. (...) We mochten daarbij de gemeente nooit vergeten en moesten leren wat de intentie van het gebed is. Als de hoogleraar zelf aan het preken sloeg op college, legden wij als studenten ontroerd de pen neer. *Die woorden schreef je dan niet op, maar dronk je in!*⁷⁹

Veenhof 'vernietigde' dan wel geen studenten, Taco Bosma vergat zijn hele

leven niet wat Veenhof hem toebeet na zijn eerste proefpreek over een gedeelte van de Heidelbergse catechismus: 'Hoe durft u in Gods naam zo te preken?' Hij ervoer het als een mokerslag. 's Avonds sprak hij er tijdens een urenlange wandeling over met zijn Kamper verloofde en besloot er bij Veenhof op terug te komen. In het gesprek met de hooggeleerde gaf deze toe dat er bij nader inzien wat te zeggen viel voor Bosma's visie.⁸⁰ Kennelijk was Veenhof impulsief geweest. Van den Brink noemde het oordeel van zijn leermeester over de eerste wankele schreden van de studenten op het preekpad 'soms niet mals'. Zijn eigen eerste preek was volgens de hoogleraar 'helemaal geen preek' geweest, geen schoolvoorbeeld van motiverend begeleiden.

Van den Brink schreef ook over de 'preken' van Veenhof tijdens zijn colleges. Dan werden de studenten geconfronteerd met de 'boosheid en slechtheid' van hun hart: 'Maar daarna ging de hemel open en kwam de genade existentieel ter sprake'. Veenhof had hem hier begin 1962 in een brief over geschreven. Hij wilde de studenten wijzen op het centrale van het evangelie, dat wil zeggen 'de diepe goddeloosheid van ons hart en de grote genade van God'. Daarna volgde: 'En die alleen zó gekend worden, dat de genade alleen in de ontlediging en ontbloting triomfeert, evenwel zonder dat deze laatste voorwaarden zijn voor het in genade aangenomen worden!'.⁸¹ In de bijzin aan het slot sneed Veenhof het eindeloos spitten in zichzelf de pas af over de vraag of iemand zich wel voldoende had 'ontledigd' en 'ontbloot'. Hij had afgerekend met het mysticisme, maar kon bij nader inzien niet zonder een gezonde mystiek, al had hij dat ooit een *contradictio in terminis* gevonden. Persoonlijk had Veenhof balans gevonden, maar binnen de vrijgemaakte kerken was er voor dit evenwicht weinig ruimte.

Minder positief over Veenhofs colleges was Ton van der Worp.⁸² Hij was pretor van *FQI* in het seizoen 1958-1959 en goed bevriend met Veenhofs zoons.⁸³ Vanwege een ongeluk deed hij nooit kandidaatsexamen in Kampen. Van der Worp voelde zich daar niet op zijn plek. De sfeer op de hogeschool werd naar zijn beleving door de kerkelijke strijd verpest. Veenhof dicteerde tijdens zijn colleges. Hij werd pas boeiend wanneer hij vanachter de kathedraer wegliep en op tafel ging zitten. De preekcolleges gingen altijd over Calvijn, wat Van der Worp na verloop van tijd de neus uit kwam. Hij onthield maar één ding van de lessen van Veenhof: 'Hoedt u voor al te vrome mensen. Hoedt u voor regels. Wees barmhartig'. Verder leerde hij goed Latijn, Grieks en Hebreeuws in Kampen.⁸⁴ Een oordeel van een geheel ander karakter was dat van de latere hoogleraar reformatorische filosofie Henk Geertsema. Die had van Veenhof wel geleerd hoe hij een preek moest houden maar niet hoe hij er een moest maken.⁸⁵

Ook Gerben Wielenga tekende herinneringen op. Hij refereerde bij Veenhofs afscheid in 1968 ook aan diens 'dictaat', waarbij Veenhof bereid bleek

rekening te houden met de schrijfsnelheid van zijn leerlingen. Bij de filosofiecolleges waarschuwde Veenhof voor een verkeerd gebruik van syllogismen. Ook benadrukte hij het belang van zorgvuldig formuleren. Dit laatste betekende dat op mondelinge tentamens vaak een 'geijkt antwoord' werd verlangd. Daarvan werd volgens Van der Worp dankbaar gebruik gemaakt door middel van een onder de studenten circulerende antwoordenlijst. Maar Veenhof was niet op zijn achterhoofd gevallen. Bovendien had hij onder de studenten twee zoons. Toen een student tijdens een mondeling tentamen eens incidenteel het juiste antwoord op een vraag schuldig moest blijven, voegde Veenhof hem toe: 'Stond niet op de lijst zeker?'.⁸⁶ Taco Bosma was het bestaan van zo'n lijst ontgaan en zakte voor zijn tentamen. Hij kreeg daarop een uitbrander van een collegastudent – 'Sufferd!' – omdat hij die lijst niet kende. De tweede keer nam hij die wel door en slaagde.⁸⁷

Volgens Van der Worp bleek op de tentamina dat Veenhof zo zijn sym- en antipathieën had. Waar een medestudent driemaal op moest gaan voor zijn filosofietentamen, voordat het lukte, was Van der Worp in één keer klaar, overigens zonder het ook maar een moment over filosofie gehad te hebben.⁸⁸ Had zijn vriendschap met Jan en Klaas daar mee te maken of lag hij sowieso goed bij Veenhof? De hoogleraar ambtelijke vakken gaf volgens Wielenga ruimte voor debat als je dat met een zekere eerbied aanging. Het kon geen kwaad de academische mores in acht te nemen, maar dat was ongetwijfeld algemeen in de omgang met hoogleraren in die jaren. Was het vereiste respect aanwezig, dan bleek er aan de Ebbingestraat 5 altijd gelegenheid voor een hartelijk gesprek in een gastvrije sfeer waaraan ook mevrouw Veenhof bijdroeg.⁸⁹

Met het bevorderen van de belangstelling voor de calvinistische wijsbegeerte wilde het in Kampen nog steeds niet lukken: 'De Calvinismeclub, schijnbaar bijna ter ziele, beleefde een mooie dag, toen door prof. C. Veenhof als leider van deze club opnieuw een begin werd gemaakt met de behandeling van de wijsbegeerte der wetsidee. Het is nog bij één vergadering gebleven, maar deze gaf hoop voor de toekomst'.⁹⁰ Dit initiatief bleek een stuiptrekking want in de *Almanak FQI* voor 1954 werd gemeld dat deze club was opgeheven.⁹¹ Wel was vlak daarna een 'filosofische werkgemeenschap' opgericht maar daarover was nog weinig te melden. Op 17 september 1957 zouden er in de senaat vragen gesteld worden over een cursus calvinistische filosofie op initiatief van de studenten, te geven door Buwalda, J. Bosch, rector van het Gereformeerd Lyceum te Kampen, Visee en K.J. Popma. De vraag was hoe een en ander zich verhiel tot het filosofieonderwijs van Veenhof. Aangezien het een particulier initiatief was, werd besloten geen actie te ondernemen. Maar de senaat bleef wel graag op de hoogte.⁹² De gang van de calvinistische wijsbegeerte in Kampen bleef een moeizame geschiedenis.⁹³

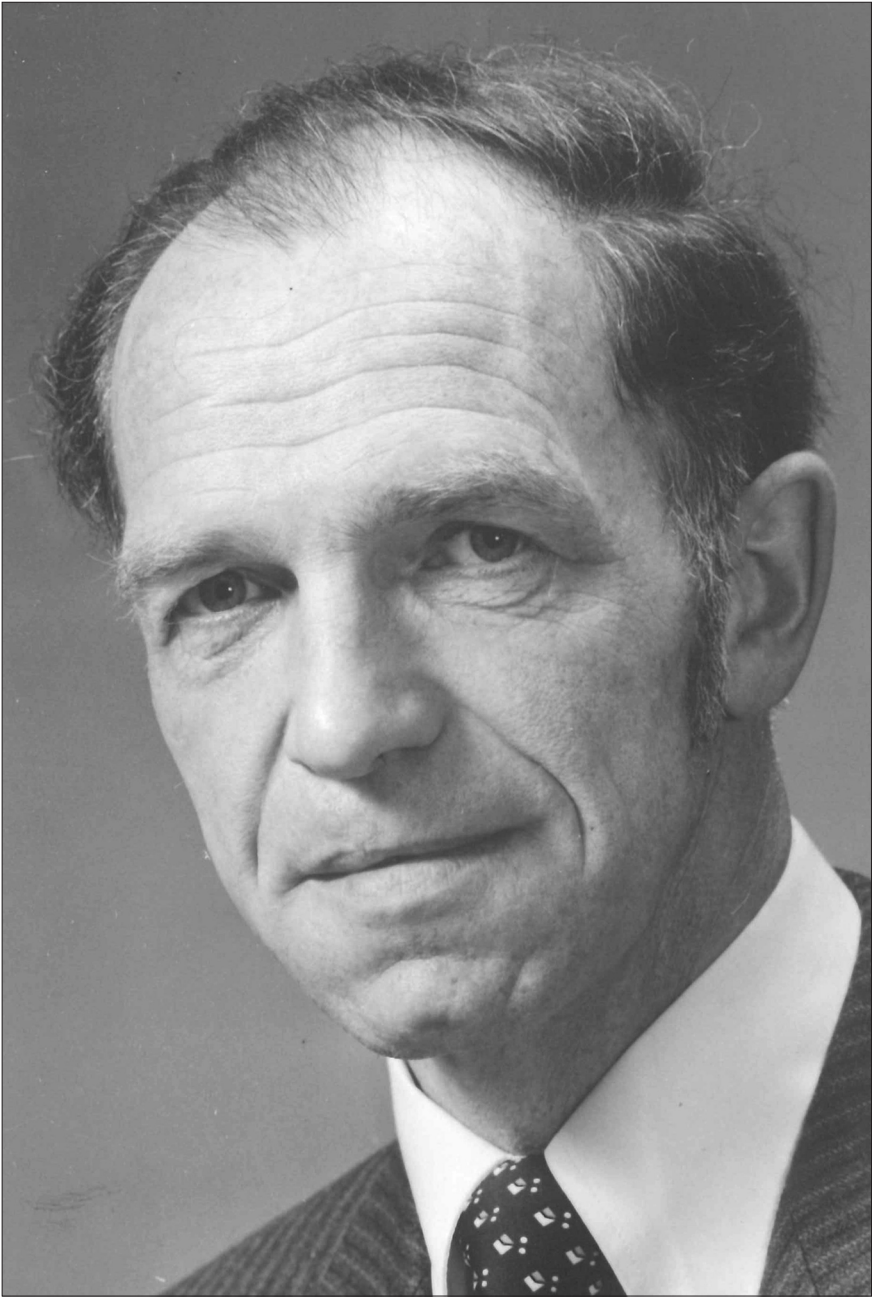
Veenhof, die evenals Schilder een vurig voorstander was van eenheid met

de Christelijke Gereformeerde Kerken – het waren broeders en zusters uit de Afscheiding met dezelfde belijdenisgeschriften – kreeg in die tijd een christelijke gereformeerde predikant op bezoek, die na succesvol zijn kandidaatsexamen aan de Theologische Hogeschool in Apeldoorn te hebben afgelegd zijn doctoraal in Kampen wilde doen bij Veenhof. Het was destijds nog niet mogelijk in Apeldoorn doctoraal examen af te leggen. Het ging om ds. T. Brienens, christelijk gereformeerd predikant te Mussel, die op advies van prof. W. Kremer in 1955 bij Veenhof kwam, omdat die goed thuis was in de theologie van Calvijn en de geschiedenis van de Afscheiding. Op de senaatsvergadering van 17 februari 1956 werd de inschrijving van Brienens geregeld.⁹⁴

Brienens beleefde zijn studieweg met Veenhof als een *via dolorosa*.⁹⁵ Inhoudelijk was hij zeer te spreken over diens theologische kennis en belevingszinnigheid. De colleges, die hij bij hem volgde, vond hij 'voortreffelijk'. Het probleem was dat Veenhof, ondanks herhaalde verzoeken daartoe, nooit aangaf wat precies de vereisten waren voor het doctoraal examen: '[W]e gaan maar beginnen en dan zien we wel'. Er kwam geen eind aan de reeks nieuwe eisen: 'Het hield nooit op!!' De hoogleraren hadden inderdaad het recht om zelf de boekenlijsten samen te stellen voor de doctorale examens op hun eigen vakgebied.⁹⁶ Veenhof leefde zich op dat punt helemaal uit. In totaal legde Brienens veertien mondelinge tentamens af, waarvan sommige bij andere Kamper docenten en ook één bij een hoogleraar in Groningen. De tentamens die Veenhof afnam, duurden lang, minstens twee uur. Hij tentamineerde zeer gedetailleerd en vroeg zelfs naar voetnoten. In de omgang ervoer Brienens Veenhof als 'afstandelijk', 'vanuit de hoogte', 'nooit eens joviaal'. Ook dulde hij geen tegenspraak. Al met al dreef Veenhof de christelijke gereformeerde predikant – en diens vrouw erbij – tot pure wanhoop. Maar Brienens zette door: 'Ik dacht: dóórbijten, tot het éind toe! Hij krijgt me er níet onder!'.⁹⁷

Achtergrond Vrijmaking en verschuiving in de homiletiek

Veenhof begon zich midden in de kerkelijke spanningen te bezinnen op de achtergronden van de Vrijmaking. Dat was begrijpelijk. Waarom was er na de aanvankelijke vreugde zoveel strijd ontstaan? Waar was het in de Vrijmaking eigenlijk om gegaan? Op 16 april 1955 startte hij er een serie hoofdartikelen over in *De Reformatie*. Hoe konden ze de Vrijmaking na één decennium op een goede manier, dat wil zeggen naar Gods wil, herdenken? Dat kon worden belemmerd als er opnieuw zonde in de kerk kwam: "[M]en merkt dat deze zonden er zijn. Want er ontstaan conflicten, de één na de ander'. Wat was de wortel van het kwaad geweest in de tijd van de Vrijmaking? Dat nagaan vroeg om 'zelfontdekking, zelfbeproeving'. Opnieuw hield hij een pleidooi voor de blik naar binnen: 'Als dat geschiedt, dan wordt ook

27. T. Brien

en vooral de zonde, die nu in ons hart leeft, en de zonde van de kerk in het heden, ontmaskerd'. Het was in de Vrijmaking volgens Veenhof ten diepste niet om leeruitspraken en schorsingen gegaan:

En bovendien gaat het in dat historisch perspectief veel meer leven; het komt duidelijker voor ons te staan, waar 't uiteindelijk in de Vrijmaking om ging. In de drukte en het gewoel van de strijd kon dit nog niet. Toen waren het de bepaalde, concrete kwesties – een leeruitspraak, het verminken van een kerkorde-artikel, een schorsing – die alle aandacht vroegen en waarom gevochten werd.

Tien jaar na de Vrijmaking vond Veenhof dat er vooral sprake was geweest van een verkeerde houding, dezelfde visie als die hij had uitgedragen in zijn brochure *In den chaos*: 'En hebben we met die houding gebroken?'. Vervolgens vroeg hij zich af of er in de vrijgemaakte kerken wel echt geleefd werd uit het woord van God. Worden er vruchten van de Geest gevonden? 'Is er gekomen een opbloei van het geloof, de liefde, de gemeenschap, het dienen?'⁹⁸ De vele kwesties waren volgens Veenhof 'de rationalisering van een zondig hart'. Veenhof bad of God 'voor elkaar gesloten harten wil openen. En als dat niet gebeurt – wie durft dan verder te denken?'⁹⁹ Hij vreesde een nieuwe kerkscheuring.

Op Koninginnedag 1955 wees hij op de innige gemeenschap die er moest ontstaan tussen Christus en de gelovige. Er moet in die jaren een wezenlijke verschuiving plaatsgevonden hebben binnen Veenhofs homiletiek, van gerichtheid op de gehoorzaamheid naar een concentratie op God zelf. Waar hij in zijn afscheidspreek in Haarlem nog had opgeroepen tot 'het elkaar opjagen tot de volle gehoorzaamheid' benadrukte hij nu de liefdesrelatie met God. Het woord van God was niet alleen een objectieve mededeling van belangrijke waarheden. Ook ging het niet alleen om aanwijzingen om goed te leven: 'Nee, nooit is het Woord wonderlijker en heerlijker dan wanneer God zich daarin aan zijn volk schenkt en dat volk zijn God in dat Woord "hebben" en "houden" mag'. In dat verband gebruikte hij de beeldspraak van de verkeer en het liefdeswoord van een jongen aan zijn meisje.¹⁰⁰ Drie weken later gebruikte Veenhof de Bijbelse metafoer van de huwelijksliefde. De hele Bijbel is 'genadewoord' en 'liefdewoord' van God, aldus Veenhof: '[D]e prediker, voor wie dit niet waarachtig leeft, kán niet preken! En iedere preek, waarin dit allesbeheersende moment van Gods woord niet ten volle tot zijn recht komt is een *mislukking!*' Zoals een man zijn vrouw liefhad en hun onderlinge gesprekken 'doorgloeid' waren van zijn liefde, zo was het ook met Gods woord.¹⁰¹

Veenhof ging hier verder dan in zijn homiletische opmerkingen in *Voortgaande reformatie*. Daarin ging het om het ontvangen van Gods genade en

liefde, de ontmaskering van zonde, de aanzegging van oordeel en richtlijnen voor het leven. Nu ging het in de eerste plaats om het ontvangen van God zelf. Door persoonlijke- en kerkstrijd heen was hij uitgekomen op het fundament van de persoonlijke band met God waarin bevindelijkheid mocht en zelfs moest. De concentratie op de bevinding werkte door in Veenhofs homiletiek. Dit had alles te maken met zijn herbezinning op de geschiedenis van de kerken uit de Afscheiding.¹⁰²

Op 14 mei volgde het slotartikel over de Vrijmaking. Na de bevrijding kwam onder 'de diepgaande invloed van barthiaanse denkmotieven', die kritisch waren tegenover de idee van een christelijke cultuur, de idee van de 'doorbraak' op in de protestantse wereld. Voor de oorlog was het rechts tegen links geweest en daartussen de antithese. Nu aanvaardde men niet langer het bestaan van christelijke beginselen. Christelijke organisaties werden gezien als voorbeelden van 'groepshoogmoed'. Verder brak de opvatting van het heilsuniversalisme door. Gods beloften zouden voor iedereen gelden, gelovig of niet. In de politiek kon zakelijk samengewerkt worden met niet-christenen. Zo kwam de protestantse wereld volgens Veenhof in een crisis. De al genoemde boeken van Berkouwer over Barth en van Schippers over ethiek hadden zich niet tegen de doorbraakidee verzet. 'En terwijl zo de protestantse wereld in een grondslagen-crisis werd geworpen (...) kwamen rood en rooms aan het bewind!', waardoor de overheidsinvloed hand over hand toenam. 'De koude socialisatie wordt methodisch en consequent in praktijk gebracht.'¹⁰³ Naar binnen toe was Veenhof gematigd, naar buiten toe niet. Waar hij in eigen kring waarschuwde voor vrijgemaakte organisaties als mogelijke bron van hoogmoed, kwam hij op voor het bestaansrecht van christelijke organisaties tegenover het verwijt van groepshoogmoed van buiten af. In eigen vrijgemaakte kring maakte hij zich zorgen over de effecten van de kerkelijke moeiten op de jeugd. Er was een tekort aan vreze des Heren:

Een van mijn droevigste ervaringen als predikant was de ontdekking, die ik elk jaar weer in gesprekken met de belijdeniscatechisanten deed, dat er 'thuis' nooit over 'die dingen' gepraat werd. O ja, wel over allerlei kerkelijke kwesties en vooral over ruzies, en wel over dominees en zo. Maar over de dienst des Heren? Neen, daarover nooit.

Er was volgens Veenhof op dat punt niets veranderd. Hij werd cynisch: 'Trouwens, daar dacht ik zo gauw niet aan: we zijn ook veel te druk bezig met onze kwesties. Wat betekenen in vergelijking daarmee ook honderden jongeren die wankelen ten dode?'¹⁰⁴ 'Letten we wel goed op de jeugd? Of hebben we het te druk met "Kralingen" en zo?'¹⁰⁵ De kritische brief van Stellingwerff namens de vrijgemaakte studenten in Delft aan Veenhofs adres

over zijn *Om de 'unica catholica'* was veelzeggend geweest. En had Veenhof geen twee in Kampen studerende zoons?

Amerika

In de zomer van 1955 verrichtte Veenhof hulpdiensten in de *American Reformed Church* in Grand Rapids (Michigan).¹⁰⁶ Vlak na aankomst in Grand Rapids (Michigan) stierf zijn moeder: 'Het kwam niet onverwacht. Wij hadden er meermalen over gesproken. Ook voor ik wegging. Maar het trof me toch zeer. Opeens zie je weer wie je moeder voor je was'.¹⁰⁷ Het jaar daarvoor was hij in augustus ook al in Amerika geweest, toen om het derde algemene congres te bezoeken van het *International Council of Christian Churches* te Philadelphia.¹⁰⁸ In *De Reformatie* beschreef Veenhof in de rubriek 'Onder de streep' in het tijdvak 23 juli tot 10 december 1955 zijn trans-Atlantische belevenissen, onder de titel 'Uit Amerika'.

Het was voor Veenhof enigszins een *sabbatical* geweest, omdat de hulpdiensten in Grand Rapids geen volledige dagtaak waren. Nu kon hij een tijdje buiten de directe invloed van de redactiecrisis en ver van de vrijgemaakte kwesties bezig zijn met zijn geliefde kerkhistorische onderzoek. Hij bracht enkele dagen door in de bibliotheek van Calvin College om zich te verdiepen in de verbondsopvattingen in de Amerikaanse Christelijke Gereformeerde Kerk, met name die van L.J. Hulst, maar hij ging ook in op de visie van de Noord-Amerikaanse theologen W.W. Heyns en F.M. ten Hoor. In het nummer van 5 november 1955 vertelde hij, inmiddels in Kampen teruggekeerd, daarover. Voor Veenhof leverde de studie een feest van herkenning op. Het verbond met zijn beloften gold voor al Gods kinderen. Het was altijd een volle belofte zoals de sacramenten altijd volwaardig waren.

In het nummer van 19 november 1955 vervolgde hij zijn artikelenreeks: 'Zo werd dus in de Christelijke Gereformeerde Kerk van Amerika [via de synode van Muskegon 1908], ter beteugeling van de kuyperiaanse stoutigheden, de [Utrechtse synodale] verklaring van 1905 overgenomen. En dat geschiedde na een volhardende strijd van de, laat ik maar zeggen, oud-afgescheidenen!'¹⁰⁹ Zo vond Veenhof aan de overzijde van de grote plas medestanders. Toch schreef hij parallel ook sympathieke artikelen over Kuyper.¹¹⁰ Op 3 december publiceerde hij de vijftiende aflevering van 'Uit Amerika', over de kerkelijke verdeeldheid in Amerika: 'Zou ook in Amerika de eenheid van de ware belijders van Christus (...) pas in de tijd van de antichrist openbaar worden? En dan nog alleen daarom omdat ze, zoals prof. K. Schilder eens schreef, naar elkaar toe worden *geranseld*?'.¹¹¹ In het oudejaarsnummer van 1955 pleitte zijn collega Jager in Veenhofs lijn voor kerkelijke eenheid met de christelijke gereformeerden in Nederland.¹¹² Veenhof had tijdens zijn verblijf in Amerika de Gereformeerde Immigratievereniging te Grand Rapids opgericht met als doel 'naast opvangen van aangekomen personen en hen

op gang te helpen, het vinden van sponsors voor aspirant-emigranten'.¹¹³

Veenhofs oriëntatie op de geschiedenis van de afgescheiden kerken werd steeds sterker en parallel daarmee zijn nadruk op de persoonlijke vroomheid en de band met Christus. Zijn antisubjectivisme werd milder. De methode van de kerkhistorische parallel bleef zijn favoriete manier om commentaar te geven op de kerkelijke actualiteit. In directe zin leiding geven aan het vrijgemaakte kerkelijke en maatschappelijke leven weigerde hij, hoezeer sommigen daar ook om vroegen. Wel opinieerde hij graag. Veenhof wilde ruimte geven aan de verschillende stromingen binnen de vrijgemaakte kerken. De redactiecrisis in *De Reformatie* deed Veenhof naar de dood verlangen, zo teleurgesteld was hij over de gang van zaken onder vrijgemaakte broeders. De groeiende klemtoon op de persoonlijke vroomheid betekende een verschuiving in zijn homiletiek. Het ging in de prediking vooral om de relatie met God zelf. De vrijgemaakte kerk met zijn eigen organisaties kwam daardoor bij Veenhof nog meer op de achtergrond te staan. Intussen maakte de vrijgemaakte gemeenschap juist een tegenovergestelde ontwikkeling door in de richting van de doorgaande reformatie, die vanuit de nieuwe redactie van *De Reformatie* met kracht zou worden bevorderd. Veenhof had het tij tegen.

Noten

1. Brievencollectie ds. C. J. Reitsma, Brief Veenhof vanuit Kampen, 30 oktober 1952.
2. Senaatsnotulen, 13 maart 1953, inv. nr. 117.
3. Het voorgaande is ontleend aan P.H. Siebe, 'Tussen wereldkerk en ware kerk. Kerk, kerkverband en de *Open Brief* van 1966' in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam. Aspecten*, 203-253, vooral 205-209.
4. Zie voor de vrijgemaakte zending G.R. de Graaf, *De wereld wordt omgekeerd. Culturele interactie tussen de vrijgemaakt-gereformeerde zendelingen en zedingswerkers en de Papoea's van Boven Digoel*. AD chartasreeks 20 (Barneveld De Vuurbaak 2012); en G. Harinck en G.R. de Graaf, red., *Van zending naar oecumene. Vijftig jaar gereformeerde zending op Papua 1956-2006*. AD chartasreeks 14 (Barneveld De Vuurbaak 2010).
5. C. Veenhof, 'Persschouw', 'Over de zending', *De Reformatie* 30, nr. 29, 16 april 1955, 231-232, citaten op 231 en 232.
6. C. Veenhof, 'De zelfstandigheid der plaatselijke kerken en de kerkelijke moeilijkheden', *Dienst. Maandblad voor ouderlingen en diakenen van de Geref. Kerken in Nederland* 6, 1953, nr. 6-8, 81-99.
7. A.w., 87.
8. A.w., 88.
9. A.w., 91.
10. Waarschijnlijk was dit Veenhofs oom Piet Kraan, die zoals in hoofdstuk 1 aan de orde kwam in de Gereformeerde Kerk van Doorn jarenlang ouderling was geweest. Alberts schreef in de al genoemde brief aan de biograaf, dat Veenhof ook op college vaak over oom Piet sprak, overigens zonder diens naam te noemen. Maar Alberts die zelf ook in Doorn had gekerkt, wist heel goed over wie Veenhof het had.

11. Veenhof, 'De zelfstandigheid der plaatselijke kerken en de kerkelijke moeilijkheden', 92.
12. A.w., 92-93.
13. A.w., 93.
14. A.w., 95.
15. A.w., 97-98.
16. Op 7 december 1953 droeg hij het rectoraat over aan Jager. Zie 'Over de theologische hogeschool', *De Reformatie* 29, nr. 12, 19 december 1953, 92.
17. Brievencollectie ds. C.J. Reitsma, Brief M.M. Veenhof-Bakker, 15 november 1953.
18. C. Veenhof, 'De teruggang van ds. Van Otterlo', *De Reformatie* 30, nr. 4, 23 oktober 1954, 30-31, citaten op 31.
19. *Almanak FQI* 1954, 91.
20. C. Veenhof, 'Appèl', *De Reformatie* 31, nr. 18, 28 januari 1956, 139.
21. C. Veenhof, 'Hulp en dienst', *De Reformatie* 31, nr. 17, 21 januari 1956, 131-133. Zie in dit kader ook Veenhof, 'Synode en kerkeraad', *De Reformatie* 31, nr. 21, 18 februari 1956, 164-166.
22. C. Veenhof, 'Over synodale arbeid van gereformeerde kerken ten aanzien van appèl-zaken', *De Reformatie* 31, nr. 18, 28 januari 1956, 141-142, citaat op 141.
23. C. Veenhof, 'Gevaren', *De Reformatie* 31, nr. 22, 25 februari 1956, 171-172.
24. C. Veenhof, 'Van oude synoden en haar deputaten', *De Reformatie* 31, nr. 22, 25 februari 1956, 173-174, citaat op 173. Klaas Veenhof noemt dit aspect van zijn vaders werk ook in de 'Herinneringen aan mijn vader', 293.
25. C. Veenhof, 'Kerk en school I (Schooldagrede)', *De Reformatie* 30, nr. 1, 2 oktober 1954, 3-5, citaten op 3, 4 en 5.
26. C. Veenhof, 'Kerk en school II (Schooldagrede)', *De Reformatie* 30, nr. 2, 9 oktober 1954, 11-13.
27. C. Veenhof, 'Om de ware studie van de theologie (I)', *De Reformatie* 30, nr. 3, 16 oktober 1954, 20-21. Uit het tweede artikel uit de serie blijkt dat dit verhaal gehouden is bij de opening van de lessen van de Theologische Hogeschool op 24 september 1954.
28. C. Veenhof, 'Om de ware studie van de theologie (II)', *De Reformatie* 30, nr. 4, 23 oktober 1954, 27-29, citaten op 28.
29. C. Veenhof, 'Om de ware studie der theologie (IV, slot)', *De Reformatie* 30, nr. 6, 6 november 1954, 43-45, citaten op 44.
30. Boonstra had in het tijdvak 26 december 1953 tot en met 20 februari 1954 in de rubriek 'Uit de Schrift' een zestal artikelen gepubliceerd onder de titel 'De volheid des tijds'. Alleen het laatste artikel was trouwens uitgebracht als hoofdartikel van *De Reformatie*.
31. Ds. Boonstra was medewerker van *Contact*.
32. Zie ook het vervolg van deze biografie.
33. Archief-Bremmer, Afschrift brief F.A. den Boeft uit Helpman aan Veenhof, 5 maart 1954.
34. Zie hier Kuiper, 'Vrijmaking of wederkeer', 31.
35. G. Visee, 'Over het "antropomorfe" spreken Gods in de Heilige Schrift 1-X', *De Reformatie* 34, nr. 34-43, 30 mei 1953-1 augustus 1953, 273-274, 282-282, 289-290, 297-298, 305-306, 313-314, 321-322, 329, 337-338, 345-346.
36. Zie hier het zevende artikel uit de in de vorige voetnoot genoemde reeks, dat van 11 juli 1953, citaat op 321.

37. K. Schilder en Kamphuis gingen hier verder dan de Dordtse leerregels, die niet spreken over een 'eeuwige haat'. Ik dank Jan Veenhof voor deze observatie in zijn mail van 9 juni 2014 aan de biograaf. In de dogmatische verwerking van de leerregels van Dordrecht van de hier genoemde beide vrijgemaakte theologen kan het klimaat van het absolute worden geproefd.
38. Zie hier "'De Reformatie' gaf geen leiding meer" in: *Met open vizier. Peter Bergwerff en Tjerk S. de Vries in gesprek met prof. J. Kamphuis*. De eerste generatie 4 (Barneveld De Vuurbaak 1987) 69-72. Zie voor de inhoudelijke discussie ook hoofdstuk III 'De canon van Dordt conform de canon der Schrift' van J. Kamphuis, *Katholieke vastheid. Enkele opmerkingen met betrekking tot de leer der onveranderlijkheid Gods* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1955) vooral 91-92. Het citaat komt uit het vraaggesprek van de biograaf met Kamphuis. In *Met open vizier* staat hetzelfde iets anders geformuleerd, zie 71.
39. L. Doekes, Rubriek 'Boekbespreking', 'De onveranderlijke God', *De Reformatie* 30, nr. 48, 27 augustus 1955, 381-382.
40. Archief-Bremmer, Brief A. Zijlstra aan Bremmer vanuit Groningen, 13 januari 1954.
41. Zie mijn 'Alle malen zal ik wenen ...', 47.
42. Zie voor een uitgebreide verhandeling daarover W. Bouwman, 'De Reformatie en "De oorlogen des Heeren"'. De redactiewisseling binnen *De Reformatie* en het ontstaan van *Opbouw*', in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam. Aspecten*, 151-179.
43. A.w., 153.
44. A.w., 163. Bouwman citeert hier Van Spronsen, die verwijst naar een brief van K. Schilder uit 1949. Het is niet onbelangrijk er hier op te wijzen dat deze brief nog stamt uit de periode voorafgaand aan de rede 'Zelus en Zeloten'.
45. A.w., 158-159.
46. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan ds. D. van Dijk, 22 maart 1963, inv. nr. 112.
47. Lichtdruk brief Van Spronsen vanuit Goes aan K.C. Smouter te Rotterdam, 22 juni 1953, ontvangen van ds. W. Smouter te Apeldoorn, een zoon van ds. K.C. Smouter.
48. Zie hier mijn 'Alle malen zal ik wenen ...', 73-74, noot 93 en 95.
49. Bouwman, 'De Reformatie en "De oorlogen des Heeren"', 154.
50. Zie mijn 'Alle malen zal ik wenen ...', 46.
51. Brievencollectie ds. C.J. Reitsma, ongedateerde brief van Veenhof aan Reitsma uit de periode na de oprichting van *Opbouw*, dus na 1957. Veenhof schrijft daarin dat het goed gaat met de krant.
52. Zie de drie korte teksten onder het kopje 'Redactiewisseling' in *De Reformatie* 31, nr. 31, 28 april 1956, 243.
53. Van Spronsen had eerder de hand gehad in een redactiecrisis rond het culturele, vrijgemaakte maandblad *Stijl*. Ook hier speelde zijn afkeer van het 'Jansenisme' een rol. Dat leidde tot de oprichting van een nieuw cultureel, vrijgemaakt tijdschrift met de veelzeggende naam *Ruimte*. Zie hier A. Janse, 'Reformatie, oordeel en verootmoediging' in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam. Aspecten*, 61-62.
54. H.J. Schilder, *Op de grens van kerk en secte. Publicatie van stukken en gegevens uit de procedure betreffende cand. H.J. Schilder, beroepen predikant te Noordeloos, leidende tot zijn wering uit het ambt volgens het in 1944 genomen besluit van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland: met begeleidenden commentaar* (Rotterdam Stichting De Vrije Kerk 1948).

55. Zie voor P. Groen R.E. van der Woude, 'Pieter Groen (1902-1970). Christen-ondernemer en ondernemend christen' in: Werkman en Van der Woude, *Geloof in eigen zaak*, 401-433.
56. Het Archief-Bremmer bevat enkele (afschriften van) brieven waaruit blijkt dat Bremmer en Den Boeft samen met de predikanten M.J.C. Blok van Utrecht-Noord-West en A. Hordijk van Baflo in 1958 hebben geprobeerd de relatie Doekes-Schilder vlot te trekken. Doekes schreef Bremmer op 3 maart 1958 dat de sfeer 'vergiftigd' was. En in een brief aan Den Boeft schreef Schilder met veel mitsen en maren dat hij bereid was te praten, maar dat hij weinig hoopvol was over het resultaat. Waarschijnlijk heeft het initiatief niets opgeleverd, want Hordijk informeerde op 22 oktober 1958 hoe het er met dit plan voorstond. En volgens een brief van Veenhof aan ds. D. van Dijk van 22 maart 1963 was deze kwestie op dat moment nog steeds niet opgelost. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan Van Dijk, inv. nr. 112.
57. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof vanuit Kampen aan een onbekende 'vriend en broeder', 21 februari 1958, inv. nr. 4. In 1963 zou Veenhof in de al genoemde brief aan ds. D. van Dijk nogmaals zijn verhaal over de redactiecrisis geven: Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan ds. D. van Dijk, 22 maart 1963, inv. nr. 112.
58. Zie mijn 'Alle malen zal ik wenen ...', 47, noot 96: Veenhof benoemde zijn doodsverlangen in een latere brief aan ds. G. van den Brink van 31 januari 1962.
59. Archief-Bremmer, Brief van Veenhof vanuit Kampen, 14 mei 1959 (datum poststempel). Deze brief schreef Veenhof vlak na de inauguratie van Kamphuis als hoogleraar in Kampen. Zie hierna.
60. Archief-Bremmer, Brief van Veenhof vanuit Kampen, 30 oktober 1959.
61. Zie verderop in dit hoofdstuk.
62. Brievencollectie ds. C.J. Reitsma van familie Veenhof in het bezit van de auteur.
63. Archief-J. Kamphuis, Ordner particuliere correspondentie 1 januari 1960. Het archief-J. Kamphuis wordt momenteel op het ADC in Kampen geïnventariseerd.
64. Terpstra, 'K. Schilder en P. Jongeling c.s. Het echec van Schilders leiderschap'.
65. Bouwman, 'De Reformatie en "de oorlogen des Heeren"', 168: 'Schilder voorzag (...) problemen met zijn collega L. Doekes'. Doekes had op de generale synode van 1956 namelijk een heel ander oordeel gegeven over de kwestie-Kralingen dan H.J. Schilder op de generale synode van 1952: 'Heeft prof. Doekes-1956 gelijk, dan is het met mij grondig mis en mag ik zeker niet beginnen in [de rubriek] Kerkelijk leven. En omgekeerd'. Het was een staaltje schilderiaans zwart-witdenken, dat de dingen ook hier ogenblikkelijk op scherp zette.
66. H.J. Meijerink, *Reformatie en mystiek. Over Jean de Labadie en het Labadisme* (Goes Oosterbaan & Le Coindre 1956).
67. J. Kamphuis, 'Reformatie – piëtisme ... en vóórtgaande reformatie', Rubriek 'Kerkelijk leven', *De Reformatie* 31, nr. 52, 22 september 1956, 405.
68. Kuiper, 'Vrijmaking of wederkeer', 33.
69. C. Veenhof, 'God en de ellende des levens', *De Reformatie* 30, nr. 10, 4 december 1954, 75-77, citaat op 77.
70. C. Veenhof, 'Over de komende ouderdomsvoorziening', *De Reformatie* 30, nr. 11, 11 december 1954, 87. Zie in dit kader ook B. van der Wal en R. van der Woude, "'En zoo gaan we het isolement in. We kunnen en willen niet anders.'" Veenhof en de verzorgingsstaat' in: Harinck, 'Niets is overbodig, niets is toevallig', 165-201, en B. van der

- Wal, 'Zekerheid in de gemeenschap? Gereformeerd-vrijgemaakten en de opkomst van de verzorgingsstaat' in: Te Velde en Werkman, *Vrijgemaakte vreemdelingen*, 43-62.
71. Zie hier Van der Wal en Van der Woude, "'En zoo gaan we het isolement in'", 190-191 en 194. In het licht van de huidige afbraak van de verzorgingsstaat is dit een boeiende discussie, ook voor de positie van de kerken.
  72. C. Veenhof, 'Schildknaap van Barth?', *De Reformatie* 30, nr. 20, 12 februari 1955, 160.
  73. C. Veenhof, 'Over de Lutherfilm', *De Reformatie* 30, nr. 24, 12 maart 1955, 191-192, citaat op 191.
  74. C. Veenhof, 'Familieconflict of verwereldlijking?', *De Reformatie* 31, nr. 28, 7 april 1956, 219-221. Zie hier R. Schippers, *De gereformeerde zede* (Kampen Kok 1954). D. van Keulen schreef dit in de *Christelijke encyclopedie* III, lemma R. Schippers, 1604-1605.
  75. C. Veenhof, 'Kerkelijke twist uit vroeger tijd', *De Reformatie* 30, nr. 20, 12 februari 1955, 155-157, citaat op 157.
  76. C. Veenhof, 'Over de oplossing van kerkelijke kwesties in vroeger tijd', *De Reformatie*, nr. 22, 26 februari 1955, 171-173, citaten op 171 en 173.
  77. C. Veenhof, 'Als een broeder zondigt', Rubriek 'Onder de streep', *De Reformatie* 30, nr. 28, 9 april 1955, 219-221, citaten ontleend aan 219 en 221. De rubriek droeg dezelfde naam als die Veenhof indertijd in *Het Kerkblad voor Haarlem e.o.* was begonnen.
  78. C. Veenhof, 'Vanwaar al die ellende?', *Dienst* 8, nr. 1, 1956, 1-4.
  79. O. Mooiweer werd ingeschreven als lid van FQI in het najaar van 1950 en deed zijn kandidaatsexamen op 26 juni 1957, op dezelfde dag als de latere vrijgemaakte hoogleraar J. Douma. Zie hier *Supplement 1952 bij de Almanak FQI* 1951, 32, en *Almanak FQI* 1955-1957, 52. Het bewuste 'In memoriam professor Cormelis Veenhof' werd opgenomen in het *Informatieboekje NGK* 1983, 143-147, citaat op 144-145.
  80. Brief W. Bosma-Vos vanuit Axel aan de biograaf, 18 juli 2011. T.O.G.M. Bosma studeerde theologie in Kampen in het tijdvak 1957-1965. Deze gegevens zijn ontleend aan de *Almanak FQI* 1958-1960, 72 en de *Almanak FQI* 1964-1967, 14.
  81. G. van den Brink, "'Gij zijt ons onvergetelijk". C. Veenhof (1902-1983)' in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam 3. Kinderen van de Vrijmaking*, 129-160, citaten op 146-147.
  82. Ook M. van Veelen, die tien jaar later – van 1960-1968 – theologie studeerde in Kampen, was niet erg tevreden over 'cv'. Hij vond hem in het algemeen conservatief en bovendien star in zijn beoordelingen van preekvoorstellen van studenten en daardoor onbillijk. Ook legde hij de kerkstrijd van de jaren zestig nogal dik op de beoordeling van de proefpreken, aldus Van Veelen. Positief ervoer hij Veenhofs nadruk op het heilskarakter van het evangelie. Het straffende oordeel van God was bijkomstig. 'Dat heeft hij er bij ons terecht in gehamerd. Ook de notie van hoogmoed als oerzonde, de levendige verbinding tussen de Geest en het Woord heb ik graag van hem geleerd.' Verhaal M. van Veelen bij een e-mail van 9 januari 2007. Zie voor de nadruk op het heilskarakter van het evangelie ook hoofdstuk 12.
  83. Van der Worp staat in de *Almanak FQI* 1955-1957, 112, bij de 3^e jaars; en in de *Almanak FQI* 1961-1963, 121, bij de groep 7^e jaars en hoger. Zijn pretoraat staat vermeld in *Almanak FQI* 1961-1963, 125.
  84. De biograaf ontving deze informatie van Van der Worp tijdens een gesprek op 3 oktober 2006 te Baarn.
  85. Informatie H.G. Geertsema.
  86. Informatie Van der Worp.

87. Brief G. Bosma-Vos.
88. Informatie Van der Worp.
89. G.R. Wielenga, 'Afscheid van professor C. Veenhof' in: *Almanak FQI* 1968-1969, 23-25, citaten op 24 en 23.
90. *Almanak FQI* 1953, 59.
91. *Almanak FQI* 1954, 83.
92. Senaatsnotulen, inv. nr. 117.
93. Jan Veenhof maakte de biografie erop attent dat zijn vader erg gecharmeerd was van het boekje *Wat is filosofie?* van de ethische theoloog en filosoof A.J. de Sopper, die in zijn denken betrekkelijk dicht bij Bavinck stond en bovendien sympathie had voor de wijsbegeerte van de wetsidee. Het boek van De Sopper was voor de Kamper studenten verplichte kost. Zie *Almanak FQI* 1955-1957, 20. Zie voor De Sopper http://www.mjaalders.nl/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=64 (geraadpleegd op 18 februari 2014).
94. Senaatsnotulen, inv. nr. 117.
95. Eind 2006 vertelde Brienen geëmotioneerd over zijn negatieve ervaringen met Veenhof na zelf contact te hebben gezocht met de biografie: 'Dat moet ik u vertellen. En dat ik hem zelf gezegd heb: Professor, u bent niet menselijk, laat stáán nog ooit christelijk in wat u nou gedaan hebt!'
96. Senaatsnotulen 7 december 1947. Uit de notulen van 21 februari 1947 was al gebleken dat Veenhof een examenregeling voor het doctoraal ambtelijke vakken had opgesteld. Hij had voorgesteld te examineren in '1) ambtelijke vakken en hun geschiedenis, speciaal ook van de nieuwere stroomingen; 2) overzicht van de dogmenhistorie; 3) enkele capita selecta der dogmatiek; 4) exegese van vier capita uit Oud – Nieuw Testament'. Veenhofs historische belangstelling kwam duidelijk tot uitdrukking. Op 25 januari 1957 zou de senaat verder spreken over de examenregeling van de hogeschool in verband met de nieuwe Hoger Onderwijswet. Een boekje met regelingen voor doctoraal en promotie zou wenselijk zijn, waarin de exameneisen werden geformuleerd. Op 5 februari 1957 zou hier verder over worden vergaderd. Bij de regeling voor het doctoraal examen werd toen toegevoegd, dat het ging om een algemene structuur waarvan de uitwerking aan de betrokken hoogleraren zou worden overgelaten: 'Zo houdt bv. prof. Veenhof volle vrijheid om in de uitwerking der eisen voor de diaconologische groep, hetzij onder de onderdelen van het hoofdvak, hetzij als tweede bijvak, te verlangen de bestudering van een aantal capita van Oud en/of Nieuw Testament ook in exegetische zin, van belang voor deze studie'.
97. Op 13 december 2006 had schrijver dezes in Hoogeveen een uitgebreid gesprek met dr. T. Brienen over diens studiegang bij Veenhof. Daarbij ontving hij een uitgebreid dossier met alle relevante correspondentie en een overzicht van alle afgelegde tentamens, ook bij andere Kamper docenten. Veenhof had Brienen aangeraden een bijvak sociologie te doen bij prof. P.J. Bouman aan de Rijksuniversiteit Groningen, wat ook is gebeurd. Brienen vond dat een 'prima idee'. De citaten zijn ontleend aan genoemd gesprek. Het betreffende dossier zal worden toegevoegd aan het Archief-Veenhof. Hoe het afliep met Brienen staat in hoofdstuk 11.
98. C. Veenhof, 'Na tien jaar', *De Reformatie* 30, nr. 29, 16 april 1955, 225-226, citaten op 225 en 226.
99. C. Veenhof, 'Ootmoed', *De Reformatie* 30, nr. 30, 23 april 1955, 239-240, citaten op 240.

100. C. Veenhof, 'Over het Woord dat geest en leven is', *De Reformatie* 30, nr. 31, 30 april 1955, 241-242, citaat op 242. In zijn belangrijke homiletische voetnoot 133 bij de hoofdtekst van Veenhofs *opus magnum Prediking en uitverkiezing. Kort overzicht van de strijd, gevoerd in de christelijk afgescheidene gereformeerde kerk tussen 1850 en 1870, over de plaats van de leer der uitverkiezing in de prediking* (Kampen Kok 1959) 215-234, met name 216, zou Veenhof dit enkele jaren later met andere woorden herhalen.
101. C. Veenhof, 'Over het genadewoord van onze God', *De Reformatie* 30, nr. 34, 21 mei 1955, 265-266, citaten op 266.
102. Er is hier sprake van een 'spirituele homiletiek' waarin de prediker doorleeft het woord van God dient door te geven. Zie hier J. Douma, 'Levend en krachtig is het woord. Veenhof en de prediking' in: Harinck, 'Niets is overbodig, niets is toevallig', 271-281, vooral 278. Douma benadrukt in zijn bijdrage op bladzijde 273 ook de concentratie op God in Veenhofs predikkunde: 'God geeft zichzelf in zijn woord. Die korte zin vat samen wat voor Veenhof de kern is'. Hij doet dit op basis van zijn analyse van de reeds genoemde negentien bladzijden lange voetnoot 133 bij de hoofdtekst van Veenhofs *Prediking en uitverkiezing*, 215-234. Op 13 mei 1965 zou Veenhof een lezing houden voor het Contactorgaan Gereformeerde Gezindte (COGG) onder de titel 'Over de functie der prediking'. Hij is opgenomen in het Archief-Veenhof onder het inventarisnummer 125. Fred van Lieburg maakte mij op grond van onderzoek in het Archief van het COGG attent op gehoor en datum van deze lezing, die niet vermeld staan bij genoemd inventarisnummer. Feitelijk komt Veenhofs betoog in die lezing op hetzelfde neer als in het voorafgaande werd gezegd. God geeft zichzelf in het gepredikte Woord. Jezus Christus is daarbij het volle heil (20). Veenhof zegt het letterlijk zo op de bladzijden 33 en 34 van zijn lezing: 'Want de verhoogde Christus is door zijn Geest in de prediking in de volle zin van het woord present. Het gepredikte Woord is daarom allerminst een op zichzelf staand verhaal van een op zichzelf staand gebeuren uit een ver verleden. Het is al evenmin een betoog omtrent God en goddelijke zaken. Neen, de prediking is het gebeuren waardoor de Heilige Geest ons Christus en zijn werk openbaart en daarmee ons leven binnendringt en tot een existentiële beslissing drijft'. Op bladzijde 36 onderscheidt Veenhof drie aspecten aan de prediking: 1. Het is een blijde boodschap; 2. Het is een existentiële boodschap 'voor ons'; 3. Deze draagt vrucht 'in ons'. Prediking roept op tot geloof in en vertrouwen op God: 'Dat vertrouwen rust nooit en in geen enkel opzicht op goede werken of enige ervaring of bevinding' (44). De basis van het vertrouwen op God is zijn in het evangelie geopenbaarde goedheid. Veenhof verwerpt uitdrukkelijk het schema objectief-subjectief in de homiletiek: 'Wie bij de prediking van het Evangelie van dit schema uitgaat maakt iedere ware Evangelieprediking onmogelijk' (41). Tenslotte spreekt Veenhof over het belang van de 'mystieke unie tussen Christus en de gelovigen' als 'het grootste geschenk dat mensen op aarde kunnen ontvangen' (46). Op pagina 50 vat Veenhof als volgt samen: 'Want in die prediking is de gekruiste en opgestane Christus door zijn Geest onder ons, in ons en houdt Hij met ons in de weg van het geloven in die unieke, wonderbare, mystieke gemeenschap zo dat we met Hem sterven, d.w.z. gerechtvaardigd worden, elke dag, en met Hem opstaan tot een nieuw leven, elke dag, een nieuw leven waarvan de scopus is de verheerlijking van God. Hiervoor het "middel" te zijn is de wonderlijke en eigenlijke functie van de prediking van het Evangelie'. In diezelfde periode zou Veenhof de homiletiek nauw verbinden met de hermeneutiek door te schrijven, dat 'de predi-

- king de meest adequate, ja de enig juiste interpretatie van de Schrift' was. C. Veenhof, 'Over de hermeneutische grondconceptie van de Reformatie IV', *Opbouw* 8, nr. 29, 30 oktober 1964, 228-229, citaat op 228. Deze biografie bevat geen uitgebreide analyse van Veenhofs homiletiek, zo daar al sprake van kan zijn. Meer informatie over de visie van Veenhof op de prediking bevat Douma's hiervoor genoemde bijdrage en verder de ongepubliceerde Apeldoornse doctoraalscriptie van M. van der Klis, 'Levend en krachtig. Professor C. Veenhof over het woord en de preek', Theologische Universiteit Apeldoorn (1999).
103. C. Veenhof, 'Van tien jaar vrijheid', *De Reformatie* 30, nr. 33, 14 mei 1955, 257-259, citaten op 259.
  104. C. Veenhof, 'Persschouw', *De Reformatie* 30, nr. 39, 25 juni 1955, 309.
  105. C. Veenhof, 'Persschouw', 'Hoe men de jeugd effectief verliest', *De Reformatie* 30, nr. 40, 2 juli 1955, 317.
  106. Zie bericht 'Instituering *American Reformed Church*, Grand Rapids, Michigan, USA' in de rubriek 'Kerknieuws', *De Reformatie* 31, nr. 6, 5 november 1955, 48, over de verkiezing van ouderlingen en een diaken: 'De bevestiging vond plaats op zondag 25 september jl. door ds. L. Selles'. Veenhof was aanwezig op de gemeentevergadering waar de verkiezing van de ambtsdragers plaatsvond.
  107. Brievencollectie ds. C.J. Reitsma, Ongedateerde brief van Veenhof vanuit Grand Rapids (Michigan, USA) aan Carl Reitsma uit de zomer van 1955. Veenhof had blijkens de brieven in zijn archief naast Carl Reitsma ook andere contacten in Noord-Amerika, zoals prof. C. van Til, zeer lange tijd hoogleraar aan het *Westminster Theological Seminary* in Philadelphia, Pennsylvania (USA) en met F.A. Schaeffer, de latere grondlegger van de internationale L'Abri-beweging. Verder had hij contact met de al genoemde ds. H. Hoeksema uit Grand Rapids. Zo ontving Veenhof eind november 1947 een brief van Schaeffer waarin die was ingegaan op de resultaten van diens studiereis door Europa ten behoeve van de *American Council of Christian Churches*. Tijdens deze reis had hij Veenhof ontmoet. Hij schreef over een te plannen conferentie in Amsterdam in augustus 1948 van de beoogde *International Council of Christian Churches (iccc)* als tegenhanger van de Wereldraad van kerken, die Schaeffer modernistisch vond. Schaeffer wilde Veenhof 'in the leadership' van de op te richten organisatie. Archief-Veenhof, Brief Schaeffer vanuit Saint Louis (USA), 21 november 1947, inv. nr. 4. Schaeffer zou jaren later, in het corpsjaar 1962-1963, een lezing houden in Kampen voor *FQI* over 'Modern youth'. Zie *Almanak FQI* 1961-1963, 114. In dezelfde maand november 1947 kreeg Veenhof een brief van Hoeksema. Archief-Veenhof, Brief Hoeksema vanuit Grand Rapids, 26 november 1947, inv. nr. 4. Veenhof ontving begin 1956 een schrijven van Van Til, waarin deze verzocht om hem een naam te geven van een jonge man die 'systematical theology' zou kunnen doceren aan het *Westminster Theological Seminary*. Archief-Veenhof, Brief Van Til vanuit Philadelphia, 29 februari 1956, inv. nr. 4. Het voert voor deze biografie, die vooral gericht is op Veenhofs gang door de Nederlandse kerkelijke wereld, te ver een nadere analyse van deze en andere buitenlandse contacten te geven.
  108. Informatie Jan Veenhof en Margriet Naber-Veenhof. Op 3 september 1954 danken Veenhof en zijn vrouw per brief vanuit Kampen voor alles wat Carl Reitsma heeft gedaan om de reis van Veenhof – zonder zijn echtgenote – tot een succes te maken. Het was 'iets héél bijzonders, iets onvergetelijks'. 'En ik ben zeer blij, dat ik je vrouw nu

ook ken'. Uit de brief blijkt dat Veenhof samen met ds. J. Meester had gereisd. Brievencollectie ds. C.J. Reitsma.

109. C. Veenhof, 'Uit Amerika 13', Rubriek 'Onder de streep', *De Reformatie* 31, nr. 8, 19 november 1955, 59-61, citaat op 61.
110. Dat deed hij in de periode 22 oktober 1955 tot en met 17 december 1955 in een serie hoofdartikelen over Kuyper en 'zijn' Vrije Universiteit ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van die instelling. In 1956 zette hij de reeks voort met artikelen over de reformatorische inspanningen in de laatste decennia van de 19^e eeuw.
111. C. Veenhof, 'Uit Amerika 15', Rubriek 'Onder de streep', *De Reformatie* 31, nr. 10, 3 december 1955, 76-77, citaat op 77.
112. H.J. Jager, 'De christelijke gereformeerden en wij', Rubriek 'Kerkelijk leven', *De Reformatie* 31, nr. 14, 31 december 1955, 107.
113. Zie hier het bericht in de rubriek 'Kerknieuws', *De Reformatie* 31, nr. 1, 1 oktober 1955, 8. Zie voor een uitgebreide analyse van de emigratie van (ook vrijgemaakt) gereformeerden vanuit Nederland naar Noord-Amerika in een breed kerkelijk perspectief het proefschrift van E. Koops, *De dynamiek van een emigratiecultuur. De emigratie van gereformeerden, hervormden en katholieken naar Noord-Amerika in een vergelijkend perspectief (1947-1963)* (Hilversum Verloren 2010).

‘De zegen des Heren zal daarop niet rusten’ (1956-1959)

Opbouw, vrijgemaakte identiteit en bevindelijkheid

Veenhof en Jager hadden hun buik vol van de onverkwikkelijke gang van zaken in de redactie van *De Reformatie* en stonden niet te trappelen om met een nieuw tijdschrift te beginnen, ook al had Veenhof daar volgens een brief van Den Boeft aan Bremmer tijdens de redactiecrisis wel eens mee gedreigd.¹ Maar Veenhof en Jager zwichtten uiteindelijk toch voor de aandrang van ds. D. van Dijk van Groningen, de Kamper predikant Visee en Veenhofs Utrechtse vriend, de ondernemer J.G. van Oord. Maar er waren ook anderen, die een nieuw tijdschrift wilden met meer ruimte en breedheid. In 1956 werd het initiatief genomen tot *Opbouw* en op 22 maart 1957 verscheen het eerste nummer van het ‘weekblad tot opbouw van het gereformeerde leven’. De opzet van dit blad vertoonde de sporen van de strijd met Van Spronsen. De initiatiefnemers wilden niet langer lopen aan de leiband van een uitgever. Daarom werd een persvereniging opgericht. Ook was leiding-geven aan het kerkelijk leven niet de eerste doelstelling. De redactie wilde door Bijbelstudie onderzoeken wat de wil van de Here was. De rol van wetenschappelijke theologie zou klein zijn. Bovendien pretendeerde men niet alles te weten. Ook vond men het niet nodig veel aandacht te besteden aan de gereformeerde organisaties. Het was duidelijk, dat het nieuwe tijdschrift was bedoeld als tegenstem tegen *De Reformatie*.

De medewerkers van *De Reformatie* zagen de redactiecrisis als een strijd voor de handhaving van Schrift en belijdenis in de lijn van K. Schilder. Van Spronsen stelde later dat men door Gods genade trouw was gebleven. Kamp-huis wilde de draad weer oppakken van het aangeven van de frontlijn in de ‘oorlogen des Heeren’.² Hoe men daar ook over dacht, één ding was duidelijk, vanaf dat moment liep er een frontlijn dwars door de vrijgemaakte kerken zelf. De tegenstellingen stonden in twee binnenkerkelijke tijdschriften, die aanvankelijk impliciet en later expliciet tegen elkaar in zouden schrijven. Het moet in die tijd geweest zijn, dat het begrip ‘goed-vrijgemaakt’ pasmunt werd in het vrijgemaakte jargon: dat was iemand wanneer hij de

vrijgemaakte kerk als ware kerk beschouwde en consequent de doorgaande reformatie was toegedaan, ook door lidmaatschappen van vrijgemaakte organisaties. De vader van de biograaf was in zijn Goese periode (1948-1957) mede door zijn nauwe vriendschap met Van Spronsen voorstander van de doorgaande reformatie. Toch bleef hij lid van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). Dat werd hem door een andere vrijgemaakte vriend verweeten: 'Ach, Piet, jij met je doorgaande reformatie, je bent lid van het CNV!'³ Zo kreeg de vrijgemaakte kerk na de vrij tumultueuze beginperiode steeds meer een duidelijke, maar ook rigide identiteit. Soepelheid behoorde niet tot de wezenlijke bestanddelen van het goed-vrijgemaakt zijn.

Uiteraard was de strijd om de vrijgemaakte pers wezenlijk. Daar werden de opinies gevormd. Op 12 november 1955 had Veenhof het 'heengaan van *Polemios*' als een 'slecht teken des tijds' betreurd.⁴ Velen hadden volgens Veenhof gehoopt dat dit tijdschrift onder aanvoering van de jonge vrijgemaakte Puchinger de reformatorische bezieling van de mannen van de calvinistische wijsbegeerte zou doen herleven. Maar die filosofie was in vrijgemaakte kring besmet. Het blad was ook niet 'geprononceerd-vrijgemaakt'. En daarvoor was steeds minder ruimte binnen de vrijgemaakte kerken.⁵ Toch werd door de predikanten J. Faber en C. Trimp en de jurist L. Roeleveld in 1958 het initiatief genomen tot het oprichten van het wetenschappelijke tijdschrift *Lucerna*, dat een brug zou moeten slaan tussen de school van Schilder, Holwerda en Greijdanus en de wijsbegeerte van de wetsidee. Maar ook dit blad zou door de spanningen in vrijgemaakte kring een moeilijke toekomst tegemoet gaan.⁶ Toen *Polemios* ter ziele ging had Puchinger Veenhof bedankt voor zijn vastemedewerkschap, ook al had die nooit een artikel geleverd. Puchinger schreef niet optimistisch te zijn over het gereformeerde leven: 'Maar zolang de gereformeerden in het algemeen niet bereid zijn kuyperiaanse precisieheid te paren aan groeniaanse samenwerking der *preciezen* zal er wel geen licht komen (...). En zolang men pure beginselstudie niet wil paren aan concrete wetenschap, zal het niet helpen!'.⁷

Veenhof vroeg in zijn bijdragen aan *Opbouw* ruimte voor bevindelijkheid. Hij las deze tussen de regels door bij K. Schilder. Beide kampen probeerden de stichter van de vrijgemaakte kerken als boegbeeld te annexeren: 'Er trilt zo een diepe "bevinding" in zijn [K. Schilders] woorden. Het woord heeft hem geraakt. Maar die "bevinding" treedt nooit direct aan de dag. Ze wordt ook nooit als zodanig beschreven. Ze is als een ondertoon in wat hij zegt'.⁸ Een week later sprak hij de vrees uit dat het met Schilder net zo zou gaan als met Kuyper. Zijn fouten zouden worden gecanoniseerd. De vrijgemaakten moesten Schilders erfenis kritisch gebruiken, anders zouden de dominees in hun preken 'dunne soep met wat schilderiaanse ballen' gaan serveren, zoals Holwerda het ooit had uitgedrukt.⁹ Een jaar later zou Veenhof op de minachting voor het piëtisme wijzen, die in de historie van de gereformeer-

de kerken was gegroeid: ‘Dat was maar piëtistisch gedoe, vroomheidscultus, subjectivisme! Men stak de duimen in het vest en presenteerde zich aan God en de mensen als “Wij calvinisten”’.¹⁰ In zijn jeugd ging dat vrij gemakkelijk samen, nu kende Veenhof ook de spanningen die dat met zich mee kon brengen.

De kerkelijke problematiek woekerde door tot in het beroepingswerk. Op 6 februari 1957 werd Hans Vonkeman preparatoir geëxamineerd door de classis Amersfoort in aanwezigheid van de Kamper predikanten O.W. Bouwsma, C.H. Lindeboom en Visee en de voorzitter van de Kamper zendingscommissie J. Berger.¹¹ Dit laatste gebeurde in verband met een mogelijk beroep als zendingspredikant in Zuid-Afrika. Het examen verliep goed. Aan het eind kwam zijdelings aan de orde dat de synodale kerken naar vrijgemaakt oordeel valse kerken waren. Vonkeman merkte goudeerlijk op dat hij zich in dat oordeel niet kon vinden, terwijl hij wist dat hij zichzelf daarmee in de vingers zou snijden: ‘Consternatie!’. Ogenblikkelijk werd een commissie benoemd om na de lunch met Vonkeman verder te spreken over het heikele punt. Die beriep zich op een passage uit het pas verschenen deel van *De Voorzeide Leer* van ds. C. Vonk.¹² Ze kwamen er niet uit en rapporteerden in de plenaire vergadering. Desgevraagd gaf Vonkeman – opnieuw heel oprecht – aan ook de Nederlandse Hervormde Kerk niet zonder meer als vals te kunnen typeren. Dat had hij niet moeten zeggen:

Ik herinner me hoe een bekende predikant mij verweet de belijdenis te verwerpen. Anderen stemden ermee in. Zelden heb ik mij eenzamer en hulpelozer gevoeld. En verdrietig omdat ik dacht dat het beroep van Kampen hiermee voorgoed van de baan zou zijn. Ik voelde mij, waar niemand zich achter mij stelde, door eigen kerk verstoten.

Maar het viel tot zijn grote verbazing uiteindelijk mee. Hij slaagde, werd beroepen en vertrok als zendeling naar Zuid-Afrika. Veenhof, die waarschijnlijk via een van de Kamper predikanten lucht had gekregen van de gang van zaken op het examen, vroeg Vonkeman naderhand of ze uit hem hadden willen ‘persen’, dat de synodale kerken valse kerken waren. Vonkeman bevestigde dat en meldde dat hij zich beroepen had op het boek van Vonk. Veenhof zei dat hij nog beter had kunnen verwijzen naar de Acte van Vrijmaking, die alleen sprak van ‘valse handelingen’.¹³ Hij vond Vonkemans verhaal ‘zeer alarmerend’.¹⁴

Zo namen de spanningen toe. In mei 1957 schreef ds. B. Telder van Breda, een goede vriend en geestverwant van A. Janse – in de oorlog woonde die, zoals in hoofdstuk 6 aan de orde kwam, met zijn gezin in de periode van de inundatie van Walcheren een tijd bij de familie Telder in – in *Opbouw* een artikel over de plaats waar gestorven christenen zich bevinden. Volgens Tel-

der waren deze niet in de hemel, uiteraard een zeer gevoelige gedachte voor al die mensen die er vast van overtuigd waren dat hun gestorven geliefden daar wel waren opgenomen: 'Opmerkelijk is het, dat Gods woord nergens rechtstreeks zegt, dat de gestorven gelovigen nu in de hemel zijn. (...) Maar dit is zeker: Uitwonen uit het lichaam is voor de gelovigen een inwonen bij de Heere'.¹⁵ Telder wilde net als Janse zo dicht mogelijk bij het Bijbelse spreken blijven. Zoals Janse voor de oorlog was begonnen vraagtekens te plaatsen bij de dichotomie tussen lichaam en ziel en gesteund door Vollenhoven en Veenhof daarover een fel kerkelijk debat uitlokte, stond Telder aan de wieg van een discussie rond dit verwante onderwerp over de verblijfplaats van de ziel na de dood. Dit kleine artikel in *Opbouw* zou grote gevolgen hebben.

Polarisatie, polemiek en Popma

Veenhof vond het belangrijk dat er in de vrijgemaakte kerken niet alleen kritiek werd geleverd op maatschappelijke ontwikkelingen, zoals dat volgens hem terecht gebeurde op de groeiende staatsinvloed: 'Wordt de staat niet al meer een – nu nog vriendelijk lachende – leviathan?'.¹⁶ Er moest daarnaast ook '[p]ositieve arbeid' worden verricht. Dit was een vollenhoviaanse opmerking van Veenhof. Hij wees op een geslaagde conferentie van het Gereformeerd Sociaal en Economisch Verband.¹⁷ Naast indringende kritiek op het project van de Europese economische samenwerking had de voorzitter waardevolle aanwijzingen gegeven. Ook maakte Veenhof attent op een artikel van Den Boeft in *Ons Politeuma* over het gevaar van 'dilettantisme' en 'conservatisme' in de politiek door de vele onervaren nieuwelingen in het Gereformeerd Politiek Verbond. 'Zijn we wel voldoende werkelijkheidsmensen?', had Den Boeft zich afgevraagd. '*We willen immers met een concrete boodschap komen in de dag waarin we leven.*' Ten slotte noemde oud-onderwijzer Veenhof de conferenties van de gereformeerde onderwijzers en onderwijzeressen als positief voorbeeld: 'Er leeft in deze conferenties een grote belangstelling voor de vragen van de paedagogiek en de methodiek en de achtergronden daarvan. De discussies staan er op hoog peil'. Studie was volgens Veenhof wezenlijk, een echo van K. Schilder die het ideaal had van een brede studiekeerk. Het was alsof Veenhof weer voor de jongelingsvereniging van Spakenburg stond: 'Wat dan voorts geschieden moet is: studeren, studeren!' Maar dat laatste moest wel gebeuren – hij herhaalde het nog maar eens – in een 'hartelijke samenwerking'.¹⁸

Zelf gaf Veenhof met zijn studie van Calvijn het goede voorbeeld. Hij gebruikte die naar zijn gewoonte direct voor de kerkelijke actualiteit en waarschuwde met een beroep op de Geneefse reformator tegen het lichtvaardig uitstoten van mensen en lokale kerken uit het kerkverband.¹⁹ Op dezelfde manier waarschuwde hij een week later tegen het hanteren van artikel 31

DKO 'uit eigengereidheid, koppigheid, zelfhandhaving, sectarisme'.²⁰ Vanaf 17 januari 1958 verschenen er weer losse Calvijncitaten in *Opbouw*, een oude veenhoviaanse traditie, die in ere werd hersteld.²¹ Zo bleef Veenhof proberen de kerkelijke spanningen te verminderen. Hij haalde eens een oudere broeder aan, die veertig jaar ouderling was geweest, dertig jaar vóór en tien jaar ná de Vrijmaking. Deze had de laatste tien jaren op kerkelijke vergaderingen meer ellende meegemaakt dan in die eerste dertig jaren.²² Het kwam volgens Veenhof alleen goed als de vrijgemaakten 'vreze des Heren' toonden. Maar hij wist heel goed dat het andere kamp die uitspraak een 'dooddoener' vond.²³ Zo verscherpten de tegenstellingen zich – clichématig geformuleerd – tussen het kamp van de doorgaande reformatie en dat van de persoonlijke vroomheid. De posities lagen vast in twee kerkelijke bladen, die steeds meer loopgraven werden. De meerderheid van de vrijgemaakten was de kerkelijke ideologie van de doorgaande reformatie toegedaan en steunde *De Reformatie*. Een minderheid was geabonneerd op *Opbouw*.²⁴ In april 1959 had *De Reformatie* ruim 3.100 abonnees, in juni 1959 had *Opbouw* er ruim 2.000.²⁵

Het *Gereformeerd gezinsblad* van Jongeling, met de doorgaande reformatie in haar statuten, schreef in de lijn van *De Reformatie* en Kamphuis, terwijl *Petah-ja*, het blad van de mannenbond, door de veranderende visie van bondsvoorzitter R.H. Bremmer meer de kant van Veenhof en Jager koos.²⁶ Een brief uit de zomer van 1958 van Trimp aan Bremmer is hier veelzeggend:

En ik weet ook, dat heel wat mensen *Petah-ja* niet zo goed meer begrijpen, het laatste halfjaar. (...) En ik moge je de meer-dan-amicale waarschuwing (...) doen toekomen: Bremmer, houd op met dit soort voorlichting! En als je er mee door gaat, verantwoord het dan tegenover je vroegere persarbeid. Want het klopt per se niet. (...) Want je haalt een ellendige strijd het Gereformeerd Politiek Verbond en wellicht ook de mannenbond binnen. En juist zij, die in dagen van strijd je liefkregen om je arbeid (...) zetten vandaag de dikste vraagtekens. Neem dat van mij aan, het zijn heus geen insinuaties.²⁷

De polarisatie in de kerk leidde inderdaad tot polarisatie binnen het GPV. De kemphanen die in dit conflict recht tegenover elkaar kwamen te staan, waren voorzitter ds. F.A. den Boeft, die op de hand was van Bremmer, en secretaris C. Smits, die een echte doorgaande-reformatie-man was. Geen van de matadors kreeg zijn zin: 'Winnaars waren Verbrugh en de gematigde voorstanders van de doorgaande reformatie. Zij zouden de richting van het GPV de komende jaren gaan bepalen'.²⁸ Het kon niet uitblijven of er zou in het strijdgewoel binnen de vrijgemaakte kerken een discussie ontstaan over de 'toon' van het debat. Trimp schreef hier ook over in zijn brief aan Bremmer:

Nu krijgen we in *Petah-ja* en *De Reformatie* al dat gejammer over de 'toon'. Ik dacht dat we *mannen* waren met elkaar. En dat we tegen een stootje konden. En dat we dat ook al van K. Schilder geleerd hadden, allemaal, dat je niet over de toon moet zaniken, als je niet eerst zaken met elkaar besproken hebt. Omdat anders die 'toonziekte' een bewijs van acute deformatie is.²⁹

Kerels zeiden elkaar de waarheid, zonder omhaal van woorden. Dat hadden ze van de stichter van de kerk geleerd. Dat deze houding tot grote spanningen leidde, bleek vóór de Vrijmaking maar ook nu. De vrijgemaakte kerk was een viriele kerk geworden. Dit werd soms van buitenaf gevoed. Zo schreef de vroegere priester H.J. Hegger, inmiddels gereformeerd predikant te Kortenhoef, op 19 september 1959 aan Kamphuis: 'U begrijpt, dat het mij wel pijn doet zo te moeten spreken tegenover mijn vroegere dierbaren [rooms-katholieken], maar slappe liefde is geen liefde. (...) Maar als Gods woord scherp is, dan mogen wij dit zwaard niet bot maken met onze zachtheid'.³⁰ Maar het was wel duidelijk dat niet iedereen deze houding waardeerde. Veenhof kreeg in die jaren spijt van zijn eigen vroegere polemieken met mensen als Hepp, Kuyper en Waterink:

Ik heb vroeger ook meegedaan met die 'directe' polemieken. Het enige resultaat was verharding der fronten, toespitsing der tegenstellingen. Ik deed het met een goed geweten. Menende de kerk te dienen. Maar ik heb toen ook nog veel te veel – onbewust – geleefd in de waan dat de mens een karkas is met een stel gedachten en een denkvermogen. Dat is een grote vergissing. Je krijgt met geen enkele redenering uit het hart van een mens wat er niet door redenering ingekomen is. Er moet een andere geest komen. En die komt er alleen – als God die nog geven wil! – door het 'zien'. De ogen moeten open gaan. De mensen moeten 'tot zichzelf' komen. (...) Zo zijn we er zelf gekomen. Zo gaat het ook alleen. (...) En dat is bekèring.³¹

Ook Jager geloofde niet in polemieken:

De scherpzinnigste wint dat gewoonlijk (...). (...) Ik zie er ook geen heil in van ons volk theologen of filosofen naar artikel 8 te maken. Voor alles is nodig ons volk een beetje de Schrift te leren verstaan. Opdat het een beetje weet heeft van zonde en genade. Weet hebben bedoel ik dan in de zin van het Bijbelse kennen. Want daarmee is het droevig gesteld als ik me niet vergis. Men redeneert veel liever over dikke stukken, dan dat men eenvoudig en concreet z'n zonden belijdt en van genade leeft.³²

In de jaren vijftig bleef het ethisch conflict woeden, tussen de vrijgemaakte en de synodale kerken, maar ook binnen christelijke organisaties. De vrijgemaakte identiteit werd steeds geprononceerder: de vrijgemaakt-gereformeerde kerk was de ware kerk met de ideologie van de doorgaande reformatie, de antithese en het ethisch conflict. Intussen bleven er kerkleden die de vrijgemaakte grond te heet onder de voeten werd en die synodaal-gereformeerd werden. De Goede en Van Otterlo zijn al genoemd. Maar zelfs de vroeger zo felle Den Boeft kon ten slotte 'niet meer op tegen een geest van wantrouwen en verdachtmaking', zoals zijn vriend Bremmer het later in zijn gedachteniswoord na het sterven van Den Boeft in 1966 zou schrijven. Die vertrok in maart 1960 naar de synodaal-gereformeerde kerken.³³

Het omgekeerde kwam ook voor. Een prominent voorbeeld was prof. K.J. Popma, een temperamentvolle man, die calvinistische wijsbegeerte doceerde in Groningen en Utrecht. Zijn overkomst naar de vrijgemaakte kerken in 1957 verantwoordde hij met zijn brochure *Vrijmaking, een getuigenis*.³⁴ Deze kerkelijke stap was voor Popma moeilijk, omdat hij daardoor vervreemde van zijn leermeesters Dooyeweerd en Vollenhoven. Hij legde bij zijn overgang naar de vrijgemaakte kerken het secretariaat van de Vereniging voor Calvinistische wijsbegeerte dan ook neer. Hij sloot zich bovendien niet kritiekloos aan bij de vrijgemaakte kerken maar wees deze 'ongenadig' op hun fouten van 'theologisme en kerkisme'. Vooral het zichzelf beschouwen als de enige ware kerk moest het bij hem ontgelden. Hij typeerde dat als een 'vals dogma'. Hij begreep heel goed dat sommige gereformeerden om die reden afkerig stonden tegenover de Vrijmaking.

Het was begrijpelijk dat de vrijgemaakte kerken Popma niet met tromgeroffel binnenhaalden. Ze zaten niet te wachten op een luis in de pels met veel invloed, vooral onder jonge intellectuelen. Kamphuis sprak over 'laster' en 'roddel' maar ook over een misverstaan van de belijdenis op het punt van ware en valse kerk. Ook H.J. Schilder kwam in het geweer. Popma poneerde volgens hem zonder bewijs lelijke dingen over de vrijgemaakte kerken. Bremmer en J.P. van der Stoel protesteerden in hun brochure *Heroriëntering noodzakelijk, een pleidooi voor gemeenschappelijk bouwen op het ene fundament*³⁵ tegen de wijze waarop Popma werd ontvangen door de leidende vrijgemaakte theologen: 'Zij zagen er een nieuwe stijl van leidinggeven in, die discussie onmogelijk maakte en riepen Kamphuis dringend op zich te bezinnen "op zijn eigen manier van polemieken voeren met zijn broeders"'.³⁶ Met deze brochure was de omslag in het denken van Bremmer een feit. Veenhof zou hem daar in oktober 1959 aan herinneren: 'Je moet vooral nu niet vergeten, Rolf, dat je ook in de verkeerde hoek hebt gezeten. Ik heb meermalen moeten horen: Och die *Reformatie. Petah-ja*, dat geeft leiding!'.³⁷

Kerkelijk leidinggeven of persoonlijk vroom leven?

Zo onttaarde het vrijgemaakte kerkelijke leven in een regelrechte machtsstrijd. Volgens Veenhof probeerden de Schilderepigonen alle sleutelposities in het vrijgemaakte leven in handen te krijgen en camoufleerden ze dit met 'een christelijk, een kerkelijk masker': 'Toen de leider wegviel tuimelde men in een vacuüm. Dat poogde men op te vullen door een soort cultus van de heengegane leider in het leven te roepen'. Schilders erfenis moest bewaard worden. Van Spronsen had zijn invloed daartoe aangewend in de redacties van *Stijl* en *De Reformatie*. Veenhof raakte de grip kwijt op de ontwikkelingen en schuwde in zijn onmacht grote woorden niet: 'Tets demonisch krijgt deze groepsvorming als de groep de meerderheid gaat uitmaken'. Volgens die meerderheid mochten niet goed vrijgemaakte anderen best meedoen en 'stichtelijke stukjes schrijven', maar geen leiding geven. Veenhof verfoeide dit: 'Alle program van actie, berekeningen, diplomatie, tactiek en strategie zijn in de kerk contrabandé'. Christus bouwde zijn kerk: 'En we zullen moeten bidden dat de Here zijn kerk genadig moge bewaren voor kerkelijke leiders en haar steeds moge geven ambtsdragers die werkelijk zeer klein van zichzelf en groot van hun Heer Jezus Christus denken!'.³⁸ Ambtsdragers moesten niet heersen maar dienen, als '[s]laaf der slaven Gods'.³⁹ Eerder had hij gewezen op de gevaarlijke leidersbeginselen van fascisme en nationaalsocialisme, een vergelijking die aan duidelijkheid niets te wensen overliet.⁴⁰ Goed leidinggeven was volgens Veenhof goede, Bijbelse voorlichting verstrekken. Dat was een mooi program voor zowel *Opbouw* als *De Reformatie*: '[O]ch dat alle kerkbladen "kerkbladen" mochten zijn in d[i]e zin (...). Dan beleven we vast en zeker nog een doorgaande *reformatie*, welke dienstbaar is aan de *opbouw* van de kerk'.⁴¹ Christus zou leiding geven aan de kerk, als de kerkleden hun plicht deden:

Wie het woord kerk verstaat spreekt niet meer van 'leiding' en 'richting' en zo. Hij doet zijn kleine plichtje op zijn kleine plekje en geen steek meer. (...) En dan, maar dan ook alléén, schakelt Jezus Christus in zijn grote genade die armelijke werkzaamheidjes van ons in in zijn werk van kerkopbouw. Dan gebruikt hij ze in zijn *leiden* van de kerk in de *richting* naar de heerlijkheid.⁴²

Aan de andere kant van de frontlinie bleven ze deze verhalen beschouwen als voorbeelden van de cultus van de persoonlijke vroomheid. Maar Veenhof bleef op verschillende manieren oproepen tot verdraagzaamheid. Hij wijdde er in 1958 een serie artikelen aan en nam daarin zijn toevlucht tot de psychologie. Mensen ervaren het geloof verschillend, zo schreef hij, de een verstandelijk, de ander meer intuïtief en existentieel. Over de laatste groep zei hij:

Met een directheid en zuiverheid, die telkens weer verbaast, verstaan ze ook wat de wil des Heren is. De verstandelijke reflectie treedt bij hen geheel in de schaduw van het directe verstaan, het spontane kennen, het levende zien der dingen Gods, zoals die als bijna tastbare werkelijkheden in Gods woord op hen afkomen en hen telkens opnieuw overmeesteren.

Bevindelijker kon het bijna niet. Maar hij kende de gevaren daarvan maar al te goed, de 'mystiekerij, in het geheel en al opgaan in eigen ervaring en beleving, in het zich een roes drinken aan ontroeringen en bevindingen'.⁴³ Ondanks de schets van de bevindelijke gevaren moet ook dit artikel afgeketst zijn op het antisubjectivisme van de richting van de doorgaande reformatie. Veenhof bereikte de andere kant allang niet meer. In de verdraagzame pluriforme vrijgemaakte kerk, die hij voorstond, moest je volgens Veenhof met elkaar blijven praten. In kerkelijke vergaderingen zouden bij voorkeur besluiten genomen moeten worden met algemene stemmen. Ooit was het in de kerkgeschiedenis de gewoonte geweest twee stemmingen te houden, de eerste om de stemming te peilen, de tweede om te komen tot een eenparig besluit: 'Later zijn die twee stemmingen in onbruik geraakt. Maar het principe ervan: namelijk het komen tot een besluit waar – speciaal bij belangrijke zaken – *allen* achter kunnen en willen staan, dat is blijvend, want dat is echt Schriftuurlijk'.⁴⁴ Maar ook dit was een gepasseerd station. De spanningen waren te hoog opgelopen. Van Oord zag niet voor niets een kerkscheuring dreigen.

Veenhof wijdde enkele artikelen aan Calvijns visie op kerkscheuringen. Die vond deze uit den boze. Broeders moesten onrecht binnen de kerk onder protest verdragen.⁴⁵ Begin 1958 besteedde Veenhof aandacht aan de 'wetmatigheid' van het ontstaan van kerkelijke conflicten. Tussen de regels door stond 'Kralingen' te lezen. Het begon bij een kleinigheid en eindigde via de kerkenraad, via grote woorden, liefdeloosheid en meerdere vergaderingen in een 'kerkrechtelijk conflict'. 'Ten slotte stijgt de ellende ten top als querulanten, maniakken en stijfkoppen zich met de zaak gaan bemoeien om nu ook eens ten aanzien van zo'n kwestie hun sinister bedrijf uit te oefenen. En het einde is op zijn ergst scheuring.' Veenhof werd steeds bitterder, nam steeds minder een blad voor de mond. Hij had het over '[e]en kankerplek'. Als illustratie beschreef hij de strijd binnen de afgescheiden kerken over het ambtsgewaad van de predikant, over 'steek, mantel en bef'. De oorzaak van de ellende zat volgens Veenhof in 'abstractiezucht', 'logicisme' en 'rationalisme'.

Opnieuw noemde hij de houding van Paulus, die verdoemd had willen worden om zijn Joodse broeders te kunnen redden. En voor de lastige leden van de gemeente van Korinthe had hij willen sterven. Indertijd had Veenhof

dit Schilder ook voorgehouden. '[M]aar we moeten toch strijden voor de waarheid en het recht!', was een veelgehoorde replek in Schilders lijn. Dat kon volgens Veenhof echter alleen als deze strijd in liefde en ootmoed werd gevoerd, in de 'geest van Christus'. Op dat punt verwees Veenhof weer naar Calvijn.⁴⁶ Hij kon ook mondeling uit zijn slof schieten over de vrijgemaakte problemen. Op de Centrale Diaconale Conferentie gehouden op 19 juni 1958 te Zwolle sprak Veenhof in de discussie volgend op een referaat van ds. J. van Dijk van Heerenveen over 'die vervloekte conflicten' in eigen kring, die 'in één uur' konden worden opgelost.⁴⁷

Maar het was voor Veenhof niet allemaal kommer en kwel. In de kring van het gezin was er van alles te vieren. Op 21 mei 1958 herdacht hij zijn vijftienvijftigjarig ambtsjubileum, op zijn uitdrukkelijke wens zonder publieke viering.⁴⁸ Hij zal in de moeizame kerkelijke situatie geen zin hebben gehad in een openbaar feest. Verder legde Jan Veenhof op 22 september 1958 *cum laude* zijn kandidaatsexamen af. Zijn bijna twee jaar jongere broer Klaas was hem daarin voor en slaagde er al een jaar eerder in met lof zijn 'kandjes' te doen, op 22 november 1957. Hij was op dat moment 22 jaar oud. Veenhof kon trots zijn op zijn begaafde zoons, want de vrijgemaakte Theologische Hogeschool was niet scheutig met cummetjes.⁴⁹ Klaas ging verder met de studie van de semitische talen in Leiden, Jan zette zijn studie voort in Göttingen (Duitsland).

Polarisatie binnen de hogeschool: Veenhof contra Kamphuis

Dat er een tweedeling was opgetreden binnen de vrijgemaakte media was nog tot daar aan toe. De situatie binnen de vrijgemaakte kerken verslechterde verder, toen de kerkelijke frontlijn ook direct binnen de Theologische Hogeschool kwam te liggen. De aanleiding was een droeve gebeurtenis. Nadat binnen betrekkelijk korte tijd Greijdanus, Schilder en Holwerda aan de hogeschool waren ontvallen, stierf op 6 februari 1958 onverwacht de nestor van de senaat, P. Deddens, aan de gevolgen van een 'beroerte'.⁵⁰ Veenhof herdacht hem in *Opbouw*. Daarbij dacht hij met een flinke dosis nostalgie terug aan de eerste jaren van de vrijgemaakte hogeschool: 'De vergaderingen der hoogleraren waren een feest. Tot diep in de nacht werden de vragen van kerk en wetenschap – en nog veel meer – besproken'.⁵¹ Toen was het vrijgemaakte leven nog goed, hoorde de lezer Veenhof denken. Maar die tijd was voorbij. Nu de mannen van het eerste uur waren overleden, namen hun leerlingen het stokje over. De groep van de doorgaande reformatie had het pleit gewonnen in de strijd om *De Reformatie*. Wat zou er gebeuren na de dood van voorman Deddens, die het belangrijke onderwerp kerkrecht in zijn portefeuille had?

De senaat van de hogeschool vergaderde enkele malen over de vervulling van de vacature-Deddens en stelde op 16 april 1958 zijn rapport aan de cu-

ratoren vast.⁵² Volgens de notulen van de vergadering van de curatoren van 25 april 1958 hadden de hoogleraren 'eenparig' geadviseerd de komende synode van Bunschoten-Spakenburg te vragen de benoeming uit te stellen tot de volgende synode.⁵³ De curatoren verwierpen dit advies op 28 mei. Een meerderheid van de curatoren vond dat 'alles in het werk gesteld moet worden' om een voordracht te doen.⁵⁴ Op 10, 17 en 18 juni vergaderde de senaat opnieuw over de vacature-Deddens. Het nieuwe advies – een herhaling van het oude – werd op 20 juni 1958 naar het curatorium gestuurd. Wel werd concreter ingevuld hoe de taken van Deddens zouden worden verdeeld in de interim-periode. Veenhof wilde de colleges algemene respectievelijk Nederlandse kerkgeschiedenis geven. Daarin zou hij zich richten op Calvijn respectievelijk de afgescheiden kerken, het voor hem bekende terrein.⁵⁵

Tijdens hun bijeenkomst van 24 juni namen de curatoren dit advies met algemene stemmen over. Zij besloten dit de komende synode mee te delen.⁵⁶ Die aanvaardde dat advies niet en vroeg per brief van 5 september alsnog een voordracht. Het curatorium speelde de bal door naar de senaat, die in meerderheid voor de tweede maal het besluit nam zijn advies te handhaven. H.J. Schilder bleek echter inmiddels van mening te verschillen van de meerderheid van de senaat en diende op eigen initiatief een nota in bij het curatorium met een persoonlijk advies voor de benoeming van Kamphuis. Mocht de synode meer namen wensen, dan kwamen wat hem betrof D. Deddens en J. Faber in aanmerking. De curatoren besloten daarop het tweetal Deddens en Kamphuis aan de synode voor te dragen, met vijf stemmen voor en drie stemmen tegen. President-curator ds. D. van Dijk, die medewerker was van *Opbouw*, stemde tegen.⁵⁷

De generale synode nam dit tweetal over. Het moest dus of D. Deddens, de oudste zoon van de pas overleden hoogleraar en predikant te Mariënberg, worden of ds. J. Kamphuis van Rotterdam-Delfshaven. De laatste werd op donderdagavond 18 september 1958 door de synode benoemd. Wetenschappelijke kwalificaties hebben hier niet de doorslag gegeven, aangezien de theologisch kandidaat Kamphuis die nauwelijks had, dit in tegenstelling tot de zoon van Deddens, die in 1952 *cum laude* zijn doctoraal examen afgelegd had in Kampen en bovendien werkte aan een kerkhistorisch proefschrift. Bremmer werd in de procedure gepasseerd. Ook die was bezig met een dissertatie maar na zijn publieke kritiek op de koers van de vrijgemaakte kerken was hij in ongenade gevallen. Kamphuis lag als hoofdredacteur van *De Reformatie* goed bij het merendeel van de vrijgemaakten. Net als in de redactiecrisis van *De Reformatie* speelde H.J. Schilder in de gang van zaken een belangrijke rol.

Na de benoeming van Kamphuis zag Veenhof het zwerk drijven. Wanhopig beseftte hij dat de groep van de doorgaande reformatie opnieuw een belangrijke kerkelijke slag had gewonnen. Er vond een pittige briefwisse-

ling plaats tussen rector Veenhof en zijn toekomstige ambtgenoot. De rector maakte duidelijk hoezeer hij het oneens was met de benoeming van de man, die hij ooit een steuntje in de rug had gegeven tijdens zijn kandidaatsexamen. Op 24 september 1958 vond op verzoek van Kamphuis een gesprek plaats met de senaat 'in het kader van zijn overweging van de op hem uitgebrachte benoeming'. Uit de notulen wordt niet duidelijk waarover precies is gesproken. Wel is klip-en-klaar dat het gesprek niet in een hartelijke sfeer plaatsvond: 'Tevens besloot de senaat, in geval van aanvaarding der benoeming, te kunnen steunen een verzoek van de benoemde bij curatoren om een datum van eventuele inauguratie omstreeks de paasvacantie'. Enthousiasme in de senaat zoals bij de benoeming van Doekes en Schilder ontbrak.⁵⁸

Volgens een brief van Veenhof van 26 september aan Kamphuis was, nadat die de senaatsvergadering had verlaten, besloten dat elke hoogleraar Kamphuis 'eventueel zou schrijven wat hij nodig achtte'.⁵⁹ Toen brandde Veenhof los met wat hij zelf kwijt wilde. Hij vond de benoeming van Kamphuis 'slecht'. Deddens was wetenschappelijk gezien een betere kandidaat geweest. Daarbij schermde Veenhof met het gegeven dat hij de enige overgebleven docent was die de examens van zowel Deddens als Kamphuis had meegemaakt. 'U weet het, ook ik wilde, vóór het tot een verantwoorde voordracht komen zou, wachten op meer licht en zekerheid. Maar ds. Deddens was van meet af bij mij een zeer serieuze kandidaat.' Het wekt verbazing waarom Veenhof dan niet direct Deddens had voorgedragen. Hoeveel 'meer licht en zekerheid' had hij nog nodig gehad?

Veenhof verwees naar de benoeming van Herman Ridderbos in 1943. Greijdanus en Schilder hadden J.L. Koole willen benoemen, omdat die het meest geschikt werd geacht, terwijl Koole 'allesbehalve een "vriendje" van Schilder' was: 'Op iedere plaats moet de beste man komen die beschikbaar is, en na de vroomheid des levens moet eerst naar wetenschappelijke capaciteiten gekeken worden als het om de benoeming van een hoogleraar gaat, zei prof. Greijdanus mij meermalen'. Toch werd indertijd voor Herman Ridderbos gekozen, volgens Veenhof mee door toedoen van diens vader. Greijdanus en Schilder waren diep verontwaardigd geweest over dit 'slechte gedoe': 'Als men óók bij de benoeming van hoogleraren niet strikt de daarvoor door God gegeven normen hanteert is dit voluit kerk- en schoolbederf, zei Schilder herhaaldelijk'.

Daarna klapte Veenhof uitgebreid uit de hogeschool, vooral over de rol van zijn collega Schilder. Die had nadat de senaat aan de curatoren tot tweemaal toe uitstel van de benoeming had geadviseerd, op eigen houtje schriftelijk Kamphuis voorgedragen, volgens Veenhof buiten medeweten van de overige leden van de senaat. Kamphuis was in de senaat nooit serieus ter sprake gekomen. Veenhof was 'verbijsterd' geweest: 'Ik had er geen moment om gedacht, dat zoiets onder ons mogelijk was'. Ze hadden Schilder van hun

‘ernstige ontstemming over deze handelwijze’ op de hoogte gesteld. Net als in de redactiecrisis van *De Reformatie* bleek Schilder niet terug te deinzen voor persoonlijke initiatieven buiten de formele kanalen om. Dat Veenhof daar geen rekening mee had gehouden was naïef.

Veenhof vatte zijn oordeel scherp samen. De benoeming van Kamphuis was ‘in ieder opzicht’ *‘slecht’* en *‘partijdig’*. ‘Ik ben er daarom volstrekt van overtuigd, dat de zegen des HEREN daarop *niet* rusten zal. Ten opzichte van de kerken niet, voor de school niet en voor u niet.’ Ten slotte ging Veenhof in op de betrokkenheid van Kamphuis bij zijn eigen benoeming. Veenhof achtte hem niet direct verantwoordelijk maar indirect wel, omdat hij geïjverd had voor het verwerpen van het eerste advies van de curatoren aan de synode. ‘Maar nogmaals: in directe zin staat u buiten dit alles. U wordt er evenwel in betrokken (...) bij uw beslissing! U komt dan als man, als kerkmens in de crisis. U sprak en schreef meermalen over kerkelijke stijl. Het zal dan blijken of u er in deze ook naar handelt.’⁶⁰ Veenhof verzocht Kamphuis hiermee de benoeming niet aan te nemen.

Dat Kamphuis de dag daarop deze messcherpe brief ‘met verbijstering’ las, wekt geen verwondering. Hij zond diezelfde dag een antwoord vanuit Rotterdam richting Kampen. De brief van Veenhof vond hij ook *‘slecht, in ieder opzicht’*. In de eerste plaats omdat hij hem vertrouwelijk had geschreven, waarmee hij Kamphuis in een moeilijk parket bracht. Veenhof had de zaak beter bij de curatoren of op de synode aan kunnen snijden. Die partijen beschuldigde Veenhof immers van ‘de slechtste partijdigheid’? ‘Maar nu wentelt u de hele last van allerlei vertrouwelijke mededelingen, waardoor vele personen in een kwaad daglicht worden gesteld, op mijn schouders en dáár moet die last dan blijven liggen.’ Kamphuis vond dat ook bepaald geen ‘kerkelijke stijl’. Verder was die van mening dat Schilder geen andere mogelijkheid was opengelaten dan na het verzoek van de synode zich persoonlijk met namen voor kandidaten te wenden tot de curatoren, omdat de overige senaatsleden dat niet wilden.

Fijntjes wees Kamphuis er verder op dat hij zelf op de synode in de richting gewezen had van een academisch vergevorderde jonge predikant – ‘ik sprak in dat verband van een examen *cum laude*’ – of een ‘oudere predikant met rijke stadservaring, die op het gebied van de kerkhistorie ook wat had gepresteerd’. Daarmee had hij beslist niet naar zichzelf gewezen. Hij had niet *cum laude* een doctoraal examen afgelegd en was nog geen 37 jaar oud. Nee, Veenhof had het aan zichzelf te danken, omdat hij zijn eigen invloed bewust had ‘uitgeschakeld’. Daar had de Rotterdamse predikant gelijk in.

Ook Kamphuis verwees naar de grondleggers van de vrijgemaakte kerken. Greijdanus en Schilder hadden na de benoeming van Herman Ridderbos loyaal meegewerkt aan de uitvoering van dit synodebesluit waarmee zij het oneens waren geweest. Daarvan bespeurde Kamphuis in Veenhofs brief

niets. Hij ging zo wel voorbij aan de loyaliteit die Veenhof in een briefje van 19 september had getoond door uitdrukkelijk zijn hulp aan te bieden.⁶¹ Ten slotte vertelde Kamphuis dat de voorzitter van de synode hem had verzekerd dat de besprekingen over de benoeming 'zonder enige animositeit waren gevoerd'. In deze brief verzocht Kamphuis Veenhof 'of uw schrijven in te trekken of de vertrouwelijkheid daarvan op te heffen'.⁶²

Op 30 september aanvaardde Kamphuis zijn benoeming, hoewel hij aan de synode schreef tegen de opdracht op te zien.⁶³ Bij zijn aanvaarding had een belangrijke rol gespeeld dat de synodevoorzitter, ds. J. van Bruggen, hem gezegd had, dat er niemand benoemd zou worden wanneer Kamphuis zou bedanken. Dat vond Kamphuis onwenselijk voor de hogeschool.⁶⁴ Veenhof had, toen hij van de aanvaarding hoorde, net zijn schriftelijke reactie voltooid op de brief van Kamphuis. Zijn antwoord was milder getoonzet dan de eerdere brief. Hij lijkt wat geschrokken te zijn van het antwoord van Kamphuis. Veenhof had van man tot man eerlijk willen zeggen hoe hij over de gang van zaken dacht. Dat vond hij belangrijk omdat ze collega's zouden kunnen worden. Het was uitdrukkelijk niet de bedoeling de mannen, die hadden meegewerkt aan het besluit, te veroordelen. Hij had alleen het besluit zelf willen beoordelen naar 'de maatstaf die ik heb aangegeven'. Ook had Veenhof geen bezwaar gehad tegen de afzonderlijke nota van Schilder, maar hij had daar graag eerder weet van gehad. Veenhof schreef verder dat hij Kamphuis er niet van verdacht zichzelf in zijn oppositie tegen het advies van het curatorium voor te sorteren voor een hoogleraarsbenoeming. Hij was ervan overtuigd dat de benoeming voor Kamphuis 'een even grote verrassing was als voor ons'. Het vermoeden dat Kamphuis hier zelf op een of andere manier op aan had gestuurd vond hij zelfs 'verachtelijk'. Veenhof had er ook geen probleem mee, wanneer Kamphuis de inhoud van zijn vorige brief openbaar wilde maken. In een naschrift herhaalde Veenhof dat hij Kamphuis 'broederlijk zal tegemoet treden' en hem 'hulp' wilde bieden.⁶⁵

Op 3 oktober repliceerde Kamphuis nog eens. Hij was bepaald niet mild gestemd door Veenhofs laatste schrijven en zag niet in goed met hem te kunnen samenwerken nu die de benoeming 'van de slechtste partijdigheid' achtte en de aanvaarding daarvan 'buiten de zegen Gods' vond vallen. Kamphuis zag dan ook 'geen christelijke mogelijkheid' gebruik te maken van de aangeboden hulp hoe noodzakelijk deze om verschillende redenen ook was:

Ik wil niet klagen, professor, maar ik wil toch wel graag constateren dat nog nimmer een benoemde zó ontvangen zal zijn door zijn eventueel-toekomstige collegae als in mijn geval is gebeurd. Ik heb zelfs de normale hoffelijkheid maar al te node [in de kantlijn voegde hij naderhand toe: vrijwel geheel] gemist. Mij is door geen enkele functionaris ook maar een enkel woord van welkom toegeroepen.

Kamphuis gaf daarna zijn eigen verslag van de samenspreking met de senaat van 24 september. Hij had niet werkelijk de ruimte gekregen om de punten die hij wilde bespreken aan de orde te stellen. Verder hadden de leden van de senaat 'hun particuliere visie op de zaak' gegeven. Daarna liep de samenspreking vast en werd Kamphuis 'verzocht' zich 'te verwijderen'. In het verlengde hiervan ligt het verhaal dat binnen de familie van Kamphuis circuleert, dat die op de betreffende vergadering van de senaat alleen te horen kreeg dat hij zijn benoeming niet moest aanvaarden.⁶⁶ Ten slotte gaf Kamphuis aan dat hij het moeilijk vond onderscheid te maken tussen het oordeel over de benoeming zelf en over de mensen die het betrokken besluit namen, en dat Veenhof zijn brief niet volledig had beantwoord: 'Maar ik zie het nut van een verdere gedachtewisseling niet in'.⁶⁷ Deze briefwisseling beloofde weinig goeds voor de toekomst.

Verscherping conflict hoogleraarsbenoeming

In *Opbouw* had de redactie na de benoeming kort gerept van 'moeizame besprekingen' achter 'gesloten deuren'.⁶⁸ Maar daarna kwam er van diezelfde redactie een negatief getoonzet artikel onder de titel 'Vragen rondom de hoogleraarsbenoeming'.⁶⁹ Daarop zette Kamphuis zich opnieuw aan de schrijfmachine voor een brief aan Veenhof. Hij had al bij de redactie van *Opbouw* geklaagd over dat verhaal, maar wilde dat ook persoonlijk bij Veenhof en Jager doen. Zij waren immers als redactieleden medeverantwoordelijk? 'Het is met verdriet, dat ik u schrijf. (...) Mijn grootste grief tegen dit schrijven is, dat hier wel publiek verzekerd wordt, dat "we" met ds. Kamphuis christelijk en broederlijk zullen samenwerken, maar dat tegelijk van die christelijkheid en broederlijkheid niets bespeurd kan worden in dit artikel.'

In het artikel in *Opbouw* was de vraag gesteld of een synode wel 'het geschikte college' was om een hoogleraar te benoemen. Impliciet las Kamphuis verder in het verhaal 'dat de benoeming van de komende hoogleraar een ramp is voor de hogeschool'. Hij vond dat hem 'onrecht' was aangedaan en dat 'een onhoudbare situatie' was geschapen. Ook Veenhof had immers beloofd hem 'broederlijk' tegemoet te zullen treden. Kamphuis zag twee mogelijkheden: of intrekking van het artikel of een gang naar de curatoren 'om bescherming' te vragen 'tegen u en uw publicaties'. Hij gaf Veenhof tot 12 november bedenktijd, anders zou hij naar het curatorium gaan: 'Maar van harte hoop ik, dat deze ellende ons bespaard zal blijven'. Kamphuis schreef verder dat het niet goed was geweest dat de redactie berichtte over wat achter gesloten deuren was besproken.⁷⁰

Veenhof antwoordde op 10 november 1958. Hij betwistte dat er uit de hogeschool was geklapt. In de publieke verslagen van de curatorenvergaderingen had gestaan dat tweemaal advies was gegeven over de hoogleraarsbenoeming. Eveneens was bekend dat de synode uit een tweetal had gekozen.

Ook de redactie van *Opbouw* had uitdrukkelijk niet willen ingaan op wat achter gesloten deuren was gebeurd. Verder schreef Veenhof dat Kamphuis het bewuste artikel verkeerd 'parafraseert'. De redactie had de benoeming niet 'slecht' genoemd, maar had volgens Veenhof gesproken over 'een vreemde gang van zaken'.⁷¹ Ook de vraag naar de geschiktheid van de synode voor een wetenschappelijke benoeming was 'een zuiver zakelijke vraag' die bij Veenhof al langer leefde. Volgens hem zou het beter zijn, wanneer de curatoren een hoogleraar benoemden, zoals vroeger ook het geval was geweest. Veenhof achtte het artikel 'sober' en ze hadden naar zijn overtuiging 'niets onbroederlijks' gedaan. Aan het slot van de brief verzekerde Veenhof Kamphuis nogmaals dat hij van zijn kant zou 'streven naar een open en hartelijke samenwerking'.⁷²

Maar Kamphuis was ontevreden met dit antwoord en wendde zich op 22 november schriftelijk tot de curatoren. Hij stuurde een afschrift naar Veenhof. In de brief deed Kamphuis zijn beklag, op dezelfde manier als hij dat al gedaan had bij Veenhof en Jager. Hij had het artikel in *Opbouw* ervaren als ondermijnd voor het vertrouwen in hem, ook van de studenten aan de hogeschool. Het verwijt van synodocratie in het artikel achtte Kamphuis 'grievend' omdat hij in zijn aanvaardingsbrief juist had geschreven achter de synode de kerken te hebben zien staan 'door wier dienst het God ook behaagt tot dit ambt te roepen'. Hij vond dit verwijt niet alleen kerkrechtelijk onjuist maar ook tendentius in die zin, dat gesuggereerd werd dat Kamphuis de synodocratie in de kerken zou willen introduceren. Nu Jager en Veenhof hun artikel niet wilden intrekken, hoopte Kamphuis dat de curatoren de zaak konden oplossen: 'Het is uit de geschiedenis van de hogeschool immers bekend, dat zondige verhoudingen aan de hogeschool hun verlamme uitwerking in het leven van al de kerken hadden, zoals omgekeerd het herstel van die verhoudingen sanerend naar buiten toe gewerkt heeft'.⁷³ Dit laatste was een veenhoviaanse manier van argumenteren.

Vlak voordat Kamphuis zijn brief aan de curatoren typte, had Veenhof aan Bremmer geschreven. Die complimenteerde hij met diens samenbindende artikelen in het *Gereformeerd kerkblad voor Overijssel en Gelderland*:⁷⁴ 'Die zijn best. (...) Zó moet het. Ga zo door. Je zult nog heel wat te verdueren krijgen'. Daarna vertelde hij Bremmer over zijn recente ervaringen met Kamphuis:

We moeten de broeders tot iedere prijs *vasthouden*. Ik heb al heel wat moeten slikken van Kamphuis. Maar ik wil mijn hart voor hem openhouden. Uiteindelijk heb ik medelijden met hem en zijn vrienden. Het moet een vreselijk leven zijn om met zo'n verintellectualiseerde '*persona*' het leven te moeten doorgaan. Wat een kramp en moeiten moeten daarvan het gevolg zijn.

Veenhof wilde graag artikelen van Bremmer opnemen in *Opbouw*, maar hij vroeg hem niet als medewerker om 'iedere schijn van groepsvorming' te voorkomen.⁷⁵ Die schijn lag voor de hand, omdat Bremmer net met *De Reformatie* had gebroken en bovendien gepasseerd was bij de hoogleraarsbenoeming.⁷⁶

Op 15 december 1958 vergaderden de curatoren met de hoogleraren over de brief van Kamphuis. Er werd door president-curator ds. Van Dijk een dringend appel gedaan op de senaat om 'broederlijk samen te leven en samen te werken, elkander vergevende, ook wanneer men elkander niet kan overtuigen'. De hoogleraren deden de toezegging de moeiten onderling nog eens door te zullen spreken. Mochten ze er niet uitkomen, dan zouden ze een beroep doen op de curatoren om 'de staketsels weg te nemen'. Kamphuis zou worden bericht dat hij 'wat te veel gelezen heeft in het door hem genoemde artikel in "*Opbouw*" en dat de collega's 'broederlijk en christelijk' met hem om zouden gaan.⁷⁷

In het 'Jaaroverzicht 1958' in het *Handboek GKV* 1959 schreef ds. D. Deddens – pikant, omdat deze zelf op het tweetal had gestaan voor de benoeming – dat er 'talrijke uren' aan deze zaak waren besteed. De reacties op de benoeming van Kamphuis waren divers geweest, 'van hartelijke vreugde tot vaak felle kritiek'. Er waren vragen gesteld. Kamphuis had 'geen speciale studie' gemaakt van het betrokken vakgebied. Het 'vermoeden van "partijgeest"' was uitgesproken, omdat Kamphuis redacteur was van *De Reformatie*. Daartegenover meldde Deddens dat meerdere synodeleden hadden gezegd dat de synodebesluiten in een goede geest waren genomen, zonder 'scherpe tegenstellingen'. Wel erkende hij in het jaaroverzicht dat 'in het algemeen de kwestie van stromingen in het kerkelijk leven nog weer sterker dan voorheen de aandacht kreeg'.⁷⁸ Er was bij het binnengaan van de jaren zestig alle aanleiding om zich zorgen te maken over de gespannen verhoudingen in de vrijgemaakte kerken, binnen en buiten de hogeschool.

Kamphuis had in de uitgebreide briefwisseling in elk geval op één belangrijk punt gelijk. Door het tot driemaal toe weigeren van het voordragen van geschikte kandidaten hadden Veenhof en de rest van de senaat een grote kans laten liggen om een hen welgevallige toekomstige collega benoemd te krijgen. Deze bestuurlijke onhandigheid had gevolgen gehad – Schilder had er gebruik van gemaakt – en ze moesten daar nu mee leren leven. Veenhof zou het uiteindelijk sportief opnemen.⁷⁹

Wat Deddens er zelf van vond, werd niet duidelijk. Veel later, in 1979, zou hij toch nog hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht in Kampen worden, als opvolger van Kamphuis die op dat moment de plaats van de vertrekkende dogmaticus Doekes innam. Maar voor Bremmer waren de druiven zuur. Hij schreef in *Petah-ja* van oktober 1958 zijn frustraties van zich af onder de kopjes 'Deining over een hoogleraarsbenoeming', 'Een tere kwestie' en 'En

nu verder?' Bremmer beseftte dat hij als bondsvoorzitter schreef en daarom voorzichtig moest zijn. Ook wilde hij de persoon van Kamphuis erbuiten laten. Verder was zijn eigen naam genoemd in verband met benoeming. Toch nam hij na deze voorzichtige aanloop geen enkel blad meer voor de mond. Waarom hadden ze iemand benoemd die geen doctoraat in de theologie had verworven, zelfs geen succesvol doctoraal examen had afgelegd? Hadden ze daarmee de strijd voor het promotierecht van 'Kampen' niet verloochend? En er was een uitstekende, andere kandidaat 'van wie bekend is, dat hij bijna gereed was met het schrijven van een dissertatie', aldus Bremmer.⁸⁰ Ten slotte gaf hij af op de manier van leidinggeven van Kamphuis als redacteur van *De Reformatie*.

Kamphuis had volgens Bremmer verder in *De Poortwake*, het blad van de vrijgemaakte Meisjesbond, K. Schilder getypeerd als 'de grootste gereformeerde theoloog van onze tijd'. Bremmer achtte het 'funest' voor de kerken, 'wanneer in deze geest straks studenten worden opgeleid', hoeveel hij zelf ook van Schilder had geleerd. Volgens Bremmer hadden de vrijgemaakte kerken in de Vrijmaking veel goeds ontvangen, maar 'kerkisme', 'exclusivisme' en 'sectarisme' waren gevaarlijk. Schilder en Holwerda hadden daar aan het eind van hun leven voor gewaarschuwd. Als het zo doorging, kwam er scheuring in de vrijgemaakte kerken. Aan het eind van de laatste driestar was hij zijn aanvankelijke voorzichtigheid bij het schrijven volledig vergeten. Er was 'een grondige verandering' nodig bij de benoemde, bij degenen die bijgedragen hadden aan de benoeming en bij de mensen die ervoor hadden geapplaudisseerd. Al met al schreef Bremmer zes bladzijden vol over de benoeming van Kamphuis.⁸¹

Dit werd Bremmer niet in dank afgenomen getuige de hoeveelheid negatieve brieven in zijn archief.⁸² Het werd hem kwalijk genomen dat hij zich als voorzitter van de Mannenbond zo had laten gaan. Het leek er nu op alsof de Mannenbond zélf niet blij was met de benoeming. Bremmer zou op 26 mei 1959 in Haarlem dan ook niet meer herbenoemd worden als voorzitter. Zijn opvolger was Schilders schoonzoon, ds. W.G. de Vries.⁸³ Bij hem zou Schilders erfenis vast in betere handen zijn. Veenhof schreef Bremmer twee dagen later een troostende brief. Voor alles was 'zelfverloochening' nodig om te voorkomen dat Bremmer de zaak in het persoonlijke vlak zou blijven zien: 'En een beetje zelfinkeer is op zijn tijd altijd goed'. Verder moest hij zich 'met alle macht' op zijn dissertatie of andere studie werpen. Veenhof sprak uit eigen ervaring: 'Er is niets dat zo vertroostend en ontspannend is als dat'. De hele gang van zaken vond Veenhof 'evident werken van satan'. 'Men heeft er geen notie van, dat men ook "trouw" kan zijn terwijl men "vriendelijk" is'. Hij eindigde somber: 'Je moet een behoorlijke *ervaring* hebben om te beseffen, dat de kerk hier een *strijdende* kerk is. En tegen de tijd, dat je dat werkelijk "kent", word je eruit verlost. En dat is het beste'.⁸⁴

Het doodsverlangen van Veenhof uit de tijd van de redactiecrisis in *De Reformatie* leek nog niet helemaal geweken.

Bremmer bedankte hem op 1 juli. Hij had het moeilijk gehad met het feit dat hij niet was herbenoemd en was er twee weken 'uit' geweest. Verder was hij blij met de goede berichtgeving van Jager in *Opbouw* over de plaatselijke samsprekingen met de synodale kerk in Almelo.⁸⁵ Bremmer vond zulke contacten 'waardevol'. Er was volgens Bremmer veel waarin men één was met de synodalen en veel waarin men elkaar nodig had. De positieve krachten in de synodale kerken moesten niet worden afgestuit maar gestimuleerd. Bremmer zei te gruwen van de manier waarop Kamphuis over 'Almelo' schreef.⁸⁶ Die had geschreven dat in Almelo 'het beest van de hiërarchie' en 'de rebellie tegen de Heere Jezus in de synodetirannie' niet werden onderkend. Kamphuis was aangesproken op zijn scherpe toon: 'We geven toe: we schrijven scherp en we willen wel erkennen: we doen het opzettelijk'. Het was een tekst uit de school van K. Schilder. Kamphuis vermoedde dat de onderlinge samsprekingen in Almelo vooral contacten waren tussen de lokale predikanten. Hij vreesde 'dominocratie'.⁸⁷ Daar zou hij in zijn intreedere uitdrukkelijk tegen waarschuwen.⁸⁸ Bremmer stond intussen volledig aan de kant van Veenhof en Jager. Hij had zijn kerkelijke jasje gekeerd.

Doorgaan en kerkelijke eenheid

Intussen wilde Veenhof – het is al gezegd – graag volharden met 'positieve arbeid'. Maar hij waarschuwde tegen '*normenpositivisme*': 'dat men allerlei concrete politieke verlangens en opvattingen tot beginselen promoveerde, zelfs tot heilige beginselen'. 'En dat men die propageerde onder de geweldige druk van: zo spreekt de HERE; zo wil God het.' De vanaf zijn jeugd beginselvaste Veenhof begon op dit punt voorzichtigheid in acht te nemen: 'Het kerkhof der beginselen van de Anti-Revolutionaire Partij heeft reeds veel gevulde graven'. Opnieuw wees hij op de noodzaak van een kritische houding tegenover de organisatie in de christelijke politiek.⁸⁹ Toch schreef hij een week later dat '[h]et echte christelijk politieke getuigenis is ten aanzien van alle *aan de orde zijnde concreet politieke kwesties een gedragsregel ontwikkelen welke principieel is gefundeerd en een werkelijke oplossing biedt*'. Ze waren dus nog steeds belangrijk, die beginselen, en ze moesten vertolkt worden in het concrete leven. De kerk speelde daarbij een rol, ook door de prediking. Nee, in de preek mocht geen bepaalde politieke partij worden aanbevolen. Wel moest de predikant wijzen op Gods koninkrijk en iedereen oproepen Gods wil te zoeken in de eigen persoonlijke context.⁹⁰ Het persoonlijke was belangrijker dan het kerkelijke.

Veenhof bleef pleiten voor kerkelijke eenheid. Volgens hem vochten strijders voor de zuiverheid van de kerk ook altijd voor haar eenheid. Als historische getuigen daarvan riep hij weer een aantal van zijn favorieten op:

Calvijn, Van Velzen, Sikkel en Schilder. Zo was Schilder het in veel niet met Hepp eens geweest, maar wilde hem volgens Veenhof niet uit de kerk hebben. Ook had Schilder na de Vrijmaking gezegd, dat ze eenheid met de christelijke gereformeerden moesten zoeken: 'Ik heb er de theologische hogeschool en twintig jaar kerkelijke moeite voor over', had Schilder gezegd. Veenhof herinnerde aan diens grafschrift: 'Dat ze allen één zijn'.⁹¹ Sikkel had ooit gezegd dat kerkelijke eenheid geen papier- en vergaderwerk was, maar een zaak van 'het diepe hart'.⁹² Ook hij werd gebruikt voor losse citaten in *Opbouw*.⁹³

Veenhof schreef in die lijn over de samensprekingen tussen de christelijke gereformeerden en de vrijgemaakten. De eersten misten volgens de jonge christelijke gereformeerde predikant W.H. Velema bij de vrijgemaakten in de prediking de realiteit van de zonde en de strijd daartegen. Veenhof maakte dankbaar gebruik van die opmerking door in eigen kring op te roepen tot zondebesef: 'Als de zonde werkelijk gekend wordt, dan *blijven* er geen conflicten in de gemeente. (...) En men *kent* de werkelijke zonde pas in zoverre men de levende God en de Here Jezus Christus kent'.⁹⁴ Even later waarschuwde hij voor een al te gemakkelijk trekken van de grenzen van de kerk, daarmee het denken in termen van de vrijgemaakte kerk als ware kerk tartend: 'Ja, de kerk heeft haar grenzen. Wie doet alsof die er niet zijn, doet zonde. Maar wie doet alsof hij ze precies kent doet ook zonde!'.⁹⁵ Hij kende de gang van zaken rond het examen van Vonkeman. Veenhof kwam langzamerhand lossere te staan van het schilderianaanse kerkbegrip.

Veenhofs 'preken' landden niet bij het merendeel van de vrijgemaakten. Het ethisch conflict werd alleen maar sterker. De generale synode van Bunschoten-Spakenburg deed namelijk meer dan alleen Kamphuis benoemen. Op 2 december 1958 stuurde ze een brief naar de synodale generale synode, die duidelijk maakte hoe zelfbewust de vrijgemaakte kerken waren geworden. De Vrijmaking werd daarin beschreven als Gods werk. God had nog steeds 'een twistzaak' met de synodale kerken. Samensprekingen waren niet geoorloofd. In de aanhef van de brief werd niet gesproken van broeders maar van 'Heren'. De plaatselijke samensprekers in Almelo en Baarn moeten het als een spaak in hun wiel hebben ervaren. Uiteraard had de synodale buitenwacht feilloos in de gaten dat er zich binnen de vrijgemaakte kerken twee kampen aftekenden. Zo schreef Herman Ridderbos in het *Gereformeerd Weekblad* van 6 juni 1959 naar aanleiding van de situatie in Almelo en Baarn over de twee groepen onder leiding van Kamphuis en Veenhof. Visee schreef er afkeurend over. Veenhof citeerde dit in de 'Persschouw' van *Opbouw*: 'Dàt moest prof. Ridderbos nu niet doen. Dat hij critiek oefent op wie dan ook uit onze kring – hij ga zijn gang. Maar hij moet niet gaan proberen ons – bij ernstige verschillen in onze kerken, die we betreuren en niet kunnen ontkennen – uit elkaar te jagen'.⁹⁶ Ridderbos had feitelijk natuurlijk groot gelijk.

Veenhof heette Kamphuis in zijn rectorale rede van maandag 8 december 1958 welkom in de kring van de hogeschool. Bij die gelegenheid had hij gesproken over het thema 'Prediking en uitverkiezing' waarin hij uitgebreid inging op de strijd binnen de afgescheiden kerken, waar hij in de jaren daarvoor al zoveel op had gestudeerd, getuige zijn vele artikelen in *De Reformatie en Opbouw*. Hij zou deze rede uitwerken tot zijn gelijknamige boek.⁹⁷ In de periode dat hij aan dat boek werkte, maakte hij gebruik van gesprekken over dat onderwerp met ds. A. Verhagen, die in het tijdvak 1947-1955 predikant was van de Gereformeerde Gemeente in Kampen.⁹⁸ Het kerkgebouw van die kerkelijke gemeente, dat gebouwd werd in de periode van Verhagens Kamper predikantschap, stond vrijwel naast de woning van de familie Veenhof. Dit gebouw werd in 1951 in gebruik genomen. Veenhof ging vanwege de bekende vrijgemaakte bezwaren niet naar de officiële kerkdienst waarin het gebouw werd geopend. Zoon Jan ging wel, als journalist voor een lokale krant. Overigens gebruikte de vrijgemaakte Theologische Hogeschool het bewuste kerkgebouw wel voor Schooldagen.⁹⁹ Samenkomen met die kerkelijke gemeente kon niet, gebruikmaken van het kerkgebouw wel. Er waren ware en valse kerken, geen ware en valse kerkgebouwen.

Veenhofs boek is een hartstochtelijke verdediging van het afgescheiden gedachtegoed van Helenius de Cock tegenover de kuyperiaanse 'stoutigheden' en daarmee een verdediging van de positie van de vrijgemaakten. Verder is het één grote oproep tot kerkelijke eenheid en verdraagzaamheid, opnieuw op basis van de geschiedenis van de afgescheiden kerken. En het boek is een waarschuwing voor het spitten in jezelf of je wel uitverkoren bent: 'De verkiezing is immers op zich zelf verborgen en geheim. De Here maakt ze evenwel openbaar door de *roeping*, waarmee Hij ons verwaardigt. Daarom is het zo dwaas als men eigen en anderer zaligheid in de doolhof der praedestinatie wil zoeken, zonder de voorgestelde *weg des geloofs* vast te houden'.¹⁰⁰ Veenhof protesteerde ook uitdrukkelijk tegen de opvatting dat Jezus op hetzelfde niveau Zaligmaker en 'Verdoemer' is. Het was volgens hem 'Godslasterlijk' God in zijn verkiezend handelen te vergelijken met een man die van een nest jonge hondjes een aantal in leven laat en een aantal afmaakt.¹⁰¹ Verkiezing en verwerping liepen niet parallel. Daarmee was hij het met de opvattingen van K. Schilder en J. Kamphuis niet eens.¹⁰²

Het boek was een samenvatting van Veenhofs hele geestelijke en theologische ontwikkeling. De keuze van de plaats van de verkiezing in de prediking had alles te maken met zijn geestelijke strijd in zijn jonge jaren. Uiteraard verwees hij in dit verband ook naar zijn eerdere *Predik het woord*.¹⁰³ Bij de bespreking van het onderscheid tussen voorwerpelijke en onderwerpelijke prediking maakte Veenhof gebruik van de terminologie van de door hem zo dierbare wijsbegeerte van de wetsidee.¹⁰⁴ Verder verantwoordde hij opnieuw zijn keuze voor de Vrijmaking. Zo ging hij in voetnoot 158 uitge-

breid in op de *Verklaring van gevoelens* van de bezwaarden uit 1943. Veenhof noemde daarin de 'grote verbazing, droefheid en verontwaardiging' van de bezwaarden toen bleek dat de synode zich niet over die verklaring, waaraan Veenhof zelf had meegeschreven, had willen uitspreken. Hij verwees in de betreffende voetnoot ten slotte naar zijn *Om de 'unica catholica'*.¹⁰⁵ Ook kwam de visie van Calvijn regelmatig aan de orde.¹⁰⁶ Alles wat Veenhof zo dierbaar was geworden staat in dit boek, tot en met het uitdrukkelijke primaat van de Schrift boven de belijdenis – koning tegenover dorpsveldwachter – en het onderscheid tussen 'cardinale' en 'periferische' leerstukken in de confessie.¹⁰⁷ Na het uitspreken van zijn rede zei Veenhof het volgende tegen Kamphuis:

En ik ben ervan overtuigd, dat ik namens uw toekomstige collega's spreek, als ik u de verzekering geef, dat zij zullen streven naar een open en harmonische samenwerking, waarbij het samengaan en samenwerken óók en voorál wordt beheerst door het streven om niet het eigene te verabsoluteren, maar het andere, en de andere, te appreciëren.¹⁰⁸

Een hartelijk welkom kon er niet af. Dat zou ook een leugen geweest zijn gezien de tekst van de senaatsnotulen. Terwijl Doekes en Schilder op 13 maart 1953 een 'hartelijk welkom' werd toegeroepen in het college van hoogleraren, kon er bij Kamphuis op 16 april 1959 na zijn inauguratie slechts 'een enkel woord welkom' af. Rector Jager sprak de hoop uit dat de nieuwe senaat 'in goede harmonie' zou mogen samenwerken. Toen enkele maanden daarvoor, op 10 november 1958, de aanvaardingsbrief van Kamphuis richting de synode aan de orde was gekomen, had de senaat in zijn vergadering 'nota van deze missive' genomen. Van enige blijdschap was geen sprake. In den lande bleef de slechte sfeer aan de hogeschool niet onopgemerkt. K. Wierenga uit Groningen had de senaat daar op 4 oktober 1958 een ongeruste brief¹⁰⁹ over geschreven, die ook op 10 november in de senaat was besproken. Hij drong aan op 'gezondmaking' van de verhoudingen tussen de professoren. De secretaris zou hem een ontvangstbevestiging sturen van zijn 'sympathiek geachte schrijven'.¹¹⁰ Wat moest hij anders?

Op 9 april 1959 werd Kamphuis geïnstalleerd. *Opbouw* besteedde er minimaal aandacht aan. Hoewel de redactie zei de verschijning van deze rede met belangstelling tegemoet te zien, verscheen er nooit een bespreking van in *Opbouw*.¹¹¹ *De Reformatie* pakte flink uit met drie foto's van zijn hooggeleerde redacteur bij twee artikelen over dit academisch hoogtepunt in twee opeenvolgende nummers.¹¹² Bovendien kondigde Kamphuis in een apart artikelje de verschijning van zijn intreerede aan.¹¹³ De inaugurele oratie handelde over de kerkrechtelijke structuur van de Remonstrantse Broederschap.¹¹⁴ Daarin werd volgens de nieuwe professor 'Christus' Dominocratie

28. J. Kamphuis

weerstaan en de weg voor de aardse dominocratie ontsloten'. De heerschappij van Christus werd met andere woorden ontkend en vervangen door aardse heerschappij binnen een religieuze organisatie. 'En het einde moest zijn: de vrijzinnigheid (...)', vooral door de oppositie tegen de inhoud van Gods woord.¹¹⁵ Aan het slot van zijn rede waagde Kamphuis zich aan een vergelijking van de remonstrants-gereformeerden en de vrijgemaakt-gereformeerden. Beiden hadden ze zich verzet tegen synodebesluiten, die volgens hen de kerk sektarisch zouden versmallen. Ze vochten beiden voor de vrijheid van de christen,

maar waar de remonstrants-gereformeerden in hun verzet tegen de heerschappij van Christus en tegen de inhoud van het woord Gods en van de belijdenis der kerk de weg der hiërarchische dominocratie werden opgedreven, daar zijn de vrijgemaakt-gereformeerden de weg van de verlossende Dominocratie opgeleid door de opperste herder der schapen.¹¹⁶

Het klonk triomfantelijk. President-curator Van Dijk sprak in zijn installierede de wens uit dat Kamphuis een handboek – 'al was het maar voor de vaderlandse', voegde hij er bescheiden aan toe – kerkgeschiedenis zou schrijven. Ook hoopte hij dat de nieuwbakken hoogleraar de zonde zou opsporen, die achter de verwarring na iedere reformatie zat. Dat zou dienstbaar zijn aan de eenheid van de kerken.¹¹⁷ Dat die ernstig bedreigd werd hoefde Van Dijk niet uit te leggen. Dit bleek nog eens pijnlijk aan het slot van de intreerede van Kamphuis, die in de richting van de hoogleraren en de lectoren aangaf zich 'samengebonden' te weten in de gemeenschappelijke kerkelijke opdracht aan het docentenkorps. De hoofdrolspelers van de crisis in de redactie van *De Reformatie* waren, vrij vertaald, tot elkaar veroordeeld. 'Voorzover ik van onderscheidenen uwer reeds daadwerkelijke steun mocht ontvangen', sprak hij daarvoor een 'hartelijk dank' uit. Alleen lector Wielenga werd bij name genoemd.¹¹⁸ Zuiniger kon het niet. De Leidse arts en Kamphuis' mederedacteur van *De Reformatie*, P. Jasperse, voorvoelde moeilijkheden, al deed hij zijn best luchtig te blijven: 'Het is best mogelijk (...) dat gij nog moeilijke tijden, vervuld van verdrietelijkheden, tegemoet gaat'. 'Het zij zo', voegde hij er gelaten aan toe.¹¹⁹ Zelden zal een hoogleraar bij zijn aantreden zo onwelkom zijn geweest bij zijn directe collega's. Het zou niet meer goed komen tussen deze mannen.

Hoewel Veenhof een tegenstander was van groepsvorming, polarisatie en direct leidinggeven binnen de kerken, had hij zich na de redactiecrisis in *De Reformatie* na verloop van tijd met Jager toch laten overhalen om mee te werken aan de oprichting van een tweede vrijgemaakt kerkelijk blad, *Opbouw*. Dat vergrootte de tweedeling binnen de vrijgemaakte kerken, die langs deze weg werd geïnstitutionaliseerd. Toen Kamphuis na de plotse-

linge dood van Deddens, mede door de herhaalde weigering van de senaat een concrete voordracht te doen, benoemd werd tot hoogleraar kerkrecht en kerkgeschiedenis, kwam deze tweedeling ook binnen de hogeschool te liggen. De belangrijkste redacteuren van de twee vrijgemaakte, kerkelijke bladen waren collega's geworden aan het opleidingsinstituut voor de vrijgemaakte kerken. Veenhof had nog geprobeerd in een heftige briefwisseling met Kamphuis te voorkomen dat deze de benoeming aannam, maar dat was een naïeve wanhoopspoging. Vanaf dat moment was Veenhof veroordeeld tot de commentaarpositie, ook omdat hij volhardde in zijn keuze geen leiding te willen geven aan het kerkelijk leven. De groep van de doorgaande reformatie had door haar positie binnen de Theologische Hogeschool en de vrijgemaakte media het leeuwendeel van de kerkelijke macht in handen.

Noten

1. Zie Bouwman, 'De Reformatie en "de oorlogen des Heeren"', 172. Archief-Bremmer, Brief Den Boeft vanuit Helpman, 7 oktober 1955. Den Boeft schreef dat Van Spronsen daar gevoelig voor was geweest, tot onbegrip van Den Boeft: 'Laat hij het maar eens proberen'. Overigens was ook Den Boeft ontevreden over Van Spronsen: 'We moeten *en bloc* bedanken voor *De Reformatie*. We moeten ons terugtrekken uit de kring van medewerkers. Van Spronsen moet maar eens duidelijk zien, dat hij met ons ook niet kan doen wat hij wil'.
2. Bouwman, 'De Reformatie en "de oorlogen des Heeren"', 172-175.
3. Informatie van de moeder van de biograaf. Van Spronsen woonde vlakbij het gezin waarin de biograaf in Goes als baby en peuter opgroeide in de periode 1954-1957. Als peuter ging de biograaf regelmatig met zijn vader op bezoek bij het kinderloze echtpaar Van Spronsen-Taal. Van Spronsen genoot van de aanwezigheid van dat kleine jongetje. Dat was in de periode van de redactiecrisis van *De Reformatie* en het ontstaan van *Opbouw*.
4. *Polemios* was een calvinistisch, polemisch tijdschrift dat handelde over een verscheidenheid aan maatschappelijke onderwerpen. Het was opgericht door G. Puchinger.
5. C. Veenhof, 'Polemios', *De Reformatie* 31, nr. 7, 12 november 1955, 53.
6. Kuiper, 'Het gedecimeerde corps', 88-93.
7. Archief-Veenhof, Brief G. Puchinger vanuit Utrecht, 19 oktober 1955, inv. nr. 4.
8. Veenhof, 'Boekbespreking II' van K. Schilders *Schriftoverdenkingen I* (Oosterbaan & Le Cointre 1956), *Opbouw* 1, nr. 4, 19 april 1957, 30-31, citaat op 31. In dit kader is het opmerkelijk dat A.L.Th. de Bruijne en J. Schaeffer in een recente bundel over K. Schilder ook wijzen op diens bevindelijkheid. De Bruijne zegt het in zijn bijdrage 'Schilders vroege spiritualiteit en de latere vrijgemaakten' in: Van Rijswijk *et al.*, *Wie is die man? Klaas Schilder in de eenentwintigste eeuw*, 49-80, met name op 51, bondig als volgt: 'Bij nader inzien blijkt bij Schilder echter helemaal geen gereserveerdheid ten opzichte van geloofservaring en bevinding'. Het woord 'echter' spreekt hier boekdelen. Het opstel van Schaeffer heeft de veelzeggende titel 'Schilder mysticus' (205-259).
9. C. Veenhof, 'Boekbespreking III' van K. Schilders *Schriftoverdenkingen I*, *Opbouw* 1, nr. 5, 26 april 1957, 35-36, citaat op 36.
10. Veenhof, 'Reformatie of restauratie?', 'Persschouw', *Opbouw* 2, nr. 6, 9 mei 1958, 47-

- 48, citaat op 48.
11. Berger staat in het *Handboek GKV* 1958, 56, aangeduid als 'zendings-scriba' van Kampen. Ook Veenhofs vrouw was actief op het terrein van de zending. Zie hiervoor hoofdstuk 8 van deze biografie.
  12. C. Vonk waarschuwde in zijn *De voorzeide leer* IIIb. *De Nederlandse geloofsbelijdenis artikelen 22-24 en 27-37* (Barendrecht Drukkerij 'Barendrecht' 1956) 146, inderdaad tegen het overrijld kwalificeren van een kerk als 'valse kerk': 'Het gaat hier [artikel 29 NGB] om de toenmaals bestaande Roomse kerk. Dié heeft de Bres bedoeld met z'n kwalificatie "valse kerk". Háár enig en alleen. Moge dit feit een ieder, die in onze tijd de vreselijke kwalificatie van valse kerk op een andere dan de (...) Roomse kerk wil toepassen, maar bedachtzaam stemmen'.
  13. De *Acte van vrijmaking of wederkeer* (http://www.dbnl.org/tekst/schio08verzo3_01/schio08verzo3_01_0095.php, geraadpleegd op 15 oktober 2014) spreekt van 'valsche-lijk genaamde tuchttoefening'.
  14. Mail van ds. J. Vonkeman aan de biograaf van 2 mei 2007. Het betreffende classis-verslag, door de biograaf opgevraagd bij de classis Amersfoort, bevestigt dat er een 'voortzetting' van het examen heeft plaatsgevonden in verband met de beantwoording door Vonkeman van vragen 'inzake de kerk' tijdens het onderdeel dogmatiek. De commissie, die voor dat doel werd samengesteld, toetste zijn opvattingen op dat punt en rapporteerde daarover. Vervolgens legde Vonkeman een verklaring af. Daarna werden opnieuw enkele vragen gesteld, die Vonkeman beantwoordde. Ten slotte vond de beroepbaarstelling plaats. Verslag van de vergadering van de classis Amersfoort gehouden op woensdag 6 februari 1957 om kwart over 9 in de consistorie van de gereformeerde Zuidsingelkerk te Amersfoort, artikel 8 en 9.
  15. B. Telder, 'Uit het lichaam uitwonon en bij de Heere inwonon', *Opbouw* 1, nr. 7, 10 mei 1957, 51.
  16. Volgens de *Grote Winkler Prins Encyclopedie* (Amsterdam/Antwerpen Elsevier 1990-1993) deel 14, 390, is de leviathan een oudtestamentisch chaosdier. 'In de latere apocalyptische literatuur is de leviathan een antigoddelijke macht, die in het laatste oordeel vernietigd wordt.' Er wordt in deze bron ook gewezen op Thomas Hobbes die een bekend politiek traktaat schreef onder de titel *Leviathan or the matter, forme & power of a Common-Wealth ecclesiasticall and civill* (1651), daarmee verwijzend naar de staat.
  17. Zie hier http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid/instellingen_en_personen/show/GereformeerdSociaalEcVerband (geraadpleegd op 15 oktober 2014).
  18. C. Veenhof, 'Positieve arbeid', *Opbouw* 1, nr. 8, 17 mei 1957, 58-59, citaten op 58 en 59.
  19. C. Veenhof, 'Uitstoten uit het kerkverband', *Opbouw* 1, nr. 9, 24 mei 1957, 66.
  20. C. Veenhof, 'De hantering van artikel 31', *Opbouw* 1, nr. 10, 31 mei 1957, 74.
  21. *Opbouw* 1, nr. 40, 17 januari 1958, 318.
  22. C. Veenhof, "'Op kerkelijke wijze'", *Opbouw* 1, nr. 31, 8 november 1957, 242.
  23. C. Veenhof, 'Om de opbouw der gemeente', *Opbouw* 1, nr. 37, 20 december 1957, 290-296, citaat op 296.
  24. Bij de biograaf thuis in Emmeloord werd zowel *Opbouw* als *De Reformatie* gelezen. Er was een abonnement op *Opbouw*. Dat blad werd telkens uitgewisseld met een gezin dat geabonneerd was op *De Reformatie*.
  25. Archief-J. Kamphuis, Map *De Reformatie* 1956-1957, Handgeschreven notitie met aan-

- tekeningen over aantal abonnees; Correspondentie *De Reformatie*, 1 januari 1960-31 december 1962, Tabblad QR, Brief Van Spronsen vanuit Goes aan J. Kamphuis, 4 mei 1962. Daarin schrijft Van Spronsen, de betrokken uitgever bij Oosterbaan & Le Cointre, dat *Opbouw* ruim 2.500 abonnees heeft en nog steeds groeit. 'Bij ons is de groei er momenteel uit.' Op een brief van Kamphuis aan J.H. Smit van uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre te Goes van 5 september 1962 over een mogelijke verhoging van de abonnementsprijs staan de aantallen abonnees vermeld in de periode 1957-1963. Ze zijn later met de hand op de getypte brief geschreven: april 1957: 2.950; oktober 1957: 2.997; april 1958: 2.964; oktober 1958: 3.059; april 1959: 3.151; oktober 1959: 3.211; april 1960: 3.247; oktober 1960: 3.198; april 1961: 3.397; oktober 1961: 3.385; april 1962: 3.350. Archief-Kamphuis, Correspondentie *De Reformatie*, 1 januari 1960-31 december 1962, Tabblad OP. Eind 1969 had *De Reformatie* volgens een brief van Smit aan Kamphuis 5.585 abonnees. Archief-Kamphuis, Correspondentie, mei 1969-september 1970, Map tabbladen H-R, Tabblad NO, Brief J.H. Smit, Directeur Oosterbaan & Le Cointre, vanuit Goes aan Kamphuis, 3 december 1969. De ontwikkeling van het aantal abonnementen op *Opbouw* gaat als volgt: november 1957: 1.450; juni 1958: 1.625; juni 1959: 2.050; juni 1960: 2.402; juni 1961: 2.525; april 1962: 2.635. Het aantal abonnees zou daarna blijven stijgen tot 4.450 in mei 1969. Deze cijfers zijn ontleend aan het ADC, Archief Nederlandse Gereformeerde Kerken NGK 202, Doos 3, Archief *Opbouw*, Korte verslagen van de werkzaamheden van de Gereformeerde Persvereniging *Opbouw* 1958-2001. In de periode 1957-1962 ontwikkelde het aantal abonnementen van het *Gereformeerd gezinsblad* zich van 12.400 tot 13.845. Eind 1968 had deze krant 15.420 abonnees. ADC, Archief Nederlands Dagblad, Jaaroverzichten abonnementen, inv. nr. 28. In 1962 waren er ruim 100.000 doop- en belijdende leden in de vrijgemaakte kerken. Zie het *Handboek GKV* 1962, 148. Ervan uitgaande dat alleen vrijgemaakten het *Gereformeerd gezinsblad* lezen betekent dit dat in 1962 per abonnement 13,7 vrijgemaakten waren. Gezien de toen relatief grote gezinnen was dit een behoorlijke dekking van de vrijgemaakte gemeenschap. Waarschijnlijk waren er mensen die de krant samen met een ander gezin lezen. Een krant is niet goedkoop.
26. Klei, '*Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek*', 95.
  27. Archief-Bremmer, Brief Trimp vanuit Middelburg, 27 juni 1958. Zie voor de veranderde positie van Bremmer ook het artikel 'Vanuit het westen iets nieuws' van J. Beekhuis in de bundel *Vuur en vlam* 3, 189-211, vooral 200-202.
  28. Klei, '*Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek*', 95-107, citaat op 107.
  29. Archief-Bremmer, Brief Trimp vanuit Middelburg, 27 juni 1958.
  30. Archief-J. Kamphuis, Ordner *De Reformatie* 1958-1959, Brief H.J. Hegger vanuit Kortenhoef, 19 september 1959.
  31. Archief-Bremmer, Brief Veenhof vanuit Kampen, 30 oktober 1959.
  32. Archief-Bremmer, Brief H.J. Jager vanuit Kampen, 18 april 1959. In die brief ging Jager ook nog even in op de redactiecrisis in *De Reformatie*. Jager vond het jammer dat Bremmer c.s. de uitgever destijds zo hadden gesteund: 'Goes had niet zo gedreven, wanneer men zich niet gesteund wist door een groep van laat ik maar zeggen "schilderianen". Maar ik blijf u daarop niet aanzien. Ik kan ook wel begrijpen, dat leerlingen van K. Schilder meenden, dat het niet goed ging. Maar K. Schilder was naar mijn ervaring breder dan z'n epigonen'. Ook Jager had in die jaren veel verdriet gekend: 'De laatste jaren zijn de verdrietigste van mijn leven geweest. (...) Ik proef bij sommigen

- een eigenwijsheid en eigengereidheid die ik verschrikkelijk vind. En daar zal de HERE in blazen, daar ben ik zeker van'.
33. De Haas, *Gedenkt uw voorgangers IV*, 56. Het ethisch conflict kwam ook tot uitdrukking in het *Handboek gkv* 1960, 17. Den Boeft werd na zijn vertrek niet meer genoemd onder de predikanten die de gemeente van Helpman hadden gediend. Wel wordt zijn opvolger ds. E.Th. van den Born op blz. 274 alvast genoemd in de nagekomen berichten. Van den Born had Helpman al eerder gediend, van 1934-1938.
  34. Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1957. Zie voor Popma het *Biografisch lexicon* 5, 412-413 (J. Stellingwerff).
  35. Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1959.
  36. Zie voor de verwickelingen rond de overkomst van Popma Kuiper, 'Het gedecimeerde corps', 85-88, citaten op 85 en 86.
  37. Archief-Bremmer, Brief Veenhof vanuit Kampen, 30 oktober 1959. Bremmer schreef als voorzitter van de Mannenbond veel in *Petah-ja*, het tijdschrift van die bond.
  38. C. Veenhof, 'Leiding III [staat abusievelijk II] (slot)', *Opbouw* 2, nr. 16, 18 juli 1958, 122-124, citaten op 123 en 124.
  39. C. Veenhof, 'Slaaf der slaven Gods', *Opbouw* 2, nr. 23, 19 september 1958, 177-178, citaat van titel artikel.
  40. C. Veenhof, 'Leiding', *Opbouw* 2, nr. 14, 4 juli 1958, 106-107. De drie artikelen over het leidinggeven in de kerk vormden volgens de voetnoot op 106 de schriftelijke weergave van een lezing voor de persvereniging *Opbouw* gehouden op 21 juni 1958.
  41. C. Veenhof, 'Vrije meningsuiting', 'Persschouw', *Opbouw* 2, nr. 31, 14 november 1958, 246.
  42. C. Veenhof, 'Van "leiding" en "richting"', 'Persschouw', *Opbouw* 2, nr. 31, 14 november 1958, 246-247, citaat op 247.
  43. C. Veenhof, 'Pluriformiteit der kerk IV', *Opbouw* 2, nr. 30, 7 november 1958, 233-234, citaten op 233 en 234.
  44. C. Veenhof, 'Niet overstemmen – wél overéénstemming', *Opbouw* 2, nr. 30, 7 november 1958, 235.
  45. C. Veenhof, 'Calvijn over kerkscheuring III', *Opbouw* 2, nr. 36, 19 december 1958, 283-284.
  46. C. Veenhof, 'Een kankerplek in het kerkelijk leven', *Opbouw* 1, nr. 46, 28 februari 1958, 366-367, citaten op 366 en 367. Deddens bezon zich in zijn 'Jaaroverzicht 1956-1957' in het *Handboek gkv* 1957, vooral 173-182, uitgebreid op het gebruik van het gereformeerde kerkrecht binnen de vrijgemaakte kerken. Ook Deddens maakte zich daarover zorgen, met name over het doorslaan in het gebruik van artikel 31 en de 'juristerij' binnen de kerken. Daarbij dook hij net als Veenhof in de kerkgeschiedenis, die direct tot zijn leeropdracht behoorde. Voorheen traden meerdere kerkelijke vergaderingen op als scheidsrechters die kerkelijke geschillen beslechtten. Naar Deddens' oordeel was dat Bijbels. Wijsheid was hier belangrijker dan juridische scherpzinnigheid. Het zou betekenen dat synodes minder belast zouden worden door appèlzaken. Bovendien zou er sneller en doelmatiger gewerkt kunnen worden: 'Men moge m'n opmerkingen verklaren uit de begeerte om uit de moeite te geraken waarin we onbedoeld en ongewild met elkaar gekomen zijn' (182). De vrijgemaakte generale synode van Enschede 1955-1956 had namelijk zeer lang geduurd, bijna 500 dagen.
  47. 'Verslag van de 66ste Centrale Diaconale Conferentie gehouden op 19 juni 1958 te Zwol-

- le', *Dienst* 9, nr. 10 en 11, 1958, 187. Ds. J. van Dijk sprak over 'De armen en wij'.
48. Archief-TU Kampen GKV, Ingekomen stukken curatorium, Senaatsverslag over de cursus 1957-1958, 28 mei 1958, inv. nr. 15.
  49. Blijkens de almanakken van *FQI* werden er in het tijdvak 1947-1969 189 kandidaatsexamens afgelegd waarvan er acht beloond werden met het predicaat *cum laude*, ruim 4% dus. Twee van de dertien Kamper doctorandi hadden in dezelfde periode hun doctoraal examen met lof afgelegd. Ten slotte leverde de vrijgemaakte Kamper hogeschool in die jaren vier doctores af, maar zonder genoemd predicaat toe te kennen.
  50. Senaatsnotulen, 6 februari 1958, 'Memorandum'.
  51. C. Veenhof, 'In memoriam Pieter Deddens', *Opbouw* 1, nr. 44, 14 februari 1958, 350-353, citaat op 350.
  52. Senaatsnotulen, 16 april 1958, artikel 3, inv. nr. 117.
  53. Archief-TU Kampen GKV, Notulen curatorium, 25 april 1958, artikel 5, inv. nr. 3.
  54. Notulen curatorium, 28 mei 1958, artikel 7, inv. nr. 3.
  55. Senaatsnotulen, 10 juni 1958, artikel 4; 17 juni 1958, artikel 4; 18 juni 1958, artikel 4, inv. nr. 117. Zie voor het advies Archief-TU Kampen GKV, Stukken curatorium, Dossier benoeming J. Kamphuis, Advies senaat, 20 juni 1958, inv. nr. 46.
  56. Notulen curatorium, 24 juni 1958, inv. nr. 3.
  57. Notulen curatorium, 15 september 1958, artikel 5, inv. nr. 3. De nota van H.J. Schilder, gedateerd 15 september 1958, bevindt zich in het al genoemde Dossier benoeming J. Kamphuis. In deze nota schreef Schilder dat hij de verandering van inzicht gemeld had bij de andere leden van de senaat – Doekes was op dat moment afwezig – die een nadere verklaring van hem in de richting van het curatorium zouden betreuren en ook ontrieden. Schilder had echter begrepen dat zij er desondanks geen bezwaar tegen hadden, dat hij zonder verder met hen te overleggen het curatorium in kennis zou stellen van zijn veranderde visie. Tegelijk meldde hij dat er op dat laatste punt bij nader inzien enig misverstand mogelijk was. Zoals vaker blonk hij niet uit in helderheid.
  58. Senaatsnotulen, 24 september 1958, inv. nr. 117.
  59. In de senaatsnotulen van 24 september 1958 staat inderdaad vermeld dat het gesprek binnen de senaat 'na vertrek van ds. Kamphuis nog wordt voortgezet'.
  60. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan Kamphuis, 26 september 1958, inv. nr. 4.
  61. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan Kamphuis, 19 september 1958, inv. nr. 4.
  62. Archief-Veenhof, Brief Kamphuis vanuit Rotterdam, 27 september 1958, inv. nr. 4.
  63. *Acta generale synode GKV Bunschoten-Spakenburg 1958-1959*, 28-29.
  64. Vraaggesprek biograaf met J. Kamphuis.
  65. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan Kamphuis, 30 september 1958, inv. nr. 4.
  66. Informatie Barend Kamphuis, zoon van J. Kamphuis.
  67. Archief-Veenhof, Brief Kamphuis vanuit Rotterdam, 3 oktober 1958, inv. nr. 4.
  68. Redactie, 'Een professor benoemd', *Opbouw* 2, nr. 24, 26 september 1958, 187.
  69. *Opbouw* 2, nr. 28, 24 oktober 1958, 220.
  70. Archief-Veenhof, Brief Kamphuis, 31 oktober 1958, inv. nr. 4.
  71. In het artikel stond 'een vreemde benoeming'.
  72. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan Kamphuis, 10 november 1958, inv. nr. 4. Uit de reactie van Kamphuis van 22 november blijkt dat de brief van Veenhof gedateerd was op 10 november 1958.
  73. Archief-Veenhof, Brief Kamphuis aan Veenhof met afschrift brief Kamphuis aan de

- curatoren, beide gedateerd 22 november 1958, inv. nr. 4.
74. Bremmer pleitte daarin voor 'gezamenlijke inspanning en een naar elkaar luisteren' in de vrijgemaakte kerken. Zie hier zijn 'Gezamenlijke inspanning?', *Gereformeerd kerkblad voor Overijssel en Gelderland. Classis Enschede* 11, nr. 19, 15 november 1958, 6-7, citaat op 7. Het artikel start op pagina 7 en eindigt op pagina 6. Bremmer gaat in dat verhaal in discussie met H.J. Schilder.
  75. Archief-Bremmer, Brief Veenhof, 20 november 1958.
  76. Archief-Veenhof, Brief Den Boeft, 24 september 1958.
  77. Notulen curatorium, 15 december 1958, artikel 4.
  78. *Handboek GKV* 1959, 'Jaaroverzicht 1958', 'Hoogleraarsbenoeming', 205-208, citaten op 206 en 207.
  79. Vraaggesprek biograaf met J. Kamphuis.
  80. Dat Deddens bijna klaar was met zijn proefschrift is twijfelachtig. Hij is immers nooit gepromoveerd.
  81. *Petah-ja* 12, nr. 10, oktober 1958, 121-126, citaten op 122 en 126.
  82. Zie bijvoorbeeld enkele epistels uit het Archief-Bremmer: Brieven van C.D. Goudappel vanuit Delft, 6 november 1958; van H. Niemeijer vanuit Leeuwarden, 23 november 1958; en van Mannenvereniging 'Joh. Calvijn' te Amersfoort-West, 25 november 1958. Niemeijer schreef eerst over zijn vroegere waardering voor Bremmer. 'Maar waarom dan nu opeens die ommezwaai?' 'Moest u nu Kamphuis zo aanvallen in *Petah-ja*?'
  83. *Petah-ja* 13, nr. 6, juni 1959, 55.
  84. Archief-Bremmer, Brief Veenhof, 28 mei 1959.
  85. Zie voor het Almelose vredesinitiatief tussen vrijgemaakten en synodalen J. Veenhof, 'Zachtmoedig als een lam – moedig als een leeuw. Okke Jager en de Vrijmaking in Almelo' in: P.J. de Buck *et al.*, *Tegendraads. Opstellen aangeboden aan Okke Jager* (Baarn Ten Have 1988) 114-128. Ook in Baarn waren samensprekingen. Zie hierna in dit hoofdstuk.
  86. Archief-Veenhof, Brief Bremmer vanuit Enschede, 1 juli 1959, inv. nr. 4.
  87. J. Kamphuis, 'Drie vragen', 'Protest uit Enschede', en 'Is het protest steekhoudend?', 'Rubriek Kerkelijk leven', *De Reformatie* 34, nr. 37, 20 juni 1959, 296-298, citaten op 298.
  88. Zie hierna in dit hoofdstuk.
  89. C. Veenhof, 'Vierhonderd duizend II', *Opbouw* 2, nr. 12, 20 juni 1958, 90-91, citaten op 90.
  90. C. Veenhof, 'Vierhonderd duizend III', *Opbouw* 2, nr. 13, 27 juni 1958, 98.
  91. C. Veenhof, 'Om de éénheid der kerk I', *Opbouw* 2, nr. 18, 15 augustus 1958, 139-140, citaten op 139.
  92. C. Veenhof, 'Om de éénheid der kerk II', *Opbouw* 2, nr. 19, 22 augustus 1958, 146-147, citaat op 146.
  93. A.w., 147.
  94. C. Veenhof, 'Persschouw', 'Prediking en zondekennis', *Opbouw* 2, nr. 43, 13 februari 1959, 342-344, citaat op 343-344.
  95. C. Veenhof, 'De grenzen der kerk', *Opbouw* 2, nr. 47, 13 maart 1959, 371-372, citaat op 372.
  96. C. Veenhof, 'Persschouw', *Opbouw* 3, nr. 13, 26 juni 1959, 103-104, citaat op 103.
  97. Daarin verwees hij ook naar zijn eerdere artikelen, bijvoorbeeld die 'Uit Amerika' in

- De Reformatie* uit 1955. Zie *Prediking en uitverkiezing*, voetnoot 154, 293-294, met name 294.
98. Informatie van ds. M. Golverdingen, emeritus predikant Gereformeerde Gemeente te Waarde (Zeeland), die dit persoonlijk had gehoord van zijn collega Verhagen. Jan Veenhof bevestigt de goede contacten tussen Verhagen en zijn vader en de onderlinge gesprekken over verbond en verkiezing. Ds. Verhagen wordt genoemd in *Prediking en uitverkiezing* op bladzijde 308 in het kader van de zogenaamde kwestie-Steenblok binnen de Gereformeerde Gemeenten. C. Steenblok ontkende het 'welmenend aanbod van genade' in de prediking, een opvatting waartegen Verhagen stelling nam.
  99. Informatie Jan Veenhof. Zie voor de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente van Kampen <http://www.gergemkampen.nl/geschiedenis-gemeente> (geraadpleegd op 11 februari 2014).
  100. *Prediking en uitverkiezing*, 130-131.
  101. A.w., 128-129. Veenhof stelde op bladzijde 128, dat Gods besluit van verkiezing en verwerping niet mocht worden 'losgemaakt van de wegen en middelen, de historische gang van zaken, waardoor God dat einde bereiken wil en zal (...)'.
102. Zie vorige hoofdstuk.
  103. A.w., voetnoot 56, 167-172, met name 172, en voetnoot 132, 215.
  104. A.w., voetnoot 56, 171.
  105. A.w., 298-301, citaat op 301. Zie hier ook voetnoot 155 op bladzijde 294 waarin Veenhof enkele van zijn publicaties noemt. Veenhof doet dat ook met de *Verklaring van gevoelen* in de hoofdtekst van het boek, bladzijde 139. Daarna volgt voetnoot 158.
  106. A.w., bijvoorbeeld in de voetnoten 129 en 131, 213 en 215.
  107. A.w., voetnoot 106, 187-201, met name 196.
  108. C. Veenhof, 'Overzicht fata Theol. Hogeschool tijdens het rectoraat van prof. Veenhof (1957-1958)' in: *Almanak FOI 1958-1960*, 43.
  109. De brief van Wierenga is niet terug te vinden in het archief van de Theologische Universiteit, omdat de correspondentie met de senaat in de jaren 1958-1959 ontbreekt.
  110. Senaatsnotulen, 16 april 1959; 10 november 1958, inv. nr. 117.
  111. Redactie, 'Inauguratie prof. J. Kamphuis', *Opbouw* 3, 3, 17 april 1959, 18. In het 'Register *Opbouw* 1957-1979', te raadplegen in de bibliotheek van de TU Kampen (Broederweg) onder http://lbs-thub.oclc.org:8080/LBS_WEB/listing/showVolumes.htm?execution=e1s2 (geraadpleegd op 15 juni 2014), heb ik geen bespreking van Kamphuis' inaugurele rede aangetroffen.
  112. P. Jasperse, 'Tot hoogleraar geïnaugureerd', Rubriek 'Kerkelijk leven', *De Reformatie* 34, nr. 27, 11 april 1959, 216; 'Inauguratie van prof. J. Kamphuis', *De Reformatie* 34, nr. 28, 18 april 1959, 224-225.
  113. J. Kamphuis, 'Een fragment uit de strijd van dominocratie contra Dominocratie', *De Reformatie* 34, nr. 28, 18 april 1959, 227-228.
  114. J. Kamphuis, *Een fragment uit de strijd van dominocratie contra Dominocratie. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen op donderdag 9 april 1959* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1959).
  115. A.w., 45.
  116. A.w., 46.

117. 'Inauguratie van prof. J. Kamphuis', 225.
118. Kamphuis, *Een fragment uit de strijd van dominocratie contra Dominocratie*, 47 en 48.
119. Jasperse, 'Tot hoogleraar geinaugureerd', 216.

‘Ik heb geen olifanten huid’ (1959-1965)

De kerk speelde van kindsbeen af een belangrijke rol in het leven van Veenhof. Na diens bevestiging tot predikant is zijn biografie in hoge mate kerkhistorisch bepaald. Maar na zijn vrijmaking en benoeming tot hoogleraar valt zijn leven bijna samen met de vrijgemaakte kerkgeschiedenis. Als toonaangevende vrijgemaakte werkte hij hard als docent op de hogeschool, als redacteur van *Dienst* en *Opbouw*, als bestuurder van vrijgemaakte en andere organisaties, en als voorganger in kerkdiensten. Daarnaast trok hij regelmatig het land in om lezingen te verzorgen. Die werden meestal aangekondigd via advertenties in het *Gereformeerd gezinsblad*. Veenhof hield spreekbeurten van Groningen tot Sliedrecht.¹ ‘Hij werkte zich kapot’, vertelde zijn dochter. Hij begon ‘s morgens al vroeg – eerst nog in zijn kamerjas – te werken, een grote pot thee naast zich. Zo bleef hij bezig tot ‘s avonds laat. Als het kon, deed hij ‘s middags even een dutje. Tijdens de zomerperiode kwam Veenhof samen met zijn gezin op krachten tijdens een maand vakantie. Ze reisden dan af naar een mooie omgeving waar de plaatselijke, vrijgemaakte gemeente het vakantieverblijf regelde en Veenhof als tegenprestatie op de zondagen voorging in de kerkdiensten. Zo gingen ze bijvoorbeeld naar Maastricht en naar Zoutelande.² Volgens zijn dochter wandelde Veenhof graag tijdens zijn vakanties, net zoals hij in zijn jeugd genoot van de zondagse wandelingen met zijn vader in de bossen van Doorn.

Veenhof had vlak voor de inauguratie van Kamphuis gewaarschuwd voor groepsvorming in de kerk. Echte doorgaande reformatie betekende volgens hem breken met die ‘zonde’. Vroeger ‘haatten’ de mensen van de reformatische richting volgens Veenhof iedere groepsvorming. Overtuigend was zijn verhaal niet. Had hij vroeger niet aan Schilder geschreven dat je overal je mannetjes moest hebben? Bovendien was hij medeoprichter geweest van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, een uitgesproken groep binnen de toen nog ongedeelde gereformeerde kerken. Veel recenter was de komst van *Opbouw* als tegenhanger van *De Reformatie* ook een bijdrage aan groepsvorming, hoe goed bedoeld ook. Nu een van de redacteurs van *De*

29. H.J. Jager

Reformatie als hoogleraar naar het opleidingsinstituut van de vrijgemaakte kerken in Kampen kwam, was Veenhof de wanhoop nabij: 'Kan er dan nooit eens een echte, rijke, warme gemeenschap bloeien in Uw kerk?'³

Hij beseftte intussen heel goed dat hij niet tegen de man opkon, die hij ooit bij zijn examen een steuntje in de rug had gegeven, maar die uiteindelijk wel een autonomer persoonlijkheid had dan hijzelf. Veenhof leunde in die tijd sterk op Jager, zijn nieuwe steunbeer na het overlijden van Schilder en Holwerda. Kamphuis had dat in de gaten: 'Dat is typisch iets van Veenhof'. Hij had naar eigen zeggen nooit een tweegesprek gevoerd met Veenhof over hun verschillende inzichten, want diens refrein was geweest: 'Mag 'k Jager meenemen?' Maar Kamphuis, die moeite had met sommige standpunten van Veenhof, had helemaal geen verbinding met Jager en diens ideeën, hoewel hij hem wel een sterke persoonlijkheid vond. Waar Kamphuis vooral gericht was op de kerkelijke kaders van instituut, belijdenis en kerkorde, was voor Jager ware godsdienst omzien naar wezen en weduwen in hun moeiten:⁴ 'En dat deed hij, dat moet gezegd!'⁵ Janny Veenhof-Holwerda gaf daarvan een sprekend voorbeeld. Ze vertelde dat Jager haar moeder na de dood van haar vader jarenlang elke week opzocht.

Jager wilde net als Veenhof geen leiding geven aan het kerkelijk leven. Kamphuis stapte daarentegen vol overtuiging in het kerkelijk machtsvacuum dat zijn twee oudere collega's door hun bewust gekozen terughoudendheid schiepen. Hij wilde de vrijgemaakte kerken al vanaf de kwestie-Floor een robuuste en heldere identiteit verschaffen waarin ethisch conflict, de idee van de ware kerk en institutionele doorgaande reformatie richtinggevend waren. Nu hij hoogleraar was geworden, was zijn toch al sterke kerkelijke positie verder verstevigd. Hierdoor verschoof het accent in het kerkelijk leven verder in de richting van de doorgaande reformatie. Dit betekende niet dat het voor Kamphuis in Kampen rozengeur en maneschijn was, integendeel: 'Kerkelijk en collegiaal gezien (...) was het (...) een heel bittere tijd'. Hij voelde zich opgesloten 'in kille eenzaamheid'.⁶

Veenhof was ondanks zijn grote reserves bij de benoeming van Kamphuis in de praktijk van de docenten het meest hartelijk naar de nieuwe hoogleraar toe. Zo gaf Veenhof hem zijn plakboek met citaten van H.H. Kuyper over het kerkrecht. Dat wil wat zeggen voor deze groothandelaar in citaten. Ook deed Veenhof suggesties voor een artikel over A. Steketee in de Almanak van *FQI*.⁷ Kamphuis kon naar eigen zeggen met Veenhof 'over 't vak praten'. Hoewel er die eerste jaren enige collegialiteit groeide tussen de predikkundige en de kerkhistoricus, zijn ze nooit vrienden geworden. Kamphuis kwam maar enkele keren bij de Veenhofs thuis. Volgens hem kon Veenhof vol nostalgie en romantiek spreken over de goede sfeer in de eerste jaren van de vrijgemaakte hogeschool: 'Dat was toch zo'n móóie tijd! (...) Geen rimpel!' Jager reageerde daar nuchter op: 'Nou, nou, Schilder en (...)

en ik, dat zat niet op één stoel, hoor! Schilder was het met mijn dissertatie over de rechtvaardiging door het geloof niet eens'.⁸ Hoe dit ook was, die goede sfeer aan de hogeschool was echt voltooid verleden tijd.

Wat zou Schilder hebben gezegd?

Op allerlei manieren bleef Veenhof oproepen tot verdraagzaamheid. Na het overlijden van Deddens was hij, gerekend naar functiejaren, de nestor van de senaat geworden.⁹ Bovendien was hij een persoonlijke vriend geweest van Schilder. Dat laatste gebruikte hij in de kerkelijke polemieken. Uiteraard lag dit bij de tegenpartij gevoelig. Die lieten de zo wezenlijk geachte erfenis van Schilder niet zomaar annexeren, vooral niet als Veenhof putte uit mondelinge uitspraken van Schilder. Een dag na de inauguratie van Kamphuis bleek dit al in *Opbouw*. H.J. Schilder had in *De Reformatie* geprotesteerd tegen Veenhofs citaat van een mondelinge mededeling van zijn oom over het ethisch conflict, waarin die dat had gerelativeerd. Dat kon toch niemand controleren? Veenhof antwoordde, dat de uitspraak geheel in de lijn was van K. Schilders laatste Schooldagrede 'Zelus en Zeloten'.¹⁰ En daar zat wat in.

Twee weken later benadrukte hij, dat Schilder tegen gesloten vrijgemaakte organisaties was geweest. Bezwaarde synodalen moesten worden toegelaten: 'Prof. Schilder heeft mij meermalen (...) hetzelfde gezegd'.¹¹ Diens hooggeleerde neef moet het met kromme tenen hebben gelezen. Zo bleven de vrijgemaakten strijden om de erfenis van de stichter van de kerken. Wie liet de ware Schilder opstaan? De twee vrijgemaakte kerkbladen, die elkaar eerst stilzwijgend hadden gedoogd, begonnen tegen elkaar in te schrijven. De tweedeling in de hogeschool versterkte de spanning tussen de beide kerkelijke opiniebladen. Kamphuis voer zijn duidelijke zojuist omschreven eigen koers. Veenhof tekende samen met Jager voor de nadruk op persoonlijke vroomheid, een ruimere kerkvisie en een grotere gerichtheid op de wereld buiten de kerk.

Van Spronsen had in de discussie over de erfenis van Schilder een jaar eerder een voor Veenhof negatieve duit in het zakje gedaan. In een brief aan ds. G. Visee van Kampen had hij uit zijn naar eigen zeggen 'zeer breedvoerige' correspondentie geput tussen K. Schilder en hemzelf. Aanvankelijk had Schilder Veenhof van harte bij hem aanbevolen. Dat was in de tijd dat Schilder als hoofdredacteur de alleenheerschappij had gekregen over *De Reformatie*. Zo had hij op 30 augustus 1935 het volgende aan Van Spronsen geschreven: 'Ds. Veenhof spreekt uitstekend, doet zijn best voor zijn preken en heeft de mystiek door alle ribben heengekeken'.

Maar tien jaar later was uit een schrijven van 29 september 1945 – vlak dus na Veenhofs vrijmaking – argwaan bij Schilder gebleken: 'Laat men niet denken dat zijn [Veenhofs] stem die van onze mensen generaal ver-

tegenwoordigt'. Dat had alles te maken met Schilders bezwaren tegen 'de groep-Vollenhoven, die ons onnoemelijke schade toebracht'. Hij had zelfs gewaarschuwd voor een nieuw blad uit de kring van de '*vollenhoviaansche bemiddelingsnarigheid*'. Van Spronsen legde die uitspraak uit als een profetisch voorzien van het ontstaan van *Opbouw*. Toen Schilder vlak voor zijn dood vanwege zijn hartklachten moest nadenken over de waarneming van de redactie van *De Reformatie*, had hij vooral aan P. Deddens gedacht, 'in wie hij het volste vertrouwen stelde', en volgens Van Spronsen dus niet aan Veenhof. Ook in april 1951 had Schilder laten blijken twijfels te hebben over Veenhofs opvattingen.¹² Zo zaaide de Goese uitgever wantrouwen.¹³ Tegelijkertijd had hij wel een punt. Na de verwijdering tussen Schilder en Veenhof in de jaren voor de Vrijmaking, kwam het in de jaren daarna wat betreft hun visie op de kerk nooit meer helemaal goed tussen hen. Veenhof was dan wel vrijgemaakt maar naar de zin van K. Schilder toch te veel vollenhoviaan gebleven.

Van Spronsen had Veenhof ook in een kwaad daglicht gesteld in een brief aan Kamphuis vlak voor diens inauguratie. Eerst uitte hij zijn ergernis over het artikel van Veenhof in *Opbouw* over doorgaande reformatie waarin deze had gewaarschuwd tegen groepsvorming in de kerken. Daarna sprak hij regelrecht kwaad over hem:

Dezelfde Veenhof vertelde mij onder getuige van Jager dat hij nooit met u zou kunnen samenwerken en dat hij u, Trimp, Faber e.a. een 'gevaar' achtte voor de kerk vanwege de scholastiek, die u drijven zou. Als er één geweest is die naar de leiding heeft willen grijpen en van geen 'geëlijkwaardige partners' heeft willen weten dan is het Veenhof geweest! En dan maar praten over 'siddersen', 'beven', 'op de knieën gedrukt worden' en al die superlatieven meer. Sommige mensen moeten er van binnen toch wel heel vreemd uit zien! (...) Een troost blijft: ons eenvoudige volk blijft goed, ook al jagen sommige 'leiders' het telkens weer in de emoties.¹⁴

Naar een tweede Oosterbeek?

Ruim een maand later schetste Van Spronsen Veenhof in een brief aan Kamphuis, die midden in de verhuisdrukke zat, als een naïeve man met 'mooie praatjes' over de synodalen. De uitgever vond dat Kamphuis in *De Reformatie* nog maar eens moest ingaan op de lokale samensprekingen tussen vrijgemaakten en synodalen in Almelo en Baarn. Ds. I. de Wolff van Enschede had Van Spronsen verteld over gesprekken tussen Veenhof en diens vriend H. Ridderbos: 'Volgens Veenhof schijnt deze zich ook aan het "bekeren" te zijn'. Veenhof had volgens De Wolff een lezing gehouden voor de synodale theologiestudenten in Amsterdam. Ook Grosheide en Nauta waren daarbij

aanwezig geweest. De synodale pretor had na afloop gezegd dat ze alles zouden doen om de eenheid te herstellen, als zij de oudere generatie hadden opgevolgd. Dan zou 'heel die rommel [van leerbesluiten en schorsingen] overboord' gaan. Grosheide was hoofdschuddend op Veenhof afgekomen en had gezegd: '[H]et had allemaal niet moeten gebeuren'. De Wolff had dit alles zelf van Veenhof gehoord. Uit andere bron wist Van Spronsen dat Veenhof overal rondvertelde dat er 'veel goede symptomen' te zien waren bij de synodalen.

Maar Van Spronsen vertrouwde het voor geen cent: 'Intussen, ik acht al die mooie praatjes over de synodalen *zeer gevaarlijk*. Ridderbos is een sluwe kerkdiplomaat en windt Veenhof uiterst gemakkelijk om zijn vinger. Gaan we naar een tweede Oosterbeek?'. Met die laatste vraag verwoordde hij een traumatische angst. De pijnlijke resultaten van de Bos-actie lagen nog vers in het collectieve vrijgemaakte geheugen. Daarom pleitte Van Spronsen bij Kamphuis voor een bredere opzet van de rubriek 'Kerkelijk leven' in *De Reformatie*. Kamphuis moest 'het volk' de ogen openen voor de dreigende gevaren.¹⁵ Van Spronsen bleef als uitgever van *De Reformatie* vanuit Goes flinke rukken aan de vrijgemaakte touwtjes geven.

Veenhof had inderdaad met Ridderbos gesproken. 'Ik denk dat ik vandaag met Ridderbos zal praten', had hij op 28 maart 1959 aan Bremmer geschreven. Hij vond dat de situatie bij de synodalen in verband met de leeruitspraken 'met de dag precairder' werd: 'Ik weet van nabij hoe de leiders in angst zitten'. Maar hij was voorzichtiger dan Van Spronsen dacht. De vrijgemaakten moesten zorgvuldig koers kiezen en houden: 'Iedere verkeerde uiting of daad onzerzijds, zowel een extremistische als een te toeschietelijke, doet kwaad'. Dat de synodalen een nieuwe kerkorde hadden aangenomen, vond Veenhof bijvoorbeeld '[e]n lelijk ding'. D. Deddens typeerde dat synodale besluit in zijn 'Jaaroverzicht 1959' als een definitieve aanvaarding van 'het nieuwe synodocratische kerkrecht'.¹⁶ Veenhof zag overigens geen noodzaak tot schuldbelijdenis van kerkelijke vergaderingen en bekeek het zakelijk: 'Die nemen besluiten en als ze van inzicht veranderen, trekken ze die in en maken andere. En daarmee basta'.

Verder was hij in tegenstelling tot wat Van Spronsen dacht juist kritisch op Ridderbos. Veenhof had zich geërgerd aan diens uitlatingen 'wel met de hand over 't hart [te] wil[le]n strijken', nu hij bij de vrijgemaakten een verandering van 'geest' opmerkte. Veenhof zag van zijn kant geen wezenlijke verandering bij Ridderbos: 'M.i. is er geen kentering!' Toch wilde Veenhof de eenheid van de kerken blijven zoeken, '[w]ant de gedeeldheid der gereformeerden is een ramp!' Voor hem was de enig noodzakelijke voorwaarde voor kerkelijke toenadering terugkeer tot de drie formulieren van enigheid, '[e]n geen enkele leeruitspraak meer'.¹⁷ Anderhalve maand later schreef hij Bremmer opnieuw in deze geest: 'Nooit meer een nieuw Oosterbeek! Nooit

een leeruitspraak, de confessie is genoeg!'. Daarna viel hij vermoeid en somber in herhaling: 'Er moet in alle vrijgemaakten de harmonie zijn van werkelijke kerkelijke trouw en grote liefde en mildheid, "vriendelijkheid" (...). Laten we er om bidden en er voor vechten. Het is de moeite waard. Maar ik ben zo moe. En zo verdrietig. Ik heb sinds 1952 meer verdriet gehad, dan in de twintig jaren daarvoor'.¹⁸

H.J. Schilder verweet Veenhof enkele maanden later toch 'een verkapt "samenspreking"' met de synodaal gereformeerde Kamper hoogleraar theologie A.D.R. Polman. Deze werd gehouden in *Opbouw*, terwijl de synode van Bunschoten-Spakenburg samensprekingen met de synodaal-gereformeerden juist had geweigerd.¹⁹ Schilder schreef er een brief over aan Kamphuis.²⁰ De dag daarvoor had Veenhof een 'Antwoord aan prof. dr. Polman' gepubliceerd in zijn lijfblad, waar hij vervolgens nog twee weken mee doorging. Het was inderdaad een schriftelijk debat. Veenhof verdedigde de vrijgemaakte posities rond verbond en doop en ageerde tegen de Vervangingsformule.²¹

In hetzelfde nummer van *Opbouw* waarin Veenhof zich teweerstelde tegen het verwijt van zijn collega H.J. Schilder over het putten uit mondelinge overleveringen, riep Bavinck de lezer vanaf de kantlijn toe, dat enige ruimte in de prediking toegestaan moest worden: 'Enige rekbaarheid in de zuiverheid van de bediening des Woords moet op protestants standpunt wel aangenomen worden, wijl anders schier alle gemeenschapsleven onmogelijk worden zou en het sectarisme op de schrikkelijkste wijze zou worden gevoed'.²² Je had zoals altijd 'rekkelijken' en 'preciezen' en Veenhofs voorkeuring uit naar de eerste groep. In het verlengde daarvan waarschuwde hij tegen 'het verabsoluteren of normatief verklaren' van de Vrijmaking. Hij zag veel zonde bij de Vrijmaking en de vrijgemaakten: 'Maar waarom het moest gaan dat was de onverzwakte trouw aan het woord des Heren, dat was het leven naar de confessie en de kerkorde. (...) 't Gaat alleen om het trouw blijven aan wat daarin [de Vrijmaking] het wezenlijke was en het zo zoeken van de eenheid van alle gelovigen'.²³ De norm lag volgens Veenhof niet in de Vrijmaking zelf maar in het achterliggende doel, een minder concreet en daardoor lastiger te verdedigen standpunt dan het robuuste uitgangspunt van de andere partij. Dat zou blijken.

Veenhof greep iedere gelegenheid aan om zijn boodschap uit te dragen. In 1959 was het 450 jaar geleden dat Calvijn geboren werd. Veenhof schreef in het herdenkingsnummer van *Opbouw* van 10 juli een groot artikel over de Geneefse reformator en de oecumene. Het was de schriftelijke neerslag van een rede voor de Organisatie ter bevordering van de *International Council of Christian Churches* – de confessionele tegenhanger van de Wereldraad van Kerken – in Nederland gehouden in Utrecht op 17 juni 1959, en diezelfde dag uitgezonden op de NCRV-radio.²⁴ Veenhof zette Calvijn neer als iemand

die had gevochten voor de eenheid van de kerk. Volgens Calvijn hield een kerk pas op kerk te zijn bij grote afwijkingen in de leer en grove zonden. Zo vond hij dat er geen kerkscheuring op mocht treden vanwege verschillen van inzicht over wat er precies gebeurde met een christen na de dood. Bovendien riep Calvijn net als de apostel Paulus op tot zachtmoedigheid.²⁵ De meeste vrijgemaakten deden niet mee met de interkerkelijke Calvijn-herdenking. Maar ook een vrijgemaakte herdenking van de Geneefse reformator ging niet door vanwege de spanningen in eigen kring, zoals binnen het Gereformeerd Politiek Verbond: 'En dus maar geen herdenking. We zullen de komende maanden veel wijsheid nodig hebben. En ik voel dat ik die maar zo weinig heb'.²⁶

Op 18 maart 1960 stierf Janse. Veenhof, die op 22 maart samen met Kamp-huis en Jager aanwezig was bij de begrafenis,²⁷ herdacht hem als 'een rechtvaardige', verwijzend naar de titel van diens hoofdwerk. Over zijn bedenkelijke houding tijdens de oorlog repte hij met geen woord. Vrijgemaakten hadden volgens Veenhof beter naar Janse moeten luisteren. Janse was niet enthousiast geweest over allerlei "'reformatorische" programs en acties'. Hij vond die 'door en door revolutionair'. Het ging om het 'simpele geloven en het doen van het eigen kleine plichtje'. '[W]at men wel eens als "Jansenisme" uitvent en diskwalificeert heeft met Janse niet meer gemeen dan dat het een misbruik is van zijn naam.'²⁸ Dit was direct gericht tegen personen als Van Spronsen.

Blijdschap op blijdschap?

Op hun generale synode van Utrecht stelden de synodale kerken op 23 september 1959 de Vervangingsformule uit 1946 terzijde, overigens zonder de leeruitspraken en de schorsingen te herroepen. Wel sprak de synode uit 'dat zij met hartelijke begeerte uitziet naar de dag, waarop de door haar nagestreefde hereniging het haar mogelijk zal maken de thans in het verband van de (vrijgemaakte) Gereformeerde Kerken dienende ambtsdragers weer in volle rechte te erkennen, zij het in de ene en ongedeelde Gereformeerde Kerk'.²⁹ Dit besluit was een reactie op de scherpe brief van de vrijgemaakte synode van Bunschoten-Spakenburg 1958-1959, waarin stond dat God nog altijd een 'twistzaak' had met de synodale kerken – in de Vrijmaking was 'de Koning der kerk "verlossend" en "richtend" tussengetreden'.³⁰ Veenhof was positief over de terzijdestelling van de Vervangingsformule. Nu was de basis onder de schorsingen vervallen.³¹ De synodaal-gereformeerden deden daarop in juni 1960 per brief 'een krachtig beroep' op de volgende vrijgemaakte synode, het jaar daarop gepland in Assen, om samen te zoeken naar eenheid op basis van de drie formulieren van enigheid. Ook spraken zij de bereidheid uit 'rekenschap af te leggen' van het eigen aandeel in de kerkscheuring.³² Opnieuw maakten ze een duidelijk gebaar. Dit was kerk-

historisch gezien een beslissend moment voor de verhouding tussen de vrijgemaakte en de synodale kerken.

Bij de opening van de Asser synode liet Kamphuis weten van plan te zijn de vergaderingen bij te wonen. De overige hoogleraren waren bereid de synode desgevraagd van advies te dienen.³³ Kamphuis nam opnieuw uitdrukkelijk de ruimte sturing te geven aan het kerkelijk leven. De vrijgemaakte synode zag in de Drentse hoofdstad geen enkele reden om van houding te veranderen tegenover de 'gebonden' kerken, ondanks de bestaande lokale initiatieven tot samenspreking. Veel vrijgemaakten vonden deze houding van de eigen synode teleurstellend. Werd het ruim vijftien jaar na de Vrijmaking geen tijd ook eens een stapje te doen in de richting van de vroegere aartsvijand? Ook Veenhof was niet blij. De redactie van *Opbouw* was tegen hereniging met de synodale kerken, maar de houding van de eigen synode was wel erg hard: '[W]e hadden zo graag gehad, dat de Assense synode een bewogen appel had laten uitgaan tot de synodaal gebonden kerken en kerkleden waarin het "gij zijt ons onvergetelijk" en het "wij laten u niet los" en het "wij worstelen om het goede voor u te zoeken" helder en duidelijk doorstraalde'.³⁴ Daarmee herinnerde hij aan de toespraak van ds. Knoop als voorzitter van de vrijgemaakte synode van Groningen van 1946.

Het aanvankelijke heimwee naar de synodalen was maar van korte duur geweest. De Vrijmaking werd steeds meer gezien als uitdrukkelijk werk van God, dat een opdracht met zich meebracht tot doorgaande reformatie.³⁵ Dit leidde tot een zelfbewuste vrijgemaakte kerk, wat de kloof met de synodale kerken alleen maar vergrootte. Kamphuis vierde het Asser synodebesluit voluit in *De Reformatie* onder de titel 'Blijdschap op blijdschap', een citaat uit Jesaja 29. Het synodebesluit was volgens hem genomen 'onder de klem van de roeping te *bewaren* wat ons geschonken is in 's Heeren werk in de veertiger jaren'.³⁶ Zijn reactie lag in de lijn van zijn opstelling in de kwestie-Floor anderhalf decennium eerder. Kamphuis' juichkreet riep wrevel en verzet op bij de voorstanders van overleg met de synodalen. Veenhof had er in die tijd wel eens spijt van dat hij was meegegaan met de Vrijmaking, maar vond dat er geen weg terug meer was.³⁷

Kamphuis' blijdschap stond niet op zichzelf. Het jaar 1961 was een keerpunt in de Nederlandse kerkelijke wereld. In dat jaar verklaarden negen gereformeerde en negen hervormde predikanten de scheiding tussen beide denominaties niet langer te dulden. Bovendien woonden prof. G.C. Berkouwer en ds. E.G. van Teijlingen, beiden in de tijd van de Vrijmaking in meerdere of mindere mate geestverwant van de bezwaarden, de vergadering bij van de Wereldraad van Kerken in New Delhi. De synodaal-gereformeerde kerk oriënteerde zich nationaal en internationaal steeds meer op andere kerkgenootschappen. Ook verbreedde *Waarheid en eenheid* van een bezawaard blad over 1944 naar een verontrust blad over verslapping in leer en

leven en over oecumenisme.³⁸ Met dit alles vervloog de hoop op hereniging tussen synodaal- en vrijgemaakt-gereformeerden. Keerpunt 1961 werd zo een definitief breekpunt met de synodalen maar ook een splijtzwam tussen de vrijgemaakten. Zo liepen de spanningen binnen de vrijgemaakte kerken verder op. De strijd naar buiten werd oorlog van binnen.

Ook Jan Veenhof die in het Duitse Göttingen zijn theologiëstudie voortzette, kwam in aanraking met de kerkelijke spanningen en 'partijenschappen', zoals hij het in een brief aan Bremmer verwoordde. De predikanten Bremmer en G. Zomer hadden begin 1960 samen met Jan, die kennelijk preekconsent had, een 'driehoeksruijing' Aalten-Enschede-Mariëberg gepland voor hun preekbeurten. Maar de vrijgemaakte kerk van Mariëberg weigerde mee te werken, omdat Bremmer daar 'gezien zijn [niet goed vrijgemaakte] houding' niet welkom was. Jans protest bij de scriba van die kerkelijke gemeente mocht niet baten. In zijn brief aan Bremmer ging hij in op de ontwikkelingen in de synodaal-gereformeerde kerken: 'Toch, als ik vandaag zou moeten kiezen tussen synodaal-gereformeerd of hervormd, zou voor mij de keuze niet gemakkelijk zijn. Bij de hervormden weet je waar je aan toe bent, maar in de synodale kerk kan het nog alle kanten uit'.³⁹ Het was een jaar voor het keerpunt. Eén ding was voor de oudste zoon van Veenhof na de synode van Assen klip-en-klaar: zijn toekomst lag niet in de vrijgemaakte kerken.⁴⁰

Nieuwe vrijgemaakte kwesties

De spanningen in de vrijgemaakte wereld kristalliseerden zich uit in steeds nieuwe kwesties. In maart 1962 kwam de bemoeienis van de Kamper hoogleraren met de kerkelijke weg weer eens ter sprake. Veenhof had zich in *Opbouw* van 9 maart afgevraagd waar de schorsing van ds. F. Boonstra van Leens, die medewerker was van *Contact*, eigenlijk over ging.⁴¹ De pas opgerichte vrijgemaakte school speelde de hoofdrol. Tegenstanders van deze daad van doorgaande reformatie waren onder protest van Boonstra van de groslijst voor de talstelling voor de kerkenraadsverkiezingen afgevoerd. Twee oud-leerlingen van Veenhof, ds. G. Mulders van Ulrum en ds. H.W. Ophoff van Houwerzijl, hadden in deze zaak als kerkvisitatoren geadviseerd.⁴² Mulders schreef in een scherp getoonzette ingezonden brief onder de titel 'Van twee onrustige harten' aan de redactie van *Opbouw* dat Veenhof zich hier in de pers niet mee moest bemoeien. Die was niet geroepen daarover te oordelen en kende bovendien de context niet. Ds. Ophoff klom ook in de pen onder het kopje 'Is dat de weg?'. Inhoudelijk kwam zijn schrijven op hetzelfde neer als wat zijn collega-kerkvisitator te berde had gebracht: 'Is zulk een behandeling in de pers de aangewezen *kerkelijke* weg?'. De kerk stond bij de vrijgemaakten centraal. Dat maakte de kerkelijke weg een heilige weg.

Veenhof claimde echter het recht publiek vragen te stellen over wat in

de kerkelijke pers was meegedeeld. De discussie werd pijnlijk: 'Het gaat mij daarbij alleen om op te roepen tot bezinning. Daarom ga ik ook niet in op verschillende uitspraken van ds. Mulders die mij – hij is een oud-leerling – pijnlijk hebben getroffen'. Maar Veenhof werd zelf ook scherp, namelijk naar ds. Ophoff. Die werd stevig op zijn vrijgemaakte plek gezet:

En vervolgens dat, als hij gelijk heeft, in wat hij zegt over de behandeling van deze zaak in de pers, alles wat prof. Greijdanus, prof. Schilder, prof. Holwerda en vele anderen over de schorsingen schreven in de veertiger jaren, grondig verkeerd is geweest. Dan was b.v. ook mijn brochure '*In den chaos*' een ernstig vergrijp. Men is geneigd te vragen: Kent ds. Ophoff, nu hij deze dingen schrijft, wel werkelijk de Vrijmaking? Weet hij wel waarom het daarbij ging? Hij is nog maar kort predikant. Maar dat mag toch wel van hem verwacht worden? Wat hij in dat opzicht schrijft, is in wezen echt 'synodaal'.⁴³

Ook Jager gebruikte grote woorden over de kwestie-Boonstra, al was dat in een private brief aan Bremmer. Hij noemde Mulders en Ophoff 'snotneuzen', die een ervaren predikant durfden schorsen en sprak van 'een demonische geest'. Niemand kende volgens Jager precies de schorsingsgronden maar '[h]et moeten er een stuk of zes wezen'. Jager had Boonstra aan de telefoon gehad. Die had gezegd dat als hij synodaal zou worden het een 'noodsprong' zou zijn: 'Maar het is niet meer om uit te houden, zegt hij. Het is natuurlijk een kwestie van doorgaande reformatie of niet! Bidden en preken voor de vrijgemaakte school en voor het *Gezinsblad* en voor Gereformeerd Politiek Verbond enz. Men zal wel menen een Gode welgevallig werk te doen, maar het is goddeloos'. Jager hoopte dat Boonstra zou afwachten, maar had er ook begrip voor, dat hij weg zou gaan: 'Ik denk ook niet, dat de Here wil dat wij aan zulke dingen kapot gaan. Ik snap eigenlijk niet, dat de schorsers aan hun werk niet kapot gaan. Maar Boonstra schijnt ook al wat met z'n maag gehad te hebben en aan z'n hart'.

Zelf had Jager ook gezondheidsklachten, zo schreef hij. De spanningen knaagden aan zijn lichaam en '[m]ogelijk ook aan m'n psyche, maar wie zal dat uitmaken?'. Hij preekte voorlopig alleen in de buurt. In diens vroegere gemeente van Voorthuizen was onrust ontstaan over een door Jager daar gehouden preek, waarin hij een ruime opvatting over de kerk had verkondigd: 'Ik had gezegd o.a. dat de kerk allen omvatte, die de naam des Heren in oprechtheid aanriepen'. Aan het eind van zijn brief ventileerde Jager zijn schaamte over het feit dat hij vrijgemaakt was. Maar in de synodale kerk zou hij zich nog meer schamen, voegde hij eraan toe.⁴⁴ Het was een keuze tussen twee kwaden. Ook Jager had inmiddels zo zijn twijfels bij zijn persoonlijke vrijmaking.

Een halfjaar daarvoor had Van Spronsen een klachtenbrief geconcipeerd aan Veenhof, die hij eerst toestuурde aan Kamphuis. Zo had D.W.L. Milo in *Opbouw* geschreven dat *De Reformatie* werd uitgegeven door een Goese NV onder synodaal-gereformeerde directie. Dat klopte trouwens. Maar Van Spronsen wees erop dat hij persoonlijk verantwoordelijk was voor alle vrijgemaakte publicaties van Oosterbaan & Le Cointre. Ook gaf hij Veenhof na de redactiecrisis in *De Reformatie* een flinke trap na, terwijl hij Kamphuis de hielen likte:

En verder ben ik rustig op de gang van zaken. *De Reformatie* heeft haar schade onder uw leiding aangebracht meer dan ingehaald en het aantal abonnees neemt gestadig aan toe. Ons volk begint het door te krijgen waar het in 1954 om begonnen was en zoals het naar K. Schilder met een gezonde intuïtie luisterde, zo luistert het nu ook naar prof. Kamphuis en ook u weet dat hij het vertrouwen van ons gereformeerde volk geniet.⁴⁵

Op de brief staat 'Niet verzonden'. Waarschijnlijk heeft Kamphuis daar een stokje voor gestoken, zodat het epistel Veenhof nooit bereikte. Maar die wist ook zonder die brief donders goed hoe Van Spronsen over hem dacht.

Ook in de vrijgemaakte onderwijswereld ontstonden spanningen. In Enschede was een gereformeerde onderwijzersopleiding. Veenhof was van meet af aan bestuurslid van de betrokken stichting geweest. Ook fungeerde hij lange tijd als voorzitter van de examencommissie gereformeerd onderwijs.⁴⁶ In een boekbespreking van de Enschedese brochure 'Verantwoording en Appèl' beklagde Veenhof zich erover dat men ook in de regio Groningen een gereformeerde kweekschool wilde oprichten.⁴⁷ De spoeling was al zo dun. Veenhof beval de opleiding in Enschede van harte aan en hoopte dat de Groningse broeders schuld zouden belijden.⁴⁸ In 1963 werd Veenhof niet herbenoemd als voorzitter van genoemde examencommissie. Ze hadden eerst Doekes en daarna Kamphuis gevraagd, die bedankt hadden 'vanwege de collegialiteit'. Toen werd ds. A. Veldman benoemd, die tot verontwaardiging van Veenhof de benoeming aanvaardde. 'Formeel is de zaak natuurlijk voor 100% in orde!', smaalde hij. Veenhof had in die tijd zelfs een brief ontvangen waarin werd geschreven 'dat het hoog tijd werd dat Jager en ik de kerk werden uitgesmeten'.⁴⁹ Zo verloren zij verder terrein.

Commentator buitenwereld

Veenhof bleef zich ook richten op de wereld buiten de kerk. In 1960 had Veenhof een rede gehouden bij het tweede lustrum van de Enschedese onderwijzersopleiding, over 'Mens en opvoeding'. In 1965 werd dit verhaal ter gelegenheid van het derde lustrum uitgegeven. Veenhof stelde dat de wijze van pedagogiebeoefening werd bepaald door mensbeeld en wereld-

beschouwing. Na het streven van de Renaissance naar de autonome mens te hebben behandeld ging Veenhof in op Rousseau, Kant en pragmatisme en existentialisme. Vervolgens ontvouwde hij een christelijke mensvisie. De mens was beeld van God. Dezelfde mens was echter bedorven door de zonde, waardoor opvoedkundig optimisme misplaatst was. De christelijke opvoeding moest volkomen beheerst worden door de werkelijkheid van de levende Christus. Opvoeders moesten 'leesbare brieven' zijn van Hem. Organisaties gaven op zich geen garantie voor een goede christelijke opvoeding of goed christelijk onderwijs.⁵⁰ Dit was werk waar Veenhof van genoot: opbouwend, toegepast, reformatorisch, wetenschappelijk werk. Dat deed hij liever dan zijn krachten verteren in kerkelijke strijd. Hij wilde naar buiten kijken, naar de wereld en niet alleen naar de vroegere aartsvijand en zeker niet alleen naar het gekissebis in eigen kring.

Zo schreef hij over een grote verscheidenheid aan onderwerpen. In 1962 bemoeide hij zich opnieuw met de Nederlandse politiek rond het voormalige Nederlands-Indië. Dat jaar gaf Nederland Nieuw-Guinea op, het laatste stukje van de voormalige kolonie. Veenhof schreef er dertien artikelen over. Hij vond het 'revolutionaire politiek'.⁵¹ Tegelijkertijd zag hij het als een oordeel van God over de vroegere zelfverrijking van Nederland in de Oost.⁵² Dat winstbejag had hij vele jaren daarvoor in Doorn al aan de orde gesteld.

Verder maakte hij zich in de tijd van de Cubacrisis in 1962, waarin het bijna kwam tot een militaire confrontatie tussen de Verenigde Staten en Rusland, zorgen over de groeiende invloed van communisme en marxisme in de wereld.⁵³ Vreedzame co-existentie was volgens Veenhof geen optie. Dat zou betekenen dat 'in plaats dat onze hersens worden ingeslagen we door langzame worging vermoord worden'. '[D]e Russische leiders grinniken van plezier over de stupiditeit van de westerse idealisten die hen zo perfect helpen in hun streven naar de ondergang van de westerse wereld.'⁵⁴ Een halfjaar later waarschuwde hij opnieuw: 'Wanneer zullen de ogen van de vele met het communisme koketterende christenen eindelijk eens open gaan?'.⁵⁵ Het zou niet de laatste keer zijn dat Veenhof dit geluid liet horen.

Begin 1964 was hij duidelijk niet blij met de verloving van prinses Irene met de Spaanse prins Carel Hugo de Bourbon-Parma. Hij betreurde haar breuk met de kerk van de Reformatie en het aangaan van een huwelijk met een prins met naar Veenhofs mening foute idealen.⁵⁶ Hij bleef verder protest aantekenen tegen de opbouw van het stelsel van sociale zekerheid door de Nederlandse overheid. Na in het midden van de jaren vijftig bezwaar aangetekend te hebben tegen de komst van de Algemene Ouderdomswet, deed hij dat nu bij de nieuwe Algemene Bijstandswet (ABW). Opnieuw kwam de staat volgens hem op het terrein van het kerkelijk diaconaat.⁵⁷ Enkele jaren daarna zou hij er een monografie aan wijden, *Christelijke diakonie en ABW*. Daarin wees hij uitdrukkelijk op de schuld van de 'falende' kerk aan deze ontwikkeling.⁵⁸

Ook de internationale, theologische ontwikkelingen gingen Veenhof aan het hart. Zo besteedde hij gebruikmakend van artikelen van de Canadees R. Kooistra aandacht aan "'Honest to God'", een opzienbarend boek' van bisschop J.A.T. Robinson, die God zag als 'de laatste grond van ons bestaan, de liefde-grond van ons leven'. Kooistra vond dat de werkelijke strijd van de kerk tegen dit soort 'christendom' moest gaan en Veenhof stemde daar graag mee in.⁵⁹ Robinsons boek wordt algemeen gezien als het begin van de 'nieuwe theologie' waarin meer dan voorheen aandacht gevraagd werd voor de rol van de mens. Dat kwam tot uitdrukking in aandacht voor de menselijke ervaring naast en binnen de openbaring, voor de menselijke, historische gestalte van de Bijbel en de daaraan ontleende dogma's, belijdenisgeschriften en leeruitspraken van de kerk.⁶⁰ Door het antisubjectivistische karakter van het vrijgemaakte denken stuitte deze moderne theologie ogenblikkelijk op weerstand. Men klampte zich daardoor nog sterker vast aan de status van de drie formulieren van enigheid. Dit verscherpte de interne kerkelijke strijd. Veenhof nam wat de belijdenisgeschriften betrof een gematigde positie in met kerkelijk gezien ruimte naar binnen en naar buiten, maar wel met een antithetische houding naar bredere maatschappelijke en theologische ontwikkelingen. Die attitude maakte het moeilijk begrip op te brengen voor moderne ontwikkelingen, terwijl deze in de tijd van de beweging der 'jongeren' toch al eerder aan de kerkdeuren hadden geklopt.

Sterven en dan?

In het zuiden van het land groeide een kwestie rond de Bredase predikant B. Telder en diens kerkelijke gemeente. Breda was kerkelijk gezien een vreemde eend in de vrijgemaakte bijt. Bepaalde algemeen christelijke feestdagen werden niet gevierd omdat deze niet Bijbels zouden zijn. Ook een kerkelijke huwelijksbevestiging vond men niet conform de Schrift.⁶¹ Telder had zich al in 1957 uitgelaten over de uitdrukking 'naar de hemel' gaan, een zegswijze die hij in de Schrift niet terugvond als het ging om het sterven van een christen. In 1960 protesteerde hij om dezelfde reden tegen de uitdrukking 'het tijdelijke met het eeuwige verwisselen': 'Heel de gedachte, dat het leven van de mens in de toekomstige eeuw geen geschiedenis meer zal kennen is vreemd aan wat de Bijbel ons heeft geopenbaard'.⁶²

Telder was gewaarschuwd. Veenhof had kort daarvoor ter gelegenheid van de Calvinherdenking geschreven dat dit onderwerp volgens de grote reformator geen reden mocht zijn voor een kerkscheuring. De ideeën van Telder stonden niet los van zijn vriendschap met Janse, die voor de oorlog kritiek had geuit op de dichotomie van lichaam en ziel.⁶³ Ook dat had Telder tot terughoudendheid kunnen manen, want die kwestie had tot grote commotie geleid in de kerken. Dit onderwerp was bepaald niet louter academisch, maar letterlijk een zaak van leven en dood. Telder had in 1960 een

boek gepubliceerd over dit onderwerp, *Sterven ... en dan? Gaan de kinderen Gods, wanneer zij sterven, naar de hemel?*⁶⁴ In 1968 zou hij in een verklaring schrijven dat dit boek in hoofdzaak gericht was geweest tegen de leeruitspraak van de generale synode van 1942 over de onsterfelijkheid van de ziel.⁶⁵ Maar zo gemakkelijk zou Telder er niet vanaf komen. Eind 1961 ging hij met emeritaat waarna hij werd opgevolgd door ds. K.C. Smouter.

Langs de voor vrijgemaakten zo cruciale kerkelijke weg werden bezwaren ingediend tegen Telders opvattingen. Hij zou afwijken van de Heidelbergse catechismus, zondag 22, antwoord 57a, waarin staat dat de gelovige na zijn dood 'van stonden aan' tot Christus wordt opgenomen, ogenblikkelijk na het sterven dus. Waar de eigen kerkenraad en de betrokken classis geen onoverkomelijke problemen hadden met de zienswijze van Telder, tekenden andere kerkenraden in den lande bezwaar aan, zoals die van Hoogeveen.⁶⁶ Uiteindelijk belandde deze kwestie op de vergadertafel van de particuliere synode van het Zuiden, die begin 1963 volgens het verslag in *Opbouw* ds. Telder en zijn kerkenraad opriep 'om ter zake van de inhoud van het belijden van antwoord 57a Heidelbergse catechismus haastig weder te keren tot het onderwijs en de troost van het woord van God (...)'.⁶⁷ In hetzelfde nummer van *Opbouw* gaf Telder naar aanleiding van deze uitspraak een nadere verantwoording van zijn positie. Hij zou uitsluitend bezwaar maken tegen de verwoording in de catechismus. Hem vast te leggen op de formulering zou confessionalisme zijn. Hij voelde zich dan ook niet verplicht een gravamen in te dienen. Hij herhaalde dat hij de gangbare opvatting, dat een christen na zijn overlijden naar de hemel zou gaan, niet terugvond in de Bijbel en trouwens ook niet in de catechismus.⁶⁸

Veenhof pleitte in aansluiting op Visee voor doorpraten met Telder, ook op basis van diens nadere verantwoording. De band aan de belijdenis was belangrijk voor Veenhof, '[m]aar niet iedere afwijking wettigt *uitzetting uit het ambt of verbreking van het kerkverband*'. Ook hier verwees Veenhof naar Calvijn. Bovendien wees hij op de goede staat van dienst van Telder en diens eerbied voor Gods woord. Juist het in de lijn van Janse serieus nemen van het concrete woord van God had Telder gebracht tot zijn opvattingen. Ten slotte noemde Veenhof het voorbeeld van ds. J. van Andel, die ondanks zijn afwijkende opvattingen over het duizendjarig rijk nooit werd geschorst.⁶⁹ Van Andel bracht het zelfs tot voorzitter van een synode.

Dat laatste zou er voor Telder niet in zitten. Kamphuis zag in de verantwoording van de Bredase emeritus predikant twee consequenties: 'leervrijheid' en 'obstructie tegen de confessionele binding'.⁷⁰ Waar Veenhof 'rekkelijk' was, bleef Kamphuis 'precies'. Ook de predikanten D. van Dijk en J.R. Wiskerke verzetten zich tegen de opvattingen van Telder.⁷¹ Een week later nam Veenhof in de 'Persschouw' van *Opbouw* een artikel over van zijn goede vriend ds. J. Meester, curator van de Kamper hogeschool. In de pers was

Telder het verwijt gemaakt, dat hij geen gravamen had ingediend. Vanwege zijn handtekening onder de drie formulieren van enigheid werd Telder daarom woordbreuk verweten. Meester wees erop, dat anderen in het verleden ongestraft iets vergelijkbaars hadden gedaan. Als voorbeeld noemde hij A. Kuyper maar ook vrijgemaakten als Joh. Francke, P. Deddens en J.R. Wiskerke. Veenhof vulde het lijstje aan met S.P. Dee en A.A. van Schelven.⁷²

Francke protesteerde tegen opname van zijn naam in dit rijtje. De zaken moesten volgens hem zuiver worden gehouden. Hij had inderdaad bezwaar gemaakt tegen het schrappen van het theocratische artikel 36 uit de Nederlandse geloofsbelijdenis op de synode van Utrecht in 1905, maar dat was geen bedenking tegen de inhoud van die geloofsbelijdenis.⁷³ Veenhof antwoordde dat Franckes bezwaar toch een goed voorbeeld was van wat Meester en hij bedoelden. Het schrappen was namelijk gebeurd vanwege strijdigheid van artikel 36 met Gods woord. Bezwaar maken vroeg technisch gesproken dus wel degelijk om een gravamen.⁷⁴ De discussie sudderde nog even door, zonder dat de hoogleraar en de dominee het eens werden. Twee weken later nam Veenhof het nogmaals op voor Telder:

Met nadruk verwerpt hij [Telder] voorts iedere gedachte aan een ziele-slaap [of tussentoestand] en houdt er aan vast, dat ook van de gestorven gelovigen geldt dat hun leven met Christus verborgen is in God. Hij wil daarbij de Schrift naspreken als zij van de gestorvenen zegt dat zij in Christus ontslapen zijn, dat zij slapen in het stof.

Maar Veenhof vond zelf wel dat de Bijbel meer leerde dan Telder voor waar hield: 'De gelovigen zijn hier, in deze bedeling, "in Christus". Ze leven door het geloof. Door en bij het sterven ontvingen zij het "met Christus zijn". Uitdrukkelijk verbindt Paulus dat "met Christus zijn" met het sterven. De winst die hem het sterven brengt betekent juist dat "met Christus zijn"'. Verder beweerde Veenhof dat de gelovige op aarde 'in het lichaam' woont 'ver van de Here', maar 'uitwonen uit het lichaam' is 'thuis zijn bij de Here'.⁷⁵ Hij was van mening dat de gestorven gelovige dus wel degelijk thuis was bij de Heere, terwijl Telder dacht dat het leven van de gestorven christen verborgen was in Christus. Groot was het verschil volgens Veenhof niet en hij vroeg om die reden ruimte voor de opvattingen van Telder. Maar de betrokken particuliere synode zag dat anders.

Het vrijgemaakte lied was al met al bepaald geen koekoek één zang. Het was feitelijk altijd een meerstemmig lied geweest, maar de welluidendheid nam in de loop van de jaren beduidend af. Veenhof citeerde eind 1962 in *Opbouw* instemmend een artikel van ds. R. Brands van Oegstgeest. In de verschillende motivaties tot vrijmaking had altijd 'al stof voor grote moeilijkheden tussen de vrijgemaakten onderling' gezeten. Hij pleitte voor

ruimte voor deze verschillen. Jan Veenhof zou later schrijven, dat zijn vader de vrijgemaakte kerken altijd als een 'veelstromenland' had gezien, waarin elke stroming 'een wettige plaats' moest hebben.⁷⁶

Een week later schreef Veenhof dat het ook helemaal niet verstandig was voor van alles en nog wat een bezwaarschrift in te dienen tegen de belijdenis. Daarbij verwees hij naar een advies van Janse in de periode 1935-1936. Die had het niet wijs geacht om veranderingen aan te brengen in zulke oude belijdenisgeschriften. Niet dat daar niets op aan te merken zou zijn, want het bleef gebrekkig mensenwerk, maar '[e]en modern stuk in een oud Gothisch gebouw past niet'. Janse had bovendien gewezen op het gevaar dat gravamina wantrouwen zouden kunnen zaaien. De indianers zouden gezien kunnen worden als 'grootte ketters', die eerst een 'woordje' willen veranderen 'om straks heel de belijdenis te verwerpen'.⁷⁷

Veenhof bleef zijn refrein zingen van de bevindelijkheid. Die was volgens hem noodzakelijk voor de gezondmaking van het vrijgemaakte kerkelijk leven. Dit werd duidelijk in een opmerkelijke 'Persschouw' aan het eind van 1962. Veenhof citeerde instemmend een artikel van ds. K. Doornbos over de mysticus ds. J. van Lodensteyn: 'Zo'n man van de mystiek, die het zalig eenzaam weet te waarderen, is niets voor mensen die vol zitten van het cultuurmandaat (...)'. Veenhof voegde het volgende eigen commentaar toe, waarbij hij wat de mystiek betrof wel een slag om de arm hield: 'Over de ideeën van Van Lodensteyn, de mystiek en de contemplatie kunnen we nog wel eens praten, maar op de tendens van dit stuk zeggen we ganser harte "amen"'. Daarbij vroeg hij zich af of er nog wel werkelijk gebeden werd.⁷⁸ Veenhof, zestig jaar oud, was terug bij zijn geestelijke wortels uit Doorn en bekomen van het klimaat van het absolute. Het contrast met zijn vroegere afkeer van Van Lodensteyn in zijn toenmalige briefwisseling met Janse was groot. In een brief aan Janse van 16 oktober 1931 was hij er niet blij mee geweest dat Bouwman positief sprak over Van Lodensteyn. Veenhof had toen gesproken over 'symptomen' met een 'verderfelijk karakter'.⁷⁹

Hij mocht op het punt van de mystiek dan veranderd zijn, tegelijkertijd sprak hij met nostalgie over de beginjaren van de reformatorische beweging. Vanuit de kerkelijke ellende kreeg het verleden voor Veenhof een mythische glans. In dezelfde *Almanak* als waarin Kamphuis schreef over Steketee, publiceerde Veenhof over '[d]ie wondere tijd', de periode omstreeks 1930. Het was achteraf gezien een sprookjesachtige tijd geweest, een 'schoone tijd' vol van 'weelde', 'rijkdom' en 'heerlijke eenheid', 'van gemeenschappelijke acties, laat staan geheime, was geen sprake'. 'Ieder werkte rustig en met vreugde op eigen plaats en aan de eigen taak.' Verschillen waren er maar ze veroorzaakten 'geen verwijdering'. Er was in dit gereformeerde paradijs maar één dissonant geweest, namelijk Hepp en H.H. Kuyper die 'op inferieure wijze' hadden gepolemiseerd tegen de mannen van de 'nieuwe

beweging'.⁸⁰ Hoe hadden die booswichten het gedurfd! Veenhof huppelde terugblikkend vol romantiek onkritisch heen over de meningsverschillen binnen de reformatorische richting. Verder was het in de gereformeerde studentenwereld ook bepaald geen 'heerlijke eenheid' geweest. Zijn verhaal was een pamflet.

Ziekmakend

De kerkelijke spanningen braken Veenhof telkens weer op en hem niet alleen. De sfeer binnen de hogeschool was gezellig noch gezond. Aan het begin van de cursus 1961-1962 werden zowel Kamphuis als Veenhof ziek.⁸¹ Kamphuis was aan zijn keelamandelen geopereerd en knapte nadien slecht op. In zulke situaties kwam er bij hem veel weggedrukte moeheid boven.⁸² Zijn weerstand moet door alle spanningen laag zijn geweest. Veenhof leefde op 10 november 1961 per post mee met zijn collega. Daarbij verwees hij naar zijn eigen vroegere keelproblemen in Spakenburg: 'Ik heb nogal wat met mijn keel getobd en daarom weet ik er wel wat van wat zo'n manipulatie moet zijn geweest. God heeft ook t.a.v. jou onze gebeden verhoord'. Hij voegde er aan toe dat het met hemzelf gelukkig weer goed ging. Aan het begin van 1962 schreef Veenhof over zijn ziekteperiode. Hij had van de nood een deugd gemaakt en zich weer eens verdiept in het leven van W. van den Bergh, een van zijn helden. Die had gemis aan barmhertigheid als de bron van kerkscheuringen en ketterijen aangemerkt.⁸³

Maar daarna ging het weer mis. Veenhof schreef er het jaar daarop over aan ds. D. van Dijk. Hij was de hele zomer van 1962 ziek geweest. Al voor het eind van de cursus moest hij stoppen met werken: 'Ik kon de ellende van de kerken niet van mij afzetten. Ik sliep slecht en was doodmoe. Gelukkig ben ik in het najaar weer wat opgeknapt. Al heb ik nog lang niet de werkkraft die ik vroeger bezat. Je valt ook van de ene misère in de andere. En – soms zeg ik: helaas – ik heb geen olifantenhuid'.⁸⁴

Zelfs de nuchtere Groninger Jager werden de kerkelijke spanningen enige tijd later te veel. Nu ervoer hij aan den lijve dat de kerkelijke ellende werkelijk zijn psyche had aangetast en niet zo'n beetje ook. Veenhof schreef er eind januari 1963 over aan Bremmer: 'Jager is helemaal uit de circulatie. (...) Volkomen afgeknapt. (...) Het enige wat hij doet is college geven'.⁸⁵ Vanaf half februari kon hij zelfs dat niet meer.⁸⁶ Hij werd lange tijd verpleegd in de Valeriuskliniek in Amsterdam. De curatoren stuurden hem een fruitmand.⁸⁷ Het senaatsverslag goot een geestelijk sausje over de ziekte van Jager, alsof die niets te maken had met de bedorven onderlinge verhoudingen: 'Uit Gods vaderhand wil de senaat de beproeving ontvangen, die over de hogeschool gekomen is in de ziekte van prof. H.J. Jager'.⁸⁸ Het zou niet meer goed komen met hem. Enkele jaren later, op de curatoriumvergadering van 31 maart 1966, werd besloten Jager om gezondheidsredenen eervol ontslag

te verlenen.⁸⁹ De ziekte van zijn goede vriend maakte het er voor de op hem steunende Veenhof niet makkelijker op. In de zomer van 1963 kreeg ook hij weer gezondheidsklachten. Kamphuis meldde dat op 19 september 1963 tijdens een gezamenlijke vergadering van senaat en curatoren van de hogeschool. Het was niet helemaal duidelijk wat Veenhof mankeerde en wanneer hij zijn werk zou kunnen hervatten.⁹⁰

In de lange brief die Veenhof op 22 maart van dat jaar aan Van Dijk had gestuurd stond meer, veel meer. Die had namelijk recentelijk *Opbouw* verlaten, terwijl deze daarvan nota bene zelf initiatiefnemer was geweest. Op 15 juni 1962 was hij verdwenen van de lijst van medewerkers en in het eerste nummer van de jaargang 1963-1964, dat van 5 oktober 1963, zou zijn naam prijken op die van *De Reformatie*. Zo verschoot Van Dijk op een opmerkelijke manier van kerkelijke kleur. Van Spronsen had Kamphuis op 4 mei 1962 verzocht de Groninger pastor weer als medewerker van *de Reformatie* te vragen na diens vertrek bij *Opbouw*.⁹¹ Daarmee verloor *Opbouw* niet alleen een prominente vrijgemaakte van het eerste uur maar ook de fungerende president-curator van de Kamper hogeschool. De groep van de doorgaande reformatie boekte opnieuw een belangrijke 'overwinning'. Veenhof schreef Van Dijk erover als 'aan een oudere broer'. Toen hij had gehoord dat Van Dijk bedankt had als medewerker van *Opbouw* had hij dat ervaren als 'een klap met een hamer op het hoofd'. Slapeloze nachten waren gevolgd. Van Dijk had er nooit met de redactie over gesproken. Hij zou Veenhofs brief ook niet beantwoorden, zoals die later op een afschrift van zijn eigen epistel schreef. Het was veelzeggend voor de diepte van de kerkelijke kloof die was ontstaan.

Veenhof ging in zijn brief aan Van Dijk uitgebreid in op de kerkelijke ellende vanaf de Vrijmaking: de volgens hem rare gang van zaken bij de oprichting van het *Gereformeerd gezinsblad*, de redactiecrisis in *De Reformatie*, de zaak-T. Holwerda binnen het Gereformeerd Politiek Verbond, het juridisch proces tegen de vroegere administrateur van het *Gereformeerd gezinsblad* G. Vink, de hiervoor al genoemde kweekschoolaffaire en andere onverkwikkelijke zaken binnen het GPV.⁹² Daarna ging hij in op de problemen binnen de hogeschool door de benoeming van Kamphuis. Ook noemde hij de kwesties in Beverwijk, Dordrecht, Gorcum, Den Helder en Katwijk, en die rond de predikanten S.J.P. Goossens, J. van der Schaft, B. Telder en A. van der Ziel. Ook in Kampen zelf rommelde het binnen de vrijgemaakte kerkelijke gemeente.⁹³

Veel, vaak jonge, predikanten hadden bij Veenhof hun nood geklaagd over 'harde, meedogenloze, wettische drijvers' in hun gemeenten. Volgens Veenhof waren de vrijgemaakten tekortgeschoten in barmhartigheid en ootmoed. Ook vertelde hij over de buitenechtelijke relaties van twee vooraanstaande vrijgemaakten vlak na de Vrijmaking in Utrecht. Eén daarvan moet

ds. M. de Goede zijn geweest. Diens herhaalde overspel kwam al aan de orde. Ondanks schuldbelijdenis van de betrokken mannen kwam er volgens Veenhof geen werkelijke bekering. 'Een van de heren is tegenwoordig een groot man in de "doorgaande reformatie"'. Veel vrijgemaakten leden onder de huidige kerkelijke ellende, vooral jongeren: 'Hoevelen gaan er kapot onder? Jager is er onder bezweken. Ik schreef u: hij is de eerste niet en zal ook de laatste niet zijn'. Tenslotte riep Veenhof nog weer eens op tot onderlinge aanvaarding.⁹⁴

Gelukkig was er binnen het gezin van Veenhof sprake van onversneden huiselijke vreugde. Zijn vrouw steunde hem door dik en dun in een goed huwelijk. Veenhof hield Carl Reitsma, die op dat moment in Wisconsin woonde, per brief van 20 februari 1962 op de hoogte: 'Jan is druk bezig met zijn dissertatie. Taas studeert in Leiden semitische letteren en krijgt waarschijnlijk dit jaar een positie aan de universiteit daar. En Margriet is een *all-round nurse*'.⁹⁵ Klaas trouwde op 8 februari 1963 met Janny, de oudste dochter van Veenhofs gestorven vriend en collega B. Holwerda. Veenhof bevestigde dit huwelijk in de Nieuwe Kerk van Kampen.⁹⁶ Nog datzelfde jaar, op 21 oktober, werd Veenhof, 61 jaar oud, opa van Martine Alice Veenhof.⁹⁷ Eind 1963 schreef Veenhof daarover naar Carl, daarbij aandacht gevend aan de moord op president Kennedy:

De laatste week hebben we ook veel aan jullie gedacht in verband met de afschuwelijke moord op Kennedy. Ik was juist op een vergadering in Utrecht toen het bekend werd via de radio. (...) Iedereen was er van onder de indruk. (...) Hoe zal het nu met de Amerikaanse politiek gaan? Johnson is lang niet van dat formaat als zijn voorganger. (...) Hier is alles goed. Taas en Jannie hebben zoals je weet een dochter. Wij zijn dus grootvader en grootmoeder geworden. De kleine Martientje groeit als kool. Jan is nu zo ongeveer aan het eind van zijn thesis. 't Wordt een dikke. Weet je dat Margriet in Israel is? Ze werkt in een *Kibbutz*. Nadat ze haar diploma's had gehaald wilde ze wat van de wereld zien en ging daarom met een vriendin naar Israel.⁹⁸

Zijn goede huwelijk en fijne gezinsleven moeten Veenhof naast zijn geloofsovertuiging de kracht hebben gegeven om door te gaan in het strijdperk van kerk en hogeschool. Zijn zwoegen bleef niet onopgemerkt. Hij werd in het voorjaar van 1964 benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.⁹⁹

De kwestie-Van der Ziel

Er waren vrijgemaakte predikanten, die zich weinig aantrokken van wat de Asser synode had uitgesproken over contacten met de synodalen. Ds. A.

30. A. van der Ziel

van der Ziel van Groningen-Zuid ging tegen de zin van zijn kerkenraad in op het verzoek van een aantal van zijn gemeenteleden om deel te nemen aan samensprekingen met deputaten van de synodale kerken in de stad.¹⁰⁰ Van der Ziel kwam hierdoor ambtelijk in grote problemen. Zijn kerkenraad kon ermee leven, dat hij een andere visie had op de verhouding tot de synodalen dan die van de vrijgemaakte synode en zijn eigen lokale kerkenraad. Dat hij daar over schreef, was ook tot daaraan toe. Maar dit keer was hij te ver gegaan. Meerdere malen werd hij mondeling en schriftelijk vermaand. Van der Ziel was intussen gestopt met de samensprekingen, maar weigerde uit te spreken dat zijn eerdere contacten met de synodalen fout waren geweest. Zijn kerkenraad besloot daarop Van der Ziel te schorsen, maar de kerkenraad van Groningen-Noord, die daarvoor volgens artikel 79 van de kerkorde toestemming moest geven, weigerde haar medewerking. Groningen-Zuid deed daarop een beroep op de classis, die vond dat Van der Ziel zich onkerkelijk had gedragen, maar dat een schorsing te ver ging. Artikel 79 sprak namelijk over 'een openbare grove zonde, die der kerk schandelijk is'. Het zou te ver gaan bij samensprekingen met synodale kerken te spreken over openbare, grove en schandelijke zonde, zeker gezien het feit dat zulke contacten elders officieel ook plaatsvonden, zoals in Almelo en Baarn.

Daarop schorste de over de gang van zaken ontevreden kerkenraad van Groningen-Zuid haar predikant op 5 juli 1963 maar in eigen verantwoordelijkheid, op eigen houtje dus. Tegelijkertijd ging ze in beroep tegen het classisbesluit bij de particuliere synode. Zo werd de bal, net als in de kwestie-Kralingen, kerkrechtelijk rondgespeeld. Veenhof protesteerde onmiddellijk: 'Nooit mag een kerkeraad op eigen gelegenheid een ambtsdrager schorsen!'. Daartegen hadden ze in de tijd van de Vrijmaking zo gevochten: 'Indien we dit kwaad nu zelf gaan bedrijven moeten we ten aanzien van de vrijgemaakte kerken zeggen: *Ikabod* – de eer is weg'.¹⁰¹ De betrokken particuliere synode oordeelde begin 1964 echter dat Van der Ziel wel degelijk schorsingswaardig was, omdat hij de regeermacht van de kerkenraad had genegeerd. Bezwaren tegen de door de kerkenraad gevolgde kerkelijke weg – schorsing buitenom toestemming van de classis – werden door de particuliere synode afgewezen.¹⁰² Opnieuw reageerde Veenhof. Waarom was artikel 79 van de kerkorde aan de kant geschoven? En net als in het geval van ds. Boonstra stelde hij de vraag: 'Wat is de zonde die ds. Van der Ziel bedreef?'.¹⁰³ Van der Ziel beriep zich vervolgens op de eerstvolgende generale synode, die van Rotterdam-Delfshaven, waar ook andere bezwaarschriften tegen zijn schorsing binnenkwamen.

Vlak na de uitspraak van de particuliere synode verscheen het *Getuigenis*, een oproep tot verdraagzaamheid binnen de vrijgemaakte kerken, mede naar aanleiding van de schorsing van Van der Ziel. De ruim 650 ondertekenaars, waaronder curator van de theologische hogeschool ds. J. Meester

van Amsterdam-Zuid, vonden het onaanvaardbaar kerkelijke tucht uit te oefenen in geval van verschillend inzicht inzake de Vrijmaking en de status van de synodaal-gereformeerde kerken. Niet iedereen zag deze als valse kerken. Het was de kwestie die jaren daarvoor al aan de orde was gekomen bij het examen van Vonkeman. De ondertekenaars van het *Getuigenis* verwezen naar Schilder, die niet van valse kerken had gesproken maar van 'vervalsing' of 'gevaar van vervalsing'. Een verschil van inzicht betekende niet dat men de andere partij ook kon beschuldigen van confessionele ontrouw.¹⁰⁴ Geen van de Kamper hoogleraren ondertekende dit stuk. Trimp wees in *De Reformatie* het *Getuigenis* 'radicaal' af en kwalificeerde het als 'relativisme'. De belijdenis werd 'buiten bedrijf' gesteld. Ook vond hij dat de goede naam van Schilder 'grof' werd misbruikt. Ten slotte achtte hij het 'onbehoorlijk', dat men niet eerst het oordeel van de generale synode over de kwestie-Van der Ziel had afgewacht.¹⁰⁵ *Opbouw* reageerde niet op het *Getuigenis*. Wie zwijgt, stemt toe: het verhaal lag in de lijn van Veenhof en Jager.

Generale synode Rotterdam-Delfshaven 1964

De generale synode van Rotterdam-Delfshaven boog zich in 1964 over de kwestie-Van der Ziel. Veenhof en Jager hadden aangekondigd niet aan de synode te zullen deelnemen, Veenhof om gezondheidsredenen, Jager vanwege de bekende principiële overwegingen. Kamphuis lag bij de opening van de synode in het ziekenhuis, maar kwam later wel ter vergadering. De synode besloot met veertien stemmen voor en dertien stemmen tegen de bezwaarschriften tegen de beslissing van de particuliere synode te verwerpen, nadat Kamphuis negatief had geadviseerd over twee amendementen waarin gepleit werd voor een milder oordeel over Van der Ziel. Hij gebruikte opnieuw zijn kerkelijke invloed waar Veenhof en Jager daarvan afzagen.

De synode gaf de kerkenraad van Van der Ziel wel een tik op de vingers. Deze had tegenover Van der Ziel duidelijker moeten zijn over de ernst van zijn kwaad, namelijk dat uit artikel 80 van de kerkenorde, waar wordt gesproken over 'alle de zonden en grove feiten, die den bedrijver voor de wereld eerloos maken, en in een ander gemeen lidmaat der kerk der afsnijding waardig zouden gerekend worden'. Bedoeld moet zijn de in dit artikel genoemde 'openbare scheurmaking'. In een toelichting op dit artikel werd het volgende gesteld: 'Scheurmakers verbreken openlijk om ondergeschikte punten de gemeenschap der kerk, die zich houdt aan de belijdenis en de kerkenordening'.¹⁰⁶ De ongehoorzaamheid aan de kerkenraad werd Van der Ziel op deze manier zeer zwaar aangerekend. Het is onwaarschijnlijk dat deze in de stad Groningen en het ommeland daarvan 'eerloos' werd geacht vanwege zijn gedrag richting de synodalen. Maar de meeste vergadering van de vrijgemaakte kerken oordeelde anders en vond het schorsingsbesluit gewettigd.

De dertien tegenstemmers namen na wat geharrewar uiteindelijk niet lan-

ger deel aan de synodale beraadslagingen, omdat ze 'ten diepste geschokt' waren vanwege het feit dat het besluit met zo nipte meerderheid was genomen. Ze spraken van een 'onschriftuurlijke hardheid'. Bovendien hadden volgens hen eerst de kerkrechtelijke aspecten van het vonnis besproken moeten worden. Concluderend vonden zij dat de normen van broederschap en kerkrecht waren aangetast. Zo wilden zij niet doorgaan. De synode wilde dat echter wel. Daartoe werden de *secundi* opgeroepen om de plaatsen van de weggevallen *primi* in te nemen. Nadien werd op de synode nog gesproken over de kerkelijke weg, die Groningen-Zuid had gevolgd, namelijk met voorbijgaan aan het oordeel van Groningen-Noord en de betreffende classis toch hun predikant schorsen. De generale synode billijkte de gevolgde procedure, omdat naar haar opvatting zowel de kerkenraad van Groningen-Noord als de classis in gebreke waren gebleven. Groningen-Noord had geen motivatie gegeven voor zijn weigering tot medewerking en had bovendien geweigerd dit punt desgevraagd opnieuw te agenderen. De classis had de zaak zonder goede gronden terugverwezen naar de kerkenraad van Groningen-Zuid.¹⁰⁷ Maar na bekrachtiging van de schorsingswaardigheid van ds. Van der Ziel was dit alles kerkrechtelijke mosterd na het galgenmaal van de tucht.

Veenhof reageerde in *Opbouw*. Twintig jaar daarvoor waren in dezelfde kerkelijke gemeente de predikanten P. Deddens, D. van Dijk, P.K. Keizer en dezelfde Van der Ziel geschorst, ook met schending van artikel 79 van de kerkenorde. Bovendien vroeg ook hij zich af hoe het mogelijk was iemand met de kleinst mogelijke meerderheid te schorsen vanwege 'openbare grove zonde'. Volgens Veenhof had de synode de beslissing moeten opschorten. Nu was er sprake van een synodocratie à la 1944, een gevoelig verwijt binnen de vrijgemaakte kerken.¹⁰⁸ Een pagina later noemde hij het 'schandelijk' dat het *Gereformeerd gezinsblad* de dertien tegenstemmers had vergeleken met de 'boef' Tobia uit het Bijbelboek Nehemia, die geprobeerd had de herbouw van de muur om Jeruzalem tegen te houden.¹⁰⁹ Het vrijgemaakte dagblad had daarmee in niet mis te verstane, aan de Bijbel ontleende bewoordingen, de kant van de synode gekozen. De tweedeling in de vrijgemaakte kerken, die vaste vorm had gekregen door de redactiecrisis in *De Reformatie* en het ontstaan van *Opbouw*, daarna was doorgetrokken naar de hogeschool met de benoeming van Kamphuis, was nu geformaliseerd in een kerkrechtelijk vonnis door de meeste vergadering van de kerken. Een scheuring was nabij.

In de periode dat de synode van Rotterdam-Delfshaven vergaderde, publiceerde Veenhof een aantal artikelen over de kerk. Hij achtte het een ramp als er een kerkscheuring plaats zou vinden op basis van het al dan niet als valse kerk beschouwen van de synodaal-gereformeerde kerken, de achterliggende vraag bij de kwestie-Van der Ziel.¹¹⁰ Daarmee hing de kwestie of de vrijgemaakte kerken de ware kerk waren nauw samen. Dit speelde ook een

rol in de contacten met de christelijke gereformeerden. Veenhof bleef pleiten voor eenwording met deze kerken, wat Schilder van meet af aan na de Vrijmaking ook had gedaan.¹¹¹ Het thema van de kerkelijke pluriformiteit had voor de Vrijmaking een belangrijke rol gespeeld in de kerkelijke debatten. Veenhof had daarin zelf een cruciale rol gespeeld door Schilder op te zetten tegen Hepp. Hij vond nog steeds dat er verzet geboden moest worden tegen gemakkelijke pluriformiteitstheorieën. Elke kerk moest zich afvragen of die geen kenmerken vertoonde van de valse kerk, een pleidooi voor kerkelijke zelfbeproeving dus. Maar tegelijkertijd beleed Veenhof met de confessie dat elke ware gelovige tot de kerk behoorde, iets wat Calvijn ook had gezegd.¹¹² De grote vraag bij de interpretatie van de passages over de ware en de valse kerk in de Nederlandse geloofsbelijdenis was of deze primair bedoeld waren als oproep tot zelfbeproeving of als oproep tot oordelen over anderen.

Intussen werd wel onbekommerd geoordeeld over de dertien bezwaarde Delfshavense synodeleden. Kamphuis noemde de dertien 'stakers', Visee 'uitgeslotenen'.¹¹³ Wat er was overgebleven van de synode noemde de laatste hatelijk 'het Delfshavense rompparlement'.¹¹⁴ Ook verweet Visee congeneraal met Veenhof het *Gereformeerd gezinsblad* een 'publiciteitscampagne' te voeren voor de overgebleven synodeleden.¹¹⁵ Veenhof had gehoord dat een predikant de dertien synodeleden in een preek had gekwalificeerd als 'een stel kwajongens die weggelopen zijn, omdat ze hun zin niet konden krijgen'.¹¹⁶ Belangrijk was ook de vraag of de generale synode zomaar de betrokken secundi op kon roepen om de plaats van hun primi in te nemen zonder consultatie van hun lastgevers. Volgens de synode kon dit wel, de dertien vonden van niet. De kerkbladen stonden er bol van. Zo bleek de toepassing van de kerkorde opnieuw aanleiding tot conflict. Bouwman moet ooit hebben gezegd dat kerkrecht de kunst was om de boel bij elkaar te houden.¹¹⁷ Dat was hier duidelijk niet gelukt.

Een week later trok Veenhof weer eens een parallel met de geschiedenis van de jonge afgescheiden kerken: 'De situatie in onze kerken lijkt nu in meer dan één opzicht op die van de afgescheiden kerken voor ruim honderd jaar. Wat zullen we nu doen? De weg van het zich tegen elkaar afzetten, het elkaar verketteren, verdacht maken, schorsen enz. tot het bittere einde aflopen?'. Hij noemde het gedrag van de meerderheid van de synode 'onbroederlijk'.¹¹⁸ Een bladzijde later zag hij de gebeurtenissen als resultaat van 'de toorn Gods' die 'op ons neerbrandt'. 'De Here heeft ons vanwege onze zonden en dwaasheden tot een bespotting gemaakt voor onze naburen en vijanden'.¹¹⁹ Veel synodalen lachten ongetwijfeld in hun vuistje.

Uiteraard riep Veenhofs reactie de vraag op waarom hij zelf niet naar de synode was gegaan om te trachten het tij te keren. In hetzelfde nummer van *Opbouw* verantwoordde hij zijn afwezigheid. Zijn gezondheid liet het niet toe. Net als in de oorlog was hij niet meer opgewassen tegen de spanningen

van dergelijke kerkelijke vergaderingen. Bovendien had hij griep gehad. Verder benadrukte hij opnieuw dat hij tegenstander was van de permanente aanwezigheid van preadviserende hoogleraren: 'Maar we willen toch ook niet vergeten dat de ellende van 1944 voor de volle honderd procent is te wijten aan de invloed der professoren op de synode!'.¹²⁰ Collega Kamphuis kreeg hier een steek onder de gordel. Maar die ging vol overtuiging door het kerkelijk leven in de door hem gewenste richting te beïnvloeden. Intussen is het een boeiende vraag of Veenhof ter synode met al zijn oratorisch talent de uitslag niet beslissend had kunnen beïnvloeden. Het ging maar om één stem.

Twee weken later zette Veenhof zijn analyse van de gang van zaken op de generale synode voort. Ook hij vond dat de synode eerst de schorsingsweg had moeten bespreken, voordat een besluit genomen had mogen worden over de schorsingswaardigheid van Van der Ziel. Verder ging hij in op de achtergronden. Er werden door sommigen na de Vrijmaking sektarische criteria aangelegd voor het goed vrijgemaakt zijn, zoals het lidmaatschap van vrijgemaakte organisaties en het beschouwen van de synodale kerken als valse kerken. Dit werden kenmerken voor de ware gelovige binnen de ware kerk. Schilder had dit het 'helse sectarisme' genoemd. In dat kader had die opgeroepen tot geduld, tot een brede blik en tot nadere studie bij de voortgaande reformatie. In 1946 was de houding ten opzichte van samensprekingen met de synodalen nog betrekkelijk positief geweest, nu waren ze grond geworden voor kerkelijke tucht. Opnieuw wees Veenhof op Schilders rede 'Zelus en Zeloten'. Aan het eind van zijn verhaal evalueerde hij: 'Helaas heeft men de waarschuwing van Schilder niet ter harte genomen. (...) Zoals we reeds zeiden volgde het ene conflict op het andere. (...) En nu is dat alles uitgelopen op het conflict in de synode, en ten gevolge daarvan weer in de kerken'. Hij riep ten overvloede nog eens op tot onderlinge aanvaarding.¹²¹ Enkele jaren later zou dit verhaal samen met andere artikelen worden gebundeld in Veenhofs *Om kerk te blijven*.¹²²

Begeleiding doctoraalstudenten

De kerkstrijd beïnvloedde Veenhofs omgang met zijn doctoraalstudenten. Op 25 juli 1961 had ds. Brienen een mondeling tentamen afgelegd bij Veenhof thuis waarvoor deze maar liefst 42 titels had opgegeven. Dit ging dan ook over Veenhofs belangrijkste leeropdracht, de homiletiek. Het tentamen had zeven uur geduurd van 's middags twee tot 's avonds negen uur. Als zoon Jan niet had ingegrepen, had Brienen bij de Veenhofs moeten overnachten, omdat hij niet meer gelegenheid zou hebben gehad met het openbaar vervoer thuis in Mussel te komen. Op 10 juli 1964 leverde Brienen zijn scriptie in over de manier waarop Paulus het apostelambt bediende.¹²³ Vervolgens werd de examendatum geprikt op 2 oktober 1964, welke later

met precies één week werd uitgesteld. Brienens stortte het examengeld van f100 op de daarvoor bestemde rekening. De dag voor het examen besloot de examenkandidaat, inmiddels predikant in Apeldoorn en helemaal klaar voor wat een feest moest worden, voor alle zekerheid pedel J. Bos even te bellen om na te gaan of in Kampen alles in gereedheid was gebracht. Tot zijn verbijstering deelde Bos aan Brienens mee dat hij van niets wist.

Brienens nam daarop ogenblikkelijk telefonisch contact op met Veenhof, die doodgemoedereerd aan zijn leerling meedeelde dat diens scriptie bij nader inzien toch niet 'op niveau' was geweest. Hij had er kennelijk niet aan gedacht Brienens daarvan te verwittigen. Toen die hem volkomen uit het veld geslagen vroeg waar dat gebrek aan niveau op vast zat, noemde Veenhof enkele onbenullige taalkundige puntjes. Zo had Brienens ergens in zijn verhaal 'vanwegen' gebruikt in plaats van 'vanwege'. Bovendien had hij gesproken over het 'raam' van Paulus denken en leven en dat moest volgens de hooggeleerde het 'kader' zijn. Zo was Veenhof nog even doorgegaan. Bij het eerste puntje 'vanwegen' stelde Brienens, dat zijn eigen schrijfwijze volgens het *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse taal* ook kon. Veenhof vloog daarop onmiddellijk naar boven om dat woordenboek op zijn studeerkamer te raadplegen en er achter te komen dat de christelijke gereformeerde predikant het bij het rechte eind had: 'Brienens, warémpel, het kán!' Aan het eind van het gesprek vroeg Veenhof of Brienens de scriptie nog over wilde doen. Maar dat was na Brienens academische lijdensweg bij Veenhof te veel gevraagd.¹²⁴

De Leidse christelijke gereformeerde predikant dr. W.H. Velema was over deze gang van zaken 'tot in het diepst van mijn ziel gegriefd' en sprak van een 'wandaad': 'In elk geval hoop ik dat niemand van onze predikanten zich er ook maar toe zetten zal om ooit hier een doctoraal examen te ondernemen'. Velema had enkele jaren daarvoor reeds aan Brienens aangeraden naar de Vrije Universiteit te gaan voor het doctoraal: 'Ik had toen al geen vertrouwen in de handelwijze van Kampen. Mensen, die zelf de zaak niet voldoende onder de knie hebben voor een doctoraal en promotieprogramma, zijn onmogelijk voor een ander'.¹²⁵

Na al die jaren moegestreden zag Brienens af van een doctoraal examen aan de Broederweg en legde dat in 1965 na een korte studieweg af aan de Theologische Hogeschool van de GKN aan de Oudestraat bij de hoogleraar J.T. Bakker, die onder de indruk was van de hoeveelheid literatuur die Brienens in de loop der jaren had doorgewerkt. Brienens zou in 1974 ook bij Bakker promoveren op *De prediking van de Nadere Reformatie*, een onderwerp dat hem nota bene door Veenhof zelf was aangereikt.¹²⁶ In het voorwoord van zijn proefschrift bedankte Brienens Veenhof hoffelijk voor alle goeds dat hij van hem had geleerd. Hij zou inhoudelijk levenslang waardering houden voor Veenhof, maar typeerde hem ook als een veelweter en iemand, die door

de bomen niet altijd het bos zag. Niet lang na Brienens promotie – waarschijnlijk in mei 1975 – zou Veenhof bij hem in de auto op weg naar een predikantenconferentie terugkomen op zijn wijze van begeleiden: ‘Brienen, ik heb u verkeerd behandeld en verkeerd beoordeeld. Wilt u mij dat vergeven?’. Hij vertelde hoezeer hij door de kerkstrijd onder druk had gestaan, iets waar Brienen naar eigen zeggen – wonderlijk genoeg – niets van afwist.

De achteloze manier waarop Veenhof Brienen had behandeld bleek geen incident. Ook de vrijgemaakte predikanten A.N. Hendriks te Goes en J.M. Zinkstok te Meppel waren als doctoraalstudent niet tevreden over zijn begeleiding, zoals zij Brienen op 18 oktober 1960 respectievelijk 25 januari 1961 hadden laten weten.¹²⁷ Hendriks slaagde er als enige in de geschiedenis van de vrijgemaakte Kamper hogeschool in onder begeleiding van Veenhof het doctoraal examen af te leggen, dus met als hoofdvak de ambtelijke vakken. Zijn scriptie betrof een onderwerp uit de liturgiek. Tijdens het doctoraal examen op 28 april 1965 zou hij drie kwartier worden ondervraagd door Veenhof.¹²⁸

De spanningen binnen de vrijgemaakte wereld kristalliseerden zich in deze periode uit in allerlei kwesties. Die rond de predikanten A. van der Ziel en B. Telder waren dominant. De kwestie-Van der Ziel was de neerslag van de spanning rond de verhouding tot de synodaal-gereformeerde kerken en rond de verwante ware-kerk-visie. Had het ethisch conflict inmiddels afgedaan of niet? Bovendien ging het in de onderhavige kwestie over het hanteren van het kerkrecht. De problematiek rond ds. B. Telder inzake het denken over de dood raakte aan de status van de belijdenisgeschriften. Moesten die onverkort en letterlijk worden gehandhaafd of was er enige interpretatieruimte? Veenhof, die het inhoudelijk niet eens was met Telder, pleitte voor verdraagzaamheid en verdere gedachtewisseling. In beide gevallen was hij een tegenstander van tuchtoefening omdat er geen sprake was van hoofdzaken in de christelijke leer. Intussen was hij zo druk met de kerkelijke problematiek dat hij tekortschoot in de begeleiding van zijn doctoraalstudenten. Ook was zijn ziekteverzuim groot. Door de veroordeling van Van der Ziel op de synode van Rotterdam-Delfshaven kozen de kerken definitief voor de lijn van de doorgaande reformatie, die vooral door Kamphuis consequent werd doorgetrokken in het kerkelijk leven. Veenhofs kerkelijke positie werd gemarginaliseerd. Feitelijk was hij officieel niet langer goed vrijgemaakt volgens het daarvoor geldende criterium van de ware-kerk-visie.

Noten

1. Via www.delpher.nl (geraadpleegd op 15 oktober 2014) kunnen alle exemplaren van genoemde krant worden gelezen in Veenhofs ambtsperiode als hoogleraar in Kampen. Via de zoekfunctie van die website konden ongeveer veertig lezingen van Veenhof worden gevonden in het tijdvak 1948-1963. Die gingen over een keur aan onderwer-

- pen zoals 'Kerk en politiek', 'Tien jaar Vrijmaking', 'Geloven', 'De prediking', 'Het hart der Reformatie', en 'Emigratie en verstrooiing'. Die werden vaak ook omgewerkt tot artikelen in de vrijgemaakte bladen.
2. Informatie Jan Veenhof.
  3. C. Veenhof, 'Doorgaande reformatie?', *Opbouw* 3, nr. 1, 3 april 1959, 2.
  4. Zie hier Jacobus 1: 27.
  5. Vraaggesprek biograaf met J. Kamphuis.
  6. *Met open vizier. Peter Bergwerff en Tjerk S. de Vries in gesprek met prof. J. Kamphuis*, 88.
  7. J. Kamphuis, 'Deelgenoten in verantwoordelijkheid' in: *Almanak FOI 1961-1963*, 131-156. Volgens blz. 156 werd dit artikel afgerond op 26 juni 1963.
  8. Vraaggesprek biograaf met Kamphuis.
  9. Veenhofs collega Jager was twee jaar ouder maar enkele jaren later hoogleraar geworden.
  10. C. Veenhof, 'Over een citaat', *Opbouw* 3, nr. 2, 10 april 1959, 10.
  11. C. Veenhof, 'Persschouw', 'Een oordeel van prof. Schilder', *Opbouw* 3, nr. 4, 24 april 1959, 32.
  12. Archief-J. Kamphuis, Ordner Correspondentie *De Reformatie* 1958-1959, Afschrift brief van Van Spronsen aan ds. G. Visee van Kampen vanuit Goes, 14 april 1958.
  13. De biograaf heeft genoemde brievenverzameling van Van Spronsen niet kunnen achterhalen, waardoor hij de gegeven citaten niet heeft kunnen controleren vanuit de oorspronkelijke bronnen.
  14. Archief-J. Kamphuis, Ordner Correspondentie *De Reformatie* 1958-1959, Brief Van Spronsen vanuit Goes aan Kamphuis te Rotterdam-Delfshaven, 4 april 1959.
  15. Archief-J. Kamphuis, Ordner Correspondentie *De Reformatie* 1958-1959, Brief Van Spronsen vanuit Goes aan Kamphuis, 28 mei 1959.
  16. *Handboek GKV* 1960, 230.
  17. Archief-Bremmer, Brief Veenhof, 28 maart 1959. Zie in dit kader ook C. Veenhof, 'Kerkelijke hereniging', *Opbouw* 3, nr. 6, 8 mei 1959, 42.
  18. Archief-Bremmer, Brief Veenhof, datum poststempel 14 mei 1959.
  19. Zie hierna in dit hoofdstuk.
  20. Archief-J. Kamphuis, Ordner *De Reformatie* 1958-1959, Brief H.J. Schilder, 29 augustus 1959.
  21. C. Veenhof, 'Antwoord aan prof. dr. Polman', *Opbouw* 3, nr. 20, 28 augustus 1959, 160-162. Zie ook de vervolgartikelen in de nummers van 4 en 11 september.
  22. *Opbouw* 3, nr. 2, 10 april 1959, 13.
  23. C. Veenhof, 'Om kerkelijke eenheid', *Opbouw* 3, nr. 10, 5 juni 1959, 74-76, citaat op 76.
  24. Zie voor een kort verslag van deze bijeenkomst het artikel 'Twee-naturenleer wekt vaak lachlust en smaad' in het Utrechts Nieuwsblad van 20 juni 1959, bladzijde 2: <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/kranten/un/1959/0620> (geraadpleegd op 14 december 2012).
  25. C. Veenhof, 'Calvijn en de oecumene', *Opbouw* 3, nr. 15, 10 juli 1959, 114-119.
  26. Archief-Bremmer, Brief Veenhof, datum poststempel 14 mei 1959.
  27. Van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke*, 225-226.
  28. C. Veenhof, 'Ter gedachtenis van een rechtvaardige', *Opbouw* 3, nr. 49, 25 maart 1960, 493-495, citaten op 494 en 495.
  29. *Acta generale synode GKN Utrecht 1959-1960*, 168-170, citaat op 170.

30. Zie voor de scherpe brief van de vrijgemaakte synode de *Acta generale synode GKV Bunschoten-Spakenburg* 1958-1959, artikel 74, 40-41.
31. C. Veenhof, 'Wat is er geschied?'. *Opbouw* 3, nr. 25, 2 oktober 1959, 200-201.
32. 'Schrijven namens de generale synode GKN Utrecht verzonden in juni 1960 aan de generale synode van de GKV, die in 1961 te Assen zal bijeenkomen', in: *Bijlagen Acta generale synode GKN Utrecht 1959-1960*, 335-336, citaat op 336.
33. *Acta generale synode GKV Assen 1961*, II.
34. C. Veenhof, 'Persschouw', *Opbouw* 5, nr. 18, 18 augustus 1961, 143-144, citaat op 144.
35. A.Th. van Deursen, 'Terugblik' in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam. Aspecten*, 254-276.
36. J. Kamphuis, 'Kerkelijk leven', 'Synode-indrukken XI. "Blijdschap op blijdschap"', *De Reformatie* 36, nr. 35, 27 mei 1961, 274-276, citaat op 274.
37. Anne de Vries jr. mailde dit aan de biograaf op 16 januari 2012: 'Ik weet nog goed dat mijn vader mij vertelde dat Veenhof achteraf spijt had dat hij met de Vrijmaking was meegegaan; maar hij vond dat er voor hem geen weg terug was. (Het moet omstreeks 1960 geweest zijn dat mijn vader me dat vertelde.)'
38. J. Veenhof, 'Geschiedenis van theologie en spiritualiteit in de Gereformeerde Kerken', 66-67.
39. Archief-Bremmer, Brief Jan Veenhof vanuit Kampen, 17 januari 1960.
40. Mededeling Jan Veenhof aan de biograaf.
41. C. Veenhof, 'Over schorsingen', *Opbouw* 5, nr. 46, 9 maart 1962, 365-366. Ook in het 'Jaaroverzicht 1962' in het *Handboek GKV* 1963, 236, ging ds. D. Deddens niet in op de inhoudelijke kant van deze zaak. Wel vermeldde hij dat ds. Boonstra teruggekeerd was naar de synodale kerken en dat ongeveer zeventig gemeenteleden met hem mee waren gegaan.
42. Zie voor de kwestie-Boonstra 'Bezwaarschrift en verklaringen' van ds. F. Boonstra in *Contact* 12, nr. 5, 10 maart 1962, 4-6. Zie verder de 'Persschouw', 'Een schorsingsbesluit bezien', *Opbouw* 6, nr. 2, 13 april 1962, 15-16.
43. C. Veenhof, 'Ingezonden', 'De schorsing van ds. Boonstra', *Opbouw* 5, nr. 48, 23 maart 1962, 384-386, citaten op 385 en 386. Veenhof nam de twee ingezonden stukken integraal op in zijn artikel.
44. Archief-Bremmer, Brief H.J. Jager vanuit Kampen aan Bremmer, 1 maart 1962.
45. Archief-J. Kamphuis, Ordner particuliere correspondentie 1 januari 1960, Conceptbrief Van Spronsen vanuit Goes aan Veenhof ter attentie van J. Kamphuis, 4 september 1961. Niet verzonden aan Veenhof.
46. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan ds. D. van Dijk, 22 maart 1963, inv. nr. 112.
47. De brochure was geschreven door de directeur van de Enschedese school, M. Koerselman, en gepubliceerd in 1962.
48. C. Veenhof, 'Boekbespreking', 'Verantwoording en appèl', *Opbouw* 6, nr. 4, 27 april 1962, 31.
49. Afschrift brief Veenhof aan ds. D. van Dijk, 22 maart 1963. De door Veenhof genoemde brief is niet terug te vinden in zijn archief.
50. C. Veenhof, 'Mens en opvoeding', in: Jac. van der Kolk, red., *Arbeid van het eerste uur. 15 jaar gereformeerd kweekschoolonderwijs in Nederland. Gedenkboek van de Gereformeerde Onderwijzersopleiding te Enschede* (Enschede Vereniging voor Gereformeerd

- Kweekschoolonderwijs in Nederland [1965]] 33-69, citaat op 68.
51. C. Veenhof, 'Rondom het drama van Nieuw-Guinea I', *Opbouw* 6, nr. 21, 7 september 1962, 162.
  52. C. Veenhof, 'Rondom het drama van Nieuw-Guinea II', *Opbouw* 6, nr. 23, 21 september 1962, 178-179.
  53. C. Veenhof, 'Over de achtergrond van de crisis rond Cuba', *Opbouw* 6, nr. 29, 2 november 1962, 226-227.
  54. C. Veenhof, 'Over de achtergrond van de crisis rond Cuba II', *Opbouw* 6, nr. 30, 9 november 1962, 234-235, citaten op 235.
  55. C. Veenhof, 'De praktijk van het communisme', 'Persschouw', *Opbouw* 7, nr. 13, 28 juni 1963, 103-104, citaat op 104.
  56. C. Veenhof, 'De verloving van Prinses Irene', *Opbouw* 7, nr. 42, 14 februari 1964, 338.
  57. C. Veenhof, 'Een verklaring', 'Persschouw', *Opbouw* 7, nr. 7, 17 mei 1963, 55.
  58. C. Veenhof, *Christelijke diakonie en ABW* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1966) citaat op 25. Zie in het kader van de sociale zekerheid ook B. van der Wal en R. van der Woude, "'En zoo gaan we het isolement in. We kunnen en willen niet anders'". Over Veenhof en de verzorgingsstaat' in: Harinck, '*Niets is overbodig, niets is toevallig*', 165-201. Zie hier ook de bijdragen van Van der Wal en Van der Woude aan de bundel *Vrijgemaakte vreemdelingen*, Hoofdstuk 3, 'Zekerheid in de gemeenschap? Gereformeerd-vrijgemaakten en de opkomst van de verzorgingsstaat', 43-62, respectievelijk Hoofdstuk 4, 'Zwaarwichtige argumenten en geharnaste formuleringen', 63-70.
  59. Veenhof, "'Honest to God'", een opzienbarend boek', 'Persschouw', *Opbouw* 7, nr. 32, 22 november 1963, 255-256, citaten op 255 en 256.
  60. J. Veenhof, 'Geschiedenis van theologie en spiritualiteit in de Gereformeerde Kerken', 67-68.
  61. Zo maakte de biograaf het in de jaren zestig mee dat het huwelijk van zijn in Breda wonende tante niet kerkelijk bevestigd werd. Tot ergernis van de bruid sprak ds. B. Telder tijdens de receptie overigens wel uitgebreid een stichtelijk woord. Informatie van de moeder en de oudste zus van de biograaf. Zie hier verder B. Telder, *Vrijgemaakt tot gehoorzaamheid. Memorabilia uit het gemeentelijk leven van de Gereformeerde Kerk van Breda (vrijgemaakt)* (Breda Kerkenraad GKV Breda 1960).
  62. B. Telder, 'Het tijdelijke met het eeuwige verwisselen', *Opbouw* 3, nr. 49, 25 maart 1960, 495-496, citaat op 496. Het is de vraag of dit geconcludeerd mag worden uit de gewraakte uitdrukking, maar dit terzijde.
  63. Zie voor de invloed van Janse op Telder en voor de relatie tussen hun opvattingen over lichaam en ziel enerzijds en die over het sterven anderzijds Van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke*, 97-98 en 236-238.
  64. Uitgeven bij Kok in Kampen.
  65. De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* v, 221.
  66. De bij deze kwestie direct betrokken Eindhovense predikant G. van den Brink beschreef de relevante gang van zaken uitvoerig in *Het schisma liegt* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1966).
  67. 'Kerknieuws', *Opbouw* 6, nr. 43, 15 februari 1963, 340-344, citaat op 341.
  68. B. Telder, 'Verantwoording', *Opbouw* 6, nr. 43, 15 februari 1963, 343-344.
  69. C. Veenhof, 'Over de "zaak-Telder"', Rubriek 'Persschouw', *Opbouw* 6, nr. 45, 1 maart 1963, 359-360, citaat op 360.

70. J. Kamphuis, Driestar 'Tweeërlei constructie, maar enerlei obstructie', Rubriek 'Kerke-lijk leven', *De Reformatie* 38, nr. 20, 23 februari 1963, 159.
71. Zie hier de Utrechtse bachelor-scriptie van J.A. de Groot, "'Gij hebt mijn ziel beveiligd voor den dood". De rol van de zielenslaap in de buiten-verbandkwes- tie in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) anno 1967' (2011), 19-20. De scriptie is terug te vinden op het internet onder [igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2012-0213-200722/Gij hebt mijn ziel beveiligd voor den dood.pdf](http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2012-0213-200722/Gij%20hebt%20mijn%20ziel%20beveiligd%20voor%20den%20dood.pdf) (geraadpleegd 6 september 2013).
72. C. Veenhof, 'Over de "zaak-Telder" I', Rubriek 'Persschouw', *Opbouw* 6, nr. 46, 8 maart 1963, 366-367.
73. Joh. Francke, 'Ingezonden', 'De zaken zuiver houden!', *Opbouw* 6, nr. 49, 29 maart 1963, 390.
74. C. Veenhof, 'Naschrift', *Opbouw* 6, nr. 49, 29 maart 1963, 390-391.
75. C. Veenhof, 'Rondom de zaak Telder', 'Persschouw', *Opbouw* 7, nr. 2, 12 april 1963, 14-15, citaten op 14 en 15.
76. Schilder en J. Veenhof, *Van Vrijmaking tot bevrijding*, 136.
77. C. Veenhof, 'Over een gravamen tegen de belijdenis', *Opbouw* 6, nr. 31, 16 november 1962, 244-245, citaten op 245.
78. C. Veenhof, 'Persschouw', *Opbouw* 6, nr. 34, 7 december 1962, 271-272, citaten op 271 en 272.
79. Archief-Janse, Brief Veenhof vanuit Doorn, 16 oktober 1931, inv. nr. 40.
80. C. Veenhof, 'Die wondere tijd' in: *Almanak FQI* 1961-1963, 157-195. Volgens blz. 195 werd dit artikel afgerond in augustus 1963.
81. 'Verslag van de senaat', *Opbouw* 6, nr. 13, 29 juni 1962, 99.
82. Informatie Barend Kamphuis.
83. C. Veenhof, 'Een "ellendigheid" onzer kerken', *Opbouw* 5, nr. 38, 12 januari 1962, 299-301.
84. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan ds. D. van Dijk, 22 maart 1963, inv. nr. 112.
85. Archief-Bremmer, Brief Veenhof, 27 januari 1963.
86. 'Kerknieuws', 'De Theologische Hogeschool', *Opbouw* 7, nr. 35, 13 december 1963, 288
87. Archief-TU Kampen GKV, Notulen vergadering curatorium, 28 februari 1963, artikel 4, inv. nr. 3. Uit de notulen van 4 juni 1963, artikel 1, bleek dat Jager nog steeds verpleegd werd in Amsterdam.
88. 'Verslag van de senaat', *Opbouw* 7, nr. 13, 28 juni 1963, 104.
89. Archief-TU Kampen GKV, Notulen vergadering curatorium, 31 maart 1966, inv. nr. 3.
90. Archief-TU Kampen GKV, inv. nr. 3.
91. Archief-J. Kamphuis, Ordner correspondentie *De Reformatie* 1 januari 1960 tot en met december 1962, Brief Van Spronsen vanuit Goes, 4 mei 1962.
92. Zie voor de gang van zaken binnen het GPV in het algemeen en de kwestie-Holwerda in het bijzonder Klei, 'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek'. De kwestie-Holwerda komt aan de orde op bladzijde 75-87. Op bladzijde 76 schrijft Klei kort over Vink, die geld zou hebben gestolen uit de kas van de stichting die het *Gereformeerd gezinsblad* uitgaf.
93. Het vrijgemaakte leven stond in de jaren vijftig en zestig bol van de kwesties. Het zou het kader van deze biografie te buiten gaan deze allemaal te bespreken.
94. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan ds. D. van Dijk, 22 maart 1963, inv. nr. 112.

95. Brievencollectie ds. C.J. Reitsma, door hem aan de biograaf ter beschikking gesteld.
96. Huwelijksaankondiging Klaas Veenhof en Janny Holwerda, *Opbouw* 6, nr. 41, 1 februari 1963, 328.
97. Geboorteaankondiging Martine Alice Veenhof, *Opbouw* 7, nr. 28, 25 oktober 1963, 224.
98. Brievencollectie ds. C.J. Reitsma, Brief Veenhof en zijn vrouw, 1 december 1963.
99. D. Smits, 'Inventaris van het Archief C. Veenhof (1902-1983)', 10; *Opbouw* 8, nr. 5, 1 mei 1964, 37.
100. Zie voor een uitgebreide behandeling van de kwestie-Van der Ziel L. Gunnink, 'Kerkverwoestende vrijheid? Het conflict rond ds. A. van der Ziel' in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam. Aspecten*, 180-202.
101. C. Veenhof, 'Trouw aan de akkoorden', *Opbouw* 7, nr. 15, 12 juli 1963, 115. Ikabod is in het Oude Testament de naam van het zoontje van Pinehas, de zoon van de hogepriester Eli. Ikabod werd geboren op het moment dat zijn moeder hoorde dat de Filistijnen de ark van de God van Israël in de strijd met de Israëlieten hadden buitgemaakt en dat haar man was gesneuveld en haar schoonvader gestorven. De ark van het verbond, een draagbare kist met belangrijke godsdienstige voorwerpen en hét centrale religieuze symbool van Israël in het tijdvak voor de bouw van de tempel van Salomo, typeerde zij op die manier treffend als de eer van Israël. Ikabod betekent letterlijk 'de eer (glorie) is weg'. Zie 1 Samuël 4, vooral de verzen 21-22.
102. 'Kerknieuws', 'Schorsing ds. A. van der Ziel', *Opbouw* 7, nr. 45, 6 maart 1964, 367-368.
103. C. Veenhof, 'Vragen en zorgen', *Opbouw* 8, nr. 2, 10 april 1964, 9-10, citaat op 10.
104. *Getuigenis. Aan de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in Nederland, en al haar leden*, 21 maart 1964. Citaten op bladzijde 2.
105. C. Trimp, 'Op de glijbaan van het relativisme', *De Reformatie* 39, nr. 26, 4 april 1964, 200.
106. Zie *De kerkenordening van de Gereformeerde Kerken in Nederland gelijk deze het laatst is herzien op de Generale Synode van 1933 te Middelburg, en voorzien van enkele verklarende aantekeningen door de dienaren des Woords H. Meulink, H. Vogel en I. de Wolff, in opdracht van den Raad der Gereformeerde Kerk te Enschede ten dienste der gemeente*, artikel 80, 41-42.
107. *Acta generale synode GKV Rotterdam-Delfshaven 1964-1965*, 124-196. Dit deel van de *Acta* behelst ook enkele andere onderwerpen, die tussendoor werden afgehandeld.
108. C. Veenhof, 'In de crisis', *Opbouw* 8, nr. 33, 27 november 1964, 257-258.
109. C. Veenhof, 'Schandelijk', *Opbouw* 8, nr. 33, 27 november 1964, 259.
110. C. Veenhof, 'Een kerkelijke discussie over de valse kerk', *Opbouw* 8, nr. 18, 31 juli 1964, 137-139. Veenhof wees er in dit artikel op dat het ook een ramp zou zijn geweest, wanneer alle betrokkenen bij de Vereniging in 1892 hadden moeten uitspreken dat de Nederlandse Hervormde Kerk een valse kerk was.
111. Zo was Veenhof een warm voorstander van de lokale samenwerking tussen beide kerkgenootschappen in Eindhoven. Zie C. Veenhof, 'Persschouw', 'Over "Eindhoven"', *Opbouw* 7, nr. 6, 10 mei 1963, 47-48.
112. C. Veenhof, "'Elk waar gelovige behoort tot de kerk"', *Opbouw* 8, nr. 6, 8 mei 1964, 43; C. Veenhof, 'Alle ware gelovigen behoren tot de kerk', *Opbouw* 8, nr. 32, 20 november 1964, 249-251.
113. G. Visee, 'Stakers? Neen: uitgesloten!', Rubriek 'Kerkelijk leven', *Opbouw* 8, nr. 33,

- 27 november 1964, 259.
114. G. Visee, 'Wat snel met het oordeel!', Rubriek 'Kerkelijk leven', *Opbouw* 8, nr. 33, 27 november 1964, 259.
  115. G. Visee, 'Het Gezinsblad III', Rubriek 'Kerkelijk leven', *Opbouw* 8, nr. 33, 27 november 1964, 260.
  116. C. Veenhof, 'In de crisis', *Opbouw* 8, nr. 33, 27 november 1964, 257-258, citaat op 257.
  117. J. Kamphuis, *Verkenningen III, Opstellen over kerk en kerkrecht* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1966) 17. Kamphuis noemt hier in een voetnoot Veenhof die de authenticiteit van de uitspraak van Bouwman had bevestigd. Veenhof wist alleen niet zeker meer of Bouwman het woord 'kunst' had gebruikt of een ander.
  118. C. Veenhof, 'De les der historie', *Opbouw* 8, nr. 34, 3 december 1964, 266-268, citaat op 268. De datering van dit nummer klopt niet. Het had 4 december moeten zijn.
  119. C. Veenhof, 'Wat nu?', *Opbouw* 8, nr. 34, 3 december 1964, 269. Zie opmerking in vorige noot.
  120. C. Veenhof, 'Niet naar de synode', *Opbouw* 8, nr. 34, 3 december 1964, 269-270, citaat op 270.
  121. C. Veenhof, 'Buiten de kerk ... de hel', *Opbouw* 8, nr. 36, 18 december 1964, 282-287, citaten op 287.
  122. C. Veenhof, *Om kerk te blijven*.
  123. Archief-Veenhof, Scriptie T. Brienens, 'De wijze, waarop Paulus het apostelambt beediende, volgens zijn brieven, bijzonder I en II Korinthe', inv. nr. 66.
  124. Opvallend is dat Veenhof Brienens in de onderlinge correspondentie hardnekkig Van Brienens bleef noemen. Waar hij bij de beoordeling van de kwaliteit van de scriptie beslissende betekenis toekende aan een lettertje hier en een woordje daar, slaagde hij er zelf al die jaren niet goed in de naam van zijn leerling correct te schrijven. Zie het uitgebreide dossier over deze zaak-T. Brienens, dat de biograaf te leen kreeg van ds. Brienens.
  125. Dossier-T. Brienens, Brief W.H. Velema vanuit Leiden, 10 november 1964.
  126. T. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de classificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie* (Amsterdam Bolland 1974). In 1982 verscheen een tweede druk.
  127. Zie dossier-Brienens. Jan Veenhof vertelde de biograaf dat hij ook de indruk had dat zijn vader in de begeleiding van diens doctoraalstudenten was tekortgeschoten.
  128. Archief-TU Kampen GKV, Senaatsnotulen 28 april 1965, artikel 2, inv. nr. 117. Met behulp van een lijst van academische examens opgesteld door de pedel van de hogeschool, J. Bos, en overhandigd aan de hogeschool bij diens afscheid op 31 juli 1984, en de senaatsnotulen is nagegaan of er doctoraal examina zijn afgelegd met als hoofdvak de ambtelijke vakken tijdens de periode van Veenhofs actieve professoraat. De lijst van pedel J. Bos bevindt zich op het ADC te Kampen.

‘Prof. Veenhof *moet* bij het vrijgemaakte kerkvolk in diskrediet komen en blijven’ (1965-1967)

Nu hij in de vrijgemaakte kerken steeds meer terrein verloor, begon de in het nauw gedreven Veenhof grotere woorden te gebruiken. De pleitbezorgers van de doorgaande reformatie in kerk, staat en maatschappij hadden in Rotterdam-Delfshaven de beslissende kerkelijke slag gewonnen, hoe nipt de overwinning ook was geweest. Veenhof overschreeuwde zichzelf door de betrokken generale synode ‘een synagoge van satan’ te noemen, de meest grove beschuldiging voor een kerkelijke vergadering.¹ Enkele maanden later beweerde hij met een verwijzing naar de aan zijn roeping ongehoorzame profeet Jona, dat God minder gauw schorste dan de vrijgemaakten.² Daarbij vergat hij, dat God in het Oude Testament voor ongehoorzame profeten niet altijd zo barmhartig was. Zo werd de weerspannige profeet uit 1 Koningen 13 door een leeuw uit de weg geruimd. Veenhof nam, toch geschoold in de heilshistorische benadering, in zijn wanhoop de toevlucht tot een exemplarische, oudtestamentische preek. Maar hij kon zich beroepen op de Schrift, en ook Calvijn en Schilder citeren wat hij wilde, de kerkrechtelijke molen draaide door.

Ook Veenhofs kerkelijke tegenstanders annexeerden Schilder met graagte voor hun kerkelijke doelen. Schilders vriend Veenhof mocht dan wijzen op *Zelus en Zeloten*, diens schoonzoon ds. W.G. de Vries verwees in het kader van de kwestie-Van der Ziel samen met vrijgemaakte van het eerste uur ds. D. van Dijk in de brochure *De jongste aanval op de Vrijmaking als acte van trouw* naar Schilders reactie op de Bos-actie. Net als Bos had Van der Ziel een aanval ingezet op de Vrijmaking.³ Veenhof bracht daar tegenin dat Schilder nooit gevraagd had om tuchtmaatregelen tegen Bos.⁴ In hetzelfde nummer van *Opbouw* wierp Veenhof weer eens Calvijn en Bavinck in de strijd door te wijzen op het door hen gebruikte verschil tussen hoofd- en bijzaken, en tussen centrum en periferie in de Bijbelse boodschap.⁵ Maar het zou de overkant van de kerkelijke kloof niet meer bereiken. De kerkelijke kaarten waren geschud. Ds. G. Janssen verwoordde het standpunt van de dertien van Rotterdam-Delfshaven nog eens uitgebreid in zijn brochure *Aanvaardt*

31. Gezin Veenhof

elkander.⁶ De titel sprak boekdelen, maar het was een preek voor eigen parochie. De finale van de kwestie-Van der Ziel was met 14-13 verloren en klagen over de beoordeling van de scheidsrechter veranderde niets aan de uitslag.

Enkele maanden daarvoor had Veenhof Calvijn in stelling gebracht om een ander punt te belichten. Die had geen tegenstelling gemaakt tussen de eenheid van de kerk aan de ene kant en de waarheid aan de andere kant. De eendracht was voor hem 'een hoofd-stuk in de leer van Christus'. Calvijn had dit na zijn verbanning laten blijken in een open brief aan zijn geloofsgenoten in Genève.⁷ Even later vroeg Veenhof zich, opnieuw verwijzend naar de Geneefse reformator, af of de vrijgemaakten wel de gestalte van Christus vertoonden: 'En daarom is Calvijns eerste zorg (...) dat de Geneefse broeders *recht staan voor God*'.⁸ Een week later zou hij met een beroep op Calvijn hartstochtelijk waarschuwen voor kerkscheuring. Ondanks alle zonden en afdwalingen in Genève was er toch een gestalte van de kerk en konden de sacramenten worden bediend. Zo kon er eenheid zijn in de kerk: '*Want schoonschijnende redenen voor scheuringen zullen nooit ontbreken*'.⁹

In het *Gereformeerd gezinsblad* werd intussen geschreven dat Veenhof confessioneel niet betrouwbaar was. Dat deed ds. D. van Houdt van Uithuizermeeden in het nummer van 2 juni 1965 in een open brief aan ds. Visee als redacteur van *Opbouw*: 'Thans moet ik verklaren dat (...) ik (...) nu openlijk de confessionele integriteit van u en van prof. Veenhof ontken'. Van Houdt trachtte deze stelling te onderbouwen door te wijzen op allerhande artikelen in *Opbouw*.¹⁰ Deze Groninger predikant had overigens al op 2 maart 1963 Veenhof in verband gebracht met problemen rond het handhaven van de belijdenis.¹¹ Toen zette hij nog vraagtekens, nu was hij duidelijk: Veenhof was confessioneel niet integer.

Intern beraad op de hogeschool

Veenhof voelde de kerkelijke spanningen uiteraard ook op de hogeschool, waar mede door de overstap van ds. Van Dijk steeds duidelijker twee partijen ontstonden. Samen met Jager stond Veenhof aan de 'rekkelijke' kant, terwijl Kamphuis, Schilder en later ook Doekes aan de 'precieze' kant stonden. Doekes was aanvankelijk niet enthousiast geweest over de benoeming van Kamphuis. Helemaal goed kwam het niet meer tussen hen, maar Doekes kwam uiteindelijk wel aan de kant van Kamphuis en Schilder terecht.¹² De lectoren Buwalda en Mulder stonden aan de kant van Veenhof en Jager, maar zij behoorden niet tot de senaat.¹³ Lector Wielenga was een geval apart. Hij koos uiteindelijk voor de kant van de doorgaande reformatie, maar voer daarbinnen zo zijn eigen koers.¹⁴ Uiteindelijk gold die eigen koers in zekere zin voor iedere hoogleraar en lector. De tweedeling betekende niet dat er aan beide kanten van de scheidlijn homogeniteit bestond.

In de terminologie van Charles Taylor kan gezegd worden dat na de Vrij-

making de sociale verbeelding – door Taylor omschreven als ‘de manieren waarop mensen zich hun sociale bestaan indenken, hoe ze in verband staan met anderen, hoe de dingen tussen hen en hun medemensen verlopen, de verwachtingen waaraan men gewoonlijk beantwoordt en de dieper liggende normatieve ideeën en voorstellingen die aan deze verwachtingen ten grondslag liggen’¹⁵ – binnen de vrijgemaakte kerken sterk uiteen ging lopen. De status van de Vrijmaking, van de drie formulieren van enigheid en van het ondertekeningsformulier van ambtsdragers werd in theorie en praktijk in steeds belangrijker mate verschillend ingeschat. Die verschillen leidden tot spanningen, die uiteindelijk kerkrechtelijk werden uitgevochten.

Uiteraard ontging het de curatoren niet dat er grote spanningen waren binnen de hogeschool, niet in het minst omdat er ook in hun eigen midden verdeeldheid was ontstaan. De overstap van de president-curator werd al genoemd. Ook had Veenhofs vriend curator ds. J. Meester in mei en juni 1965 in de pers flink geruzied met Kamphuis.¹⁶ Het curatorium besloot drie dagen uit te trekken om samen met de senaat in gesprek te gaan over de gespannen en ingewikkelde kerkelijke situatie. Dat gebeurde op 22, 23 en 24 november 1965. De discussie werd gevoerd aan de hand van een agenda met de drie relevante kerkelijke punten: de visie op de Vrijmaking, de binding aan de belijdenis, en de opvattingen over de kerkregering.

Elke hoogleraar had voorafgaand aan de onderlinge gesprekken een nota geschreven over de betrokken materie. De senaat was er niet in geslaagd tot het gemeenschappelijke stuk te komen waar door het curatorium om was gevraagd. Veenhof stuurde bij zijn nota enkele artikelen van zijn hand mee over de Vrijmaking en de status van de belijdenis. De oorzaak van de kerkelijke onenigheid zat volgens hem in een confessionalistische hantering van de belijdenisgeschriften en een legalistisch gebruik van het kerkrecht. Hij had er bezwaar tegen, dat Van der Ziel door de generale synode met één stem meerderheid was beschouwd als schorsingswaardig. Ook zag hij geen grove zonde bij de Groninger predikant. Ten slotte beschouwde hij de afzetting van Van der Ziel als een plaatsing ‘buiten het rijk van Christus’. Bij Telder zag Veenhof een vroom mens aan het werk die met goede bedoelingen misgreep op het gebied van een niet fundamenteel leerstuk.

Veenhof maakte verder bezwaar tegen het ontstaan van lokale, dolerende gemeenten in de vrijgemaakte kerkelijke wereld.¹⁷ Dat mocht alleen wanneer de vrijgemaakte kerk ter plaatse ‘voluit’ een ‘valse kerk’ was geworden, dat wil zeggen ‘een synagoge des satans’. Veenhof pleitte voor ‘desnoods jarenlang’ samenspreken over de geschillen. De onenigheid op de hogeschool had, aldus de nestor van de senaat, geleid tot sterk verminderd onderling contact tussen de docenten. In de pers was bovendien niet altijd sprake geweest van ‘voorzichtigheid en niveau’. Zelf had hij zich zoveel mogelijk van polemieken onthouden en altijd aangedrongen op publicaties

van collega's in één krant. Maar daarvan was uiteraard na het ontstaan van *Opbouw* al vele jaren geen sprake meer. Veenhof koesterde geen bitterheid over het verleden. Dat kon wat hem betrof worden begraven, als ze nu in staat zouden zijn de moeiten op te lossen. Maar dan moest er in de kerken een andere geest komen, die van Christus in plaats van die van 'onbarmhartigheid, partijschap, twistgierigheid, hardheid'. Veenhof zag die geest aan beide kanten van de kerkelijke scheidslijn. Die geest zou de vrijgemaakte kerken 'onherroepelijk verwoesten', als die niet werd uitgedreven.

Kamphuis schreef de meest uitgebreide nota, waarin hij constateerde dat Vrijmaking en confessie juist te veel werden gerelativeerd, precies het tegenovergestelde van wat Veenhof beweerde. Dat illustreerde hij met de kwestie-Telder. Die zou aansluiten bij de theologische ontwikkelingen in de synodale kerken waar de confessie werd gerelativeerd met behulp van de theorie van kader en motief. Het kader van de confessie werd afgewezen, het motief niet. Dat betekende dat er geen gravamen ingediend zou behoeven te worden bij een bezwaar tegen de drie formulieren van enigheid. 'In het voorbijgaan moge ik er op wijzen, dat de driftige theologische ontwikkeling in dit kamp er zeer snel toe zal leiden, dat óók de Heilige Schrift zèlf aan dit motief-kader-procedé onderworpen zal worden'. Daar had Kamphuis in zoverre gelijk in dat de ontwikkeling van de hermeneutiek, het denken over de uitleg van Bijbel- en confessteteksten, zou doorgaan.

Kamphuis was bang voor relativering van de confessie die door het 'oecumenisme' zou zijn gevoed. Hij noemde verder de gedachte dat een 'gewoon' gemeentelid niet gebonden zou zijn aan de drie formulieren van enigheid omdat die immers het betrokken formulier voor ambtsdragers niet hoefde te ondertekenen. '[Z]o hebben nimmer de gereformeerden gesproken', aldus de Kamper kerkhistoricus. Ook vond hij dat er sprake was van een diskwalificatie van het kerkverband en een gebrek aan achting voor generale synodes. 'Het schijnt soms, alsof de boedel zo grondig failliet is, dat het enige wat overblijft is gelaten de dag van morgen af te wachten.' Kamphuis zag een basis om samen verder te gaan: dankbaarheid voor de Vrijmaking als een door God gegeven reformatie en onverkort respect voor de belijdenisgeschriften. Van een 'team' was volgens hem geen sprake in Kampen, al niet vanaf zijn aantreden als hoogleraar in 1959. De dwaling werd in Kampen te weinig bestreden. De waarheid mocht niet worden opgeofferd aan de eenheid, omdat de leugen uit satan was. Ook bij Kamphuis bestond geen bitterheid over het verleden. Hij vroeg vergeving voor het geval hij iemand zonder reden had gekwetst.

Doekes constateerde eveneens dat de eenheid op de hogeschool ver te zoeken was, heel anders dan in 1953, het jaar dat hij hoogleraar was geworden. '[E]en hechte eenheid in belijdenis' was de oplossing. Concreet zag hij een mogelijkheid voor intensievere samenwerking in de aanwezigheid van alle

hoogleraren bij de colleges waarin preekvoorstellen werden besproken. De tegenstellingen waren volgens hem begonnen na de redactiecrisis van *De Reformatie* en de verschijning van *Opbouw*. Doekes noemde het onvoorzichtig dat sommige collega's voorgingen in gescheurde gemeenten, terwijl de betrokken kerkelijke procedure nog niet was afgewikkeld. Volgens hem was er op de hogeschool 'niet weinig' gesproken over een en ander, 'maar zonder bevredigend resultaat'. 'Wat mij het meest opvalt, is de ontoegankelijkheid van de gevestigde overtuigingen voor een tegenovergestelde opinie.' Daarmee sloeg Doekes de spijker op zijn kop. De twee groepen binnen de senaat vormden een doorlopend schiftende vloeistof, nooit een emulsie.

Schilder begon met de stelling dat de verschillende standpunten wel bekend waren. Hij voegde daaraan toe dat de problemen ook van zedelijke aard waren, omdat in *Opbouw* collega-hoogleraren ongehinderd werden beticht van 'scheurmaking' en Visee zonder dat hem iets in de weg werd gelegd 'leugenachtig' kon schrijven. Dit was uiteraard een openlijk verwijt aan Veenhof en Jager. Ook Schilder benadrukte het belang van trouw aan de confessie, waarbij hij opriep tot 'waakzaamheid'. Zijn weliswaar korte nota werd gekenmerkt door de omslachtige stijl die Schilder eigen was. Jagers reactie sloot nauw aan bij die van Veenhof. De Vrijmaking mocht geen aanleiding worden tot 'roemen in "vlees"'. Wat daarin goed was, was uit God, het slechte kwam voort uit de mens. 'Verkeerd was, dat we niet altijd gedaan hebben naar het voorbeeld van Christus, "die als hij gescholden werd, niet terugschold"'. Wat de trouw aan de belijdenis betrof, was hij het eens met Veenhofs artikelen daarover. Verder benadrukte hij het menselijke, onvolkomen karakter van de drie formulieren. Jager stelde de levende relatie met Christus centraal.¹⁸ Kamphuis, Schilder en Doekes betwistten niet dat de persoonlijke band met Christus wezenlijk was, maar dat moest wel gebeuren binnen de geijkte kerkelijke kaders van confessie en kerkorde. Sterker nog, zij moeten juist vanuit de band met Christus de nauwgezette trouw aan belijdenis en kerkorde essentieel geacht hebben. Persoonlijke vroomheid zou op den duur in zijn onbepaaldheid kunnen verdampen. In de roman *Het hondje van Sollie* over de lokale kerkstrijd in Kampen wordt dit typerend 'leidingloze stichtelijkheid' genoemd.¹⁹ De standpunten van de hoogleraren lagen niet ver uiteen, maar de accenten waren anders.

In het debat over de nota's bleek Doekes zorgen te hebben over bepaalde opmerkingen in *Opbouw* over de belijdenis. Schilder sloot daarbij aan. Veenhof repliceerde dat de confessie 'gebrekkelig mensenwerk' is en 'een product van haar ontstaanstijd'. Hij legde het volle accent op de Bijbel. Kamphuis vond het jammer dat Veenhof Telder niet nadrukkelijker had bestreden. Veenhof vond ook dat Telder afweek van de belijdenis en de Schrift niet nasprak. Toch pleitte Veenhof hier voor tolerantie. Hij wilde de leringen van Telder verbieden zonder de Bredase emeritus predikant te schorsen.

Wanneer broeders vragen formuleerden over de belijdenis, moest zakelijke discussie mogelijk blijven. Veenhof gaf verder aan dat Telder ook de kerkelijke weg moest volgen, een gravamen indienen dus. Hij pleitte verder voor een preekverbod over de telderiaanse visie. Een schorsing ging te ver, omdat het niet ging om grondwaarheden van het evangelie. Het was het verhaal van de 'preciezen' tegenover de 'rekkelijken'.²⁰

Veenhof vond in een artikel bij de jaarwisseling dat de vrijgemaakte kerken de maatschappelijke werkelijkheid te veel uit het oog verloren. Hadden ze niets beters te doen in deze apocalyptische tijden?

En wie zijn wij en wat doen wij, gereformeerden van Nederland die de pretentie voeren ware kerk te zijn en de keur der christenheid te vormen? Zullen wij om Gods wil en om der wille van de wereld die God liefheeft en om der wille van onze eigen zaligheid niet eindelijk eens gaan denken aan wat de *werkelijke* roeping is van Gods kinderen in deze avondstond der wereldgeschiedenis?²¹

Hij wees op ontwikkelingen in de studentenwereld. Eind april 1966 zou Veenhof een opstel van een 'goed-vrijgemaakt' student citeren, die had geschreven dat de studenten bezig waren met diepe levensvragen:

Je gaat geen grote discussie opzetten over de tussentoestand, over de vraag of alleen de vrijgemaakte kerk de ware kerk is, over het gezag van de belijdenis, als woorden als zonde, genade, schuld lege begrippen voor je geworden zijn; als God ver weg schijnt te zijn en als het inderdaad een vraag is of je ja of nee tegen Jezus Christus zult zeggen, al was het alleen omdat je niet weet wat het inhoudt.²²

Het deed denken aan de reactie van student Stellingwerff op de verschijning van *Om de Unica Catholica*. Veenhof had door zijn professoraat en door zijn zoons uiteraard een directe, existentiële voeling met wat jonge christenacademici bezighield. De week daarop vervolgde hij zijn verhaal onder de titel 'De wereld van nu'. Hij noemde de ontwikkelingen in China en Vietnam, maar ook de problematiek van arm en rijk in de wereld, waarbij de 'sociale kwestie' in Europa maar 'kinderspel' was.²³ Zo trachtte Veenhof de vrijgemaakte kerken bijna wanhopig de ogen te openen voor wat hij als belangrijk zag.

Op 3 en 4 januari 1966 zetten de curatoren hun eind november 1965 begonnen overleg met de senaat over de kerkelijke problemen voort en kwamen tot de volgende uitspraak waarmee ook de hoogleraren akkoord gingen. Allen onderwierpen zich aan Schrift en belijdenis. Allen zagen de Vrijmaking als een 'werk des Heeren', dat terugvoerde naar het Woord. Maar er was

verschil van inzicht op het punt van de trouw aan de belijdenis. Dat verschil had drie aspecten. Sprak de belijdenis de Bijbel na of wilde zij dat doen? Mocht iemand in het geval van een bezwaar tegen de confessie voorafgaand aan een mogelijk gravamen het inhoudelijke punt mondeling of schriftelijk in de kerken leren? Mochten dergelijke publicaties in bescherming worden genomen? De curatoren besloten tot de volgende gedragslijn. Uitgangspunt was dat de drie formulieren van enigheid een samenvatting vormden van de leer van de Schrift. De ondertekenaars daarvan waren verplicht bij inhoudelijke bezwaren daartegen in de kerkelijke weg een gravamen in te dienen. Ook mocht de confessie niet aangevallen worden in publicaties. Verder riepen de curatoren de hoogleraren op 'uiterste voorzichtigheid' te betrachten in hun commentaren in de pers op conflicten, die onder behandeling waren in de kerkelijke weg. Aan het eind kregen de hoogleraren een preek mee waarin ze werden opgeroepen de onderlinge eenheid te bewaren:

De curatoren dringen er bij de hoogleraren op aan, bij veel verschil, elk-ander te aanvaarden in Christus, en broederlijk overleg te plegen in alle aangelegenheden, die de opleiding tot de dienst des Woords betreffen, en ook met betrekking tot hun optreden naar buiten inzake perspublicaties, daar zij, gelijk alle gelovigen, geroepen zijn hun gaven ten nutte en ter zaligheid van elkander aan te wenden, en zij in hun arbeid de opbouw en de vrede der kerken hebben te dienen.²⁴

Het waren prachtige en wijze woorden, die niet meer zouden helpen. Voorlopig leek de zaak echter gered. Feitelijk verloren Veenhof en Jager met het Kamper hogeschoolakkoord opnieuw terrein. De formuleringen lagen op de keper beschouwd het meest in de lijn van Kamphuis en diens geestverwanten, wat ook geen verbazing wekte nu de gezaghebbende president-curator Van Dijk kerkelijk een andere positie had ingenomen.

Zicht op Calvijn?

Het gebeurde zelden dat Kamphuis en Veenhof publiekelijk de degens kruisten. Eind 1965 was dat wel gebeurd naar aanleiding van een bijdrage van Veenhof over 'Calvijn en de prediking' in de interkerkelijke bundel *Zicht op Calvijn*, uitgegeven door het in september 1963 opgerichte Contactorgaan van de Gereformeerde Gezindte (COGG).²⁵ Het COGG was voortgekomen uit het Gereformeerd Convent, dat was opgericht in 1957. In 1956 had de christelijk gereformeerde hoogleraar theologie W. Kremer Veenhof al eens gepolst over zo'n 'convent'.²⁶ Veenhof had dat jaar in een brief aan ds. J.H. Velema omstandig uitgelegd waarom hij moeite had met een dergelijk interkerkelijk samenwerkingsverband. Destijds noemde hij nog het specifiek vrijgemaakte bezwaar daartegen: 'En altijd weer kwelt mij de vraag: is dat alles niet

vóór alles het gevolg van een falen in het worstelen om waarlijk kerk te zijn? (...) Er is voor mijn besef iets onwaarachtigs in alle zaken van gemeenschap onder Christus dat niet tendeert naar de ene avondmaalstafel'. Veenhof zat er hevige mee en noemde de ontwikkeling van de gereformeerde gezindte voor zichzelf 'een obsessie'. Daarin openbaarde zich een sterk verlangen naar kerkelijke gemeenschap met alle gereformeerde gelovigen. Overigens noemde hij in verband met de *International Council of Christian Churches* hetzelfde bezwaar.²⁷

Maar in 1965 was Veenhof in die zin over zijn bezwaar heengestapt dat hij op 13 mei van dat jaar een lezing had gehouden voor het COGG '[o]ver de functie der prediking'.²⁸ En hij droeg dat jaar bij aan genoemde herdenkingsbundel, die geschreven werd ter gelegenheid van de 400ste sterfdag van Calvijn. Veenhof begon zijn bijdrage met te schrijven dat de Geneefse reformator in zijn vele preken – ongeveer 4.000! – de Bijbeltekst op de voet volgde. Hij brak met het gangbare 'pericopenstelsel' en behandelde Bijbelboeken integraal. In het Woord, belichaamd in Jezus Christus, werkte de Geest. De innige verhouding tussen beide verwoordde Calvijn in de vorm van het 'niet alleen – maar ook'. Door 'het unieke en exclusieve middel' van de prediking ontvingen de mensen het heil in Christus. De prediking kon 'ten leven' of 'ten dode' zijn, al naar gelang de reacties van de toehoorders. Het '*eigenlijke ambt*' van de prediking was volgens Veenhof de redding, de verdoemenis was '*bijkomstig*, ja iets dat geheel *tegen haar wezenlijke natuur* ingaat'. Zo was het ook met het evangelie en met Christus zelf, ze hadden beide de redding van de mensheid op het oog. Verzoening en verwerping liepen niet parallel en waren geen gelijkwaardige theologische grootheden.²⁹

Kamphuis was het met dat laatste niet eens, nog afgezien van zijn twijfels over het COGG, die hij in zijn eerste artikel over de bundel ventileerde: 'Is het moderamen hier niet tot te grote zwaarwichtigheid over de betekenis van deze bundel gekomen, omdat het "Contactorgaan" ook nog aan z'n trekken moest komen als centrum van de "gereformeerde gezindte"?'³⁰ Hij vond dat Veenhof te sterk beklemtoonde dat de verwerping van de goddelozen bij Calvijn 'bijkomstig' was. Elders had Calvijn toch betoogd dat 'de verworpenen daartoe [tot de verdoemenis] bestemd zijn?'³¹ Kamphuis betoogde dat Veenhof op eenzijdige wijze tekort deed aan Calvijns verdedigen van de uitverkiezing, de predestinatie. In zijn derde artikel schreef Kamphuis dat Veenhof Calvijn in zijn bijdrage zelfs had 'gekortwiekt' en neergezet als 'een onschadelijke meeloper van het modern-theologisch bedrijf'. Kamphuis maakte erop attent dat Veenhof met deze weergave in strijd kwam met de inhoud van de Dordtse leerregels, en dus afweek van de belijdenis. Expliciet noemde Kamphuis in het kader van het 'modern-theologisch bedrijf' dat ook Berkouwer in zijn dogmatische studie over de verkiezing geen enkele aandacht had gegeven aan het aspect van de verwerping in de con-

fessie.³² Feitelijk ging het in dit theologisch debat om een voortzetting van het tweegesprek dat Kamphuis en Visee in de jaren vijftig hadden gehad over de antropomorfismen, de onveranderlijkheid van God en de eeuwige persoonlijke liefde en haat in God.

In zijn vijfde en laatste artikel schreef Kamphuis over de weergave door Veenhof van de verhouding tussen Woord en Geest bij Calvijn. Het 'niet alleen – maar ook' was volgens Kamphuis wel regel maar niet één zonder uitzonderingen: '[A]ls God óns een regel zet, is het niet geraden *Hem* daaraan te binden, als zou zijn vrijheid ooit (...) verkort kunnen worden'.³³ Zo werd Calvijn-kenner Veenhof door de man, die hij ooit zelf geëxamineerd had, eenzijdigheid verweten wat betreft zijn visie op Calvijn. Daarbij werd indirect kritiek uitgeoefend op zijn interkerkelijke activiteiten in het kader van de gereformeerde gezindte, een uitdrukking die vrijgemaakten van oudsher verfoeiden als een vlag op de modderschuit van de kerkelijke gebrokenheid. Gereformeerden dienden samen te komen aan de ene avondmaalstafel in de ene, ware kerk van Christus, lees de vrijgemaakte. Tenslotte was de opmerking over de afwijking van de Dordtse leerregels op zijn minst een blijk van wantrouwen aan Veenhofs confessionele integriteit. Veenhof reageerde niet op deze uitgebreide bespreking.

Breda en Groningen revisited

Het bleef in Breda niet bij de kwestie-Telder. Amper een week na de afspraken binnen de hogeschool in Kampen, besloot de lokale kerkenraad daar het ondertekeningsformulier voor ambtsdragers niet langer te gebruiken maar bij hun aantreden rechtstreeks de drie formulieren van enigheid te laten ondertekenen. In een brief aan de classis Noord-Brabant en Limburg van 10 januari 1966 stond het als volgt: 'De kerkeraad van Breda wenst daarom *niet in alles*, maar wel *aan de inhoud* der confessionele leer te binden'. Het was in het klimaat van de vrijgemaakte kerken een uiterst onverstandige daad. Uiteraard voedde dit de aanwezige argwaan bij de andere vrijgemaakte kerken over de confessionele trouw van deze kerkenraad. De brief was beslist strijdig met de afspraken van de Kamper curatoren met de senaat. De Eindhovense predikant G. van den Brink schreef een boek over het Bredase conflict waar hij nauw bij betrokken was, *Het schisma liegt*, met in de bijlagen de relevante kerkelijke correspondentie.³⁴ Van den Brink had begrip voor de bezwaren tegen Telder en de gemeente van Breda maar ook hij vond het te ver gaan kerkelijke tuchtmaatregelen toe te passen. Hij zat kortom op de lijn van Veenhof en Jager. Hij verwees in zijn boek dan ook geregeld naar uitlatingen van Veenhof.

Uiteindelijk ontstond een breuk in de kerkelijke gemeente van Breda en in de betreffende classis. Op de particuliere synode van het Zuiden verschenen daarop twee classicale afvaardigingen. Eén ervan werd weggezonden

vanwege ontrouw aan de belijdenis. Veenhof nam in *Opbouw* een artikel van Van den Brink daarover op en voegde een uitgebreid commentaar toe. Opnieuw pleitte hij met een beroep op Calvijn voor ruimte in de binding aan de kerkelijke belijdenisgeschriften en voor doorpraten met de betrokkenen, omdat het niet om het wezen van de confessie zou gaan. Het ging om de zaak niet om de formulering.³⁵ Maar dat bleef een lastig onderscheid, dat bovendien door Kamphuis was bestreden. Veenhof hield zich met dit artikel strikt genomen niet aan het begin 1966 gesloten akkoord op de hogeschool. Hij relativiseerde de belijdenis en ging bovendien voorbij aan de uitspraak van de particuliere synode. Zo ging het mis.

Ondertussen ziekte ook het Groninger conflict door in de kerken. Nadat Van der Ziel op 29 oktober 1965 was afgezet, ontstond rond deze predikant een nieuwe kerkelijke gemeenschap, de zogenaamde Tehuisgemeente, genoemd naar het gebouw van samenkomst in de Luttekenieuwstraat vlakbij de A-kerk in de Martinistad. Een groot aantal leden, ruim 500, volgde de afgezette voorganger. Veenhof had het voor Van der Ziel opgenomen maar hem ook opgeroepen het leed van zijn schorsing te aanvaarden en elke zondag als gewoon gemeentelid naar de kerk te blijven gaan: 'Overwin het kwade met het goede. Dan durven ze niet doorzetten'. Maar de temperamentvolle Van der Ziel provoceerde door elders in vrijgemaakte kerken te gaan preken, zoals in het Groningse Wagenborgen. En op een vergadering in Zwolle was hij 'als een razende' tekeergegaan tegen Jager, die daar had gesproken, en had zelfs 'met de vuist voor hem' gestaan. Dit laatste feit bracht Veenhof in een ongedateerde brief uit die periode tot de hartenkreet richting zijn Utrechtse vriend en *Contact*-man Van Zwieten dat beide partijen in het kerkelijk conflict niet voor elkaar onderdeden in felheid en agressie: 'De vrijgemaakten zijn in *alle* nuance zeer activistisch! De ene groep in het "opbouwen" van organisatie en instituut der kerk. De andere in het *verwerpen* daarvan. Er is tussen de methode van spreken en schrijven van beiden niet veel verschil. In agressiviteit, in felheid, in aversie en loslaten van elkaar doen ze niet veel onder'.³⁶

De afzetting van Van der Ziel kreeg een politiek staartje. Het algemeen gewaardeerde Groninger gemeenteraadslid L.P. Laning werd door de lokale kiesvereniging van het Gereformeerd Politiek Verbond van de kieslijst geschrapt omdat hij weigerde de band met Van der Ziel te verbreken en kerkdiensten van de Tehuisgemeente bezocht. Tot grote woede van zijn vroegere partijgenoten kwam hij toch terug in de gemeenteraad, maar nu voor de Anti-Revolutionaire Partij.³⁷ Veenhof noemde het feit dat het GPV Laning aan de kant had gezet 'een nieuw dieptepunt in de misère waarin we leven'.³⁸ Bij al het verdriet dat Veenhof had van de kerkelijke situatie, kwam ook verdriet in de familiekring. In betrekkelijk korte tijd overleden zijn beide broers, Herman in 1966 en twee jaar later Adriaan. Bovendien had hij

in 1965 zijn zwager Willem Bakker uit de Wieringermeer verloren.³⁹ Ook Kamphuis bleef verdriet in de familiekring niet bespaard. Zijn vader stierf begin 1967.⁴⁰

Kwaadaardige polemieken?

De afspraken binnen curatorium en senaat van begin 1966 voorkwamen niet dat er in de vrijgemaakte pers heftig geruzied werd over een en ander. Zo kreeg Veenhof het in die tijd opnieuw aan de stok met het *Gereformeerd gezinsblad*, met name met zijn vroegere politieke kompaan A. Zijlstra, die inmiddels op zeer hoge leeftijd was gekomen. Die had in de krant van 12 april 1966 op grond van een artikeltje in *Trouw* zijn teleurstelling geuit over een rede van Veenhof voor de Persvereniging 'Waarheid en eenheid'. Een paar jaar daarvoor had Kamphuis voor die groep ook een lezing gehouden, dat was op zichzelf het probleem niet. Veenhof zou echter gewaarschuwd hebben tegen confessionalisme en orthodoxie, terwijl volgens Zijlstra juist onderschatting van de belijdenis aan de orde was. Volgens Veenhof zou verder de kern van het probleem binnen gereformeerde kerken 'het verlies van een gezonde mystieke Christus-gemeenschap' zijn. Ook zou deze zich verzet hebben tegen de kerkelijke tuchttoefening in eigen kring. Zijlstra vond het 'zeer teleurstellend in allerlei opzicht', ook omdat Veenhof geen antwoord had willen geven op de aan hem gestelde vraag wat de broeders van 'Waarheid en eenheid' in de huidige kerkelijke situatie moesten doen. Dat moesten ze zelf maar weten. Veenhof gaf geen leiding maar wachtte af.⁴¹

Laatstgenoemde kwalificeerde het stuk van Zijlstra als 'lasterlijk geschrijf' en 'kwaadaardige polemieken'. Veenhof voelde zich zwartgemaakt. Artikelen als van Zijlstra zouden ertoe bijdragen dat het in de vrijgemaakte kerken mis zou gaan. Zo was het niet waar wat Zijlstra had geschreven over de mystieke Christusgemeenschap. Dat had Veenhof helemaal niet gezegd. Hij had het gehad 'over de feitelijkheid en de waarachtigheid van de historische Jezus Christus als de middelaar Gods' tegenover de kerugmatische theologie die de historische Jezus van geen enkele betekenis achtte en de grote heilsfeiten loochende. Veenhof had verder uitsluitend met het oog op wat de synodaal-gereformeerden zouden moeten doen met de wandaden uit de jaren veertig gezegd, dat hij afwachtte. Ook had hij als buitenstaander niet willen oordelen en adviseren over allerlei concrete moeilijke situaties in de verschillende kerken.⁴²

De voorzitter van de stichting die het *Gereformeerd gezinsblad* uitgaf, H.H. Verlind te Amsterdam, schreef enkele dagen later een woedende brief aan hoofdredacteur Jongeling waarin hij het in niet mis te verstane bewoordingen voor Veenhof opnam. Hij veroordeelde scherp het 'kwalijke geschrijf' van Zijlstra met 'zijn betreurenswaardige stijfhoofdigheid'. Hij drong aan op herroepen van het verhaal onder aanbidding van verontschuldigen.

Jongeling kreeg van zijn voorzitter een flinke schop onder zijn hoofdredactionele achterwerk: 'Hoe dit verderfelijke perskwaad van medewerker Zijlstra onze redactie is kunnen passeren (...) is mij een raadsel'. Bovendien bracht Verlind in herinnering dat hij al 'jarenlang' bezwaar had gemaakt tegen de medewerking van Zijlstra aan de vrijgemaakte krant, 'en ik niet alleen': 'Het is toch niet zo dat men een broeder-hoogleraar, alléén om het feit dat hij het met de schorsing en afzetting van ds. Van der Ziel niet eens is, in een kwade reuk mag brengen? Weet broeder Zijlstra niet dat er in onze kerken tienduizenden zijn die eenzelfde oordeel als prof. Veenhof hebben?' Verlind stuurde Veenhof een afschrift van zijn brief.⁴³

De brief van Verlind sorteerde geen enkel effect, integendeel, want in het *Gereformeerd gezinsblad* van 2 mei sprak Zijlstra over de 'felle aanval' en 'scheldpartij' van Veenhof. Zijn bedoeling was als volgt geweest: 'De gehoorzaamheid aan 's Heeren woord en de handhaving der op dat woord gebouwde belijdenis is ons enigst begeren en streven. Het oordeel is des Heeren, die zijn kerk beschermt en bewaart bij zijn leer'. 'De smaad van mensen mag ons niet weerhouden.'⁴⁴ Een dag later nam hoofdredacteur Jongeling het nog eens uitgebreid op voor zijn hoogbejaarde Groninger medewerker, die op 9 mei Veenhof nogmaals bestreed.⁴⁵ Daarmee legde Jongeling de brief van zijn voorzitter zonder blikken of blozen naast zich neer.

Op 13 mei ging Veenhof weer in op deze zaak onder de titel 'Van kwaad tot erger' en sprak van 'ernstig kerkbederf' in de polemiek van het *Gereformeerd gezinsblad*: 'Het gaat immers maar om één ding: Prof. Veenhof moet bij het vrijgemaakte kerkvolk in diskrediet komen en blijven'. Hij was daarbij zo kies niet te verwijzen naar de brief van Verlind. Wel verwees hij naar een ingezonden stuk in het *Gereformeerd gezinsblad*, waarin de schrijver van het betrokken artikel in *Trouw*, de journalist K.A. van Dongen, het opnam voor Veenhof. Van Dongen had geschreven dat Veenhof alle reden had verontwaardigd te zijn over Zijlstra's stuk. Ook de redactie van *Waarheid en eenheid* liet zich niet onbetuigd en schreef over Zijlstra: 'Wat deze allemaal uit het verslag in *Trouw* van [de] *Waarheid en Eenheid*-jaarvergadering heeft kunnen halen aan onaangenaamheden aan het adres van prof. Veenhof sloeg ons met verbluft stilzwijgen'. Het was wel duidelijk. Het *Gereformeerd gezinsblad* had zich schuldig gemaakt aan slechte journalistiek. De mensen die de bewuste vergadering hadden meegemaakt, herkenden zich niet in wat Zijlstra had geschreven. Veenhof was er intussen klaar mee: 'Ik schrijf niet meer over deze zaak'.⁴⁶ Het *Gezinsblad* ging op 18 mei 1966 gewoon door, onder het kopje 'Noodzakelijk verweer': 'Prof. Veenhof moet onze redactie geen lasten opleggen, (inzake het controleren en verifiëren van alle krantenverslagen die in bijdragen van medewerkers ter sprake komen), die de redactie van "Opbouw" met geen vinger aanroert'.⁴⁷

Het zinnetje van Lok

Kamphuis maakte op 18 juni 1966 in *De Reformatie* duidelijk hoe hij de kerkelijke impasse wilde doorbreken, namelijk door aan te sluiten bij het recente akkoord van curatorium en senaat waarin de Vrijmaking was beleden als werk van God. Evenals Veenhof dat vaak deed, refereerde Kamphuis aan de geschiedenis van de kerken uit de Afscheiding. Die hadden volgens hem eenheid gevonden 'in de benoeming van de Afscheiding van 1834 als *een werk Gods*'. Zo zouden de vrijgemaakte kerken elkaar ook moeten kunnen vinden. Dat was volgens hem geen 'kerkelijk absolutisme' maar een zaak van dankbaarheid voor 'onze geschiedenis, waarin zoveel goedheid Gods is op te merken'. Hij verwees daarbij enthousiast naar een boekje verschenen ter herdenking van de Vrijmaking in Berkel en Rodenrijs, *Terug in de woestijn, De Vrijmaking herdacht en opnieuw beleden als een werk des Heeren*. Die belijdenis was voor de schrijver van het voorwoord van het boekje, ds. P. Lok, én voor prof. Kamphuis 'een zaak van diepe vreugde'.

Vervolgens gooide Kamphuis de volgende lapidaire zin van Lok als een steen in de vijver van het vrijgemaakte kerkelijke leven: 'Wil de zaak van Jezus Christus nog een toekomst hebben in ons land, dan zullen degenen, die bij die zaak betrokken zijn, elkander vóór alles hebben te vinden in de benoeming en waardering van dat wat in 1944 in Nederland is geschied binnen de gereformeerde kerken'.⁴⁸ De toekomst van de gehele christenheid in Nederland, dus inclusief anders gereformeerden, hervormden, baptisten en pinksternensen, werd hier 'vóór alles' verbonden met de waardering van de Vrijmaking. Het is moeilijk om daar geen kerkelijk absolutisme in te lezen.⁴⁹ In elk geval was het opleggen van eigen kerkelijke dankbaarheid aan andersdenkenden geen toonbeeld van ootmoed en bescheidenheid.

Het polemiseren en scherp positie kiezen was geen exclusief vrijgemaakte specialiteit hoezeer dit ook in de lijn lag van K. Schilder. Het zat in de lucht in de jaren zestig: 'Over het algemeen gebruikten de mensen toen graag forse woorden. (...) Tegenstellingen en meningsverschillen behoorde men volgens de nieuwe discussiestijl niet te verzoenen maar juist aan te scherpen'.⁵⁰ Men zocht liever de confrontatie dan de verbinding. H. Righthart zei het in zijn boek over de jaren zestig kort en krachtig: 'Overal in de wereld was de verharding en polarisatie voelbaar'.⁵¹ Bovendien moet de opkomende provocatie van bestaande gezagsstructuren de in de vrijgemaakte kerken dominante stroming van de doorgaande reformatie hebben gestijfd in de overtuiging dat strakke leiding onontbeerlijk was en bleef. Gezag was immers gezag en dat was bovendien door God gegeven. Waar de burgerlijke autoriteiten in de jaren zestig naar de mening van de vrijgemaakten te veel toegaven aan de provo's, wilden de doorgaande reformatoren onverkort vasthouden aan de Schrift zoals deze werd samengevat in de drie gereformeerde belijdenisgeschriften.⁵² Ook de ontwikkelingen binnen de synodale

kerken bleven met argusogen gevolgd. Kennedy wijst er terecht op dat de antithese binnen de vrijgemaakte kerken vooral beleefd werd in de relatie tot deze kerken, meer nog dan ten opzichte van de wereld.⁵³ Veenhof pleitte juist voor een frontverschuiving in de richting van de wereld. *Opbouw* keek meer naar buiten dan *De Reformatie*. De lijst van medewerkers van het laatste blad werd dan ook gedomineerd door predikanten en theologen, die van het eerste niet.

Veenhof was ook in de theologie bezig met de buitenwereld. In hetzelfde nummer van *Opbouw* als waarin hij aandacht besteedde aan '[d]e wereld van nu', besprak hij in de 'Persschouw' een boek van de Engelse geleerde H.J. Schonfield over wat deze beschouwde als de mythe van de opstanding van Jezus onder de titel "'Het Paascomplot'". 'Zien we nog waar het werkelijke front van de kerk loopt? Of zijn we zo beperkt van blik dat we alleen maar oog hebben voor eigen ruzies en menen dat we door hard daaraan meedoen de kerk moeten "redden"?'⁵⁴ Twee weken later ging Veenhof in op dat 'werkelijke front'. Daarbij noemde hij de dieptepsychologie die toonde wat er allemaal aan hartstochten, driften en begeerten woelden op de bodem van de menselijke ziel. Nihilisme, anarchisme, existentialisme en irrationalisme vierden hoogtij en stelden zich in slagorde op tegen vermeende objectieve zekerheden:

De existerende mens is gelijk aan een man in een boot zonder roer, zonder zeil, zonder kompas, midden op de oceaan, in een vliegende storm, zijn leven is nutteloze passie. Ongelofelijk diep zijn deze filosofieën ingedrongen in de toonaangevende theologieën van onze tijd. (...) Algemeen is voorts de devaluatie van het objectieve, de wetmatigheid, het rationale, de zekerheid. (...) De aanval van deze theologieën richt zich voorts speciaal op de schriftelijkheid van de openbaring, van het woord van God. (...) De heilige Schrift is als boek puur menselijk, beperkt, voluit delend in al de zonden, gebreken, fouten van de menselijke auteurs. Waar het in de kerk om gaat, waar het daarin om moet gaan is een zgn. verkondiging, om een 'kerugma' dat als zodanig geen concrete, objectieve inhoud heeft, dat zelfs principieel niet objectiveerbaar is en uitsluitend in 'Anrede' [aanspraak] bestaat.⁵⁵

Deze ontarding van de theologie werd volgens hem vooral zichtbaar in het boek van Robinson, dat hij enkele jaren daarvoor had besproken. God was volgens Robinson de diepste grond van de werkelijkheid. Zonde was vreemding. Genade was aanvaard worden door iets dat groter is dan jezelf. 'De bijbel is een boek vol mythen, bizarre verhalen, menselijk-al-te-menselijk. (...) De religie is bij hem verworpen tot, overgegaan in intermenselijkheid.'⁵⁶ Veenhof had door zijn leeropdracht weet van de moderne filosofie.

32. De Kamper hoogleraren in de jaren zestig

Bovendien zullen de discussies met zijn twee zoons, die werkzaam waren in de wetenschap, hem hebben beïnvloed.⁵⁷ Hij probeerde de moderne vragen van de jongeren in die tijd van communisme en provo's te begrijpen: 'Ja, dit alles kan zo iemand verstaan. Maar niet dat de kerkmensen van deze huisveringwekkende dingen soms niets schijnen te beseffen en ononderbroken voortgaan met een verwoestende zelfvertering (...)'.

Veenhof vond de binnenkerkelijke problemen in het licht van de moderne tijd onbenullig: 'Worden in de schaduw van deze monsterachtige dreiging onze kerkelijke ruzietjes en probleempjes niet onzegbaar klein en dwaas?'.⁵⁸ Maar hij wist dat binnen de vrijgemaakte cultuuropvatting de kerk van oudsher centraal stond. Hij had dat zelf vroeger benadrukt, bijvoorbeeld in *Kracht en doel*. Als de kerk niet zuiver bleef, kwam het met de wereld niet goed. Zo gezien waren ook ogenschijnlijk kleine kerkelijke ruzies van grote betekenis. En dan moest men vasthouden aan de onderlinge afspraken in belijdenis en kerkorde. Veenhof had Schilder in 1934 zelf aangezet zich te verzetten tegen de gezapigheid van de opvattingen over kerkelijke pluriformiteit van Hepp. Hij had zelf het zaad gezaaid van wat hij nu als onkruid aanmerkte. Veenhof was veranderd.

Om kerk te blijven

De Tehuisgemeente wilde het contact met het vrijgemaakte kerkverband niet zomaar opgeven en had in februari 1966 per brief aan alle zusterkerken om hulp en voorbede gevraagd. De kerkenraad van Groningen-Zuid ontried deze steun een maand later dringend aan de vrijgemaakte kerken in het land. De classis Groningen bestempelde contact houden met de Tehuisgemeente zelfs als het 'verbreken van de band' met die zusterkerken. Toch waren er predikanten, die vonden dat ze deze gemeente niet mochten laten vallen. Daaronder waren de Kamper predikanten Lindeboom, Mulder en Visee, die voorgingen in kerkdiensten van de Tehuisgemeente. Hun kerkenraad zag hierin geen reden tot vermaan. Ook Jager ging voor in de Tehuisgemeente, Veenhof niet. Veenhof nam een iets gematigder positie in dan zijn geestverwant en vriend.⁵⁹

Zo bleven de kerkelijke spanningen verder oplopen. Veenhof trachtte deze aan de ene kant te verminderen door op alle mogelijke manieren op te roepen tot verdraagzaamheid, aan de andere kant gooide hij soms olie op het vuur. Toen begin 1966 zijn goede Utrechtse vriend J.G. van Oord stierf, schreef Veenhof namens het bestuur en de redactie van *Opbouw*, dat Van Oord had gezegd meer aan de kerk te hebben geleden dan aan de SS in het concentratiekamp waarin hij in de oorlog zat: 'Alle boosheden van vóór 1944 openbaren zich opnieuw, zei hij meermalen. (...) Hij doorleed de schorsing van ds. Van der Ziel alsof die hemzelf was aangedaan'.⁶⁰ Van Oord had met geld en goede raad aan de wieg gestaan van *Opbouw*.

Veenhof had zich in de loop der jaren uitgebreid bezonnen op de kerk. Hij was er anders over gaan denken, getuige ook zijn al eerder genoemde veranderde houding ten opzichte van het Contactorgaan Gereformeerde Gezindte. Hij publiceerde eind augustus 1966 zijn boek *Om kerk te blijven* over zijn kerkvisie, een bundeling van eerder gepubliceerde artikelen samen met een aanzienlijke uitbreiding, 'ongeveer het dubbele van wat ik in *Opbouw* liet drukken'.⁶¹ Hij droeg het boek op aan de nagedachtenis van Van Oord. Veenhof bracht zijn boek uit met drie citaten op de bladzijde tegenover de titelpagina, twee van Schilder en één van Van Oord. Alle drie riepen ze op tot verdraagzaamheid. In de inleiding op deze bundel sprak Veenhof zijn zorg uit over de ontwikkelingen in de vrijgemaakte kerken, die leidden tot een 'schismatieke situatie'. Hij vroeg zich af of in de kerken sprake was van 'zulk een diepgaande afval (...) dat zij door middel van schorsing, afzetting, ban en afscheiding gezuiverd moeten worden'.⁶²

In het boek gebruikte Veenhof uitspraken van Schilder maar ook van Holwerda. De afgelopen jaren had Veenhof zich nog eens verdiept in hun visies. Het was een 'verrassende' en 'benauwend' ervaring geweest. Verrassend omdat ze 'zo pastoraal en liefdevol' een uitweg hadden gewezen uit de impasse. Benauwend omdat ze 'zo precies hadden voorzien welke boze krachten ons kerkelijke leven aantastten en in zijn ontplooiing bedreigden'.⁶³ Inhoudelijk betekende dat volgens Veenhof dat de Vrijmaking zelf nooit een norm mocht worden noch mocht worden verheerlijkt. Daarvoor was ze te zeer met zonde bevuurd geweest. Schilder had opgeroepen tot geduld en diepgravende studie. En hij had gewezen op het gevaar van zelotisme in de kerken. Veenhofs boek was dezelfde inhoud in een andere verpakking.

Hij schreef over de eerste synode van de vrijgemaakte kerken, die van Groningen in 1946, waar sprake was geweest van een 'profetische broederhand die zocht broeders die ons hebben uitgestoten'.⁶⁴ Toen waren er al tegenstanders geweest van dit besluit. Die wilden geen samenspreking maar een oproep tot bekering: 'In een magistraal en bewogen betoog heeft Schilder zich met alle kracht tegen dit voorstel verzet en de synode bewogen (...) zich tot samenspreking bereid te verklaren'.⁶⁵ Veenhof beseftte best dat de situatie was veranderd. De Bos-actie en de besluiten van de synodale kerken hadden veel vrijgemaakten huiverig gemaakt voor overleg met de synodaal-gereformeerden. Maar Veenhof betoogde dat samensprekingen op zichzelf nooit ontoelaatbaar waren verklaard. Zo zag Schilder de Bos-actie wel als een aanval op de Vrijmaking maar pleitte hij nooit voor schorsing van de betrokkenen. Veenhof wees opnieuw op de milde Schilder uit de periode 1944-1952, die waarschuwde voor de 'syllogismenroffel' bij misstappen van anderen, voor te gemakkelijke profetie, voor te gauw zeggen dat Gods woord dit of dat zegt en voor een kerkje van gelijkgezinden.⁶⁶ Pikant was de verwijzing van Veenhof naar de kwestie-Floor uit 1946, toen

een deel van het Kamper studentencorps, met in die fractie J. Kamphuis, de christelijke gereformeerde student L. Floor niet had willen toelaten als lid van het corps omdat er geen sprake was van een gemeenschappelijke avondmaalstafel:

Zelden heb ik Schilder zo verdrietig en verontwaardigd gezien als in de dagen waarin dit conflict zich afspeelde. (...) En daarbij vroeg hij zich af, of dat wat in het studentencorps was voorgevallen ook een voorbode, een profetie was van wat zich na langer of korter tijd in heel de kring van zijn broeders zou voordoen. (...) Is Schilders zorg helaas niet ten volle gerechtvaardigd geworden?⁶⁷

Veenhof wees er op grond van Schilders houding in de kwestie-Floor opnieuw op dat deze geen voorstander was geweest van gesloten, vrijgemaakte organisaties. Daarbij speelde de onvolkomenheid van het kerkelijk leven een rol. De kerk was werk in uitvoering, vol zonden en gebreken en in die zin ook nooit af. Ook mocht de eigen kerkelijke gemeenschap niet gefrustreerd worden door de waardering van vrijgemaakte organisaties. Verder had Schilder volgens Veenhof het ethisch conflict gerelativeerd. Synodaal-gereformeerden, die bezwaard waren, maar de stap naar de vrijgemaakte kerken nog niet hadden gezet, konden volgens Schilder worden toegelaten tot vrijgemaakte organisaties. Veenhof stelde ook de sfeer aan de vrijgemaakte hogeschool in haar begintijd ten voorbeeld. De hoogleraren vormden 'een bont gezelschap': 'Over heel veel dingen dachten zij verschillend. Maar de eenheid en eensgezindheid werden daardoor in 't minst niet verstoord. (...) En zo werd de samenwerking daar, speciaal ook door het optreden van prof. Schilder, boeiend en vruchtbaar'.⁶⁸

Na alle verwijzingen naar Schilder verwees Veenhof ten slotte naar Holwerda. Ook die had aan het eind van zijn leven gewaarschuwd tegen de harde sfeer binnen de vrijgemaakte kerken met hun vele kwesties. Daarbij had hij aandacht gevraagd voor de jeugd. Ging die op deze manier niet verloren? En hoe zat het met de 'kleinen', de kwetsbare gelovigen? Die moesten volgens Holwerda niet worden opgejaagd: 'Wat helpt het dat ik iemand op de rechte weg breng, als ik hem daar zo geforceerd opjaag, dat hij het niet kan volhouden'.⁶⁹ 'Het gaat me vaak veel te koud, te hard, te onbarmhartig, te weinig begrijpend, te formeel.' Het ging volgens Holwerda in de kerkelijke tucht niet om de formele procedure maar '*om te behouden*'.⁷⁰

In een naschrift gaf Veenhof zijn eigen visie op de kerk. Hij waarschuwde indringend tegen het verafgoden van een kerkelijk instituut: 'Het is (...) afgoderij als een kerk zich in haar concrete, historisch bepaalde institutaire gestalte verabsoluteert en zo vergeet dat in de bedeling tussen Pinksteren en jongste dag ieder historisch gegroeid en bepaald kerkelijk instituut het

karakter van “voorlopigheid” bezit’. Niet de kerk zelf moest centraal staan maar Christus. De kerk is de gemeenschap van alle gelovigen. Gelovigen moeten elkaar dienen door de liefde: ‘Allen dienen allen met alles’.⁷¹ Dat was de kern van het veenhoviaanse kerkbegrip geworden. Zijn denken over de kerk was gerelativeerd. Er was een verschuiving opgetreden in de richting van de band met Christus. In de zomer van 1966 werd Veenhof opnieuw voor langere tijd ziek. Weer werden de kerkelijke spanningen hem te veel. In de bijeenkomsten van de senaat was hij afwezig van 2 juli tot 5 oktober. Ook Kamphuis was vanwege een auto-ongeluk langere tijd absent, van 7 september tot 25 oktober.⁷²

Trimp reageerde op 15 oktober 1966 op Veenhofs boek in *De Reformatie* onder de titel ‘Kopie of keerzijde?’ in een breder kader dan een boekbespreking alleen. De vraag die hij aan de orde stelde was of in de vrijgemaakte kerken opnieuw de zonden van voor de Vrijmaking aan de orde waren, namelijk die van bindingen aan meer dan Schrift en belijdenis alleen, bijvoorbeeld op het gebied van de kerkvisie of opvattingen over de doorgaande reformatie. Daarbij noemde Trimp met name Veenhofs nieuwe boek, maar ook publicaties van anderen zoals van ds. Meester, ds. Visee en ds. Vonk. Trimp vond dat geen sprake was van een kopie van de geschiedenis van de Vrijmaking maar juist van een keerzijde. Voor 1944 was sprake van een strijd tegen synodale hiërarchie en bovenschriftuurlijke bindingen, nu moest gestreden worden tegen het omgekeerde, namelijk independentisme en leervrijheid. Daartoe moesten de belijdenisgeschriften en de kerkenorde positief en hartelijk worden gehandhaafd.

De Voorburgse predikant verwees in zijn uitgebreide betoog onder andere naar de vermeende ontrouw van Telder aan de confessie. Ook noemde hij de besluitvorming van de synode van Rotterdam-Delfshaven. Daarin werd uitdrukkelijk gewezen op de afwijking van artikel 79 in de kwestie-Van der Ziel – schorsen met voorbijgaan aan het oordeel van de classis – terwijl iets dergelijks in de dagen van de Vrijmaking niet gebeurd was. Ook was de door de kerkenraad van Groningen-Zuid gevolgde procedure volgens Trimp door de generale synode niet tot norm verheven. Hij miste in Veenhofs nieuwe publicatie de bewijzen van een te enge visie op de confessie binnen de vrijgemaakte kerken:

In de eerste plaats begrijpen wij niet helemaal, waarom dit soort opmerkingen wél openlijk mag worden geventileerd, terwijl het als een primair crisisverschijnsel door prof. Veenhof wordt aangemerkt, indien onder ons openlijk geschreven wordt, dat van de belijdenis wordt afgeweken. Waarom klaagt prof. Veenhof in één artikel zijn noden en zorgen over de benauwde sfeer in onze kerken, terwijl hij tegelijkertijd zelf heel wat bedorven lucht in deze ene onbewezen opmerking [over een

specifieke opvatting inzake de belijdenisgeschriften, namelijk die van Hepp en H.H. Kuyper, die veel vrijgemaakten zouden aanhangen] naar binnen pompt?

Trimp vond verder dat er na de Vrijmaking best het een en ander was bereikt, bijvoorbeeld in het gereformeerd onderwijs en in 'de kritische verwerking van hetgeen ons van de zijde van de wijsbegeerte der wetsidee gepresenteerd werd': 'Dat laten wij niet met één veeg van moedeloosheid uit de aandacht en de dank verdwijnen'. Veenhof moest zakelijker argumenteren: 'God heeft zijn volk niet geschapen om het altoos en immer te laten bestoken met de salvo's ener journalistiek, die haar gebrek aan zakelijke analyse opvult met uitbundige jammerklacht'.⁷³

De week daarop wijdde Trimp nog vijf driestarren aan het boek van zijn leermeester. Hij verweet hem een onjuist beeld van Schilder te schetsen, zowel op het punt van de band met de confessie als waar het ging om kerkverband en synode. Uitgesproken boos werd hij over een volgens hem suggestief negatief tussenzinnetje in *Om kerk te blijven* in verband met de synode van Rotterdam-Delfshaven in 1964: 'We vinden het uitgesproken vuil. En het herinnert ons net iets te veel aan de demagogische journalistiek van het weekblad *Opbouw* in die sombere maanden van november 1964 tot februari 1965'.⁷⁴ Verder schreef Trimp dat het ethisch conflict, dat nu door Veenhof werd gerelativeerd, hun door Schilder en Veenhof zelf vlak na de Vrijmaking juist was geleerd. Hij herinnerde eraan dat Veenhof om die reden niet had willen meewerken aan het blad *Eenigheid des geloofs*. Verder wees hij op *Kracht en doel der politiek*.

De predikant sloot af met te zeggen dat hij de tendens van dit boek 'over heel de linie' afwees. Hij wilde nog wel meer inbrengen tegen Veenhofs boek, maar wilde ophouden: 'Er is aangenamer werk denkbaar dan het thans verichte. Immers, niet licht zal een veelszins dankbaar leerling opstaan tegen zijn leermeester. Vooral niet, als het blijkbaar moet gaan om de eens geleerde les'.⁷⁵ De boodschap was duidelijk. Trimp vond dat Veenhof veranderd was van kerkvisie. Bovendien gaf deze een scheefgetrokken beeld van Schilder en Holwerda. Trimp herkende zijn leermeester niet meer. Hij had zeker een punt in zijn kritische beschouwingen. Veenhof had de soep van het ethisch conflict vroeger heter opgediend. Zijn veranderde kerkvisie stemde hem milder. De 'rekkelijke' Veenhof had al met al de 'precieze' Trimp niet overtuigd. Veenhof pleitte voor ruimte waar de andere kant bang was voor het hellend vlak, zeker in de kerkelijke en maatschappelijke context van de jaren zestig. Maar kwam hij met zijn boek niet opnieuw in conflict met de kort daarvoor gemaakte afspraken binnen de hogeschool?

*Open brief*⁶

Ds. B.J.F. Schoep van Amstelveen, die na het besluit van de synode van Assen al geprotesteerd had tegen de onverzoenlijke houding van de vrijgemaakten tegenover de synodalen, kwam in die tijd opnieuw in het geweer. Niet elke onenigheid over de leer moest ertoe leiden dat de tegenstander direct buiten de eenheid in Christus werd geplaatst, had hij in het najaar van 1961 gezegd. Nu besloot hij een *Open brief* te schrijven als steunbetuiging aan de Tehuisgemeente. Deze brief verscheen op Hervormingsdag 1966 met de handtekening van 25 sympathisanten. Hoewel Veenhof gevraagd was te ondertekenen, deed hij dat niet, omdat hij niet bij wilde dragen aan een vergroting van de kerkelijke spanningen in en buiten de hogeschool: 'Ten aanzien van de *Open brief* wil ik opmerken dat ik deze bewust en opzettelijk niet heb ondertekend'.⁷⁷ Daarbij moet het akkoord binnen de hogeschool van begin januari 1966 een cruciale rol hebben gespeeld. Veenhof mocht soms de grenzen van dat akkoord opzoeken, hij wilde niet publiekelijk zo expliciet en nadrukkelijk over de grens gaan. Zijn zoon Klaas schreef dat zijn vader niet wilde bijdragen aan verdere polarisatie.⁷⁸ Wel werd de brief in *Opbouw* gepubliceerd, zonder begeleidend commentaar. Een samenvatting verscheen op 7 november 1966 in het *Gereformeerd gezinsblad*.

Waar Kamphuis in het voetspoor van Lok de Vrijmaking had bejubeld als een werk van God, spraken de ondertekenaars van de *Open brief* van een 'vrijmakingsgeloof', 'dat soms officieel kerkelijk (...) ten nauwste verbonden wordt aan onze geloofsbelijdenis'. 'Zo werd het tot een confessionele aangelegenheid herleid, dat de bedding van Christus' kerkvergaderende activiteit via de vrijgemaakte kerken loopt'. Deze zogenaamde 'vrijmakingsideologie' zou af kunnen trekken van de trouw aan de persoon van Jezus Christus. 'De kerkelijke tucht verwordt tot zuivering van de partijgelederen.' De Vrijmaking werd in de brief een 'broedertwist' en een 'vete' genoemd.⁷⁹ Aan het eind werd het volgende gesteld: 'We worden met ons vaak klein vaderlands gedoe als Gereformeerde Kerken in Nederland weggeroepen naar het niveau van de wereldkerk'.⁸⁰

Het epistel sloeg in als een bom. Trimp en later – na het herstel van zijn auto-ongeluk – Kamphuis bekritiseerden de *Open brief* fel. Trimp vond de passage over de 'vrijmakingsideologie' krenkend. Ook vond hij het naïef de Vrijmaking te typeren als een ruzie, die moest worden bijgelegd. De synodaal-gereformeerde kerken hadden immers een heel andere koers gekozen. Ze hadden zich aangesloten bij de Wereldraad van Kerken, de veroordeling van Geelkerken was ongedaan gemaakt en er was ruimte gekomen voor opvattingen als die van H.M. Kuitert. Hij beoordeelde de status van de Vrijmaking daarmee nadrukkelijk ook vanuit de latere ontwikkelingen. Verder wees Trimp erop dat ook de afgescheidenen en dolerenden zich op artikel 28 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis over de ware en de valse kerk had-

den beroepen. Mochten vrijgemaakten dat dan niet doen? Het wegroepen naar het niveau van de wereldkerk kwalificeerde Trimp als 'marsorders (...) introduceren voor de tocht naar de moderne oecumene'.⁸¹ In een 'Open antwoord-brief' aan de opstellers van de *Open brief* schreef hij tenslotte:

Nog even, mannenbroeders, en gij marcheert mee met dr. H.M. Kuitert, die alle kerken reeds tot religieuze 'orden' heeft verklaard en als man van deze tijd bezig is de heilige Schrift als joods getuigenis omtrent de openbaring te verstaan om vanuit deze twee uitgangspunten zich aan de geschiedenis en aangenomen leer der gereformeerde kerken te kunnen ontworstelen.⁸²

Op vergelijkbare wijze schreef Kamphuis. De Vrijmaking was volgens hem wel degelijk een reformatie geweest. De *Open brief* ademde volgens Kamphuis de sfeer van de liberale, hervormde theologie uit de vorige eeuw, die de belijdenis niet aanvaardde omdat zij overeenstemde met Gods Woord maar voor zover zij dat deed, de befaamde discussie over het *quia* en *quatenus*.⁸³ Het *Gereformeerd gezinsblad* deed de veroordeling van de *Open brief* nog eens dunnetjes over en sprak bij monde van Zijlstra van een 'vreselijk dwalen'. *Opbouw* moest het in de kritische geluiden ook ontgelden. Zij had immers de brief zonder commentaar geplaatst. Overigens achtte de redactie van *Opbouw* kritiek op de *Open brief* mogelijk, als ook het vrijgemaakte denken over de kerk in de beschouwing werd betrokken. Verder vond zij dat de brief gelezen moest worden, zonder eerdere – naar vrijzinnigheid riekende – artikelen van ds. Schoep erbij te betrekken.⁸⁴

Op 26 november 1966 herinnerde ds. D. van Houdt er in het *Gereformeerd gezinsblad* aan, dat hij Veenhof al medio 1965 ontrouw had gevonden aan de belijdenis: 'Wat betreft de confessionele integriteit van prof. Veenhof, die heb ik niet slechts in twijfel getrokken, maar met redenen omkleed betwist. De curatoren-uitspraak van januari 1966 heeft mij daarin bevestigd en desgewenst wil ik er nader rekenschap van afleggen'. Van Houdt schreef dit laatste in een heftig debat met de vrijgemaakte hoogleraar economie aan de Vrije Universiteit, J.G. Knol, die het voor Veenhof opnam.⁸⁵ Bremmer vroeg zich in *Opbouw* van 16 december 1966 af waarom hoofdredacteur Jongeling Van Houdt en Zijlstra toestond 'onze gereformeerde gemeenschap [te] terroriseren' en waarom bepaalde persorganen werden doodgezwegen in het *Gereformeerd gezinsblad*.⁸⁶ Intussen was de opmerking van Van Houdt wel *to the point*. Veenhof ging soms beslist over de rand van de afspraken die begin dat jaar in het overleg tussen curatorium en senaat waren gemaakt.

33. Promotie J. Douma 1966

Academische promoties met en zonder lof

Het promotierecht waar Kampen zo lang voor had gestreden en dat in 1946 was toegekend, begon pas in de jaren zestig vruchten af te werpen. Na de promotie van Trimp in 1961, van de christelijke gereformeerde predikant J. de Vuyst in 1964, en van ds. H. Venema in 1965, maakte de Rijnsburger predikant J. Douma op 25 november 1966 het eerste kwartet compleet.⁸⁷ De hoofdtitel van het proefschrift luidde *Algemene genade*.⁸⁸ Na het behalen van zijn doctoraat stortte Douma in een brief aan Veenhof vol teleurstelling zijn hart uit over het uitblijven van een *cum laude*: 'Moeten de leerlingen van de Broederweg nu per se naar Amsterdam, Münster of Göttingen om hun werk ten volle beloond te zien?'. Douma had veel complimenten gehad van hoogleraren theologie van buiten de eigen hogeschool: '[H]et lijkt mij, dat Kampen op z'n smalst zich hier vertoond heeft'. Veenhof had op de dag van de promotie laten doorschemeren dat hij een *cum laude* op zijn plaats had gevonden. En een week later sprak hij in een recensie van een 'lofwaardig werkstuk'.⁸⁹ Douma schreef verder dat hij had geprobeerd de kerkelijke spanningen niet te laten doorklinken in zijn boek.⁹⁰

Veenhof beantwoordde Douma's brief pas twee maanden later, op 7 februari 1967. Hij had begrip voor Douma's teleurstelling maar was blij dat die had geschreven dat hij die aanvaardde als correctie op zijn niet geringe hoogmoed: 'Ja, we zijn altijd een tikje hoogmoedig! En dan is het goed dat we af en toe, om met Jager te spreken, "een dreun op ons hoofd" krijgen'. Veenhof schreef dat een *cum laude* terecht was geweest en dat niet gewaardeerd was 'naar strikt wetenschappelijke maatstaven'. Vervolgens begon hij over zijn eigen leed. En hij deelde nog wat vroegere kerkelijke ervaringen. Zo was K. Schilder heftig naar Veenhof uitgevallen, toen die hem waarschuwde voor de fysieke conditie van zijn hart, toen Schilder in conflict was geraakt met Van Spronsen: 'Zou je niet dood gaan in een kerk waarin ze elkaar vermoorden!'

De Kamper hoogleraar homiletiek had verder B. Holwerda, 'mijn intimus', horen razen over de dwaasheden van Den Boeft en Bremmer in de politiek. En hij deelde dat hij samen met K. Schilder en Holwerda in Kampen het Comité van Gereformeerde Kiezers had opgericht, dat altijd buiten het Gereformeerd Politiek Verbond was gebleven:⁹¹ 'Als ze een partij oprichten, beginnen ze met 10 jaar ruzie, zei Holwerda, 't Is letterlijk uitgekomen'. Veenhof schreef al twintig jaar los te zijn van de Anti-Revolutionaire Partij, waarvan hij nooit met heel zijn hart lid was geweest, omdat hij de aanpak te werelds vond. Dat bezwaar had hij ook tegen het GPV. Tenslotte vertelde Veenhof over de moeilijke kerkelijke situatie in Kampen. Kamphuis had ds. J.O. Mulder in een brief aan de kerkenraad 'een wolf in schaapskleren' genoemd.⁹² 'Maar ik zal ophouden.' Het kwam erop aan de gestalte van Christus te vertonen: 'Meer vraagt de Meester niet'.

Veenhofs zoons werd wel de academische lof toegezwaard, die Douma ook had willen ontvangen. In de kantlijn van zijn brief aan de Rijnsburger predikant schreef Veenhof dat hij genoten had van de recente promotie van zijn oudste zoon in Göttingen.⁹³ Jan ontving bij zijn promotie op het proefschrift *Revelatie en inspiratie, de openbarings- en Schriftbeschouwing van Herman Bavinck in vergelijking met die der ethische theologie het iudicium magna cum laude*.⁹⁴ Zijn broer Klaas zou enkele jaren later, in 1972, in Leiden *cum laude* promoveren op *Aspects of old Assyrian trade and its terminology*.⁹⁵ De broers zouden in 1973 beiden benoemd worden tot hoogleraar aan de Vrije Universiteit, waar ook hun zwager Albert H. Naber als medisch specialist werkte, in het VU-ziekenhuis. Douma zou in 1970 hoogleraar ethiek worden in Kampen. Hij reageerde begin 1967 uitgebreid op Veenhofs boek – ‘grotendeels parallel’ aan de kritiek van Trimp, zo schreef hij – in het *Gereformeerd gezinsblad*. Hij excuseerde zich voor de late recensie, die hij verklaarde vanuit de drukte rond zijn promotie. Bovendien had hij het ‘ongepast’ gevonden zijn *opponens* in de periode voorafgaand aan de verdediging van zijn proefschrift publiek kritisch te bejegenen. Want kritiek had hij. De recensie had hem ‘als een steen op mijn maag gelegen’. Maar net als Veenhof wilde Douma ‘dienstbaar’ zijn aan de kerken:

In dat klimaat is kritiek mogelijk van een leerling op zijn leermeester, waarbij eerstgenoemde niet vergeet hoeveel prof. Veenhof voor de gereformeerde kerken betekend heeft. Ik heb te meer vrijmoedigheid gekregen door de vriendelijke woorden, die prof. Veenhof onlangs geschreven heeft over mijn wijze van polemiseren.

Inderdaad was dit een voorbeeld van respectvolle polemiek op niveau. Douma begon met waardering voor het goede in het boek: de analyse van het wezenlijke van de Vrijmaking en de schets van de gevaren in het tijdvak daarna. Toch had Douma ‘ernstige bedenkingen’ tegen de door Veenhof veronderstelde boodschap van K. Schilder voor vandaag. Douma vond het Schilder-beeld van Veenhof ‘*eenzijdig*’, ‘*onvolledig*’, ‘*onkritisch*’ en ontdaan van elke ‘*progressiviteit*’. Zo zou Schilder volgens Douma Telder zeker verplicht hebben tot het indienen van een gravamen tegen de Heidelbergse catechismus. Bovendien verweet Douma Veenhof dat hij ‘de leeuw Schilder heel wat tanden’ had uitgetrokken: ‘[H]ij bijt niet meer echt’. Hij noemde in dat verband ook de controverse tussen Schilder en Doornbos over de betekenis van het kerkverband aan het eind van Schilders leven, waarbij deze waarschuwde voor het gevaar van losbandigheid en benadrukte dat onderlinge afspraken moesten worden nagekomen. De nadruk op de zachtmoedigheid en het geduld van Schilder ging bij Veenhof naar de mening van de Rijnsburgse predikant te veel ten koste van de felle kant van Schilder.

Ook vond Douma dat Veenhof te weinig rekening hield met 'de tijdsafstand 1952-1966 en de ontstellende verslechtering van ons kerkelijk leven in die jaren'. Ten slotte waren er wat betreft de institutionele doorgaande reformatie nu mogelijkheden die er toen nog niet waren. Wat toen nog niet kon – Schilder en ook Holwerda riepen destijds op tot geduld – betekende niet dat het nu niet meer nodig zou zijn. Aan het eind van zijn artikel gaf Douma Veenhof toe dat de Vrijmaking geen heilsfeit was. Toch plaatste hij deze vervolgens onbekommerd 'dankbaar' in het rijtje '1517, 1834, 1886'. Zo moest er ook in '1967' gekozen worden, aldus Douma, waarmee hij uitdrukkelijk een nieuwe Vrijmaking benoemde.⁹⁶

In *De Reformatie* van 4 maart 1967 stond dat H.J. Schilder na een opname van zes weken in het ziekenhuis in Leeuwarden weer thuis was gekomen. Hij mocht voorzichtig weer aan het werk, maar de redactie verzocht hem niet te vermoeien met correspondentie en telefoontjes, want die zouden zijn programma nodeloos verzwaren. De spanningen van de kerkstrijd, die ook moeite gaven in zijn huwelijk, waren hem te veel geworden. Toen de lokale vrijgemaakte kerk in Kampen enkele maanden later scheurde, kwam Schilder aan een andere kant van de kerkelijke kloof te staan dan zijn vrouw, die de Nieuwe Kerk bleef bezoeken. Uiteraard was dit een zeer pijnlijke toestand.⁹⁷ Aya Schilder koos de kant van Veenhof, die in Haarlem voor haar tijdens een preek de hemel had geopend en in Utrecht over haar geestelijk welzijn had gewaakt. Zo liepen de spanningen binnen de kerken, de hogeschool en de vrijgemaakte pers, zeker na het verschijnen van de *Open brief*, op tot een absoluut hoogtepunt. Op 24 februari 1967 probeerden Kamp-huis, Schoep en Trimp in aanwezigheid van twee anderen nog tot elkaar te komen, maar het was tevergeefs.⁹⁸ Veenhof werd intussen verweten confessioneel niet betrouwbaar te zijn, hetgeen met de afspraken binnen de hogeschool begrijpelijk was. Die waren minder ruim dan Veenhof wenste. Hij sprak zichzelf in zijn *Om kerk te blijven* nog eens openlijk en expliciet uit. Daarbij bleek zijn kerkvisie te zijn veranderd: de persoonlijke relatie van de gelovige met Christus was meer bepalend voor het kerk zijn dan het kerkelijk instituut zelf. Dat boek werd bestreden door Trimp en Douma. Intussen verslechterde de toestand in de vrijgemaakte kerken door de verschijning van de *Open brief*. Die verscheen zonder commentaar in *Opbouw*, wat veelzeggend was. Wie zwijgt stemt immers toe? Er stond veel in wat overeenkwam met Veenhofs visie. Maar ondertekenen ervan ging hem te ver.

Noten

1. C. Veenhof, "'Op kerkelijke wijze'", *Opbouw* 8, nr. 41, 29 januari 1965, 326-327, citaat op 326. Dit artikel werd geschreven naar aanleiding van artikel 30 DKO waarin gesproken wordt van kerkelijke samenkomsten waarin alles 'op kerkelijke wijze' moet geschieden. In het laatste Bijbelboek, Openbaring 2: 9, wordt de uitdrukking 'synagoge van satan'

- gebruikt voor Joden die dat volgens de verhoogde Christus niet werkelijk zijn.
2. C. Veenhof, 'God schorst niet gauw!', *Opbouw* 9, nr. 10, 4 juni 1965, 74-75.
  3. D. van Dijk en W.G. de Vries, *De jongste aanval op de Vrijmaking als acte van trouw (rondom 'de zaak-Ds. A. v.d. Ziel')* (Bedum Scholma [1965]).
  4. C. Veenhof, 'Het grote verschil', *Opbouw* 9, nr. 16, 16 juli 1965, 125-126.
  5. C. Veenhof, 'Hoofdzaken en bijzaken', *Opbouw* 9, nr. 16, 16 juli 1965, 126-127.
  6. G. Janssen, *Aanvaardt elkander* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn [1965])
  7. C. Veenhof, 'Herder in een "verwoeste" kerk', *Opbouw* 8, nr. 48, 19 maart 1965, 382-383, citaat op 383.
  8. C. Veenhof, 'Vertonen we de gestalte van Christus?', *Opbouw* 9, nr. 1, 2 april 1965, 398-399, citaat op 399. De betreffende bladzijden werden abusievelijk doorgenummerd vanuit de vorige jaargang. Feitelijk gaat het om de bladzijden 2 en 3.
  9. C. Veenhof, 'Scheur de kerk toch niet!', *Opbouw* 9, nr. 2, 9 april 1965, 10-11, citaat op 11.
  10. D. van Houdt, 'Open brief aan ds. G. Visee te Kampen', *Gereformeerd gezinsblad* 21, nr. 3835, 2 juni 1965, 3.
  11. D. van Houdt, 'Kent men de belijdenis?', Rubriek 'Voor de zieken', *Gereformeerd gezinsblad* 19, nr. 3148, 2 maart 1963, 3.
  12. Dat de relatie tussen Kamphuis en Doekes nooit meer helemaal goed kwam, vernam de biograaf van Barend Kamphuis.
  13. Zie *Almanak FOR* 1964-1967 (Kampen Kok [z.j.]) 9-10.
  14. Zie volgende hoofdstuk.
  15. Taylor, *Moderniteit in meervoud*, 29.
  16. Zie hier J. Kamphuis, 'Arm verweer', Rubriek 'Kerkelijk leven', *De Reformatie* 40, nr. 31, 8 mei 1965, 246-248; J. Kamphuis, 'Einde', Rubriek 'Kerkelijk leven', *De Reformatie* 40, nr. 33, 22 mei 1965, 262-264; en J. Kamphuis, 'Reactie van ds. J. Meester', Rubriek 'Kerkelijk leven', *De Reformatie* 40, nr. 37, 19 juni 1965, 294-296. Daarin zijn bijdragen opgenomen van ds. J. Meester van Amsterdam-Zuid. In het notulenboek van het curatorium wordt uitgebreid ingegaan op deze kwestie: in de notulen van 3 juni, 2, 7 en 8 juli, 16 en 22 september, en 14 oktober 1965 komt deze zaak aan de orde. In de laatstgenoemde vergadering bleek dat ook lector Mulder het aan de stok had met Kamphuis. Mulder wilde Kamphuis zelfs de hand niet meer schudden.
  17. Het *Handboek* 1966 vermeldt op bladzijde 199-200 bijvoorbeeld de door meerdere vergaderingen erkende dolerende gemeente van Beverwijk en de niet-erkende dolerende gemeente van Kampen. De genoemde doleantie in Kampen ging vooraf aan de latere lokale kerkscheuring in deze Hanzestad, die beschreven wordt in hoofdstuk 13.
  18. Archief TU-Kampen GKV, Ingekomen stukken curatorium, Vragen aan senaat met de antwoordnota's van de hoogleraren, inv. nr. 16. Schilder schreef op 4 november, Jager op 5 november, en Doekes op 9 november 1965. Veenhof en Kamphuis dateerden hun nota's niet.
  19. H. Werkman, *Het hondje van Sollie* (Kampen Kok 2013⁴) 47, 56.
  20. Archief-J. Kamphuis, Map curatoren Theologische Hogeschool Kampen plus kwestie-Meester, Verslag bespreking curatoren en hoogleraren over onderlinge verhoudingen op 22, 23 en 24 november 1965.
  21. C. Veenhof, 'Op de drempel van het nieuwe jaar', *Opbouw* 9, nr. 37, 31 december 1965, 306.

22. C. Veenhof, 'Christen-zijn in de twintigste eeuw', *Opbouw* 10, nr. 5, 29 april 1966, 36.
23. C. Veenhof, 'De wereld van nu', *Opbouw* 10, nr. 6, 6 mei 1966, 42-43, citaat op 43.
24. 'Kerknieuws', 'Kort verslag vergadering deputaten-curatoren Theologische Hogeschool in Kampen op maandag 3 en dinsdag 4 januari 1966', *Opbouw* 9, nr. 40, 21 januari 1966, 336.
25. J. van Genderen, C. Veenhof, D. Nauta, L.J.M. Hage en S. van der Linde, *Zicht op Calvin* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1965) 7.
26. Archief-Veenhof, Brief W. Kremer vanuit Apeldoorn, 25 mei 1956, inv. nr. 4.
27. Archief-COGG, Brief Veenhof aan J.H. Velema, 18 augustus 1956. Een lichtdruk van genoemde brief kreeg de biograaf van F.A. van Lieburg. Die deelde ook de andere informatie over het Gereformeerd Convent en het COGG met de auteur. In een artikel over "'Gereformeerd", gereformeerde gezindte, gereformeerde samenwerking', *Bezinning* 11, nr. 5, 1956, 273-286, met name op 286, schreef Veenhof over de noodzaak tot het streven naar de ene avondmaalstafel van alle gereformeerden, die de belijdenis aanvaardden. Het artikel was gebaseerd op de tekst van een lezing voor het tweede congres van gereformeerde academici in 1956.
28. De informatie over de datum van de lezing ontving de biograaf van F.A. van Lieburg. De volledige tekst van de lezing is opgenomen in het Archief-Veenhof, inv. nr. 123.
29. C. Veenhof, 'Calvijn en de prediking' in: Van Genderen *et al.*, *Zicht op Calvin*, 47-101, citaten op 57, 87, 95, 98 en 99.
30. J. Kamphuis, 'Boekbespreking. *Zicht op Calvin*', *De Reformatie* 41, nr. 7, 13 november 1965, 53-54, citaat op 54.
31. J. Kamphuis, 'Boekbespreking. *Zicht op Calvin* II', *De Reformatie* 41, nr. 8, 20 november 1965, 61-63, citaat op 63.
32. J. Kamphuis, 'Boekbespreking. *Zicht op Calvin* III', *De Reformatie* 41, nr. 9, 27 november 1965, 69-70, citaat op 70.
33. J. Kamphuis, 'Boekbespreking. *Zicht op Calvin* V', *De Reformatie* 41, nr. 11, 11 december 1965, 85-86, citaat op 86.
34. Van den Brink, *Het schisma liegt*. Genoemde brief is opgenomen op de bladzijden 109-112, citaat op 110.
35. C. Veenhof, 'Weggezonden', Rubriek 'Persschouw', *Opbouw* 10, nr. 16, 15 juli 1966, 125-127.
36. Zie mijn *Alle malen zal ik wenen ...*, 52-55, citaten op 54 en 55.
37. Klei, 'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek', 145.
38. C. Veenhof, 'De aan-kant-zetting van Laning', Rubriek 'Persschouw', *Opbouw* 9, nr. 49, 25 maart 1966, 407-408, citaat op 408.
39. Zie de rouwadvertenties in *Opbouw* 9, nr. 21, 10 september 1965, 176. Abusievelijk stond op dit nummer van *Opbouw* vermeld, dat het om de 19^e jaargang ging.
40. Rouwadvertentie *De Reformatie* 42, nr. 17, 28 januari 1967, 136.
41. A. Zijlstra, 'Een belangrijk verzoek' en 'Grote teleurstelling', Rubriek 'Van binnenlands gebeuren', *Gereformeerd gezinsblad* 22, nr. 4099, 12 april 1966, 3.
42. C. Veenhof, 'Kwaadaardige polemieken', *Opbouw* 10, nr. 4, 22 april 1966, 28-30, citaten op 30 en 28.
43. Archief-C. Veenhof, Afschrift brief H.H. Verlind als voorzitter van de Stichting *Gereformeerd gezinsblad* aan P. Jongeling, 25 april 1966, inv. nr. 5.
44. A. Zijlstra, 'Ons werk', Rubriek 'Van binnenlands gebeuren', *Gereformeerd gezinsblad*

- 22, nr. 4115, 2 mei 1966, 3.
45. P. Jongeling, 'Billijk ontstoken toorn', *Gereformeerd gezinsblad* 22, nr. 4116, 3 mei 1966, 2; A. Zijlstra, 'Ons werk', Rubriek 'Van binnenlands gebeuren', *Gereformeerd gezinsblad* 22, nr. 4121, 9 mei 1966, 3.
  46. C. Veenhof 'Van kwaad tot erger', *Opbouw* 10, nr. 7, 13 mei 1966, 50-53, citaten op 52 en 53.
  47. P. Jongeling, 'Noodzakelijk verweer', *Gereformeerd gezinsblad* 22, nr. 4129, 18 mei 1966, 7.
  48. J. Kamphuis, 'Twee publikaties op tijd', 'Kerkelijk leven', *De Reformatie* 41, nr. 38, 18 juni 1966, 299.
  49. Volgens Siebe in zijn 'Tussen wereldkerk en ware kerk', 241 heeft Kamphuis zelf erop gewezen dat het zinnetje van Lok verkeerd was uitgelegd: 'het had geen betrekking op alle christenen en stelde een kerkhistorisch feit dus niet op één lijn met de heilshistorie'.
  50. Kossmann, *De lage landen 1780-1980* II, 310.
  51. H. Righthart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam/Antwerpen Arbeiderspers 1995) 256.
  52. J.C. Kennedy zegt het in zijn *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam Boom 1995) 210-211, als volgt: 'Het waren zowel het besef van *tijd* en *verandering* als het traditionele idee van beperktheid waardoor de Nederlandse elites in de jaren zestig de onwaarschijnlijke rol van progressieven op zich namen. Na de Tweede Wereldoorlog, en vooral tijdens de jaren zestig, deelden deze leiders het geloof dat "ontwikkelingen" binnen en buiten hun land zo razendsnel verliepen dat alleen nog door aanpassing de sociale orde gehandhaafd kon worden. Onder deze omstandigheden was het verleden niet meer belangrijk. (...) Ook de noodzaak van modernisering en de sociale veranderingen die daarvan het gevolg waren gaven de gezagsdragers de indruk, dat aanpassing aan de eisen van de moderne tijd was vereist.'
  53. Zie hier J. Kennedy, 'De kerk als tegencultuur. Vrijgemaakte G-organisaties in historisch perspectief' in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam* 2, 302-319, vooral 303-304 en 309.
  54. C. Veenhof, 'Het Paascomplot', 'Persschouw', *Opbouw* 10, nr. 6, 6 mei 1966, 46-47, citaat op 47.
  55. C. Veenhof, 'Onze geestelijke dampkring', *Opbouw* 10, nr. 8, 20 mei 1966, 57-59, citaat op 58.
  56. Veenhof, 'Onze geestelijke dampkring', 59.
  57. Klaas Veenhof noemde in een gesprek met de biograaf dat hij samen met zijn moeder Veenhof wel eens uitdaagde met moeilijke vragen over lastige passages in de Bijbel.
  58. C. Veenhof, 'Onze waanzinnige wereld', *Opbouw* 10, nr. 9, 27 mei 1966, 65-67, citaten op 67 respectievelijk 66.
  59. Dat zou later ook blijken uit het verschil in veroordeling van de beide hoogleraren door de synode van Hoogeveen in 1969. Zie het begin van hoofdstuk 14.
  60. C. Veenhof, 'In memoriam Jac. G. van Oord', *Opbouw* 9, nr. 42, 4 februari 1966, 346.
  61. C. Veenhof, 'Boekbespreking. Prof. C. Veenhof, *Om kerk te blijven. N.V. Buiten & Schipperheijn, Amsterdam 1966, prijs f6,90*', *Opbouw* 10, nr. 21, 9 september 1966, 165. In een advertentie in *Opbouw* 10, nr. 19, 26 augustus 1966, 152, staat vermeld dat het boek zal verschijnen op 29 augustus 1966.

62. Veenhof, *Om kerk te blijven*, 8.
63. C. Veenhof, 'Boekbespreking. Prof. C. Veenhof, *Om kerk te blijven*', 165.
64. Veenhof, *Om kerk te blijven*, 227.
65. Ibidem.
66. A.w., citaat op 268.
67. A.w., citaat op 291, 293 en 294.
68. A.w., 307.
69. A.w., 341.
70. A.w., 351.
71. A.w., 382.
72. Senaatsnotulen, inv. nr. 118.
73. C. Trimp, 'Kopie of keerzijde?', Rubriek 'Kerkelijk leven', *De Reformatie* 42, nr. 3, 15 oktober 1966, 19-21, citaten op 20 en 21.
74. Trimp doelde op de passage in Veenhofs boek waarin die naar voren bracht dat sommigen de vrijgemaakte synode van Kampen 1951 'de slechtste synode' hadden genoemd die de vrijgemaakte kerken hadden voortgebracht. Schilder had toen een aantal besluiten namelijk graag anders gezien. Het tussenzinnetje waar Trimp zich over opwond was 'het was vóór 1964', waarmee Veenhof volgens hem suggereerde dat de synode van Rotterdam-Delfshaven nog slechter was geweest dan die van Kampen in 1951. Dat Trimp die suggestie daarin las, is begrijpelijk. De gewraakte passage staat vermeld in Trimps driestar 'Schilders respect voor een gereformeerde synode'. Zie volgende noot.
75. C. Trimp, 'Schilder en de confessie'; 'Schilders respect voor een gereformeerde synode'; 'Het "ethisch conflict"'; 'De "interkerkelijkheid"'; 'Tenslotte', *De Reformatie* 42, nr. 4, 22 oktober 1966, 27-30, citaten op 28 en 30.
76. Zie voor de geschiedenis van de *Open brief* P.H. Siebe, 'Tussen wereldkerk en ware kerk. Kerk, kerkverband en de *Open Brief* van 1966', in: Kuiper en Bouwman, *Vuur en vlam. Aspecten*, 203-253. In het vervolg van dit hoofdstuk is deze bron veel gebruikt.
77. Archief-Bremmer, Brief Veenhof aan curatoren, 21 december 1967, punt 3. Veenhof schreef in die brief dat de ondertekening van de *Open brief* volgens hem geen aanleiding mocht zijn tot kerkelijke tucht, zeker gezien de toelichting daarop van sommige ondertekenaars zoals Schoep en Mulder. Jan Veenhof vertelde de biograaf dat zijn vader niet had willen tekenen om de spanningen in en buiten de hogeschool niet verder op te laten lopen. Siebe vermeldt in zijn in de vorige noot vermelde verhaal, dat Veenhof gevraagd was de *Open brief* te ondertekenen. Zie bladzijde 219, 249 (noot 60).
78. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 293.
79. De volledige tekst van de *Open brief aan de 'Tehuis-gemeente' in Groningen* met daarbij reacties etc. is afgedrukt in A.A.W. Bolland, samensteller, *Rondom de 'Open brief'. Artikelen, reacties en besluiten n.a.v. de 'Open brief'* (Vlaardingen Ton Bolland 1967), 5-17, citaten op 8, 9, 10 en 12.
80. A.w., 16.
81. A.w., 47.
82. A.w., 54.
83. A.w., 87.
84. Zie Siebe, 'Tussen wereldkerk en ware kerk', 222 en 225.
85. D. van Houdt, 'Voor de zieken', 'Reactie', *Gereformeerd gezinsblad* 23, nr. 4292, 26

- november 1966, 2.
86. Het artikel van Bremmer stond in de rubriek 'Kerkelijk leven' onder de titel 'Tijd en taak. Een vraag aan P. Jongeling' in *Opbouw* 10, nr. 35, 277-278.
  87. Zie *Almanak FOI 1961-1963*, 49, en *Almanak FOI 1964-1967*, 13-14.
  88. Ondertitel: *Uiteenzetting, vergelijking en beoordeling van de opvattingen van A. Kuypers, K. Schilder en Joh. Calvijn over 'algemene genade'* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1966).
  89. C. Veenhof, 'Doctor J. Douma', *Opbouw* 10, nr. 33, 2 december 1966, 258-259, citaat op 259.
  90. Archief-Veenhof, Brief J. Douma vanuit Rijnsburg, 10 december 1966, inv. nr. 5.
  91. Zie hier ook Klei, 'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek', 55.
  92. Zie het volgende hoofdstuk.
  93. Brief Veenhof aan J. Douma, 7 februari 1967. Lichtdruk ontvangen van prof. Douma.
  94. J. Veenhof, *Revelatie en inspiratie. De openbarings- en Schriftbeschouwing van Herman Bavinck in vergelijking met die der ethische theologie* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1968).
  95. Uitgegeven bij Brill in Leiden in de serie 'Studia et documenta ad iura orientis antiqui pertinentia', vol. x.
  96. J. Douma, 'Prof. C. Veenhof. *Om kerk te blijven*. Uitgave NV Buijten & Schipperheijn, Amsterdam 1966, Prijs f 6,90', *Gereformeerd gezinsblad* 23, nr. 4354, 8 februari 1967, 3.
  97. *De Reformatie* 42, nr. 22, 4 maart 1967, 176. Zie voor de spanningen binnen het gezin Schilder-Van Houwelingen Rijkhoek: Schilder, *Door de glazen deur*, hoofdstuk 'Rebecca's list', 54-60.
  98. Siebe, 'Tussen wereldkerk en ware kerk', 241, 253, noot 129.

‘Alles wat je ze hebt proberen bij te brengen is vergeefs geweest’ (1967-1969)

Kampen was door de aanwezigheid van de eigen theologische hogeschool het Jeruzalem van de vrijgemaakt-gereformeerde wereld. De jaarlijkse Schooldag trok vele duizenden mensen, die met bussen vanuit het hele land werden aangevoerd. Het stadje aan de monding van de IJssel werd overspoeld met vrijgemaakten op hun pelgrimage. Hans Werkman laat in zijn roman *Het hondje van Sollie* de bezoekers van de Schooldag, wanneer ze met de bus de befaamde Kamper brug passeren, dan ook vol ontroering de pelgrimspsalmen 122 zingen: ‘Jeruzalem dat ik bemin, wij treden uwe poorten in, daar staan o Godsstad onze voeten’.¹ De ‘vreed’ en aangename rust’ waar deze berijmde psalm ook van spreekt, ging in die jaren aan vrijgemaakt Kampen echter geheel voorbij.

Dat had alles te maken met de docenten van de hogeschool met hun verschillende ligging in de kerkelijke kwesties. Die waren lid van de lokale vrijgemaakte kerk wat ook daar spanningen veroorzaakte.² De lokale predikanten G. Visee en J.O. Mulder raakten in een strijd verwickeld met Kamp-huis.³ Veenhof bleef met zijn kwetsbare gezondheid op de achtergrond maar ook vanwege de collegialiteit. Kamphuis verweet Visee bijvoorbeeld dat hij beweerde dat de wet van Mozes, inclusief de decaloog, had ‘uitgediend’ en dat dit met zich meebracht dat er voor de nieuwtestamentische gemeente geen sabbatsgebod of gebod tot zondagsrust meer gold. Hier sprak de hoogleraar van een ‘symptoom en onderdeel van verwereldlijking’ en ‘Viseïsme’.⁴ Tegen deze ideeën van Visee – ds. Mulder steunde hem daarin – kwam na de scheuring van de Kamper kerkelijke gemeente een bezwaarschrift terecht op de buitengewone particuliere synode van Overijssel, gehouden in Zwolle in 1968. Die veroordeelde de relevante opvattingen van Visee.⁵

Veenhof had Visee rugdekking gegeven in deze discussie. Hij verwees naar het onderwijs van ds. J. van Andel, die leerde dat de wet een overgang was naar iets beters. De oudtestamentische wet was een eenheid. Dus moest men volgens Van Andel voorzichtig zijn met het maken van onderscheid tussen de tien geboden en de levitisch-maatschappelijke wetten. Wel was

het zinvol blijvende van tijdelijke wetten te onderscheiden. Het blijvende werd aangegeven door Jezus Christus en de apostelen. De nieuwtestamentische gelovigen waren in de visie van Van Anandel vrij van de wet en leefden onder de genade.⁶

In mei 1966 had Veenhof in Kampen op een bijeenkomst van het Comité van Gereformeerde Kiezers gesproken over '[d]e grondslagen van de christelijke politiek' en daarbij een ruime visie bepleit op de zondagsheiliging: 'De eerste christenen hebben gedurende drie eeuwen op zondag gewerkt toen zij nog slaven waren'. Hij zei bij die gelegenheid dat hij 'bang' was geworden voor het al te gemakkelijk spreken van gereformeerde beginselen zoals die van de zondagsheiliging, omdat er in de loop van de tijd al zoveel onhoudbaar waren gebleken. Hij noemde die tegen het vrouwenkiesrecht en tegen de invoerrechten. Ze bleven dus niet allemaal zo 'jong en frisch' en 'tot op de jongste dag' als hij vroeger in Doorn en Spakenburg had gedacht. 'Beter is het te spreken van een wereld omspannende band met Christus.' Deze uitspraken illustreerden duidelijk de ontwikkeling bij Veenhof van het denken in termen van beginselen naar het benadrukken van de persoonlijke relatie met Christus.⁷

Onder het kopje 'Saecularisatie' schreef Kamphuis in zijn brochure *Om recht en waarheid* tegen de verschillende opvattingen van Visee. De hoogleraar protesteerde in zijn boekje tegen wat hij zag als aantasting van de gereformeerde kerkregering en het losmaken van de band aan de belijdenis, twee zaken die volgens hem samenhangen. Hij verweet Visee 'dominocratie' en de kerkenraad 'consistoriocratie', kerkelijk machtsmisbruik dus: 'De gereformeerde kerkregering is er door verwoest'.⁸ Hij had het er in zijn inaugurele rede ook al over gehad. Het grote gevaar van dominocratie was ontarding van het kerkelijk leven in vrijzinnigheid. Zo was het in elk geval bij de Remonstrantse Broederschap gegaan.

Visee kon zich niet vinden in de samenvatting van zijn standpunten door de buitengewone particuliere synode en schreef een 'Klaagschrift en bede om revisie' aan de particuliere synode van Overijssel in Enschede van 1969. Daarbij beklagde hij zich ook over de kerkrechtelijke procedure, omdat er nooit een bezwaarschrift was binnengekomen bij zijn kerkenraad of classis. Bovendien was Visee niet door de betreffende synode gehoord. Tenslotte had de veroordeling plaatsgevonden op basis van citaten die volgens hem uit hun verband waren gerukt.⁹ Maar het was al te laat. De scheuring in de gemeente van Kampen was reeds een feit.¹⁰ Vanaf de generale synode van Rotterdam-Delfshaven was Veenhof met zijn medestanders gedoemd achter de kerkrechtelijke feiten aan te lopen. De generale synode van Hoogeveen zou eind 1969 de veroordeling van Visee door de particuliere synode inhoudelijk bekrachtigen.¹¹

Kamphuis had, aldus een brief van Veenhof, opgeroepen de ondertekena-

ren van de *Open brief* kerkelijk aan te pakken, te beginnen met ds. Mulder in Kampen.¹² Op 27 november 1966 preekte ds. Mulder in Kampen over Galaten 2: 11-14. Daarin waarschuwde hij tegen het 'judaïsme' van het alleen voor zichzelf de naam van ware kerk op te eisen en anderen buiten te sluiten, terwijl ook die hun zaligheid van Jezus Christus verwachtten. Vijftig mensen liepen daarop de kerk uit.¹³ Onder hen waren mevrouw Kamphuis en haar zoon Barend, die weggingen ondanks het uitdrukkelijke verzoek van man en vader dat nooit te doen.¹⁴ Op 5 december 1966 diende Kamphuis een bezwaarschrift in tegen Mulder bij diens kerkenraad. In die brief noemde hij ds. Mulder een 'wolf in schaapsvacht, een dief vermomd als goede herder', omdat deze weersprak en loochende dat Christus' kerkvergaderende activiteit via de vrijgemaakte kerken liep. Zo trok Mulder de gemeente achter Christus vandaan. Kamphuis ontleende zijn scherpe metaforen aan Mattheüs 7 en Johannes 10.¹⁵ Enkele gemeenteleden verzochten omwille van de vrede in de gemeente ds. Mulder zijn handtekening onder de *Open brief* terug te nemen, waaronder de Kamper onderwijzer Hans Werkman.¹⁶

Veenhof nam het in *Opbouw* op voor ds. Mulder, ook door een groot deel van de bewuste preek op te nemen, waardoor de gevoelige passage in zijn context kon worden gelezen. Het was voor hem 'een raadsel hoe een gereformeerd mens daartegen bezwaar kan hebben'. Ten slotte wees Veenhof op de correspondentie van deputaten van de vrijgemaakte synodes die in de richting van de christelijke gereformeerden duidelijk hadden gemaakt dat de vrijgemaakte kerken beslist niet alleen ware kerken waren. Daarin werd zelfs gesproken over de '*dwaasheid*' van dergelijke beweringen.¹⁷

Kamphuis hield in de winter enkele lezingen over de kerk en de *Open brief*. Vanaf eerste kerstdag 1966 hield hij zelfs huisgodsdiensten bij hem thuis. Mulder verklaarde dat hij zich niet herkende in wat anderen hem in de mond legden. Dit werd door zijn kerkenraad en de classis aanvaard, maar later werden ook de aanklagers van ds. Mulder door de particuliere synode van Overijssel in het gelijk gesteld. Zo leidden de meningsverschillen in de vrijgemaakte kerken tot een groeiend aantal kerkrechtelijke veroordelingen. Kamphuis riep met een beroep op Voetius de gemeenten op zich af te scheiden van een kerkelijke gemeente met een kerkenraad die een ontrouwe predikant niet schorste. Het criterium voor die trouw was de houding ten opzichte van de *Open brief*. Zo riep hij de gemeenten weg van achter een naar zijn mening confessioneel ontrouwe kerkenraad.¹⁸

Door de *Open brief* liepen de spanningen ook op de hogeschool verder op. De curatoren hadden hun handen vol om de zaak gaande te houden. Kamphuis voelde zich als hoogleraar kerkgeschiedenis geroepen na het verschijnen van de *Open brief* richting het curatorium te verklaren, dat hij de Vrijmaking in zijn colleges kerkgeschiedenis doceerde als een kerkreformatie. Hij verzocht hen hiervan mededeling te doen op de komende generale

synode. Visee vroeg zich op 24 maart 1967 in *Opbouw* af of hiervan geen ongelukken zouden komen, als de synode besloot de opvatting van Kamphuis te canoniseren. Zo zouden alle ondertekenaars van de *Open brief*, waaronder ds. Mulder van Kampen, onder verdenking komen te staan. Dit gold ook voor de mensen die de inhoud ervan niet uitdrukkelijk afwezen.¹⁹

Afwijking van de belijdenis?

Niemand minder dan president-curator D. van Dijk verweet Veenhof op dat moment ook publiekelijk afwijking van de belijdenis in een artikel in de *Gereformeerde kerkbode voor Groningen, Friesland en Drenthe*. Dit gebeurde naar aanleiding van een artikel van Veenhof 'Het ABC van de belijdenis omtrent de kerk' waarin stond: 'Er wordt tot alle gelovigen gezegd: gij behoort tot de kerk – voegt u daarom bij de kerk'.²⁰ Van Dijk was echter van mening 'dat men, naar onze belijdenis, zich de kerk nooit mag denken als de optelsom van alle gelovigen, in welke "kerkformatie" of organisatie men die ook aantreft'.²¹ Visee verweet Van Dijk, dat hij niet eerst onder vier ogen met Veenhof had gesproken en dat hij een en ander niet eerst in de vergadering van curatoren aan de orde had gesteld.²² Van Dijk wierp dat verwijt van zich af door zich te beroepen op de vrijheid van journalistieke discussie van zowel hoogleraren als curatoren. Bovendien had Veenhof hem volgens Van Dijk impliciet ook afwijking van de belijdenis verweten.²³ Hij bedoelde dat Veenhof in zijn artikel duidelijk had gemaakt dat zijn visie op de belijdenis op dit punt 'onweersprekelijk' was. Wie dat wel deed, week dus af van de belijdenis. Dit was opnieuw een typisch voorbeeld van vrijgemaakte logica uit de school van K. Schilder.

Het akkoord van curatorium en senaat van een jaar daarvoor bleek in de praktijk totaal niet te werken. Het wekt verbazing dat Van Dijk niet eerder met zijn verwijt kwam richting Veenhof. In *Om kerk te blijven* had Veenhof vergelijkbare dingen gezegd. Bovendien was dat boek voor een belangrijk deel een bundeling van eerder gepubliceerde artikelen. Wat dat betreft was ds. Van Houdt inhoudelijk consequenter geweest. Het maakt duidelijk hoe de sfeer verhardde. De dingen werden na de verschijning van de *Open brief* op de spits gedreven, ook die uit het verleden.

Van Dijks verwijt kwam in de tijd dat Veenhof rector werd. Kamphuis droeg het rectoraat op 18 maart 1967 aan hem over, op dezelfde dag dat J. van Bruggen, de opvolger van Jager, zijn intrede had gehouden als hoogleraar in de nieuwtestamentische vakken.²⁴ Bij het afscheid van Jager was er geen officiële bijeenkomst met de gebruikelijke toespraken en feestelijkheden. Daar had de komende emeritus in deze kerkelijke context geen behoefte aan. Jager volstond op 15 maart 1967 om kwart voor elf 's morgens met de eenvoudige mededeling dat dit zijn laatste college was geweest. Van de kant van president-curator Van Dijk kon er geen dankwoord meer af. Veenhof

schreef erover aan Bremmer: 'Gisteren installeerde [president-curator] Douwe [van Dijk] [de nieuwe hoogleraar Nieuwe Testament] Van Bruggen. Maar er is geen woord gerept over zijn voorganger [Jager] die er nota bene bij zat! Zelfs de normale beleefdheid begint te ontbreken'.²⁵ Veenhof herdacht de Kamper ambtsperiode van zijn goede vriend Jager in *Opbouw*. Die was in alle eenvoud en oprechtheid zijn weg gegaan, onder de collega's en in de theologie. Hij stond gereserveerd tegenover 'alles wat mensen uit en over de Schrift beredeneren, construeren en systematiseren'. Veenhof schetste Jager als een uitstekend pastor voor de studenten: 'Hoeveel studenten hebben hun hart voor hem uitgestort'. Veenhof zei over zijn boezemvriend wat Melancthon ooit over Calvijn had gezegd: 'Aan dat hart zou ik willen sterven'.²⁶

Op 15 maart 1967 voltooiden de curatoren ds. J. Hettinga, emeritus predikant te Harlingen, en ds. I. de Wolff van Enschede hun 'Collegeverslag periode Kerst 1966 – Paschen 1967'. Ze hadden niets vernomen dat 'pertinent ongereformeerd en in strijd met de belijdenis' was. Toch had een van de curatoren na het college ambtelijke vakken bezwaar gemaakt tegen het kerkbegrip van Veenhof, die benadrukt had dat de kerk van oudsher bij de reformatoren omschreven was als 'vergadering van alle gelovigen'. Ook Bavinck zou dat geleerd hebben. Het denken over de kerk als instituut was pas na de Reformatie gekomen, aldus Veenhof. Daarmee was hij definitief overgegaan van het schilderianse kerkbegrip naar dat van Bavinck.

De betrokken curator vond dat de door Veenhof gedoeerde kerkvisie als consequentie had dat een vrijgemaakt predikant ook ziekenbezoek kon doen in de hervormde kerk. Veenhof bleek daar ook helemaal geen bezwaar tegen te hebben en Jager, die bij de visitatie aanwezig was, ook niet. Kennelijk had Veenhof aan Jager gevraagd hierbij aanwezig te zijn, waarschijnlijk omdat hij moeilijkheden verwachtte en een getuige wilde. Uiteraard was het niet gebruikelijk dat de hoogleraren bij elkaars lessen aanwezig waren. De curator was ontstemd over de hooggeleerde uitlatingen inzake de mogelijkheid van een hervormd ziekenbezoek. Hij vond 'dat zo het hele kerkverband werd aangerand en men aldus redenerend er toe zou kunnen komen te gaan preken in de z.g. thuisgemeente [moet zijn Tehuisgemeente] van ds. Van der Ziel'. Er was 'helaas' geen tijd geweest voor verder gesprek.²⁷ Over het preekcollege van Veenhof van 6 maart 1967 waren de curatoren zeer te spreken. Ze spraken van 'een meesterlijk stuk werk'.²⁸ De curatoren waren weliswaar ontstemd over de kerkvisie van Veenhof maar gingen niet zover als hun president Van Dijk, die Veenhof openlijk afwijking van de confessie verweet. Veenhof zat binnen de hogeschool met de aantijging van Van Dijk op dat moment in de hoek waar de klappen konden vallen. Het net begon zich te sluiten.

Schoep weggestuurd van de synode

Begin april 1967 kwam de *Open brief* aan de orde op de generale synode van Amersfoort-West. Daar waren van de Kamper docenten alleen Doekes en Kamphuis aanwezig. Veenhof en Schilder ontbraken om gezondheidsredenen, de pas geïnstalleerde J. van Bruggen vanwege grote drukte. Jager was niet gekomen 'om bekende redenen'.²⁹ De particuliere synode van Drenthe stelde bij aanvang openlijk de confessionele integriteit van Schoep ter discussie vanwege zijn handtekening onder de *Open brief*, terwijl dit punt niet vooraf op de synodale agenda was geplaatst. De generale synode had volgens de Drentse afgevaardigden echter een eigenstandige verantwoordelijkheid om de confessionele integriteit van haar deelnemers te toetsen, wanneer er duidelijke aanwijzingen waren van ontrouw aan de belijdenis. Het eind van het liedje was dat Schoep werd heengezonden van de synode.

Veenhof had dit op 17 maart 1967 al verwacht in een brief aan Bremer: 'Misschien krijg je de ellende al bij de opening van de synode. De tafellakendoorsnijders kunnen Schoep als synodelid niet accepteren! Zag de Leeuwarder uitspraak niet behalve op Jager en mij ook op hem? 't Is een krankzinnige wereld'.³⁰ Dit sloeg op het voorstel van de kerkenraad van Leeuwarden om op de generale synode geen afgevaardigden te aanvaarden, die blijkens hun publicaties geen instemming met de belijdenis toonden, hoewel ze dat met de mond formeel wel beleden. Veenhof had gelijk, dat dit voorstel, dat overigens op de betrokken Friese classis werd verworpen, betrekking had op Jager, Schoep en hemzelf.³¹ De uitdrukking van het doorsnijden van het tafellaken verwees naar het laken op de avondmaalstafel, teken van de kerkelijke gemeenschap in brood en wijn, die verbroken zou zijn bij afwijkingen van belijdenis en kerkorde.

Veenhof verdedigde Schoep, de hoofdredacteur van de *Open brief*, in *Opbouw* door te verwijzen naar het dogmatisch handboek van Honig uit 1938, waar Schilder destijds volgens hem enthousiast over was geweest. Veenhof was zelf als student nog door Honig onderwezen. Diens handboek was nog altijd 'een van de belangrijkste studieboeken van onze studenten'.³² Honig relativeerde het onderscheid tussen ware en valse kerken door erop te wijzen, dat het begrip valse kerk vooral betrekking had op de verkeerde hiërarchie binnen die kerken. Dat gold voor de rooms-katholieke kerk, maar zeker ook voor de Nederlandse Hervormde kerk na de Afscheiding en de Doleantie. Dat wilde echter volgens Honig niet zeggen dat er binnen de rooms-katholieke en de hervormde kerk geen ware gemeenten van Christus meer waren, hoe onvolkomen en dwalend ook. In dat kader maakte Honig onderscheid 'tussen zuiverder en minder zuivere kerken', die echter 'toch beide ware (!!!) kerken waren'. Met een 'eenvoudig dwalende kerk' kon gemeenschap geoefend worden, met dien verstande dat moeite moest worden gedaan haar van haar niet fundamentele dwalingen terug te roepen.

Honig concludeerde dat alle kerken, die op de grondslag van de twaalf artikelen van het geloof – de fundamentele hoofdzaken dus – stonden, tot op zekere hoogte ware kerken waren, maar met een verschillende graad van zuiverheid. Veenhof trok de conclusie dat Honig, maar ook Kuyper en Bavinck, eveneens niet welkom zouden zijn geweest op de vrijgemaakte synode, omdat zij bereid zouden zijn geweest ook kerken die alleen op de basis stonden van de apostolische geloofsbelijdenis als ware kerken te erkennen. Ten slotte wees Veenhof op de ernst van de kerkelijke vonnissen op basis van de artikelen 79 en 80 van de kerkenorde, waarin gezegd werd dat ‘de gevonnisten, zolang zij in zulke zonden blijven, geen deel in het rijk Gods hebben’. Daarmee werd deze tucht zonder bekering uitgelegd als een hellevaart.³³ Veenhof relativeerde in dit artikel de inhoud van de belijdenis niet, wel de vrijgemaakte interpretatie daarvan en de status van de confessie. Dit was niet in overeenstemming met de afspraken binnen de hogeschool van januari 1966.

Grote woorden werden – het is al gezegd – in de kerkstrijd niet geschuwd. Kamphuis was niet de enige die een pittige Bijbelse metafoor gebruikte om een tegenstander te typeren. Zo gebruikte ook de voortijdig geëmeriteerde Jager in een brief aan Bremmer de beeldspraak van ‘wolven’, in dit geval om drie directe collega’s te typeren. Hij deed dat in een brief aan Bremmer waarin hij schreef dat praten volgens hem niet meer hielp. Een lang citaat openbaart de visie van Veenhofs beste vriend, waarin deze in het voorbijgaan de tegenpartij letterlijk demoniseerde. Het verschil met Kamphuis was dat Jager het in private correspondentie deed en Kamphuis *en plein public*:

De toestand is zo geworden, dat ik het achterste van mijn tong op zulk een vergadering niet laat zien. Dacht u dat ik zou zeggen op die vergadering wat ik zei in Zwolle? Zeker niet. Men zou mij rustig ophangen. In alle vriendelijkheid en ernst en zo, maar men doet het. Omdat het principe daartoe drijft. De axiomata laten geen vrijheid toe: De Bijbel = Gods woord. De belijdenis = de drie formulieren. Die spreken de Schrift na. Punt. Uit. (...) En als men de axiomata eenmaal heeft aangenomen is er geen speld tussen te krijgen. Het klopt als een bus. Als men van de formulieren en de Kerkorde een ‘wet’ maakt, is het met de christelijke vrijheid gedaan. En als God het niet verhoedt, gaan allen er aan, die niet in het gareel willen lopen of niet willen zwijgen. *Lex dura sed lex*. [De wet is hard maar het is nu eenmaal de wet.] Of we dan niets kunnen doen? Ja, bidden en vasten. Alleen daardoor vaart dit geslacht uit. Ik heb jarenlang ervaring met praten en nog eens praten. Met H.J. Schilder en met J. Kamphuis en met L. Doekes. Ik twijfel niet aan hun eerlijkheid, maar ze zitten gevangen in een harnas. En gedreven door bepaalde principes slaan ze hun mededienstknechten en verscheuren ze de

kudde. Het zijn ‘wolven’, met de beste bedoelingen, daar niet van. Wat doen schapen tegen wolven? Hun toevlucht bij de Here zoeken en hun zaak overgeven aan Hem, die rechtvaardig oordeelt. (...) Het publiek kent de belijdenis niet, maar ze moet gehandhaafd! Het heeft geen *Open brief* gelezen, maar het is een vreselijk ding. (...) En moeten Schoep en Brands enz. [ondertekenaren van de *Open brief*] herhalen wat reeds zo vaak herhaald is, dat zij niet bedoelen wat men hen in de schoenen schuift? Het helpt niet, want J. Kamphuis kan beter lezen wat men bedoelt dan de schrijvers zelf. Het vertrouwen is weg, ds. Bremmer, en dan helpt niets. Dacht u dat de club prof. Veenhof vertrouwt als hij nadere uitleg geeft? (...) Dat is alleen te herstellen als de liefde overwint. Maar als ik hier preek uit 1 Corinthiërs 13 dan zegt men: Wat schiet je daar nu mee op! (...) Waarschijnlijk is u het nog te veel eens met K. Schilder, die meende, dat met doorpraten en doorpraten elke kwestie kon worden opgelost. Ik ‘geloof’ daar niet aan.³⁴

In 't doodelijkst tijdsgewricht

Zoals gezegd speelde Veenhof zelf in het lokale Kamper conflict geen rol van betekenis. Hij streed in *Opbouw* vooral op het landelijke front. In het heetst van de strijd trok hij zich in de zomer van 1967 zes weken terug bij zijn zoon Jan in Bazel in Zwitserland om bij te komen.³⁵ Na thuiskomst vond hij de Kamper gemeente gescheurd. Op zondag 25 juni 1967 had in Kampen na veel strijd een ‘doleantie’ plaatsgevonden.³⁶ Veenhof en Jager bleven naar de Nieuwe Kerk gaan, evenals Buwalda en Mulder.

Kamphuis ging op 25 juni voor in de eerste kerkdienst van de ‘dolerende’ Kamper vrijgemaakten in de bovenzaal van restaurant ‘De Hanzestad’. Het thema was *Gods nieuw begin met zijn volk*, een pretentieuze titel na de plaatselijke kerkscheuring. De preek ging over Hosea 2: 13-14: ‘Daarom zie, Ik zal haar lokken, en haar leiden in de woestijn, en spreken tot haar hart. Ik zal haar aldaar haar wijngaarden geven, en het dal Achor maken tot een deur der hoop. Dan zal zij daar zingen als in de dagen van haar jeugd, toen zij trok uit Egypte’. God strafte zijn volk om de ontrouw aan het verbond door het in de woestijn te brengen. Maar het was Gods liefde en genade dat hij daar vervolgens wijngaarden ging geven. En het ongeluksdal van Achor, waar Achan was gestenigd omdat hij zich vergrepen had aan door God verboden zaken uit de verwoeste stad Jericho, werd tot een deur naar de hoop. De tucht die bediend was in de vrijgemaakte kerken was noodzakelijk geweest, net als de straf van Achan:

En toen de tucht recht bediend werd, (...) toen maakte de Here van dat ongeluksdal een deur der hoop. (...) De Here zegt niet: de sleutelen van het hemelrijk, inzonderheid de tweede sleutel, de tuchttoefening over

degenen die de gemeente des Heren verstoren en die de wet des Heren vertreden is uit de tijd en daar maak je je alleen maar belachelijk in het oog van deze wereld mee. Nee, de Here zegt: het dal Achor stel ik tot een deur der hoop. Daar waar Israël weer kwam tot het naleven van de inzettingen des Heren, wat dat dan ook kostte, dáár wordt de deur der hoop weer geopend.

Dan zou er weer gezongen kunnen worden, net als na de uittocht uit Egypte. Ze waren de grote daden van God vergeten, ook in de vrijgemaakte kerken: 'We waren het vergéten. Israël was het vergeten. De lof op die Here, die vrijmaakt uit het diensthuis in Christus Jezus, de lof van die Here te zingen'. De vrijgemaakten waren vergeten de lof op Gods werk in de Vrijmaking te zingen, hoorden de luisteraars tussen de regels door. Kamphuis sprak dat niet uit maar suggereerde het duidelijk. De Vrijmaking was Gods werk in de recente geschiedenis. God had zelf in de kerken de tegenstanders gegeven: 'Er worden vaten van toorn gemaakt en ze benauwen dikwijls Gods volk. We belijden ook, dat het is naar heilig recht, want wij belijden onze zonde'. Zo'n tijd van verlossing en vrijmaking kwam altijd 'radicaal ongelegen'. Maar het was toch Gods vrije genade: 'Gij hebt, o Heer, in 't doodelijkst tijdsgewricht, mijn ziel gered, mijn tranen willen drogen'.³⁷ Hoe verdrietig het ook was – Kamphuis was zijn preek begonnen met te spreken over samenkomen met 'een hart vol verdriet' en '[t]och zéker niet met haat?' – de recente lokale kerkscheuring was noodzaak en Gods werk. Naar de opvatting van Kamphuis was na 1517, 1834, 1886 en 1944 in de heilsgeschiedenis een nieuwe vrijmaking nodig geweest. Het jaar 1967 stond in directe verbinding met 1517. De bovenzaal van restaurant De Hanzestad was vergelijkbaar met de slotkapel in Wittenberg. De Kamper kerkscheuring was geen kleinsteds gedoe, al mocht dat op het eerste gezicht zo lijken. Kampen was een dal van Achor, een deur van de hoop, aldus de preek van Kamphuis.

Ook buiten Kampen ging het in die jaren soms hard tegen hard. Dat gaf emotionele taferelen. In Emmeloord liep een ouderling van midden dertig tijdens een kerkenraadsvergadering, waarin het heftig toeging, roepend vanuit de verlichte consistorie de aangrenzende, donkere kerkzaal in. Zijn stemde galmde sinister in de lege, onverlichte ruimte: 'Heere, Heere, waar bent u, waar bent u?'. En een ouderling uit de gemeente van Marknesse verliet dermate aangeslagen een kerkelijke vergadering, waarschijnlijk van de classis-Kampen, dat hij uren door de Noordoostpolder reed, omdat hij zijn boerderij bij Kraggenburg niet terug kon vinden.³⁸ Maar niet overal werd gestreden. In Leeuwarden, waar de synodevoorzitter van 1964 en 1967 ds. D. Deddens stond, kwam het bijvoorbeeld niet tot een kerkscheuring. Van de landelijke spanningen was daar weinig tot niets te merken.³⁹

Tweegesprek op niveau

Veenhof reageerde pas maanden later, in augustus 1967, in drie afleveringen in het vrijgemaakte dagblad op de boekbespreking van Douma van *Om kerk te blijven*.⁴⁰ Hij had geaarzeld of hij dat wel moest doen. Een auteur antwoordt immers doorgaans niet op een recensie van zijn of haar werk. Maar hij wilde zijn 'gewaardeerde oud-leerling' aan de andere kant ook niet 'laten praten'. Hij begon met te zeggen dat hij geen Schilder-beeld had willen geven, slechts 'Schilders oordeel over de gesignaleerde bedenkelijke verschijnselen'. Dit was geen sterke repliek aangezien achter dat oordeel wel degelijk een algemeen beeld van Schilder schuilging. Veenhof betwistte het Douma verder dat Schilder in het geval van Telder zou hebben aangedrongen op het indienen van een gravamen. Zelf had hij dat namelijk ook niet gedaan bij zijn kritiek op het gebruik van het begrip 'alomtegenwoordig' in zondag 10 van de Heidelbergse catechismus. Verder benadrukte Veenhof opnieuw dat de strijd tegen het confessionalisme net als in de tijd voor de Vrijmaking nog steeds nodig was. Hij ventileerde daarbij zijn persoonlijke, kerkelijke pijn:

De kerkelijke lucht was in de dertiger jaren vol van de beschuldiging: afwijking van de belijdenis. En dat is na de Vrijmaking doorgegaan. Ik ben daar zelf ook slachtoffer van geworden. Terwijl men in mijn onderwijs en schrijven nog nooit een enkele concrete afwijking van de belijdenis heeft kunnen constateren en mijn trouw aan en liefde voor de belijdenis door de jaren heen onveranderd dezelfde zijn gebleven, werd ik er publiek van beticht dat het met mijn confessionele integriteit niet in orde was. Het *Kerkelijk Handboek* gaf deze beschuldiging expresselijk en publiekelijk en omstandig door. Voor zover mij bekend is was er in onze pers slechts één scribent welke tegen deze valse beschuldiging protesteerde.⁴¹

Veenhof betoogde in zijn tweede artikel dat in *Opbouw* beslist stelling was genomen tegen de opvattingen van Telder – Veenhof had dat zelf ook uitgebreid gedaan – maar zonder die predikant van ketterij te betichten. De trouw aan de belijdenis betekende volgens Veenhof niet, dat die betrekking had op elke zegswijze en uitdrukking van de confessie. Hij pleitte voor het dulden van de opvattingen van Telder. Ook had deze persoonlijk moeten worden gehoord door de betrokken kerkelijke vergaderingen. Hij beaamde dat Schilder en Doornbos op de synode van Kampen in 1951 'zeer scherp tegenover elkaar' hadden gestaan. Toch had Schilder juist de goede sfeer op die synode ten voorbeeld gesteld aan de kerken. Ook was Veenhof er 'rotsvast' van overtuigd dat Schilder zou hebben 'getoorned' tegen de schorsing van Van der Ziel zonder de instemming van de genabuurde kerkenraad.⁴²

In het derde deel van zijn repliek benadrukte Veenhof dat voor Schilder schorsing en afzetting betekenden dat men iemand buiten het koninkrijk van God plaatste. De geschorste en afgezette ging zonder bekering met andere woorden 'de eeuwige verdoemenis tegemoet'. Dat gaf aan kerkelijke tucht een ontzaglijke ernst: 'Als de tuchtoefening niet weer met deze ernst geschiedt, als men de tucht gaat hanteren om lastige of niet meer gewilde ambtsdragers weg te werken, is de pretentie ware kerk te zijn zonder meer een leugen!'. Daarom was Schilder volgens Veenhof ook tegen de schorsing van de gebroeders Bos geweest ten tijde van de Bos-actie en zou deze zich ook gekant hebben tegen de schorsing van Van der Ziel, die veel minder ernstige dingen deed dan de gebroeders Bos.⁴³

Douma's reactie vormde ook een drieluik. Zijn repliek opende met de vraag of het gesprek nog zin had nu de kerkscheuring reeds een feit was en Veenhof in Kampen een andere kerk bezocht dan Douma, die al was voorgedaan bij de vrijgemaakten in de Stadsgehoorzaal en de Lutherse kerk. Toch wilde hij het debat voortzetten ter wille van het verlangen naar waarheid en eenheid. Uitgebreid ging Douma in op de kwestie van de binding aan de belijdenis. Veenhof bagatelliseerde volgens Douma de confessionele afwijking van Telder, die zelfs na de veroordeling door kerkelijke vergaderingen bleef volharden in zijn opvattingen. Waarom weigerde Telder te luisteren om vervolgens samen tot een kerkelijk akkoord te kunnen komen? 'Het is om te huilen, dat zoiets onder ons niet meer mogelijk blijkt, mede door de oneerlijke voorstelling van zaken, waarin oprechte verontrusting over loslating van de belijdenis het etiket "confessionalisme" ontvangt'.

Verder vond Douma de kwestie van het voortleven van de christen na de dood van een heel andere orde dan die van de precieze formulering van de alomtegenwoordigheid van God. Schilder had dan wel geen gravamen ingediend rond het laatste punt, hij had wel de mogelijkheid daarvan genoemd: 'Wie bij zo'n kleinigheid uit zondag 10 al over een gravamen begint, zou er bij de veel grotere zaak uit zondag 22 zeker niet over gezwegen hebben!'.⁴⁴ Het was wel duidelijk, dat Veenhof hier een congeniale opponent van formaat had getroffen, die op redelijke wijze zijn punten maakte. Het moet Veenhof goed hebben gedaan op liefdevolle wijze bestreden te worden waarbij op de bal werd gespeeld en niet op de man. Dit was een debat op niveau. De leerling streed met oprecht respect tegen de visies van zijn leermeester.

Op 2 september vervolgde Douma zijn repliek met de discussie over het kerkverband. Hij beweerde dat Veenhof hier op een 'typerende' manier polemiseerde. Die begroef namelijk de hele inhoud van de kwestie onder de houding van welwillendheid van Schilder tegenover Doornbos. Daarmee ging Veenhof voorbij aan Schilders stelling dat Christus zijn bloed ook had gestort voor het kerkverband, daarmee de grote betekenis ervan onderstrepend. Bovendien had Schilder in de discussie met Doornbos gesproken over

'de strikken van satan'. Overigens was Douma het met Veenhof eens dat de kerkenraad van Groningen-Zuid Van der Ziel niet zelfstandig had mogen schorsen. Het beroep op een 'noodsituatie' achtte Douma 'nog steeds zwak'. Maar hij was wel blij dat naderhand meerdere vergaderingen Van der Ziel tot de orde hadden geroepen omdat die buiten zijn kerkenraad om zijn eigen koers had uitgestippeld.

Verder brak Douma net als eerder Trimp deed in zijn recensie een lans voor de gereformeerde organisaties in politiek en onderwijs, die in *Opbouw* vaak 'onder spervuur' lagen, ook door toedoen van Veenhof. Hij herkende de Veenhof van vlak na de Vrijmaking niet meer. Zo had die volgens hem vroeger in *Dienst* over de synodale kerken geschreven dat die 'de gedaante van de valsche kerk' vertoonden, terwijl dat van hem nu niet meer mocht. Destijds waarschuwde Veenhof tegen 'vriendelijkheid' en 'hartelijkheid' als '*verdoovingsmiddel*', die de kernzaak van de plicht tot het wegdoen van de leerbesluiten en vonnissen van de 'gebonden' kerken zou 'camoufleren', en nu moest onder het mom van liefde en broederlijkheid van alles worden getolereerd: 'Kan prof. Veenhof begrijpen, dat we thans zijn duidelijke en krachtige taal van weleer missen, nu de *Open Brief* haar meer dan ooit nodig maakt?'

Douma wist hoe belangrijk Veenhof was voor de vrijgemaakte kerken, toen hij schreef 'dat een wending van u de keer ten goede kan betekenen voor de vrijgemaakte kerken'. De Rijnsburger predikant hield Veenhof daarop een spiegel voor door hem te wijzen op diens eigen publicatie *Voortgaande reformatie* uit 1949:

Daarin staat wel zo ongeveer alles wat onze kerken vandaag nodig hebben. De spontane dankbaarheid voor de geschonken reformatie van 1944, (zonder enige spanning náást de grote Reformatie, Afscheiding en Doleantie genoemd) wordt er verbonden aan de noodzaak tot voortgaande reformatie op organisatorisch terrein, met de kerk (opnieuw ontdekt) in het centrum. (...) In deze brochure herken ik u, prof. Veenhof, en herken ik Schilder.⁴⁵

Deze verwijzing was niet helemaal juist, omdat Veenhof in die brochure duidelijk de noodzaak had geschetst van de reformatie van het hart en die van de organisaties relativeerde. Toen al riep Veenhof op tot liefde en geduld. Er was wel sprake van een '*koerswijziging*' bij Veenhof, zoals Douma stelde, maar die was minder groot dan Douma suggereerde. Dat Veenhof minder fel was geworden dan voorheen, was duidelijk. Maar dat is wat anders dan een koerswijziging. De verandering van richting was dat hij nog meer dan voorheen het accent legde op de persoonlijke vroomheid ten koste van de nadruk op de kerk als instituut. Zijn kerkvisie was veranderd.

Een week later beëindigde Douma de repliek met zijn leermeester door in te gaan op de vraag of de schorsing van een ambtsdrager ook automatisch betekende dat men hem uitsloot van het koninkrijk der hemelen, iets wat Veenhof met een beroep op Schilder had beweerd. Douma vond het beroep op Schilder in dezen terecht. Toch vroeg Douma zich af of Schilder nu nog zo zou hebben geschreven. Ook vroeg hij zich op grond van relevante kerkenraadsnotulen af of Schilder werkelijk in die mate tegen de schorsing van de gebroeders Bos zou zijn geweest als Veenhof beweerde. Bovendien had Veenhof niet op gelijke wijze geprotesteerd bij de schorsingen van ds. S.J.P. Goossens in 1953 en ds. H. Eenhoorn in 1956.⁴⁶ Mat Veenhof niet met twee maten?

Vervolgens wees Douma op een verandering van denken binnen de vrijgemaakte kerken over de relatie tussen schorsing, excommunicatie en uitsluiting van het koninkrijk van God. Met instemming verwees hij daarbij naar Visee en ds. J. van Raalte die erop hadden gewezen dat schorsing niet hetzelfde was als excommunicatie. Ook betekende excommunicatie geen hellevaart. Dat finale oordeel was aan God, niet aan een kerkelijke instantie: 'Syllogismenroffels moeten opgeruimd worden. Schilder heeft erom gevraagd. Ik geloof, dat deze (die hij niet onderkend heeft) er ook bij hoort'. Douma erkende de mogelijkheid dat een geschorste of afgezette predikant, die zich schikte in zijn lot, lid van de kerk bleef. Daarbij noemde hij expliciet ds. Telder. Dat deze door meerdere kerkelijke vergaderingen gehoord had moeten worden, betwijfelde Douma, omdat zijn opvattingen uit diens uitgebreide publicaties klip-en-klaar waren. Hij is zeker niet als 'rechteloze' behandeld zoals Veenhof suggereerde.

Ten slotte vroeg Douma zich af of de vrijgemaakten met zulke grote verschillen van inzicht wel in harmonie samen konden leven, zoals Veenhof bepleitte. Hij vond van niet: 'Er is geen reden om de verschillen gering te achten. Toch kan de harmonie hersteld worden, wanneer wij allen weer harmoniëren als *gereformeerden* inzake de volledige en exclusieve binding aan de confessie. Alle andere verschillen moeten gedragen kunnen worden binnen deze principiële harmonie'. Douma sloot af met te zeggen dat hij Veenhof, anders dan Telder, niet beschuldigde van afwijking van de belijdenis. Hij vond het wel jammer dat Veenhof de kerkelijke beslissingen rond de persoon van ds. Telder niet respecteerde. Telders opvatting kon volgens Veenhof namelijk wel worden 'geduld' maar niet 'geleerd'. Dat vond Douma geen eerlijke verdraagzaamheid. Hij riep Veenhof vervolgens op om weer even 'duidelijk en koninklijk' te spreken als vroeger.⁴⁷ Douma ging hier dus niet zover als ds. Van Dijk en ds. Van Houdt, die Veenhof hadden beschuldigd van ontrouw aan de confessie. Nergens als hier in dit debat in het *Gereformeerd gezinsblad* werd zo op niveau en congeniaal gesproken over de verschillen, die hadden geleid tot de kerkscheuring in Kampen en elders,

ook niet tijdens de debatdagen op de hogeschool. Het was uitstekende mosterd maar wel ná de maaltijd.⁴⁸

Instemming van buiten

De bekende hervormde ds. J.J. Buskes had Veenhof op 12 januari 1967 vanuit Amsterdam een lange brief geschreven over *Om kerk te blijven*, waarvan Veenhof hem een exemplaar had toegestuurd. Hij had het boek voor het grootste deel met instemming gelezen. Toch vond hij dat Veenhof de prentie van de vrijgemaakten te behoren tot de ware kerk nog onvoldoende afwees. Buskes verklaarde de vrijgemaakte conflicten op dezelfde manier als Veenhof:

Aan die verabsolutering wijt ik het, dat u met zovele conflicten zit, die dan opgelost worden door tuchtmaatregelen, terwijl ik meen, dat ze zouden moeten worden opgelost door geduldig met elkaar te spreken en naar elkaar te luisteren. (...) Ik moet u ook eerlijk zeggen, dat al heeft prof. Schilder later tegen dit alles gewaarschuwd, hij toch door zijn schrijven in vroeger jaren dit alles in de hand heeft gewerkt. (...) Heel scherp geformuleerd: hij zag soms geen mensen, maar alleen beginselen.

Even daarvoor had hij gezegd, dat Schilder te 'cerebraal' was geweest: 'Op het terrein van het geloof (...) schiet de logische redenering vaak tekort. Ze is ontoereikend en dat vergat Schilder vaak. Maar in de citaten, die u geeft, zegt hij vaak prachtige dingen'.⁴⁹ Ook de synodaal-gereformeerde emeritus predikant ds. J. Overduin klom in de pen, iemand waarvoor Veenhof in 1935 in een brief aan Janse had gewaarschuwd vanwege zijn piëtistische inslag.⁵⁰ Ook Overduin had van Veenhof een exemplaar van zijn boek ontvangen. Hij zag als buitenstaander haarscherp dat Veenhof was teruggekomen van zijn anti-piëtisme en sprak hem daar uitdrukkelijk op aan. Hij zag van buitenaf beter de kern van de ontwikkeling bij Veenhof dan Douma:

En nú schrijft u – Goddank! – zoals ik in de dertiger jaren sprak. K. Schilder en zijn bewonderaars noemden alles 'zieltjesgedoe' en 'personalisme' wat niets anders dan het a.b.c. van het evangelie was. (...) Om het precies te zeggen: u lijdt in uw kerk om het evangelie, nú, zoals ik dat deed in de dertiger jaren. (...) Dan zeg ik: Veenhof, geef me een hand, want hier raak je de kern van de boodschap.⁵¹

Veenhof had in zijn bundel *Om kerk te blijven* een wending gemaakt van het concrete kerkelijke instituut naar de kerk als vergadering van alle gelovigen, een visie die president-curator Van Dijk hem openlijk had verweten als een afwijking van de belijdenis. Op 4 maart 1966 had Veenhof in *Opbouw*

de kerk zelfs getypeerd als 'Volk Gods'. In navolging van Luther beweerde Veenhof dat deze benaming voor de *ecclesia* beter is dan die van kerk:

Indien men dat had gedaan zouden veel algemeen voorkomende onduidelijkheden en misverstanden ten aanzien van de kerk voorkomen zijn geworden. Om maar iets te noemen: men weet hoeveel ellende er is ontstaan door de term 'onzichtbare' kerk. Maar het zou wel niemand ooit in de zin zijn gekomen van een 'onzichtbaar' volk te gaan spreken!⁵²

Volk van God zou drie jaar later de titel worden van zijn boek over Bavincks kerkvisie.⁵³ Zo toonden bakker Veenhof, zijn zoon Cornelis en zijn kleinzoon Jan alle drie in hun leven bijzondere belangstelling voor de theologie van de ruimdenkende Bavinck. Medio 1970 stelde een recensent in *Trouw* naar aanleiding van dit boek overigens een scherpe vraag aan Veenhof. Waarom was die eigenlijk meegegaan met de Vrijmaking? De recensent had dat namelijk juist vanwege Bavincks kerkbeschouwing niet gedaan!⁵⁴ Daarmee sloeg hij de spijker op de kop: Veenhof was overgegaan van de schilderiaanse kerkvisie op die van Bavinck.

Attestenbesluit

De lokale kerkscheuring in Kampen gaf onmiddellijk problemen bij het organiseren van de Schooldag. Het was natuurlijk een merkwaardige situatie met een hooglerarencorps dat de opleiding tot predikant moest verzorgen voor een gescheurde kerk. Bovendien vierden de hoogleraren niet allemaal avondmaal meer in dezelfde gemeente, vanouds een zeer gevoelig punt binnen de vrijgemaakte kerken. Op 1 augustus 1967 vergaderde de senaat er uitgebreid over in zijn nevenfunctie van Schooldagcommissie. De daaraan voorafgaande vergadering was Veenhof ziek geweest.⁵⁵ Kort daarop was Veenhof naar Zwitserland vertrokken om zes weken bij zijn oudste zoon op adem te komen. In die periode was de Kamper kerk gescheurd. Maar op 1 augustus was rector Veenhof weer van de partij om de senaat voor te zitten. Het werd een moeilijke vergadering, waarin preses Veenhof geen leiderschap toonde. Hij begon met te zeggen dat hij 'weinig uitweg' zag. De toestand was dan ook complex.

Het curatorium had op 10 juli 1967 een brief geschreven aan de senaat waarin het zijn droefheid uitsprak over de kerkelijke situatie in Kampen en de ernstige gevolgen daarvan voor de hogeschool. Tegelijkertijd beseften de curatoren dat het oordeel over de lokale kerkelijke toestand in Kampen niet aan hen maar aan de kerkelijke vergaderingen toekwam. Wel wilden ze na de zomervakantie, op 21 augustus, graag een gesprek hebben met de senaat over de consequenties van een en ander voor het functioneren van de hogeschool. Ook verwachtten ze van de docenten dat die hun werk

'getrouw' zouden voortzetten.⁵⁶ Met dat laatste had Veenhof geen enkel probleem, maar het was wel ingewikkeld om de gebruikelijke bidstond voor de Schooldag uit te schrijven namens twee tegenover elkaar staande kerkenraden. Jager zag maar liever helemaal af van het houden van een Schooldag, omdat ze dan 'tegen elkaar in' zouden moeten bidden. Van een afgelasting zou het kerkvolk wel 'schrikken' maar dat zou een mooie gelegenheid zijn tot 'verootmoediging'.

Doekes zag de problemen maar pleitte toch voor het doorgaan van de Schooldag. Schilder wilde daarover pas spreken als de kerkelijke situatie was opgeklaard. De cruciale vraag was namelijk van welke kerken de hogeschool uitging. Hij zag kennelijk bijna reeds twee kerkgenootschappen. Kamphuis zag de Schooldagcommissie louter als uitvoerend orgaan waarover de curatoren hadden te beslissen. De pas aangetreden Van Bruggen pleitte voor het doorgaan van de Schooldag en sneerde daarbij naar zijn leermeesters Veenhof en Jager: 'Maar de Schooldag moet doorgaan. Het vrijgemaakte kerkvolk is jarenlang gemangeld maar wil in grote meerderheid trouw aan de belijdenis zijn'. Hij verweet daarmee de beide oudere hoogleraren ontrouw aan de confessie. Een bidstond kon volgens hem echter pas ná een uitspraak van een bevoegde kerkelijke vergadering. Doekes meende dat de onmogelijkheid van een gezamenlijke bidstond niet betekende dat er niet gebeden kon worden voor de Schooldag.

Kamphuis was niet van plan naar de door het curatorium geplande vergadering van 21 augustus te gaan, omdat er naar zijn opvatting in feite een 'normloze interkerkelijke situatie' was ontstaan, een klassiek vrijgemaakte opmerking. Ook hij onderscheidde al twee verschillende kerkgenootschappen. Veenhof vond dat de gezichtspunten duidelijk waren geworden en stelde voor het overleg met de curatoren af te wachten. Jager wilde 'doorpraten en tot verzoening komen', omdat er anders een 'breuk' was. Veenhof sprak uit de grond van zijn hart: '[I]k zal nooit van zijn leven de kerk van Kampen als ongereformeerd kwalificeren'. Maar hij aanvaardde daarnaast 'ieder van u als een gereformeerde broeder'. Van Bruggen vond een minderheid binnen de vrijgemaakte kerken ontrouw aan de confessie. Dat gold volgens hem ook voor de ondertekenaars van de *Open brief*. De pas aangetreden hoogleraar vroeg zich af of het wel juist was dat de curatoren zich niet hadden uitgesproken over de *Open brief*. Die waren er immers mee akkoord gegaan dat Kamphuis de Vrijmaking als reformatie van God zou doceren, wat volgens hem onverenigbaar was met de inhoud van die brief. Bovendien had de synode van Amersfoort-West 'de instemming met de gereformeerde belijdenis onverenigbaar (...) geacht met de ondertekening van de *Open brief*'.⁵⁷ Van Bruggen vond dus dat de synode zich reeds had uitgesproken en dat afwachten van het resultaat van de gang van de kerkelijke weg helemaal niet nodig was. Daarmee was ook het oordeel over de kerkscheuring in

Kampen volgens hem al gegeven, een niet onbegrijpelijke extrapolatie van de wegzending van Schoep van de synode. Dat moet hij in de tussentijd bedacht hebben, want eerder wilde hij nog een besluit van een kerkelijke vergadering afwachten. De jongste hoogleraar zette de zaak nu op scherp.

Een week later zette de senaat annex Schooldagcommissie de bespreking voort. Schilder achtte voortzetting van de arbeid aan de hogeschool onmogelijk voordat een generale synode zich had uitgesproken over de ontstane situatie. Eventueel zou een Schooldag nog wel gehouden kunnen worden, als dat geschiedde in een geest van afwijzing van de *Open brief*, die inmiddels ongewijzigd in herdruk was verschenen. Het was dus niet zomaar een hartenkreet geweest. Hij noemde de *Open brief* een 'formulier van onenigheid'. Ten slotte wees hij erop dat hij bij examens geen attesten – verklaringen van trouw aan de belijdenis en een goede christelijke levenswandel die de lokale kerkenraden verstrekten over de aan hun opzicht en tucht toevertrouwde theologiestudenten – meer aanvaardde die hij niet vertrouwde. Daarmee volgde hij feitelijk de werkwijze van de synode van Amersfoort-West. Kamphuis bleef bij zijn standpunt dat alleen de curatoren konden besluiten over het al dan niet doorgaan van de Schooldag. Doekes pleitte opnieuw voor doorgaan. Van Bruggen was het eens met Schilder. Veenhof concludeerde dat er geen eenstemmigheid was en dat ze deze zaak aan het curatorium moesten voorleggen. Hij volstond met als een technisch voorzitter conclusies te trekken maar ondernam geen enkel initiatief om uit het moeras te geraken.

Van Bruggen drong er vervolgens op aan zich als senaat uit te spreken over de *Open brief* en de kerkelijke situatie. Veenhof zei dat dat onmogelijk was vanwege de verschillen in visie op de *Open brief*. Er was volgens hem sprake van 'intraconfessionele verschillen', die met 'eindeloos gesprek' hadden kunnen worden opgelost, 'maar dat is nu niet meer mogelijk'. Volgens Van Bruggen was 'leertucht' hier de aangewezen weg. Het jongste senaatslid pleitte voor doorpakken. Nieuwe bezems vegen schoon. Schilder wilde nog even doorpraten: 'Als we aan het wezenlijke punt zijn toegekomen [de kwestie van confessie en *Open brief*] en het blijkt dan dat we tegenover elkaar staan, dan móeten we ook uiteen'. Jager merkte op dat ze al jaren hadden gesproken over de achterliggende zaken: 'Ik kán de *Open brief* zo lezen, als de broeders doen, maar dat mag ik niet'. Volgens Veenhof was het 'brandpunt' van de kwestie of mensen vanwege deze dingen mochten worden geschorst, dat wil zeggen buiten het koninkrijk van Christus geplaatst.⁵⁸ Het was een patstelling.

De volgende senaatsvergadering werd op aanvraag van Van Bruggen gehouden op 14 augustus 1967. Hij deed een voorstel om de arbeid aan de hogeschool voort te kunnen zetten in deze 'interimsituatie'. Dus niet rector Veenhof maar de jongste docent nam het initiatief om uit de impasse te ko-

men. Van Bruggen verwachtte niet dat de vergadering met de curatoren van 21 augustus wat zou opleveren omdat alle opties in de senaat al de revue waren gepasseerd. Zijn voorstel behelsde de trouw aan de belijdenis te toetsen van die te examineren studenten, die onderworpen waren aan het opzicht en de tucht van kerkenraden die geen problemen hadden met de *Open brief*. Van Bruggen stelde voor dit attestenbesluit via de pers naar buiten te brengen.

Veenhof vroeg zich af of een zichzelf respecterende kerkenraad in deze situatie nog wel attesten wilde afgeven. Ook wees hij erop dat ze een wetenschappelijke opleiding waren. Leden van niet-gereformeerde kerken konden bij hen examen afleggen op grond van een 'eigen verklaring'. En hoe zat het met de christelijke gereformeerden? Moesten die ook tegen de *Open brief* zijn? Bovendien hadden ze in de jaren vijftig attesten van mensen uit de gescheurde gemeente van Kralingen ook altijd aanvaard. Daarbij verloor Veenhof uit het oog dat het daar om een lokale problematiek ging, terwijl de *Open brief* een landelijke kwestie was, iets waar Van Bruggen hem in de discussie ook op wees. Doekes vond dat de curatoren betrokken moesten worden bij dit attestenbesluit.

Van Bruggen reageerde op Veenhof door naar voren te brengen, dat het bij niet-gereformeerden duidelijk was dat zij niet gereformeerd waren. Dan was goedkeuring van het curatorium vereist. Juist bij gereformeerden moest in de huidige kerkelijke situatie de claim van het gereformeerd zijn worden getoetst, niet om mensen af te wijzen maar om examina mogelijk te maken. Veenhof gaf aan best een 'interimregel' te willen aanvaarden, 'maar dan zó, dat ieder, die er bij betrokken is, examen kan doen'. Dat moet feitelijk hebben betekend, dat hij, zolang de curatoren en de generale synode nog niet hadden besloten over de kerkelijke status-quo, alle kandidaten voor een examen wilde toelaten. Maar hij stond alleen. Zijn aanwezige collega's waren alle vier voorstander van een soort attestenbesluit, eventueel in aangepaste vorm. Veenhof aanvaardde dat niet. Hij pleitte voor ruimte voor iedereen. Van Bruggen wilde die ruimte geven 'in de binding aan de belijdenis'.⁵⁹

Veenhof stond alleen, zeker na het afscheid van Jager, ook al was die als emeritus senaatslid gebleven. De tijd van praten was voorbij. Het enige wat hij kon doen was tegensputteren, voorzitter of niet. De kerk was gescheurd en de hogeschool ook. De *Open brief* was een kerkelijk sjibbolet geworden, ook op de hogeschool, zeker toen de curatoren het voorstel van de senaat over de attesten op 16 augustus accordeerden. Zo kwam rector Veenhof op de hogeschool volledig buitenspel te staan. Ook de lectoren D.J. Buwalda en H.M. Mulder waren tegen het attestenbesluit en weigerden deelname aan het afnemen van examens zolang deze maatregel niet was ingetrokken. Zij werden daarop op 23 november 1967 geschorst en later, op 3 december 1969, ontslagen wegens werkweigering en woordbreuk. Extra pijnlijk

was dat tevens besloten werd de beide lectoren vanaf het ogenblik van hun schorsing geen honorarium meer uit te betalen. Zo moesten ze plotseling leven zonder dit aanvullende inkomen naast hun leraarssalaris.⁶⁰ Daarom kon het gebeuren dat de biografie in het seizoen 1969-1970 in Emmeloord een jaar Latijn kreeg van Buwalda, die door bemiddeling van conrector T.H. Wendt, zelf afkomstig uit Kampen en een kennis van Buwalda, aangesteld werd aan de Christelijke Scholengemeenschap in Emmeloord.⁶¹

Veenhof protesteerde in *Opbouw* publiekelijk tegen het besluit over de attesten. Op 22 september 1967 verwees hij instemmend naar een artikel van ds. J. Faber van Rotterdam, die zich afvroeg of de curatoren er niet beter aan gedaan hadden de onderhavige kwestie te laten rusten totdat de kerkelijke weg geheel was afgelopen. Veenhof wees zelf nog op artikel 14 van het reglement van de hogeschool waarin enige ruimte wordt geboden voor studenten uit andere dan vrijgemaakte kerken, die ook staan op het fundament van de gereformeerde belijdenisgeschriften. Hij verwees daarbij naar de academische promotie van de christelijke gereformeerde predikant De Vuyst in 1964.⁶²

Uitwerking besluit over de attesten

Door het attestenbesluit was de positie van emeritus hoogleraar Jager en van Veenhof als dienstdoend hoogleraar precair geworden, aangezien zij het niet eens waren met deze beslissing. Het curatorium had dit besluit genomen terwijl dat volgens Veenhof en Jager toekwam aan de meerdere kerkelijke vergaderingen. Het curatorium nam uitgebreid de tijd met hen te spreken op 21 en 25 augustus. Daarover zou gerapporteerd worden aan de generale synode.⁶³ Beide hooggeleerde heren moeten op dat moment op de hoogte zijn geweest van de inhoud van een vertrouwelijke brief, die de generale synode van Amersfoort-West op 6 juni 1967 aan de curatoren had geschreven waarin zij aangaf het oneens te zijn met de afspraken van senaat en curatorium van begin 1966. Het curatorium zal open kaart hebben gespeeld in de gesprekken. Bovendien was curator Meester een goede vriend van Veenhof en die zal hem waarschijnlijk hebben ingeseind.⁶⁴ De synode kwalificeerde de verschillen van inzicht van begin januari 1966 eenvoudigweg als het onderscheid 'tussen gereformeerd en niet-gereformeerd'. Daarbij werd expliciet verwezen naar artikelen in *Opbouw*, 'dat de hoogleraren dr. H.J. Jager en C. Veenhof onder zijn redacteurs tellen'.

De synode noemde artikelen uit 1959 en later van ds. Telder over antwoord 57 uit de Heidelbergse catechismus over de toestand waarin overleden gelovigen zich zouden bevinden, waarvan Veenhof en Jager zich niet 'duidelijk distancieerden of ook overeenkomstig het ondertekeningsformulier en artikel 18 [van de] kerkorde die dwalingen tegenstonden en hielpen weren'. Ook werd een artikel van Veenhof genoemd uit 1961 waarin hij instemming

had betuigd met de visie van Visee gegeven in de Kamper kerkbode, dat de eerste vraag bij de openbare geloofsbelijdenis zou slaan op de twaalf artikelen van het geloof in plaats van op de drie formulieren van enigheid: 'Op de wijze als prof. Veenhof daarover schreef wordt de leer der kerk in discredit gebracht'.

De synode was best bereid over deze ontsporingen te zwijgen als het na januari 1966 zou zijn veranderd, maar dat was niet zo. Zo had *Opbouw* in november 1966 'zonder enige kritiek' de *Open brief* gepubliceerd en kort daarop had Jager zelfs daarin 'in hoofdzaak' zijn instemming met deze brief betuigd. Op grond van deze feiten moest volgens de synode door het curatorium met beide hoogleraren 'gehandeld' worden, wat weinig goeds voorspelde. Volgens de synode was het na januari 1966 'van kwaad tot erger' gegaan: 'Het zou zeer verblijdend zijn, wanneer de hoogleraren Jager en Veenhof u op de bovengenoemde punten genoegdoening zouden geven, opdat het niet tot enige disciplinaire maatregel zal behoeven te komen'.⁶⁵ Het net sloot zich om de beide vrijgemaakte hoogleraren uit de begintijd van de vrijgemaakte hogeschool.

Op 25 augustus werd tevens besloten de Schooldag door te laten gaan, maar zonder de gebruikelijke bidstond. Die werd vervangen door inleidingen van de curatoren tijdens de ochtend in de verschillende gebouwen, die beschikbaar waren: 'Zij zullen daarin de enige sprekers zijn en hun woord zal het karakter moeten hebben van een inleiding tot een bidstond'.⁶⁶ Het was manoeuvreren op de vierkante millimeter. 's Middags mochten de hoogleraren en lector Wielenga spreken, maar die moesten wel bedenken dat ze daarbij de grondslag van het attestenbesluit dienden te respecteren.⁶⁷ Veenhof bleek op de senaatsvergadering van 8 september 1967 onder die voorwaarde niet te kunnen spreken op de Schooldag. Kamphuis vond dat vreemd, omdat het curatorium het attestenbesluit juist had genomen om in deze interim-situatie 'een confessioneel criterium' te hebben, ook voor de organisatie van de Schooldag. Kon Veenhof zich daar zomaar aan onttrekken? Was dit geen werkweigering à la Buwalda en Mulder?

Ook kwam op die vergadering aan de orde dat de redactie van *Opbouw* letterlijk uit de school had geklapt door op diezelfde dag over de inhoud van de senaatsvergadering van 14 augustus te schrijven, met name over het attestenbesluit en de totstandkoming daarvan met medewerking van de 'meerderheid' van de senaat. *Opbouw* had gemeld dat het attestenbesluit betekende dat de *Open brief* tot een 'toetssteen' was gemaakt of iemand goed gereformeerd oftewel goed vrijgemaakt was: 'We kunnen ook zeggen: hij wordt als een breekijzer gebruikt'. De redactie was zo scherp in haar afkeuring, dat de leden van de generale synode met in hun achterhoofd hun brief van 6 juni 1967 onaangenaam verrast moeten zijn geweest:

Nu kan men met wat kunst- en vliegwerk wel wat afwijking van de belijdenis construeren. Maar dan moet men wel van een mug een olifant maken. En wel lezen met argusogen. En zich niets aantrekken van wat de ondertekenaars [van de *Open brief*] naar hun eigen verklaring bedoeld hebben. Als men welwillend leest en kijkt door de ogen van de opstellers zelf, dan is er geen enkele ketterij in te ontdekken.⁶⁸

Doekes en Van Bruggen protesteerden tegen dit artikel en vroegen zich af of ze wel konden vergaderen met hoogleraren die zo 'onjuist en tendentieuus' informatie uit vergaderingen van de senaat naar buiten brachten. Voor Veenhof was de publieke mededeling, dat het een meerderheidsbesluit van de senaat was geweest, een 'noodzakelijke vrijwording' geweest. Hij zal hebben bedoeld dat hij duidelijk wilde maken dat hij er niet achter had gestaan, want de vrijgemaakte wereld begreep uiteraard heel goed wie hier tot de minderheid behoorden. Veenhof had zich in het artikel vrijgemaakt van het besluit van de senaat. Daarna deed hij als rector mededeling aan de senaat van de weigering van de lectoren Buwalda en Mulder om mee te werken aan het attestenbesluit bij de komende propedeutische examens. Bovendien hadden zij hierover een onderhoud aangevraagd met het curatorium. Besloten werd de examens doorgang te laten vinden en eventueel maatregelen te treffen, als de beide lectoren volhardden in hun weigering.⁶⁹ Een dag later werd in de senaat doorgepraat over het gewraakte artikel in *Opbouw* over het attestenbesluit. Doekes ervoer 'droefheid' omdat van de senaat 'niemand er aan dacht via dit (...) besluit aanstaande studenten bij voorbaat uit te sluiten vanwege hun gedachten over de "*Open brief*". Veenhof had 'smaad' gebracht over zijn collega's en gehandeld in strijd met de 'norm der waarheid'.

Van Bruggen vond het moeilijk om als leerling zijn leermeester tegen te spreken, '[m]aar 't is noodzakelijk'. Het attestenbesluit lag in de lijn van 'officiële uitspraken van curatoren en synode'. 'U zoudt mee kunnen werken.' Nu was het besluit in *Opbouw* zwartgemaakt. Zo werd samenwerking binnen de senaat onmogelijk. Bovendien had ds. J.E. Westerhuis van Arnhem in hetzelfde nummer van *Opbouw* geschreven dat de hoogleraren die voorstanders waren van het attestenbesluit 'al vast het doemvonniss over hun collega hebben uitgesproken voordat de synode in deze een besluit genomen heeft'. Verschillende leden van de senaat drongen aan op terugnemen van het bewuste artikel van de redactie in *Opbouw*.⁷⁰ De redactie van *Opbouw* had het natuurlijk volkomen bij het rechte eind, hoezeer de senaatsleden die wilden meewerken aan het attestenbesluit ook gelijk hadden, dat er een mogelijkheid bestond studenten toe te laten die geen bezwaar hadden tegen de *Open brief*. Maar dat was met de brief van 6 juni 1967 van de synode en het besluit van het curatorium in het achterhoofd louter theorie. Wel maakte het attestenbesluit ruimte voor die studenten, die uit een kerkelijke

gemeente kwamen waarvan de kerkenraad geen problemen had met de *Open brief*, maar de student zelf wel. Die ruimte was er voor die tijd niet omdat de hogeschool geen attesten zou kunnen aanvaarden van volgens haar confessioneel ontrouwe kerkenraden.

Op 11 september werd de discussie voortgezet, op de ochtend van de dag dat 's middags studenten zouden worden ingeschreven. Jager zag geen verkeerde conclusies in het bewuste artikel in *Opbouw* en zei niet mee te kunnen werken aan het attestenbesluit: 'Ik kan geen eis stellen, waaraan ik zelf niet voldoe'. Veenhof gaf aan 'dat het hem uitermate moeilijk valt scherp te denken'. Hij was door alle verwickelingen flink in de war. Maar hij was het eens met Jager. Ook zei hij dat hij bereid was tot een redactioneel artikel in *Opbouw*, als het attestenbesluit niet was bedoeld om 'jongelui te weren, die in de "*Open brief*" geen ernstige reden van nadenken vinden'. Doekes drong opnieuw aan op terugneming van het artikel. Aan het eind van een moeizame discussie werd besloten om de studenten die middag wel te registreren maar nog niet in te schrijven en de zaak eerst voor te leggen aan de curatoren.⁷¹ De eerder door Kamphuis gestelde vraag dringt zich opnieuw op: was dit op de keper beschouwd geen werkweigering van Veenhof?

Ziekte en emeritaatsaanvraag

Die dag knapte Veenhof af. Dat hij grote moeite had helder te denken, was er een voorbode van geweest. Hij was de weg kwijt. Veenhof zag in het licht van de jubibrief van de synode over zijn confessionele integriteit uiteraard wel in dat disciplinaire maatregelen tegen hem niet langer uit konden blijven. De volgende dag werd zijn ziekte gemeld in de vergadering van curatorium en senaat. Prorektor Kamphuis hanteerde de voorzittershamer.⁷² Veenhof zou niet meer terugkomen in de senaatsbijeenkomsten. Samenwerken was in de huidige situatie *de facto* ook onmogelijk geworden. Dit werd op 29 september 1967 in de senaat door Doekes en Van Bruggen ook met zoveel woorden geconcludeerd, met name vanwege de weigering het gewraakte artikel uit *Opbouw* over het attestenbesluit terug te nemen. Van Bruggen noemde de samenwerking 'opgebroken', Doekes zag 'de mogelijkheid van samenwerking nu nog minder aanwezig (...) dan te voren'. De overige senaatsleden waren het daarmee eens.⁷³ Onder deze trieste omstandigheden trouwde Margriet Veenhof op 21 september 1967 voor de wet in Uithoorn met haar Albert Naber. Hun huwelijk werd pas later kerkelijk bevestigd, namelijk door Jan Veenhof in Zwitserland.⁷⁴

Schilder informeerde op 28 oktober na afloop van de senaatsvergadering telefonisch naar de gezondheid van Veenhof, die meedeelde dat hij tot eind november 'buiten alle spanning van arbeidsverrichting dient te blijven'.⁷⁵ Schilder legde dit alles twee dagen later vast in een brief aan het curatorium.⁷⁶ Intussen reageerde de generale synode op 25 oktober 1967 op de be-

sprekingen die het curatorium had gehad met Veenhof en Jager naar aanleiding van het synodale verzoek van 6 juni 1967. De synode was ontevreden omdat Veenhof noch Jager de gevraagde 'genoegdoening' had gegeven over de drie punten van meningsverschil genoemd in het verslag van begin 1966 van de besprekingen van senaat en curatoren.

De synode verweet Veenhof uitdrukkelijk dat hij enerzijds erkende dat men in de kerk bij een bezwaar tegen de belijdenis de weg van het graven had in te slaan – hij betreurde dat Telder dat niet had gedaan – maar anderzijds vond dat de bezwaarde daarover voorafgaande aan het indienen daarvan publiek kon discussiëren. Volgens de synode verbood het ondertekeningsformulier voor predikanten dat laatste. Daarnaast oordeelde de synode dat Veenhof en Jager er te veel de klemtoon op legden dat de confessie gebrekkig mensenwerk was. Daarmee wekten zij de indruk dat de belijdenisgeschriften moesten worden aanvaard 'niet omdat [quia] maar voorzover [quatenus] zij Gods woord naspreken'. Verder vond de synode dat beide hoogleraren dwalingen te weinig bestreden. De kritiekloze publicatie van de *Open brief* achtte de synode evenmin aanvaardbaar. Veenhof had dan wel aangegeven dat er op bepaalde punten kritiek mogelijk was, maar die bedenkingen had hij nooit gepubliceerd, terwijl de synode zich bij de wegzending van Schoep toch duidelijk had uitgesproken over het betreffende epistel. Ook hadden Veenhof en Jager besluiten van generale synoden niet 'voor vast en bondig' gehouden zonder deugdelijk Schriftbewijs of appèl. Ten slotte vond de synode dat zij het gevoelige deel van het redactionele stuk in *Opbouw* over het attestenbesluit terug moesten nemen.⁷⁷ De teerling was geworpen.

Jager liet het curatorium op 12 december 1967 weten gereed te zijn met zijn reactie op de door de curatoren doorgestuurde synodale brief van 25 oktober. Hij vroeg echter uitstel van toezending omdat Veenhof door zijn gezondheidstoestand nog niet klaar was met diens antwoord en ze prijs stelden op 'een gemeenschappelijk schrijven'.⁷⁸ Dat laatste gebeurde uiteindelijk niet. Jager reageerde op 16 december, Veenhof op 21 december 1967. Veenhof begon in zijn brief met het expliciet handhaven van zijn handtekening onder het ondertekeningsformulier voor predikanten. Hij wees er daarbij fijntjes op in het verleden nooit door een kerkelijke vergadering of door het curatorium zelf beschuldigd te zijn van afwijking van de belijdenis. Hij herhaalde dat de confessie 'feilbaar mensenwerk' was en alleen de Schrift 'regel van geloof en leven'. Daarbij verwees hij naar Kuyper, Bavinck en zijn eigen publicaties uit het verleden, zoals *Prediking en uitverkiezing*.

Veenhof schreef het niet eens te zijn met de gewraakte opvattingen van Telder en die ook 'publiek en in den brede' te hebben bestreden. Schorsing ging Veenhof echter te ver, een verklaring dat Telder deze opvatting niet meer zou 'propageren of leren' was voldoende. Daarbij verwees Veenhof

naar het verschil tussen 'fundamentele en niet-fundamentele geloofsartikelen', dat Calvijn, Kuyper en Bavinck hanteerden. Veenhof had de *Open brief* 'bewust en opzettelijk *niet*' ondertekend, maar hij zag er geen schorsingsgrond in, zeker niet na de toelichting van Schoep en Mulder op de tekst daarvan. Verder hield Veenhof zich wat betreft besluiten van meerdere vergaderingen graag aan artikel 31 DKO, maar wel met de aantekening dat openlijke kritiek geoorloofd was. Hij beriep zich hier op Kuyper. Voorts was hij niet van plan het artikel in *Opbouw* over het attestenbesluit terug te nemen, omdat hij daarmee zijn eigen kerkenraad als 'niet confessioneel betrouwbaar' zou kwalificeren. Aan het eind vatte hij kernachtig zijn standpunt samen:

Ten slotte wil ik u vragen: aanvaard mij zoals ik ben zoals Christus ook ons aanvaard heeft. Verschil van inzicht op ondergeschikte punten zal er tussen broeders altijd blijven, maar dit verhindert een hartelijke samenwerking op de grondslag van Gods woord en in een gemeenschappelijke binding aan wat de kerk belijdt niet.⁷⁹

Rector Veenhof moet er zeker van zijn geweest dat hij met de handtekening onder deze brief zijn persoonlijke vonnis velde, omdat hij daarin niets anders deed dan zijn al veroordeelde standpunten herhalen.

Eind november 1967 bleek Veenhof nog even ziek als enkele weken daarvoor. Tot de kerst kon hij nog niet aan het werk. Kamphuis deelde op 30 november 1967 mee dat Veenhof op 12 december wel het rectoraat zou overdragen.⁸⁰ Maar daar kwam niets van terecht, omdat Veenhof van tevoren schriftelijk had aangekondigd bij de overdracht van het rectoraat uitdrukkelijk in te zullen gaan op de totstandkoming van het attestenbesluit: 'Het leek mij ter wille van een openhartige broederlijke verhouding noodzakelijk van dit gedeelte u vooraf mededeling te doen'. Daar had hij gelijk in, anders zouden de dienstdoende collega's tijdens de plechtigheid onaangenaam getroffen zijn. Hij beschreef in de betreffende nota aan curatorium en senaat kort de kerkscheuring in Kampen en de gevolgen daarvan voor de hogeschool. Het curatorium had aanvankelijk besloten de docenten op te roepen hun arbeid aan de hogeschool voort te zetten. Ook had het uitgesproken dat de beoordeling van de situatie in de kerk van Kampen toekwam aan de kerkelijke vergaderingen. Het curatorium had niet in de kerkelijke weg willen treden. Het had opgeroepen tot gebed en beloofd na de zomervakantie met alle docenten te zullen spreken.

Veenhof had dit een wijs besluit gevonden. Hij betreurde het dat het niet was uitgevoerd, omdat intussen het attestenbesluit was genomen. Aan het eind van zijn verhaal brak hij de staf over de behandeling van de lectoren Buwalda en Mulder, die eerst door de synode zouden worden gehoord, wat

uiteindelijk echter niet gebeurde. Het curatorium schorste het tweetal op grond van werkweigeren en woordbreuk, waarmee volgens Veenhof hun gewetensnood werd teruggebracht tot een ordekwestie.⁸¹ Hij moet zichzelf in hun positie hebben herkend. Ook hij speelde immers in zijn gewetensnood met vuur. Prorektor Kamphuis zei op 12 december 1967 in een gemeenschappelijke vergadering van curatoren en senaat, dat de senaat naar aanleiding van Veenhofs nota besloten had af te zien van een openbare overdracht van het rectoraat. De nota bevatte dingen 'die deels onjuist en deels onvolledig zijn, terwijl de beoordeling van de feiten veelszins een veroordeling inhoudt van curatoren en van de collega's'. Dat laatste, die veroordeling, klopte. Het curatorium accordeerde het senaatsbesluit, zonder nader overleg met Veenhof.⁸² Dat laatste was ook lastig, omdat die vanwege zijn ziekte alleen schriftelijk wilde communiceren.

Op 11 januari 1968 kwam het curatorium opnieuw bijeen, in aanwezigheid van de hoogleraren Van Bruggen, Doekes en Kamphuis. Daar werd gememoreerd dat president-curator Van Dijk enkele weken daarvoor 80 jaar was geworden. Er was dankbaarheid 'dat ds. Van Dijk nog zo fris en groen vruchten mag dragen op deze leeftijd'. Dat gold niet voor Veenhof en Schilder. De laatste lag in een Leeuwarder ziekenhuis, de eerste zat ziek thuis. De curatoren hadden antwoord ontvangen van Veenhof en Jager op de aan hen gestelde vragen. Een volgende vergadering zouden beide brieven worden besproken. Op dezelfde bijeenkomst kwam een verzoek binnen van de kerkenraad van Groningen-Zuid om Jager te vermanen omdat hij was voorgedaan in de Tehuisgemeente. Curatoren besloten om deze kwestie te betrekken bij de bespreking van de replieken van Jager en Veenhof.⁸³

Twee weken later kwamen senaat en curatoren weer bij elkaar. Daarin werd een brief van Veenhof aan het curatorium gemeld met het verzoek dat het attestenbesluit alsnog zou worden 'opgeheven'. Tijdens zijn ziekteperiode had dit besluit hem 'gekweld'. Hij vond het onaanvaardbaar dat door het attestenbesluit de confessionele trouw van zijn eigen kerkenraad – 'scriba J. Bos' – werd 'gediskwalificeerd'. Er waren volgens Veenhof andere mogelijkheden de confessionele trouw van studenten te onderzoeken. 'Er zijn bovendien de tentamina symboliek en dogmatiek en de examens daarin.' Na de opheffing van het attestenbesluit zou ook de schorsing van Buwalda en Mulder ongedaan kunnen worden gemaakt. Het was voor Veenhof 'een gewetenskwestie'.⁸⁴

In de notulen van die vergadering staat diplomatiek vermeld dat de eind december door Veenhof en Jager per brief gegeven antwoorden 'niet bevredigend' geacht werden en dat er bij de beide hoogleraren op aangedrongen zou worden voor 15 februari alsnog de door de generale synode gevraagde verklaringen te geven.⁸⁵ Doekes deelde ter vergadering mee dat Veenhof zich op medisch advies nog steeds niet met 'schoolzaken' mocht bemoeien.

Kamphuis nam voorlopig de colleges filosofie waar, terwijl hij samen met Doekes en Van Bruggen ook de preekcolleges zou doen.⁸⁶ Jagers optreden in een kerkdienst van de Tehuisgemeente werd 'ten zeerste' afgekeurd omdat 'zij niet behoort tot het verband van de Gereformeerde Kerken in Nederland'.⁸⁷ Zo werden bij Veenhof en Jager de duimschroeven steeds strakker aangedraaid.

Dat hielp niets. Veenhof herhaalde per brief van 14 februari zijn standpunten en was niet bereid de bewuste passage uit *Opbouw* van 8 september 1967 terug te nemen: 'Hij bevat niets beledigends en snijdt geen gemeenschap af. De zakelijke inhoud ervan moet ik daarom handhaven'.⁸⁸ Op 22 maart 1968 besloten de curatoren Veenhof en Jager nogmaals te schrijven dat hun antwoorden 'niet bevredigen'. Ze werden vriendelijk verzocht de gestelde vragen met ja of neen te beantwoorden. Een neen kon desgewenst nader worden gemotiveerd.⁸⁹ Het leek op het ultimatum dat de synode in 1944 aan K. Schilder had gesteld, eenvoudigweg ja of neen antwoorden.

Op 15 februari was de gezondheid van Veenhof onderwerp geweest op de vergaderingen van de curatoren. Op 27 januari had Veenhof telefonisch laten weten dat hij zijn colleges mocht hervatten maar ander werk moest nalaten. Op 6 februari was curator ds. H. Veltman van Zeist bij hem op bezoek gegaan. Die bleek veel uitstendig te zijn geweest. Er was gesproken over een eventuele emeritering, maar dat was volgens de dokter nog niet aan de orde. Het curatorium betreurde dat het onmogelijk was om met Veenhof over de kwestie uit de briefwisseling te spreken nu 'de hoogleraar zozeer alle emoties moet vermijden'.⁹⁰ Op 14 maart wijdde Veenhof er een brief aan. De dokter had hem nog steeds 'verboden' vergaderingen van de hogeschool te bezoeken. 'Het geven van enkele colleges is het maximum dat hij mij toestaat.' Veenhof verzocht in die brief nogmaals het attestenbesluit in te trekken en een spoedig besluit te nemen over de 'aanhangige kwesties': 'De onzekere situatie waarin ik verkeer is voor mij zenuwslopend'.⁹¹

Op 10 april 1968 vergaderde de senaat uitgebreid over de 'voortdurende absentie' van de hoogleraar ambtelijke vakken met wie de samenwerking 'gebroken' was. Dat gaf allerlei praktische problemen. De senaatsleden wilden het medisch advies voor Veenhof best serieus nemen, maar vond het 'een raadsel' dat Veenhof wel tentamens maar geen examens wilde afnemen. Dat was naïef want tentamens kon Veenhof in zijn eentje afnemen, examens niet. Juist de confrontatie met collega's moet de spanning bij hem hebben laten oplopen. Dat was in het medisch advies ook uitdrukkelijk vermeld.⁹² Op 16 april vergaderde het curatorium weer met de hoogleraren. Veenhof en Jager hadden beiden geschreven dat ze niets toe te voegen hadden aan eerdere epistels. Veenhof beleed in zijn brief van 13 april 1968 opnieuw zijn trouw aan belijdenis en kerkorde. Ook vroeg hij het curatorium hem uit zijn gewetensnood over het attestenbesluit te helpen.⁹³ Visee onderstreepte

in een brief aan de curatoren de nood van Veenhof en Jager door te wijzen op de aantasting van hun gezondheid door het handelen van de curatoren. Hij pleitte voor een geest van 'zachtmoedigheid'.⁹⁴ Kamphuis wees erop, dat Veenhof anders dan Buwalda en Mulder werk weigerde op grond van ziekte. Het was geen onwil maar onvermogen.⁹⁵ Dat de bron van de werkweigering bij alle drie docenten lag in gewetensnood kwam zo niet voor het voetlicht. Intussen konden de leden van de senaat in een bepaald opzicht blij zijn met Veenhofs ziekte, omdat ze hem anders ook hadden moeten schorsen, wat uiteraard buitengewoon pijnlijk zou zijn geweest.

Op 21 mei 1968 kreeg de senaat eindelijk duidelijkheid over Veenhofs positie binnen de hogeschool. Op 17 mei had hij per 1 september om gezondheidsredenen emeritaat aangevraagd: 'Het is hem door de vergadering van deputaten-curatoren eervol verleend en met betuiging van dank voor het door hem gegeven onderwijs'.⁹⁶ Daar was wel de vraag aan de orde gekomen of Veenhof niet medisch gekeurd moest worden door een andere arts dan de huisarts. Laatstgenoemde werd daar staande de vergadering over geconsulteerd. Hij vond een dergelijke keuring niet nodig, raadde het niet aan, maar bleek er ook geen bezwaar tegen te hebben. Vanwege staking van de stemmen van de curatoren – vier voor, vier tegen – werd besloten geen tweede arts te consulteren. De op die bijeenkomst aanwezige hoogleraren Van Bruggen, Doekes en Kamphuis hadden wel graag een keuring gezien door een andere arts. Maar het curatorium besloot anders. Van Bruggen vond het allemaal wat te makkelijk gaan en liet in de notulen van het curatorium aantekenen dat het hem bevreemde dat ze besloten hadden Veenhof

zonder nadere nuancering eervol emeritaat [te] verlenen, terwijl curatoren zelf hebben uitgesproken dat prof. C. Veenhof schuldig is aan de verbreking van de samenwerking in de senaat, alsook dat prof. C. Veenhof de eer van een publieke rectoraatsoverdracht niet toekwam vanwege de inhoud van de door hem niet ter discussie gegeven weergave der *fata academica*.

Van Bruggen had gelijk. De combinatie van een eervol emeritaat en de genoemde negatieve punten riep vragen op. En hij bracht nog niet eens naar voren dat Veenhof verweten werd dat hij onvoldoende streed voor handhaving van de belijdenis. Er werd tijdens die vergadering van de curatoren dan ook gesproken over de vraag of tegen Veenhof en Jager nog 'enige disciplinaire maatregel' genomen moest worden. Dit besluit werd opgeschort tot het moment dat de rapportage voor de generale synode zou worden voorbereid.⁹⁷ Moest de met dank en eer geëmeriteerde hoogleraar achteraf toch nog straf krijgen?

Afscheid en tucht

Veenhof schreef op 12 september 1968 over zijn emeritaatsaanvraag aan zending Vonkeman in Zuid-Afrika, nadat hij eerst geestdriftig had geschreven over de op handen zijnde versterking van het zendingsfront met kandidaat A.H. Reitsema en zijn vrouw:

Met de kerkelijke ellende zal ik jullie maar niet vermoeien. Het is ontstellend wat er allemaal gebeurd is en gebeurt. Eén ding is zeker : het heeft allemaal niets te maken met het evangelie, de kerk en de zaak van Christus. Ik ken in de kerkgeschiedenis niet zo'n huiveringwekkend spel met de kerk. De oogst van jarenlang zaaien van wantrouwen en hersenspoelen is verschrikkelijk. 't Is mij in het voorjaar te veel geworden. Ik moest van de dokter emeritaat nemen. Dat heeft mij meer gedaan dan ik voor mogelijk had geacht. 't Valt niet mee zo je werk dat je lief is af te breken. Er is maar één troost dat God ook ondanks de dwaasheden der mensen zijn kerk vergadert. Ik hoop dat ik nog wat doen kan in de toekomst.

Veenhofs echtgenote voegde wat tekst toe aan het luchtpostblad voor de familie Vonkeman. Ze was zoals altijd optimistischer dan haar man: 'Och er zal heus wel een oplossing komen als de [kerkelijke] scheiding definitief wordt'. Dat Buwalda en Mulder 'zonder 'n cent pensioen aan de kant gezet zijn' noemde zij '*le]en groot onrecht*'. 'Dit tekent de mentaliteit', schreef ze.⁹⁸

Ter gelegenheid van Veenhofs afscheid schreef Visee in *Opbouw*, dat het eervolle ontslag de erkenning betekende van Veenhofs confessionele trouw. Waar Van Bruggen vragen had gesteld bij het eervol verlenen van het emeritaat, was de andere kerkelijke partij er als de kippen bij om dit te koppelen aan de confessionele trouw van Veenhof. Verder wees hij erop dat geen enkele vrijgemaakte Kamper hoogleraar de volledige ambtstermijn had volgemaakt, dat wil zeggen tot de zeventigste verjaardag. Een gezond werkklimaat was het niet daar aan de Broederweg.⁹⁹ Een maand later kwam hij naar aanleiding van een artikel van zendingslector ds. D.K.W. Wielenga terug op het eervol ontslag van Veenhof. Visee liet het hele verhaal van 'D.K.W.' afdrukken. Die had dan ook flink zijn hart gelucht. Verdriet en boosheid vochten in zijn artikel om de voorrang: 'Woorden van dank zullen niet in het openbaar worden uitgesproken. Zoals ook niet het geval was bij het heengaan van Jager uit de dienst. Dat is een intens verdrietige zaak. Ik acht het mijn plicht hardop te zeggen dat het heengaan van Veenhof uit de actieve dienst mij verdriet'. Hij noemde het 'tragiek', dat Veenhof '[o]p dringend advies van zijn huisarts' had moeten stoppen. Ook hij zag in het eervol ontslag een bewijs van Veenhofs confessionele integriteit: 'Willen dat vele fluisteraars eens in hun oren knopen? (...) Dat hij over een en ander eens

anders dacht is toch geen vergrijp. Mag dat soms niet meer onder ons (...)?. Die laatste vraag stellen was haar beantwoorden.

In dezelfde Persschouw verwees Visee naar een ander stuk van 'D.K.W.', die boos was op ds. D. van Houdt, omdat die had gewezen op de volgens hem dringende noodzaak van een keuze voor het herstel van het waarlijk gereformeerde karakter van het onderwijs op de Kamper hogeschool: '[I]k ben verontwaardigd over deze schandelijke woorden'. Hij miste de bewijzen van Van Houdts stelling. Het stuk ademt een ingehouden woede: 'Ik bedwing mijn pen'. Ook hier noemde Wielenga het eervol ontslag van Veenhof en Jager als bewijs van hun confessionele integriteit.¹⁰⁰

Toen Veenhof afscheid nam, vertrok hij uit de redactie van *Dienst* om ruimte te maken voor jongeren.¹⁰¹ Bij zijn eervolle emeritering schreven de nieuwe redactieleden, Veenhofs leerlingen ds. A.N. Hendriks van Delft en ds. A. Kooij van Emmen, een afscheidswoord. Veenhof was 'de ziel' van het blad geweest. Het ambt was volgens Veenhof altijd dienst, aan God en aan de naaste. Daar was zijn onderwijs op gericht geweest. 'Het steeds weer terugkerend thema van "Het woord Gods": Het woord Gods in de brief aan de Hebreëen, bij Luther, Calvijn etc., werd zijn studenten misschien wel eens een ál te bekend thema, maar het was en is voor het geheel van de ambtelijke arbeid van fundamentele betekenis.' Ze noemden Veenhofs 'grote belangstelling voor het diaconaat, maatschappelijk werk'. Hij had veel gedaan voor de gereformeerde kinderbescherming. Ze beseften Veenhofs 'ontzaglijk' verdriet over de kerkelijke moeiten: 'Leerlingen van hem hebben hem niet altijd kunnen volgen in de wijze, waarop prof. Veenhof deze moeiten besprak en beoordeelde. Dat is voor hen een even groot verdriet'.¹⁰² Het was een tranendal.

Wielenga had het 'een intens verdrietige zaak' genoemd, dat er bij het afscheid van Veenhof geen woorden van dank in het openbaar zouden worden uitgesproken.¹⁰³ Die had evenals Jager destijds laten weten een officieel afscheid niet op prijs te stellen.¹⁰⁴ Het was goed te begrijpen, dat hij in alle kerkelijke ellende geen zin had in een verplicht nummertje toneelspelen. Bremmer organiseerde daarop een informeel afscheid. Een collega-predikant, ds. M.J.C. Blok van Voorburg, die naar het informele afscheid wilde komen, waarschuwde Bremmer in het 'officiële' deel geen negatieve opmerkingen te maken over het handelen van het curatorium of de senaat of suggestief te spreken over het kerkelijk conflict: 'Als de zaak hier derailleert, zal ik subiet ontstaan en verdwijnen'. Blok waardeerde Veenhof als hoogleraar maar 'in het geheel' niet als redacteur van *Opbouw*. Hij had veel kritiek op de manier waarop Veenhof leiding had gegeven aan het kerkelijk leven.¹⁰⁵

Het informele afscheid vond plaats op 8 april 1969 te Kampen. Bremmer hield een uitgebreide lofredede op de scheidende hoogleraar. Hij had goed geluisterd naar Blok en sprak bij de aanvang expliciet uit, 'dat dit initiatief

geheel los wil staan van de huidige kerkelijke situatie'. 'We zijn hier niet bijeen als "Opbouw"-fans of als een anti-"De Reformatie" groep'. Daarna ging hij met zevenmijlslarzen door het leven van Veenhof heen en typeerde hem uitstekend. Veenhof was de man van de 'historische bewijsvoering'. Ook roemde Bremmer diens 'kunst van het populariseren'. Veenhof was 'een van de sterren van de gereformeerde jeugd' geweest. 'Er was geen bondsdag of meeting of C. Veenhof sprak er.' Veenhof gebruikte veel 'adjectieven', bijvoorbeeld van 'het "grootse, wondere, oneindig heerlijke gebeuren"' en van 'het "mysterieuze veeltintige huwelijksleven"'.

Preken 'had de liefde van uw hart'. Bremmer releveerde de publicaties van Veenhof daarover, zowel *Predik het woord* als *Prediking en uitverkiezing*. Dat laatste noemde hij een 'bijzonder mooi boek'. De noten vond hij belangrijker dan de hoofdtekst zelf: '[W]ie eenmaal zijn tanden in deze notenrijstebrijberg gezet heeft, eet dóór'. De Woordverkondiging was in Veenhofs ogen 'mededeling van het heil'. Aankondiging van het oordeel was 'iets bijkomstigs'. 'Fel bestreed u in dit boek, dat Christus op gelijke voet heilsaanzegger en onheilsaanzegger zou zijn'. Bremmer haalde zo het onderwerp voor het voetlicht waarover Kamphuis Veenhof had bestreden. Veenhof had volgens Bremmer dominees opgeleid, die 'mannelijk en krachtig' preekten. Nu hij met emeritaat ging, zou hij bijstand gaan verlenen in het pastoraat in de kerk van Kampen.

Tenslotte noemde Bremmer het gezinsleven van Veenhof. Daarbij typeerde hij Jan en Klaas door hun werk in Zwitserland en Nijmegen als 'parachutisten in het koninkrijk Gods gedropt in het voorterrein'. Margriet toonde met haar werk in de kibboets dat Kampen in dat koninkrijk geen 'ghetto' was maar een 'lanceerbasis'. Veenhofs echtgenote werd uitgebreid lof toegezwaaid: 'Uw vrouw heeft u al die jaren bijgestaan met haar eigen charme. Keerde u zwaargewond van het front terug: ze verzorgde liefderijk uw wonden'. Maar Bremmer wist dat Veenhof niet alleen *zum Tode betriibt* maar ook *himmelhoch jauchzend* kon wezen: 'Steeg u op tot in de stratosfeer: ze bezorgde u weer een veilige landing. Wij hebben haar in onze hulde met nadruk opgenomen. Ze was uw nimmer versagend thuisfront'.¹⁰⁶

Velen – 140 predikanten uit het hele land¹⁰⁷ – hadden gul gegeven voor een portret van Veenhof van de Haagse kunstschilder Freerk Los. Bremmer onthulde het en bood het de scheidende hoogleraar aan. Vervolgens sprak ds. O. Mooiweer, die met name inging op Veenhofs Utrechtse periode. Zelf voerde Veenhof ook het woord, soms met ontroering. Hij was bescheiden: 'Mocht ik nog eens gecremeerd worden, dan zal ik niet bijgezet worden in het mausoleum van de grote theologen'. Hij had nooit gedacht dat hij ooit hoogleraar zou worden. Veenhof zei met vreugde aan zijn Kamper tijd terug te kunnen denken. Hij was zich ervan bewust tekortgeschoten te zijn: 'Ik moet met al deze arbeid gereinigd door Jezus Christus, eens voor God ver-

34. Onthulling portret Veenhof door R.H. Bremmer

schijnen. Ik heb altijd een intense afkeer gehad van alle ruzie en disharmonie. Het is net of God me er steeds weer in heeft gejaagd'. Veenhof eindigde met een klemmend beroep om elkaar vast te houden: 'Er is op dit moment geen wezenlijke grond om uiteen te gaan aanwezig. Ik geloof niet dat de Heer dit wil'. Ook Jager werd in het huldeblijk betrokken, in een tweede officieus gedeelte zonder aanwezigheid van de pers.¹⁰⁸

Zending Van Kemmen en zijn vrouw schreven Veenhof een hartelijke brief ter gelegenheid van diens afscheid. Separaat van die brief stuurden ze Veenhof een toepasselijk geschenk: '[E]en prachtig schild. Wit met bruin. Het heeft een ereplaats gekregen in onze voorkamer'. Het zendingswerk had Veenhofs hart: 'Met intense belangstelling volgen we wat we van jouw werk en dat van Reitsema horen en lezen. Je kunt er verzekerd van zijn dat we dagelijks met je meelevens en meebidden'.¹⁰⁹

Het officieuze huldeblijk in Kampen kon niet voorkomen dat de generale synode van Hoogeveen 1969-1970 enkele maanden later, op 12 september 1969, Jager en Veenhof definitief het recht ontnam om als lid met adviserende stem te blijven deelnemen aan de vergaderingen van de Kamper senaat. Die had dit recht van beide emeritushoogleraren al op 28 maart van dat jaar opgeschort. Zij hadden naar de opvatting van de synode onvoldoende pal gestaan voor de waarheid van Schrift en belijdenis en doortocht verleend aan dwaling. Er was een verschil in formulering. Jager werd ontrouw aan de belijdenis verweten, Veenhof dat deze de leer van de kerk te weinig had beschermd. Daarbij kwam volgens het achterliggende synoderapport dat Jager en Veenhof niet hadden willen meewerken aan het attestenbesluit.¹¹⁰ Overigens ontving Veenhof wel pensioen. Dat hij inmiddels lid was van de buitenverbandse, vrijgemaakte kerken deed hier niet ter zake. Hij was bovendien eervol ontslagen.¹¹¹

Veenhof werd in het commissierapport, nota bene samengesteld door zijn oud-leerling J. Douma, verweten dat hij aan het eind van zijn ambtsperiode steeds geweigerd had met de senaat te overleggen. Veenhof had dat aanvankelijk om gezondheidsredenen gedaan en daar had de senaat begrip voor. Maar dat hij dit na zijn emeritaat niet meer relevant vond, werd niet geaccepteerd. Als emeritus hoogleraar had hij de plicht als adviserend lid van de senaat te streven naar het herstel van de goede verhoudingen met de collega's.¹¹² Zo moest Veenhof voor de tweede maal in zijn leven een kerkelijke tuchtmaatregel ondergaan, dit keer vooral door toedoen van oud-leerlingen. Op 19 augustus 1969 had hij over die leerlingen somber aan Vonkeman geschreven: '[A]lles wat je ze hebt proberen bij te brengen is vergeefs geweest'. Hij ervoer bij hen een 'keiharde, rationalistische, wettische levenshouding – en prediking!'. 'Je staat soms verbijsterd over wat die jonge dominees, die soms met de hakken over de (examen)sloot kwamen, nu durven zeggen en doen.'¹¹³ Veenhof en Jager hadden beiden eerder zelf kerkelijke

tucht ervaren. Mede daarom benadrukten zij de zwaarte ervan. De tuchtmaatregel over het deelnemen aan de senaat was strikt genomen overigens geen kerkelijke tuchtmaatregel. Het was academische tucht op kerkelijke gronden. De hogeschool was immers school van de kerken.

In het 'Jaaroverzicht 1969' besteedde ds. D. Deddens aandacht aan de kerkscheuring die door de generale synode van Hoogeveen was bevestigd. Met verdriet schreef hij over de 'unaniem[e]' veroordeling van Veenhof en Jager. 'In het deconfessionaliseringsproces, dat de beschermende dijken doorsteekt en Gods volk weerloos maakt tegen de vloedgolf van modernisme en oecumenisme, hebben zij zich té vrijblijvend opgesteld', zo citeerde Deddens de betrokken *acta*. Maar de synode had ook uitgesproken van de beide hoogleraren te houden: 'Juist omdat ze ons lief zijn en de kerken hun zoveel dank verschuldigd zijn, is het oordeel dat wij moesten vellen zo smartelijk'. Beiden verloren het recht om als lid met raadgevende stem zitting te hebben in de senaat, althans 'zolang de geëiste genoegdoening niet gegeven is'.¹¹⁴ Ze konden zich nog bekeren.

De christelijke gereformeerde predikant ds. J.H. Velema had in *De Wekker* kritiek op deze maatregel. Hij nam het op voor Jager en Veenhof, die volgens hem als deputaten voor de samenspreking met zijn eigen kerkgenootschap een 'gewaardeerd aandeel' hadden gehad. Hij noemde uitdrukkelijk Veenhofs *Prediking en uitverkiezing*: 'Men proeft in dit boek de liefde tot de belijdenis'. Veenhof had in Velema's ogen de christelijke gereformeerden van alle vrijgemaakte deputaten het best begrepen, 'hetgeen gegeven zijn kennis en liefde voor de Afscheiding ook te begrijpen is'. Volgens Velema moesten Jager en Veenhof uit de hogeschool vanwege hun andere opvatting over de kerk dan de leidende groep. Velema werd vlijmscherp toen hij schreef, dat 'een ijzige consequentie' aan de vrijgemaakte kerken niet ontzegd kon worden: 'Maar op deze wijze verschilt de sfeer in een kerk niet veel van de sfeer in een door communisten geregeerd land, waar ook telkens "zuiveringen" plaats vinden tot heil van de natie en glorie van de partij en haar doctrine'. Hij sloot af met een veenhoviaans betoog. De kerkregering moest een 'geestelijk karakter' dragen, iets wat hij miste in deze synodebesluiten. Schrift en belijdenis waren bindend, niet een specifieke opvatting over de belijdenis. 'Maar de Hoogeveense methode ademt niet de geest van Christus en is niet doortrokken van de liefde tot de Koning der kerk, de kerken en de personen in kwestie.'¹¹⁵

Deze tekst van Velema zal de onderlinge verhoudingen tussen beide kerkgenootschappen niet ten goede zijn gekomen. Die waren overigens toch al bekoeld, ook door de kerkscheuring. De vrijgemaakte kerken (binnen het verband) wilden dan ook op hun synode van Hattem 1972-1973 geen nieuwe deputaten voor samenspreking benoemen. De christelijke gereformeerde synode weigerde uit te spreken dat de meningsverschillen over de toe-ei-

gening des heils binnen het raam van de belijdenis vielen. Ook hadden de christelijke gereformeerden geweigerd hun lidmaatschap van de Gereformeerde Oecumenische Synode (GOS) en het ICCC te beëindigen waar de vrijgemaakten om hadden gevraagd. Ten slotte bleven de christelijke gereformeerden moeite houden met de kerkopvatting van de vrijgemaakte kerken, die volgens hun een van de hoofdoorzaken was van de recente breuk binnen die kerken.¹¹⁶ En met dat laatste hadden ze gelijk. Dat de Christelijke Gereformeerde Kerken contacten hadden met de buitenverbandse vrijgemaakten werd niet genoemd, maar moet op de achtergrond hebben meegeënspeeld bij de beslissing. Daarbij zal het de binnenverbandse vrijgemaakten een doorn in het oog zijn geweest dat buitenverbandse theologiëstudenten hartelijk welkom waren op de hogeschool in Apeldoorn.¹¹⁷

Na de kerkscheuring bleken bijna dertigduizend van de 108.000 kerkleden (een kwart) en zeventig van de 273 predikanten en theologen (ook een kwart) buiten het verband van de vrijgemaakte kerken terechtgekomen te zijn.¹¹⁸ Veenhof had op 9 september 1966 in zijn bespreking van zijn eigen boek *Om kerk te blijven* een aantal van twintig- à vijftientwintigduizend genoemd, daarbij suggererend dat er sprake was van een bewuste actie: 'Er worden namen van predikanten genoemd die "er uit" moeten. Men noemt zelfs het getal van de kerkleden, die geëxcommuniceerd dienen te worden. Het zijn er een 20 à 25 duizend!'.¹¹⁹ Trimp had in *De Reformatie* verontwaardigd tegen deze suggestie geprotesteerd. Hij zou zich persoonlijk inzetten wanneer hij 'zo'n kaasboer, die hompen uit de kerk wil snijden bij ponden en kilo's tegelijk' tegen zou komen.¹²⁰ Maar de kerkscheuring was enkele jaren later wel een feit en Trimp en Veenhof stonden aan verschillende kanten van de breuklijn. De bom was na twee decennia van oplopende kerkelijke spanningen gebarsten. Ze hadden het achteraf beschouwd nog lang met elkaar uitgehouden. De diversiteit binnen de vrijgemaakte kerken, die er van meet af aan geweest was, had niet geleid tot een vreedzaam samenleven van de verschillende facties. De dominante groep greep uiteindelijk naar het instrument van de kerkelijke tucht, wat leidde tot een kerkscheuring.¹²¹ De groep van de doorgaande reformatie bleef zich bewegen in het klimaat van het absolute – moderniteit: objectief en totaal – met het vroege schilderiaanse motto 'het absolute in elk concreet ding' in haar vaandel. De groep rond *Opbouw* had zich juist steeds meer teruggetrokken uit dit klimaat, Veenhof en Jager voorop.

In het tijdvak 1944-1966 waren reeds enkele tientallen predikanten weggegaan uit de vrijgemaakte kerken vanwege de toestanden daar.¹²² En nu was de kerk gescheurd. Tot zijn grote verdriet had Veenhof dit met al zijn waarschuwingen en oproepen tot eenheid en verdraagzaamheid niet kunnen voorkomen. De spanningen hadden hem op het laatst zoveel druk gegeven, dat hij om gezondheidsredenen emeritaat aan moest vragen. Dat

kreeg hij, eervol zelfs, ondanks zijn vermeende ontrouw aan de confessie en de beschuldiging van obstructie van de samenwerking binnen de senaat. Het ging de curatoren kennelijk te ver Veenhof dat eervol emeritaat te onthouden. Daarvoor had hij te veel betekend voor kerk en hogeschool. Het absolute in elk concreet ding had zelfs binnen de vrijgemaakte kerken zijn grenzen. De latere tuchtmaatregel, die alsnog werd genomen, moet hij na zijn eervolle emeritering ervaren hebben als een trap na. Het informele huldeblijk door oud-leerlingen vormde voor Veenhof een pleister op deze wonde.

Noten

1. Werkman, *Het hondje van Sollie*, 101.
2. Alle hoogleraren en lectoren van de theologische hogeschool woonden in Kampen, behalve zendingslector D.K. Wielenga, die ook predikant was in Rotterdam-Centrum. Zie het *Handboek* 1968 van de vrijgemaakte kerken, 104 en 124.
3. Drie brochures over de Kamper kerkstrijd zijn in bijzondere mate betekenisvol, namelijk J. Kamphuis, *Verantwoording van een keus Anno Domini 1967* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1967); *Kerkscheuring in Kampen Anno Domini 1967. Antwoord van de kerkeraad* (Kampen [Kerkeraad van de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt in Kampen] [1968]); en J. Kamphuis, *Om recht en waarheid. Een protest tegen het 'verbeeld verhaal' in het geschrift Kerkscheuring in Kampen Anno Domini 1967* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1968).
4. Kamphuis, *Om recht en waarheid*, 121-124, citaten op 124.
5. *Acta particuliere synode GKV Overijssel Zwolle 1966-1975*, 33-35.
6. C. Veenhof, 'De Mozaïsche wet en de wet der tien geboden', *Opbouw* 10, nr. 14, 1 juli 1966, 106-107.
7. 'Prof C. Veenhof sprak over "Grondslagen der christelijke politiek"', *Kamper Nieuwsblad*. 12 mei 1966.
8. Kamphuis, *Om recht en waarheid*, citaten op 124 respectievelijk 113.
9. G. Visee, 'Klaagschrift en bede om revisie' in: *Bundel klaagschriften en revisieverzoeken vanuit Kampen 2* (Kampen Gereformeerde Kerk Kampen [scriba J. Bos] 1969).
10. Zie hierna in dit hoofdstuk.
11. *Acta generale synode GKV Hoogeveen 1969-1970*, 216-217. Op de vorm van de besluiten had de generale synode wel belangrijke kritiek (216).
12. Archief-Veenhof, Afschrift brief Veenhof aan een zekere Zeegers, 16 mei 1967, inv. nr. 5.
13. Siebe, 'Tussen wereldkerk en ware kerk', 225-226.
14. Mededeling Barend Kamphuis.
15. Deze brief van Kamphuis is integraal opgenomen in zijn brochure *Verantwoording van een keus*, 13-16.
16. ADC, Archief Nederlands Gereformeerde Kerken, Archief-Ds. J.O. Mulder, Brief J. Werkman vanuit Kampen, 18 december 1966, inv. nr. 6. Op 24 juli 1967 zou Werkman ds. Mulder opnieuw vragen zijn handtekening onder de *Open brief* terug te nemen, dit keer om de inmiddels ontstane breuk in de vrijgemaakte, kerkelijke gemeente in Kampen te kunnen lijmen. Werkman bevond zich op dat moment in de buitenver-

- bandse gemeente. Later zou hij na een verhuizing kiezen voor de vrijgemaakte kerken. Laatstgenoemde brief bevindt zich onder hetzelfde inventarisnummer.
17. C. Veenhof, 'Het incident in de Kamper kerkdienst', Rubriek 'Persschouw', *Opbouw* 10, nr. 35, 16 december 1966, 279-280, citaten op 280.
  18. Zie hier Siebe, 'Tussen wereldkerk en ware kerk', 236-237, met name voetnoot 112. Kamphuis had eind 1963 hier reeds in die geest over geschreven in *De Reformatie* 39, nr. 8, 23 november 1963, 54-55, onder de titel 'Nogmaals: schorsing en kerkverband' IV, Rubriek 'Kerkelijk leven': 'Men lette er op, dat Voetius hier dus een geval behandelt, dat metterdaad vérder reikt dan wat ons nú voor de aandacht staat. Hier maar niet het geval van een schorsing van een ambtsdrager door een *kerkeraad*, maar de opschorting of het ontnemen van de ambtsbevoegdheid van een *kerkeraad* door de *gemeente!*' (55). In het citaat van Voetius dat Kamphuis geeft, is inderdaad sprake van het zich afscheiden door de lokale kerkelijke gemeente van de kerkenraad.
  19. G. Visee, 'Curatoren', Rubriek 'Kerkelijk leven', *Opbouw* 10, nr. 49, 24 maart 1967, 386.
  20. C. Veenhof, 'Het ABC van de belijdenis omtrent de kerk', *Opbouw* 10, nr. 44, 17 februari 1967, 346. Abusievelijk is deze pagina genummerd als 246.
  21. D. van Dijk, 'President-curator', Rubriek 'Kerkelijk leven', *Gereformeerde kerkbode voor Groningen, Friesland, Drenthe* 23, nr. 14, 8 april 1967, 1-2, citaat op 2.
  22. G. Visee, 'President-curator', Rubriek 'Kerkelijk leven', *Opbouw* 10, nr. 49, 24 maart 1967, 385-386.
  23. Van Dijk, 'President-curator', 2.
  24. Senaatsnotulen, Memorandum 18 maart 1967, inv. nr. 118.
  25. Archief-Bremmer, Brief Veenhof vanuit Kampen, 17 maart 1967. Zie hier ook Siebe, 'Tussen wereldkerk en ware kerk', 227.
  26. C. Veenhof, 'Prof. Jager emeritus', *Opbouw* 10, nr. 49, 24 maart 1967, 388.
  27. Archief-TU Kampen GKV, Ingekomen stukken curatorium 1967, 'Collegeverslag periode Kerst 1966 – Paschen 1967' van ds. J. Hettinga en ds. I. de Wolff, 15 maart 1967, inv. nr. 17, citaat op 4.
  28. 'Collegeverslag', 1. Bij het preekcollege was Jager niet aanwezig. Zijn naam wordt daar in ieder geval niet genoemd.
  29. *Acta generale synode GKV Amersfoort-West 1966-1967*, 25.
  30. Archief-Bremmer, Brief Veenhof vanuit Kampen, 17 maart 1967.
  31. Zie hier ook Siebe, 'Tussen wereldkerk en ware kerk', 229-230, vooral voetnoot 90.
  32. Het boek staat inderdaad als vereiste literatuur op de lijst in de *Almanak FOI* 1961-1963, 32. In de daarop volgende *Almanak FOI* 1964-1967 is geen literatuurlijst opgenomen.
  33. C. Veenhof, 'Schoep-Honig ... en de synode. Een vraag. Een antwoord. Een vonnis', *Opbouw* 11, nr. 1, 7 april 1967, 20-21, citaten op 21. Veenhof koos met het standpunt over kerkelijke tucht en uitsluiting van het koninkrijk van God een positie, die niet elke vrijgemaakte met hem deelde. Zie hierna in dit hoofdstuk. De bewuste zinsnede is ook niet terug te vinden in de tekst van artikel 79 en 80 DKO. Wel ligt Veenhofs positiekeuze in het verlengde van het klassieke gereformeerde avondmaalsformulier en zondag 31 van de Heidelbergse catechismus waarin duidelijk wordt gemaakt dat gelovigen door de kerkelijke tucht buitengesloten worden van het rijk van God zolang zij zich niet bekeren van ernstige zonden. Kerkelijke tucht is nauw verbonden met het gebruik van de sleutels van het hemelrijk, genoemd in Mattheüs 16: 19.

34. Archief-Bremmer, Brief H.J. Jager vanuit Kampen, 7 juni 1967.
35. Informatie Jan Veenhof. In de al genoemde brief van Veenhof van 17 maart 1967 aan Bremmer had hij geschreven in de tweede helft van maart ook een week naar Bazel te zullen gaan. Tijdens de zomer trokken de Veenhofs vaker naar Zwitserland. Dat Veenhof zes weken weg was geweest, klopt met de informatie uit de senaatsnotulen. Zie hierna in dit hoofdstuk. Jan Veenhof vertelde de biograaf dat Veenhof in de jaren daarna vaak in de zomer samen met zijn vrouw naar Zwitserland kwam om bij hem te logeren.
36. Siebe, 'Tussen wereldkerk en ware kerk', 238.
37. J. Kamphuis, *Gods nieuw begin met Zijn volk. Verslag van de preek over Hosea 2: 13, 14, uitgesproken door Prof. J. Kamphuis op zondagmorgen 25 juni 1967 in de bovenzaal van restaurant 'De Hanzestad', in de eerste dienst des Woords, waartoe de ouderlingen broeders. W.C. van Dijk en D.J. Gritter de gemeente des Heren te Kampen hebben opgeroepen* ([Enschede Boersma] 1967).
38. De biograaf heeft deze informatie van zijn vader, die destijds in Emmeloord als ouderling lid was van de kerkenraad, en van de ouderling uit de gemeente van Marknesse zelf. De namen van de betrokken ouderlingen zijn bij de biograaf bekend.
39. Met dank aan E. Krikke (1931) uit Tytsjerk en mevrouw B.L. Greving (1946) uit Leeuwarden voor de verstrekte informatie. Ook de vrijgemaakte kerk van het tegen Leeuwarden aan gelegen Huizum scheurde niet.
40. C. Veenhof, 'Antwoord aan Dr. Douma I', *Gereformeerd gezinsblad* 23, nr. 4504, 7 augustus 1967, 3; 'Antwoord aan dr. J. Douma II', *Gereformeerd gezinsblad* 23, nr. 4509, 12 augustus 1967, 3; 'Antwoord aan dr. J. Douma III (slot)', *Gereformeerd gezinsblad* 23, nr. 4512, 16 augustus 1967, 3.
41. Veenhof, 'Antwoord aan dr. Douma I'. Inderdaad had ds. D. Deddens de beschuldiging van Van Houdt doorgegeven in zijn Jaaroverzicht binnen het *Kerkelijk handboek* 1966, 203. De hoogleraar economie J.G. Knol had tegen de beschuldiging van Van Houdt geprotesteerd.
42. Veenhof, 'Antwoord aan dr. J. Douma II'.
43. Veenhof, 'Antwoord aan dr. J. Douma III (slot)'.
44. J. Douma, 'Repliek I', *Gereformeerd gezinsblad* 23, nr. 4524, 30 augustus 1967, 3.
45. J. Douma, 'Repliek II', *Gereformeerd gezinsblad* 23, nr. 4527, 2 september 1967, 3.
46. Zie voor de kwestie-Goossens <http://www.opbouwonline.nl/artikel.php?id=13695> (geraadpleegd op 7 februari 2014). Zie hier ook de passages over deze Goossens in De Graaf, *De wereld wordt omgekeerd* (via persoonsregister). In het *Handboek gkv* 1959 wordt op de bladzijden 219 en 220 ingegaan op de kwestie-Eenhoorn zonder dat geheel duidelijk wordt waar deze precies over ging.
47. J. Douma, 'Repliek III (slot)', *Gereformeerd gezinsblad* 23, nr. 4533, 9 september 1967, 5.
48. In 1969 zou Douma een ook genuanceerde brochure uitbrengen waarin hij de balans opmaakte van het kerkelijk conflict, dat op dat moment vrijwel was uitgewoed: *Herinnering en verwachting. Een woord ter bemoediging in de huidige crisis binnen de Gereformeerde Kerken* (Groningen De Vuurbaak 1969). Daarin stak hij ook de hand in eigen, 'binnenverbandse' boezem. Zo sprak hij op bladzijde 85 van een polemiek in *De Reformatie*, waarin hij vaak de poging had gemist om de tegenstanders te winnen 'door vanuit het goede dat ons nog verbindt een appel op hun hart te doen'. Ook noemde hij

- daar uitdrukkelijk de 'uitschieters, waartoe een temperamentvol schrijver als prof. Kamphuis wellicht gemakkelijker komt dan een ander', ook al woog het eerste bij Douma zwaarder dan het tweede.
49. Archief-Veenhof, Brief J.J. Buskes vanuit Amsterdam-Zuid, 12 januari 1967, inv. nr. 5.
  50. Zie hoofdstuk 4.
  51. Archief-Veenhof, Brief ds. J. Overduin vanuit Veenendaal, 23 januari 1967, inv. nr. 5.
  52. C. Veenhof, 'Volk Gods', *Opbouw* 9, nr. 46, 4 maart 1966, 382-383, citaat op 383.
  53. C. Veenhof, *Volk van God. Enkele aspecten van Bavincks kerkbeschouwing* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1969).
  54. G.R.V., Recensie *Volk van God*, *Trouw*, 20 juni 1970.
  55. Senaatsnotulen, 6 juni 1967, inv. nr. 118.
  56. Archief TU-Kampen, Correspondentie curatorium 1967, inv. nr. 133.
  57. Senaatsnotulen, Schooldagcommissie, 1 augustus 1967, inv. nr. 118. Het is voor de status van de notulen van belang erop te wijzen dat deze pas op 20 september 1968 werden vastgesteld, op het moment dat naast Jager ook Veenhof al met emeritaat was. Dit geldt ook voor de notulen van de rest van het jaar 1967. Die zijn pas in de loop van 1968 vastgesteld.
  58. Senaatsnotulen, 8 augustus 1967, inv. nr. 118.
  59. Senaatsnotulen, 14 augustus 1967, inv. nr. 118.
  60. *Acta generale synode GKV Hoogeveen 1969-1970*, artikel 288, 296-298. Beide lectoren werkten als leraar aan het Kamper Gereformeerd Lyceum én als lector aan de Theologische Hogeschool.
  61. De kerkelijke spanningen leidden bij Buwalda tot een maagzweer. De biograaf herinnert zich een ziekenbezoek aan diens leraar Latijn en zijn vrouw aan de Jan van Arkelstraat 59 te Kampen in het voorjaar van 1970.
  62. C. Veenhof, 'Over de attesten van de studenten van onze Theologische Hogeschool', Rubriek 'Persschouw', *Opbouw* 11, nr. 24, 22 september 1967, 190-191.
  63. Notulen curatorium, 21 augustus 1967, artikel 3; en 25 augustus 1967, artikel 5, inv. nr. 4.
  64. Ds. J. Meester bleek volgens de notulen van de curatoriumvergadering van 16 november 1967 niet herbenoemd als curator door de generale synode. Tot op dat moment fungeerde hij echter wel als zodanig, hoe moeilijk de kerkelijke situatie ook was. Zie Archief-TU Kampen GKV, inv. nr. 4.
  65. Archief-TU Kampen GKV, Ingekomen stukken curatorium 1966-1967, Brief generale synode Amersfoort-West, 6 juni 1967, inv. nr. 17.
  66. Notulen curatorium, 25 augustus 1967, artikel 4, inv. nr. 4.
  67. Notulen curatorium, 4 september 1967, artikel 3, inv. nr. 4.
  68. Redactie, 'Open brief geen sjibboleth', 'Rubriek kerkelijk leven', *Opbouw* 11, nr. 22, 8 september 1967, 171-172, citaten op 172.
  69. Senaatsnotulen, 8 september 1967, artikelen 2 en 3, inv. nr. 118.
  70. Westerhuis, 'Te berde', *Opbouw* 11, nr. 22, 8 september 1967, 173. Zie verder senaatsnotulen, 9 september 1967, artikel 3.
  71. Senaatsnotulen, 11 september 1967, inv. nr. 118.
  72. Notulen curatorium, 12 september 1967, artikel 1, inv. nr. 4.
  73. Senaatsnotulen, 29 september 1967, artikel 6, inv. nr. 118.
  74. Informatie Margriet Naber-Veenhof.

75. Senaatsnotulen, 28 oktober 1967, inv. nr. 118.
76. Ingekomen stukken curatorium, Brief senaat, 30 oktober 1967, inv. nr. 17.
77. Ingekomen stukken curatorium, Brief generale synode van Amersfoort-West, 25 oktober 1967, inv. nr. 17.
78. Ingekomen stukken curatorium, Brief H.J. Jager, 12 december 1967, inv. nr. 17.
79. Ingezonden stukken curatorium, Brief Veenhof, 21 december 1967, inv. nr. 17.
80. Notulen curatorium, 30 november 1967, art. 2, inv. nr. 4. Ook Schilder was ziek en zou die week in Leeuwarden in het ziekenhuis worden opgenomen. Doekes was die week tijdens een college onwel geworden.
81. Archief-Ds. J.O. Mulder, Doos 2, Map 9, Nota Veenhof inzake fragment fata academica, 6 december 1967.
82. Notulen curatorium, 12 december 1967, inv. nr. 4.
83. Notulen curatorium, 11 januari 1968, inv. nr. 4.
84. Notulen curatorium, 25 januari 1968, art. 3c, inv. nr. 4; Ingekomen stukken curatorium, Brief Veenhof, 21 januari 1968, inv. nr. 18.
85. Notulen curatorium, 25 januari 1968, art. 7, inv. nr. 4.
86. Notulen curatorium, 25 januari 1968, art. 4, inv. nr. 4.
87. Notulen curatorium, 25 januari 1968, art. 8, inv. nr. 4.
88. Ingekomen stukken curatorium, 14 februari 1968, inv. nr. 18.
89. Notulen curatorium, 22 maart 1968, art. 5, inv. nr. 4.
90. Notulen curatorium, 15 februari 1968, art. 3.2 en 5, inv. nr. 4.
91. Ingekomen stukken curatorium, Brief Veenhof, 14 maart 1968, inv. nr. 18. Zie hier ook de notulen van het curatorium, 15 maart 1968, art. 3e, inv. nr. 4.
92. Senaatsnotulen, 10 april 1968, art. 8, inv. nr. 118.
93. Ingekomen stukken curatorium, Brief Veenhof, 13 april 1968, inv. nr. 18. Zie hier ook de notulen van het curatorium van 16 april 1968, art. 4.b, inv. nr. 4.
94. Notulen curatorium, 16 april 1968, art. 4.c., inv. nr. 4.
95. Notulen curatorium, 16 april 1968, art. 6, inv. nr. 4.
96. Zo staat het in de senaatsnotulen van 21 mei. In de notulen van de vergadering van het curatorium van 17 mei staat vermeld dat zes curatoren stemden voor deze formulering, terwijl twee curatoren tegenstemden.
97. Senaatsnotulen, 21 mei 1968, Nota, inv. nr. 118, en de Notulen van het curatorium, 17 mei 1968, art. 3, 10 en 11, inv. nr. 4.
98. Brievenverzameling ds. J. Vonkeman, Brief Veenhof, 12 september 1968.
99. G. Visee, 'Prof. C. Veenhof emeritus', Rubriek 'Kerkelijk leven', *Opbouw* 12, nr. 8, 24 mei 1968, 58. Prof. Greijdanus had wel in actieve dienst zijn zeventigste verjaardag bereikt, maar dat was binnen de nog ongedeelde Gereformeerde Kerken in Nederland.
100. G. Visee, 'Het eervol ontslag aan prof. Veenhof', Rubriek 'Persschouw', *Opbouw* 12, nr. 13, 101-102, citaten op 101 en 102.
101. 'Ten geleide', *Dienst* 16, 7 & 8 (1968), 1.
102. A.N. H.[endriks] en A. K.[ooij], 'Professor C. Veenhof emeritus', *Dienst* 16, 7 & 8 (1968), 3-4, citaten op 3 en 4.
103. Visee, 'Het eervol ontslag aan Prof. Veenhof', 101.
104. R.H. Bremmer, 'Prof. C. Veenhof. De man en zijn werk', *Opbouw* 13, nr. 3, 18 april 1969, 18-20, hier met name 18. Veenhof meldde dit aan de senaat in een brief van 22

- september 1968. De inhoud van deze brief is opgenomen als bijlage bij een brief van de senaat aan de generale synode van 26 juni 1969 (afschrift IV). Archief TU Kampen GKV, Archief Deputaten-curatoren, Ingekomen en uitgegane stukken 1968-1969, inv. nr. 18.
105. Archief-Bremmer, Brief M.J.C. Blok vanuit Voorburg, 31 maart 1969.
  106. Bremmer, 'Prof. C. Veenhof. De man en zijn werk', citaten op 18, 19 en 20.
  107. Dit was iets meer dan de helft van het totale predikantenbestand (273) binnen de vrijgemaakte kerken. Het totale aantal is ontleend aan het *Handboek GKV 1967*, 7-15. Er is niet gekozen voor de data uit de relevante publicatie voor 1969, omdat daar al tientallen predikanten niet meer in opgenomen zijn vanwege de kerkscheuring.
  108. 'Dr. R.H. Bremmer: "De kerken huldigen in u vandaag een makker die zij begrijpen." Afscheid van prof. C. Veenhof', *Kamper nieuwsblad*, 10 april 1969.
  109. Brievenverzameling ds. J. Vonkeman, Brief Veenhof vanuit Kampen, 19 augustus 1969.
  110. Zie mijn *Alle malen zal ik wenen*, 50-51 en de relevante *Acta generale synode GKV Hoogeveen 1969-1970*, artikel 143, 116-117. Zie voor het achterliggende synoderapport dezelfde *Acta*, bijlage 13, 557-586, voor de kwestie van het attestenbesluit vooral 565.
  111. Archief Deputaten-curatoren, Rapport curatorium inzake nadere vaststelling pensioenen H.J. Jager en C. Veenhof ten behoeve van de generale synode van Groningen-Zuid 1978, inv. nr. 42. De biograaf heeft enkele jaren geleden uit de kring van het *Institute for Christian Studies* in Toronto het verhaal gehoord, dat Veenhof ook zijn pensioen zou zijn ontnomen. Dat is beslist onjuist.
  112. Archief Deputaten-curatoren, Ingekomen en uitgegane stukken 1968-1969, Rapport commissie I, Stencil no. 77 d.d. 11 september 1969, inv. nr. 18.
  113. Brievenverzameling ds. J. Vonkeman.
  114. *Handboek GKV 1970*, 188-189, citaten aldaar.
  115. J.H. Velema, 'Triest', Rubriek 'Voor de lens', *De Wakker* 78, nr. 50, 3 oktober 1969, 385-386, citaten op 386.
  116. *Acta generale synode GKV Hattem 1972-1973*, artikel 222, 240-242.
  117. J. Bouma, 'Inleiding. De theologische studiebegeleiding. Een Nederlands Gereformeerd alternatief' in: J. Bouma, J. Dekker, A.M. van Leeuwen en K. Muller, red., *Begeleidend schrijven. 25 jaar theologische studiebegeleiding* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1994) 9-15, vooral 11 en 14.
  118. Siebe, 'Tussen wereldkerk en ware kerk', 203. De aandelen zijn berekend aan de hand van de relevante totaalgegevens uit het *Handboek GKV 1967*, met name 7-15 en 119.
  119. Veenhof, 'Boekbespreking. Prof. C. Veenhof, *Om kerk te blijven*', 165.
  120. Trimp, 'Kopie of keerzijde?', 21.
  121. Aleit Veenstra beschrijft dit proces van 'condemnation' van de ene groep door de andere vanuit een sociologisch gezichtspunt in haar Master thesis 'To be Gereformeerd in word and deed: a case study on the schism between the Gereformeerde Kerken vrijgemaakt and the Nederlands Gereformeerde Kerken in the late 1960s'. Master thesis University of Amsterdam (2013).
  122. Veenhof citeerde in zijn 'Ds. K.D. Gerber – de veertigste', Rubriek 'Persschouw', *Opbouw* 10, nr. 15, 8 juli 1966, 117-118, ds. Visee die in de *Kamper kerkbode* had geschreven dat er in de periode na de Vrijmaking ongeveer veertig predikanten de vrijgemaakte kerken hadden verlaten vanwege de kerkelijke spanningen: 'op de 7 à 8

is er een vertrokken'. Visee had eraan toegevoegd dat dit een minimumschatting was omdat er ook predikanten vanwege de kerkelijke moeilijkheden vervroegd waren geëmeriteerd of 'veldprediker' waren geworden. Citaat op 117.

Vrijgemaakte erflater:

‘Mijn enige doel is geestelijke weerbaarheid’¹ (1969-1983)

Na zijn met pijn omgeven afscheid van de hogeschool brak voor Veenhof de laatste levensfase aan. Daarin verwerkte hij de kerkscheuring en maakte hij de balans van zijn leven op. Hij kreeg er ruim de tijd voor. Op allerlei manieren schreef hij zijn geestelijk testament en legde hij zijn visie op kerk en wereld vast voor de generaties na hem. Hij ontpopte zich als de vader van de latere Nederlands Gereformeerde Kerken. Bij dat alles maakte hij gebruik van zijn geliefde historische methode. Er vonden in zijn emeritaatsperiode twee schokkende gebeurtenissen plaats, een auto-ongeluk in 1971 en het verlies van Marrie, zijn grote liefde, steun en toeverlaat, in 1979. De laatste jaren van zijn leven maakte hij gebruik van de gastvrijheid van zijn dochter Margriet en haar man Albert Naber, aanvankelijk in Uithoorn en later in het Friese Oudemirdum.

Verwerking kerkscheuring

Half mei 1970 maakte Veenhof in *Opbouw* '[d]e trieste balans' op van de besluiten van de vrijgemaakte generale synode van Hoogeveen 1969-1970. Daarbij liet hij zijn gedachten, niet langer gehinderd door allerlei vrijgemaakte kerkelijke gevoeligheden en afspraken, de vrije loop. Hij sprak van 'massa-executie van ambtsdragers', 'kerkbederf, stijlverlies en rechtsverachting', en een 'sectarische mentaliteit' die 'voortvretend separatisme' zou veroorzaken. Dat laatste bleek volgens hem uit de uitstoting van buitenverbanders uit de vrijgemaakt-gereformeerde organisaties zoals Gereformeerd Politiek Verbond en Gereformeerd Maatschappelijk Verband. Ook gereformeerde schoolverenigingen royeerden personen die buiten het verband van de vrijgemaakte kerken terecht waren gekomen.²

Een maand later nam Veenhof samen met zijn vrouw ook in letterlijke zin afstand van de kerkelijke problematiek in Nederland door enkele weken op familiebezoek te gaan in Canada.³ Ze waren te gast in Coaldale (Alberta) bij een zus van Marrie, die Sjoerdte heette en getrouwd was met Hiske Leffers, die boer was.⁴ Daar bleef Veenhof uiteraard bezig met de verwerking van

zijn kerkelijke trauma. Bovendien volgden de aan de vrijgemaakte kerken gelieerde *Canadian Reformed Churches*, waar zijn schoonzus en zwager lid van waren, de ontwikkelingen in Nederland op de voet. Veenhof publiceerde na terugkomst in Nederland enkele opmerkelijke artikelen over zijn reis. Zo had hij avondmaal gevierd in Coaldale. Veenhof had open kaart gespeeld. Hij zou dat niet hebben gedaan als bezwaren waren gerezen. Maar die waren er niet geweest.

Ds. D. van Dijk had er zijn staf over gebroken in de *Gereformeerde kerkbode van Groningen, Friesland en Drente* en noemde het handelen van de kerkenraad van Coaldale 'niet broederlijk', omdat zij de besluiten van de generale synode van Hoogeveen niet hadden gerespecteerd. Veenhof had de Canadese broeders en zusters tijdens zijn rondreis gewaarschuwd het kerkelijk conflict uit Nederland niet te importeren naar Canada. Hij had daarom via zijn familie in Canada geen preekverzoek gedaan. Wel had hij bij zijn oud-student ds. D. de Jong van Edmonton, die aanwezig was op een samenzijn van verwanten van Veenhof, geïnformeerd of hij voor zou kunnen gaan in kerkdiensten van de *Canadian Reformed Churches*:

Hoewel er geen officiële uitspraken daarover gedaan waren, wist ik dat een kerk die hem daartoe zou uitnodigen grote moeite zou krijgen en in het kerkverband veroorzaken. Helaas moest ik hem dit op zijn vraag antwoorden. Ik heb nooit de verdrietige uitdrukking op zijn gezicht vergeten bij dit antwoord (...).⁵

Intussen beïnvloedde Veenhof met zijn deelname aan het Canadese avondmaal wel de mogelijkheid van de import van de conflicten. In elk geval zal het artikel van Van Dijk de overkant van de Atlantische Oceaan hebben bereikt.⁶

Veenhof had tijdens zijn vakantie genoten van wat kerkhistorisch onderzoek. Uit Canadese kerkelijke *acta* had hij boeiend materiaal opgediept van waaruit hij commentaar kon leveren op de recente kerkelijke ontwikkelingen in Nederland. In 1950 had de kerkenraad van Hamilton (Ontario), net als de kerkenraad van Groningen-Zuid later in het geval van ds. A. van der Ziel zou doen, zijn predikant, ds. W. Loopstra, 'onder eigen verantwoordelijkheid' geschorst met negatie van het afkeurende oordeel van de genabuurde kerk van Burlington. Anders dan in het geval van Van der Ziel hadden de meerdere vergaderingen van het besluit van de kerkenraad van Hamilton geen spaan heel gelaten. Triomfantelijk concludeerde Veenhof: 'Ze gaven daarmee een duidelijke en beschamende les aan de Nederlandse vrijgemaakte kerken'. Zo haalde hij vanuit de kerkgeschiedenis zijn gram.

Daarmee was Veenhof niet klaar. Een deputaat van de Canadese synode had zich gebogen over de 'kerkrechtelijke manipulaties' van de vrijgemaakte synodes van Rotterdam-Delfshaven in 1964 en Amersfoort in 1967. Die

kwam tot de slotsom dat de kerkenraad van Groningen-Zuid de kerkenorde met zijn handelen – negeren van het negatieve oordeel van de genabuurde kerk – had ‘verloochend’. De meerdere vergaderingen hadden afgeweken van de kerkenorde door die ‘schending’ goed te keuren. De Canadese synode besloot daar ‘nog geen consequenties [aan] te verbinden’ omdat zij ‘niet zeker was of de geconstateerde overtreding van de Kerkorde een *incident* of een *symptoom* was (...)’.⁷ De Nederlandse vrijgemaakten kregen van hun Canadese geestverwanten voorlopig het voordeel van de twijfel.

Een week later wreef Veenhof nog wat zout in de wonden door vanuit Canadese *acta* te melden dat de synode van de *Canadian Reformed Churches* in 1954 had besloten bij de aanvang van haar zittingen niet langer instemming met de belijdenis te vragen aan de synodeleden. Dat zou een blijk van wantrouwen zijn, omdat die synodeleden werden afgevaardigd door kerken die op de grondslag van de belijdenis stonden. De parallel met de behandeling van Schoep in Amersfoort in 1967 werd niet genoemd maar was duidelijk.⁸ Zo spaarde Veenhof na de tuchtmaatregel die hem had getroffen de vrijgemaakte kerken binnen het verband zijn kritiek niet. En voor hem persoonlijk betekende dit kritisch volgen telkens een stapje in zijn eigen verwerkingsproces. Zo kon het kerkelijk leed, dat hem was overkomen, langzamerhand zijn plek krijgen.

In diezelfde tijd gaf de niet-vrijgemaakte steunorganisatie van het GPV, het Nationaal Evangelisch Verband (NEV), Veenhof onverwacht en naïef gelegenheid zich eens flink af te reageren op de binnen het verband gebleven vrijgemaakten. Het NEV verzocht hem zijn naam ter beschikking te stellen voor hun folder ter ondersteuning van P. Jongeling bij de verkiezingen van de Tweede Kamer in het voorjaar van 1971.⁹ Veenhof reageerde daar schriftelijk als door een adder gebeten op en publiceerde zijn brief in *Opbouw* van 16 april 1971. Hij wilde geen positief stemadvies geven voor iemand die in zijn dagblad de kerkscheuring in de vrijgemaakte kerken en de breuk in vrijgemaakte organisaties had ‘voorbereid, goedgekeurd en verdedigd’. Bovendien waren buitenverbanders uit het GPV gestoten en kon Veenhof daar zelf geen lid meer van worden. Ook Groen van Prinsterer, het boegbeeld van het GPV, zou geen lid hebben kunnen worden vanwege diens lidmaatschap van de Nederlandse Hervormde Kerk. Groen was immers niet met de Afscheiding meegegaan.

Het venijn van Veenhofs brief zat in de staart. Hij nam de communisten-metafoor over die de christelijke gereformeerde ds. J.H. Velema eerder had gebruikt in zijn commentaar op de tuchtmaatregel ten opzichte van Veenhof en Jager:

Ik kan en mag niet stemmen op een partij, die hierin gelijkenis vertoont met de communistische partijen van achter het ijzeren gordijn, dat al-

leen een bepaalde gekwalificeerde élite daarvan lid kan worden, maar die er tegelijk naar streeft zoveel mogelijk stemmen op haar kandidaten te verenigen, stemmen van lieden die ten opzichte van de partij de rol van 'houthakkers en waterputters' mogen vervullen.¹⁰

Jongeling reageerde in een vraaggesprek met Rik Valkenburg furieus en noemde Veenhof 'verbitterd'. 'God zal deze man ter verantwoording roepen om wat hij zegt – zoals hij ook mij eens ter verantwoording zal roepen.'¹¹

Auto-ongeluk en verontrusting

Medio 1971 raakte Veenhof betrokken bij een auto-ongeluk.¹² Dit overkwam hem op zondag 27 juni toen hij onderweg was naar een preekbeurt in de buitenverbandse vrijgemaakte gemeente van Amsterdam-Zuid, waar hij ook het avondmaal zou bedienen. Veenhof werd opgenomen in het ziekenhuis van de Vrije Universiteit in Amsterdam. Zijn rechterbovenarm was in zeven stukken gebroken en zijn linkerdijsbeen van boven tot onder gespleten. Daarnaast had hij een hoofdwond van dertig centimeter. Na de benodigde operatie kreeg Veenhof een hardnekkige infectie aan zijn dijsbeen, waar hij vervolgens nog enkele malen aan moest worden geopereerd. Alles bij elkaar verbleef hij ruim acht maanden in het ziekenhuis. Later dat jaar moest hij nog twee perioden van enkele weken in het ziekenhuis van de Vrije Universiteit worden opgenomen, waarbij hij weer aan zijn been werd geopereerd. Thuisgekomen in Kampen moest hij opnieuw leren lopen.¹³

Marrie verbleef in die tijd bij haar dochter en schoonzoon in Uithoorn en ging elke dag met de bus naar het ziekenhuis om haar man te bezoeken. Op een avond kwam ze volgens haar dochter erg uitgelaten en vrolijk thuis. Haar man had van een bezoeker een flesje geestrijk vocht gekregen. Hoewel Veenhof en zijn vrouw praktisch geheelonthouder waren vanwege de ellende die ze vroeger gezien hadden van alcoholmisbruik, besloten ze tijdens het bezoekuur toch een keer een glaasje 'wijn' te drinken. Het bleek sterker dan verwacht met het genoemde gevolg.

In de brief vanuit het hospitaal aan Hans en Rens Vonkeman in Zuid-Afrika schreef Veenhof dat hij tot zijn 'grote verbazing (...) nooit gedeprimeerd geweest' was. 'Ik heb dat beleefd als een gave van Gods genade.'¹⁴ Veenhof wist dat hij in dergelijke situaties vatbaar was voor depressieve gevoelens. Daarna ging hij in zijn brief in op de ontwikkelingen binnen de synodale kerken, die hij 'verbijsterend' vond. Zo had de kerkenraad van Amsterdam-Centrum geoordeeld dat ds. H. Wiersinga met zijn opvattingen over de verzoening door Christus niet in strijd kwam met de belijdenis. Veenhof had het jaar daarvoor diverse kritieken op het proefschrift van Wiersinga over '[d]e verzoening in de theologische discussie' besproken.¹⁵ Zelf had hij geen kritische bespreking willen geven:

Wij 'vrijgemaakten' hebben door onze scholastiek, onze extreme kerktheorieën met de daaruit voortvloeiende hoogmoed, onverdraagzaamheid en sektarische isolatiezucht zoveel kwaad berokkend aan de zaak des Heren in ons land, dat ons grote bescheidenheid en terughoudendheid bij onze kritiek past. Daarom wil ik me nu beperken tot enkele positieve opmerkingen over 'het hart van het evangelie'.

Veenhofs boodschap kwam op het volgende neer: God brengt 'verzoening' tot stand in de relatie tussen Hem en de mens door Christus' 'zoening' ('vol-doening') van de menselijke schuld.¹⁶

Enkele maanden daarvoor had hij zijn verontrusting geuit over de toenemende vrijzinnigheid bij de synodaal-gereformeerden, zoals die tot uitdrukking kwam in de opvattingen van Kuitert over de historiciteit van de eerste drie hoofdstukken van het Bijbelboek Genesis. Dat was sinds de kwestie-Geelkerken en diens veroordeling in 1926 een gevoelig thema in de gereformeerde wereld. Kuiterts collega J. Furet had de Bijbelse berichtgeving over de schepping 'een tendensverhaal' genoemd 'waarin de natuurmachten worden ontgoddelijkt'. Verder ging Veenhof in op de vraag of de synode van deze kerken de opvattingen van Kuitert nu wel of niet had veroordeeld.¹⁷

Maar hij had meer geschreven in zijn brief aan de Vonkemans van 12 februari 1972. Er was in de synodaal-gereformeerde kerken een rapport verschenen waarin homofilie werd geaccepteerd: 'En zo kun je maar doorgaan! De afkeer van Zuid-Afrika [en de apartheidspolitiek] wordt in die kringen al sterker'. 'Je vraagt je soms af of God zijn kandelaar [de kerk] uit het Westen wegneemt.' In Kampen was in de tussentijd veel veranderd. Ds. Visee was vertrokken naar Haren (Gr.) en met Jager ging het niet zo best: 'Hij is nooit bij me [in het ziekenhuis op bezoek] geweest alleen omdat hij [vanwege zijn gezondheid] niet durfde'. Maar er was positief nieuws over Taas, die eind maart zou promoveren. Ook met Margriet en Jan ging het goed.¹⁸ Veenhof schreef over de ontwikkelingen rond Wiersinga en Kuitert later in 1972 aan zijn oude vriend Herman Ridderbos:

Ik haat het wroeten in de moeilijkheden van andere kerken. Voor mij is de kwestie Wiersinga de belangrijkste. Als hij gelijk heeft, ben ik nergens meer. Merkwaardig – of eigenlijk niet – is dat het geloof bij hem aan de rand komt te staan. (...) Het wordt bij hem wet in plaats van evangelie. Runia schreef een paar beste artikelen over Kuitert. Emotioneel schokte mij tot nu toe het meest zijn pleidooi voor partnerruil in 'Voorlopig' – aug. 1971 – als een huwelijk 'saai' geworden is. En dat staat in een betoog over 'Trouw'. (...) In dat artikel schrijft hij ook: het huwelijk *is* geschiedenis. In dat zinnetje ligt de sleutel voor heel zijn

denken. De normativiteit is er uit. Hij onderscheidt niet tussen structuur als *norm* en geconcretiseerde structuur die al of niet aan de norm beantwoordt! Hetzelfde procedé volgt hij in zijn visie op de openbaring. Wij hebben alleen wat de mensen van de openbaring gemaakt hebben en we moeten voortdurend blijven 'maken'.¹⁹

Een week later schreef hij Ridderbos opnieuw, dit keer naar aanleiding van de brochure *Zijn wij op de verkeerde weg?*, die hij van Herman had ontvangen.²⁰ In die brief vertelde Veenhof dat hij 'bijzonder plezierig' kennis had gemaakt met Runia. Ook schreef hij over zijn 'liefingsliteratuur' van Groen van Prinsterer, '[d]at is een intellectueel, cultureel, artistiek genot':

En zijn debatten met Thorbecke staan op een niveau als ze sindsdien in de Kamer nooit meer hebben bereikt. Ik lees in een rede over de hervormde gezindheid – die tot mijn verbazing op en top actueel is – het volgende: 'Het verschil (in de hervormde kerk) ligt in de tegenstelling, die thans in alle gezindheden gezien wordt, tussen geloof en ongeloof. Dat wil niet zeggen, gelijk men somtijds beweert, dat wij iedereen die van ons verschilt als een ongelovige tentoonstellen. Neen, het geeft te kennen dat, wanneer men kerkvrede boven het geloof stelt, men van lieverlede komt in een toestand waarin hoegenaamd geen band van geloof in de kerk wordt behouden; waarin alles uitloopt op subjectieve overtuiging, en elke mening, behalve de waarheid, in de kerk geduld wordt'.²¹

Ook in die brief ventileerde Veenhof zijn verontrusting. Zo had hij binnen de synodaal-gereformeerde kerken een preek gehoord waarin de tien verkenners uit het Bijbelboek Numeri, hoofdstuk 13-14, die het volk Israël bang maakten voor het in bezit nemen van het beloofde land, 'verdedigers van het establishment' werden genoemd. Jozua en Kaleb, de beide verkenners, die het volk in vertrouwen op God aanvuurden om het beloofde land binnen te trekken, waren aangeduid als 'maatschappij-kritische mannen'.²² Tegen deze politieke prediking, in die tijd populair in sommige kerkelijke kringen, had Veenhof grote bezwaren. Het evangelie zou vervlakken tot linkse kritiek op maatschappijstructuren alleen.

Waar Veenhof binnen de nog ongedeelde vrijgemaakte kerken had gestaan voor ruimte binnen de trouw aan de belijdenisgeschriften, stond hij hier als wachter bij de grenzen die de confessie volgens hem beslist wel stelde. In 1974 schreef Veenhof aan ds. Carl Reitsma dat juist reformatorische filosofen Kuitert en Wiersinga bestreden:

Het is merkwaardig dat in Nederland de mannen van de wijsbegeerte der wetsidee de felste bestrijders zijn van Kuitert en Wiersinga. Dooye-

weerd schreef scherp tegen Kuitert. Prof. Zuidema heeft hem gekraakt in een magistraal artikel. En Popma schreef een boek over Genesis met de titel: *Harde feiten*.²³ En de voorzitter van de vereniging voor wijsbegeerte der wetsidee prof. Van Riessen is zo gereformeerd als het maar kan.

Zo merkwaardig was dat niet. Juist zij waren inhoudelijk congeniaal geweest met de bezwaarden in de tijd van de Vrijmaking. Net als de vrijgemaakten waren zij kinderen van de reformatische beweging uit de jaren dertig, waarin trouw aan de Schrift voorop stond. Een dag na het schrijven van deze tekst brak Veenhofs vrouw bij een val haar rechterarm op twee plaatsen. Ook zij werd geopereerd in het VU-ziekenhuis. Nu was het Veenhofs beurt bij zijn dochter en schoonzoon in Uithoorn te logeren. Hij maakte drie weken later zijn brief af met voornoemde informatie uit de ziekenboeg. Daarbij vermeldde hij dat Jan op 11 oktober 1974 zou inaugureren en Taas op 12 december 1974, beiden aan de Vrije Universiteit.²⁴

Bezinning op kerk en kerkverband

Veenhof ontwikkelde zich tot de vader van de buitenverbandse vrijgemaakte kerken bij uitstek, meer dan Jager, die minder op de voorgrond trad. Het was ook Veenhof die bijdroeg aan het denken over het kerkverband van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt (buiten het verband). Hij was overigens principieel tegenstander van deze benaming, omdat deze suggereerde dat deze kerken geen kerkverband en kerkenorde zouden kennen. De Dordtse Kerkenorde (DKO) was volgens hem in die kerken nog steeds van kracht, hoezeer deze kerken ook alle vrijheid hadden deze te herzien. In *Opbouw* droeg Veenhof bij aan de meningsvorming op dit delicate terrein. Toch wilde hij de kerken niet voor de voeten lopen. Zo stuurde hij een ontwerp voor een nieuwe kerkenorde, dat hem in 1974 door een landelijke commissie ter beoordeling werd toegezonden, terug met de opmerking dat hij het niet had bekeken. Ook *Opbouw* onthield zich van commentaar. Veenhof wilde de mondigheid van de kerken respecteren. Bovendien had juist hij altijd gehamerd op de gevaren van kerkelijke leiders en preadviseurs.

Veenhofs uitgangspunt bij het denken over kerkverband en kerkenorde was de zelfstandigheid en compleetheid van de lokale kerkelijke gemeente.²⁵ Die was primair, het kerkverband secundair. Participatie aan een kerkverband moest geschieden op basis van vrijwilligheid, hoe wenselijk Veenhof deelname daaraan ook vond. Hij was beducht voor hiërarchie, binnen en buiten gemeenten. Ambtsuitoefening was dienst, een kerkverband onderlinge dienstverlening. Hij bestreed de opvatting dat de problemen in de vrijgemaakte kerken waren ontstaan door de kerkenorde zelf. De overtréding daarvan had tot problemen geleid. Het verbaast niet dat Veenhof met

zijn klemtoon op de zelfstandigheid van de plaatselijke kerk een pleidooi hield voor het Doleantie-kerkrecht waarin lokale gemeenten besluiten van meerdere vergaderingen eerst moeten ratificeren voordat ze definitief aanvaard zijn.²⁶

Het Akkoord van Kerkelijk Samenleven (AKS) dat in de Nederlands Gereformeerde Kerken in gebruik is, vertoont de sporen van Veenhofs denken over kerkverband en kerkenorde.²⁷ Participatie daaraan geschiedt op basis van vrijwilligheid. Zo hebben de Tehuisgemeente in Groningen en enkele andere lokale kerken in 1982 niet voor de definitieve vaststelling van het AKS gestemd, zonder dat dit leidde tot onderlinge verwijdering tussen de plaatselijke kerken. Vertegenwoordigers van de kerken die niet voor het AKS stemden, doen zonder stemrecht mee aan de regionale en landelijke vergaderingen. Nadrukkelijk wordt in het AKS gewaakt voor hiërarchie. Het gaat om overeenstemming in plaats van overstemming, om overtuiging in plaats van dwang. Dat vraagt veel onderling geduld.²⁸

Een bijzondere bijdrage aan de relevante discussie leverde Veenhof in 1974 met zijn boekje *Kerkgemeenschap en kerkorde* waarin hij volgens de ondertitel een '[k]ort overzicht van de strijd gevoerd in de Afgescheiden kerken tussen 1836 en 1840 over kerkgemeenschap en kerkorde' wilde geven. Het bleken jaren van twist en scheuring. Toen daar een eind aan was gekomen, kwamen de kerken tot groei en bloei. In de periode 1850-1890 groeiden deze kerken met 370% tot 190.000 leden.²⁹ De kern van het boekje is te vinden in paragraaf 27 over 'Van Velzens boodschap'. Van Velzen was in zijn jonge jaren een kerkelijke vechtjas eersteklas gebleken, die zeer had bijgedragen aan de kerkelijke twisten. Maar aan het eind van zijn leven was hij tot inkeer gekomen.

In een rectorale rede voor de theologische hogeschool deelde de hoogbejaarde Van Velzen de vruchten van zijn bezinning met de kerken onder de titel 'De vereniging van waarheidsliefde en verdraagzaamheid'. Hij benadrukte het belang van ootmoed: 'Nadrukkelijk waarschuwt Van Velzen er voor waarheidsliefde te verwarren met twistzucht die uit hoogmoed en eigenliefde ontspruit'. 'Geheel het mensdom ligt half dood voor onze voeten. En wat doen wij? Er wordt van verschil onder de geloovigen vernomen. Zij kunnen niet als broeders samenwonen.' Ook in dit boekje was Veenhof bezig met de verwerking van de scheuring binnen de vrijgemaakte kerken. Wat Van Velzen schreef, had hij van jaar op jaar tevergeefs verkondigd. Maar Veenhof hield het de buitenverbandse vrijgemaakten in hun zoektocht naar een goede structuur van het kerkverband nog eens voor bij monde van de oude Van Velzen, vertolkt door '[d]e fijnzinnige Gispén': '[K]inderkens hebt elkander lief, hebt elkander lief'. 'Wat Van Velzen en Gispén zeiden is de boodschap die de overweging van de onzalige twisten in de Afgescheiden kerk ons brengt.'³⁰ Het was ook de boodschap van de oude Veenhof aan 'zijn'

door twisten verscheurde vrijgemaakte kerken. Het was de slotsom van zijn persoonlijke levensgang door de kerk. Zo functioneerde hij als vader van de buitenverbandse vrijgemaakte kerken.

Dat hij na zijn emeritaat een vaderfiguur bleef binnen de vrijgemaakte kerken buiten én binnen het verband blijkt ook uit verschillende brieven in zijn archief. Zo schreef de 'verontruste binnenverbander' dierenarts H.J. Braam³¹ Veenhof uitgebreid over zijn gezin en zijn kerkelijke ervaringen: 'Het geschrijf van ds. D. van Dijk staat me hartgrondig tegen evenals dat van ds. Tj. Boersma te Zuidhorn'. Over de laatste schreef Braam: 'De vorige week durfde hij zelfs te schrijven: de leiders van de buitenverbandse kerken verstrooien met hun spreken de kerk en dienen de leugen'.³² Ook ds. H. van Tongeren, binnenverbands predikant te Maassluis, schreef Veenhof over zijn pijnlijke ervaringen binnen de classis, volgens de briefschrijver 'een somber briefje'.³³ Van Tongeren zou het niet lang meer uithouden in de vrijgemaakte kerken (binnen het verband). Hij stond in het *Handboek GKV* 1975 voor het laatst in de naamlijst van de predikanten.³⁴ In het 'Jaaroverzicht 1976' in het *Informatieboekje* 1977 van de Nederlands Gereformeerde Kerken werd Van Tongeren mét zijn gemeente van Maassluis na een van pijn doortrokken relaas '[m]et liefde ontvangen'.³⁵ De scheuring die begonnen was in de jaren zestig ging dus nog lang door. Enkele jaren later schreef Veenhofs oude vriend, de binnen het verband gebleven vrijgemaakte emeritus predikant P.K. Keizer, vanuit Groningen naar Oudemirdum om Veenhof te bedanken voor alles wat die 'voor mij en voor vele van onze jaargenoten' had betekend. Daarbij haalde hij herinneringen op.³⁶

Ds. G. Visee stortte vanuit het Groningse Haren op 6 januari 1975 zijn hart uit over de 'geestelijke verwarring' in de buitenverbandse vrijgemaakte kerken. Die was volgens hem de oorzaak van het uitblijven van een eenvoudige kerkenorde. Daarnaast had hij zorg om een optreden van een zekere Klein Haneveld op een gemeentevergadering in Culemborg waarin deze had verkondigd 'dat de staat Israël van Golda Meïr en Moshe Dayan en al die Zionisten *linea recta* uit de profeten is weggelopen ...'.³⁷ Ook was hij niet blij met de nieuwe ideeën van het 'dwaallichtje' ds. L.E. Oosterhoff uit Beverwijk over het 'letterlijk' lezen van de Bijbel, waardoor we 'veel meer (...) van God ontvangen'. 'En ik vrees, dat straks "allerlei wind van leer" door onze zwakke kerkjes vaart. En elke uil meent vandaag zichzelf een valk te zijn.' Visee ventileerde ook kritiek op D.W.L. Milo, die regelmatig bijdroeg aan *Opbouw*. Visee vertrouwde hem niet op het gebied van kerk en theologie. *Opbouw* moest volgens de Harense predikant 'rechtstreekse, Bijbelse informatie' geven voor de kerken.³⁸ Veenhof was 'voor velen buiten zijn gezin en familie ook een beetje *pater familias*', zo vatte binnenverbander Hans Werkman het na het overlijden van Veenhof samen in een brief aan diens kinderen.³⁹

Ook Veenhof was niet altijd tevreden over de bijdragen van zijn vriend Milo aan *Opbouw*. In mei 1973 schreef hij hem er uitgebreid over.⁴⁰ Hij vond dat de Veluwe bankdirecteur 'een verrukkelijk pennetje' had, maar inhoudelijk soms mistastte. Zo had deze zich volgens Veenhof door een boek van de communist Theun de Vries over de tachtigjarige oorlog 'in de luren laten leggen'.⁴¹ De Vries had beweerd dat Willem van Oranje een opstandeling was tegen het wettig gezag van Spanje. Dat was volgens Veenhof onjuist. De vader des vaderlands was een door God gegeven bevrijder van de Spaanse tirannie. Maar er was nog veel meer mis met het verhaal van Milo: 'Ik heb er een dag voor genomen je dit alles te schrijven'.⁴² Veenhof pleitte geheel in de lijn van zijn vriend H. Algra voor een christelijk-nationale geschiedschrijving.

Het werd een historisch essay waarin Veenhof kritiek uitoefende op de marxistische kijk op de geschiedenis van Jan Romein: 'Deze beschouwing is helaas al diep in het volk doorgedrongen. Daar (...) zorgen de linkse jongens op de Mavo's en Havo's wel voor'.⁴³ Veenhof hechtte eraan dat deze kritiek open en eerlijk in de boezem van de redactie van *Opbouw* kon worden gegeven. Zo had hij zelf eens een artikel over Dom Helder Câmara teruggetrokken na kritiek van H.E.S. Woldring. En H. de Jong trok een verhaal over homoseksualiteit uit eigen beweging in na een discussie binnen een redactievergadering. Net als binnen het kerkverband wilde Veenhof door respectvol onderling gesprek overtuigen. Toestanden als halverwege de jaren vijftig binnen de redactie van *De Reformatie* wilde hij koste wat kost vermijden. Hij belichaamde het harmoniemodel binnen de buitenverbandse vrijgemaakte kerkengroep.

Belangrijk in het kader van kerk en kerkverband was ook Veenhofs bijdrage aan de contacten met de Christelijke Gereformeerde Kerken, die hem door zijn achtergrond en kerkhistorische studies zo dierbaar waren. Vanaf de Vrijmaking had hij zich congeniaal met Schilder ingezet voor de eenwording met deze kerken en daar ging hij na de breuk in de vrijgemaakte kerken mee door, bijvoorbeeld door in januari 1973 een inleiding te houden op een studieweek van de christelijke gereformeerde Theologische Hogeschool te Apeldoorn over het thema 'Geloof en ervaring'. Dat was uiteraard een belangrijk onderwerp binnen deze meer bevindelijke kerken.⁴⁴ En het was Veenhofs existentiële thema vanaf den beginne bij uitstek.

Veenhof begon zijn referaat met een uiteenzetting over de religieuze bepaaldheid van de ervaring.⁴⁵ Door het christelijk geloof komt er een nieuw bestanddeel in de menselijke ervaringswereld.⁴⁶ Christus verbindt ons in dat geloof 'krachtadig' aan zich door de heilige Geest.⁴⁷ Veenhof noemde de Geest van God een 'inwendige leraar'.⁴⁸ De heilige Geest werkt door het Woord, de Bijbel.⁴⁹ 'Waar het Woord tot mensen uitgaat, spreekt de Geest'.⁵⁰ Dat Woord is 'belofte' en 'liefdesverklaring', 'gevuld met genade' en

'gevuld met Christus'.⁵¹ 'Het geloof komt van de heilige Geest, die het geloof in onze harten werkt door de verkondiging van het evangelie.' Veenhof voegde daaraan de zinsnede toe 'steeds *per verbum Evangelium*', waarbij hij het woordje 'per' dubbel onderstreepte.⁵² De heilige Geest werkte door het Woord. Jan Veenhof zou op dit punt later spreken van een Lutherse toets in de theologie van zijn vader: 'Hij belicht de Geest bijna steeds als degene, door wie Jezus Christus zich present stelt, en wel door zijn Woord, dus "per"; ten opzichte van het "cum" was hij op zijn minst terughoudend'.⁵³

Veenhof zette zich er samen met de Amsterdamse predikant H. de Jong voor in dat studenten uit eigen kring, die waren getroffen door het attestbesluit, hun studie aan de christelijke gereformeerde Theologische Hogeschool in Apeldoorn konden afmaken, wat aanvankelijk niet mogelijk was door de statuten van 'Apeldoorn'. Zo voltooide Johan Schaeffer zijn studie theologie aan de Vrije Universiteit. In 1968 werd besloten de statuten van de Theologische Hogeschool van Apeldoorn te wijzigen, zodat ook studenten, die niet tot de Christelijke Gereformeerde Kerken behoorden, daar hun opleiding konden volgen.⁵⁴ 'Apeldoorn' was voor Veenhof beslist de eerste keus. Hij hielp de Theologische Studiebegeleiding (TSB) voor studenten uit eigen kring te organiseren. Dankbaar was hij toen deze plannen in 1973 samen met het Apeldoorn-advies, dat wil zeggen het advies aan de eigen theologiestudenten om toch vooral de opleiding in Apeldoorn te gaan volgen, door de Landelijke Vergadering werden geaccepteerd.⁵⁵ Teleurgesteld was hij over het initiatief voor een Nederlands Gereformeerd Seminarie waar hij de vroegere 'ware kerk-mentaliteit' in proefde. Hij adviseerde dringend daaraan niet mee te werken.⁵⁶

Veenhof wilde na de kerkscheuring zoveel mogelijk binnen de gereformeerde gezindte samenwerken op de grondslag van Schrift en belijdenis. Zo was hij een van de initiatiefnemers tot de oprichting van de Reformatorische Bijbelschool in Zeist en steunde deze jarenlang in de raad van advies.⁵⁷ En hij was betrokken bij de start van de Gereformeerde Sociale Academie in Ede.⁵⁸ Maar ook in eigen kring bleef hij actief, bijvoorbeeld bij het opzetten van eigen diaconaal werk. Zo werd hij voorzitter van de Stichting anno 1970 voor Gereformeerde Kinderbescherming en Maatschappelijk Werk na de breuk in de Stichting Gereformeerde Kinderbescherming.⁵⁹ Veenhof zou nog enkele jaren als redacteur van *Opbouw* actief blijven. Maar op 22 februari 1974 legde hij officieel de redacteurspen neer. Ds. H. Smit uit Den Helder volgde hem op.⁶⁰ Dit afscheid betekende niet dat Veenhof geen bijdragen meer zou leveren aan het blad dat hij ooit mee had opgericht. Zo verrijkte hij de Nederlands Gereformeerde Kerken met zijn talenten. Daarbij putte hij uit zijn rijke ervaring en zijn belezenheid.

Bezinning op wereld en cultuur

Na alle kerkstrijd, die veel tijd en energie had gevraagd, had Veenhof eindelijk weer gelegenheid voor bezinning op de moderne cultuur. Zo schreef hij cynisch over het jaarlijkse *Isle of Wight* popfestival op het Engelse Kanaaleiland. De deelnemers ervoeren het als een paradijs van onbeperkte vrijheid: 'Zo vierde men op Wight het pop-festival, het morgenrood van de grote nieuwe dag. De dag waarop de mensen eindelijk echt vrij, echt gelukkig, echt mensen zullen zijn. (...) Iedereen op het immense met tenten bezaaide veld deed even lief als consumptief. De consumptie bestond uit pop, pot [drugs] en sex, in deze volgorde. Dit was de proeftuin van het komende paradijs (...)'.⁶¹

In de jaren zeventig, de jaren van het neomarxisme, zou Veenhof vooral 'de rode draad van het communisme' weer oppakken, zoals Berkelaar het uitdrukt.⁶² Veenhof had dat in zijn jonge jaren bestreden, net zoals hij dat deed tijdens de laatste jaren van zijn professoraat. In het najaar van 1967 had hij breed uitgepakt met zes artikelen in het *Calvinistisch jongelingsblad*. Daarin typeerde hij het communisme als een pseudoreligie die uit was op wereldheerschappij. Het religieuze karakter zat zowel in de adoratie van V.I. Lenin als in de partijcultuur, die vergelijkbaar was met die van een clerus. De strategie van vreedzame co-existentie met het Westen was een tactiek van in slaap sussen en vervolgens hard toeslaan. Veenhof vocht tegen deze gevaarlijke pseudoreligie, die volgens hem ontmaskerd moest worden.

Veenhof vreesde dezelfde laconieke houding van de Nederlandse bevolking tegenover het communisme als in de periode voor de Tweede Wereldoorlog tegenover Hitler, terwijl hij tegelijkertijd beseftte dat zijn waarschuwingen geen enkel effect zouden sorteren. Zo iets had hij ook binnen de vrijgemaakte kerken ervaren: 'Maar je voelt het ondanks de nutteloosheid van je werk toch als een soort opdracht over dit monstrueuze gebeuren te schrijven'.⁶³ Toen zijn zoon Klaas hem vroeg of hij geen betere en plezieriger tijdsbesteding wist voor zijn laatste levensjaren, wees hij daar ook op: hij ervoer het als zijn dure plicht.⁶⁴

Toen in de jaren zeventig veel werk van Lenin in het Nederlands beschikbaar kwam, was Veenhof verbijsterd over de oorlogszuchtige taal van de stichter van het communisme. Dat was voor hem reden te meer om te blijven waarschuwen, ook tegen alle mogelijke verbindingen tussen christendom en marxisme, die in de jaren zeventig nogal eens werden gelegd. Ook J. Verkuyll, die het communisme als een onbetaalde rekening van het christendom zag, waarschuwde daartegen. Maar waar die pleitte voor de dialoog, wilde Veenhof onverkorte handhaving van de antithese, ook waar het een eurocommunisme betrof, zoals in Italië. In de herfst van 1977 waarschuwde hij in een zevental lange artikelen in het *Friesch dagblad* uitdrukkelijk tegen dit eurocommunisme.⁶⁵

Veenhof had geen enkel begrip voor mensen die probeerden in een soort van neomarxisme voorbij Lenin te komen, zoals de *Frankfurter Schule* deed. Hij wilde in geen enkel opzicht het communisme in de kaart spelen, ook niet via de vredesbeweging en ontwapening. Dan zouden ze in de terminologie van Lenin 'nuttige idioten' zijn. Pacifisme was onmogelijk, volgens Veenhof. Het paste niet in een onvolmaakte wereld. Hij herinnerde aan de beweging van het 'gebroken geweepte' voor de Tweede Wereldoorlog en aan de latere 'bekering' van vooroorlogse pacifisten als W. Banning en K.H. Miskotte. Waarom zag men in de jaren direct na de oorlog het gevaar van het communisme wel en in de jaren zeventig niet meer? De invallen van de Sovjet-Unie in Hongarije in 1956, in Tsjecho-Slowakije in 1968 en in Afghanistan in 1979 spraken volgens Veenhof boekdelen.

Zijn profetische tegengeluid ten opzichte van communisme en neomarxisme leverde hem een uitnodiging op van de kant van de synodale Theologische Hogeschool aan de Oudestraat om op 6 december 1977 de diërede te houden over dit actuele onderwerp. Deze invitatie had Veenhof 'dankbaar' gestemd en 'ontroerd'.⁶⁶ Terwijl zijn oud-leerling J. Douma aan de Broederweg het rectoraat overdroeg aan diens collega L. Doekes, hield Veenhof zijn anticommunistische preek aan de hogeschool van de synodale kerken waarbinnen hij ooit was geschorst als Utrechtse predikant. Uitgestoten uit de vrijgemaakte senaat was hij welkom in de senaat van de hogeschool waarmee vroeger een ethisch conflict had bestaan. Op de foto bij het verslag in het *Nieuw Kamper Dagblad* loopt Veenhof naast rector K. Runia met tussen hen in op de achtergrond Veenhofs oude vriend Herman Ridderbos, hoogleraar Nieuwe Testament.

De titel van zijn rede was 'Historisch materialisme en oorlog'. Kerk en theologie moesten volgens Veenhof bezig zijn met de actuele problematiek van de oorlogsdreiging. Die hing samen met de achterliggende wereldbeschouwing van het communisme, het historisch materialisme. De dialectische klassenstrijd om de productiemiddelen zou overgaan in nationale burgeroorlogen en de opbouw van een indrukwekkende militaire macht in de communistische staten ter verdediging van het socialistische vaderland. Niet dat het direct de bedoeling was de niet-communistische staten via oorlog te dwingen tot het socialisme. Daarvoor was de politiek van de vreedzame co-existentie bedacht, gecombineerd met een ideologische strijd om de hele wereld te bekeren tot het communisme. Intussen betekende de opbouw van een enorm militair apparaat dreiging van oorlog in de hele wereld. De roeping van kerk en theologie was het toetsen van de geesten of die uit God waren. Zo moest de geestelijke weerbaarheid van de gemeente van Christus worden vergroot, aldus Veenhof.⁶⁷ Zijn archief huisvest nog een aantal andere manuscripten met een vergelijkbare boodschap tegen communisme en marxisme.⁶⁸ Zo vocht hij tegen een door hem als levensgevaarlijk beschouw-

de maatschappijvisie. Maar hij was in de jaren zeventig 'een roepende in de woestijn'. Dat hij het gelijk aan zijn kant had, bleek later. Overal waar marxisme en communisme tot leidraad voor staat en maatschappij werden verheven, werden en worden de mensenrechten niet gerespecteerd.⁶⁹

Kort voor zijn overlijden mengde Veenhof zich vanuit zijn strijd tegen het communisme ook in het debat over de kernenergie in Nederland. In het begin van de herfst van 1981 schreef hij zwaar geïrriteerd dat de 'anti-kernenergie-meute' fanatiek bezig was om de centrale bij Dodewaard 'weg te krijgen'. Hij ergerde zich aan wat hij beschouwde als dogmatische betweterij: 'Zij *weten* het. Ik wil wel eerlijk bekennen dat ik het *niet* weet'. Het viel Veenhof op dat de communisten in Nederland de felste bestrijders waren van kernenergie, terwijl ondertussen in Rusland het aantal kerncentrales werd uitgebreid. Hoewel Veenhof niet zeker was van zijn zaak – hij wist het *niet* – pleitte hij toch voor kernenergie omdat het de afhankelijkheid van olie – het was de periode na de oliecrisis van 1973 – zou verminderen. Bovendien wilde hij streven naar een gelijkwaardige positie ten opzichte van het Oostblok waar het ging om atoombewapening, die verwante technologie betrof.⁷⁰ Veenhof stuurde het artikel toe aan de Gemeenschappelijke Kernenergiecentrale Nederland (GKN) Arnhem-Dodewaard, die hem daarvoor per brief bedankte. Ze schreven weinig last te hebben gehad van de geweldadige demonstraties bij Dodewaard, omdat het vooral 'een krachtmeten tussen overheid en demonstranten' was geweest. Wel was de GKN bezorgd omdat er zoveel jongeren bij betrokken waren.⁷¹

Heling van oude relaties

Vlak voordat hij in 1977 de diëtrede uitsprak aan de Theologische Hogeschool aan de Oudestraat was Veenhof samen met zijn oude vriend Herman Ridderbos de aula binnengelopen. Drie jaar daarvoor had Veenhof aan Ridderbos een brief geschreven over de geschiedenis van hun vriendschap. Hij schreef altijd van Ridderbos gehouden te hebben. Die vriendschap had onder druk gestaan in de dagen van de Vrijmaking. Daardoor was de vriendschap 'latent' geworden: 'Je weet het: ik kon in 1944 niet naast je staan en we stonden tegenover elkaar. Het artikel dat je destijds over mij schreef heeft mij diep geraakt, vooral omdat het van jou was'.⁷² Toch had het nooit een definitieve breuk veroorzaakt: 'Maar ik heb je in mijn hart niet losgelaten. Ook dat hoort bij "het lijden van deze tijd". Ik weet dat jij dat ook zo voelt'.

In de brief, die begon met 'Carissime frater', wenste Veenhof Ridderbos geluk met zijn veertigjarige predikantschap en dito huwelijk met J.A.G. (Co) Kok, dochter van de Kamper uitgever. Veenhof bekende dat hij genoten had van de publicaties van Ridderbos. Er waren maar weinig boeken die Veenhof zoveel hadden 'gedaan'. Hij genoot van de worsteling van Herman om

het evangelie 'doortocht' te geven in kerk en wereld. Hij refereerde ook aan het 'diep verdriet' dat Herman en Co hadden beleefd, waarmee hij verwees naar het verlies van hun zoontje Jan (1943-1947), die stierf na het leege-ten van een buisje aspirientjes, die hij had aangezien voor snoep.⁷³ Veenhof schreef verder dat ze die vrijdag samen onder het gehoor zouden zitten van de kersverse opvolger van Gerrit Berkouwer, te weten Jan Veenhof, die op die dag zou inaugureren: 'Als ze zoiets tien jaar geleden tegen mij gezegd zouden hebben, zou ik de man die het zei voor gek hebben verklaard'. Veenhof sloot de warme brief af met een zegengroet: 'Beste Herman beleef mooie dagen met haar die je ziel liefheeft en wees in alles God bevolen – *ad aeternum*. Je Kees en Marrie'.⁷⁴

Deze brief is tekenend voor Veenhofs levenshouding, uiteindelijk altijd uit op harmonie en verzoening. Zo kwam het helemaal goed tussen deze oude vrienden. Hetzelfde gebeurde met Berkouwer en Vollenhoven, aan wie Veenhof vergelijkbare brieven schreef. Zo schreef Veenhof op 12 en 14 juli 1973 aan Berkouwer, de man onder wiens leiding hij ooit werd geschorst: 'Jij hebt bij de kerkelijke gebeurtenissen uit de jaren veertig, ik geloof tegen je zin, een dominerende rol moeten spelen en die zijn voor ons het bitterste geweest van wat wij doorleefd hebben'. Enkele jaren daarvoor had Veenhof in een vraaggesprek met Valkenburg het volgende over Berkouwers opstelling tijdens de Vrijmaking gezegd: 'Alleen bij Berkouwer had ik het bevrijdende besef dat hij ons verstond'.⁷⁵

Hier bleek dat Veenhof niet wars was van overdrijving. Het was een man van superlatieven.⁷⁶ Hier noemde Veenhof de jaren van de Vrijmaking de bitterste van zijn leven, terwijl hij er ten tijde van de crisis in de redactie van *De Reformatie* mee schermde dat die het ergste was geweest dat hij had moeten meemaken. Maar zo zat Veenhof in elkaar. Zijn emotionaliteit won het soms van zijn vermogen analytisch afstand te nemen van waar hij mee bezig was. Zijn enorme betrokkenheid was zijn kracht en tegelijkertijd zijn zwakte. Nuchter relativeren was niet zijn kernkwaliteit. Zijn echtgenote was hem daarin met het optimisme dat haar eigen was, tot steun en tegenwicht.

Veenhof koesterde echter geen rancune tegen Berkouwer: 'Ik kan je zonder enige reserve nu als collega en broeder van harte gelukwensen met je [70^e] verjaardag'. De Vrijmaking was voor de gereformeerde kerken een 'katastrofe' geworden,

[e]n ten gevolge van de politiek van de extremisten daarin, ook voor de vrijgemaakte kerken. En dit is het grote verdriet in ons leven. En nu wordt Jan jouw opvolger. Het kostte ons grote moeite dat te verwerken. Je zult er wel iets van gemerkt hebben hoe de verhouding tussen Jan en ons is. Die beleven wij als een van de rijkste geschenken die we van onze hemelse Vader ontvingen en ontvangen. Het is daarbij een bizon-

der voorrecht dat wij ook *in theologicis* homogeen zijn. Onze liefde voor Bavincks theologie en religieuze attitude is dezelfde. (...) Maar Gods wegen zijn ook zeer wonderlijk! Wie zou ooit hebben kunnen dromen dat een zoon van een nog steeds door de Gereformeerde Kerken geschorst predikant, die gestudeerd heeft aan de 'vrijgemaakte' theologische hogeschool, promoveerde in Duitsland en doceerde in Zwitserland, aan de Vrije Universiteit opvolger zou worden van Berkouwer!

Op 14 juli schreef Veenhof dat hij tijdens hun vakantie in Uithoorn, waar hij met zijn vrouw op het huis van Margriet en haar man zou passen, graag eens met Berkouwer wilde praten.⁷⁷

Ton van der Worp, de reeds genoemde oud-leerling van Veenhof, in zijn werkzaam leven uitgever bij Ten Have, vertelde dat Berkouwer in gesprekken met hem altijd weer begon over zijn verdriet over de Vrijmaking. Berkouwer zou later publiekelijk vergeving vragen voor de rol die hij daarin had gespeeld. Dat Veenhof schreef dat Berkouwer tegen zijn zin die rol had gespeeld was terecht. In deze biografie komt duidelijk naar voren dat Berkouwer zich enorm had ingespannen bruggen te slaan tussen de strijdende partijen. Maar een synodevoorzitter kan veel invloed uitoefenen op een vergadering maar daarin geen besluiten forceren. Dat neemt uiteraard een eigen verantwoordelijkheid niet weg. Zo moet hij voor de schorsing en afzetting van Schilder hebben gestemd.⁷⁸ In elk geval is hij terugblikkend ontevreden geweest over zijn eigen gedrag en heeft hij daaraan publiekelijk consequenties verbonden.⁷⁹

Ook de relatie met Vollenhoven werd hersteld. Die was bij Veenhof op bezoek geweest tijdens diens ziekenhuisopname in Amsterdam na het auto-ongeluk. Veenhof sprak in een brief van 18 februari 1973, waarin hij Vollenhoven condoleerde met het verlies van diens vrouw, zijn dankbaarheid uit voor alles wat Vollenhoven voor hem had betekend. Hij haalde uitgebreid herinneringen op aan hun gemeenschappelijke verleden en over de 'ramp' van de Vrijmaking. Ook reflecteerde hij op de moderne ontwikkelingen in de theologie. Veenhof begon ten slotte over de levensavond en hoopte dat Vollenhoven mocht ervaren dat het daarin licht kon zijn. 'Ik denk nog vaak aan één zin die ik van je hoorde in het ziekenhuis: Wat zouden we moeten beginnen indien we niet wisten dat we een God hebben die de zonden vergeeft?' De twee oude vrienden waren weer tot elkaar gekomen na een lange tijd van intense verbondenheid maar ook van verdrietige scheiding. Aan het eind van hun leven was Gods genade hun genoeg. Veenhof deelde met zijn oude vriend zijn ervaringen met het nadenken over het levenseinde, dat voor hen beiden snel naderbij kwam. Hij was enkele jaren daarvoor geraakt door een *spiritual* van Paul Robeson. Ook Veenhofs dochter Margriet vertelde dat haar vader die mooi vond:

If when you come to the end of your service
Telling the world that the Saviour is come
Be not dismayed if men don't believe you
He'll understand and say: 'Well done!'

O, when I come to the end of my journey,
weary of life and the battle is won,
carrying the staff and the cross of redemption,
He'll understand and say: 'Well done!'

If when this life of labor is ended,
And the reward of the race you have won,
Oh the sweet rest prepared for the faithfull,
Will be His blessed and final: 'Well done!'

O, when I come to the end of my journey
weary of life and the battle is won,
carrying the staff and the cross of redemption,
He'll understand and say: 'Well done!'⁸⁰

Dit levenslied bevat de hoofdzaken waar Veenhof uiteindelijk voor had gestaan: de Heiland, de Verlosser Jezus Christus, het kruis, en de trouwe verkondiging daarvan. Alle bijkomende zaken van kerk, staat en maatschappij waren op de achtergrond gekomen. Hij ervoer aan het einde van zijn levensmarathon de vermoeidheid. Hij vond daarbij rust in God die zijn worsteling begreep en zou zeggen 'Goed gedaan!'. Dat was geen rusten in eigen prestaties maar weet hebben van troost vanuit Gods genadige oordeel. Dit lied is het filtraat van Veenhofs leven.

Dat de relatie met Vollenhoven en Dooyeweerd werd hersteld, blijkt ook uit een artikel van Veenhof ter gelegenheid van het gouden jubileum van beide hoogleraren aan de Vrije Universiteit in 1976. Aan het eind daarvan schreef hij met veel warmte: 'Ik geef jullie in gedachten een warme handdruk en ik zeg, wetend dat ik namens heel velen spreek: hartelijk dank voor het vele dat jullie door Gods genade in noeste vlijt in de dienst van onze Meester in zijn Koninkrijk hebt mogen doen. God (...) geve jullie te ervaren dat het in de avond van het leven nog stralend licht kan zijn!'.⁸¹ Hier was geen spoor meer van het ethisch conflict dat de vriendschap met beiden zo had getekend. Alle drie waren ze leden van het volk van God, gereformeerd in de ruime zin van het woord en arbeiders in het Koninkrijk van God. Ze waren in hun ouderdom weer voluit broeders.

Geestelijke erfenis

Nadat er in de jonge buitenverbandse vrijgemaakte kerken twee jaar achtereen een *Adreslijst van Gereformeerde Kerken in Nederland*⁸² was verschenen, redigeerde 'kerkvader' Veenhof het *Informatieboekje Nederlands Gereformeerde Kerken* 1974 en 1975/1976.⁸³ Daarin maakte hij zijn geestelijke testament op, eerst over de kerk, daarna over de wereld. Het waren helder geschreven, uitgebreide verhalen, het eerste 65 pagina's groot, het tweede besloeg zelfs ruim 100 bladzijden. Dit was ook de periode waarin hij de brieven aan zijn kleindochter Martine schreef over zijn jeugd in de Doornse bakkerij: Opa vertelt.

In het eerste *Informatieboekje* beschreef hij nog eens de ontstaansgeschiedenis van de vrijgemaakte kerken, beginnend met de jaren dertig.⁸⁴ Hij besteedde aandacht aan de spanningen die na 1944 waren gerezen in het jonge kerkgenootschap. Nadat hij de redactiecrisis binnen *De Reformatie* had genoemd, sprong hij naar de kwestie-Van der Ziel, diens veroordeling door de synode van Rotterdam-Delfshaven en de *Open brief*. Veel aandacht besteedde hij aan de wegzending van Schoep van de synode van Amersfoort in 1967. Veenhof droeg allerlei argumenten aan om zijn opvatting te onderbouwen dat dit strijdig was met de kerkenorde. Sommige kerkenraden in Noord-Holland, door welke particuliere synode Schoep was afgevaardigd, erkenden dit synodebesluit niet, waarna Kamphuis publiekelijk had opgeroepen achter deze kerkenraden weg te gaan, omdat die hun gezag misbruikten.

Veenhof ging uitgebreid in tegen de handelwijze van Kamphuis. Hij vond zijn wegroepingskerkrecht 'een oproep om de zonde van openbare scheurmaking te bedrijven'.⁸⁵ Enkele jaren na dato schreef Veenhof zijn frustraties van zich af. De synode had na een formele aanklacht Kamphuis' oproep niet afgekeurd, wel vond zij dat het beter was geweest als Kamphuis de betrokken gemeenteleden eerst had opgeroepen zich met hun bezwaren tot hun kerkenraden te wenden.⁸⁶ Na de oproep van Kamphuis had de kerkscheuring verder om zich heen gegrepen. In het stuk gaf Veenhof de hoogbejaarde ds. D. van Dijk in het voorbijgaan een draai om zijn oren door hem ontrouw te verwijten aan diens eigen handelwijze in de tijd van de Vrijmaking.⁸⁷ Veenhof vond namelijk dat Van Dijk in 1944 hetzelfde had ondergaan als Schoep. De verzoening met synodale kopstukken ging hand in hand met pennenstrijd met vroegere vrijgemaakte broeders.

Veenhof vervolgde met zijn bekende uiteenzettingen over de kerkvisie van Bavinck. Hij besprak ook de toenadering van de buitenverbandse vrijgemaakte kerken tot de Christelijke Gereformeerde Kerken. Veenhof noemde die 'verheugend' en was blij met de kanselruil die hier en daar plaatsvond: 'Ik moge hier zeggen dat het een wonderlijke en grote dag in mijn leven was toen ik voor het eerst in een Christelijke Gereformeerde Kerk het avondmaal mocht bedienen en gebruiken'.⁸⁸ In een epiloog somde hij de

gevaren op waaraan het kerkelijk leven blootstond: confessionalisme maar ook confessionele losbandigheid, kerkelijke hiërarchie maar ook kerkelijke wanorde, wetticisme en libertinisme, conservatisme en obsessie voor het nieuwe, kerkelijk exclusivisme en verkeerde kerkelijke eenheidsbeweging. Maar de moeder van alle kerkelijke twisten was eerzucht, afgunst en hoogmoed. Veenhof eindigde met enkele Bijbelgedeelten, die liefde, eerbied en ootmoed centraal stellen.

Het jaar daarop ging Veenhof in op de wereld en op het geestelijk klimaat waarin de kerken moesten functioneren.⁸⁹ Hij startte met een analyse van het begrip wereld in het Nieuwe Testament, met name in de brieven van Paulus. God openbaarde zich aan alle mensen in de schepping, maar de meesten drukten die waarheid uit hun leven weg en wendden zich tot allerlei afgoden. God geeft de mensheid daarna over aan allerlei onreinheid, zoals de 'zo weerzinwekkende vormen van homosexualiteit, lesbische liefde, pederastie, masochisme en alle andere ontfaarding van de "heilige" sexualiteit zoals God die heeft gewild, schenkt en normeert'. Vervolgens behandelde Veenhof de 'post-christelijke' wereld. Hij noemde de Renaissance, de Verlichting, Descartes en Kant en daarna de Franse Revolutie en Rousseau. Uitgebreid schreef Veenhof over het communisme, zijn stokpaardje, en over de ontfaarding van de seksualiteit, bijvoorbeeld in film en pornolectuur: '[H] et is een algemeen bekend en erkend feit dat het verval van een cultuur en een volk vooral veroorzaakt wordt door sexuele normloosheid (...)'.⁹⁰

Hoe ging de kerk met die wereld om? Veenhof besprak gnostiek, scholastiek, het geloof van de reformatoren en de na-reformatorische orthodoxie met zijn ontsparingen in een al te bevindelijk piëtisme. Daarnaast gingen rationalisme en vrijzinnigheid hand in hand. Hij beschreef de naoorlogse secularisatie en de opkomst van de politieke theologie met zijn concentratie op het aardse hier en nu. Tegenover dit alles stelde Veenhof het evangelie van Jezus Christus. De mens moest zijn redding zoeken in God, niet in zichzelf. De oerzonde van de mens was het in en naar zichzelf gekeerd zijn, 'incurvatus-in-se'.⁹¹ Veenhof beleed de verzoening door het kruis van Christus. Zonder dat kruis was er geen christendom, geen christelijke ethiek en geen kerk. Dat was Veenhofs boodschap 'in de kerkelijke en theologische verwarring van onze dagen'.⁹² Zo probeerde hij 'zijn' kerken te wapenen in de geestelijke strijd.

De jonge filosoof H.E.S. Woldring, ook redacteur van *Opbouw*, was teleurgesteld over Veenhofs beschouwingen: 'Moeten we elkaar alleen maar triestheid over deze tijd aanpraten?'. Veenhof had volgens Woldring geen oog gehad voor het goede binnen de kerken. Er was toch ook nieuw godsdienstig leven, zoals de *Navigators*, *Youth for Christ* en de Bijbelscholen? Waarom zag de oude Veenhof alleen 'donkere wolken'? Woldring eindigde scherp: '(...) [I]n zijn schrijven staat hij met het gezicht naar het verleden

en met de rug naar de toekomst'.⁹³ Een week later kwam Woldring terug op zijn kritiek. Hij bood excuses aan voor het feit dat zijn recensie 'niet voldoende vriendelijk' was gesteld en bovendien met te weinig achting voor Veenhof.⁹⁴ Het was hem kennelijk kwalijk genomen dat hij de bejaarde vader van de kerken zo had aangepakt. Toch was het terecht dat hij tegenwicht had gegeven aan Veenhofs sombere beschouwingen. Er waren beslist ook positieve zaken te melden.

Vanuit hedendaags perspectief is een brief van Veenhof aan de buitenverbands gereformeerde zendelingen in Zuid-Afrika van eind januari 1977 boeiend. Hij gaat daarin uitgebreid in op zijn zorgen over 'de charismatische beweging, de pinkstergroepen en dergelijke spiritualistische bewegingen meer'. De achtergrond van zijn schrijven was de verwijdering tussen de drie zendelingen, die op dat moment actief waren op het Kamper zendingsgebied in Zuid-Afrika (Richmond-district), te weten ds. Vonkeman, ds. A.H. Reitsema en ds. D.J. van Stelten. Die verwijdering werd veroorzaakt door de 'Pinkstergevoelens' van ds. Van Stelten, die zich enige tijd daarna ook metterdaad aansloot bij een 'Pinkstergroep'.⁹⁵ Veenhof wilde de zendelingen zijn visie op dit alles geven en bemoedigen.

Veenhof had volgens de brief eens een gesprek gehad met iemand die aangesproken was door het gedachtegoed van deze bewegingen: 'De man, een beste broeder, meende *nota bene* dat men tot een zondeloos leven komen kon'.⁹⁶ Hij had zich geïsoleerd van de kerk en ging 'naar een groep waarin de Geest heerste'. Veenhof had hem erop gewezen dat hij zich bij het ouder worden juist steeds meer bewust was geworden van zijn eigen persoonlijke zondigheid. Ook had hij weer de houding van de apostel Paulus genoemd die voor zijn broeders had willen sterven, ook diegene die het volstrekt niet met hem eens waren. Zo riep hij op zich toch vooral niet te distantiëren van de kerk. Maar de opmerkingen van Veenhof hadden niet geholpen: 'Ik heb toen iets ervaren van wat Paulus tegen de Galatiërs zegt, nl. dat ze *betoverd* zijn'. Veenhof sprak zelfs van 'demonische machten':

Hier is een beïnvloeding van demonische machten in plaats van werking van de Geest. *Als de Geest werkelijk werkt dan komt er een leven uit het Woord, dan komt er de wetenschap dat de Geest geen enkele nieuwe openbaring geeft, maar dat hij het alles uit Christus neemt*, dan komt er de liefde tot de concrete zondige kerk die tot de jongste dag een kerk van zondaren blijft (...). (...) Men spreekt in de pinkstergroepen van charisma's. Maar men vergeet dat naar het woord van God b.v. ook herders en leraars, ouderlingen en diakenen *charisma's* zijn. (...) Eén van de ergste dingen acht ik de herdoop. Dat is in feite een beledigen van God. De doop is de belofte van *Gods trouw*. Moeten wij eisen dat *Hij* die belofte bevestigt?⁹⁷

Maar hij had meer te vertellen. Veenhof had als predikant ooit een als kind gedoopt man ontmoet, die na gelovig kerklid geweest te zijn lange tijd 'in de wereld' had geleefd. Maar hij had zich bekeerd en wilde zich opnieuw laten dopen. Veenhof had het vergeleken met een jarenlang overspel, waarvan een man spijt had gekregen. Hij wilde terugkeren bij zijn eerste vrouw. Die had hem in genade aangenomen en gevraagd of hij zijn oude trouwring terug wilde of een nieuw exemplaar. Haar vroegere man had vol overtuiging gekozen voor de oude ring. Dit keer had het beeldverhaal van Veenhof wel overtuigd en de herdoop was niet doorgegaan. Veenhof was in zijn beoordeling van de charismatische beweging niet over één nacht ijs gegaan en had in Amsterdam samen met zijn vrouw enkele malen een bijeenkomst van een pinkstergroep bezocht:

Eerst was er een voorganger die een soort preek hield. Die was goed om aan te horen. En daarna ging hij achter een tafel zitten, legde zijn handen omhoog geheven tegen elkaar en zei: laten we nu om de Geest bidden. Dat deden allen. Hier en daar begon er een te bidden, sommigen stootten allerlei klanken uit [*glossolie*, tongentaal]. Mijn vrouw en ik zaten vooraan. 'Het' scheen maar niet te lukken wat men wilde. De Geestesuitstorting die men verwachtte, kwam blijkbaar niet. Een man begon geëxalteerd te roepen en te bidden. Maar 'het' kwam blijkbaar niet. Toen we *twee* volle uren deze *theourgie* [rituele oproep tot directe Goddelijke aanwezigheid en werkingen] hadden meegemaakt en er achterin de zaak wat gestommel ontstond, zei de voorganger: 'als er sommigen van u weg moeten, gaat u dan stil weg, maar vooral stil om de Geest niet te storen!' Wij zijn toen ook maar weggegaan. Dat gebeurde op de Pinksterdag!

Hij ging in zijn brief ook uitgebreid in op de gebedsgenezing. Een lang citaat geeft aan hoe Veenhof hierover dacht:

Een van de ergste dingen is de manier waarop de genezing op het gebed in praktijk wordt gebracht. Ik geloof van harte dat God op het gebed wonderlijke genezing kan schenken. Natuurlijk als het dienstbaar is aan *zijn* zaak. En als men die niet *afdwingt*. Maar er is veel streven naar gebedsgenezing dat niets anders is dan het zoeken van Christus door de scharen *om* de broden en *om* de genezing. Ik heb enkele ontroerende gevallen van die kwade 'gebedsgenezing' meegemaakt. In Utrecht had ik in mijn wijk een jongen, een in-vrome jongen, die tuberculose had. In erge mate. Het was voor mij altijd een feest om bij hem te zijn, ondanks zijn ziekte. Ten slotte wilde hij geopereerd worden. De longchirurgie was toe nog in een beginstadium. Hij ging goedsmoeds naar het zieken-

huis. Ze hadden hem wijsgemaakt – en daarna hij zichzelf ook [-] dat hij genezen zou! Hij had de belofte: *Die al uw krankheden geneest*. Toen hij geopereerd was, zeiden de operateurs – denkend dat hij nog onder narcose was [-]: *'t is mis!* Kort daarna was ik bij hem: hij was in paniek. Hij had toch die belofte gekregen. En als die niet waar was dan was hij *alles* kwijt. Ik heb veel met hem gesproken. En vooral accent gelegd op: *Die al uw zonden vergeeft*. Die uw leven verlost van het verderf! Gode zij dank werd de ban gebroken en in wondere vrede en vreugde is hij naar zijn Heiland gegaan. (... [Veenhof schreef verder ook nog over twee mensen die naar de gebedsgenezers H. Zaiss respectievelijk F.A. Stroethof waren gegaan.]) Zo zou ik nog meer gevallen kunnen noemen. Ik denk aan een dove broeder die ook naar een gebedsgenezer was gegaan, het was ook een vrome broeder. En die daarna mistroostig zei: Ik heb mijn doofheid behouden, maar mijn geloof verloren!

Ook de rol van het gebed in de zending kwam aan de orde. De uitspraak, die hij eens had gehoord, dat een gemis aan vrucht op de zendingsvelden te wijten zou zijn aan een gebrek aan gebed, vond Veenhof opnieuw 'ronduit *demonisch*'. Als argumenten gebruikte hij de volgende. In de eerste plaats kon niemand nagaan hoeveel er werd gebeden. In de tweede plaats had ook Jezus veel gebeden en tijdens zijn leven op aarde maar weinig vrucht gezien:

En daarom, broeders, laat u niet ontmoedigen als de oogst in jullie en onze ogen schraal lijkt en de vrucht niet zo appetijtelijk is. *Er wordt voor jullie gebeden*. Dag in dag uit. En elke dag worden jullie beproefd of jullie je werk doet *niet ziende op* en *dwingende om* vrucht, maar ziende op Christus in de wetenschap dat *alle* arbeid die in het geloof geschiedt *nooit* ijdel is. Sommigen van zijn werkers laat God alléén maar zaaien, en anderen mogen maaien. Maar de zaaiers deden het moeilijkste, het on-oog-lijkste, maar tegelijk ook het *belangrijkste* werk. En wedersta de satan als hij jullie wil wijs maken dat het aan jullie of anderer geloof en gebed ligt als de oogst niet zo groot is en moedeloosheid je bedreigt.

Veenhof voegde wat knipsels over de pinksterbeweging toe aan zijn uitgebreide brief van zes kantjes. Daarbij waarschuwde hij nog tegen de praktijk van het uitwerpen van demonen: 'Een jongen bij wie zo de demonen werden uitgebannen, zit nu als een wrak in een psychiatrische kliniek!'. In een toegevoegd artikel werd volgens Veenhof duidelijk gemaakt hoe verdeeld en 'elkaar onderling verbijtend' de pinkstergroepen waren.⁹⁸ Dat laatste was niet helemaal eerlijk, want Veenhof wist uit eigen ervaring dat dit ook in de gereformeerde wereld voorkwam. Opvallend in Veenhofs uiteenzet-

tingen is dat hij geen oog had voor het positieve in de evangelische beweging, die in de decennia daarna mede door de groei van de Evangelische Omroep en andere evangelische organisaties nogal wat invloed zou krijgen in Nederland, ook binnen de gereformeerde gezindte. Dat er vanuit evangelische kringen correcties mogelijk zouden kunnen zijn op eventuele blinde vlekken binnen het gereformeerde gedachtegoed was voor Veenhof moeilijk voor te stellen. Het was een en al antithese.

Bibliotheek

Veenhof ontleende zijn literatuurkennis aan een ijzersterk geheugen en een enorme bibliotheek. Hij had die opgebouwd via boekhandels en antiquarissen in Groningen, Haarlem, Amsterdam en Utrecht. In de jaren dertig wist hij voor driehonderd gulden het verzameld werk van Calvijn in 59 banden te verwerven, daarbij geholpen door de spaarzaamheid van zijn vrouw. In Utrecht kocht hij veel in de theologische boekhandel van zijn vriend Rein Wristers. Later verzamelde hij via antiquariaat Rosenthal, familie van de Joodse onderduikster Hedi Liebstaedter, psalm- en liturgieboekjes uit de zestiende en zeventiende eeuw. In Kampen stond Veenhofs kernbibliotheek over Calvijn en Luther, homiletiek, exegetische, filosofie en dogmatiek op zijn studeerkamer.

‘De rest bevond zich op de grote vierkante zolder, waar circa 170 strekkende meters hun plaats vonden in kasten langs de wanden, met drie dubbele boekenstellingen daartussenin.’ Daaronder was een grote verzameling jaargangen van *De Heraut* maar ook een groot aantal plakboeken over dieren, landen en volken. Zo bezat Veenhof de volledige reeks Verkade-albums.⁹⁹ Hij bemachtigde na de Tweede Wereldoorlog veel geallieerde publicaties over het verloop van de strijd, veldslagen, tactiek en bewapening. Jan en Taas ‘verslonden’ deze. In de latere jaren verzamelde hij allerlei krantenknipsels ten behoeve van zijn artikelen maar ook voor de ‘Persschouw’ in *Opbouw*. Toen Veenhof tegen het eind van zijn leven uit Kampen vertrok, verhuisde zijn bibliotheek naar de Universiteit van Potchefstroom. Dit resulteerde in een catalogus van ‘De Boekerij prof. Veenhof’, die 437 bladzijden telt.¹⁰⁰ Veenhof kreeg deze in augustus 1980 toegestuurd van prof. V.E. d’Assonville.¹⁰¹ Die had daar een jaar eerder enthousiast over aan Bremmer geschreven vanuit Zuid-Afrika. De onderhandelingen waren gevoerd via A.A.W. Bolland. Dat was spannend geweest, omdat er op zo’n grote afstand gemakkelijk misverstanden konden ontstaan. En het ging volgens D’Assonville om een grote som geld.¹⁰²

De boeken verhuisden dus niet van de 2^e Ebbingestraat naar de bibliotheek van de Theologische Hogeschool aan de Broederweg en ook niet naar die aan de Oudestraat. Natuurlijk lag dat gevoelig na de beide kerkscheuringen die Veenhof had meegemaakt. Overigens had hij zelf nog lange tijd

publicaties in huis afkomstig uit de bibliotheek van de vrijgemaakte theologische hogeschool. Op 1 oktober 1973 schreef bibliothecaris J.P. Lettinga hem een aangetekende brandbrief om binnen drie weken de niet geretourneerde 41 titels, die hij in de periode 1947-1973 had geleend, terug te brengen. Anders zou hij juridische hulp inroepen.¹⁰³ Dat laatste gebeurde en dat hielp. Lettinga schreef Veenhof op 4 december 1973 'dat de onverkwikkelijke boekenaffaire nu praktisch tot het verleden behoort'. Hij bekende 'met tegenzin een gerechtelijke instantie (...) [te hebben] ingeschakeld'. Lettinga zou de curatoren meedelen dat de zaak was opgelost maar hij vertrouwde erop dat Veenhof naar de resterende boeken zou blijven zoeken.¹⁰⁴ Kennelijk had die niet alles teruggevonden.

Rouw om Marrie

Op 15 mei 1979 verloor Veenhof zijn 'innig geliefde vrouw' en moesten zijn kinderen en kleinkinderen afstand doen van hun 'onvergetelijke moeder en grootmoeder'.¹⁰⁵ De dag daarvoor had zijn goede vriend Jager hem een troostende brief geschreven. Daarin ging hij in op de tussentoestand tussen sterven en opstanding: 'Ik weet er niet meer van te zeggen, dan dat we in de hoede van de Here zullen zijn'.¹⁰⁶ Veenhofs echtgenote overleed bijna 80 jaar oud aan een slopende, kwaadaardige ziekte, die hen had doen besluiten naar de Prinses Christinalaan 51 in Uithoorn te verhuizen om te genieten van de gastvrijheid van hun dochter en schoonzoon. Uiteraard speelde een rol dat Margriet verpleegkundige was en hun schoonzoon arts. Het zou hun daar aan niets ontbreken.

J. Douma, die in 1970 hoogleraar aan de Broederweg was geworden, had vlak na de verhuizing per brief meegeleefd. Hij had op bezoek willen komen in Kampen en ontdekte bij die gelegenheid dat de Veenhofs naar elders waren vertrokken. Hij en zijn vrouw waren geschrokken van de ernstige ziekte van Veenhofs echtgenote: 'Op een afstand, en wetend dat er veel gepasseerd is tussen ons, kerkelijk gezien, willen we toch langs deze weg ons meelevens betuigen. Dankbaar voor heel veel wat we van u mochten ontvangen! Met hartelijke groet, uw *Jo en Jochem*'.¹⁰⁷

Op 21 mei werd Veenhofs vrouw in besloten kring begraven te Kampen na een openbare kerkdienst in de Nieuwe Kerk aan de Broederweg 34, die werd geleid door ds. J.O. Mulder. De tekst op het rouwbericht kwam uit het achtste vers van de berijmde psalm 17: 'Maar – blij vooruitzicht dat mij streelt – ik zal, ontwaakt, Uw lof ontvouwen'. Jan herdacht haar tijdens de rouwdienst. Hij typeerde haar als een sociaal iemand met een 'markant karakter', die mensen die leefden onder moeilijke omstandigheden graag hielp. Zij was een vrouw met een groot gevoel voor humor en 'een scherp verstand, een wijde belangstelling en een sterke drang naar kennis'. Zo had ze Hebreeuws geleerd: 'De kennis van de taal van het Oude Testament bete-

kende veel voor haar. Ze hield van Bijbelstudie en bij haar speurtochten in het oude boek stuitte ze vaak op vragen, waar ook mensen van het vak geen antwoord op wisten te geven'.

Vader en moeder hebben veel voor elkaar mogen betekenen. In tijden, die voor vader moeilijk waren, was zij het, die hem wist op te vangen. Intensief begeleidde ze ons als kinderen, later ook de kleinkinderen. Vooral als je met haar alleen was ervoer je in en achter haar woorden en daden de warmte, die in haar gloeide. Omgekeerd reageerde ze onmiddellijk blij en dankbaar, als die warmte van anderen uit naar haar toestraalde. Ons huis was door haar een open huis. Vele jonge en oudere mensen, die dit nodig hadden, heeft ze gastvrijheid verleend. Daarbij was ze volmaakt onverschillig voor rang en stand.

Juist die gastvrijheid werd volgens Jan veel genoemd in brieven die de familie ontving. In een brief uit 1972 had ze zelf geschreven dat ze haar leven graag had willen overdoen, maar dan 'beter'. Jan besloot zijn gedachtenrede met te wijzen op het grote gemis dat ze zouden ervaren na haar sterven: 'Maar wat blijft is de levende herinnering aan haar persoon. Ze heeft ons voorgeleefd waar het in ons leven op aankomt: liefde tot God en tot de naaste. God heeft ons haar lange tijd gegeven. Verdrietig, maar ook dankbaar jegens hem willen we haar aan hem teruggeven. Want God heeft de vrijwillige gever lief'.¹⁰⁸ Op het bedankkaartje voor het meelevens ter gelegenheid van haar overlijden schreef Veenhof dat zijn vrouw 'ons zo onzelfzuchtig heeft liefgehad' en dat ze aan haar 'zoveel te danken hebben'. 'Wij worden getroost door de wetenschap dat zij nu bij haar Heer en Heiland is die ook haar voor God kocht met zijn bloed'.¹⁰⁹ Uiteraard was het voor Veenhof moeilijk zonder zijn vrouw verder te moeten. Tegen ds. O. Mooiweer van Enschede zei hij: 'Ook dát moet je léren'.¹¹⁰

Een jaar na de dood van zijn vrouw verhuisde Veenhof op 30 april 1980, de dag van de ambtsaanvaarding van Koningin Beatrix, samen met Margriet en haar man naar de Skouleane 6 in Oudemirdum in Gaasterland (Friesland). Veenhof was dankbaar voor de goede zorgen van zijn dochter en schoonzoon. Hij liet dat merken via allerlei attenties, zoals een kasje voor in de tuin. Veenhof viel voor de pastorale zorg onder de kerkelijke gemeente van Heerenveen waar zijn leerling ds. W.J. van der Linde stond. Die ging eens bij zijn leermeester op bezoek en maakte zich daar zenuwachtig over. Moest hij nu ook bidden en Bijbellezen met zijn vroegere professor? Uiteindelijk besloot hij dat wel te doen. Na afloop zei Veenhof tegen hem: 'Wee je gebeente, als je dat niet gedaan had!'.¹¹¹ Maar er kwam ook onverwacht bezoek voor Veenhof. Een echt paar, dat op vakantie was in Balk in Gaasterland kwam op een zaterdag even langs om de vroegere Kamper hoogleraar te 'bekijken'. Ze kenden Veen-

35. Echtbaar Meister met Veenhof op tachtigste verjaardagsfeest

hof niet persoonlijk 'maar als je in Rome bent, dan wil je toch ook wel even de pauze zien'.¹¹² Dochter Margriet herinnert zich verder een bezoek van Veenhofs oude vriend H. Algra, een hartelijk en warm weerzien.

Op 31 juli 1980 trouwde Jan in Bazel (Zwitserland) met Marianne E. Laffer, die uit haar eerste huwelijk twee dochters had. Veenhof, die blij was met deze verbintenis, kon er om gezondheidsredenen niet bij zijn.¹¹³ Zijn tachtigste verjaardag vierde hij enige tijd later met familie en vrienden in Hotel Gaasterland in Rijs. Dat kostte de jarige veel energie. Veenhof schreef aan zijn vriend C. Lentink dat hij daarna 'een grote inzinking' had gehad 'ten gevolge van oververmoeidheid of van de spanningen rondom die dag'. 'Ik moest het bed houden en kon absoluut niet schrijven.' Dat laatste was te merken. Zijn handschrift was nog bibberig.¹¹⁴

Sterven en begrafenis

Op 7 februari 1983 stierf Veenhof. Hij was al niet geheel in orde geweest toen zijn vrouw stierf. Maar daarna kreeg hij steeds meer last van lever- en nierproblemen. Zijn lever was al vanaf zijn studietijd een zwakke plek. Hij had Janse daarover geschreven in 1931.¹¹⁵ Nu luidden deze gezondheidsproblemen zijn einde in. 'Waar ik ben zal ook mijn dienaar zijn' (Johannes 12: 26) was de tekst op de rouwkaart. Veenhof was 'in volle vrede' heengegaan. Zijn goede vriend Jager – 'aan diens hart zou ik willen sterven' had Veenhof ooit gezegd – leidde de begrafenis op 11 februari 1983. Jager sprak dankbaar over wat Veenhof had betekend, 'een zeer begaafde broeder'. Hij riep op tot waakzaamheid, het strijden van de goede strijd, en volharding daarin. Aan het eind schetste hij Veenhof als een vurig prediker:

Dan sleepte hij de hoorders mee op de vleugelen van het Woord. Ik kan mij voorstellen dat hij eindigde met 't volgende: 'U hebt misschien allemaal wel eens gewandeld in een herfstbos met die prachtige kleuren, als de zon er nog zinderend doorschitterde en dan zeiden we tegen elkaar: Als zó de portalen zijn, hoe zullen dan de zalen zijn, de bruiloftszalen, waar eeuwige vreugde zal zijn?'.¹¹⁶

Taas herdacht zijn vader namens de familie. Veenhof was 'in vertrouwen op Gods genade' heengegaan. Hij had het de laatste jaren van zijn leven goed gehad bij Margriet en haar man en nooit geklaagd. Klaas typeerde zijn vader als iemand die van huis uit 'een diepe behoefte aan harmonie, vertrouwen en goede verhoudingen' had. Veenhof was '[g]leen vechter', hoe vurig hij ook kon preken, met 'vlammende ogen' en een 'indringende stem'. In zijn studententijd had hij een ernstige keelbloeding gehad, waarna hij zijn stem goed had leren gebruiken. De laatste jaren van zijn leven had een chronisch tekort aan speeksel hem het publieke spreken onmogelijk gemaakt.

Klaas noemde verder de favoriete kerkhistorische methode van zijn vader om actuele kerkelijke problemen te behandelen. Op die manier had hij ook zijn verdriet over de conflicten van zich af kunnen schrijven. Veenhof had dermate hard gewerkt dat er geen tijd was geweest voor hobby's. De teleurstelling over de kerkelijke tucht, die hij tweemaal had moeten ondergaan in zijn leven, had hem depressies bezorgd. Veenhof had volgens Taas een 'echt Bijbels-oecumenische instelling' gehad.¹¹⁷

Net als bij zijn vrouw vond de graflegging van Veenhof na de publieke rouwdienst in familiekring plaats. Uiteraard ontving de familie veel post. Het familiearchief bevat condoleances van het gemeentebestuur van Kampen maar ook van de curatoren van de Theologische Hogeschool aan de Broederweg.¹¹⁸ De hogeschool deelde in de brief mee dat de president-curator, ds. H. Bouma, graag naar de begrafenis had willen komen, maar dat die wegens ziekte verhinderd was geweest. Rector J. Douma en de secretaris van de senaat, H.M. Ohmann, waren wel gegaan. Margriet hoorde later dat dit alleen mogelijk was geweest omdat het geen officiële kerkdienst was geweest. Dat was het klassiek vrijgemaakte standpunt dat ook Veenhof vroeger had gehanteerd, toen hij besloot in 1951 niet naar de officiële kerkdienst te gaan bij de opening van het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente vlakbij zijn woonhuis, terwijl hij toch goede contacten onderhield met de betrokken predikant Verhage. J. Kamphuis schreef dankbaar te zijn voor alles wat God in de persoon van Veenhof 'in de jaren vóór en na de Vrijmaking (...) aan de kerk in ons land heeft willen geven'.¹¹⁹ Douma herdacht Veenhof in de *Almanak FQI* 1983: 'Hij was niet een geleerde theoloog die boeken schreef en op zondag dan ook nog preekte, maar een geleerde prediker die ook zijn boeken richtte op prediking, kerk en dienstbetoon'. In die boeken pakte Veenhof 'brandende' vraagstukken aan:

Distantie tussen wat hij schrijft en wat er om hem heen gebeurt, is er niet. De geschriften zijn stuk voor stuk gelegenheidsgeschriften, zeer rijk van superlatieven voorzien, om ons te laten kiezen vóór het evangelie en tegen alles wat geen evangelie is: het subjectivisme met z'n verkeerd gericht zelfonderzoek, het objectivisme van een orthodoxie zonder hart, scholastische leeruitspraken, kerkisme en marxisme. Toegerust met een grote kennis van het kerkelijk verleden en heden, doorspekte Veenhof zijn betogen met citaten uit Calvijn, Groen, Kuyper, Sikkel, Schilder en vele anderen. (...) Prof. Veenhof was een man die groot geld in kleine munt kon omwisselen. Even helder als uitvoerig wist hij tal van elementen uit de theologie van Calvijn, Schilder, Kuyper en anderen te populariseren. Ook de wijsbegeerte der wetsidee heeft in dat opzicht veel aan hem te danken.

Douma noemde de preekcolleges waarin hij fel tekeer kon gaan tegen 'onze maaksels'. Studenten zagen het daarna soms niet meer zitten en vroegen zich af of ze niet met de studie moesten stoppen. Dan kwam er 'een vaderlijker Veenhof' tevoorschijn, die de student weer moed insprak. Ook voor andere persoonlijke moeiten konden de studenten bij hem terecht. Maar er was verwijdering gekomen: 'In de zestiger jaren keerde Veenhof zich tegen kerkisme en confessionalisme, terwijl hij geen strijdvaardigheid aan de dag legde tegenover hen die in die jaren relativerend over de gereformeerde confessie spraken'. Daarmee had hij ook aan de hogeschool 'schade berokkend'. De verwijdering had Douma pijn gedaan, maar hij had 'de gereformeerde kerk niet willen inruilen voor de gereformeerde *gezindte*', zoals Veenhof naar zijn mening wel had gedaan:

Je kunt broeders blijven en dat ook uitspreken, maar als er geen gemeenschap meer in de kerk geoefend kan worden, is de fleur van de vriendschap af. Om dan nog maar niet te spreken van de verbittering die elk kerkelijk conflict vanwege allerlei personalia oproept. Die verbittering kan verdwijnen, maar de vriendschap keert niet terug. Laten wij prof. Veenhof met dankbaarheid in gedachtenis houden en hem volgen waar hij *gezaaid* heeft het zaad waarover de gelijkenis van de zaaier spreekt. (...) God weet uiteindelijk wat voor oogst op het zaaien volgt. Van prof. Veenhof en van ons.¹²⁰

Ds. O. Mooiweer van Enschede schreef een gedachteniswoord over zijn leermeester in het *Informatieboekje* NGK 1983. Hij schetste hem als een boeiend prediker, 'een briljant spreker met een geweldige muziek in zijn stem en met een aparte mimiek'. Veenhof verloor zich niet in abstracties maar was in zijn preken altijd concreet en gaf daarbij veel illustraties. Zo preekte hij niet over de doop in het algemeen maar over '*uw* doop en *mijn* doop'. Mooiweer beschreef Veenhofs activiteiten maar ook het kerkelijk leed dat hem trof. '[H]ij was geen vechtjas' en kon aarzelen bij belangrijke beslissingen. Maar hij had steeds de eenheid nagestreefd, in tijd van de Vrijmaking en in de kerkstrijd in de jaren zestig. 'Hij kon soms aan zijn depressies geen weerstand bieden en raakte dan tijden lang uit de running. Maar hij raakte niet verbitterd.' Na de kerkelijke breuk in de vrijgemaakte kerken had het Veenhof verkwikt dat hij een luisterend oor vond in andere kerkelijke kringen zoals die van de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk.¹²¹ Ook ds. G. van den Brink gaf in zijn 'Jaaroverzicht 1982' aandacht aan het sterven van zijn vroegere docent: 'Een collega schreef dat Veenhofs overlijden hem meer aangegrepen had dan hij had verwacht dat het zou doen. Zo is het stellig velen vergaan: we waren meer aan hem verbonden dan we zelf wisten'.¹²² Een mens beseft

veelal pas wat een ander mens voor haar of hem betekend heeft, als die is gestorven.

In *De Wekker* besteedde de redactie van dit weekblad van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland, 'uitgegeven ten voordele van de Theologische Hogeschool te Apeldoorn', ook aandacht aan het verscheiden van Veenhof. Die werd getekend als 'een markante persoonlijkheid', die in de jaren dertig en veertig behoord had tot 'de kring van jonge predikanten rondom prof. dr. K. Schilder'. 'De eenheid van de gereformeerde gezindte ging hem zeer ter harte.' Hij had een grote kennis van de kerkgeschiedenis, waarvan zijn boek *Prediking en uitverkiezing* getuigde. Dat hij nog een enkele keer had mogen voorgaan in een christelijke gereformeerde kerkdienst had hij ervaren als 'een bijzondere zegen'. 'Sterke nadruk legde hij op het feit dat de Geest werkt *per verbum* – door het Woord.' 'In de contacten met hem viel altijd weer op zijn vriendelijkheid, zijn grote kennis van en liefde tot de Afscheiding en zijn overtuiging dat de kerk een katholiek gereformeerd karakter diende te vertonen. (...) Wij eren zijn nagedachtenis en zijn dankbaar voor hetgeen de gereformeerde gezindte in hem heeft ontvangen.'¹²³ J. van der Graaf herdacht Veenhof in *De Waarheidsvriend* van de Gereformeerde Bond van 24 februari 1983: 'Ik denk aan Veenhof terug als aan een broeder, die hartstochtelijk en bewogen betrokken was bij het gereformeerd kerkelijk leven, die teer kon spreken over genade voor goddelozen'.¹²⁴

Het graf van Veenhof en zijn vrouw bevindt zich op de Nieuwe algemene begraafplaats Bovenbroek aan de Bovenbroeksweg 4 te Kampen.¹²⁵ Het graf-schrift is ontleend aan de tekst op het rouwbericht van Veenhofs vrouw: 'Ik zal, ontwaakt, Uw lof ontvouwen'. Na een leven lang bezig te zijn geweest met theologie, kerkgeschiedenis, kerk en wereld was dat het concentratiepunt van hun leven: God zelf, het zingen van zijn lof. Veenhof was door al zijn kerkelijke bodems gezakt maar had het geloof behouden.¹²⁶ Hij zag aan het eind van zijn leven niet verbitterd om in wrok, maar keek net als zijn vrouw dat had gedaan uit naar de toekomst in het geloof in de opstanding van het lichaam. Het graf-schrift is ontleend aan het laatste couplet van de berijmde psalm 17 (OB):

Maar – blij vooruitzicht dat mij streelt –
ik zal, ontwaakt, Uw lof ontvouwen,
U in gerechtigheid aanschouwen,
verzadigd met Uw Godd'lijk beeld.

Het loopt parallel met de slotzin van zijn brief aan Vollenhoven van 18 februari 1973 na het citaat van het lied van Robeson: 'Is dit vooruitzicht niet heerlijk!'.¹²⁷

36. Grafsteen C. Veenhof en M.M. Veenhof-Bakker

Noten

1. W. Berkelaar, "Als ge blijft slapen zijt ge allen verloren." Het communisme en Cornelis Veenhof' in: Harinck, "Niets is overbodig, niets is toevallig", 148.
2. C. Veenhof, 'De trieste balans', *Opbouw* 14, nr. 6, 15 mei 1970, 42-44, citaten op 42 en 43.
3. C. Veenhof, 'Over een avondmaalsviering in Canada', *Opbouw* 14, nr. 20, 4 september 1970, 159. P. Groen, redactielid van *Opbouw* en in de jaren vijftig net als Veenhof en Jager uit de redactie gezet van *De Reformatie*, schreef in een brief vanuit Rotterdam van 20 juli 1970, dat hij had gehoord dat Veenhof weer terug was van zijn trans-Atlantische reis. Archief-Veenhof, inv. nr. 6. Dezelfde Groen zou ruim twee weken later, op 6 augustus, onverwacht overlijden. Zie de advertentie in *Opbouw* 14, nr. 17, 140.
4. Marrie had nog drie broers en een zus die waren geëmigreerd, maar die waren uit het tweede huwelijk van haar vader. Sjoerdje was twee jaar jonger dan Marrie. Tijdens het familiebezoek van Veenhof en zijn vrouw was er een grote familiereünie. Informatie van Margriet Naber-Veenhof en Jan Veenhof.
5. Brief D. de Jong aan het ADC te Kampen vanuit Dordrecht, 4 november 2006. Toch heeft Veenhof in Canada volgens deze brief van De Jong eenmaal een spreekbeurt gehouden in het gebouw van de *Canadian Reformed Church* in Edmonton. De kerkenraad ontving daar bezwaarschriften over en werd daarop door de classis vermaand wegens het beschikbaar stellen van het kerkgebouw.
6. Veenhof, 'Over een avondmaalsviering in Canada'. In hetzelfde nummer van *Opbouw* staat de reactie van Van Dijk vermeld in een artikel van G. Visee, 'Correspondentie met buitenlandse kerken', Rubriek 'Kerkelijk leven', 158-159, citeert op 159.
7. C. Veenhof, 'Een Canadese les in kerkrechtelijk handelen', Rubriek 'Kerkelijk leven', *Opbouw* 14, nr. 47, 26 maart 1971, 386-387, citaten op 387.
8. C. Veenhof, 'Nog iets over de Geref. kerken van Canada', Rubriek 'Kerkelijk leven', *Opbouw* 14, nr. 48, 2 april 1971, 394-395.
9. Archief-Veenhof, Brief NEV, C.J. Smits, 8 maart 1971, inv. nr. 6.
10. C. Veenhof, 'Stemmen op Jongeling?', *Opbouw* 15, nr. 3, 16 april 1971, 19.
11. R. Valkenburg, *Jongeling ten voeten uit* (Wageningen Zomer & Keuning 1971²) 102-103, citaten aldaar.
12. H. Amelink (namens redactie), 'Veenhof', *Opbouw* 15, nr. 14, 2 juli 1971, 114.
13. Brief Veenhof vanuit Amsterdam aan ds. J. Vonkeman in Richmond, Natal, Zuid-Afrika, 12 februari 1972. Brievenverzameling ontvangen van ds. Vonkeman. Ook is gebruik gemaakt van een brief van Veenhof vanuit Kampen, 29 oktober 1972, aan ds. C.J. Reitsma. Brievencollectie ds. C.J. Reitsma.
14. Hetzelfde schreef hij aan Herman Ridderbos op 30 oktober 1972. Een kopie van deze brief ontving ik van J.W. Puttenstein, archivaris en bibliothecaris van de voormalige Protestantse Theologische Universiteit te Kampen, tegenwoordig als zodanig ondergebracht bij de Bibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Puttenstein inventariseerde het archief van H.N. Ridderbos. Hij maakte mij attent op deze en enkele andere brieven van Veenhof aan Ridderbos. Zie ook verderop in dit hoofdstuk.
15. Kampen Kok 1971.
16. C. Veenhof, "Verzoening" door "zoening", *Opbouw* 14, nr. 44, 5 maart 1971, 362-363, citaten aldaar. Later schreef Veenhof wel kritisch over Wiersinga's boek. In de brief aan Carl en Dorothy Reitsma van 29 oktober 1972 schreef Veenhof dat hij de 'voortref-

- felijke brochure' over de verzoening van Herman Ridderbos 'in één ruk' had uitgelezen. Het ging om het boekje *Zijn wij op de verkeerde weg? Een bijbelse studie over de verzoening* (Kampen Kok 1972). Veenhof schreef onmiddellijk een waarderend artikel over deze brochure: 'Een loflied op de verzoening', *Opbouw* 16, nr. 31, 10 november 1972, 227-228. Een week daarvoor had hij 'Wiersinga contra Berkouwer' gepubliceerd in *Opbouw* 16, nr. 30, 3 november 1972, 239-240, waarin hij argumenteerde dat Wiersinga met zijn opvattingen in strijd kwam met dogmatische studies van Berkouwer.
17. C. Veenhof, 'Ik las in de krant', *Opbouw* 14, nr. 38, 22 januari 1971, 314.
  18. Brief Veenhof aan Vonkeman, 12 februari 1972.
  19. Archief H.N. Ridderbos, Brief Veenhof aan Ridderbos, 30 oktober 1972. Kopie ontvangen van J.W. Puttenstein. Runia is de Kamper hoogleraar theologie (Oudestraat) prof. dr. K. Runia (1926-2006). Die had net als Veenhof de ambtelijke vakken als leeropdracht. Zie voor Runia: <http://www-old.vu.nl/hdc/Inventarissen/507%20Runia%20K.pdf> (geraadpleegd op 15 oktober 2014), pagina 2.
  20. Zie voetnoot 15.
  21. Archief H.N. Ridderbos, Brief Veenhof, 6 november 1972. Kopie ontvangen van J.W. Puttenstein.
  22. Brief Veenhof aan Ridderbos, 6 november 1972.
  23. *Kanttekeningen bij het Genesisverhaal* (Franeker Wever 1972).
  24. Brief Veenhof aan ds. C.J. Reitsma vanuit Kampen, 25 juli 1974. Brievencollectie ds. C.J. Reitsma.
  25. C. Veenhof, 'Over de eenheid der kerk 3', Rubriek 'Kerkelijk leven', *Opbouw* 43, 26 februari 1971, 354-355.
  26. Zie voor Veenhofs visie op kerkenorde en kerkverband J.C. Schaeffer, 'Veenhof en de Nederlands Gereformeerde Kerken' in: Harinck, "'Niets is overbodig, niets is toeval-
lig'", 303-310.
  27. Schaeffer wijst erop, dat Veenhof waarschijnlijk ook de naamgeving van de Nederlands Gereformeerde Kerken heeft beïnvloed, ook al koos hij aanvankelijk voor het adjectief Nederlandse. Zie hier zijn 'Veenhof en de Nederlands Gereformeerde Kerken', 301-302.
  28. A.w., 308-310.
  29. C. Veenhof, *Kerkgemeenschap en kerkorde. Kort overzicht van de strijd gevoerd in de Afscheiden kerken tussen 1836 en 1840 over kerkgemeenschap en kerkorde* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1974) 72.
  30. Veenhof, *Kerkgemeenschap en kerkorde*, 74-75, citaten aldaar.
  31. Op <http://www.fbg.nl/29826> (geraadpleegd op 5 augustus 2013) vond de biograaf in Veendam een dierenarts K.J. Braam. Dat bleek zoon Klaas te zijn van de briefschrijver, die op dat moment diergeneeskunde studeerde in Utrecht. Hij nam later de praktijk van zijn vader over. In een telefonisch contact met de biograaf vertelde hij dat zijn vader goed bevriend was met Veenhof. Die vriendschap was ontstaan in Utrecht. Ook herinnert hij zich een bezoek van zijn vader aan Veenhof in Oudemirdum. Telefoongesprek, 26 juni 2014.
  32. Familiearchief, Brief K.J. Braam uit Veendam, 5 oktober 1975.
  33. Archief-Veenhof, Brief ds. H. van Tongeren vanuit Maassluis, 11 december 1972, inv. nr. 6.
  34. *Handboek GKV* 1975, 15.

35. *Informatieboekje NGK 1977*, 105-106, citaat op 106.
36. Familiearchief, Brief ds. P.K. Keizer vanuit Groningen, 26 januari 1981.
37. Het gaat hier waarschijnlijk om Jacob Klein Haneveld van de Stichting Morgenrood, die zich toelegt op evangelisatie en toerusting. Zie hier <http://www.morgenrood.nl/home> (geraadpleegd op 5 augustus 2013).
38. Archief-Veenhof, Brief Visee vanuit Haren (Gr.), 6 januari 1975, inv. nr. 6.
39. Familiearchief, Brief J. Werkman vanuit Amersfoort aan de kinderen van Veenhof, 23 februari 1983.
40. Archief-Veenhof, 'Nota' van Veenhof aan D.W.L. Milo, 30 mei 1973, inv. nr. 6.
41. 'Nota', 28.
42. A.w., 29.
43. A.w., 15. Mavo en Havo stonden voor Middelbaar resp. Hoger algemeen vormend onderwijs in het kader van de Wet op het voortgezet onderwijs uit 1968, kortweg Mammoetwet genoemd.
44. Archief-Veenhof, Referaat 'Geloof en ervaring', inv. nr. 125. Het gaat om 24 bladzijden met aantekeningen.
45. 'Geloof en ervaring', 4.
46. A.w., 20.
47. A.w., 7.
48. A.w., 8.
49. A.w., 9.
50. A.w., 10.
51. A.w., 11.
52. A.w., 12.
53. J. Veenhof, 'Cornelis Veenhof als theoloog', 258.
54. Bouma, 'Inleiding. De theologische studiebegeleiding', 11.
55. A.w., 13-14. Ds. G. Janssen zou in zijn 'Jaaroverzicht 1976' in het *Informatieboekje NGK 1977*, 112, wijzen op het feit dat dit Apeldoorn-advies nog steeds werd gehandhaafd. Dit was geen onnodige herinnering want slechts een derde deel van de eigen theologiestudenten studeerde in Apeldoorn (112).
56. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 296. In zijn brochure *Kerktaak of stichtingszaak? Een bespreking van de onlangs opgerichte Stichting voor een 'Nederlands Gereformeerd Seminarie', opgesteld ten behoeve van de 'Commissie voor de opleiding tot de dienst des Woords'* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn [1973]) concludeert Veenhof op bladzijde 24 na een uitgebreide bespreking van dit initiatief dat de commissie aan de kerken het advies moet geven 'onder geen beding met deze stichting in zee te gaan'. Archief-Veenhof, inv.nr. 85.
57. Zie hier het *Informatieboekje NGK 1980*, 147. Zie verder de overlijdensadvertentie namens het bestuur van de Reformatorische Bijbelschool in *Opbouw* 27, nr. 6, 11 februari 1983, 47. In *Opbouw* riep Veenhof eind november 1979 tweemaal op tot geldelijke steun voor deze bijbelschool. Zie 'Een noodkreet', *Opbouw* 23, nr. 44, 23 november 1979, 352; en 'Een verhaal en nog wat', *Opbouw* 23, nr. 45, 30 november 1979, 360.
58. M.H.T. Biewenga, 'Professor Veenhof', Rubriek 'Persschouw', *Opbouw* 51, nr. 1, 5 januari 2007, 20. Biewenga citeert in dit artikel een relevante passage van J. van der Graaf, voorheen algemeen en studie-secretaris van de Gereformeerde Bond, in de *Waarheidsvriend*.

59. 'Kinderbescherming', *Opbouw* 14, nr. 19, 28 augustus 1970, 155.
60. Namens redactie en bestuur *Opbouw*, I. Dorr, 'Afscheid professor Veenhof', *Opbouw* 18, nr. 8, 22 februari 1974, 63.
61. C. Veenhof, 'Over een popfestival', *Opbouw* 14, nr. 22, 18 september 1970, 175.
62. Berkelaar, "'Als ge blijft slapen zijt ge allen verloren'", 122. De passages over Veenhof en het communisme zijn ontleend aan deze bijdrage van Berkelaar.
63. A.w., 147.
64. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 287. Jan Lakerveld vertelde de biograaf dat Veenhof, bij wie hij in Utrecht op catechisatie had gezeten, hem eens opbelde om te vragen via een artikel in *Opbouw* toch vooral te waarschuwen tegen het communisme.
65. Veenhof ontving voor deze verhalen en één ander artikel van het *Friesch dagblad* f480. Familie-archief, Brief *Friesch dagblad* vanuit Leeuwarden, 22 februari 1979.
66. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 295.
67. "'Taak van kerk en theologie: de geesten beproeven of zij uit God zijn'", *Nieuw Kamper Dagblad*, woensdag 7 december 1977, 13. De tekst van deze lezing is opgenomen in het Archief-Veenhof onder het inventarisnummer 123.
68. Zie onder andere de niet gepubliceerde manuscripten onder het inventarisnummer 134.
69. Overigens overdreef Veenhof op dit dossier van communisme en marxisme soms ook. Hij beweerde in 1974 dat er gereformeerde predikanten waren die 'stiekem' lid waren van de Communistische Partij Nederland (CPN). Later nam hij dit terug, 'met betuiging van leedwezen', na nader onderzoek te hebben gedaan. 'Prof. Veenhof en de CPN-domeines', *Trouw*, 27 mei 1974.
70. C. Veenhof, 'Kernenergie', 'Persschouw', *Opbouw* 25, nr. 33, 18 september 1981, 261-262, citaten op 261.
71. Brief GKN aan Veenhof te Oudemirdum, 25 september 1981. Veenhof woonde in die tijd bij zijn dochter en schoonzoon in Gaasterland (Friesland).
72. Dit betrof waarschijnlijk het artikel 'Van de synode', *Gereformeerd weekblad* 1, nr. 7, 24 augustus 1945, 5-6, waarin Ridderbos Veenhofs gedrag in augustus 1945 op de Generale Synode van Utrecht scherp veroordeeld had. Maar het kan hier ook gaan om het twee weken daarvoor geschreven artikel 'Profetisch of tendentius' in hetzelfde *Gereformeerd weekblad* over Veenhofs brochure *In den chaos*. Zie voor dit laatste artikel hoofdstuk 7.
73. Informatie Jan Ridderbos, oom- en tantezegger van Herman en Co Ridderbos-Kok. Deze Jan Ridderbos is een zoon van Nic. H. Ridderbos (1910-1981).
74. Archief-H.N. Ridderbos, Brief Veenhof vanuit Uithoorn aan H.N. Ridderbos te Kampen, 5 oktober 1974. Kopie ontvangen van J.W. Puttonstein.
75. Valkenburg, 'Discussie interview "Prof. C. Veenhof"', 22.
76. Zie hier K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 294. Ook Janny Veenhof-Holwerda maakte de biograaf hierop attent in een persoonlijk gesprek.
77. Archief-Veenhof, Afschriften brieven Veenhof aan Berkouwer, inv. nr. 6. Het uitgebreide citaat komt uit de brief van 12 juli 1973.
78. Dit is op te maken uit de relevante *Acta generale synode GKN Utrecht* 1943-1945, waar op blz. 114-115 staat vermeld dat vijf leden tegen de schorsing van Schilder hebben gestemd. Vier daarvan worden met name genoemd. Op blz. 154 wordt vermeld dat zes leden tegen de afzetting van Schilder hebben gestemd, waarvan vijf met name worden

- genoemd. Uit de betreffende *acta* kan aan de hand van eerder genoemde vermeldingen over het stemgedrag en de leden- en presentielijsten en verklaringen (met name art. 2, blz. 9-11; art. 174, blz. 57-58) worden opgemaakt dat zeer waarschijnlijk ouderling G. Meima tegen de schorsing van Schilder en ds. H. Veltman tegen de afzetting van Schilder moeten hebben gestemd. Bij dit onderzoek is rekening gehouden met vermeldingen van vervanging door secundi en meldingen van afwezigheid en dergelijke. Uit dit alles kan met grote waarschijnlijkheid worden geconcludeerd dat Berkouwer zowel voor de schorsing als voor de afzetting van Schilder heeft gestemd.
79. Zie voor de schuldbelijdenis van Berkouwer zijn *Zoeken en vinden*, 349-366.
  80. Archief-Vollenhoven, Brief Veenhof vanuit Kampen, Doos 31, Brieven 1973-1974, 18 februari 1973. Het lied is afgedrukt in de weergave van Veenhof. Op http://www.hymnary.org/text/if_when_you_give_the_best_of_your_servic/fulltexts (geraadpleegd op 11 oktober 2013) staat de tekst van dit lied ook vermeld, maar met een afwijkende eerste regel: *If when you give the best of your service*. Daar blijkt ook dat Veenhof twee coupletten van het lied niet heeft opgenomen in de brief aan Vollenhoven.
  81. Veenhof, 'Twee gouden jubilea', 117-119, citaat op 119.
  82. Deze werden in 1970 en 1971 gepubliceerd door uitgeverij Buijten & Schipperheijn in Amsterdam.
  83. Ook uitgegeven door Buijten & Schipperheijn.
  84. C. Veenhof, 'Informatie en oriëntatie', *Informatieboekje NGK 1974*, 75-139.
  85. A.w., 92.
  86. *Acta generale synode GKV Hoogeveen 1969-1970*, 126.
  87. *Informatieboekje NGK 1974*, 96.
  88. A.w., 131. Waar dat was, heeft de biografie niet kunnen achterhalen.
  89. C. Veenhof, 'Oriëntatie en informatie', *Informatieboekje NGK 1975/1976*, 79-183.
  90. A.w., 125.
  91. A.w., 162.
  92. A.w., 172.
  93. H.E.S. Woldring, 'Een trieste tijd. Een triest verhaal', *Opbouw* 19, nr. 40, 24 oktober 1975, 323.
  94. H.E.S. Woldring, 'Aanvulling', *Opbouw* 19, nr. 41, 31 oktober 1975, 327.
  95. Ds. Vonkeman schreef de biografie op 7 juli 2007 vanuit Howick (Zuid-Afrika) per brief over de specifieke achtergrond van deze uitweiding van Veenhof over de charismatische beweging. Zie voor genoemde zendelingen het *Informatieboekje NGK 1975/1976*, 68.
  96. Dit behoort tot het gedachtegoed van de zogenaamde Noorse broeders. Zie hier <http://www.brunstad.org/nl/over-ons/wie-zijn-de-noorse-broeders> (geraadpleegd op 27 juni 2014).
  97. Ook in dit citaat komt naar voren dat de Geest volgens Veenhof *per verbum* werkt, door het Woord. Hij sluit nieuwe openbaringen zelfs geheel uit.
  98. Brievencollectie ds. J. Vonkeman, Brief Veenhof vanuit Kampen, 29 januari 1977.
  99. Het Zaanse bedrijf Verkade voegde in het tijdvak 1903-1940 plaatjes toe aan haar producten – beschuit, chocolade en koek. Die plaatjes konden in speciale albums worden geplakt. Het werd een enorm succes. In totaal werden er in genoemde periode 31 albums uitgegeven. Het totaal aantal in omloop gebrachte albums was ongeveer 3,2 miljoen met alles bij elkaar 30 miljoen plaatjes. Aanvankelijk werden drie sprookjes-

- albums uitgegeven. Daarna hadden ze als onderwerp aspecten van de natuur en het landschap in Nederland. Zie hier M. Coesel, *Natuurlijk Verkade. Het verhaal van de albums* (Warnsveld/ Zaandam Terra/Verkade Stichting 1999).
100. Volgens een e-mail van Klaas Veenhof van 27 juni 2014 aan de biograaf ging het om ongeveer 5.300 titels, soms met meerdere banden per titel. Bovendien gingen zeker 500 titels naar de persoonlijke bibliotheek van Jan Veenhof. De totale bibliotheek omvatte dus grofweg 6.000 titels.
  101. K.R. Veenhof, 'Herinneringen aan mijn vader', 287-289, citaten op 288. De catalogus is in het bezit van de familie Veenhof. De bibliografie van Veenhof is opgenomen in bijlage 29 van de inventarislijst van het Archief-Veenhof. In de bijlagen 30-32 staan de artikelen van Veenhof in respectievelijk *De Reformatie*, *Opbouw* en *Dienst*.
  102. Archief-Bremmer, Brief Victor [D'Assonville], *Die Theologische Skool van die Gereformeerde Kerk*, [Potchefstroom], Zuid-Afrika, 29 september 1979.
  103. Archief TU-Kampen GKV, Archief Bibliotheek, Ingekomen en uitgaande stukken 1972-1976, Brief 1 oktober 1973, inv. nr. 301.
  104. Archief-Veenhof, Brief Lettinga, 4 december 1973, inv. nr. 6.
  105. Rouwadvertentie M.M. Veenhof-Bakker, *Opbouw* 23, nr. 20, 18 mei 1979, 159.
  106. Familiearchief, Brief H.J. Jager vanuit Kampen, 14 mei 1979.
  107. Familiearchief, Brief J. Douma vanuit Kampen, 11 januari 1979.
  108. Exemplaar tekst gedachtenisrede Marretje Maria Veenhof-Bakker door Jan Veenhof, gehouden op 21 mei 1979. Familiearchief.
  109. Bedankkaartje, juni 1979, familiearchief.
  110. O. Mooiweer, 'In memoriam professor Cornelis Veenhof, geboren 2 maart 1902, overleden 7 februari 1983', in: *Informatieboekje NGK* 1983, 143-147, citaat op 146.
  111. Mededeling ds. W.J. van der Linde.
  112. Anekdote Margriet Naber-Veenhof.
  113. Informatie Jan Veenhof en Margriet Naber-Veenhof.
  114. De biograaf ontving dit briefje in origineel van C. Baardewijk uit Apeldoorn.
  115. Zie hoofdstuk 3.
  116. H.J. Jager, 'In memoriam professor Veenhof 3', *Opbouw* 27, nr. 10, 11 maart 1983, 74-75, citaat op 75.
  117. K.R. Veenhof, 'In memoriam professor Veenhof 2', *Opbouw* 27, nr. 9, 4 maart 1983, 66-67, citaten op 66.
  118. Verzonden op 9 resp. 12 februari vanuit Kampen resp. Hardenberg.
  119. Familiearchief, Brief J. Kamphuis vanuit Kampen, 8 februari 1983.
  120. J. Douma, 'In memoriam Professor C. Veenhof', *Almanak FQI* 1983, 147-150, citaten op 147, 149 en 150. Dit 'In memoriam' was in een iets gewijzigde vorm ook verschenen in *De Reformatie* 58, nr. 20, 19 februari 1983, 310-311.
  121. Mooiweer, 'In memoriam Professor Cornelis Veenhof', 143-147, citaten op 144 en 146. Voor contact binnen de Gereformeerde Bond zie verderop in dit hoofdstuk.
  122. G. van den Brink, 'Jaaroverzicht 1982', *Informatieboekje NGK* 1983, 123.
  123. 'In memoriam prof. C. Veenhof', *De Wekker* 92, nr. 16, 11 februari 1983, 143.
  124. Het Archief-Veenhof, Doos 46, bevat nog veel meer *In memoriams* over Veenhof, waaruit duidelijk blijkt hoe breed bekend en gewaardeerd hij was binnen de gereformeerde gezindte. Opmerkelijk is dat er in het *Gereformeerd weekblad* geen gedachteniswoord over hem verscheen.

125. Het grafnummer is NABK/B/6/18 (zie http://www.begraafplaatsenonline.nl/overijssel/kampen/8265vz_bovenbroek.php?pagina=1#anker, geraadpleegd op 3 november 2014).
126. Zie hier J. van der Graaf, 'Prof. C. Veenhof. Door alle kerkelijke bodems heengezakt' in: J. van der Graaf, *Ze hadden wat te zeggen. 25 miniaturen over reisgenoten* (Heerenveen Groen 2004) hoofdstuk 10, 86-93. Op bladzijde 87 schrijft Van der Graaf overigens dat Veenhof tegen hem had gezegd dat hij door al zijn kerkelijke 'zekerheden' was gezakt.
127. Archief-Vollenhoven, Doos 31, Brieven 1973-1974, Brief Veenhof vanuit Kampen, 18 februari 1973.

Samenvatting en nabeschuwing

In deze biografie worden leven en werk van C. Veenhof (1902-1983) beschreven en geanalyseerd in de context van zijn tijd en omgeving. Rode draad is de vraag welke doelen hij zichzelf stelde en wat daarvan terecht kwam. Ook de door hem gebruikte middelen worden besproken. Verder is een beeld geschetst van zijn persoonlijkheid en van belangrijke keerpunten in zijn leven. Ten slotte komt de microhistorische vraag aan de orde wat de analyse van dit leven oplevert aan kerkhistorische inzichten over Nederland in de twintigste eeuw.

De Doornse bakkerszoon beleefde een gelukkige jeugd. Breed had hij het niet maar er was geen sprake van hongersnood of armoede. Hij was intelligent en leergierig en las graag. Zijn vader stimuleerde hem, ook door zich volledig in te zetten voor de bekostiging van de scholing van zijn kinderen. Veenhofs ouders waren evenals zijn grootouders kerkelijk actief binnen de piëtistische context van de late Afscheiding in het gebied van de Utrechtse Heuvelrug. Zijn vader werd al jong via een uitgebreide catechisatie beïnvloed door de theologie van H. Bavinck. Het piëtistische bewustzijn van zondigheid en menselijk tekort ging in de familie en het gezin van bakker Veenhof hand in hand met een kuyperiaanse activiteit op het gebied van kerk, staat en maatschappij. Deze boeiende maar spannende combinatie viel samen met de kerkelijke tensie tussen de gereformeerden uit de Afscheiding en die uit de Doleantie na de Vereniging in 1892. Veenhof was er de belichaming van. Al vroeg wilde hij predikant worden, maar de directe toegang tot theologische school of universiteit via het gymnasium werd geblokkeerd door geldgebrek. Hij moest de in die tijd voor onbemiddelde mensen gebruikelijke, zware route volgen via kweekschool, onderwijzerschap en staatsexamen gymnasium.

In het tijdvak 1916-1920 doorliep Veenhof de hervormde Jan van Nassau Kweekschool in Utrecht. De Stone-lezingen van A. Kuiper, die in Veenhofs geboortjaar minister-president was, bleken voor de jonge Veenhof een openbaring. Ze gaven hem naar zijn gevoel een sluitende, wetenschappelijk

geformuleerde, calvinistische levensbeschouwing. Daarbinnen hadden de gereformeerde beginselen hun plaats als leidraad voor het christelijke leven. Dat alles gaf houvast in de stormachtige periode van moderniteit na de Eerste Wereldoorlog, waarin de psychologie opkwam met zijn concentratie op gevoel en subjectieve ervaring. Na zijn diplomering werd Veenhof benoemd tot onderwijzer in het vissersdorp Spakenburg. In die tijd deed hij openbare geloofsbelijdenis. Zijn middelen om te leven tot eer van God – Veenhofs gereformeerde levensdoel bij uitstek – waren in die periode enerzijds gebed en contemplatie, anderzijds een palet aan kerkelijke en politieke activiteiten in het voetspoor van Kuyper, die in die tijd stierf. In Spakenburg ontmoette hij de pittige en getalenteerde domineesdochter Marrie Bakker, die zijn grote liefde zou worden. En hij maakte voor het eerst kennis met publicaties van A. Janse en K. Schilder. De laatste zou hij persoonlijk ontmoeten bij de lokale predikant, ds. J. de Waard, Schilders boezemvriend. Toen De Waard in 1921 naar Spakenburg kwam, bevestigde Schilder hem in het ambt. Veenhof woonde die kerkdienst bij.

In de eerste twee decennia van zijn leven ontplooidde Veenhof zijn oratorische, onderwijskundige en organisatorische talenten op de kweekschool, twee Spakenburger onderwijsinstellingen, de gereformeerde jongelings- en mannenvereniging en in mindere mate in de politiek. In Spakenburg zette hij ook zijn studies voort. Maar door zijn uitputtende dadendrang brandde hij op. Hij keerde daarom begin 1924 terug naar het ouderlijk huis in Doorn om te herstellen en om gesteund door een provinciaal, kerkelijk fonds en een particuliere geldschietster de handen vrij te hebben om te studeren voor het staatsexamen gymnasium. Aan het eind van zijn adolescentieperiode begonnen bij Veenhof de typisch piëtistische vragen te knagen van de omgeving waarin hij was opgegroeid. Was hij wel echt bekeerd en riep God hem werkelijk tot het ambt van predikant? Veenhof was op zoek naar zekerheid en zuiverheid.

In 1926 vertrok Veenhof na het behalen van zijn gymnasiumdiploma naar Kampen voor zijn studie aan de Theologische School van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Daar werd hij in het eerste jaar opnieuw overspannen. Vooral vanwege de daarmee samenhangende worsteling met het piëtisme van zijn jeugd vond Veenhof een geestelijk vader en vriend in A. Janse van Biggekerke. K. Schilder en D.H.Th. Vollenhoven werden ook leermeesters, de eerste vooral in theologisch, de tweede in filosofisch opzicht. Ook met hen ontwikkelde zich een vriendschappelijke relatie, evenals met H. Ridderbos, zoon van de Kamper oudtestamenticus J. Ridderbos. De docenten in Kampen kwamen wat hun invloed op de jonge Veenhof betreft op de tweede plaats. Hij zette zich af tegen de aandacht van de hoogleraar ambtelijke vakken en filosofie T. Hoekstra voor de psychologie, omdat hij dat subjectivistisch vond.

Veenhofs geestelijke idealen veranderden, vooral door de invloed van Janse, in Kampen van karakter. Hij maakte zich los van de piëtistische geloofsbeleving in zijn geboortestreek. De bevindelijke factor kwam op de achtergrond. Vanuit de angst voor de afgronden van de ziel – Veenhof kon flink weifelen – richtte hij zich op de gehoorzaamheid aan de in zijn ogen heldere voorschriften in de Bijbel. Dat werd zijn kompas. Daarvoor moest grondig studie gemaakt worden van de transparante, concreet te verstane Schrift. Gedrag en houding werden primair, de binnenkant van het geloof kwam op de tweede plaats. Veel moeite kan de studie hem niet hebben gekost, want hij gebruikte veel van zijn tijd voor organisatorische zaken binnen de studentenwereld, in en buiten Kampen. Zo werd hij in 1929 preses van het Kamper studentencorps *Fides Quaerit Intellectum* en in 1930 voorzitter van de nieuwe landelijke Calvinistische Studentenbeweging. Bovendien hielp hij bij het persklaar maken van publicaties van Janse, Schilder en Vollenhoven. Veenhof legde eind 1932 zijn kandidaatsexamen ‘met zeer veel genoegen’ af.

In het voorjaar van 1933 hield Veenhof zijn intrepreek in het Groninger dorp Harkstede na vlak daarvoor na een lange verlovingstijd in Doorn getrouwd te zijn met Marrie Bakker. In Harkstede kregen ze twee zonen, Jan begin 1934 en Klaas eind 1935. Veenhof leefde zich in het Groninger land uit in prediking, pastoraat en voortgaande studie, en dacht aan promoveren. Hij had regelmatig contact met zijn vriend K. Schilder, die pas hoogleraar dogmatiek was geworden in Kampen, en zette deze op tegen de dogmaticus aan de Vrije Universiteit V. Hepp in het kader van de discussie over de pluriformiteit van de kerk. Veenhof kwam in die jaren, vooral door de invloed van de Schriftvisie van Janse maar ook door de contacten met Schilder en Vollenhoven, steeds meer in het toenmalige klimaat van het absolute terecht. Het Woord gaf transparante en concrete leefregels binnen het verbond met God voor iedere heilshistorische context. De lat lag hoog. De beginselen kwamen bij Veenhof op de achtergrond te staan, terwijl kerk en verbond op de voorgrond kwamen. Zo vond hij de felbegeerde zekerheid en zuiverheid.

Als predikant speelde hij een zelfstandiger rol binnen de jonge reformatorische richting, als netwerker, organisator en publicist. Hij was het eerste lid van de in 1935 opgerichte Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte. Het existentiële theologische debat over ziel en zelfonderzoek wakkerde hij in de tweede helft van 1935 aan door uitvoerige artikelen in het *Gereformeerd Jongelingsblad*. Ze vormden de theologische verwerking van zijn eigen geestelijke worsteling met het piëtisme van zijn jeugd. Antisubjectivisme sloeg de klok, mystiek was voor Veenhof een gevaar geworden. Zelfonderzoek naar de staat – ben ik een christen? – was binnen het verbond niet nodig, dat naar de stand – gedraag ik mij als christen? – wel. Mede door Veenhofs artikelen liep de spanning binnen de gereformeerde kerken tussen

de reformatorische beweging en ten opzichte van de moderniteit behoudender en voorzichtiger mensen als Hepp, H.H. Kuypers en J. Waterink op. Hij speelde in de aanloop naar de Vrijmaking dus korte tijd een stevige rol bij het ontstaan van de conflicten.

Het vertrek naar de stadskerk in Haarlem was in 1936 een begrijpelijke stap in de loopbaan van deze talentvolle predikant met prima connecties. Dat jaar kwam de kerkelijke spanning rond de reformatorische richting op de tafel van de generale synode in Amsterdam terecht. Hepp en Kuypers bestreden daar die richting omdat ze het gedachtegoed daarvan strijdig vonden met de klassieke ideeën van Bavinck en Kuypers en soms zelfs met de belijdenis. Daarmee kreeg een hoofdzakelijk academisch dispuut tussen hoogleraren een uitdrukkelijk kerkelijke lading. Theologische meningsverschillen werden op die manier leergeschillen. De confrontatie op de synode verliep voor de reformatorische beweging niet ongunstig, ook omdat het lidmaatschap van NSB en CDU door de generale synode op voorstel van Schilder tuchtwaardig werd verklaard. Veenhof maakte steeds verder naam binnen de reformatorische beweging met haar bezielende voormannen Dooyeweerd, Janse, Schilder en Vollenhoven. Ook bij het behoudende kamp was hij nadrukkelijk in beeld. Met geestdrift gebruikte Veenhof naar hen toe het middel van de kerkgeschiedenis. Hij probeerde hen met zijn boekjes *In Kuypers' lijn* en *Souvereiniteit in eigen kring* ervan te overtuigen dat de reformatorische beweging wel degelijk aansloot bij de klassieken van de gereformeerde wereld zoals Calvijn, Kuypers en Bavinck. Zo zette Veenhof zich met zijn aangeboren verlangen naar harmonieuze relaties in om bruggen te bouwen binnen de kerken. Intussen ontving het gezin van Veenhof in 1938 gezinsuitbreiding met een dochter, Margriet.

Genoemde pogingen van Veenhof tot bruggenbouw bleken in de polemische jaren dertig niet succesvol te zijn. Hij remde overigens Schilder, na hem aanvankelijk te hebben aangevuurd, in hun onderlinge correspondentie af om te voorkomen dat deze door zou slaan in zijn polemieken tot schade van het draagvlak voor de reformatorische beweging op de kerkvloer. Dat laatste probeerde Veenhof zelf met behulp van lezingen, artikelen en brochures te vergroten. Door dit dempen van Schilder kwam hij verder van hem af te staan en wat dichterbij Vollenhoven. Veenhof verloor in die jaren het contact met Janse, vooral door diens lijdelijke houding ten opzichte van de bezetter na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Hoewel beiden bogen voor de absolute autoriteit van de in hun opvatting concrete en heldere Schrift, legden zij die op het punt van de gehoorzaamheid aan de bezetter toch verschillend uit. Zo raakte Veenhof zijn belangrijkste geestelijke vader en steunpilaar kwijt.

Na Haarlem kwam Veenhof in 1941 in de grote stad Utrecht terecht waar hij zich verder ontplooidde tot een landelijk bekend, gereformeerd predikant.

Door de Tweede Wereldoorlog was het voor hem een moeilijke en ingewikkelde tijd, zeker vanaf het moment dat het echtpaar Veenhof een Joodse onderduiker in huis nam. Toen na enkele jaren van studie door deputaten de leergeschillen over diverse theologische onderwerpen, zoals de kwestie van het zelfonderzoek, opnieuw op de agenda van de generale synode kwamen te staan, was Veenhof in 1942 aanvankelijk blij met de unaniem genomen leerbesluiten. Hij was verder bereid deel te nemen aan een commissie van synodale deputaten voor nader onderzoek naar het vraagstuk van de kerkelijke pluriformiteit.

Maar tegelijkertijd participeerde hij in het netwerk van mensen die bezwaren hadden tegen de kerkrechtelijke gang van zaken op de synode van Sneek-Utrecht, die zichzelf vanwege de oorlogsomstandigheden over de gebruikelijke termijn van drie jaren heen continueerde, en tegen de inhoud van de *Toelichting* op de inhoud van de leerbesluiten. Toch nam hij daarbij een speciale positie in omdat hij om inhoudelijke redenen de tijd nog niet rijp vond voor bezwaarschriften bij de synode, terwijl anderen die al wel indienden. Ook vond hij het punt van de zelfcontinuering van de synode ondanks zijn bezwaren daartegen niet belangrijk genoeg om daar officieel tegenin te gaan. Verder gaf Veenhof niet alleen steun aan Schilder maar kritiseerde hem in zijn brieven aan hem ook stevig. Daarnaast probeerde hij, toen de synodale besluitvorming over de kerkelijke problematiek op zijn eind liep, irenisch als hij was, bruggen te slaan naar Berkouwer als voorzitter van de synode. Ondertussen kreeg hij zelf flinke kritiek te verduren van Schilder, die vond dat hij moest doorpakken. Hun vriendschap kwam hierdoor onder druk te staan. In de periode van grote kerkelijke spanningen kwam het verschil tussen hun karakters sterk naar voren. Schilder zocht inhoudelijk 'het absolute in elk concreet ding', Veenhof was bereid om ter wille van de kerkelijke vrede onrecht te lijden.

Zo ontloopte Veenhof zich tot kerkelijk strateeg en vredestichter, die ruimte vroeg voor beide standpunten over verbond en zelfonderzoek, ondertussen hartstochtelijk zoekend naar een goede verwoording van het bezwaarde standpunt. Zijn kerkelijke houding lag voor hem in het verlengde van de intentie van de synodebesluiten van 1905. Door dit alles kwam hij opnieuw wat dichter bij Vollenhoven te staan. Midden in de oorlog en midden in de synodale afwikkeling van de kerkelijke problemen begon Veenhof na de vondst van een boekje van Helenius de Cock te studeren op de geschiedenis van de Afscheiden kerken en de opvattingen over verbond en doop in die kringen. Dat zou een keerpunt in zijn leven betekenen, waarna hij zich uitgebreid en blijvend zou gaan verdiepen in zijn eigen spirituele achtergrond. Zijn kerkhistorische studies leidden tot allerhande publicaties met een duidelijke spits in de richting van de zeer delicate kerkelijke actualiteit. Hij zou daardoor langzamerhand loskomen van het klimaat van het absolute.

Predik het Woord is een belangrijk boek, omdat Veenhof daarin uitgebreid ingaat op Kuypers concept van de veronderstelde wedergeboorte, een sleutelbegrip in de toenmalige kerkelijke problematiek. Ook Veenhofs bijdrage aan *Rondom 1905* moet worden genoemd, omdat hij daarmee onderbouwd kon onderstrepen, dat de synodebesluiten van 1905 een pacificatieformule vormden, die ruimte boden aan de verschillende verbondsopvattingen over de balans tussen uitverkiezing en menselijke verantwoordelijkheid. Het gemeentelijke werk ging intussen door in de moeilijke situatie van oorlog, bezetting en Joodse onderduiker. Plaatselijk had hij ook te maken met de weerslag van de kerkelijke sores. In de drie kerkelijke gemeenten die Veenhof als predikant diende, was hij geliefd om zijn preken en zijn pastoraat, ook bij de jeugd. Hij hield regelmatig lezingen op bijeenkomsten van de Jongelingsbond. Verder bleef hij de calvinistische wijsbegeerte via cursussen onder de aandacht brengen. Het ging allemaal wel ten koste van zijn gezondheid. De kaars van zijn beschikbare energie brandde aan twee kanten.

Toen de Vrijmaking in augustus 1944 na de schorsing en afzetting van Schilder daar was, volgde Veenhof net als Vollenhoven en Dooyeweerd Schilder niet. Een kerkscheuring ging de irenische Utrechtse predikant te ver. Bovendien waren er volgens hem nog mogelijkheden tot kerkelijk protest. Plaatselijk werd in Utrecht net als in Amersfoort hangende de op handen zijnde bevrijding van de Duitse bezetter besloten tot een lokale godsvrede. Veenhof hoopte dat daarin aanknopingspunten zouden liggen voor een landelijke verzoening. Dat was naïef want gedane zaken nemen meestal geen keer. Maar uiteindelijk kon hij een jaar later na de bevrijding, ook onder druk van Schilder en de Utrechtse ouderling en vriend J.G. van Oord, geen verantwoordelijkheid meer dragen voor de reeks interpretaties van de diverse synodebesluiten en de schorsingen. Zijn verlate vrijmaking en de daarmee samenhangende aarzelingen wezen erop dat zijn ziel sterk verdeeld was tussen het oude en het nieuwe kerkgenootschap. Hij liet veel dierbaars achter in de synodale kerken, niet in de laatste plaats zijn goede vriend Vollenhoven.

Direct na zijn eigen, persoonlijke vrijmaking waarschuwde hij dan ook voor het gevaar van hoogmoed en zelfvoldaanheid in eigen vrijgemaakte kring. Toch werd hij kort daarop benoemd tot hoogleraar ambtelijke vakken aan de nieuwe Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken (onderhoudende artikel 31). Op dat moment kwamen alle spanningen van de afgelopen oorlogsjaren eruit en werd Veenhof voor de derde maal in zijn leven overspannen. Dat zijn directe, lokale collega en vriend ds. M. de Goede zich opnieuw schuldig had gemaakt aan overspel, was de druppel die de van emoties en spanningen boordevolle emmer deed overlopen. Na opnieuw veel aarzeling, dit keer of hij het professoraat daadwerkelijk zou aanvaarden, inaugureerde hij in juni 1946 in Kampen.

Toen Veenhofs energie weer op peil was, ontplooidde hij een flinke werkkraft in de vrijgemaakte kerken als kerkelijk en politiek ideoloog, als historiograaf van de Vrijmaking en als docent. Als docent homiletiek legde hij nog steeds grote nadruk op de verbondsgehoorzaamheid in kerk, staat en maatschappij, waarbij hij de kerk net als Schilder als belangrijkste cultuurkracht zag. *Voortgaande reformatie* bleef zijn motto, al interpreteerde hij dat niet zonder meer in de zin van de binnen de vrijgemaakte kerken steeds sterker wordende neiging tot institutioneel gerichte doorgaande reformatie. Veenhof legde mede door zijn herbronning in de geschiedenis van de Afgescheiden kerken het accent vooral op de persoonlijke vroomheid en de reformatie van het hart. Zo bleef het zelfonderzoek zijn thema. Waar hij daar in de jaren dertig zeer terughoudend tegenover had gestaan, was hij meer en meer van mening dat de vrijgemaakte kerken er niet zonder konden. Het kreeg een meer collectieve toespitsing, namelijk in de betekenis van het zelfonderzoek binnen en voor de gemeenschap. Hij vreesde dat de doorgaande reformatie zou ontaarden in het zich beroemen op eigen vrijgemaakte organisaties.

Toch produceerde hij als penhouder van de vrijgemaakte elite in 1948 gericht tegen de ARP nog de felle politieke brochure *Kracht en doel der politiek*. Daarin gaf hij af op de calvinistische wijsbegeerte met zijn soevereiniteit in eigen kring, die het gevaar in zich droeg het ontstane ethische conflict tussen de vrijgemaakte en de synodale kerken te verdoezelen. Nergens noemde Veenhof de vrijgemaakte kerken in zijn publicaties de ware kerk, maar hij suggereerde dat wel tussen de regels door, zeker in relatie tot de synodaal gereformeerde kerken. Toch bleef hij zelf altijd lid van de Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte.

Door het ontstaan van de kwestie-Kralingen maar ook door de Bos-actie in 1948 en 1949, waardoor een grote groep vrijgemaakten terugkeerde naar de synodaal gereformeerde kerken, schrok het docentencorps van de Theologische Hogeschool enkele jaren later terug voor de geharnaste sfeer binnen de vrijgemaakte kerken en waarschuwde daar medio 1951 collectief voor. Zo sprak Schilder op de Schooldag van dat jaar over het onderscheid tussen Zelus en Zeloten. Veenhof noemde bij die gelegenheid opnieuw het gevaar van hoogmoed over eigen organisaties. Hij maakte zelfs de vergelijking van de vrijgemaakte kerken met het joodse sanhedrin, dat Jezus Christus had vermoord, en sprak van farizeïsme. Deze waarschuwing kreeg een dramatisch vervolg in de plotselinge dood van Schilder en Holwerda in het voorjaar van 1952. Voor Veenhof was het een godsoordeel. Meer dan voorheen zou hij het primaat van persoonlijke vroomheid binnen allerlei kerkelijke activiteiten beklemtonen. Zijn antisubjectivisme werd milder van karakter. Hij had zich voor een belangrijk deel ontworsteld aan het klimaat van het absolute, al bleef hij naar buiten toe sterk antithetisch.

De methode van de kerkhistorische parallel ontwikkelde zich tot Veenhofs manier bij uitsteking om commentaar te geven op de kerkelijke actualiteit. Zo gebruikte hij niet alleen het 'er staat geschreven' maar ook het 'er is geschied'. Opiniëren deed hij graag. In directe zin leiding geven aan het vrijgemaakte kerkelijke en maatschappelijke leven weigerde hij, ook op de synodes, hoezeer sommigen daar ook om vroegen. Veenhof was bang voor een herhaling van het onheil door de preadviseurs ten tijde van de conflicten voorafgaand aan de Vrijmaking. Hij wilde bovendien ruimte geven aan de verschillende stromingen binnen de vrijgemaakte kerken. Dit had ook te maken met zijn zachte karakter, gesteld op harmonie in het intermenselijke. Veenhof vormde een amalgaam van de verschillende groepen binnen de vrijgemaakte kerken.

Na de dood van de onbetwiste vrijgemaakte leider Schilder liepen de spanningen tussen de diverse geledingen hoog op, ook binnen de Theologische Hogeschool. De daardoor ontstane onverkwikkelijke redactiecrisis in *De Reformatie*, waarin de groep van de doorgaande reformatie won, deed Veenhof naar de dood verlangen, zo teleurgesteld was hij over de gang van zaken onder vrijgemaakte broeders. Zo kwam hij buiten de redactie van *De Reformatie* te staan, een blad waar hij jarenlang aan had meegewerkt. J. Kamphuis kwam in de hoofdredactie terecht. De klemtoon op de persoonlijke vroomheid betekende intussen ook een verschuiving in Veenhofs Schriftvisie en homiletiek. Het ging in Bijbel en prediking vooral om God zelf, om het geschenk van Gods liefde. De Bijbel was voor Veenhof geen theologische encyclopedie, geen handboek voor ethiek maar vooral de liefdesbrief van God geworden. De vrijgemaakte kerk met zijn eigen organisaties kwam bij Veenhof nog meer op de achtergrond. Ook onderhield hij contacten met andere gereformeerden. Intussen zette hij zich wel met hart en ziel in voor de vrijgemaakte gemeenschap.

Hoewel Veenhof tegenstander was van groepsvorming, polarisatie en direct leidinggeven binnen de kerken, liet hij zich na de redactiecrisis in *De Reformatie* samen met zijn collega en boezemvriend H.J. Jager toch overhalen om mee te werken aan de oprichting van een tweede vrijgemaakt kerkelijk blad, *Opbouw*. Het eerste nummer daarvan verscheen in het voorjaar van 1957. Dit nieuwe orgaan versterkte onbedoeld de tweedeling binnen de vrijgemaakte kerken, omdat die langs deze weg werd geïnstitutionaliseerd. Toen Kamphuis na de plotselinge dood van Deddens benoemd werd tot hoogleraar kerkrecht en kerkgeschiedenis, kwam deze tweedeling nog sterker binnen de hogeschool tot uitdrukking. Deze benoeming had alles te maken met de weigering van de senaat een voordracht te doen bij curatoren en synode. Veenhof probeerde in een wanhopig heftige briefwisseling met Kamphuis te voorkomen dat deze de benoeming aannam, maar dat bleek een illusie.

Vanaf dat moment was Veenhof veroordeeld tot de commentaarpositie waar hij zelf voor had gekozen. Leidinggeven wilde hij niet, opiniëren wel. Dat betekende automatisch dat hij het initiatief liet aan Kamphuis, die leidinggeven in de kerken als absolute noodzaak zag en als hoogleraar zijn kerkelijke ster zag rijzen. Aan het eind van de jaren vijftig verscheen Veenhofs *opus magnum Prediking en uitverkiezing*, de neerslag van de theologische verwerking van zijn dogmatische positie tijdens de Vrijmaking en van zijn hele spirituele ontwikkeling vanuit zijn herbronning in de geschiedenis van de Afscheiding. Veenhof had innerlijk het klimaat van het absolute verlaten en was beïnvloed door zijn levensgang terug bij waar hij vandaan kwam, het klimaat van de afgescheiden kerken, vooral ten tijde van de Vereniging van afgescheidenen en dolerenden. Als docent was hij niet zonder meer bij alle studenten geliefd. Waar hij in zijn commentaren op proefpreken kritiek uitoefende, was die vaak niet mals. Toch maakte hij op de meeste leerlingen een onuitwisbare indruk, vooral wanneer hij zelf tijdens zijn lessen aan het preken sloeg. Bovendien kon hij ook prijzen wanneer hij een proefpreek werkelijk goed vond.

De hoofdstroom binnen de vrijgemaakte kerken zelf bleef zich echter bewegen in het klimaat van het absolute, in de sfeer van het 'precieze', niet het 'rekkelijke'. De spanningen binnen de vrijgemaakte wereld kristalliseerden zich in de eerste helft van de jaren zestig verder uit in allerlei kwesties, zeker nadat de synode van Assen de deur voor de toenadering zoekende synodaal-gereformeerde kerken principieel en onverzoenlijk had dichtgeslagen. Die rond de predikanten A. van der Ziel van Groningen-Zuid en B. Telder en zijn gemeente van Breda waren dominant. De kwestie-Van der Ziel was de neerslag van de spanning rond de verhouding tot de synodaal-gereformeerde kerken en de verwante vrijgemaakte ware-kerk-visie. Had het ethisch conflict inmiddels afgedaan of niet? Bovendien ging het in de onderhavige kwestie over het hanteren van het kerkrecht. De problematiek rond ds. B. Telder inzake het denken over dood en hemel raakte aan de status van de belijdenisgeschriften. Moesten die letterlijk worden gehandhaafd of was er interpretatieruimte?

Veenhof, die het inhoudelijk oneens was met Telder, pleitte voor verdraagzaamheid en verdere gedachtewisseling. Zowel in het geval van Telder als bij Van der Ziel was hij een tegenstander van tuchttoefening omdat er volgens hem geen sprake was van afwijking van hoofdzaken in de christelijke leer. Intussen was hij zo druk met de kerkelijke problematiek dat hij tekortschoot in de begeleiding van zijn doctoraalstudenten. Ook was zijn ziekteverzuim groot. Er waren momenten dat hij er spijt van had dat hij met de Vrijmaking was meegegaan, maar een weg terug zag hij niet. Sommige mensen in de vrijgemaakte kerken begonnen vanwege Veenhofs nadruk op het menselijke en onvolkomen karakter van de belijdenisgeschriften te twij-

felen aan zijn confessionele integriteit. Ook zijn klemtoon op het verschil tussen fundamentele en niet fundamentele stukken van de christelijke leer deed zijn kerkelijke positie geen goed. Door de veroordeling van Van der Ziel op de synode van Rotterdam-Delfshaven in 1964 kozen de kerken definitief voor de lijn van de doorgaande reformatie, die vooral door Kamphuis consequent werd doorgetrokken in het kerkelijk leven. Veenhof, samen met Jager de belangrijkste woordvoerder van de minderheidsgroep, verloor op nieuw terrein.

Zijn confessionele betrouwbaarheid werd medio 1965 in het *Gereformeerd gezinsblad* niet slechts betwijfeld maar ontkend. Op de Theologische Hogeschool vond eind dat jaar een uitgebreid debat plaats tussen de hoogleraren en curatoren over de kerkelijke problematiek. Het was duidelijk dat de docenten geen homogeen team vormden. Er stonden drie punten op de agenda: de status van de Vrijmaking, de binding aan de belijdenis en de opvattingen over de kerkregering. Veenhof waarschuwde in het gesprek tegen confessionalisme en legalistisch gebruik van het kerkrecht en pleitte voor doorpraten over de geschillen. Hij legde voluit het accent op de Bijbel zelf. Kamphuis constateerde daarentegen relativering van de belijdenisgeschriften en minachting van de generale synode. Veenhof zag de Vrijmaking als een werk van God dat door zonden van mensen was bevlekt. Kamphuis zag de Vrijmaking als een door God gemaakt feit. Jager benadrukte de persoonlijke vroomheid, de levende relatie met Christus. Dat vonden Kamphuis, Doekes en H.J. Schilder uiteraard ook belangrijk maar wel binnen de afgesproken kerkelijke kaders. Binnen en buiten de hogeschool was dat laatste standpunt dominant.

De curatoren trokken begin 1966 de volgende conclusies. Uitgangspunt bleef dat de drie formulieren van enigheid een samenvatting vormden van de leer van de Schrift. De ondertekenaars van de belijdenisgeschriften waren verplicht bij inhoudelijke bezwaren daartegen officieel een gravamen in te dienen. Ook mocht de confessie in publicaties niet worden aangevallen. Verder riepen de curatoren de hoogleraren op heel terughoudend te zijn in hun perscommentaren op conflicten, die onder behandeling waren in de kerkelijke weg. Zo kozen de curatoren feitelijk voor de lijn van de doorgaande reformatie. Veenhof en Jager waren gewaarschuwd.

In 1966 liep de kerkelijke trein van de rails, toen na de afzetting van ds. Van der Ziel in Groningen de Tehuisgemeente ontstond en rond het Bredase conflict een regionale kerkscheuring plaatsvond. De Tehuisgemeente vroeg om hulp aan de rest van het vrijgemaakte kerkverband, wat de classis Groningen aan de vrijgemaakte kerken ontraadde zijnde verbreking van het kerkverband. Dat jaar zette Veenhof zijn ecclesiologische visie uiteen in *Om kerk te blijven*. Daarin relativeerde hij de status van de Vrijmaking en het kerkelijk instituut. Het boekje werd door C. Trimp en later door J. Dou-

ma stevig bestreden. Op Hervormingsdag 1966 werd door enkele vooraanstaande vrijgemaakten een *Open brief* gepubliceerd ter ondersteuning van de Tehuisgemeente, wat een expliciete provocatie betekende van de classis Groningen. Daarin werd gesproken over een Vrijmakingideologie en opgeroepen meer te denken op het niveau van de wereldkerk. Veenhof weigerde de *Open brief* te ondertekenen maar bestreed hem ook niet. Het epistel zou de vrijgemaakte kerken splijten, omdat het ging fungeren als een kerkelijk sjibbolet. Wie niet tegen de *Open brief* was, werd feitelijk tuchtwaardig verklaard.

Vanwege zijn ruime kerkvisie werd Veenhof door president-curator ds. D. van Dijk in het voorjaar van 1967 publiekelijk beschuldigd van afwijking van de belijdenis. Kort daarop werd de opsteller van de *Open brief*, ds. B.J.F. Schoep van Nieuwer-Amstel, door de generale synode van Amersfoort-West heengezonden vanwege wat men beschouwde als confessionele ontrouw. Enkele maanden later, in juni 1967, scheurde Veenhofs lokale kerk van Kampen vanwege de *Open brief*, omdat haar predikant J.O. Mulder weigerde zijn handtekening daaronder terug te nemen. Veenhof kwam buiten het verband van de vrijgemaakte kerken te staan. Hij vond dat kritiek mogelijk was op de *Open brief* maar weigerde deze te veroordelen. Ook Jager geraakte zo buiten het verband van de vrijgemaakte kerken.

Door de kerkscheuring kwam de Theologische Hogeschool in een onhoudbare situatie terecht. De docenten stonden aan twee kanten van de kerkelijke breuk en dat zou ook gebeuren bij de studenten. Rector Veenhof zag geen uitweg, maar de jongste hoogleraar J. van Bruggen stelde voor de zaak op te lossen met een zogenaamd attestenbesluit. Feitelijk was dit een poging om na de uitspraken van de synode van Amersfoort-West een handvat te hebben om de kerkelijke tucht ook binnen de hogeschool te implementeren. Iedere student uit een van sympathie met de *Open brief* verdachte kerkelijke gemeente zou in een persoonlijk gesprek onderzocht worden op zijn confessionele betrouwbaarheid. Veenhof vond dat onaanvaardbaar, zeker nadat de synode zijn persoonlijke confessionele integriteit expliciet in twijfel trok en stelde dat Veenhof samen met Jager de afspraken van begin 1966 binnen de hogeschool in *Opbouw* had geschonden. Hij knapte kort daarop af en meldde zich ziek. Dat had in die zin een voordeel voor de zittende docenten, dat zij hun nestor niet behoeften te schorsen wegens werkweigering wat met de eveneens oppositionele lectoren D.J. Buwalda en H.M. Mulder wel gebeurde. Veenhof kon in 1968 de hogeschool verlaten door de zijdeur van een vervroegd, eervol emeritaat om gezondheidsredenen.

Veenhof wilde onder deze omstandigheden geen officieel afscheid van de hogeschool, maar aanvaardde in 1969 wel een officieuze bijeenkomst georganiseerd door oud-leerlingen. Daarbij bleven omzichtig alle kerkelijke gevoeligheden buiten schot. Ook Jager ontving bij die gelegenheid een hul-

deblijk. Later dat jaar nam de synode van Hoogeveen ondanks hun eervolle emeritaat toch een tuchtmaatregel ten opzichte van beide emeriti. Wegens onvoldoende bescherming van de belijdenis werd Veenhof het adviesrecht ontnomen dat hij als emeritus hoogleraar had in de senaat. Jager werd regelrechte ontrouw aan de confessie verweten. Ook hem werd het betreffende adviesrecht ontnomen. Zo werden beide emeriti door toedoen van veel van hun oud-leerlingen uitgerangeerd.

Veenhofs weifelende houding bij de Vrijmaking, die had geleid tot wantrouwen bij de voorstanders van de doorgaande reformatie, leidde er na een kwarteeuw uiteindelijk toe dat hij daarop alsnog werd afgerekend. Aan de status van de Vrijmaking als 'werk des Heeren' mocht niet worden getornd en waar het ging om de drie formulieren van enigheid en het kerkrecht gold dat hij onvoldoende trouw werd geacht aan zijn handtekening onder het ondertekeningensformulier voor ambtsdragers. Datzelfde jaar publiceerde Veenhof zijn veranderde kerkvisie in *Volk van God*, het boek waarin hij definitief afscheid nam van de schilderriaanse kerkopvatting en zijn toevlucht zocht bij die van Bavinck. Ook op dit punt was hij terug in Doorn, bij zijn vader die al vroeg sterk beïnvloed was door deze gereformeerde dogmaticus. Het ging voor een christen om de persoonlijke vroomheid binnen het volk van God, dat in verschillende kerkgenootschappen was te vinden. De kerk als instituut stond voor Veenhof niet langer centraal, het ging in de eerste plaats om de persoonlijke relatie met God. In die zin lag het primaat voor hem bij het zelfonderzoek, ook in zijn waarde voor de gemeenschap. Waar hij tevoren vanuit zijn eigen geloofscrisis bang was geworden voor het zelfonderzoek, trok hij nu de conclusie dat dit in zeker opzicht levensnoodzakelijk was voor de gelovige en de kerkelijke gemeenschap waarin deze functioneerde.

Na zijn voortijdige emeritaat groeide Veenhof uit tot de geestelijke vader van de buitenverbandse vrijgemaakte kerken, de latere Nederlands Gereformeerde Kerken. Het Akkoord van Kerkelijk Samenleven, dat dit nieuwe kerkverband in 1982 aanvaardde, draagt in hoge mate zijn stempel, zonder dat hij dit er doelbewust op heeft willen zetten. De sfeer in deze kerken ademt nog altijd de geest van Veenhof: trouw aan de Schrift en de kernpunten van de belijdenis met veel ruimte voor onderling gesprek over verschil van opvatting. Ook buiten de kerk liet hij zijn geestelijke erfenis na, vooral door zijn waarschuwingen tegen marxisme en communisme in een tijd waarin de geest van Marx overal rondwaarde. Verder herstelde Veenhof een aantal van zijn oude vriendschappen en contacten, zoals die met Vollenhoven, Ridderbos en Berkouwer. De laatste werd aan de Vrije Universiteit opgevolgd door Veenhofs oudste zoon; *facts are stranger than fiction*. Uiteindelijk zou Veenhof toch vooral een leerling blijken van Vollenhoven. Hoezeer Janse en Schilder hem ook beïnvloed hadden, de genuanceerde en voorzichtige Vollenhoven was degene die Veenhof het naast stond. Na de

dood van zijn vrouw verbleef Veenhof bij zijn dochter en schoonzoon in Uithoorn respectievelijk Oudemirdum, waar hij zijn laatste levensjaren in innerlijke vrede genoot van hun liefdevolle zorg.

Op hun grafsteen maakten Veenhof en zijn vrouw de balans op van een vol, werkzaam en gelukkig huwelijks- en gezinsleven, zwaar getekend door veel kerkelijk verdriet en strijd. Beginsel, confessie, kerkelijk instituut en verbondsbeschouwing had de hoogleraar ambtelijke vakken gerelativeerd. Daarin wilde hij, die innerlijk niet zo stevig in zijn schoenen stond, het anker van zijn leven niet langer uitwerpen. Het klimaat van het absolute, waarin hij zijn innerlijke onzekerheden een tijd lang had kunnen overstemmen, had hij verlaten. Ook zocht hij zijn steun niet langer bij krachtige persoonlijkheden. Via een lange kerkelijke omweg was Veenhof teruggekomen bij waar hij vandaan kwam: de afhankelijkheid van Gods genade in de vreze Gods, die hij in zijn piëtistische familie op de Utrechtse Heuvelrug zo sterk had geproefd. Hij beseftte dat bevindelijkheid gevaren in zich droeg, maar dat het christelijk leven niet kon zonder een gezonde dosis mystiek. Zijn grote kerkelijke woorden waren verstomd. Veenhof had er genoeg aan, dat hij deel mocht uitmaken van Gods volk. God zelf en zijn eer, Veenhofs overkoepelende christelijke levensdoel vanaf het begin, waren het die de steen op zijn graf op de Kamper dodenakker haalden. Het is de korte samenvatting van het denken van deze existentiële, praktische theoloog, die zijn levensmotto belichaamde dat echte theologie uit preken bestaat: 'Ik zal, ontwaakt, Uw lof ontvouwen'.

Veenhof was een man die veel steun en bevestiging nodig had van zijn omgeving. Hij zocht die bij grote gereformeerde denkers uit heden en verleden. Het karakter van zijn relaties met Janse, Schilder, Vollenhoven en later Jager spreekt boekdelen. Ook zijn citeerdrijf kan langs deze weg geduid worden. Zelfstandige, systematische analyses durfde hij niet of nauwelijks aan. Het citeren gebeurde altijd met het oog op de kerkelijke actualiteit. Eigenlijk is hij als hoogleraar altijd dominee gebleven, tot in zijn colleges aan toe. Hij preekte meer dan hij analyseerde. Intussen genoot hij steeds de onvoorwaardelijke steun van zijn optimistische echtgenote. Hij had met zijn gevoelige natuur moeite met het hanteren van conflicten. Overspannenheid en depressie lagen dan op de loer. Wezenlijke keerpunten in zijn leven gingen daarmee gepaard: zijn worsteling met het piëtisme van zijn jeugd, zijn Vrijmaking, de redactiecrisis binnen *De Reformatie* en de kerkelijke strijd in de jaren zestig. Veenhofs gevoeligheid maakte hem ook tot een man van uitersten: hij kon lyrisch zijn maar ook scherp kritisch. Overdrijving was hem niet vreemd.

Veenhofs levensgang is te vergelijken met die van de Andalusische schaapherder uit het moderne sprookje – inmiddels een klassieker – *De alchemist* van Paulo Coelho.¹ Veenhof had in zijn jeugd net als de jonge herder een droom. Na veel omzwervingen, waarin hij net als de hoofdpersoon van Coelho's parabel de liefde van zijn leven ontmoette, vond hij de schat van zijn droom uiteindelijk en onverwacht op de plek waar hij vandaan kwam. Zowel de herder als Veenhof raken veel kwijt tijdens hun reizen die voor hun een louteringsweg blijken te zijn. Maar er zijn meer parallellen. Ook de herdersjongen kwam in zijn leven in aanraking met de betekenis van het geschreven Woord: *Maktub*.² In Veenhofs levensverhaal spelen sacramenten een grote rol, met name de doop, net als in de zoektocht van de herdersjongen de tekenen. Ook in *De alchemist* ervaart de lezer de spanning tussen Woord en Geest, verstand en gevoel, ratio en hart.

Veenhofs biografie geeft nieuwe inzichten in de Nederlandse kerkgeschiedenis van de twintigste eeuw in die zin dat sterker dan voorheen aan de oppervlakte komt dat daarin de bevindelijkheid een wezenlijke factor is geweest, niet alleen in de Vrijmaking maar ook in de kerkscheuring binnen de vrijgemaakt-gereformeerde kerken in de jaren zestig. Waar het in de Vrijmaking leerstellig ging om veronderstelde wedergeboorte en de verwante problematiek van verkiezing en verbond, lag daaronder het existentiële verlangen naar geloofszekerheid en -zuiverheid. Dat blijkt vooral in het onderscheid tussen zelfonderzoek en zelfbeproeving. Ook in de spanningen in de vrijgemaakte kerken in de jaren zestig speelde de bevindelijkheid een grote rol. Waar het in de discussies vooral ging om de status van de Vrijmaking en van de vrijgemaakte kerken, die van de belijdenis en die van de kerkorde, zat ook daaronder de existentiële vraag naar het waarachtige christen zijn. Zat de ware christen in de ware kerk of was er daarbuiten ook heil te vinden? Waar lag het primaat, in het hart van de gelovige of in het instituut van de kerk? Juist in deze biografie worden de nieren van de gereformeerde kerken, al dan niet vrijgemaakt, existentieel geproefd. Leerstellige keuzes worden ten diepste existentieel geduid. De vrijgemaakte kerken waren binnen de gereformeerde gezindte door hun achtergrond het meest van het hondje van de moderniteit gebeten. Door hun absolute karakter was de *pietas*, de persoonlijke vroomheid, voor hen kerkelijk te onbepaald. De leiders van de doorgaande reformatie waren daar bang voor, wat het moeilijk maakte verscheidenheid te aanvaarden. Het absolute nastreven – typisch moderniteit – maakte star en ging ten koste van vrijheid en diversiteit. Dat Veenhofs biografie bijna samenvalt met de kerkgeschiedenis, zeker na de Vrijmaking, maakt genoemde lijnen van bevindelijkheid en moderniteit kristalhelder.

Opvallend is dat Veenhof tijdens de aanloop naar de Vrijmaking meer de 'objectieve' kant van het verbond met God benadrukte, terwijl hij in de

jaren vijftig en zestig meer en meer de 'subjectieve' zijde zou beklemtonen, ook al vermeed hij zelf dit begrippenkader bij voorkeur. Het gaat hierbij niet om onbetekenende theologische details. De spanning tussen beide kanten van het verbond speelt door de hele kerkgeschiedenis heen en gaat direct terug op het Nieuwe en Oude Testament. Het is een spanning die bij een christenleven hoort en in ruimere zin geduid ook bij een mensenleven. Tot op de huidige dag is deze spanning tussen gevoel en verstand, innerlijke en uiterlijke geloofsbeleving, leven en leer in de verschillende kerkgenootschappen voelbaar.

Voor de kerkgenootschappen, die voortkwamen uit de Vrijmaking, speelt dit thema al decennialang een essentiële rol in de contacten met de christelijke gereformeerde kerken, die altijd argwaan hebben gehouden ten opzichte van het absolute karakter van de vrijgemaakte benadering. Juist de bevindelijke stroming binnen de gereformeerde gezindte, die binnen de christelijke gereformeerde kerken wezenlijk is, laat meer ruimte voor diversiteit omdat ze de geloofsbeleving uiteindelijk belangrijker vindt dan de gereformeerde leer. Ook in die zin is de levensgang van de uit een piëtistisch milieu afkomstige Veenhof illustratief. Hij pleitte na een korte polemische start meer en meer voor verdraagzaamheid. Dat dit ook te maken had met de aard van zijn persoonlijkheid behoeft geen toelichting meer. Hij vervulde in de kerkgeschiedenis achtereenvolgens de rol van aanstichter, dader en slachtoffer. Inhoudelijk was hij wars van de moderniteit, maar prikkelde Schilder aanvankelijk wel typisch modern te zijn qua benadering. In de tijd voor de Vrijmaking begon Veenhof te twijfelen aan die absolute strategie maar hij koos er uiteindelijk wel voor dader te zijn. Ten slotte werd hij het slachtoffer van zijn eigen absolutisme uit de jaren dertig waar hij zelf inmiddels afscheid van had genomen. Het bleek zinvol de historische microscoop van de biografie te gebruiken, waardoor kerkelijke conflicten op existentieel niveau meer in hun samenhang konden worden geanalyseerd. Het draait allemaal om het grote kerkelijke thema, dat S. van Velzen kort voor de Vereniging tussen afgescheidenen en dolerenden in Kampen bij de overdracht van het rectoraat aan de orde stelde: *De vereeniging van waarheidsliefde en verdraagzaamheid*.³

Noten

1. Amsterdam Arbeiderspers 2006⁴⁶.
2. Coelho, *De alchemist*, 73. Dit betekent 'Er staat geschreven'.
3. Kampen Zalsman 1889.

Summary

In the climate of the absolute.

C. Veenhof (1902-1983). Life and work.

In this biography the life and work of C. Veenhof (1902-1983) is described and analyzed in the context of his era and environment. Main theme is the question of what goals Veenhof set for himself, whether or not they were realized, and which instruments he used to realize them. Further, an impression is given of his personality, and important turning points in his life are mentioned. In the end the microhistorical question is answered of what this book adds to insights in twentieth century church history in the Netherlands.

Son of a baker from Doorn, the Netherlands, Veenhof experienced a happy youth. While the family was not well to do, there was no question of hunger or poverty. He was intelligent and studious and loved to read. His father stimulated him by thorough commitment to the funding of the education of his children. Just as his grandparents, Veenhof's parents were religiously active within the pietistic context of the later *Afscheiding* (Secession) in the vicinity of the *Utrechtse Heuvelrug* (Utrecht Ridge). At a young age, his father had been influenced by the theology of H. Bavinck by means of extensive catechetical instruction. In the Veenhof family, the pietistic awareness of sinfulness and human shortcoming was closely allied to activity within church, state and society in the tradition of Abraham Kuyper. This fascinating but intimidating combination coincided with the religious tension between the Reformed believers of the *Afscheiding* and those of the *Doleantie* (Dissent) after the *Vereniging* (Union) of 1892. Both found their embodiment in Veenhof. At quite a young age he aspired to the clergy, but immediate entrance to the *Theologische School* (Theological Seminary) via the *gymnasium* (Latin school) was thwarted by financial hardship. Like other less affluent individuals, he was obliged to follow the arduous route via teachers college and a short career as a grade school teacher, followed by the state *gymnasium* exam.

In the period between 1916 and 1920, Veenhof studied at the *Hervormde* (Reformed) Jan van Nassau Teachers College in Utrecht. The Stone lectures

of Abraham Kuyper, who had been prime minister in the year Veenhof was born, were a revelation for the young Veenhof. He experienced them as an exhaustive, scientifically formulated, Calvinist worldview within which Reformed principles took their place as a guidebook for the Christian life. They offered solid footing in the stormy period of modernity after the First World War, during which the discipline of psychology made its appearance, with its concentration on feelings and subjective experience. After matriculating, Veenhof was appointed to a post as grade school teacher in the fishing village of Spakenburg. At this time he made his public profession of faith. A life in honor of God – Veenhof's ultimate Reformed objective in life – would be achieved, on the one hand, by prayer and contemplation, and on the other hand by a variety of church and political activities following in the footsteps of Kuyper who passed away around that time. In Spakenburg he met the lively and talented pastor's daughter Marrie Bakker, who would become the love of his life. He also got to know the publications of A. Janse and K. Schilder. He would meet Schilder personally during visits to the local pastor Rev. J. de Waard, who was Schilder's soulmate. When Rev. De Waard came to Spakenburg in 1921, Schilder confirmed him. Veenhof was present at the service.

In the first two decades of his life, Veenhof developed his educational, oratorical, and organizational talents at the teacher college, two different grade schools in Spakenburg, the Reformed youth and men's societies, and to a lesser degree, in politics. He also continued his studies there. However, due to his arduous zeal, he suffered a nervous breakdown at this time. He returned to his parents' home around the beginning of 1924 not only to recover, but also to be free to study for his state *gymnasium* exam, supported by a provincial church fund and a private sponsor. Toward the end of his adolescence, the typically pietistic questions of the environment in which he had grown up began to gnaw: was he really converted, and was God really calling him to the pulpit? In short, Veenhof searched for assurance and purity of faith.

After having earned his *gymnasium* diploma in 1926, Veenhof left for Kampen, to begin his studies at the *Theologische School van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Theological Seminary of the Reformed Churches in the Netherlands). As a freshman he again suffered a nervous breakdown. Especially because of the related struggle with the pietism of his youth, Veenhof found a spiritual father and friend in A. Janse from Biggekerke. K. Schilder and D.H.Th. Vollenhoven were his mentors, the first in theological respect, the second in philosophical. With them he also developed a friendly relationship, just as with H. Ridderbos, the son of the Old Testament professor at Kampen, J. Ridderbos. The faculty in Kampen were runners-up in their influence on the young Veenhof. He revolted against the attention paid to

the discipline of psychology by prof. T. Hoekstra, professor of *ambtelijke vakken* (Practical Theology) and philosophy. Veenhof considered this as being too subjective.

The character of Veenhof's spiritual ideals changed while he was in Kampen, especially under the influence of Janse. He took leave of the pietistic faith of his native region. The *bevindelijke* (experimental Reformed) factor was relegated to the background. Fearful of the deeper chasms of the soul – Veenhof could fall prey to doubt – he directed his attention towards obedience to what he saw as clear statutes in the Bible. That became his compass. To that end, he was obliged to make a thorough study of what he saw as transparent and concretely comprehensible Scripture. Behavior and attitude became primary, the more internal aspects of faith moved to second place. His studies apparently cost him little difficulty as he spent a lot of his time on organizational business in the student world, in and outside of Kampen. He became president of the Kampen fraternity *Fides Quaerit Intellectum* in 1929 and chair of the new Calvinist student movement in 1930. In addition, he assisted with the preparation of manuscripts for publication by Janse, Schilder, and Vollenhoven. 'With great satisfaction', Veenhof passed his *kandidaats* (Bachelor) exam at the end of 1932.

In the spring of 1933, Veenhof preached his inaugural sermon in the village of Harkstede in Groningen, having married Marrie Bakker in Doorn, after a long engagement period. In Harkstede they were blessed with two sons: Jan, born around the beginning of 1934, and Klaas, around the end of 1935. Veenhof lived life to the full in Groningen in preaching, pastorate, and continued study, and considered starting on a Ph.D. He had regular contact with his friend K. Schilder who had just become professor of *dogmatiek* (systematic theology) in Kampen, and stirred him up against his colleague prof. V. Hepp from the VU University at Amsterdam in the context of the discussion on pluriformity in the church. In this period, under the influence of Janse's view of Scripture, but also through his contacts with Schilder and Vollenhoven, Veenhof advanced more and more into the erstwhile climate of the absolute. Scripture gave transparency and a concrete rule of life within God's covenant for every *heilshistorische* (redemptive-historical) context. His aims were ambitious. Principles were relegated to the background, while church and covenant came to the fore. Thus, he found the assurance and purity of faith he longed for so dearly.

As pastor he played a more independent role within the young *reformatische* (Reformational) movement, as networker, organizer, and publicist. He was the first member of the *Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte* (Society for Calvinistic Philosophy), instituted in 1935. He instigated the existential theological debate on soul and *zelfonderzoek* (introspection) in the second half of 1935 in extensive articles in the *Gereformeerde Jongelingsblad*

(Reformed Young Men's Magazine), in which he theologically dealt with his own spiritual struggle with the pietism of his youth. Anti-subjectivism became his personal theme. For Veenhof, mysticism had become a menace. Within the covenant, introspection into one's *staat* (status) – am I a Christian? – wasn't necessary, while examination of one's *stand* (stance) – do I behave like one? – was. As a result of Veenhof's articles, tension within the *Gereformeerde* (Reformed) churches intensified between followers of the Reformational movement and more conservative individuals like Hepp, H.H. Kuyper, and J. Waterink. So for a while he did play an important role in the emergence of the conflicts culminating in the *Vrijmaking* (Liberation, based on Article 31 of the Dordt Church Order).

The move to Haarlem in 1936 was an understandable step in the career of this talented young clergyman with excellent connections. That year the denominational tension around the Reformational movement was on the agenda of the general synod of Amsterdam. Hepp and Kuyper fought against the movement because they considered its ideas to be in conflict with the classical ideas of Bavinck and Kuyper and sometimes even with the confession. Thus a largely academic dispute between professors achieved denominational moment, turning theological disagreements into doctrinal controversy. The confrontation at the synod did not run adversely for the Reformational movement, partly because membership of the *Nationaal-Socialistische Beweging* (National Socialist Movement) and *Christelijk-Democratische Unie* (Christian Democratic Union) had been decreed censurable by the general synod following a motion by Schilder. Veenhof increasingly made a name for himself within the Reformational movement with its inspiring leaders Dooyeweerd, Janse, Schilder, and Vollenhoven. In the conservative camp he was in the picture as well. With fervor, Veenhof approached them by way of church history. With his books *In Kuyper's lijn* (In the Line of Kuyper) and *Soevereiniteit in eigen kring* (Sphere Sovereignty), he attempted to convince conservatives that the Reformational movement was trying to connect to Reformed classics like Calvin, Kuyper, and Bavinck. With his innate yearning toward harmonious relationships, Veenhof exerted himself toward building bridges within the church. In the meantime, the Veenhofs welcomed a daughter, Margriet, in 1938.

Veenhof's attempts at building bridges turned out to be unsuccessful in the polemic thirties. He tempered Schilder, after initially galvanizing him into action, in order to prevent him from going overboard in his polemics, and thereby damaging support for the Reformational movement on the local church level which Veenhof was attempting to enlarge by lectures, articles, and pamphlets. In tempering Schilder, he widened the distance between them and moved closer to Vollenhoven. During these years, Veenhof also lost contact with Janse, particularly due to his resigned attitude with re-

spect to the German occupation after the outbreak of World War II. While both kneeled for the absolute authority of what they saw as concrete and transparent Scripture, they construed its meaning differentially with regard to obedience to the occupying power. Thus, Veenhof suffered the loss of his paramount spiritual father and mainstay.

Leaving Haarlem, Veenhof moved in 1941 to the great city of Utrecht where he further developed into a nationally recognized Reformed clergyman. Because of the war, it was a difficult and complicated period, particularly after the Veenhofs took a Jewish refugee into hiding. When, after a number of years, the synod representatives' doctrinal investigation of several theological issues, such as the matter of religious introspection, was again placed on the agenda of the joint synod in 1942, Veenhof was initially satisfied with the unanimously taken doctrinal rulings. He was also prepared to take part in a committee of synod representatives for further study of the question of denominational pluriformity.

At the same time, he participated in a network of individuals who objected not only to the judicial proceedings at the synod of Sneek-Utrecht, which, because of the war situation, had prolonged itself beyond the standard three years, but also to the contents of the *Toelichting* (Explication) on the substance of the doctrinal rulings. Nevertheless, he adopted a singular stance, not considering it opportune to file an appeal, while others were already going ahead. And despite his objections, he also did not find the question of self-prolongation of the synod weighty enough to appeal it officially. In addition, Veenhof not only supported Schilder, but criticized him soundly as well, and furthermore, toward the end of the synod decision-making process on the denominational issues, peace-lover as he was, he attempted to bridge the gap with Berkouwer as chair of the synod. Meanwhile he suffered firm criticism from Schilder, who felt that he should press ahead, which put their friendship under pressure. In this period of excessive denominational tension, the difference between their characters became clear. While Schilder sought content-wise the 'absolute in every concrete thing', Veenhof was prepared to suffer injustice for the cause of denominational peace.

So Veenhof revealed himself as a denominational strategist and peacemaker who demanded room for both opinions on covenant and introspection, meanwhile passionately seeking after a good formulation of conscientious objections. For Veenhof, his denominational stance lay more in the line of the intention of the synod rulings of 1905. Because of all of this, he again came nearer to Vollenhoven. In the middle of the war and the synod's treatment of the denominational problems, and after finding a book by Helenius de Cock, Veenhof began studying the history of the *Afgescheiden* (Secessionist) congregations and the viewpoint on covenant and baptism in those cir-

cles. This would be a turning point in his life, after which he would extensively and permanently immerse himself in his own spiritual background. His church-historical studies led to various publications pointing clearly to the exceedingly delicate current events within the denomination. Slowly he would detach himself from the climate of the absolute.

Predik het Woord (Preach the Word) is an important book for the reason that, in it, Veenhof extensively discusses Kuyper's concept of the *veronderstelde wedergeboorte* (presuppositional regeneration), a key notion in the denominational problems of that time. Veenhof's contribution to 'Rondom 1905' (Around 1905) should also be mentioned, because he was able to emphasize, on the basis of argument, that the synod rulings of 1905 were a pacification formula which offered space for various covenant views on the balance between election and human responsibility. Meanwhile, his pastoral work went on amidst the difficulties of war, the occupation, and a Jewish refugee-in-hiding. Locally, he was also confronted with the repercussions of the denominational problems. In the three congregations where Veenhof served as pastor, he was loved for his sermons and pastorate, also among the young people. He conducted regular lectures at meetings of the *Jongelingsbond* (Reformed Youth Union). He further continued to propagate Reformational philosophy via courses. Altogether, however, it made continuous inroads into his health. The candle of available energy burned on both ends.

When the ecclesial *Vrijmaking* took place in August 1944, after Schilder's suspension and ousting, neither Veenhof nor Vollenhoven and Dooyeweerd followed him. A schism went too far for the peace-loving Utrecht pastor, and furthermore, according to him, there were still possibilities of filing a protest. In expectation of prompt liberation from the German occupation, a local religious peace (*godsvrede*) was concluded, in Utrecht as well as in Amersfoort. Veenhof hoped that this would bring openings for a national reconciliation, which can be considered rather naive. Done is done. But eventually, a year after the liberation, and under pressure from both Schilder and elder and friend J.G. van Oord from Utrecht, Veenhof could no longer take responsibility for the series of interpretations of the various synod rulings and the suspensions. His late *Vrijmaking* and the associated hesitations point to the fact that his soul was deeply torn between the old and the new denomination. He left many precious things behind in the *Synodale* (maintaining the rulings of the synod) churches, not in the last place his good friend Vollenhoven.

Directly after his own personal *Vrijmaking*, he warned against the danger of pride and complacency in his own Article 31 circles. Shortly thereafter he was appointed professor of Practical Theology at the new *Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken (onderhoudende artikel 31)* (Theo-

logical Seminary of the Reformed Churches [maintaining Article 31]). At that moment all the tension of the past war years emerged and Veenhof had a nervous breakdown for the third time in his life. That his direct local colleague Rev. M. de Goede had again been found guilty of adultery was the last straw; he was overburdened with emotions and tension. After repeated hesitation whether he should indeed accept the professorate, he was inaugurated in Kampen in June 1946.

When Veenhof's energy was back to normal, he revealed an enormous industry in the *Vrijgemaakt* churches as ecclesiastical and political ideologist, and as historiographer of the *Vrijmaking* and professor. As professor of Homiletics he emphasized covenant obedience in church, state, and society, viewing the church, just like Schilder, as the foremost cultural force. *Doorgaande reformatie* (Permanent Reformation) remained his motto, even though he did not interpret that term necessarily in the same sense that was common in the *Vrijgemaakt* churches with their inclination towards institutionally-focused Permanent Reformation. Partly by his research into the history of the *Afgescheiden* churches, Veenhof emphasized personal piety and Reformation of the heart. Thus, religious introspection was still his personal theme. During the thirties he had been very reluctant towards introspection, but now he more and more became convinced of its necessity for the *Vrijgemaakt* churches, though more in a collective sense, i.e. for the *Vrijgemaakt* community as a whole. He feared that Permanent Reformation would degenerate into a growing tendency towards glorying in *Vrijgemaakt* organizations.

Nevertheless, as scribe of the *Vrijgemaakt* elite, he produced the fierce political pamphlet *Kracht en doel der politiek* (Power and aim of politics) directed against the Anti-revolutionary Party. In the pamphlet he criticized the Reformational philosophy with its sphere sovereignty which carried in itself the danger of obscuring the ethical conflict that had developed between the *Vrijgemaakten* (members of the Article 31 churches) and the *Synodalen* (members of the churches who in 1944 followed the synod). Nowhere in his publications did Veenhof actually mention the *Vrijgemaakt* churches as the 'true church', but he suggested it implicitly. However, he always remained a member of the Society for Calvinistic Philosophy.

Several years later, the faculty of the Theological Seminary was dismayed by the aggressive atmosphere within the *Vrijgemaakt* churches after the development of the Kralingen issue as well as the Bos campaign in 1948 and 1949 in which a large group of *Vrijgemaakten* returned to the *Synodale* Reformed churches, and so they issued a collective warning in 1951. In that vein, Schilder spoke at the annual Seminary Day on the distinction between *Zelus en Zeloten* (Zeal and Zealots) whereas Veenhof sketched anew the great menace of irritating pride in *Vrijgemaakt* organizations. He even made the

comparison with the Jewish Sanhedrin, which had murdered Christ, and spoke of Pharisaism. This warning had a dramatic sequel in the sudden death of Schilder and Holwerda in the spring of 1952. To Veenhof it was divine judgment. Even more than before, he would emphasize the primacy of personal piety within all kinds of church activities. His anti-subjectivism became milder in character. For a great part, he had wrestled himself free from the climate of the absolute, although he remained outwardly antithetical.

The method of the church-historical parallel became Veenhof's prime method of critiquing the church reality. In that vein, he referred not only to 'thus is it written' but also to 'thus it took place'. He preferred to form opinions, but declined direct positions of leadership within the *Vrijgemaakt* church and its related societal organizations, synod included, as much as he was begged to do so. Veenhof feared a repetition of the adversity of the pre-advisors during the conflict before the *Vrijmaking*. In addition, he wanted to create room for divergent currents within the *Vrijgemaakt* churches, a desire which can also be related to his mild character, devoted to social harmony. Veenhof personally formed a mixture of the different groups within the *Vrijgemaakt* churches.

After the death of the undisputed *Vrijgemaakt* doyen, Klaas Schilder, the tension between the different factions grew, within the Seminary as well. The crisis it created among the editors of *De Reformatie* (*The Reformation*), which was won by the followers of Permanent Reformation, disappointed Veenhof so in what had taken place between *Vrijgemaakt* brothers that Veenhof longed for death. He was ousted from the editorial board of *The Reformation*, a journal for which he had worked for many years. Kamphuis became one of the chief editors. The emphasis on personal piety also meant a shift in Veenhof's view on Scripture and in his homiletics. In the Bible and in preaching, the central theme was God himself, the gift of God's love. For Veenhof, the Bible was no longer a theological encyclopedia or an ethics manual, but rather a love letter from God. For Veenhof, the *Vrijgemaakt* church with its own organizations receded to the background. He maintained contacts with other Reformed Christians as well. Meanwhile he exerted himself with heart and soul for the *Vrijgemaakt* community.

While Veenhof was opposed to sectarianism and polarization and direct leadership within the churches, he allowed himself be persuaded to participate in the establishment of a second *Vrijgemaakt* church-wide journal, *Opbouw* (Building up). The first issue appeared in the spring of 1957. Without intending to do so, this new publication strengthened the dichotomy within the *Vrijgemaakt* churches, as, by its appearance, it institutionalized the split. When, after the death of prof. Deddens, Kamphuis was appointed as professor of *Kerkrecht* (Ecclesiastical Rule) and Church History, the

split became even more apparent within the seminary. This appointment had everything to do with the refusal of the Senate to propose a candidate for the curators and the synod to vote on. Veenhof, in a desperately impassioned correspondence with Kamphuis, tried to prevent him from accepting the appointment, but that turned out to be an illusion.

From that moment on, Veenhof was condemned to the position of commentator which he had forced on himself. He did not want to lead, only to offer an opinion. That meant automatically that he left the initiative to Kamphuis to whom leadership in the church was an absolute necessity and who, as a professor, saw his denominational star ascend. Towards the end of the fifties, Veenhof's opus magnum *Prediking en uitverkiezing* (Preaching and Election) appeared, the crystallization of the theological treatment of his doctrinal position during the *Vrijmaking* and of his whole spiritual development from the point of his reorientation towards the history of the *Afscheiding*. Inwardly, Veenhof had left the climate of the absolute. Influenced by the course of his life, he looked back towards his roots, the climate of the *Afgescheiden* churches, particularly at the time of the Union of the *Afgescheidenen* (Secessionists) with the *Dolerenden* (Dissenters). As a professor, he was not unconditionally loved by all his students. His commentary on sermons in the homiletics class could be scathing. Nevertheless he made a deep impression on most students, especially when he would start to preach himself, during the lessons. And, he could praise a student when he was really enthusiastic about his sermon.

The mainstream within the *Vrijgemaakt* churches itself, though, continued to move into the climate of the absolute, towards the sphere of the 'preciezen' (the strict), not the sphere of the 'rekkelijken' (the liberal). The tension within the *Vrijgemaakt* world crystallized in the first half of the sixties within a number of issues, certainly after the synod of Assen, purely on principle, implacably closed the door in the face of members of the *Synodale* Reformed churches who were seeking reconciliation. The affair concerning the pastors A. van der Ziel from Groningen-South and B. Telder from the congregation of Breda predominated. The Van der Ziel affair was the result of the tension concerning the relationship with the *Synodale* Reformed churches and the related *Vrijgemaakt* 'true church' concept. Had the ethical conflict been settled in the meantime or not? The issue in this affair was also the maintenance of church rule. The controversy around Telder concerning death and eternal life touched on the confession. Were the confessions to be maintained literally or was there any space for interpretation?

Veenhof, who disagreed with Telder doctrinally, urged tolerance and continued debate. Both in the case of Telder and Van der Ziel, he was against censure as there was, in his view, no conflict with the fundamentals of Christian doctrine. In the meantime, he was so busy with the denomina-

tional conflict that he fell short in the coaching of his Master students. He was also frequently ill. There were moments that he felt sorry that he had gone along with the *Vrijmaking*, but he saw no way back. Some people in the *Vrijgemaakt* churches began to doubt his confessional integrity, because of his emphasis on the human and imperfect character of statements of faith. His emphasis on the difference between fundamental and non-fundamental elements of Christian doctrine was detrimental to his position within the church as well. With the censure of Van der Ziel at the synod of Rotterdam-Delfshaven in 1964, the churches definitively embraced the line of Permanent Reformation that was consistently extrapolated into church life, especially by prof. Kamphuis. Jager and Veenhof, the most important spokesmen for the minority, again lost ground.

In the middle of 1965, Veenhofs confessional integrity was not only doubted but also disavowed. At the end of that year, a large-scale debate was held at the seminary between professors and curators on the controversies in the church. It was clear that the faculty was not a homogeneous team. Three items were on the agenda: the status of the *Vrijmaking*, adherence to the confession, and opinions on church government. During the debate, Veenhof warned against confessionalism and legalistic use of church rule and pleaded for continued discussion of the differences. He placed the emphasis fully on the Bible itself. Kamphuis ascertained devaluation of the confessions and disdain for the general synod. Veenhof saw the *Vrijmaking* as a work of God, stained by human sin. Kamphuis regarded it as a factual work of God. Jager emphasized personal piety and a living relationship with Christ. Kamphuis, Doekes, and H.J. Schilder also considered that important, but only within the boundaries agreed upon within the church. Both inside and outside of the seminary, this last viewpoint was dominant.

The curators drew the following conclusions around the beginning of 1966: the main premise remained that the *Drie formulieren van enigheid* (Three Forms of Unity) were a summary of Scriptural doctrine; the signers of the confessions were required to file an official complaint in case of substantive objections; it was not allowed to attack the confession in publications. Furthermore, the curators called on the professors to be very circumspect in their commentary in the press on church conflicts still under review in the church judiciary. Meanwhile, in their injunctions, the curators chose the line of Permanent Reformation. Veenhof and Jager were implicitly warned.

In 1966 the denominational train derailed when Rev. Van der Ziel, pastor of the Groningen *Tehuis* congregation, was defrocked and a regional schism took place around the conflict in Breda. The *Tehuis* congregation requested help and assistance from the rest of the *Vrijgemaakt* churches in the Netherlands, which the classis of Groningen advised against as a violation of denominational unity. That year Veenhof expounded his ecclesiological

viewpoint extensively in *Om kerk te blijven* (In Order to Remain Church). In that document he put the status of the Vrijmaking and the denominational institutions into perspective. C. Trimp and later J. Douma attacked the book robustly. On Reformation day 1966 a number of prominent *Vrijgemaakten* published an *Open Brief* (Public Epistle) in support of the *Tehuis* congregation which could be interpreted as an explicit provocation of the classis of Groningen. In the Public Epistle, there was talk of a specific *Vrijgemaakt* ideology and the signers called for thinking on the level of the world church. Veenhof did not sign the *Open Brief* but did not attack it either. The document would split the *Vrijgemaakt* church as it began to function as a denominational *shibboleth*. All who were not against the *Open Brief* were considered censurable.

Because of Veenhof's liberal ecclesiastical vision, president-curator Rev. D. van Dijk publicly accused him in the spring of 1967 of departing from the confession. Shortly thereafter, the author of the *Open Brief*, Rev. B.J.F. Schoep from Nieuwer-Amstel, was excluded from the general synod of Amersfoort-West because of what the synod saw as confessional infidelity. A few months later, in June 1967, Veenhof's local congregation, Kampen, split over the *Open Brief* due to the refusal of the local pastor, Rev. J.O. Mulder, who had signed the Epistle, to retract his signature. Veenhof found himself outside of the *Vrijgemaakt* church. He considered criticism of the Epistle possible, but refused to denounce it. Prof. Jager shared his good friend's fate.

Because of the local schism, the theological seminary found itself in an impossible situation. The professors stood on both sides of a denominational divide and the same would be true for the students. Rector Veenhof saw no escape, but the youngest professor, J. van Bruggen, proposed that the issue should be resolved with a so-called 'attest' (testimonial) decision. This was, in fact, an attempt to get a grip on implementation of the denominational censure within the seminary following the ruling of the synod of Amersfoort-West. The confessional fidelity of each student from a congregation suspected of sympathy with the *Open Brief* would be reviewed in a personal interview. Veenhof considered that unacceptable, certainly after the synod had explicitly drawn his personal confessional integrity in doubt, stating that, together with prof. Jager, he had violated the agreements of early 1966 within the seminary in *Opbouw*. Shortly thereafter Veenhof broke down mentally and went on sick leave. This was advantageous for the faculty in the sense that they did not have to suspend their 'nestor' because of refusal to work, which was what happened to the lectors D.J. Buwalda and H.M. Mulder. Veenhof was able to leave the seminary in 1968 via the side door of an early retirement with honor, due to his health.

In this situation, Veenhof did not wish an official farewell from the semi-

nary, but accepted an unofficial meeting organized by alumni during which all denominational sensitivities remained out of bounds. Jager was honored at the same event. Later that year, despite their honorable retirement, the synod of Hoogeveen censured them both. Veenhof's right to advise the senate (a right he possessed as retired professor) was retracted on account of what was deemed unsatisfactory defense of the confession. Jager was accused of outright infidelity to the confession. He also lost his right of advice to the senate. And thus, both retired professors were set aside by many of their former pupils.

So after a quarter of a century, Veenhof was finally chastised for his vacillating stance during the *Vrijmaking*, which had led to distrust among the people arguing for Permanent Reformation from the very beginning. It was not to be permitted to debate the status of the *Vrijmaking* as a work of God. As far as the Three Forms of Unity and church rule was concerned, Veenhof was considered not to have remained true to the signature he had set when accepting office in the church. That same year Veenhof published his changed view of the church in *Volk van God* (People of God), the book in which he definitively took leave of Schilder's church view and sought refuge with Bavinck's. Also on this point he had returned to Doorn, to his father who had quite early been influenced by Bavinck. For the Christian, it was all about personal piety as part of the people of God, a people who could be found in various denominations. The church as institution was no longer central for Veenhof, the important thing was the personal relationship with God. In that sense, introspection was emphasized, also in its value for the community. Where he had been reluctant towards this in the past because of his personal spiritual crisis, he now concluded that introspection was necessary for the Christian and for the denomination of which he was a member.

After his early retirement, Veenhof evolved into the spiritual father of the *buitenverband* (disassociated) *Vrijgemaakt* congregations, the later *Nederlands Gereformeerde Kerken* (Dutch Reformed Churches). The *Akkoord van Kerkelijk Samenleven* (Church Community Agreement) which the new denomination accepted in 1982 carried his stamp, without him consciously having attempted to place it. The atmosphere in these churches still breathes the spirit of Veenhof: true to Scripture and the main points of the confession with ample room for debate on differences of opinion. He also left his spiritual legacy outside the church, especially in his warnings against Marxism and communism in a period in which the spirit of Marx was rampant. Further, Veenhof renewed a number of old friendships and contacts like those with Vollenhoven, Ridderbos, and Berkouwer who was succeeded at the VU University of Amsterdam by Veenhof's oldest son. Facts are stranger than fiction. In the end, Veenhof would turn out to be primarily a pupil of Vollenhoven. As much as Janse and Schilder had influenced him,

the nuanced and careful Vollenhoven was the one closest to Veenhof. After the death of his wife, Veenhof stayed with his daughter and son-in-law in Uithoorn and later in Oudemirdum, where, during his last years, he enjoyed their loving care in happiness and inner peace.

On their gravestone, Veenhof and his wife took stock of a full, active, and happy married and family life, heavily marked by a good deal of ecclesiastical heartache and conflict. The significance of principle, confession, church institute, and reflection on the covenant were put into perspective by the professor of Practical Theology. Inwardly no stalwart man, he no longer wished to cast the anchor of his life into those waters. He had left the climate of absolutism where, for a while, he had been able to drown out his own personal uncertainty. He also no longer sought support from powerful personalities. Via long ecclesiastical circumnavigation, Veenhof eventually returned to the point from which he had begun: dependency, in the fear of God, on His mercy, the faith he had tasted so fully in his pietistic family on the Utrecht Ridge. He now realized not only the dangers of pietism, but also that the Christian life could not do without a healthy dose of *bevindelijkheid* (being experimental Reformed). His earlier church-institutional words had died away. It was enough to be part of God's people. God Himself and His praise, Veenhof's overarching Christian goal in life from the very beginning, were the themes that made their way onto the granite slab above his grave in the Kampen cemetery. It is a short summary of the thinking of this existential, practical theologian, whose motto was that 'real theology should consist of preaching the Word': 'Resurrected, I will declare His praise' (Ps. 17:8, Genevan Psalter 1968).

Veenhof was a man who needed a lot of support and confirmation from his environment. He sought that among the great classical and contemporary Reformed thinkers. The character of his relationships with Janse, Schilder, Vollenhoven, and later Jager, is highly revealing. His inclination to quote others can be interpreted in the same manner. He was reluctant to give independent, systematic analyses. His use of quotations took place with a view to current church events. In reality, as a professor he always remained the clergyman, even in his seminary lecturing. He preached more than that he analyzed. In the meantime he ever enjoyed the unconditional support of his optimistic spouse. Sensitive in nature, he had great difficulty handling conflict. Burnout and depression lay lurking. They were associated with significant turning points in his life: his struggle with the pietism of his youth, his *Vrijmaking*, the editorial board crisis within *De Reformatie*, and the denominational conflict during the sixties. Veenhof's sensitivity made

him a man of hyperboles: he could be lyrical but sharply critical as well. Exaggeration was not foreign to him.

Veenhof's life course is similar to that of the Andalusian shepherd in the modern fairy tale – already a classic now – *The Alchemist* of Paulo Coelho.¹ Just like the young shepherd, Veenhof had a dream in his youth. After incessant wanderings in which he found the love of his life, just as the main figure from Coelho's parable, he finally and unexpectedly found the treasure from his dream, right where he had begun. Both Veenhof and the young shepherd suffered great losses on their way, however their journeys turned out to be the pathway to purification. But there are even more parallels. In the course of his life, the young shepherd also encountered the meaning of the written Word: *Maktub*.² In the story of Veenhof's life, the sacraments played a large role, in particular baptism, just as the signs in the young shepherd's quest. And, also in *The Alchemist*, the reader experiences the tension between Word and Spirit, mind and emotion, reason and heart.

This biography of Veenhof offers new insights into Dutch church history of the twentieth century in the sense that, even stronger than before, it becomes apparent that *bevindelijkheid* was an essential factor, not only in the *Vrijmaking*, but also in the schism within the *Vrijgemaakt* churches during the sixties. While doctrinally the *Vrijmaking* concerned the presuppositional regeneration and the related issues of election and covenant, beneath the surface lay the existential desire for assurance and purity of faith. That is apparent especially from the distinction between introspection and self-ordeal. In the tension within the *Vrijgemaakt* churches in the sixties, *bevindelijkheid* also played a large role. While the debate concerned itself mainly with the status of the *Vrijmaking* and the *Vrijgemaakt* churches, and that of the confession and the church order, under the surface lay the existential inquiry into veritable Christian identity. Do we find the true Christian in the true church, or is it possible to find salvation outside of this church community? What comes in the first place: the heart of the believer or the institute of the church? Precisely in this biography, the mind and heart of the Reformed churches, whether *vrijgemaakt* or not, have been examined existentially. Doctrinal choices have been interpreted in a profoundly existential manner. Because of their background, the *Vrijgemaakt* churches were, within the context of the *gereformeerde gezindte* (Reformed modality), affected most by modernity. As a result of their absolute character, the *pietas*, the personal piety, was ecclesiastically too undetermined for them. The leaders of the *doorgaande reformatie* were fearful of this, making it difficult for them to accept diversity. Aspiring to the absolute – typical of modernity – made them rigid, at the expense of freedom and diversity. That Veenhof's biography almost exactly corresponds to church history, certainly after the *Vrijmaking*, makes the lines of *bevindelijkheid* and modernity crystal clear.

It is noteworthy that, during the prelude to the *Vrijmaking*, Veenhof emphasized the 'objective' side of the covenant with God, while in the fifties and sixties, he would more and more stress the 'subjective' side, although he preferred to refrain from the use of this terminology. These are no meaningless theological details. The tension between both sides of the covenant runs throughout the entire history of the church and stems directly from the New as well as the Old Testament. It is a tension that belongs to Christian life and, in a general sense, to human life as well. Right up to the present time, this tension between feeling and reason, internal experience and external expression of faith, life and rule can be felt in the various denominations.

For decades this theme has played an essential role in the contacts between the churches which the *Vrijmaking* had brought forth and the *Christelijke Gereformeerde Kerken* (Christian Reformed Churches) who continued to maintain suspicion against the absolute character of the *Vrijgemaakt* approach. In particular the *bevindelijke* movement within the Reformed community that is essential to the *Christelijke Gereformeerde Kerken*, allows more margin for diversity as they ultimately consider spiritual experience to be more important than Reformed doctrine. In that sense too, Veenhof's life is illustrative, coming as he did from a pietistic milieu. After a short polemic start, he pled more and more for tolerance. That this also had to do with the nature of his personality needs no further explanation. In church history, he fulfilled the role of instigator, actor and victim. Contentwise he was adverse to modernity, but from the start he stimulated Schilder to be typically modern in his approach. In the period before the *Vrijmaking*, Veenhof began to doubt the strategy of absolutism, but he did yet finally choose to become *vrijgemaakt*. In the end he became victim of his own absolutism from the thirties of which he had, in the meantime, taken leave. In the present study, it has appeared meaningful to employ the historical microscope of the biography, by which church conflicts could be analyzed more in relationship to one another on an existential level. The overarching topic is the great ecclesiastical theme that S. van Velzen had addressed, shortly before the union between *Afgescheidenen* and *Dolerenden*, at the occasion of the installation of a new rector, in his oration: 'The Union of Love for Truth and Tolerance'.³

(Translation by Robert Laird Harris Jr., Leeuwarden, Netherlands)

Notes

1. New York HarperCollins 1993.
2. Coelho, *The Alchemist*, 73. This means 'Thus it is written'.
3. *De vereeniging van waarheidsliefde en verdraagzaamheid* (Kampen Zalsman 1889).

Bezochte archiefinstellingen* en geraadpleegde archieven

Archief Classis Amersfoort Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt

Archief- en Documentatiecentrum Gereformeerde Kerken te Kampen

Archief R.H. Bremmer

Archief P. Deddens

Archief *FQI* (Oudestraat en Broederweg)

Archief S. Greijdanus

Archief J. Kamphuis

Archief J.O. Mulder (NGK)

Archief *Nederlands Dagblad (Gereformeerd Gezinsblad)*

Archief K. Schilder

Archief TU Kampen (Curatorium en Senaat)

Gemeentearchief Kampen

Archief Uitgeverij J.H. Kok

Archief TU Kampen (Oudestraat)

Archief *FQI* (Oudestraat)

Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt Harkstede

Archief GKV Harkstede

Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt Spakenburg-Noord

Archief Gereformeerde Kerk Bunschoten-Spakenburg (tot 1972)

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse protestantisme (vu) te Amsterdam

Archief Anti-Revolutionaire Partij

Archief H. Dooyeweerd

Archief Julianaziekenhuis Amsterdam (1891-1987)

Archief C. Veenhof

Archief J. Veenhof

Archief D.H.Th. Vollenhoven

Archieven Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte

Letterkundig Museum Den Haag

Archief Anne de Vries

* Inclusief organisaties en personen, waarvan archief is geraadpleegd.

M.J. Naber-Veenhof te Meppen
Familiearchief C. Veenhof

Noord-Hollands Archief te Haarlem
Archief Gereformeerde Kerk Haarlem 1854-1953
Archief Gereformeerde Kerk Haarlem-Noord
Bevolkingsregister Haarlem

Oudheidkamer Doorn
Fotoarchief

Regionaal Historisch Centrum (RHC) Zuidoost Utrecht te Wijk bij Duurstede
Archief Burgerlijke stand Doorn
Archief Gereformeerde Kerk Doorn 1880-1985
Archief Protestants christelijke scholen te Doorn

Het Utrechts Archief
Archief Gereformeerde Kerk Utrecht 1894-1955
Archief Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt Utrecht
Archief Jongelingsbond

*Ontvangen archiefmateriaal voor toevoeging aan Archief-C. Veenhof uit de volgende
persoonsarchieven:*

Archief-T. Brienens
Archief-C.J. Reitsma
Archief-J. Vonkeman

Geraadpleegde websites*

- <http://resources.huuygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/geijl> (geraadpleegd op 14 oktober 2014).
- [http://www.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi?day=document.forms\[Invoer\].day.value&month=document.forms\[Invoer\].month.value&year=document.forms\[Invoer\].year.value](http://www.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi?day=document.forms[Invoer].day.value&month=document.forms[Invoer].month.value&year=document.forms[Invoer].year.value) (geraadpleegd op 26 augustus 2011).
- <http://www.stamboonderzoek.com/jwvdhurk/getperson.php?personID=17998&tree=jwvdhurk> (geraadpleegd op 23 oktober 2007).
- <http://www.stamboonderzoek.com/jwvdhurk/getperson.php?personID=17997&tree=jwvdhurk> (geraadpleegd op 23 oktober 2007).
- <http://www.genealogiezuidoostrecht.org> (geraadpleegd op 10 januari 2008).
- [http://www.meertens.knaw.nl/nfb/detail_naam.php?gba_naam=&nfd_naam=Veenhof&info=aantal en verspreiding&operator=eq&taal=](http://www.meertens.knaw.nl/nfb/detail_naam.php?gba_naam=&nfd_naam=Veenhof&info=aantal+en+verspreiding&operator=eq&taal=) (geraadpleegd op 26 augustus 2011).
- <http://www.hydepark.nl/info.aspx?page=7144> (geraadpleegd op 23 januari 2013).
- http://www.protestantsegemeentedoorn.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=59&Itemid=132 (geraadpleegd op 13 mei 2011).
- http://www.parlement.com/id/vgoglkxcsz8/h_hendrik_algra (geraadpleegd op 28 juli 2014).
- http://www.parlement.com/id/vgoglla1eox7/a_s_syb_talma (geraadpleegd op 8 november 2013).
- <http://historie.hsmarnix.nl/1920/1920.htm> (geraadpleegd op 27 maart 2007).
- <http://www.neocalvinisme.nl/rg/a/aaldersjc.html> (geraadpleegd op 11 maart 2008).
- <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2aperson-id/143433304/srcid/30325267/oid/24> (geraadpleegd op 24 januari 2013).
- http://catalogus.leidenuniv.nl/F/523B725DEQ25VJ8X5UBRTPMHV55JBNIFFG8S-V2AMIG5RUSRFB3-14459?func=short-jump&jump=000061#show_61_0 (geraadpleegd op 24 januari 2013).
- http://tukampen.worldcat.org/title/ludwig-klages-problemen-van-lichaam-zielgeest/oclc/69198885&referer=brief_results (geraadpleegd op 28 juli 2014).
- <http://bibliotheek.tukampen.nl/DB=1/SET=3/TTL=4/SHW?FRST=5> (geraadpleegd op 26 februari 2010).
- http://www.dbnl.org/tekst/sch1008zurbo1_01/ (geraadpleegd op 28 oktober 2014).
- <http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php> (diverse keren geraadpleegd).
- http://www.dbnl.org/tekst/sch1008onsao1_01/sch1008onsao1_01_0003.php (geraadpleegd op 28 juli 2014).

* Sommige van deze websites zijn inmiddels niet meer toegankelijk of vereisen een inlogprocedure. Bij de opsomming van de sites is de volgorde van voorkomen in het boek aangehouden.

http://tukampen.worldcat.org/title/pro-ecclesia-weekblad-ten-dienste-van-het-ge-reformeed-kerkelijk-gezins-en-vereenigingsleven-in-twente/oclc/72715638&referer=brief_results (geraadpleegd op 1 augustus 2014).
http://www.reformationalpublishingproject.com/pdf_books/Scanned_Books_PDF/VerborgenheidderGodzaligheid.pdf (geraadpleegd op 17 februari 2014).
<http://www.hetutrechtsarchief.nl/kaart/tweede-wereldoorlog/#k1942> (geraadpleegd op 26 november 2013)
http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Kerk%20en%20Jeugd_tcm99-133276.pdf (geraadpleegd op 20 augustus 2014).
<http://www.verzetsmuseum.org/tweede-wereldoorlog/nl/achtergrond/achtergrond,luchtbescherming> (geraadpleegd op 30 december 2010).
http://www.archieven.nl/pls/m/zk2.show_img?p_vast=5&p_id=69016343&p_adt_id=5&p_link=http://files.archieven.nl/5/f/2183/ScA04949.jpg (geraadpleegd op 30 december 2011).
http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Predikanten_WO2_tcm99-239153.pdf, 12 (geraadpleegd op 4 maart 2014).
<http://forumc.digibron.nl/artikel?uid=0000000013099111e65266db081d07a&itemsperpagina=15&zoekterm=%20bavinck&docid=70> (geraadpleegd op 26 april 2014).
<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/dresden> (geraadpleegd op 15 oktober 2014).
<http://home.planet.nl/~srw/vollenhoven/40a.htm> (geraadpleegd op 27 januari 2012).
http://www.dbnl.org/tekst/schio08verz02_01/schio08verz02_01_0067.php#982T (geraadpleegd op 27 januari 2012).
<http://www.annefrank.org/nl/Anne-Frank/Ontdekt-en-gearresteerd/De-dag-van-de-arrestatie/Ontdekt/> (geraadpleegd op 15 oktober 2014).
<http://bibliotheek.tukampen.nl/DB=1/SET=1/TTL=1/CMD?ACT=SRCHA & IKT=1016&SRT=YOP&TRM=kleine+utrechtse+kerkgeschiedenis> (geraadpleegd op 31 augustus 2012).
<http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/molen> (geraadpleegd op 7 april 2014).
<http://www.nd.nl/pagina/geschiedenis> (geraadpleegd op 9 juli 2014).
<http://getuigenverhalen.nl/interview/interview-07-9> (geraadpleegd op 14 mei 2014).
<http://www.geschiedenis24.nl/andere-tijden/afleveringen/2005-2006/Burgemeester-in-oorlogstijd.html> (geraadpleegd op 14 februari 2012).
<http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/puchinger> (geraadpleegd op 1 september 2014).
http://www.parlement.com/id/vg091181um49/j_jan_schouten (geraadpleegd op 14 mei 2014).
<http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/ruineren> (geraadpleegd op 23 mei 2014).
http://www.mjaalders.nl/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=64 (geraadpleegd op 18 februari 2014).
http://www.dbnl.org/tekst/schio08verz03_01/schio08verz03_01_0095.php (geraadpleegd op 15 oktober 2014).

http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid/instellingen_en_personen/show/GereformeerdSociaalEcVerband (geraadpleegd op 15 oktober 2014).

<http://www.gergemkampen.nl/geschiedenis-gemeente> (geraadpleegd op 11 februari 2014).

http://lbs-thub.oclc.org:8080/LBS_WEB/listing/showVolumes.htm?execution=e1s2 (geraadpleegd op 15 juni 2014).

www.delpher.nl (geraadpleegd op 15 oktober 2014).

<http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/kranten/un/1959/0620> (geraadpleegd op 14 december 2012).

[igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2012-0213-200722/Gij hebt mijn ziel beveiligd voor den dood.pdf](http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2012-0213-200722/Gij%20hebt%20mijn%20ziel%20beveiligd%20voor%20den%20dood.pdf) (geraadpleegd 6 september 2013).

<http://www.opbouwonline.nl/artikel.php?id=13695> (geraadpleegd op 7 februari 2014).

<http://www-old.vu.nl/hdc/Inventarissen/507%20Runia%20K.pdf> (geraadpleegd op 15 oktober 2014).

<http://www.fbg.nl/29826> (geraadpleegd op 5 augustus 2013).

<http://www.morgenrood.nl/home> (geraadpleegd op 5 augustus 2013).

http://www.hymnary.org/text/if_when_you_give_the_best_of_your_servic/full-texts (geraadpleegd op 11 oktober 2013).

<http://www.brunstad.org/nl/over-ons/wie-zijn-de-noorse-broeders> (geraadpleegd op 27 juni 2014).

http://www.begraafplaatsenonline.nl/overijssel/kampen/8265vz_bovenbroek.php?pagina=1#anker (geraadpleegd op 3 november 2014).

Informanten

1. J.H. Alberts, Utrecht, diverse contacten
2. C. Baardewijk, Apeldoorn, diverse contacten
3. O. Bakker, Haren (Gr.), boekje, 15 januari 2007
4. Mevr. H.J. Bakker-van der Schoor, Zaandijk, brief van 24 mei 2007
5. Mevr. E. Bakker-Waagmeester, Baambrugge, e-mail van 10 april 2007
6. H.J. Boiten, Amersfoort, gesprek op 10 maart 2006
7. Mevr. W. Bosma-Vos, Axel, brief van 18 juni 2011
8. J.H. Bosman, Hazerswoude, e-mail van 16 maart 2007
9. L.L. Bouwers, Dalfsen, diverse contacten
10. K.J. Braam, Veendam, telefoongesprek 26 juni 2014
11. T. Brienen, Hoogeveen, diverse contacten
12. K.A. Bril, Amstelveen, diverse e-mails
13. N. Dijkstra-Algra, diverse e-mails
14. J. Douma, Hardenberg, diverse brieven uit eigen archief
15. H.G. Geertsema, Ede, persoonlijke mededeling
16. Mevr. T. Greving, Leeuwarden, gesprek op 5 november 2013
17. T. Groen, Vlaardingen, brief van 5 februari 2007
18. J.K. de Groot, Groningen, diverse contacten
19. R.L. Harris en V. Harris, Leeuwarden, preek C. Veenhof, 11 januari 2007
20. Mevr. M. Hoekstra-Boer, Roden, e-mail van 22 februari 2008
21. D. Holwerda, Zuidhorn, diverse contacten
22. D. de Jong, Dordrecht, brief van 4 november 2006
23. H.R. van de Kamp, Apeldoorn, e-mail van 15 juni 2012
24. Mevr. A. van der Kamp-van Langevelde, Emmeloord, diverse contacten
25. B. Kamphuis, Kampen, diverse contacten
26. J. Kamphuis, Ommen, gesprek op 18 juli 2006
27. Mevr. R. van Klaveren-Koelewijn, Breda, brief van 13 april 2007
28. J. Kloosterman, Emmeloord, diverse contacten.
29. J.L. Krabbendam, Middelburg, e-mail van 11 februari 2008
30. E. Krikke, Tytsjerk, gesprek op 5 november 2013
31. J.J. Lakerveld, Emmeloord, diverse contacten
32. Mevr. C.J. van Langevelde-Catsman, Emmeloord, diverse contacten
33. G. Legemaat, Doorn, telefoongesprek op 13 mei 2011
34. J.G. van Oord, Odijk, diverse contacten
35. E.B. den Otter, Amersfoort, brief van 9 januari 2012
36. Mevr. M.M. Ploeg-de Groot, Kampen, diverse contacten
37. J.W. Puttestein (bibliothecaris-archivaris TU Kampen [Oudestraat]), brieven uit Archief H.N. Ridderbos
38. C.R. Reitsma, Chicago, diverse contacten

39. J. Ridderbos, Assen, diverse contacten
40. W. Roerdink, Leeuwarden, gesprek op 20 juli 2011
41. W. Ruizendaal, Spakenburg, diverse contacten
42. C.J. de Ruyter, Kampen, e-mail van 21 november 2006
43. J.C. Schaeffer, Nunspeet, e-mail van 6 februari 2007
44. D. Smits, Vlaardingen, brief van 31 augustus 2006
45. W. Smouter, Apeldoorn, brief uit archief van zijn vader K.C. Smouter via e-mail van 1 december 2012
46. C.J. den Toom (Oudheidkamer Doorn), telefoongesprek op 14 januari 2010
47. B. Valkema, Bedum, e-mail van 22 juli 2006
48. M. van Veelen, Bergentheim, e-mail van 9 januari 2007.
49. J. Veenhof, zoon van jongste broer C. Veenhof, Doorn, 30 januari 2008
50. H. Veltman, Kampen, e-mail van 20 maart 2007
51. J. Vonkeman, Zuid-Afrika, diverse e-mailcontacten
52. Mevr. W.G. Vonkeman-De Vries, Amersfoort, diverse telefoongesprekken
53. A. de Vries jr., Oegstgeest, diverse e-mailcontacten
54. H. Werkman, Amersfoort, brief van 19 juni 2006
55. Mevr. J. van Wijnen-Quindt, Wijk bij Duurstede, gesprek op 29 januari 2008
56. Mevr. J. Wiskerke-van Dooren, Bilthoven, brief van 19 januari 2007
57. T. van der Worp, Baarn, gesprek op 3 oktober 2006
58. Mevr. M.M. Zwiep-Oranje, Amersfoort, brief van 5 februari 2007

Literatuur

De geraadpleegde literatuur is opgenomen in noten bij de hoofdtekst van dit boek. Er is van afgezien om al deze bronnen nogmaals te vermelden in deze alfabetische literatuurlijst, omdat deze anders te lang zou worden. Artikelen uit de volgende tijdschriften zijn niet in de lijst geplaatst: *De Banier*, *De Bazuin*, *Beweging*, *Bezinning*, *Contact*, *Credo*, *De Civitate*, *Dienst*, *Gereformeerd gezinsblad*, *Gereformeerd jongelingsblad*, *Gereformeerd mannenblad*, *Gereformeerd weekblad*, *Gereformeerd schoolblad*, *De Heraut*, *Kerk en jeugd*, *Koers*, *Mededeelingen van de Calvinistische Studentenbeweging*, *Nieuw kerkelijk leven*, *Ons Politeuma*, *Opbouw*, *Petah-ja*, *Philosophia reformata*, *Pro-Ecclesia*, *De Reformatie*, *Reformatie stemmen*, *Staatscourant*, *De Standaard*, *De Stuwdam*, *Trouw*, *De Wachter* en *De Wekker*. Tevens is afgezien van opname van materiaal uit regionale en lokale kerkbodes en kranten etc. Dat geldt ook voor informatie uit *Almanakken* van het studentencorps *FQI* (voor en na de Vrijmaking); *Synodale Acta*; *Handboeken*, *Informatieboekjes* en *Jaarboeken* van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt, de Nederlands Gereformeerde Kerken, Jongelingsbonden etc. Artikelen uit wetenschappelijke tijdschriften zijn wel opgenomen. Bronnen, die voor dit boek beperkte betekenis hebben, zijn niet vermeld in de lijst. Belangrijke lezingen uit archieven zijn daarin weer wel opgenomen. Bij meerdere opstellen uit één verzamelbundel is alleen de bundel in de lijst gezet.

- Aalders, G.Ch., G.C. Berkouwer, S.J. Popma en J. Ridderbos, *De Toelichting op de uitspraken van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland inzake eenige punten der leer, in opdracht der synode opgesteld* (Kampen Kok 1942).
- Aalders, J.C., *De critiek der jongeren. Een woord tot de Gereformeerde kerken* (Baarn Drukkerij Oranje Nassau [1918]).
- , *Veruitwendigen onze kerken? Referaat gehouden voor de Friesche vereeniging van predikanten der Gereformeerde Kerken in Nederland, den 27en september 1916 te Leeuwarden* (Kampen Kok 1916).
- Aalders, M.J., 'Ds. J.C. Aalders (1881-1960) als predikant van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband', *DNK. Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* xxix, nr. 64, juni 2006, 18-30.
- , *Een handjevol verkenners? Het Hersteld Verband opnieuw bekeken*. AD char-

- tas-reeks 21 (Barneveld De Vuurbaak 2012).
- , *Heeft de slang gesproken? Het strijdbare leven van dr. J.G. Geelkerken (1879-1960)* (Amsterdam Bert Bakker 2013).
- Abels, P.H.A.M., G.J. Beuker en J.G.J. van Booma, red., *Nederland en Bentheim. Vijf eeuwen kerk aan de grens/ Die Niederlande und Bentheim. Fünf Jahrhunderte Kirche an der Grenze*. Verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis 15 (Delft Eburon 2003).
- Algra, H., *Het wonder van de 19^e eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden* (Franeker Wever 1966).
- , *Mijn werk, mijn leven* (Assen Van Gorcum 1970).
- Algra, A. en H. Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden 1-5* (Franeker Wever 1978⁸).
- Anema, A., *Onze tijd en onze roeping. Een woord aan ons gereformeerde volk* (Rotterdam Libertas 1921).
- Anema, S., *Moderne kunst en ontaarding* (Kampen Kok 1926).
- Bakker, N.A., *Dat er goede schoolmeesters zijn. Ontstaan en ontwikkeling van het gereformeerde kweekschoolonderwijs*. AD chartasreeks 4 (Barneveld De Vuurbaak 2000).
- Bank, J. en M. van Buuren, *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur. Nederlandse cultuur in Europese context*. Met medewerking van M. Braun en D. Draaisma (Den Haag SDU 2000).
- Barkema, R., *Nee tegen Karl Barth? Een historisch-theologische terugblik*. AD chartasreeks 12 (Barneveld De Vuurbaak 2007).
- Bavinck, H., *Bijbelsche en religieuze psychologie* (Kampen Kok 1920).
- , *Gereformeerde dogmatiek I-IV* (Kampen Kok 1895-1901).
- , *Paedagogische beginselen* (Kampen Kok 1904).
- Bergwerff, P. en T.J.S. de Vries, *Met open vizier. Peter Bergwerff en Tjerk S. de Vries in gesprek met prof. J. Kamphuis* (Barneveld De Vuurbaak 1987).
- Berkelaar, W. en G. Raven, red., *Kerkscheuring in oorlogstijd. Oorlog en Vrijmaking in Amersfoort en Utrecht*. AD chartasreeks 18 (Barneveld Vuurbaak 2011).
- Berkouwer, G.C., *De strijd om het roomsch-katholieke dogma* (Kampen Kok 1940).
- , *Zoeken en vinden. Herinneringen en ervaringen* (Kampen Kok 1989)
- Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme 1-6* (Kampen Kok 1983-2006).
- Blackstone, G., *Het formulier om den heiligen Doop te bedienen aan de kleine kinderen der geloovigen getoetst aan de Goddelijke waarheid, is in strijd met de leer der onoveranderlijke verkiezing der Genade, bij wijze van zamenspraak tusschen een ouderling en lidmaat van de Christelijke Afscheidene Gemeente* (Dordrecht Blussé en Van Braam 1842).
- Bolland, A.A.W., samensteller, *Rondom de 'Open brief'. Artikelen, reacties en besluiten n.a.v. de 'Open brief'* (Vlaardingen Ton Bolland 1967). Hierin is de volledige tekst van de 'Open brief' opgenomen.
- Boom, B.E. van der, *'Wij weten niets van hun lot.' Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam Boom 2012).
- Borgman, E.P.N.M., *Edward Schillebeeckx. Een theoloog in zijn geschiedenis 1: Een*

katholieke cultuurtheologie (1914-1965) (Baarn Nelissen 1999).

- Born, E.Th. van den, B. Holwerda, C. Veenhof en M.B. van 't Veer, *De verborgenheid der Godzaligheid. De hoogtijdagen van het kerkelijk jaar* (Kampen Kok [1941]).
- Borst, G.N., 'Korter! Korter! Korter!', *Tijdschrift voor biografie* 3 (2014), nr. 2, 81-83.
- Bouma, J., 'Inleiding. De theologische studiebegeleiding. Een Nederlands Gereformeerd alternatief' in: J. Bouma, J. Dekker, A.M. van Leeuwen en K. Muller, red., *Begeleidend schrijven. 25 jaar theologische studiebegeleiding* (Amsterdam Buijten en Schipperheijn 1994) 9-15.
- Bouwman, H., *De kerkelijke tucht* (Kampen Kok 1912).
- , *Gereformeerd kerkrecht. Het recht der kerken in de praktijk I-II* (Kampen Kok 1928-1934).
- , *Het ambt der diakenen* (Kampen Kok 1907).
- , *Willem Teellinck en de practijk der Godzaligheid* (Kampen Kok 1928).
- Bremmer, R.H., *Herman Bavinck als dogmaticus* (Kampen Kok 1961).
- , *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten* (Kampen Kok 1966).
- Bremmer, R.H. en J.P. van der Stoel, *Heroriëntering noodzakelijk. Een pleidooi voor gemeenschappelijk bouwen op het ene fundament* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1959).
- Brienen, T., *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie* (Amsterdam Bolland 1974).
- , 'De wijze waarop Paulus het apostelambt bediende, volgens zijn brieven, bijzonder I en II Korinthe' (Conceptdoctoraalscriptie Theologische Hogeschool Kampen 1964). Archief-Veenhof, inv. nr. 66.
- Brink, G. van den, *Het schisma ligt* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1966).
- Brinkman, M.E., red., *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)* (Kampen Kok 1992).
- Bruijn, J. de, J.G.M. de Bruijn en G.J. Schutte, red., *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum Verloren 2002).
- Bunyan, J., *Eens christens reyse na de eeuwigheyt. Met aantekeningen van Lambertus de Beveren, predikant te Hoorn* (Groningen Pieter Bandsma 1762⁴).
- Calvijn, J., *Institutie of onderwijzing in den christelijken godsdienst*. Vertaald door A. Sizoo (Delft Meinema 1931).
- Calvinus, J., *Institutie ofte onderwijsingh in de christelicke religie*. Vertaald door W. Corsman (Amsterdam Van Ravesteyn 1650).
- Chantepie de la Saussaye, P.D., *Lehrbuch der Religionsgeschichte* (Tübingen Mohr 1925).
- Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche Volk I-V* (Kampen Kok 1925-1929).
- Christelijke Encyclopedie I, II en III* (Kok Kampen 2005).
- Cock, Hel. de, *Historisch overzicht van de formulieren van eenheid en de liturgische geschriften van de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland* (Groningen Reits 1879).
- Dam, P. van, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam Wereld-

- bibliotheek 2011).
- Dam, R.J., B. Holwerda en C. Veenhof, *Rondom 1905. Een historische schets* (Terneuzen Littooi 1944).
- Deddens, D. en M. te Velde, red., *Vrijmaking – Wederkeer. Vijftig jaar Vrijmaking in beeld gebracht 1944-1994* (Barneveld De Vuurbaak 1994).
- Deddens, P., Rede 'Voortgaande reformatie in het kerkelijk leven', ADC, Archief P. Deddens, inv. nr. 24.
- Dee, J.J.C., *K. Schilder. Zijn leven en werk. I 1890-1934* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1990).
- Deursen, A.Th. van, *De geest is meer dan het lichaam. Opstellen over geschiedenis en cultuur*. Samengesteld door Ton van der Schans (Amsterdam Bert Bakker 2010).
- , *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005* (Amsterdam Bert Bakker 2005).
- , 'Opgaan langs gescheiden wegen. Het geval Sint Anna Parochie' in: L.J. Wolthuis, J. Vree, A.Th. van Deursen, J. van Gelderen, P.L. Schram en W. van 't Spijker, red., *De vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kampen Kok 1992) 183-213.
- Dijk, D. van en W.G. de Vries, *De jongste aanval op de Vrijmaking als acte van trouw (rondom 'de zaak-Ds. A.v.d. Ziel')* (Bedum Scholma [1965]).
- Dijk, G. van, *Het concrete is het wezenlijke. Het denken van A. Janse van Biggekerke (1890-1960) over Gods verbond met mensen* (Zoetermeer Boekencentrum 2014).
- Dooyeweerd, H., *De betekenis der wetsidee voor rechtswetenschap en rechtsphilosophie* (Kampen Kok 1926).
- , *De wijsbegeerte der wetsidee I-III* (Amsterdam Paris 1935-1936).
- Douma, J., *Algemene genade. Uiteenzetting, vergelijking en beoordeling van de opvattingen van A. Kuyper, K. Schilder en Joh. Calvijn over 'algemene genade'* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1966).
- , *Herinnering en verwachting. Een woord ter bemoediging in de huidige crisis binnen de Gereformeerde Kerken* (Groningen De Vuurbaak 1969).
- Driel, C.M. van, *Gewantrouwd gereformeerd. Het omstreden leiderschap van neocalvinist Arie Noordtzij (1871-1944)*. AD chartasreeks 15 (Barneveld De Vuurbaak 2010).
- , *Het volk zonder applaus. De receptie van Karl Barth in hervormd-gereformeerde en christelijk-gereformeerde kring*. AD chartasreeks 25 (Barneveld De Vuurbaak 2014).
- , 'Ritselingen aan de rechterzijde. De exodus van ds. G. Wisse uit de Gereformeerde Kerken in 1920-1921', *DNK. Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* xxxv, nr. 76, juni 2012, 3-29.
- Endedijk, H., *De Gereformeerde Kerken in Nederland 1 en 2* (Kampen Kok 1990, 1992).
- Exalto, J., 'De kwestie-Hengst. Scheiding der geesten in de Gereformeerde Kerken in de jaren 1910-1920', *DNK. Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* xxxiv, nr. 74, juni 2011, 24-47.
- Fernhout Mz., K., *Christelijk of humanistisch?; J.C. Faber, Gegronde critiek? Het Christelijk Instituut voor zelfontwikkeling en de brochure van A. Janse* (Amster-

- dam Christelijk Instituut voor Zelfontwikkeling [1927]).
- Flim, B.J., *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland 1942-1945* (Kampen Kok 1996).
- Genderen, J. van, C. Veenhof, D. Nauta, L.J.M. Hage en S. van der Linde, *Zicht op Calvijn* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1965).
- Getuigenis. Aan de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in Nederland, en al haar leden*, 21 maart 1964.
- Glas, G., 'Mentaliteit. Een korte peiling' in: G. Harinck en M. te Velde, red., *1944 en vervolgens. Tien maal over vijftig jaar Vrijmaking* (Barneveld De Vuurbaak 1994) 52-57.
- Gort, M. en A. van Oostrom, *Uitverkoren. De kolonisatie van de Noordoostpolder 1940-1960* (Zwolle Waanders 1987).
- Graaf, B. de, en G. van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004* (Kampen Kok 2005).
- Graaf, G.R. de, *De wereld wordt omgekeerd. Culturele interactie tussen de vrijgemaakt-gereformeerde zendelingen en zendigswerkers en de Papoea's van Boven Digoel*. AD chartasreeks 20 (Barneveld De Vuurbaak 2012).
- Graaf, J. van der, 'Prof. C. Veenhof. Door alle kerkelijke bodems heengezakt' in: J. van der Graaf, *Ze hadden wat te zeggen. 25 miniaturen over reisgenoten* (Heerenveen Groen 2004) 86-93.
- Greijdanus, S., *Schriftgeloof en exegese van het Nieuwe Testament* (Rotterdam Libertas 1917).
- Groot, J.A. de, "'Gij hebt mijn ziel beveiligd voor den dood". De rol van de zielen-slaap in de buiten-verbandkwesitie in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) anno 1967'. Bachelorscriptie Universiteit Utrecht (2011).
- Haas, Joh. de, *Gedenkt uw voorgangers I-V* (Haarlem Vijlbrief 1984-1989).
- Hanssen, L., *Menno ter Braak 1902-1940. Leven en werk van een polemist* (Amsterdam Meulenhof 2003).
- Harinck, G., *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn Ten Have 1993).
- , 'Het leven van ons allemaal? Menno ter Braak en de cultuurcrisis van de twintigste eeuw', *Radix* 28, nr. 4 (2002) 338-347.
- , 'Klaas Schilder', in: M. de Keizer en M. Plomp, red., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam Bert Bakker 2010).
- , "'Mijn volk dienen, zonder in conflict te komen met rechtmatige verordeningen." Klaas Schilder en het verzet' in: G. Harinck red., *Tussen lijdelijkheid en verzet. Gereformeerden in bezettingstijd*. AD chartasreeks 8 (Barneveld De Vuurbaak 2005) 39-55.
- , 'Om traditie en vernieuwing. Enkele opmerkingen over leven en werk van prof. dr. V. Hepp' in: D.Th. Kuiper, red., *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800 I* (Zoetermeer Meinema 1993) 109-133.
- , "'n Zuivere probleemstelling is veel waard". Hoe D.H.Th. Vollenhoven in 1933 een nazi weerde van de Vrije Universiteit' in: G. Harinck, red., *Het maatschappelijk engagement van christelijke filosofen*. Ter Lezing Reeks 7 (Amsterdam HDC

2011) 9-18.

- Harinck, G., red., *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar*. AD chartasreeks 5 (Barneveld De Vuurbaak 2001).
- , *Holwerda herdacht. Bijdragen over leven en werk van Benne Holwerda (1909-1952)*, AD chartasreeks 10 (Barneveld De Vuurbaak 2005).
- , *'Niets is overbodig, niets is toevallig.' Leven en werk van C. Veenhof (1902-1983)*. AD Chartas reeks 13 (Barneveld De Vuurbaak 2008).
- Harinck, G., C. van der Kooi en J. Vree, *'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende.' Aantekeningen van H. Bavinck over de zaak-Netelenbos, het Schriftgezag en de situatie van de Gereformeerde Kerken (november 1919)* (Amsterdam VU Uitgeverij 1994).
- Harinck, G. en G.R. de Graaf, red., *Van zending naar oecumene. Vijftig jaar gereformeerde zending op Papua 1956-2006*. AD chartasreeks 14 (Barneveld De Vuurbaak 2010).
- Harinck, G. en G.J. van Klinken, red., *Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 19* (Zoetermeer Meinema 2011).
- Harinck, G. en G. Neven, red., *Ontmoetingen met Bavinck*. AD Chartasreeks 9 (Barneveld De Vuurbaak 2006).
- Harinck, G., H. Paul en B. Wallet, red., *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland 1850-2000* (Amsterdam Bert Bakker 2009).
- Harinck, G. en G. Schutte, red., *De school met de Bijbel. Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw*. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 14 (Zoetermeer Meinema 2006).
- Hepp, V., *Dreigende deformatie I Diagnose* (Kampen Kok 1936); II *Symptomen A. Het voortbestaan, de onsterfelijkheid en de substantialiteit van de ziel* (1937); III *Symptomen B. De vereeniging van de beide naturen van Christus* (1937); IV *Symptomen C. De algemeene genade* (1937).
- Heyns, W., *Gereformeerde geloofsleer* (Sneek Boeijenga 1927²).
- Hiddink, H. en W. Ruizendaal, *Kerkvolk in beweging. Uit de geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Bunschoten-Spakenburg 1887-1967* (Bunschoten Gereformeerde Kerk van Bunschoten-Spakenburg 1994).
- Hoekstra, T., *Gereformeerde homiletiek* (Wageningen Zomer & Keuning 1926).
- Hof, W.J. op 't, *Het gereformeerde piëtisme. Intreerede Vrije Universiteit*. Hersteld Hervormde studies 1 (Houten Den Hertog 2005).
- Holwerda, B., *De heilshistorie in de prediking* ([z.p.] [z.u.] 1942).
- Honig, A.G., *Handboek van de gereformeerde dogmatiek* (Kok Kampen 1938).
- Husen, R., *Geschiedenis der Hervorming in de 15de, 16de en 17de eeuw. Van John Wicliff en Johannes Huss tot op den ureden van Munster en Osnabrück in 1648. Beschreven voor het Nederlandsche volk* (Doesburg Van Schenk Brill 1903).
- Impeta, C.N., *Zelfonderzoek noodzakelijk!* (Kampen Kok 1936).
- Janse, A., *'Christelijke zelfontwikkeling'. Onze houding ten opzichte van het Christelijk Instituut voor Zelfontwikkeling* (Rotterdam Groenendijk 1926).
- , *De mensch als 'levende ziel'* (Culemborg De Pauw [1934]).

- , *De nieuwe geest van de N.S.B.* (Aalten De Graafschap 1934).
- , 'Karl Barth en de waarheid', *Biggekerke*, 2 februari 1929, Archief C. Veenhof, inv. nr. 9.
- , *Leven in het verbond* (Kampen Kok 1937).
- , *Lourens Ingelse. Een episode uit het godsdienstige leven op Walcheren omstreeks 1780* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1926).
- , *Onze houding in dezen tijd* (Breda Eigen beheer [1943]).
- , *Rondom de Reformatie* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1939).
- , *Van de rechtvaardigen* (Kampen Kok 1931).
- , *Van idolen en schepselen* (Kampen Kok 1938).
- Janssen, G., *Aanvaardt elkander* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn [1965]).
- Janssens, R., 'Het Amersfoorts congres en het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond' in: G. Harinck, G. en R. Janssens, red., *Het Amersfoorts congres van 1948*, AD chartasreeks 1 (Barneveld De Vuurbaak 1998) 77-104.
- Jongeling, P., J.P. de Vries en J. Douma, *Het vuur blijft branden. Geschiedenis van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in Nederland, 1944-1979* (Kampen Kok 1979).
- Kaajan, H.J.Ph.G., 'De geschiedenis van Haarlems Gereformeerde Kerk in vogelvlucht (ca. 1850-1992)', *De Hoeksteen. Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis* 23, nr. 2, april 1994, 63-77.
- Kamphuis, J., *Een fragment uit de strijd van dominocratie contra Dominocratie. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen op donderdag 9 april 1959* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1959).
- , *Gods nieuw begin met Zijn volk. Verslag van de preek over Hosea 2:13, 14, uitgesproken door Prof. J. Kamphuis op zondagmorgen 25 juni 1967 in de bovenzaal van restaurant 'De Hanzestad', in de eerste dienst des Woords, waartoe de ouderlingen broeders. W.C. van Dijk en D.J. Gritter de gemeente des Heren te Kampen hebben opgeroepen* ([Enschede Boersma] 1967).
- , *Katholieke vastheid. Enkele opmerkingen met betrekking tot de leer der onveranderlijkheid Gods* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1955).
- , *Om recht en waarheid. Een protest tegen het 'verbeeld verhaal' in het geschrift Kerkscheuring in Kampen Anno Domini 1967* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1968).
- , *Verantwoording van een keus Anno Domini 1967* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1967).
- , *Verkenningen III, Opstellen over kerk en kerkrecht* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1966).
- Keizer, M. de en S. Tates, red., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940*. Jaarboek Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie 15 (Zutphen Walburg Pers 2004).
- Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam Boom 1995).
- Kerkenraad GKV Utrecht, Brochure 'Herdenking Vrijmaking in Utrecht 1945-1995' (Utrecht Kerkenraad vrijgemaakt-gereformeerde kerken Utrecht [1995]).

- Kerkeraad GKV Kampen, *Kerkscheuring in Kampen Anno Domini 1967. Antwoord van de kerkeraad* (Kampen [Kerkeraad van de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt in Kampen] [1968]).
- Keulen, D. van, *Bijbel en dogmatiek. Schriftbeschouwing en Schriftgebruik in het dogmatisch werk van A. Kuiper, H. Bavinck en C.G. Berkouwer* (Kampen Kok 2003).
- Klei, E.H., *'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek.' Een geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond 1948-2003* (Amsterdam Bert Bakker 2011).
- Klinken, G.J. van, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het jodendom (1896-1970)* (Kampen Kok 1996).
- Klis, M. van der, 'Levend en krachtig. Professor C. Veenhof over het woord en de preek', Doctoraalscriptie Theologische Universiteit Apeldoorn (1999).
- Knoop, H., *Zaligverklaarde dooden. Preek gehouden Zondag 23 maart 1952, de sterfdag van Prof. Dr. K. Schilder, in de Geref. Kerk van Barendrecht en Rotterdam-Z., over Openbaring 14: 13 en op verzoek uitgegeven* (Drukkerij 'Barendrecht' Barendrecht 1952).
- Koch, J., *Abraham Kuiper. Een biografie* (Amsterdam Boom 2006).
- Koelewijn Dzn., J., *Zijns verbonds gedachtig. Gedenkboek van het gereformeerd onderwijs te Spakenburg bij het 75-jarig bestaan* (Spakenburg Vereniging voor gereformeerd onderwijs [1954]).
- Koops, E., *De dynamiek van een emigratiecultuur. De emigratie van gereformeerden, hervormden en katholieken naar Noord-Amerika in een vergelijkend perspectief (1947-1963)* (Hilversum Verloren 2010).
- Kossmann, E.H., *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. I: 1780-1914; II: 1914-1980* ([Amsterdam] Olympus 2005⁷).
- Krieken, G. van, *Syb Talma (1864-1916). Een biografie*. Passagereeks 42 (Hilversum Verloren 2013).
- Kuiper, R., *'Tot een voorbeeld zult gij blijven.' Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 2001).
- Kuiper, R. en W. Bouwman, red., *Vuur en vlam. Aspecten van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1969* (Amsterdam Buijten en Schipperheijn [1994]).
- , *Vuur en vlam 2. De organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1994* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1998).
- , *Vuur en vlam 3. Kinderen van de Vrijmaking* (Amsterdam Buijten en Schipperheijn 2004).
- Kuiper, A., *De gemeene gratie I-III* (Leiden Donner 1902-1904).
- , *Drie kleine vossen* (Kampen Kok 1901).
- , *Het calvinisme. Zes Stone-lezingen in October 1898 te Princeton (N.-J.) gehouden* (Amsterdam Höveker & Wormser 1899).
- , *Nabij God te zijn. Meditatiën van Dr. A. Kuiper. Eerste deel. Volksuitgave* (Kok Kampen [1912]).
- , *Uit het Woord. Stichtelijke Bijbelstudien I-VI* (Amsterdam Wormser [1896-1899²]).
- , *Van de voleinding I-IV* (Kampen Kok 1929-1931).
- Kuiper, H.H., *Hamabdil. Van de heiligheid van het genadeverbond* (Amsterdam Van Bottenburg [1907]).

Lieburg, F. van, red., *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de 19^e eeuw* (Kam-

- pen De Groot Goudriaan 1994).
- , *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen Groen 2007).
- Loonstra, B., *Het badwater en de kinderen. Gedachten over de doop* (Zoetermeer Boekencentrum 2008).
- Meijer, J.D. en J.R. Marquart, *Naar de oorsprong. Het protestants christelijk onderwijs in Doorn* (Doorn Protestants Christelijk Onderwijs Doorn/Regioboek 2005).
- Miert, J. van, red., *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*. Stichtse Historische Reeks. Centraal Museum Utrecht en Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht (Utrecht Het Spectrum/Broese Kemink 1995).
- Paul, H., “‘Perfect peace for mind and will’”. How Dutch neo-calvinists did (not) remember John Calvin’, *Toronto Journal of Theology*. Supplement 1 (2010) 13-26.
- Popma, K.J., *Harde feiten. Kanttekeningen bij het Genesisverhaal* (Franeker Wever 1972).
- , *Vrijmaking. Een getuigenis* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1957).
- Puchinger, G., *Een theologie in discussie. Prof. dr. K. Schilder. Profeet-dichter-polemist*. Met als bijlage het debat Schilder-Noordmans uit 1936 (Kampen Kok 1970).
- , *Hervormd-gereformeerd, één of gescheiden?* (Delft Meinema 1969).
- , *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft Meinema 1966).
- Puchinger, G., red., *Ontmoetingen met Schilder. Prof. dr. K. Schilder 1890-19 december- 1990* (Kampen Kok 1990).
- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen Kok 2004⁷).
- Reest, R. van, ‘Opdat zij allen één zijn’. Prof. dr. K. Schilder in zijn strijd om Woord en kerk 1 (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1962).
- Renders, H., *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten* (Amsterdam Bert Bakker 2008).
- Renders, H. en B. de Haan, red., *Theoretical discussions of biography. Approaches from history, microhistory, and life writing. Revised and augmented edition*. Egodocuments and history series 7 (Leiden Brill 2014).
- Ridderbos, H., *Zijn wij op de verkeerde weg? Een bijbelse studie over de verzoening* (Kampen Kok 1972).
- Ridderbos, J., *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde ‘elite’ in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein 1 en 2* (Kampen Kok 1994).
- Rigthart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam/Antwerpen Arbeiderspers 1995).
- Rijswijk, M. van, M. de Jong, P.K. van de Kamp en M. Boersema, red., *Wie is die man? Klaas Schilder in de eenentwintigste eeuw*. AD chartasreeks 22 (Barneveld De Vuurbaak 2012).
- Rosendaal, A.C., *Naar een school voor de gereformeerde gezindte. Het christelijke onderwijsconcept van het Gereformeerd Schoolverband (1868-1971)* (Hilversum Ver-

- loren 2006).
- Roukema, R., red., *Herman Ridderbos (1909-2007) herdacht* (Kampen Kok 2010).
- Ruizendaal, W., *Kerkgeschiedenis van Bunschoten-Spakenburg. Van het vroegste begin tot de Vrijmaking* (Utrecht/Spakenburg Uitgave in eigen beheer 1986).
- Schilder, A., *Door de glazen deur. Autobiografie* (Utrecht Ten Have 2011).
- Schilder, A. en J. Veenhof, *Van Vrijmaking tot bevrijding* (Baarn Ten Have 1995).
- Schilder, H.J., *Op de grens van kerk en secte. Publicatie van stukken en gegevens uit de procedure betreffende cand. H.J. Schilder, beroepen predikant te Noordeloos, leidende tot zijn wering uit het ambt volgend het in 1944 genomen besluit van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland: met begeleidenden commentaar* (Rotterdam Stichting De Vrije kerk 1948).
- Schilder, K., *Christus in zijn lijden I-III* (Kampen Kok 1930).
- , 'De wonderen van de antichrist' in: *Verzamelde werken 1917-1919*. Bezorgd door W. van der Schee (Barneveld De Vuurbaak 2004) 476-477.
- , *Tusschen "Ja" en "Neen"*. *Verzamelde opstellen* (Kampen Kok 1929).
- , *Verzamelde werken 1942-1944*. Bezorgd door W.G. de Vries (Barneveld De Vuurbaak 1998).
- , *Wat is de hemel?* (Kampen Kok 1935).
- , *Zur Begriffsgeschichte des 'Paradoxon'. Mit besonderer Berücksichtigung Calvins und des nach-kierkegaardischen 'Paradoxon'* (Kampen Kok 1933).
- Schippers, R., *De gereformeerde zede* (Kampen Kok 1954).
- Schutte, G.J. et al., *Bunyan in Nederland. Opstellen over de waardering van John Bunyan in Nederland* (Houten Den Hertog 1989).
- Selderhuis, H.J., red., *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen Kok 2006).
- Smilde, E., *Een eeuw van strijd over verbond en doop* (Kampen Kok 1946).
- Smit, H.J.D., 'Kerk en organisatie. Motieven en achtergronden. Een peiling' in: H.J.D. Smit et al., *Toekomst voor gereformeerde organisaties*. GSEV-reeks 31 (Barneveld de Vuurbaak 1994) 35-104.
- Smit, W., *Kleine Utrechtse kerkgeschiedenis. Vereniging (1894) en Vrijmaking (1945) in vogelvlucht en twaalf eeuwen, die er in Utrecht aan voorafgingen* (Altneuland De duyff op verre terebinten 1995; Hilversum eigen uitgave van de auteur).
- Soeting, M., 'De beladenheid van culturele noties. Léon Hanssens opdracht als hoogleraar *Life writing and cultural memory*, *Tijdschrift voor biografie* 2, winter 2013, nr. 3, 54-57.
- Sopper, A.J. de, *Wat is filosofie?* Volksuniversiteitsbibliotheek. Tweede reeks. Nr. 27 (Haarlem De Erven F. Bohn 1950).
- Staalduine, T.J.S. van, *Om de lijn der Afscheiding. Prof. dr. G.M. den Hartogh en de Vrijmaking van 1944* (Heerenveen Groen 2004).
- Stellingwerff, J., *De vu na Kuyper. De Vrije Universiteit van 1905 tot 1955. Een halve eeuw geestesgeschiedenis van een civitas academica* (Kampen Kok 1987).
- , *D.H.Th. Vollenhoven (1892-1978). Reformator der wijsbegeerte*. Passagereeks 7 (Baarn Ten Have 1992).
- , *Geschiedenis van de reformatorische wijsbegeerte. Een christelijk perspectief* ([z.p.] Stichting voor reformatorische wijsbegeerte 2006).
- Störig, H.J., *Geschiedenis van de filosofie* 2 (Utrecht/Antwerpen Spectrum 1972).

- Sturm, J.C., *Een goede gereformeerde opvoeding. Over neo-calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950), met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties* (Kampen Kok 1988).
- Sturm, J.C., red., *Leven en werk van prof. dr. Jan Waterink. Een Nederlandse pedagoog, psycholoog en theoloog (1890-1966)* (Kampen Kok 1991).
- Taylor, C., *Moderniteit in meervoud. Cultuur, samenleving en sociale verbeelding* (Kampen Klement 2005).
- Telder, B., *Sterven ... en dan? Gaan de kinderen Gods, wanneer zij sterven, naar de hemel?* (Kampen Kok 1960).
- Terpstra, E.J., 'Controverse rond de kerk. De kerkopvattingen van P. Jongeling c.s. en K. Schilder. Inhoud en verhouding', Doctoraalscriptie RU Groningen 2005.
- Tunderman, J.W., *Marnix van St. Aldegonde en de subjectivistische stromingen in de 16^e eeuw* (Goes Oosterbaan & Le Cointre [1940]).
- Valkenburg, R., *Jongeling ten voeten uit* (Wageningen Zomer & Keuning 1971²).
- , 'C. Veenhof', in: *Kerkelijke smaakmakers* (Kampen Kok 1974).
- Veenhof, C., *Ambt en kerkregering bij Sikkell* (Zeist Steenberg 1963).
- , *Christelijke diaconie en ABW* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1966).
- , *De beslissende strijd der kerk*. Brochurereeks Woord en wereld 2 (Goes Comité tot verspreiding van goedkoope Geref. Lectuur [1950]) 29.
- , 'De betekenis van de Nationale Synode van Dordrecht gehouden in 1618 en 1619', Archief-Veenhof, inv. nr. 18.
- , 'De navolging van Jezus Christus', Lezing voor Reünistenkring Groningen, 4 december 1935, Archief C. Veenhof, inv. nr. 123.
- , 'De opvoeding van de rijpere jeugd', Archief C. Veenhof, inv. nr. 18.
- , *Eén Herder ... één kudde* (Goes Comité tot verspreiding van goedkoope Geref. lectuur [1952]).
- , 'Gelooven', Toespraak voor de 42e jaarvergadering van de Afdeling Zuid-Holland van de Bond van Gereformeerde Jongelingsverenigingen te Gouda 1935, Archief-Veenhof, inv. 123.
- , 'Gelooven', Toespraak voor de Reünistenkring Groningen van FQI 1934, Archief-Veenhof, inv. nr. 123.
- , 'Het probleem van den dood (Doorn/Kampen, maart 1930)', Archief-Veenhof, inv. nr. 22.
- , 'Het resultaat van tachtigjarigen strijd', Archief-Veenhof, inv. nr. 18.
- , *Het Woord Gods in den brief aan de Hebreë[er]en* (Terneuzen Littooy 1946).
- , *In den chaos. Een woord over de huidige crisis in de Gereformeerde Kerken* (Utrecht Wristers 1945).
- , *In Kuiper's lijn. Enkele opmerkingen over den invloed van Dr. A. Kuiper op de 'Wijsbegeerte der Wetsidee'* (Goes Oosterbaan & Le Cointre [1939]).
- , 'Installatierede der novieten, 31 oktober 1929', Archief-Veenhof, inv. nr. 28.
- , *Kerkgemeenschap en kerkorde. Kort overzicht van de strijd gevoerd in de Afgescheiden kerken tussen 1836 en 1840 over kerkgemeenschap en kerkorde* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1974).
- , *Kerктаak of stichtingszaak? Een bespreking van de onlangs opgerichte Stichting*

- voor een 'Nederlands Gereformeerd Seminarie', opgesteld ten behoeve van de 'Commissie voor de opleiding tot de dienst des Woords' (Amsterdam Buijten & Schipperheijn [1973]).
- , 'Mens en opvoeding', in: Jac. van der Kolk, red., *Arbeid van het eerste uur. 15 jaar gereformeerd kweekschoolonderwijs in Nederland. Gedenkboek van de Gereformeerde Onderwijzersopleiding te Enschede* (Enschede Vereniging voor Gereformeerd Kweekschoolonderwijs in Nederland [1965]), 33-69.
  - , 'Naar 's levens doel', Archief C. Veenhof, inv. nr. 18.
  - , *Om de 'unica catholica'. Een beschouwing over de positie van de bezwaarden onder en over de synodocratie* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1949).
  - , *Om kerk te blijven* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1966).
  - , 'Openingswoord jaarvergadering Jongelingsvereniging Spakenburg', Archief-Veenhof, inv. nr. 18.
  - , 'Persoon of ambt', Opwekkende rede op de 34^e toogdag afdeling Friesland van de Nederlandsche Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag 1935, Archief-Veenhof inv. nr. 123.
  - , *Predik het Woord. Gedachten en beschouwingen van Dr. A. Kuyper over de prediking* (Goes Oosterbaan & Le Cointre [1943]).
  - , *Prediking en uitverkiezing. Kort overzicht van de strijd, gevoerd in de christelijk afgescheidene gereformeerde kerk tussen 1850 en 1870, over de plaats van de leer der uitverkiezing in de prediking* (Kampen Kok 1959).
  - , 'Preek over Handelingen 9: 36-42', 28-31 mei 1929, Archief-Veenhof, inv. nr. 20.
  - , *Souvereiniteit in eigen kring. Schets van de leer der 'Souvereiniteit in eigen kring', zooals die door Dr. A. Kuyper werd ontwikkeld* (Kampen Kok [1939]).
  - , Syllabus 'De grondslagen der calvinistische wijsbegeerte: cursus, gehouden op 2 en 30 oktober en 13 en 27 november 1943' ([zonder plaats] [zonder uitgever] [1943]).
  - , 'Tekst intrepreek Harkstede', Archief-Veenhof, inv. nr. 29.
  - , 'Tekst van de afscheidsrede als pretor van de studentenvereniging FQI', Archief-Veenhof, inv. nr. 23.
  - , 'Tweeërlei gevaar', Archief-Veenhof, inv. nr. 18.
  - , 'Uitbouw van ons plaatselijk vereenigingsleven', Archief-Veenhof, inv. nr. 18.
  - , *Vergader de kerk! Hoor het Woord!* Afscheidspreek gehouden te Haarlem in de Kloppersingelkerk op maandag 17 maart 1941 en intrepreek gehouden te Utrecht in de Oosterkerk op donderdag 3 april 1941 (Kampen Kok [1941]).
  - , *Volk van God. Enkele aspecten van Bavincks kerkbeschouwing* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1969).
  - , *Voortgaande reformatie* (Enschede Te Sligte [1949]).
- Veenhof, C. en A. Zijlstra, *Kracht en doel der politiek. Antwoord op den door den heer J. Schouten tot zijn 'Geestverwanten' gerichtten oproep* (Goes Oosterbaan & Le Cointre 1948).
- Veenhof, J., 'Honderd jaar theologie aan de Vrije Universiteit' in: M. van Os en W.J. Wieringa, red., *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit* (Kampen Kok 1980) 44-104.
- , *Revelatie en inspiratie. De openbarings- en Schriftbeschouwing van Herman Ba-*

- vinck in vergelijking met die der ethische theologie* (Amsterdam Buijten & Schipperheijn 1968).
- , *Vrij gereformeerd* (Kampen Kok 2005).
- , 'Zachtmoedig als een lam - moedig als een leeuw. Okke Jager en de Vrijmaking in Almelo' in: P.J. de Buck *et al.*, *Tegendraads. Opstellen aangeboden aan Okke Jager* (Baarn Ten Have 1988) 114-128.
- Veenhof, K.R., *Aspects of old Assyrian trade and its terminology. Studia et documenta ad iura orientis antiqui pertinentia x* (Leiden Brill 1972).
- Veenstra, A., 'To be *Gereformeerd* in word and deed: a case study on the schism between the *Gereformeerde Kerken vrijgemaakt* and the *Nederlands Gereformeerde Kerken* in the late 1960s'. Master's thesis University of Amsterdam (2013).
- Velde, M. te, *Anthony Brummelkamp (1811-1888)* (Barneveld De Vuurbaak 1988).
- Velde, M. te en H. Werkman, red., *Vrijgemaakte vreemdelingen. Visies uit de vroege jaren van het gereformeerd-vrijgemaakte leven (1944-1960) op kerk, staat, maatschappij, cultuur, gezin*. TU-bezinningsreeks 6 (Barneveld De Vuurbaak 2007).
- Veldhuizen, P., *God en mens onderweg. Hoofdmomenten uit de theologische geschiedbeschouwing van Klaas Schilder* (Leiden Groen 1995).
- Veldman, H., *Hendrik de Cock. Op de breuklijnen in theologie en kerk in Nederland* (Kampen Kok 2009).
- Verburg, M.E., *Herman Dooyeweerd. Leven en werk van een Nederlands christen-wijsgeer*. Passagereeks 4 (Baarn Ten Have 1989).
- Visee, G., 'Klaagschrift en bede om revisie' in: *Bundel klaagschriften en revisieverzoeken vanuit Kampen 2* (Kampen Gereformeerde Kerk Kampen [scriba J. Bos] 1969).
- Vollenhoven, D.H.Th., *De noodzakelijkheid eener christelijke logica* (Amsterdam Paris 1932).
- , 'Anhypostatos', *Philosophia Reformate* 5 (1940), 65-79.
- , *Het calvinisme en de reformatie van de wijsbegeerte* (Amsterdam Paris 1933).
- , 'In memoriam K. Schilder' *Philosophia Reformate* 17 (1952), 149-150.
- , *Isâgogè Philosophiae 1930-1945. Philosophie in de traditie van de Reformatie*. Geredigeerd door A. Tol (Amsterdam vu-uitgeverij 2010).
- , *Logos en ratio. Beider verhouding in de geschiedenis der westersche kentheorie* (Kampen Kok 1926).
- Vonk, C., *De voorzeide leer inb. De Nederlandse geloofsbelijdenis artikelen 22-24 en 27-37* (Barendrecht Drukkerij 'Barendrecht' 1956).
- Vriend, E., *Het nieuwe land. Het verhaal van een polder die perfect moest zijn* (Amsterdam Balans 2012).
- Vries jr., A. de, *Een zondagskind. Biografie van mijn vader* (Kampen Kok 2010).
- Vries, W.G. de, *Eender en anders. Correspondentie tussen K. Schilder en D.H.Th. Vollenhoven* (Kampen Kok 1992).
- , 'Ik keek mijn ogen uit'. *Herinneringen van dr. W.G. de Vries aan de jaren 1926-1952*. Bewerkt door G. Harinck. AD chartasreeks 11 (Barneveld De Vuurbaak 2007).
- , *K. Schilder als gevangene en onderduiker. Het leven van K. Schilder tijdens de jaren 1940 en 1942-1944 in het licht van zijn correspondentie met zijn echtgenote, mevr. A.J. Schilder-Walter* (Groningen De Vuurbaak 1977).

- Werkman, H., *Het hondje van Sollie* (Kampen Kok 2013).
- Werkman, P.E. en R.E. van der Woude, red., *Geloof in eigen zaak. Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw*. Passagereeks 24 (Hilversum Verloren 2006).
- Weyde, H. van der, *Herdenking Vrijmaking 17 augustus 1945* (Vleuten 1980).
- Woltjer, J.J., *Recent verleden* (Amsterdam Balans 1994).
- Woudenberg, R. van, *Gelovend denken. Inleiding tot een christelijk filosofie*. Reeks Verantwoording 7 (Amsterdam/Kampen Buijten en Schipperheijn/Kok 1992).

Afbeeldingen

1. Stamboom Veenhof
2. Ouders Veenhof (Familiearchief)
3. Kampweg 1900 (Oudheidkamer Doorn)
4. Leerlingen School met den Bijbel Doorn (Familiearchief)
5. Jan van Nassau Kweekschool Utrecht (Familiearchief)
6. H. Bavinck (HDC VU Amsterdam)
7. Schoolgroep Spakenburg 1922 (Familiearchief)
8. Verpleegkundige Marrie Bakker (Familiearchief)
9. Docentencorps Theologische School 1926 (ADC Kampen)
10. Student Veenhof (Familiearchief)
11. A. Janse (HDC VU Amsterdam)
12. Senaat Veenhof (Almanak FQI 1930)
13. Kerkenraad Harkstede (Familiearchief)
14. K. Schilder (ADC Kampen)
15. D.H.Th. Vollenhoven (HDC VU Amsterdam)
16. Gezin Veenhof Harkstede (Familiearchief)
17. H.H. Kuyper (HDC VU Amsterdam)
18. De Haarlemse predikanten (Familiearchief)
19. Kinderen Veenhof met Hedi Liebstaedter (Familiearchief)
20. Oosterkerk Utrecht (Het Utrechts Archief)
21. C.G. Berkouwer (HDC VU Amsterdam)
22. J.G. van Oord (Familiearchief Van Oord)
23. J.G. Woelderink (HDC VU Amsterdam)
24. Student Carl Reitsma (Familiearchief Reitsma)
25. B. Holwerda (ADC Kampen)
26. Generale synode Kampen 1951 (ADC Kampen)
27. T. Brienens (Familiearchief Brienens)
28. J. Kamphuis (ADC Kampen)
29. H.J. Jager (ADC Kampen)
30. A. van der Ziel (Archief G.J. van der Ziel Hoek van Holland)
31. Gezin Veenhof (Familiearchief)
32. De Kamper hoogleraren in 1966 (ADC Kampen)
33. Promotie J. Douma 1966 (Familiearchief Douma)
34. Onthulling portret Veenhof door R.H. Bremmer (Familiearchief)
35. Echtbaar Meester met Veenhof op tachtigste verjaardagsfeest (Familiearchief)
36. Grafsteen C. Veenhof en M.M. Veenhof-Bakker (Foto auteur 2014)

Register van namen*

- Aalders, J.C. (1881-1966) 61
Aalders, M.J. (1954) 20n, 65
Adema, J.T.L. (1979) 149
Alberts, J.H. (1922) 34, 35, 42n, 48n,
125, 401n
Algra, A.H. (1923-1986) 321n
Algra, H. (1896-1982) 50n, 277-280,
283, 287, 288, 290, 295, 306, 315n,
334, 347, 368n, 560, 577, 581, 590,
591, 606, 607
Algra, O.J. (1924-1948) 315n
Andel, J. van (1839-1910) 457, 509
Anema, A. (1872-1966) 61, 115, 181
Asscheman, H. (1873-1934) 73
Assonville, V.E. d' (1928) 573
Augustinus, A. (354-430) 100, 118n
- Baas, N. (1893-1975) 340-341
Bakker, J. (1846-1931) 69, 87n, 93, 123
Bakker, J.T. (1924-2012) 469
Bakker, K. (1873-1955) 69, 80, 87n,
98, 348
Bakker, N.A. (1939-2002) 46n, 651
Bakker, W. (1905-1965) 488
Bakker-Goslinga, S.T. (1850-1924) 98
Bakker-Karsemeijer, G. (1874-1914) 69
Bakker-Moddejonge, J. (1884-1935)
69, 80
Bakker-Tibben, R. (1880-1962) 87n
Bakker-Waagmeester, E. (1941) 350
Banning, W. (1888-1971) 563
Barger, H.H. (1855-1939) 55, 57
Barth, K. (1886-1968) 104, 106, 107,
112, 116, 131n-133n, 151, 163, 166,
173, 246, 335, 371n, 391, 399
Bavinck, H. (1854-1921) 7, 13, 34, 35,
37, 41, 55, 58, 59, 61, 64, 71, 75, 80,
82n, 83n, 90n, 96, 100, 101, 105,
108, 109, 121, 127, 146, 148, 149,
158, 186, 195, 197, 198, 210, 244,
245, 251, 253, 255, 256, 349, 390,
406n, 449, 477, 513, 515, 523, 531,
532, 566, 568, 589, 592, 600, 608,
616
Bavinck, J.H. (1895-1964) 173, 288
Beek, D. van (1843-1923) 30, 32
Beel, L.J.M. (1902-1977) 306
Benschop, N. (1913-1955) 326
Berger, J. (1900-1968) 413, 435n
Bergh, W. van den (1850-1890) 346,
382, 460
Bergson, H.-L. (1859-1941) 54, 123,
138n
Berkouwer, G.C. (1903-1996) 8, 218n,
226, 229, 249, 250, 252-254, 258-
260, 265n, 267n, 287, 298-300,
305, 316n, 391, 399, 451, 485, 565,
566, 583n, 586n, 593, 600, 609, 616
Biesterveld, P. (1863-1908) 96
Blackstone, G. (1790-1845) 21, 44n
Blackstone-Veenendaal, J. (1811-1900)
21
Blok, E. (1903-1980) 355, 387
Blok, M.J.C. (1914-1976) 404n, 537
Blokhuis, A. (1879-1946) 69, 73, 87n,
130n

* De geboorte- en sterfjaren van de personen genoemd in de hoofdtekst en de noten zijn uit diverse bronnen gehaald zoals kerkelijke *Jaarboeken*, De Haas, *Gedenkt uw voorgangers* 1-v (Haarlem Vijlbrief 1984-1989), *In memoriams* in kerkbladen, en biografische informatie in de catalogus van bibliotheken, etc. Zoals duidelijk wordt, is dat niet bij alle mensen gelukt.

- Boeft, F.A. den (1896-1966) 340, 341, 352, 383-385, 389, 404n, 411, 414, 415, 417, 438, 501
- Boeijinga, A.M. (1887-1973) 33, 193, 205, 215n, 332
- Boerkoel, J.D. (1889-1973) 172n, 173n
- Boerkoel, W.J. (1917-1940) 203, 234
- Boersma, Tj. (1931) 559
- Bolland, A.A.W. (1943-2010) 573
- Bomhof, J. (1926-1989) 329
- Boodt, C.P. (1903-1945) 200
- Boonstra, A.B. (?) 42n
- Boonstra, F. (1908-1993) 130n, 384, 385, 402n, 452, 453, 464, 472n
- Borgman, E.P.N.M. (1957) 12
- Born, E.Th. van den (1900-1982) 205, 208, 230, 240, 241, 246, 247, 191, 335, 354, 387, 438n
- Borst, G.N. (1951) 18
- Bos, C.G. (1909-1988) 374n
- Bos, D. (1862-1916) 40
- Bos, B.A. (1901-1977) 260, 279, 352-354, 374n, 477, 519, 521
- Bos, F.H. (1865/1866-1960) 67, 86n
- Bos, F.L. (1908-2000) 130n, 354, 374n
- Bos, J. (1919-1989) 469, 476n, 533, 543n
- Bosch, J. (1910-2001) 395
- Bosma, T.O.G.M. (1937-1994) 393-395, 405n
- Bouma, C. (1884-1950) 288
- Bouma, H. (1917-2000) 578
- Bouma, T. (1858-1933) 31, 33, 35, 37
- Bouman, P.J. (1902-1977) 406n
- Bourbon-Parma, Prins C.H. de (1930-2010) 455
- Bouwman, H. (1863-1933) 94, 100, 106, 139n, 280, 459, 467, 476n
- Bouwman, W. (1962) 387, 403n
- Bouwsma, O.W. (1912-1968) 413
- Braak, M. ter (1902-1940) 150, 162, 172n, 176n
- Braam, H.J. (1918-1984) 559
- Brands, R. (1917-2001) 458, 516
- Breen, C.J. (1924-2014) 330, 367n
- Bremmer, R.H. (1917-1995) 82n, 83n, 256, 262n, 291, 297, 325, 326, 338, 352, 359, 384, 386, 388, 389, 404n, 411, 415, 417, 421, 426-429, 437n, 438n, 440n, 448, 452, 453, 460, 499, 501, 513-516, 537-539, 573
- Brienen, T. (1930) 396, 397, 406n, 468-470
- Brillenburg Wurth, G. (1898-1963) 163, 363
- Brink, A. (1902-1972) 160
- Brink, G. van den (1923) 325, 394, 486, 487, 579
- Brink, H.C. van den (1866-1947) 246, 247, 269n
- Bruggen, J. van (1909-1965) 424
- Bruggen, J. van (1936) 512-514, 524-526, 529, 530, 533-536, 599, 615
- Bruijne, A.L.Th. de (1959) 435n
- Bruins, C. (1870-1957) 91n, 99
- Brummelkamp, A. (1811-1888) 123, 388, 392
- Brunner, E. (1889-1966) 116, 163
- Buchman, F. (1878-1961) 162, 163, 173n, 176n
- Bunyan, J. (1628-1688) 28, 46n
- Buskes, J.J. (1899-1980) 191, 522
- Buwalda, D.J. (1907-1987) 348, 395, 479, 516, 526-529, 532, 533, 535, 536, 546n, 599, 615
- Calvijn, J. (1509-1564) 9, 13, 39, 62, 80, 100, 127, 141, 143, 146, 158, 163, 164, 174n, 185, 186, 192, 197, 210, 250, 253, 261, 304, 308, 313, 324, 346, 356, 359, 380, 390, 391, 393, 394, 396, 414, 415, 419-421, 430, 432, 449, 450, 456, 457, 467, 477, 479, 484-487, 513, 532, 537, 573, 578, 592
- Câmara, D.H.P. (1909-1999) 560
- Chantepie de la Saussaye, D. (1818-1874) 57
- Cock, H. de (1801-1842) 26, 154, 244
- Cock, Hel. de (1842-1894) 123, 249, 250, 296, 326, 431, 593, 609
- Colijn, H. (1869-1944) 40, 78, 115

- Corsman, W. (1590-1644) 39
- Dayan, M. (1915-1981) 559
- Dam, R.J. (1896-1945) 284, 289, 317
- Dam, P. van (1981) 65, 81n, 176n
- Darwin, C.R. (1809-1882) 54
- Deddens, D. (1923-2009) 14, 330, 421, 422, 427, 440n, 448, 472n, 517, 541, 545n
- Deddens, P. (1891-1958) 165, 307, 308, 328, 329, 344, 355, 359, 377, 379, 383, 387, 420, 421, 435, 438n, 446, 447, 458, 466, 596, 612
- Dee, J.J.C. (1950) 15, 133n, 134n
- Dee, S.P. (1889-1984) 458
- Derks, M.E.B. (1958) 150, 151
- Deursen, A.Th. van (1931-2011) 12, 15, 17, 89n, 110, 323, 324, 352
- Diemer, J.H. (1904-1945) 165
- Dijk, K. (1885-1968) 165, 187, 199, 200, 205
- Dijk, D. van (1887-1985) 154, 184, 185, 279, 323, 354, 375n, 386, 404n, 411, 421, 427, 434, 457, 460, 461, 466, 477, 479, 484, 512, 513, 521, 522, 533, 552, 559, 568, 582n, 599, 615
- Dijk, G. van (1968) 15, 104, 130n, 132n, 174
- Dijk, J. van (1899-1980) 290, 291, 420, 439n
- Dijk, W.K. van (1924-2005) 114
- Dijkstra, Algra, N. (1957) 315n
- Doekes, L. (1913-1997) 377, 385, 387-389, 404n, 422, 427, 432, 439n, 454, 479, 481, 482, 504n, 514, 515, 524-526, 529, 530, 533-535, 547n, 563, 598
- Dongen, K.A. van (?) 489
- Doornbos, K. (1893-1986) 459, 502, 518, 519
- Doornbos, O.C. (1826-1892) 30
- Dooyeweerd, H. (1894-1977) 15, 109-111, 113, 116-118, 120, 126-128, 134n-136n
- Douma, J. (1881-1945) 349
- Douma, J. (1931) 322, 370n, 375n, 405n, 500-502, 508n, 518-522, 540, 545n, 546n, 563, 574, 578, 579, 615
- Dresden, S. (1881-1957) 257
- Driel, C.M. van (1975) 20n
- Duijs, J.E.W. (1877-1941) 40
- Eenhoorn, H. (1920-?) 521, 545n
- Einstein, A. (1879-1955) 54, 383
- Endedijk, H.C. (1926-2011) 132n, 162, 243, 267n
- Esselink, J.W. (1886-1969) 32
- Esser, J.J. (1865-1945) 101, 139n
- Exalto, J. (1977) 30, 44n, 46n, 57, 64
- Faber, J. (1924-2004) 367n, 386, 412, 421, 447, 527
- Firet, J. (1923-1994) 94, 555
- Floor, L. (1923) 330, 331, 445, 451, 494, 495
- Floor, W. (1818-1876) 28, 45n
- Francke, Joh. (1908-1990) 338, 340, 341, 458
- Freud S.S. (1856-1939) 54
- Galilei, G. (1564-1642) 383
- Geelkerken, J.G. (1879-1960) 20n, 80, 100, 112, 118, 119, 246, 498, 555
- Geertsema, H.G. (1940) 394
- Geyl, P.C.A. (1887-1966) 18
- Gispens, W.H. (1833-1909) 37, 48n, 193, 558
- Gispens, W.H. (1871-1934) 48n
- Glas, G. (1954) 20n
- Godin de Beaufort, K.A. (1850-1921) 40
- Goede, M. de (1910-1989) 224, 241, 247, 260, 263n, 273, 281, 293, 302-304, 309, 310, 341, 353-355, 364n, 373n, 374n, 381, 417, 462, 595, 611
- Goering, H. (1893-1946) 7, 181, 195
- Golverdingen, M. (1941) 441n
- Goossens, S.J.P. (1902-1983) 461, 521, 545n
- Goudzwaard, J. (1925-1994) 329
- Graaf, Jul. de (1864-1939) 75, 77, 85n

- Graaf, S.G. de (1889-1955) 165, 196, 198, 215n, 230, 287, 333
- Graaf, J. van der (1937) 580, 584n, 588n
- Graafland, C. (1928-2004) 27, 144
- Greijdanus, S. (1871-1948) 94, 100, 106, 116, 128, 139n, 187, 190, 196, 208, 227, 230, 231, 233, 234, 238, 240, 243, 246, 249, 256, 264n, 270n, 276, 287, 288, 312, 316n, 339, 340, 343, 344, 390, 412, 420, 422, 423, 453, 547n
- Groen, K. (1904-1985) 339, 352
- Groen, P. (1902-1970) 387, 388, 582n
- Groen, T. (?) 356
- Groen van Prinsterer, G. (1801-1876) 26, 162, 164, 177n, 201, 209, 244, 247, 297, 306, 336, 339, 553, 556, 578
- Groep, W. van de (1890-1975) 67, 68, 86n
- Groot, H. de (1933-1937) 167
- Groot, J.K. de (1947) 179n
- Grosheide, F.W. (1881-1972) 54, 161, 181, 198, 229, 245, 285, 287, 288, 447, 448
- Gunning Jr., J.H. (1829-1905) 57
- Haan, B.B.J. de (1982) 12, 19n
- Haeringen, G. van (1889-1946) 87n
- Haeringen, N. van (1906-1988) 99, 130n
- Hagens, G. (1906-1999) 117
- Haitjema, Th.L. (1888-1972) 151, 154
- Haitsma, A.C. (1923-1971) 329
- Hamming, R. (1876-1959) 71
- Hanssen, L. (1955) 16
- Harinck, G. (1958) 4, 61, 71, 76, 113, 120, 138n, 149, 172n, 218n, 243, 329n, 325, 330
- Hartogh, G.M. den (1899-1959) 15, 229, 257, 264n, 270n, 288, 300, 302, 319n, 336
- Heemskerk, Th. (1852-1932) 40, 41, 115
- Heersink, J.D. (1874-1948) 105
- Hegger, H.J. (1916-2012) 416
- Heisenberg, W. (1901-1976) 383
- Heitink, G. (1938) 94
- Hendriks, A.N. (1934) 470, 537
- Hengst, W. den (1859-1927) 64
- Hepp, V. (1879-1950) 7, 108, 116, 145, 146, 149, 151, 159, 169, 172n, 181, 182, 186-191, 195-200, 204, 206, 213n, 215n, 245, 305, 330, 333, 367n, 416, 430, 459, 467, 493, 497, 591, 592, 607, 608
- Hermine, Keizerin (1887-1947) 25
- Herwijnen, W.G.F. van (1907-1980) 325, 326, 365n, 366n
- Hettinga, J. (1898-1976) 513
- Heyns, W.W. (1856-1933) 251, 280, 400
- Heule, J. (?) 37, 49n, 128
- Heuzeveldt, M. (1902-1956) 130n
- Hitler, A. (1889-1945) 7, 160, 161, 181, 195, 206, 266, 562
- Hoeksema, H. (1886-1965) 234, 247, 267n, 268n, 408n
- Hoekstra, T. (1880-1936) 94, 98, 99, 101, 105, 106, 109-111, 121, 123, 129n, 132n, 139n, 140n, 349, 590, 607
- Hof, W.J. op 't (1947) 27, 44n, 45n
- Holwerda, A.Y. (1947-1951) 375n
- Holwerda, B. (1909-1952) 13, 17, 99, 133n, 158, 175n, 205, 208, 231, 233, 240-242, 246, 247, 256, 261, 284, 291, 308, 327, 328, 339-342, 349, 353, 354, 359, 361-363, 369n, 373n, 377, 381, 384, 386, 388, 412, 420, 428, 445, 453, 462, 494, 495, 497, 501, 503, 595, 612
- Holwerda, D. (1920-2011) 91n, 133n
- Holwerda, K.B. (1936) 359
- Holwerda, T. (1911-1970) 461, 474n
- Holwerda-Goris, M.J. (1911-1992) 359
- Honig, A.G. (1864-1940) 64, 86n, 94, 96, 100, 101, 106, 116, 139n, 212n, 514, 515
- Honig, C.J. (1896-1962) 116, 127
- Hoor, F.M. ten (1855-1934) 283, 400

- Hoorweg, L. (1897-1969) 170n, 178n, 181, 193, 215n
- Hordijk, A. (1912-1995) 404n
- Houdt, D. van (1919-2000) 479, 499, 512, 521, 537, 545n
- Hoytema, G.J. (1901-1985) 130n
- Hulst, L.J. (1825-1922) 400
- Hulst, W.G. van de (1879-1963) 36, 39
- Husen, R. (1828-1907) 39, 49n
- Idenburg, A.W.F. (1861-1935) 78
- Impeta, C.N. (1884-1967) 184-186, 212n
- Jager, H.J. (1900-1988) 184, 211n, 344, 354, 358, 366n, 377, 384, 386-388, 400, 402n, 411, 415, 416, 425, 426, 429, 432, 434, 437n, 444-447, 450, 453, 454, 460, 462, 465, 471n, 474n, 479, 482, 484, 486, 487, 493, 501, 504n, 512-516, 524-528, 530, 531, 533-537, 540-542, 544n, 546n, 553, 555, 557, 574, 577, 582n, 596, 598-601, 614-617,
- Jager, J.W. de (1904-1956) 247, 260, 279, 281, 318n
- Janse, A. (1890-1960) 7, 8, 15, 69, 70, 77, 80, 87n, 96, 98, 101-107, 109-116, 119-121, 124-128, 130n, 132n, 135n, 137n, 138n, 143-145, 148, 149, 151-154, 156, 158, 160, 161, 163-167, 169, 169n, 171n, 174n, 178n, 181, 182, 184-188, 191-193, 196, 200, 202, 205-207, 210, 211n, 212n, 214n, 217n, 219n, 220n, 221, 226, 229, 243, 244, 260, 261, 269n, 272n, 307, 310, 325, 326, 330, 333, 341, 360, 363, 365n, 366n, 379, 382, 385, 413, 414, 450, 456, 457, 459, 473n, 522, 577, 590-592, 600, 601, 606-608, 616, 617
- Jansen, J. (?) 55
- Janssen, G. (1915-1994) 290, 477, 584n
- Jasperse, P. (1901-1991) 289, 390, 434
- Jong, B. de (?) 77
- Jong, D. de (1927) 369n, 552, 582n
- Jong, H. de (1932) 16, 363, 560, 561
- Jongeling, P. (1909-1985) 359, 375n, 389, 415, 488, 489, 499, 553, 554
- Kaajan, H. (1879-1940) 198
- Kaajan, H.J.Ph.G. (1949) 218n, 263n, 319n
- Kamphuis, B. (1950) 439n, 474n, 504n, 543n
- Kamphuis, J. (1921-2011) 8, 13, 15, 330-332, 338, 365n, 367n, 368n, 384-386, 388-390, 403n, 404n, 411, 415-417, 420-435, 439n, 440n, 441n, 443, 445-451, 454, 457, 459-461, 465-468, 470, 471n, 476n, 479-482, 484-488, 490, 495, 496, 498, 499, 501, 503, 504n, 506n, 509-512, 514-517, 524, 525, 528, 530, 532-535, 538, 544n, 546n, 568, 578, 596-598, 612-614
- Kant, I. (1724-1804) 383, 455, 569
- Kapteyn, J. (1908-1942) 205, 232, 267n
- Karels, J.K. (1974) 27
- Karssen, C.G. (1903-1972) 202
- Keijzer, H. (?) 78, 79, 130n
- Keizer, P.K. (1906-1985) 99, 125, 466, 559
- Kennedy, J. (1963) 491, 506n
- Kennedy, J.F. (1917-1963) 462
- Keppler, J. (1571-1630) 383
- Kerlen, G.J. (1890-1943) 225
- Kersten, G.H. (1882-1948) 207
- Keuchenius, L.W.C. (1822-1893) 78
- Klein Haneveld, J. (1918-1988) 559, 584n
- Knol, J.G. (1926) 499, 545n
- Knoop, H. (1891-1974) 289, 298, 323, 343, 345, 361, 371n, 375n, 384, 451
- Koch, J.P.M. (1962) 60
- Kok, J.H. (1871-1940) 209
- Kok, T. (?) 257, 283
- Kooij, A. (1930-2014) 537
- Kooistra, R. (1917-2005) 456
- Koole, J.L. (1910-1997) 422
- Koops, E. (1978) 53
- Kouwenhoven, H.J. (1889-1948) 289,

- 290, 316n
 Kraan, C. (1839-1915) 21, 23, 25, 30-32, 37, 42n
 Kraan, E.D. (1889-1963) 162
 Kraan, P. (1811-1882) 21
 Kraan, P. (1869-1942) 25, 29, 43, 71, 401n
 Kraan-Staal, J. (1813-?) 21
 Kraan-Blackstone, A. (1839-1903) 21, 31, 42n
 Krabbendam-Veenhof, M[artine].A. (1963) 33, 39, 462, 568
 Kremer, W. (1896-1985) 396, 484
 Kuiper, A. (?) 202, 217n
 Kuiper, D.Th. (1938) 65
 Kuiper, R. (1962) 327, 328, 304, 498, 499, 555-557
 Kuitert, H.M. (1924) 235, 257
 Kuyper, A. (1837-1920) 7, 13, 34 37, 39, 40, 48n, 50n, 55, 57, 60-62, 64, 65, 73-75, 78, 80, 83n, 89, 90n, 93, 100, 101, 103, 109-111, 113, 117, 126, 127, 141, 143, 146, 148, 149, 156, 157, 164, 166, 174n, 186, 191-193, 195, 197-199, 214n, 215n, 223, 241, 242, 244, 245, 250, 251, 254-256, 261, 308, 309, 313, 337, 339, 341, 352, 367n, 382, 391, 392, 409n, 412, 458, 515, 531, 532, 578, 589, 590, 592, 594, 605, 606, 608, 610
 Kuyper, H.H. (1864-1945) 113, 146, 149, 151, 158, 159, 161, 162, 164, 176n, 181-184, 186-191, 193, 195, 196, 200, 204, 210, 215n, 227, 241, 245, 255, 256, 258, 259, 271n, 272n, 284, 288, 333, 416, 445, 459, 497, 592, 608
 Laarman, G. (1896-1973) 303
 Langevelde, A.P. van (1881-1954) 391
 Langevelde, P. van (1916-1989) 375n
 Langevelde-Catsman, C.J. van (1926) 373n
 Laning, L.P. (1906-1973) 487
 Leene, G. (1908-1982) 130n
 Leffers, H. (1902-1991) 551
 Leffers-Bakker, S. (1901-1998) 551
 Lenin, V.I. (1870-1924) 562, 563
 Lentink, C. (1905-1999) 577
 Lettinga, J.P. (1921) 574
 Lever, J. (1922-2010) 304, 320n
 Liebstaedter, H. (1937) 222, 229, 310, 573
 Liebstaedter, L. (1935) 229, 310
 Liebstaedter, O. (1900-1969) 229, 310
 Liebstaedter-Stern, H.S. (?) 229, 310
 Lieburg, F.A. van (1967) 27, 407, 505n
 Lindeboom, C.H. (1908-1972) 413, 493
 Lindeboom, L. (1845-1933) 61, 251
 Linde, W.J. van der (1939) 575
 Linden, J. van der (1911-1973) 208
 Lodensteyn, J. van (1620-1677) 459
 Lok, P. (1919-1994) 9, 490, 498, 506n
 Loon, H.M.J. van (1831-1901) 23
 Loon-Borski, L.C.A. van (1832-1893) 23
 Loopstra, W. (1911-1987) 552
 Lopers, H. (1889-1956) 280
 Los, F. (1917-1992) 538
 Los, S.O. (1871-1944) 249, 253, 256, 257, 270n, 315n
 Luther, M. (1483-1546) 174n, 324, 391, 523, 537, 573
 Malkenhorst, J.G. (1796-1868) 21
 Malkenhorst-van Doorn, A. (1801-1882) 21
 Marchant, H.P. (1869-1956) 40
 Marx, K.H. (1818-1883) 54, 600, 616
 Mazijk, R. van (1887-1964) 244, 245
 Meester, J. (1903-1984) 67, 74, 77, 90n, 94, 99, 116, 130n, 198, 409, 457, 458, 464, 480, 496, 504n, 527, 546n, 576
 Meijerink, H.J. (1903-1983) 390
 Meijster, F.C. (1881-1959) 226, 263n
 Meijster, T. (1935-1890) 30, 263n
 Meir, G. (1898-1978) 559
 Mekkes, P.M.J. (?) 317n, 329, 367n
 Meulen, R.J. van der (1904-1994) 241, 285, 290, 293, 319n

- Meulen, T. van der (1904-1965) 130n
 Meulink, J. (1917-1999) 353
 Meynen, W.W. (1893-1950) 279
 Milo, D.W.L. (1911-1992) 229, 349,
 454, 559, 560
 Miskotte, K.H. (1894-1976) 391, 563
 Moggré, A.J. (1918-2000) 326
 Mooiweer, O. (1928-2003) 269n, 322,
 393, 405n, 538, 575, 579
 Morsink, G. (1909-2003) 99
 Muijs, H. (1906-1982) 130n
 Mulder, H.M. (1912-1994) 479, 504n,
 516, 526, 528, 529, 533, 535, 536,
 599, 615
 Mulder, J.O. (1903-2002) 493, 501,
 507n, 509, 511, 512, 532, 543n, 574,
 599, 615
 Mulders, G. (1924-1999) 452, 453
 Mussolini, B.A.A. (1883-1945) 206
- Naber, A.H. (1933) 90n, 502, 530, 551,
 554, 557, 566, 574, 575, 577
 Naber-Veenhof, M.J. (1938) 43n, 46n,
 193, 229, 292, 293, 318n, 443, 551,
 554, 557, 566, 574, 575, 577
 Nauta, D. (1898-1994) 229, 265n, 281-
 283, 285, 287, 447
 Nes Czn., P. van (1884-1954) 164
 Netelenbos, J.B. (1879-1934) 63, 75,
 109
 Newton, I. (1643-1727) 383
 Nietzsche, F.W. (1844-1900) 54
 Nijburg, G. (1866-1939) 143
 Noordmans, O. (1871-1956) 166, 178
 Norg, A. (?) 130n
- Obbink, H.Th. (1869-1947) 55, 57, 78
 (?) Odé (?) 32, 33, 35, 81, 156, 346
 Oegema, G.S. (1907-1980) 130n
 Oene, Z.G. van (1925-2004) 349, 350
 Ohmann, H.M. (1928-2006) 578
 Oord, J.G. van (1894-1966) 273, 281,
 296, 301-304, 319n, 335, 386, 411,
 419, 493, 494, 594, 610
 Oord, J.G. (1934) 319n
 Oosterhoff, L.E. (1914-1975) 559
- Ophoff, H.W. (1929-2006) 452, 453
 Oranje, Willem van (1533-1584) 560
 Oranje-Nassau, Prinses Irene E.E. van
 (1939) 455
 Otterlo, W.J. van (1906-2003) 381,
 382, 417
 Ouden, Joh. den (1905-1980) 160, 161,
 187, 290, 291
 Ouden-Schüürmann, J.J. den (1909-?)
 291
 Overduin, J. (1851-1928) 30
 Overduin, J. (1902-1983) 156, 163, 522
- Parmentier, M. (1896/97-1970) 335
 Paul, H.J. (1978) 12, 55
 Peddemors, G.W.H. (1926-2011) 382
 Pedersen, J.P.E. (1883-1977) 144
 Pelkwijk, G.A.W. ter (1882-1964) 224,
 263n
 (?) Perrin (?) 235
 Planck, M. (1858-1947) 383
 Plantagie, G.C.H. (1897-1945) 96, 99,
 125, 130n
 Plantagie-Jansen, G.A. (1899-1971) 99,
 130n
 Ploeg-de Groot, M. (1942) 145, 167
 Plooy, C.P. (1916-2000) 353
 Polman, A.D.R. (1897-1993) 186, 449
 Popma, K.J. (1903-1986) 8, 165, 266n,
 395, 414, 417, 438n, 557
 Popma, S.J. (1899-1988) 230, 231, 242,
 266n, 267n
 Prins, J.H. (1924) 114
 Puchinger, G. (1921-1999) 265n, 268,
 320n, 330, 353, 384, 412, 435n
- Raalte, A.C. van (1811-1876) 392
 Raalte, J. van (1894-1982) 161, 176n,
 521
 Rauter, H.A. (1895-1949) 230
 Regt, M. (1905-1970) 130n
 Reitsema, A.H. (1941) 536, 540, 570
 Reitsma, C.J. (1927) 356-358, 374n,
 375n, 377, 381, 387, 389, 408n,
 462, 556
 Reitsma-Berkhout, D.J. (1925) 374n,

- 387, 408n
- Reijenga, J.E. (1870-1934) 105
- Renders, J.W. (1957) 11, 12, 18n, 19n
- Ridderbos, H.N. (1909-2007) 96, 99, 114, 117, 119, 126, 128, 131n, 167, 233, 239, 240, 248, 279, 296, 300, 337, 344, 348, 358, 422, 423, 430, 447, 448, 555, 556, 563, 564, 582n, 583n, 585n, 590, 600, 606, 616
- Ridderbos, J. (1879-1960) 94, 96, 99, 100, 119, 128, 131n, 139n, 146, 171, 188, 199, 200, 252, 264n, 267n, 279, 280, 300, 302, 303, 335, 336, 358, 364n, 368n, 422, 590, 606
- Ridderbos, J. (1942) 131n, 177, 211n, 212n, 316, 585n
- Ridderbos, J. (1943-1947) 565
- Ridderbos, N.H. (1910-1981) 585n
- Ridderbos-Kok, J.A.G. (1906-1991) 564, 585n
- Riessen, H. van (1911-2000) 557
- Rietberg, J.H. (1884-1947) 240, 247, 249, 257
- Rigthart, H. (1954-2001) 490
- Rijzens, F. van (1849/1850-1909) 59, 82n
- Robeson, P.L. (1898-1976) 566, 580
- Robinson, J.A.T. (1919-1983) 456, 491
- Roeleveld, L. (1919-1989) 412
- Romein, J.M. (1893-1962) 18, 560
- Ros, M. (1905-1991) 99, 130n
- Roukema, A.B. (1907-1980) 99
- Rousseau, J.J. (1712-1778) 455, 569
- Ruller, E. van (1904-1987) 339
- Rumia, K. (1926-2006) 555, 556, 563, 583n
- Rutgers, F.L. (1836-1917) 256, 382
- Schaeffer, F.A. (1912-1984) 408n
- Schaeffer, J. (1942) 435n
- Schaeffer, J.C. (1947) 561, 583n
- Schaft, J. van der (1912-2001) 461
- Schaper, J.H.A. (1868-1934) 40
- Scheele, W. (1905-1986) 130n
- Schelhaas Jzn., J. (1893-1984) 340, 370
- Schelven, A.A. van (1880-1954) 458
- Schilder, A. (1887-1964) 289
- Schilder, A. (1949-2014) 215n
- Schilder, H.J. (1916-1984) 289, 305, 312, 314n, 317n, 377, 387-390, 404n, 417, 421-423, 427, 432, 439n, 440n, 446, 449, 479, 482, 503, 504n, 508n, 514, 515, 524, 525, 530, 533, 547n 598, 614
- Schilder, K. (1890-1952) 7, 8, 13, 15, 61, 69-72, 80, 81, 84n, 87n-89n, 93, 101, 105-108, 111-120, 123, 124, 126-128, 133n-136n, 140n, 141, 143-154, 158-163, 165-167, 169, 170n-173n, 175n-179n, 181, 182, 184, 185, 187-191, 193, 195, 196, 199-202, 204-206, 209, 210, 211n-213n, 215n, 218n, 219n, 221, 224, 226-234, 237-240, 243, 244, 246-248, 254, 265-261, 264n, 265n, 267n, 268n, 272n, 273-285, 287-291, 296-298, 300, 302, 304-310, 313, 314, 314n-317n, 320n, 322n, 324-328, 330-334, 337, 340-345, 351-353, 358, 359, 361, 363, 367n, 369n, 371n-374, 377, 379, 381, 382, 384-386, 388, 389, 395, 400, 403n, 411, 412, 414, 416, 418, 420, 422-424, 428-431, 435n-437n, 443, 445-447, 453, 454, 465, 467, 478, 477, 490, 493-495, 497, 501-503, 507n, 512, 514, 516, 518-522, 534, 560, 566, 578, 580, 585n, 586n, 590-596, 600, 601, 603, 606-612, 616, 617, 619
- Schilder, P.A.C. (1917-1997) 204, 218n
- Schilder-Walter, A.J. (1881-1977) 108, 134n, 204, 260, 274, 282
- Schilder-Van Houwelingen Rijkhoek, M.M. (1920-2000) 195, 196, 204, 215n, 234, 235, 257, 304, 305, 503, 508n,
- Schillebeeckx, E. (1914-2009) 12
- Schimmelpenninck van der Oye, A. (1880-1943) 67
- Schippers, R. (1907-1989) 228-230, 245, 249, 253, 254, 257, 265n,

269n, 392, 399
 Schoep, B.J.F. (1928-2007) 9, 498, 499,
 503, 507n, 514, 516, 525, 531, 532,
 553, 568, 599, 615
 Scholtens, A. (1893-1943) 184, 211n,
 229-231, 266n
 Schonfield, H.J. (1901-1988) 491
 Schouten, J. (1883-1963) 337-340
 Schouten, J.L. (1872-1940) 190, 234
 Schuitemaker, H.D. (1868-1942) 37
 Siertsema, J.W. (1890-1953) 178n, 182,
 207, 211n, 287
 Sietsma, K. (1896-1942) 232
 Sikkel, J.C. (1855-1920) 193, 195, 214n,
 257, 271n, 294, 295, 324, 346, 382,
 430, 578
 Sillevius Smitt, P.A.E. (1867-1918) 73
 Smilde, E. (1897-1979) 332, 333
 Smilde, S.R. (1906-1995) 99, 123
 Smit, H. (1930-2001) 561
 Smit, H.J.D. (1960) 366n, 370n
 Smit, L. (1873-1957) 271n
 Smits, C. (1917-1990) 415
 Smits, D. (1932-2013) 20n, 265n
 Smouter, K.C. (1928-1974) 386, 403n,
 457
 Smouter, W. (1957) 403n
 Sollie, J.F. (1901-1970) 130n, 287, 288,
 316n
 Sopper, A.J. de (1875-1960) 406n
 Spijker, W. van 't (1926) 27
 Spronsen, K.C. van [alias: Rudolf van
 Reest] (1897-1979) 17, 172n, 205,
 219n, 257, 305, 320-322n, 325, 326,
 384, 386-389, 403n, 411, 412, 418,
 435n, 437n, 446-448, 450, 454,
 461, 471n, 501
 Staalduine, T.J.S. van (1963) 15, 213n,
 227, 264n, 267n, 272n, 300
 Steenberg-Idderbos, G.C. (Elly) van
 (1935) 348
 Steketee, A. (1846-1913) 445, 459
 Stellingwerff, J. (1924-2010) 15, 135n,
 267n, 335, 399, 483
 Stelten, D.J. van (1936-2010) 570
 Stoel, J.P. van der (1914-2006) 290, 417

Streefkerk, B.J.A. (1912-1972) 340
 Stroethof, F.A. (1897-1982) 572
 Talma, A.S. (1864-1916) 40, 41
 Taylor, C. (1931) 149, 479, 480
 Tazelaar, C. (1891-1953) 119, 146, 153
 Teellinck, W. (1579-1629) 100
 Telder, B. (1897-1980) 244, 326, 413,
 414, 456-458, 461, 470, 473n, 480-
 483, 486, 496, 502, 518, 519, 521,
 527, 531, 597, 613
 Teijlingen, E.G. van (1903-1980) 451
 Til, C. van (1895-1987) 375n, 408n
 Timmer A.S. (1905-1994) 99
 Tongeren, H. van (1918-1984) 559
 Trimp, C. (1926-2012) 367n, 384, 386,
 412, 415, 447, 465, 496-499, 501-
 503, 507n, 520, 542, 598, 615
 Troelstra, P.J. (1860-1930) 40
 Tydeman, M. (1854-1916) 40
 Ursinus, Z. (1534-1583) 253
 Vaart Smit, H.W. van der (1888-1986)
 204, 218n
 Valkenburg, R. (1923-1994) 215n, 554,
 565
 Veelen, M. van (1940) 405n
 Veen, J. van der (?) 130n
 Veenhof, A. (1903-1968) 21, 47n, 48n,
 487
 Veenhof, C. (1902-1983) *passim*
 Veenhof, H. (1801-1884) 21
 Veenhof, H. (1839-1915) 21, 23, 29-31,
 33, 37
 Veenhof, H. (1899-1966) 21, 35, 65, 67,
 77, 82n, 86n, 87n, 90n, 487
 Veenhof, J. (1869-1954) 21, 23, 25, 29,
 31, 32-37, 39-41, 47n, 48n, 54, 55,
 60, 61, 131n, 389, 523, 589
 Veenhof, J. (1934) 19n, 47n, 131n,
 140n, 144, 145, 178n, 181, 221,
 214n, 215n, 218n, 263n, 264n,
 268n, 292, 313, 319, 345, 366n,
 372n-374n, 403n, 406n, 420, 441n,
 452, 459, 476n, 507n, 530, 545n,

- 561, 565, 587n
- Veenhof, J. (1945) 47n
- Veenhof, K.R. (1935) 31, 46n, 50n,
166, 167, 181, 215n, 221, 225, 226,
229, 292, 293, 395, 402, 420, 462,
475n, 498, 502, 506n, 538, 562,
577, 578, 591, 607
- Veenhof-Bakker, M.M. (1899-1979)
7, 9, 69, 70, 75, 77, 79, 80, 87n,
93, 98, 105, 108, 123, 128, 141,
143-145, 154, 170n, 181, 207, 221,
223, 244, 257, 274, 275, 282-284,
293, 297, 310, 348, 381, 408n, 462,
545n, 551, 554, 565, 566, 571, 573-
575, 577, 578, 580, 582n, 590, 591,
600, 601, 607, 617
- Veenhof-Holwerda, J. (1935) 98, 348,
359, 445, 462, 475n, 585n
- Veenhof-Kok, M. (1800-1846) 21
- Veenhof-Kraan, J. (1870-1955) 21, 23,
34, 313, 345, 389
- Veenhof-Laffer, M.E. (1940) 577
- Veenhof-Malkenhorst, A. (1845-1906)
21, 23, 28-31
- Veer, M.B. van 't (1904-1944) 198, 201,
208, 245, 246, 249, 256, 257, 308,
349
- Vegt, W.H. van der (1895-1944) 186,
349
- Velde, M. te (1950) 14, 15, 328
- Veldman, A. (1911-1997) 454
- Velema, J.H. (1917-2007) 484, 541, 553
- Velema, W.H. (1929) 430, 469
- Veltman, H. (1904-1982) 534, 586n
- Velzen, S. van (1809-1896) 123, 388,
392, 430, 558, 603, 619
- Venema, H. (1909-1994) 501
- Verbrugh, A.J. (1916-2003) 415
- Verburg, M. (1953) 15
- Verhagen, A. (1887-1959) 431, 441n
- Verkuy1, J. (1908-2001) 562
- Verlind, H.H. (?) 488, 489
- Vermeer-van de Geest, M. (1890-1985)
67, 86n
- Verwey, A. (1865-1937) 60
- Vestdijk, S. (1898-1971) 25, 43n
- Vink, G. (1926-2014) 461, 474n
- Vink, J.A. (1900-1964) 289
- Visee, G. (1908-1976) 363, 384, 385,
387, 395, 411, 413, 430, 446, 457,
467, 479, 482, 486, 493, 496, 509,
510, 512, 528, 534, 536, 537, 548n,
555, 559
- Vollenhoven, D.H.Th. (1892-1978) 7,
8, 15, 101, 105, 109-116, 119, 120,
123-128, 135n, 136n, 146, 148-156,
158-160, 164-166, 169, 172n, 174n,
178n, 179n, 181, 182, 184, 185, 187,
188, 190, 193, 196, 197, 201, 202,
209, 210, 212n, 214n, 221, 227,
230-232, 234, 237, 239-243, 254,
261, 272n, 280, 283, 284, 286-290,
292, 310, 313, 317n, 325-327, 329,
333, 341, 342, 347, 348, 364, 365n,
372n, 414, 417, 447, 565-567, 580,
586n, 590-594, 600, 601, 606-610,
616, 617
- Vonk, C. (1904-1993) 200, 289, 413,
436n, 496
- Vonkeman, J. (1931-2010) 413, 430,
436n, 465, 536, 540, 554, 570, 586
- Vos, H. (1906-1949) 130n
- Vries, A. de (1904-1964) 195, 215n,
221, 223, 262n, 472n
- Vries, F. de (1901-1978) 249, 257, 317n
- Vries, J.P. (1940) 369n
- Vries, Th.U. de (1907-2005) 560
- Vries, W. de (?) 67, 85n
- Vries, W.G. de (1926-2006) 330, 331,
428, 477
- Vulpen-Veenhof, A. van (1906-1984)
21
- Vuyst, J. de (1927-2002) 501, 527
- Waard, J. de (1888-1959) 69, 72, 141,
185, 590, 606
- Waterink, J. (1890-1966) 7, 111, 116,
135n, 138n, 145, 146, 148, 149,
151-153, 156, 159, 165, 171n, 172n,
182, 184, 191, 201, 202, 212n, 416,
592, 608
- Weber, O.H. (1902-1966) 160, 175n,

- 176n
- Weg, A. van de (1902-1966) 164
- Wendt, T.H. (1930-2004) 527
- Werkman, J. (1939) 15, 509, 511, 543n, 559
- Westerhuis, J.E. (1878-1980) 529
- Wielenga, B. (1873-1949) 109
- Wielenga, D.K. (1905-1981) 289, 434, 479, 528, 536, 537, 543n
- Wielenga, G.R. (1945) 394, 395
- Wierenga, K. (1905-1976) 432, 441n
- Wiersinga, H. (1927) 554-556, 582n, 583n
- Wiersma, W. (1908-1988) 130n
- Wilhelm II, Keizer (1859-1941) 25
- Willem I, Koning (1772-1843) 26
- Wilhelmina, Koningin (1880-1962) 41, 50n, 67, 204, 306
- Windelband, W. (1848-1915) 94, 109, 134n
- Winkeler, L.G.M. (1951) 76, 320n
- Wiskerke, J.R. (1923-1968) 329, 350, 384, 457, 458
- Wiskerke-Van Dooren, J. (1920) 350
- Wittenberg, R. van (1839-1886) 31
- Woelderink, J.G. (1886-1956) 116, 310, 311, 321n, 332, 333
- Woldring, H.E.S. (1943) 560, 569, 570
- Wolff, I. de (1901-1976) 185, 198, 200, 447, 448, 513
- Wormser, J.A. (1807-1862) 192, 214n, 332, 392
- Worp, T. van der (1935) 394, 395, 405n, 566
- Wristers, R. (?) 272n, 294, 573
- Zaiss, H. (1889-1958) 572
- Ziel, A. van der (1905-1990) 8, 14, 461-466, 468, 470, 475n, 477, 479, 480, 487, 489, 493, 496, 513, 518-520, 552, 568, 597, 598, 613, 614
- Zijlstra, A. (1874-1968) 338, 339, 369n, 385, 488, 489, 499
- Zinkstok, J.M. (1916-1972) 470
- Zomer, G. (1925-1982) 452
- Zomer, J.A.G. (1909/10-1940) 161, 176n, 201
- Zuidema, S.U. (1906-1975) 167, 198, 557
- Zuylen, W.H. van (?) 130n
- Zwart, D. (1900-1958) 221
- Zwemer, J.P. (1960) 27, 45n, 48n
- Zwieten, W.C. van (?) 353, 487

Dankwoord

Het schrijven van een boek als dit is mentale topsport. Die prestatie moet je als auteur zelf leveren. Maar ik heb dat gedaan in verbondenheid met anderen. Graag bedank ik op deze plaats allen die mij de afgelopen jaren steun gaven bij het werken aan deze biografie.

In de allereerste plaats dank ik God die mij riep tot dit project en de kracht gaf om het tot een goed einde te brengen. Er zijn regelmatig momenten geweest dat ik tijdens het werken aan dit proefschrift zijn bijzondere leiding heb ervaren.

God heeft op deze aarde grondpersoneel. Graag dank ik mijn promotor George Harinck hartelijk voor zijn begeleiding tijdens het Veenhof-project. Onder zijn supervisie mocht ik mij ontwikkelen tot kerkhistoricus. Hij gaf mij de ruimte met vallen en opstaan dit voor mij nieuwe vak te leren. Ik ben hem dankbaar voor zijn met humor gekruide, heldere en stevig geformuleerde kritiek en de waardevolle onderlinge discussies. Ik ben blij dat ik nu samen met hem mag werken aan een project over de beleving van de Vrijmaking op de kerkvloer, een onderzoek dat nauw aansluit bij deze dissertatie. George, hartelijk dank voor alles!

Ik dank de hoogleraren Erik de Boer, Wim Janse en Hans Renders voor hun bereidheid mijn conceptboek te beoordelen op de wetenschappelijke kwaliteit, die nodig is voor het behalen van de doctorsgraad in de godgeleerdheid. Ook bedank ik Marion van Dijken-Verkade, die het conceptverhaal heeft proefgelezen en mij heeft verrijkt met haar commentaar.

Ik ben blij dat ik mag leven binnen een liefdevolle familiekring. Mijn kinderen, kleinkinderen, moeder, zussen, broer en zwagers zijn voor mij een kostbare bron van vreugde en energie waar ik dankbaar voor ben. Dat geldt ook voor de ruimer getrokken kring van familie. Mijn moeder en mijn oudste zus en zwager, Ans en Bert van der Kamp-van Langevelde, gaven mij bijzondere steun. Ans heeft daarnaast de spelling van de tekst van dit boek gecontroleerd. Verder heeft ze mij geholpen bij het samenstellen van de literatuurlijst. Ik ben blij dat Ans bereid bleek mij bij de verdediging van deze dissertatie als paranimf bij te staan. Ook mijn oudste zoon Pieter wilde dat graag voor mij doen. Rutger van der Kamp, Gerwin van der Kamp en zijn vrouw Anka Witkowska, en Pieter-Frank van der Kamp dank ik voor hun logies op momenten dat ik enkele dagen aan het werk moest in een ver van Leeuwarden gelegen archiefinstelling.

Mijn dankbaarheid voor de steun uit de familiekring heb ik mede tot uitdrukking gebracht in de opdracht van dit boek aan mijn kleinkinderen en mijn ou-

ders. Met dit boek kreeg ik de gelegenheid mijn spirituele achtergrond te delen met mijn kleinkinderen, Mieke en Andries Hovinga, met wie ik erg blij ben. Ik ervaar het grootvaderschap als een hoog ambt en een groot voorrecht. Mocht ik ooit meer kleinkinderen ontvangen, dan geldt de opdracht in dit boek uiteraard ook voor hen. Door het werk aan deze biografie ben ik meer gaan houden van mijn overleden vader. Ik ben de tijd waarin hij opgroeide beter gaan verstaan en heb daardoor meer begrip en waardering gekregen voor de taal van zijn liefde voor mij. Ik vind het fijn zijn nagedachtenis met dit boek te kunnen eren. Dat mijn hoogbejaarde moeder de afronding van dit project mag meemaken, ervaar ik als heel speciaal. Ik heb me door haar tijdens het werken aan dit boek altijd gesteund geweten.

Geslachten gaan, geslachten zullen komen. Daarbij denk ik ook in dankbaarheid aan mijn beide Zeeuws-Vlaamse grootvaders, Adriaan Pieter van Langevelde (1881-1954) en Izaäk Abraham Catsman (1884-1971). Zij gaven mij via de overlevering van mijn ouders op hun sterfbed een belangrijke geestelijke boodschap mee. Opa Van Langevelde zei vlak voor zijn dood tegen mijn vader: 'Piet, ik weet nog maar één ding: Jezus Christus'. En opa Catsman was er vlak voor zijn dood mee bezig, dat hij voor God verantwoording zou moeten afleggen voor zijn leven op aarde. In dat spanningsveld mag ik leven: verantwoordelijkheid dragen binnen een context van goddelijke liefde en genade. *Wij zijn in uw ontferming opgenomen.*

Graag breng ik verder dank aan mijn spirituele familie: de leden van de Nederlands Gereformeerde Tehuisgemeente in Groningen. Deze kerkelijke gemeente is al bijna twee decennia mijn geestelijk thuis. Met veel leden daarvan ben ik nauw verbonden, ook door banden van vriendschap. Graag noem ik de medeleden van de groep die op zondag voor de kerkdienst het ochtendgebed verzorgt bij name: Harry de Jong, Jan en Hilda Pilon, Klara Poelman en Hans en JoAnn van Seventer. Helaas mocht Jan de voltooiing van dit boek, waarin hij bijzonder was geïnteresseerd, niet meer meemaken. Hij stierf in de zomer van 2014. Aangezien hij in de kerk altijd naast mij zat, liet hij voor mij in de meest letterlijke zin een lege plaats achter. Gelukkig schoof zijn vrouw Hilda een plekje op.

In het kader van mijn kerkelijke gemeente noem ik ook de naam van Paul Kurpershoek, onze helaas in 2012 plotseling overleden voorganger, met wie ik tien jaar lang in en buitenom de kerkdiensten kostbare momenten mocht delen. Zo deed hij in het voorjaar van 2005 mijn ziekenzalving, die mij in lichamelijk en geestelijk opzicht goed heeft gedaan. Ik mis Paul om wie hij was. Met dankbaarheid gedenk ik op deze plaats ook Douwe en Tiny Holwerda-Galenkamp, die mij in de projectperiode ontvielen. We reisden samen jarenlang per trein naar de Groninger Tehuisgemeente en hadden vele gesprekken over geloof, Bijbel en theologie. Hier wil ik ook de naam vermelden van Ger de Boer, onze markante oud-voorzitter van de kerkenraad, die de Tehuisgemeente vele jaren heeft gediend met zijn bezonnen wijsheid, leiderschap en bestuurlijke inzicht. Aan zijn moeitvolle lijden door een ernstige ziekte kwam op de eerste lentedag van 2015 een einde.

Graag bedank ik verder de mensen met wie ik regelmatig in gebed ging voor het welzijn van de stad Leeuwarden en dat van elkaar in het huis van gebed aan de Groningerstraatweg te Leeuwarden. Ik noem hier Alfons en Hanneke, Alie, Anja, Klaas, Natasja en Sietse en Herma. Dank en lofprijzing speelde in deze bijeenkomsten een wezenlijke rol.

Met Gerrit van Dam uit Leeuwarden heb ik door de jaren heen vaak gesprekken gevoerd over geloof, kerk, theologie en kerkgeschiedenis. Het doet mij verdriet dat hij de verschijning van dit boek niet meer mag meemaken. Ik vermeld zijn naam hier met dankbaarheid voor wat wij 34 jaar lang deelden. Hij is opgenomen in de heerlijkheid van God waar hij volgens eigen zeggen naar uitzag als een kind naar het jaarlijkse schoolreisje.

Ik heb me als Nederlands gereformeerde christen altijd hartelijk welkom gevoeld op het Archief- en Documentatiecentrum van de Gereformeerde kerken in Nederland (ADC) en op de Theologische Universiteit van die kerken, beide aan de Broederweg in Kampen. Graag dank ik al de collega-promovendi, medewerkers en vrijwilligers voor hun collegialiteit. Daarbij betrek ik ook de medewerkers van de universiteitsbibliotheek. Archivaris Wim Koole dank ik voor zijn hartelijke steun in de afgelopen jaren. Hij stond altijd voor mij klaar met hulp bij het raadplegen van de archieven, voor bijstand op het vlak van de computer en voor een kop thee of soep. We hebben samen veel gelachen. Van de vrijwilligers op het ADC noem ik Jelger Kansen, die nauw betrokken is bij het vervolgproject over de beleving van de Vrijmaking in oorlogstijd, en Anko Riemersma. Van de promovendi wil ik Hugo den Boer, Gerrit de Graaf, Ewout Klei en Enne Koops noemen. Ik heb vooral veel geleerd van de eigenwijze historische deskundigheid van Ewout.

Ook ben ik Barend Kamphuis dankbaar voor de ook namens zijn inmiddels overleden moeder en zijn zus gegeven toestemming voor de inzage van het archief van zijn vader J. Kamphuis. We hadden samen enkele goede gesprekken over mijn boek, waarin Barend mij hielp de rol van zijn vader in het kerkelijk leven beter te duiden. Geert van Dijk, biograaf van A. Janse van Biggekerke, dank ik hartelijk voor alle collegialiteit bij het samen werken aan onze proefschriften. Iets van de nauwe vriendschap tussen Janse en Veenhof is overgeslagen op de relatie tussen hun biografen wat ik erg heb gewaardeerd. Graag noem ik hier ook de naam van D. Smits, voorheen archivaris van de Nederlands Gereformeerde Kerken, die het Archief-Veenhof op voortreffelijke wijze heeft geïnventariseerd. Hij volgde mijn onderzoek met belangstelling en leverde ook additioneel materiaal aan. Helaas overleed hij medio 2013.

Ik ben het Koninklijke Smilde Fonds en het Fonds *Pro Religione et Libertate* dankbaar voor hun ruimhartige geldelijke steun aan dit project. Het spijt mij dat D. Smilde de afronding ervan niet meer mocht meemaken. De Stichting Afbouw was zo vriendelijk bij te dragen aan de uitgave van dit boek, waarvoor mijn hartelijke dank.

Uiteraard geldt deze dank ook voor alle privépersonen in den lande die mij informatie verstrekten voor dit boek. In een bijlage staan hun namen vermeld. Ik dank ook alle medewerkers van archieven in den lande die mij hielpen bij de verzamelen van gegevens. De medewerkers van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme 1800-heden (HDC) aan de Vrije Universiteit te Amsterdam noem ik graag in het bijzonder. Aangezien het Archief-C. Veenhof daar is gehuisvest, heb ik met enige regelmaat gebruik gemaakt van hun diensten. Maar ook andere gereformeerde archieven heb ik daar geraadpleegd, zoals die van H. Dooyeweerd, A. Janse en D.H.Th. Vollenhoven. Historicus Wim Berkelaar van het HDC droeg bij aan mijn vorming tot kerkhistoricus door zijn private colleges over van alles en nog wat. En archivaris Hans Seijlhouwer verzorgde de lay-out van dit boek. Op deze plek wil ik alle instellingen bedanken voor toestemming om hun archieven te raadplegen, zoals dat van de Theologische Universiteit Kampen (Broederweg), het Nederlands Dagblad en de Nederlands Gereformeerde Kerken. Anne de Vries jr. dank ik voor de toestemming het archief van zijn vader te raadplegen. Robert Harris dank ik hartelijk voor zijn Engelse vertaling van de samenvatting van dit boek. Hij heeft samen met zijn levenspartner Alex Riemersma altijd belangstelling getoond voor mijn onderzoek.

Een woord van bijzondere dank geldt Willy Bakker-Huizinga die mij de concepten die haar man, N.A. Bakker, tijdens de laatste jaren van zijn leven heeft geschreven voor zijn onvoltooide biografie van Veenhof, op hartelijke wijze ter beschikking heeft gesteld. Willy, hartelijk dank daarvoor!

Last but not least ben ik zeer dankbaar voor de hulp die ik ontving van de familie Veenhof. De drie kinderen van C. Veenhof en M.M. Veenhof-Bakker, Jan, Klaas en Margriet, waren samen met hun partners bereid hun ervaringen met hun ouders openhartig met mij te delen. Margriet Naber-Veenhof hielp mij gastvrij bij het raadplegen van het familiearchief in Meppen (Drenthe) en het verzamelen van geschikte foto's voor dit boek. En ik heb veel geleerd van Jan Veenhof die steeds op hartelijke wijze voor mij klaarstond met zijn grote deskundigheid op het terrein van theologie en kerkgeschiedenis. Wat ik zeer gewaardeerd heb is dat de kinderen van Veenhof altijd mijn eigen verantwoordelijkheid als wetenschappelijk biograaf voor de waarheidsvinding hebben gerespecteerd. Hartelijk dank!

Ab van Langevelde
Kampen/Leeuwarden, Koningsdag 2015

Over de auteur

Ab (Adriaan Pieter) van Langevelde werd op 25 februari 1954 geboren te Goes en groeide vanaf medio 1957 op in Emmeloord. In 1972 behaalde hij daar het diploma Atheneum B aan de Christelijke Scholengemeenschap. In 1978 slaagde hij *cum laude* voor zijn doctoraal examen algemene economie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Vervolgens werkte hij in de periode 1980-1994 in Leeuwarden bij de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Friesland, het Economisch-Technologisch Instituut voor Friesland (ETIF) en de Afdeling Onderzoek van de Provincie Friesland. In die tijd verrichte hij ook werkzaamheden voor de Federatie Noordelijke Economische Instituten (FNEI), een samenwerkingsverband van de drie noordelijke ETI's met de Rijksuniversiteit Groningen. Vanaf 1994 was hij verbonden aan de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van die universiteit voor een promotie- en een postdoc project. In 2001 promoveerde hij op een proefschrift over de invloed van de tweetaaligheid op de Friese economie. In het betrokken onderzoek maakte hij gebruik van de reformatorische filosofie. Tot 2005 was hij vervolgens bezig met een postdoc project samen met een hoogleraar geografie van Calvin College, Grand Rapids (MI), USA, waarin de reformatorische filosofie werd toegepast op de economie en de geografie in het algemeen. Daarna begon hij als projectmedewerker aan het Archief- en Documentatiecentrum van de Gereformeerde Kerken in Nederland (ADC) te Kampen met het project *Biografie C. Veenhof*. Sinds 2012 werkt hij bij het ADC samen met prof. dr. George Harinck ook aan het project *De Vrijmaking in brieven*, waarin wordt onderzocht hoe gereformeerden op de lokale kerkvloer de Vrijmaking hebben beleefd in een tijd van oorlog.

De AD CHARTAS-REEKS verschijnt onder auspiciën van het Archief- en Documentatiecentrum van de Gereformeerde Kerken te Kampen.

Illustratie omslag: Verlovingsfoto van C. Veenhof en M.M. Bakker

Het onderzoek, dat ten grondslag ligt aan dit boek, werd gesubsidieerd door

ADC Kampen

Koninklijke Smilde Fonds

Stichting *Pro Religione et Libertate*

De uitgave van dit boek kwam tot stand met geldelijke steun van

Stichting Afbouw Kampen

Sponsored by **STICHTING AFBOUW KAMPEN**

Copyright © 2015 Uitgeverij De Vuurbaak bv, Barneveld

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

www.vuurbaak.nl

ISBN 978 90 5560 506 4

NUR 704

Vormgeving: Hans Seijlhouwer, Amstelveen

In de AD chartas-reeks verschenen de volgende delen

1. Dr. George Harinck en drs. Rien Janssens (red.), *Het Amersfoorts congres van 1948. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de christelijke partijvorming*, 1998
2. H. Bavinck, *Mijne reis naar Amerika*, bezorgd en toegelicht door dr. George Harinck, 1998, Tweede druk, 2010
3. Dr. George Harinck (red.), *Leven en werk van prof. dr. Seakle Greijdanus*, 1998
4. Drs. Niek A. Bakker, *Dat er goede schoolmeesters zijn. Ontstaan en ontwikkeling van het gereformeerde kweekschoolonderwijs*, 2000
5. Dr. George Harinck (red.), *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar*, 2001
6. Dr. George Harinck (red.), *Alles of niets. Opstellen over K. Schilder*, 2003
7. Dr. M.J. Arntzen, *Een theologenleven in woelige tijden*, 2004
8. Dr. George Harinck (red.), *Tussen lijdelijkheid en verzet. Gereformeerden in bezettingstijd*, 2005
9. George Harinck en Gerrit W. Neven (red.), *Ontmoetingen met Bavinck*, 2006
10. George Harinck, *Holwerda herdacht. Bijdragen over leven en werk van Benne Holwerda (1909-1952)*, 2005
11. *Ik keek mijn ogen uit. Herinneringen van dr. W.G. de Vries aan de jaren 1926-1952*. Bewerkt door dr. George Harinck, 2007
12. René Barkema, *Nee tegen Karl Barth? Een historisch-theologische terugblik*, 2007
13. George Harinck (red.), *'Niets is overbodig, niets is toevallig.' Leven en werk van Cornelis Veenhof (1902-1983)*, 2008
14. George Harinck en Gerrit R. de Graaf (red.), *Van zending naar oecumene. Vijftig jaar gereformeerde zending op Papua, 1956-2006*, 2010
15. C.M. van Driel, *Gewantrouwd gereformeerd. Het omstreden leiderschap van neocalvinist Arie Noordtzij (1871-1944)*, 2010
16. George Harinck en Hans Krabbendam (red.), *A Spiritual Invasion? Amerikaanse invloeden op het Nederlandse Christendom*, 2010
17. George Harinck en Ewout Klei (red.), *Pieter Jongeling. Boegbeeld van de vrijgemaakte wereld*, 2011
18. Wim Berkelaar en Gerard Raven, *Kerkscheuring in oorlogstijd. Oorlog en vrijmaking in Amersfoort en Utrecht*, 2011
19. George Harinck en Mees te Velde (red.), *175 jaar Afscheiding van 1834*, 2012
20. Gerrit Roelof de Graaf, *De wereld wordt omgekeerd. Culturele interactie tussen de vrijgemaakt-gereformeerde zendelingen en zendingswerkers en de Papoea's van Boven Digoel (1956-1995)*, 2012
21. Dr. Maarten J. Aalders, *Een handjevol verkenners? Het Hersteld Verband opnieuw bekeken*, 2012
22. Marius van Rijswijk, Marinus de Jong, Pieter Kars van de Kamp en Maarten Boersema (red.), *Wie is die man? Klaas Schilder in de eenentwintigste eeuw*, 2012
23. Gerard Dekker, *De doorgaande revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in perspectief*, 2013
24. Katinka Fikse-Omon, *Voor het hoogste het beste. De Angelsaksische invloed op de verspreiding van religieuze traktaten in Nederland (1913-1959)*, 2014

25. C.M. van Driel, *Het volk zonder applaus. De receptie van Karl Barth in hervormd-gereformeerde en christelijk-gereformeerde kring*, 2014
26. Jan Ridderbos, met medewerking van G.C. Hovingh, *Predikanten in de frontlinie. De gevolgen van deelname aan het (kerkelijk) verzet in Nederland tijdens wo II*, 2015
27. Ab van Langevelde, *In het klimaat van het absolute. C. Veenhof (1902-1983). Leven en werk*, 2015

